Գարեգին Եպսկ. Տրապիզոնի

I

ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ

ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅՈՒԱԾ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

1500 - ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԻԹՈՎ

Ամէն իրաւունք վերապահուած է հեղինակին:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ

ԿԱՄ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԼՈՅՍԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՊՐԻՍՄԱԿԷՆ

ԿԻՐԱԿՆՕՐԵԱՅ ԴԱՍԵՐ ԿԱՄ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ
· ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ ·

« Ես եմ լոյս աշխարհի »·— ՅԻՍՈՒՍ

« Եկայք շինեսցուք սուրբ ըզխորանըն լուսոյ,
Քանզի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս՝
ի ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ »·— ՇԱՐԱԿԱՆ

Ա ՀԱՏՈՐ

Printed in France

ՏՊԱՐԱՆ ՀՐԱՆՏ-ՍԱՄՈՒԷԼ
51, rue Monsieur-le-Prince

ՓԱՐԻԶ

1936

Իր հոգեւոր ծնողին

Ի.րդ դարու Շնորհալւոյն

Մ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆԻ

Լուսեղէն հոգւոյն եւ յաւէտ օրհնեալ յիշատակին

երախտագիտական զգացումներով

կը նուիրէ

հեղինակը

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

« *Կրօնքը ափիոն է* »,— կը պատգամէ Լենինեան ժխտումնաւէր նոր վարդապետութիւնը: Բայց դարավերջին այս ուսուցումն ինքն իսկ « *ափիոն* » մըն է, *թմրեցուցիչ* մ'իրական, ընկերային քաղցրաւենիի մը մէջ լուծուած, որ շատ հեշտութեամբ կը ներարկուի Տեսիլի եւ Գաղափարականի բարձր ու ազնուական թռիչքներէն զուրկ ակար միտքերուն եւ հոգիներուն: Նոր կրօնք մըն է ինքն ալ, բառին սահմանափակ առումով, *Մարքսեան կրօնք*, որ տնտեսական հիմք ունի եւ *սոցիալական* ատաղձներով կը կառուցուի, դառնալով՝ իր կարգին՝ նոր նախապաշարումներու, նոր մոլեռանդութիւններու եւ անհաւատութիւններու կախարդական ծրար մը, կամ հմայեակ մը՝ բռնի կախուած սակաւաթիւններու վիզերէն: Սխալ չըլլար գուցէ ըսել թէ տեսակ մը *կռապաշտութիւն* է այն, որ ստեղծագործ զօրութենէն թափուր *նիւթը* կ'աստուածացնէ, անոր այլամերժ պաշտամունքը կը հրամայէ, անկարող կամ դժկամակ վերլուծելու տիեզերական Օրէնքը իր նպատակադրուած եւ « խորագոյն իրականութեան » կամքով առաջնորդուած երեւոյթներուն եւ աննիւթական արժէքներուն մէջ:

Ըստ երեւոյթին *գիտական* այս դրութիւնը, որ վերաքննութեան ու վերագնահատութեան կ'ենթարկէ ամբողջական շէնքն ընկերային հին կարգուսարքերուն՝ նորն ու լաւագոյնը կառուցանելու խիզախ առաջադրութեամբ, բայց ոչ բարոյական առողջ ու մարդկայնական սկզբունքներու հետ ըստ ամենայնի հաշտ *մեթոդ*ներով, կրօնի դէմ իր անողոք յարձակումը կ'սկսի անոր խոցելի կողմերէն: Կրօնի *տառն* ու *տարազը*, յաւէտ *մարդկային*՝ հետեւաբար եւ *փոփոխական*, կ'ըլլան թիրախ նետարձակումի: Բայց խօլ արշաւը կը շարունակուի անզուսպ թափով մինչեւ կրօնի *ոգին*, յաւէտ *աստուածային*՝ որով եւ *անփոփոխ*, որ խորքն ու հիմքը, էութիւնն ու բովանդակութիւնն է կեանքին:

«*Կրօնքը կեանք է*», կամ՝ *Կեանքն իսկ է*,— այս է մեր դաւանանքը· զի կը հաւատանք ու համոզուած ենք թէ Քրիստոնէութեան աստուածային Հիմնադիրն եկած է աշխարհ՝ ՅՈՐԴԱՌԱՏ ԿԵԱՆՔԸ տալու ամբողջ մարդկութեան· *Յովհ. Ժ*, 10: Այս ամենապարզ բանաձեւին մէջ կը խորհինք թէ կ'ամփոփուին ու կը խտանան բոլոր հին ու նոր բացատրութիւնները կրօնք բառին:

Այն ինչ որ ընկերային նոր վարդապետութիւնները — մինչեւ բացարձակ *հասարակորդութիւն–կոմունիսմ* — կը խոստանան ու կը յաւակնին տալ աշխարհին իբրեւ անխաբ երաշխաւորութիւններն երջանկագոյն գոյավիճակի մը, տիպար այրելակերպի մը,— տալ *հրամանքային–դրամատիկ* անզիջողութեամբ եւ աններողութեամբ, նզովումներով եւ արիւնահեղութեամբ, բռնութիւններով եւ ստիպումներով,— յանախ արդէն *մաս* կը կազմէ այն *արժէքներուն*, գաղափարական այն կենսազօր կարելիութիւններուն՝ որոնցմով *յորդառատ կեանքը* կը գոյաւորուի ու կ'իրականանայ: Կեանքը իր *ամբողջականութեամբ*, իր *ստեղծագործ զօրութեամբ*, եւ իր արժէքներու կամ *կարելիութիւններու լման արտայայտութեամբ* է որ կը դառնայ համազօր Կրօնքին:

Կեանքի սկիզբն է *գործը*, *աշխատանքը*: *Գործաւորը*, *աշխատաւորն* է որ կը դարբնէ կեանքը: *Ինչքը* — աշխատութեան *արդիւնքը* — իրաւունքն է գործաւորին: *Ընչազրկութիւնը* — *պրոլետարիատ* — բռնաբարումն է կեանքի սկզբունքին, մեղանչումն է անոր դէմ: Ընկերային–տնտեսական այս ճշմարտութիւնը կամ առածը՝ Քրիստոնէական կրօնի էութենէն բխած վարդապետութեան *մէկ մասն* է միայն: Եւ արդարեւ հոս չի վերջանար ամէն բան: Այս չէ *ամբողջութիւնը* կեանքին, հետեւաբար եւ կրօնքին: Նիւթական արժէքներուն *հետ*, բայց անոնցմէ *վեր*, կան նաեւ ու մանաւանդ *հոգեկան ու բարոյական արժէքներ*: *Մարդ–կենդանի*ին մէջ կ'ապրի նոյն ատեն *բանական մարդը*, նիւթի թանձրացեալ պատուարներէն կամ պարունակներէն զերծ անսահման հորիզոններուն տակ՝ ուր ան կը հիւսէ իր ամէնէն վսեմ երազները, իր ամէնէն երանաւէտ տեսիլները, իր ամէնէն հոյակապ գաղափարականները: Բանապաշտութեան, rationalisme, տրամախոհութիւններն ու փորձառականութեան, empirisme, հաւաստումները գերազանցող յայտնատեսութեամբ, մտասքանչացումով, extase, եւ ներաստուածացումով, enthousiasme, ան կը հրաշակերտէ՝ յարատեւ լինելութեամբ մը՝ *Տիպարը* կեանքին, բարձրագոյն ներշնչումներու եւ ներքին խորունկ ապրումներու կատարեալ *կաղապարով* մը ձեւ ու շնորհք զգեցած:

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԴՈՒՐԵԱՆ ԵՂԻՇԷ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Ասիկա անտեսումը, ուրացումը կամ ստորագնահատումը չէ երբեք Նիւթին ընդհանրապէս: Նիւթի արժան գնահատութեամբ եւ անոր պատշաճ գործակցութեամբ *ճանչցուած* կամ *ծանօթացուած* հոգիին *հաւատքն* է այն, այսինքն՝ « հնարաւորութեան գերազանցութիւնն իրականութեան վրայ »:

Կրօնքը, մանաւանդ Քրիստոնէականը, այդ հաւատքն է որ կը ներշնչէ ու կ'արմատացնէ մեր բանականութեան մէջ՝ զգայարանական եւ գերզգայարանական բոլոր խորհուրդներով: Ահա թէ ինչո՛ւ *բնականն* ու *գերբնականը* կամ *բնազանցականը* հաւասարապէս տեղ կը գտնեն անոր ընդարձակ կալուածին մէջ, այսինքն՝ այն որ *իրականութիւնն* է, եւ այն որ *հնարաւորը*, *իրականանալին*: Եւ ասոր համար է նոյնպէս որ կրօնքը մէկ կողմով կ'ըլլայ *պաշտամունք մը*, *տարազ մը*, *ծէս մը*, եւ միւս կողմով կը մնայ *կենսունակ ոյժ մը*, *ոգի մը*, *ներգործոյթ մը*:

Կրօնքը, ինչպէս ընկերային որ եւ է դրութիւն կամ վարդապետութիւն, նկատի ունի *ՄԱՐԴԸ*: Բայց ան առաւելապէս կը շահագրգռուի *անհատով*, անոր մէջ տեսնելով նախ ընկերային նախատարրերը: Իր գլխաւոր նպատակներէն մէկն է *անհատական նկարագրի կառոյցը*՝ պաշտպանելով միանգամայն զայն խաթարիչ, խանգարիչ ու քանդիչ այն բոլոր գործօններուն դէմ՝ որոնց ամբողջութիւնը կրօնական լեզուն կը կոչէ *մեղք* կամ *յանցանք*, *զանցառութիւնք* կամ գեղծումը բնական եւ բարոյական օրէնքներու եւ պահանջներու: Այս իրողութեան մէջ է որ երեւան կու գան իսկական նշանակութիւնն ու արժէքը *փրկութեան*, որ քրիստոնէական Կրօնի *միստիկ* խորհուրդներէն մէկն է, գէշ թարգմանուած շատերու կողմէ: Արդարեւ այս Կրօնի կենդանի շունչն է, հրեղէն զօրութիւնը, որ *կը զտէ* նկարագիրը, *կ'ազատէ* կամ հեռու կը պահէ զայն մոլորական, մեղանչական անհաւասարակշիռ միտումներէ, այսինքն թոյլ չի տար որ ֆիզիկական ու հոգեկան աններդաշնակութիւններ քայքայեն անոր մարդկեղէն գեղեցիկ շինուածքը, եւ վերջապէս *կը վերանորոգէ* զայն անընդհատ՝ ապահովելով անոր շարունական աճում մը, յառաջդիմութիւն մը դէպ ի նպատակակէտը՝ բոլոր արժէքներու հնարաւոր իրականացումով:

Ըսինք թէ Կրօնը նկատի ունի *անհատ-մարդը*: Ասիկա կը ճշմարտուի մանաւանդ քրիստոնէական Կրօնի համար: Եւ երբ կը շեշտուի անհատը՝ պատճառն այն է որ հոն է սերմանուած ու թաղուած նախ հաւաքական կամ *ընկերային մարդը*: Ան ձգտելով *կատարելագործել* անհատը՝ կ'երաշխաւորէ նախ կատարելագործումն

ընկերութեան: Ան չուզեր որ « *փոքրիկներէն մէկը* » կորսուի՝ անոր մէջ տեսնելով թանկարժէք « քար » մը « Աստուծոյ թագաւորութեան » տիեզերական շինուածքին:

Անհատականութեան կամ անձնաւորութեան զարգացման համար Ծ. Լ. Րիչարդսըն կը մատնանշէ *չորս* գործօններ.— 1. *Ինքնարտայայտութեան կարելիութիւնն ու պէտքը*. 2. *Ենթակային խորհուրդն իբրեւ առարկայ*. 3. *Իրերախառնում*, interfusion, *կարողութեան եւ ինքնագտումի*. 4. *Միութիւն պէսպիսութեան մէջ*: Առաջինը կ'ենթադրէ *ստեղծագործ մղումը* մարդուն մէջ, իբրեւ անդրադարձումը Աստուծոյ *ստեղծագործ զօրութեան*: Երկրորդը ցոյց կուտայ անձին ատակութիւնը ոչ միայն տեսնելու ինքզինք *ինչպէս որ է*՝ այլ նաեւ այնպէս *ինչպէս որ պարտի* կամ *կ'ուզէ ըլլալ*: Երրորդը կը հաստատէ ստեղծագործ մղումին կամ կարողութեան մօտ նաեւ կարգաւորող ու հակակշռող զօրութիւնը: Իսկ չորրորդը կը բացատրէ մարդուն — նաեւ Աստուծոյ — մէջ բազմաբարդ եւ ընկերային էակի իր հանգամանքին հետ նաեւ կեանքի եւ կամքի կատարեալ միութիւնը:

Այսպիսի անձնաւորութեան մը, ըսենք՝ նկարագրի մը՝ կերտումը կը հնարաւորէ Աւետարանի Կրօնը: *Տիպարն* այդ անձնաւորութեան ան մատնացոյց կ'ընէ Աստուծոյ մէջ: « *Կատարեալ* եղէք, ինչպէս որ ձեր երկնաւոր Հայրը *կատարեալ* է »: Յիսուսի կրօնին նշանաբանն է այս: Այդ կեանք–կրօնն է որ այդպիսի գերագոյն կատարելութեան մը կ'առաջնորդէ անհատը, եւ ատով՝ նաեւ ընկերութիւնը: Այս կատարելութիւնը անառարկայական վերացականութիւն մը չէ, այլ առարկայանալի *Հնարաւորութիւն մը*՝ նկարագրի կերտումով:

Այս կատարելութիւնը, թաղուած ներքին կարելիութեանց մէջ, օժտուած «ստեղծագործ բարեշրջութեան» մը կենսունակ սկզբունքներով, « ընկերային յարաբերութեանց մէջ ու միջոցով միայն անհատ մը կրնայ իրականացնել »: Այդ կարելիութեանց յայտաբերումով ու մշակումով շինուած նկարագիրը թերի պիտի ըլլար՝ առանց գործադրութեանը « *Սիրեսցես զընկեր քո իբրեւ զանձն քո* » հրամայականին: Եւ հոս երեւան կուգայ քրիստոնէական Կրօնի գործնականութիւնը՝ ըլլալով մէկտեղ գերազանցօրէն գաղափարական: Գործնական է, զի կատարելութեան իր ուսուցումը չի սահմանափակուիր լոկ բացասական առաքինութեանց — հրաժարումի, զրկանքի, զսպումի, մահացուցումներու, եւայլն — մէջ, այլ առաւելապէս կը պարտադրէ *դրական* եւ *յառաջդիմական* առաքինութիւններ՝ որոնք

որչափ կապ ունին հոգիին — սիրտին ու միտքին — հետ, նոյնքան նկատի ունին նիւթը, ֆիզիկական անհրաժեշտութիւնները ու ընկերային պահանջները: Միայն *սկզբունքներ* չէ որ *կը քարոզէ*, հապա նաեւ *կը ներշնչէ* կորով եւ արիութիւն, խանդ ու եռանդ, այլ մանաւանդ սէր՝ այդ սկզբունքները վերածելու *կեանքի*, ***ԾՈՐԴԱՌԱՏ ԿԵԱՆՔԻ***:

Չորս կրօնական գաղափարական շարժառիթներ գլխաւորաբար կը բնորոշեն այս յորդառատ կամ ամբողջական կեանքը,— *բարոյագիտական*, *մխտիկական*, *դեղեցկագիտական* եւ *իմաստասիրական*: « Եթէ կրօնն է », կ'ըսէ Յօժ. Ու. Լայմըն, « փոխացում տալ մարդուն ներքին կղձերուն եւ զօրել լուծելու ընկերային ատիպողական խնդիրներ,— ան պարտի խթանել մարդուն բարոյագիտական բնութիւնը՝ ստեղծելու եւ պահպանելու մարդկային արժէքներ, ցոյց տալ անոր կենսական հաղորդակցութիւն մը Աստուածային Իրականութեան հետ, սնուցանել անոր երեւակայութիւնը հոգեկան գեղեցկութեամբ, եւ գլխաւորել փիլիսոփայութիւն մը՝ որ ըլլայ ամբողջացումը խորհուրդին եւ փորձառութեան »: Այս չորս շարժառիթներուն մէջ, ստեղծագործ ու կարգաւորող միակ ույժը ՍԷՐՆ է, այնքան գեղեցիկ ու բովանդակալից պատկերացած Պօղոս առաքեալի *Սիրոյ* ներշնչուած *տաղերգութեան* մէջ. ա. Կոր. ԺԳ. գլուխ: Աւետարանի սէրն է այդ, ուսկից կը ճառագայթեն Բարին, Գեղեցիկն ու Ճշմարիտը՝ Կատարելութեան լման ու անմահ դիմագծերով: Այս սիրոյ լծորդ են Արիութիւն եւ Բանականութիւն, ամբողջական կեանքի երեք գլխաւոր լծակները՝ արդիւնք ստեղծագործ կրօնի մը՝ որպիսին է Քրիստոնէութիւնը:

Պարտինք պարզել այլ կարեւոր կէտ մը եւս: Ընկերայինտնտեսական նոր վարդապետութիւնները, մանաւանդ անոնք՝ որոնք հասարակորդական-միջազգայնական երանգ ունին, անհաշտ են այն խմբակցական այլամերժ կեդրոնացումներուն՝ որոնք ի յայտ կուգան *տոհմ*, *ցեղ*, *ազգ* անուններուն տակ: Անոնք մարդկութեան միասնականութիւնը խախտող այդ ստորաբաժանումներուն մէջ — արդիւնք բազմազան լուրջ դրդապատճառներու — կը տեսնեն հասարակաց չարիք մը՝ զոր կը փորձեն արմատախիլ ընել: Նկատի առնելով իսկապէս խրտուցիչ ու գայթակղեցուցիչ երեւոյթները, առանց վերլուծօրէն խորասուզուելու անոնց էութեան, ո'չ իրենց տեսութիւնն է սխալ բացարձակապէս, ո'չ ալ իրենց փորձերը մեղադրելի եւ անարդար: Կան, սակայն, մարդուն մէջ բնածին կամ ժառանգական բերումներ, բնազդներ, զորս անհրաժեշտ է կշռաքննել

ու գնահատել հոգեբանական եւ պատմական տուեալներով միանգամայն: Տոհմային, ցեղային եւ ազգային հակումները կամ առանձնայատկութիւնները առանց կարգէն են: Մարդկային հոգին կը կրէ զանոնք իր մէջ, արտաքին ազդակներ եւ ներքին համապատասխան մղումներ կը մշակեն զանոնք: Պատմութիւնը կուտայ մեզի ամբողջ դիմայեղումներն այդ մշակոյթին: Այդ բնազդները, դարերու ընթացքին խորարմատացած եւ մերթ գիտակցութեան բարձրագոյն աստիճանի մը հասած, որչափ ալ ըստ երեւոյթին բաժանական կամ հատուածական՝ կը բերեն նաեւ երաշխիքը ներքին ներդաշնակութեան մը եւ էական միութեան մը: Տոհմը, ցեղը եւ ազգը ուրիշ բան չեն բայց եթէ *Մարդն ինքնին*՝ իր մարդկային ընդունակութեանց ու կարելիութեանց միութիւնը տարրալուծող՝ այլ ո՛չ եղծող յայտնութեանց մէջ· միութիւն մը նման լոյսի միութեան՝ իր գոյներու պէսպիսութեանց մէջ՝ զորս պրիսմակը կը տարրալուծէ, առանց լոյսի միութիւնը քակտելու եւ չքացնելու: Ինչ որ իսկութիւնն է բնութեան՝ ուղիղ չէ, ո՛չ ալ նպատակայարմար ու օգտակար, քերցել ու ջնջել արուեստական միջոցներով: Ասիկա ճշմարիտ է մանաւանդ հոգեբանական իրողութիւններու եւ գործօններու համար: Տոհմային, ցեղային եւ ազգային անհատականութիւններն ու հաւաքականութիւնները չեն եղծեր դիմագիծը մեծ-հաւաքականութեան, մեծ-միութեան՝ Մարդկութեան, եթէ ընկերային-բարոյական բարձր ու ճշգրիտ չափանիշ մը կարենայ բոլոր արժէքները վերածել միակ յայտարարի մը՝ պահելով մէկտեղ անոնց ինքնուրոյն դրոշմն ու նկարագիրը: Այդ չափանիշը կը գտնենք առաւելապէս Քրիստոնէական կամ Աւետարանի Կրօնին մէջ: Ընկերոջ եւ Աստուծոյ սէրն է այդ, մարդկայինին եւ աստուածայինին ընդխառնումն ու ամբողջացումը, ա՛յնքան անշփոթ՝ այլ եւ անլոյծ կերպով խտացած ու ընդլայնած մարդուն թէ՛ ներքին ապրումներուն եւ թէ՛ արտաքին կենցաղակերպին, թէ՛ անհատական եւ թէ՛ ընկերային բարոյականին մէջ:

⁂

Ներկայ համեստ ձեռնարկը նպատակ ունեցած է Քրիստոնէական Կրօնի ազգայնացած կամ *Հայացած*, բայց ո՛չ համամարդկային իր կենդանի շունչէն դատարկացած ՈԳԻՆ ցոլացնել մեր ազգային-եկեղեցական պատմութենէն քաղուած ուշագրաւ դէմքերու եւ դէպքերու նկարագրութեամբ, եւ անոնց վրայ լոյս արձակող աստուա-

ծաշնչական հատուածներու վերլուծմամբ: Փորձ եղած է տալ Հայ-Քրիստոնեայ տիպար նկարագիրը՝ իր անհատական եւ ընկերային բազմարարդ դիմագիծով՝ որ մարդկային հոգեկան արժէքներու ներդաշնակ միութեան դրոշմն ու կնիքն ունենայ իր վրայ: Եւ այս բոլորը՝ ապրուած կեանքերու եւ փորձառութիւններու մէջ: Ձեռնարկի մտադրութենէն բացարձակապէս հեռու է եղած այլատեաց ազգամոլութեան մը ախտավարակ միտումները քաջալերել կամ ստեղծել ընթերցողներուն մէջ, այսպիսի տկարութիւններ անհնար ըլլալով վերագրել աւետարանական-համամարդկային կրօնին: Բայց մարդկային նկարագրի կառոյցքին հետ անոր դիտաւորութիւնն է եղած նաեւ *առանձնաշնորհեալ ժողովուրդի* մը թիւր ըմբռնումը, եւ այդպիսի ժողովուրդի մը հոգեկան-իմացական մշակութային արժէքաւոր արտադրութեանց գնահատման անհիշտ եղանակը սրբագրել այն ուղիղ, աննախապաշար եւ կանխակալ կարծիքներէ զերծ հասկացողութեամբ թէ՝ *Աստուծոյ շունչը կը գործէ ու կը ներգործէ ամէն տեղ, ամէն ժամանակ եւ ամենուն մէջ, հետեւաբար եւ ամէն ազգի պատմութեան մէջ՝ աւելի կամ պակաս չափով*. թէ՝ Մեծ-կենսատուին — Եահուէի — պատգամները կրնան այնքան լաւ դրոշմուիլ Սինայի որոտումներու մէջէն իջնող Մովսէսի մը « *քարեղէն տախտակներուն* » վրայ, որքան Տեսիլի լուսեղէն բարձունքէն դիտող Մեսրոպի մը « *սրտի մարմնեղէն տախտակներուն* » վրայ. թէ՝ Հին Կտակարանի Տիրոջ « *ծիծաղը* » եթէ կուտայ « ընտրեալ ժողովուրդ »ին *Իսահակ մը*, Նոր Կտակարանի Հայրն ալ չի զլանար իր *ժպտուն նայուածքը*՝ շնորհելու նաեւ իր մէկ « փոքրիկ հօտ »ին Պարթեւազն *Սահակ մը*. թէ՝ եթէ մէկուն տաճարի սաղմոսարանին վրայ կը պտըտի շունչն Արարչագործ Զօրութեան՝ մերթ անէծքի փորձութիւններով դողդղացող շրթներէն ալելուներ ոգելով, հոս ալ անոր հրեղէն Հոգին կ'իջնէ « կենարարին յիշատակով ննջեցող » վանականի մը քնարին վրայ՝ միշտ օրհնութեան օծութեամբ զեղուն լեզուէն « խօսք ընդ Աստուծոյ »ներ հիւսելով: Եւ այլն, եւ այլն: « Մեծ ժողովուրդ » թէ « փոքրիկ հօտ » կամ « փոքր ածու »,— կատարելութեան Տիպար « Երկնաւոր Հայրը » գիտէ տեսնել մեծը փոքրիկին մէջ, եւ փոքրը մեծին մէջ, որպէսզի « մի՛ պարծեսցի ամենայն մարմին առաջի Աստուծոյ »: Տիեզերական այս Հայրը *յայտնուած է* եւ *կը յայտնուի միշտ* բոլոր ազգերուն մէջ, բոլոր ժողովուրդներու պատմութեան մէջ, երբ մանաւանդ *ոգին* այդ պատմութեան եղած է Յիսուսի ՍԻՐՈՅ ԿՐՕՆԸ: Նոյնը դիտել կուտայ լայնախոհօրէն Կորիւն՝ Ս. Մեսրոպի կենսագիրը. « *Միոյն*

Աստուծոյ ամենազօրի շնորհք՝ առ ամենայն ազգս երկրածնաց մատակարարին »:

Ահա թէ ինչո՛ւ « *Սրբազան Պատմութեան* » կամ « *Հին եւ Նոր Ուխտի Պատմութեան* » հետ եւ մօտ ներկայ աշխատանքին ձեռնարկողը կը սիրէ դնել *Ազգային–Եկեղեցական Պատմութեան* այն դրուագները՝ « ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ », կամ « *Աւետարանի Լոյսը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Գրիմակէն* » անունին տակ:

Այս դրուագները կ'ընդգրկեն Առաջին դարէն մինչեւ 510 թուականն երկարաձգուող պատմական ժամանակաշրջան մը: Իւրաքանչիւր դրուագի կցուած են աստուածաշնչական պատշան, եւ մեծ մասամբ Տօնացոյցին համապատասխանող հատուածներ՝ մեր կողմէ կատարուած աշխարհաբար թարգմանութեամբ՝ բացատրութիւններով ու խորհրդածութիւններով, աշխարհագրական եւ այլ ծանօթութիւններ, նիւթերուն վերաբերեալ Եկեղեցւոյ շարականներ՝ աշխարհաբարի վերածուած մեր ձեռքով, արձակ եւ ոտանաւոր հին ու նոր էջեր: Գործին վերջը դրուած են ընթերցողներու համար խորհրդածելի, եւ աշակերտներուն համար շարադրելի նիւթեր կամ թելադրութիւններ: Աստուածաշնչական հատուածներու թարգմանութեան համար աչքի առջեւ ունեցած ենք օտար լեզուներով վստահելի վերածումներ. իսկ Նոր Կտակարանին համար՝ բնագրական բաղդատութիւններ եւս զանց ըրած չենք:

Որովհետեւ *ուսուցողական* է ձեռնարկին առաջադրութիւնը՝ ուշ դնելով մէկտեղ պատմաքննական տուեալներուն՝ անօգուտ չենք նկատած պահել ընտրուած դրուագներուն մէջ հայ մատենագիրներու հոգեբանական շունչն եւ ուղղութիւնը, եւ զանոնք թանձրացնող պատմագրական ոճն ու բովանդակութիւնը: Մերթ կատարած ենք նաեւ շեղումներ՝ զրոյցներէն ու աւանդութիւններէն դուրս բերելով ու գծելով նշմարտանման եւ հրահանգի՛չ պատկերներ, ինչպէս է Վուսաւորչի եւ Խոսրովիդուխտի միջեւ տեղի ունեցած տրամախօսութիւնը Խորվիրապի բերդին մէջ:

Տարժառիթներէն մէկն ալ այս հատորներուն եղած է մէկ կողմէ կրօնի ժխտումը կամ ուրացումը, միւս կողմէ՝ կրօնական ուծացումը: « Ուծացումը, որ կը ձգտի դէպ ի թշնամութիւն եւ կամակորութիւն, կամ դէպ ի պարզ ամայացում կամ ընդարմացում հոգիի, հակադրութիւնն է կրօնքին »: Ան այնքան վտանգաւոր է՝ որքան բացարձակ ուրացումն ինքնին:

Մերօրեայ փոխանցման շրջանը, որուն մէջ կ'ապրի տարուբեր հին արժէքներու թիկունք դարձուցած եւ նոր արժէքներու հետա-

մօտ սէրունդ մը, թաթաւուած է այդ հոգեախտերով: Եւ ամբողջական կեանքն ու անոր պահանջները անտեսող, եւ միակողմանի բարոյականի մը եւ լոկ ուանդութիւններու վրայ յեցած իր հեղինակութիւնը պարտադրող կրօնք մը, ինչ որ ալ ըլլայ, պիտի չկրնայ երբեք գրաւել սիրտն այս սերունդին, եւ մատակարարել իրական ու տեւական սնունդ մը ապագայ մարդկութեան: Ընդհակառակն մըն ալ թէ Աւետարանի Կրօնի *յորդառատ կեանքը* ամբողջական կեանքն է, անձին եւ ընկերութեան մէջ ամբողջացած ներզօր ու ազատ կեանքը:

« Ներկայ կրօնական դաստիարակութեան գաղափարականն է այս ամբողջական կեանքը », կը հաստատէ Ջոժէն Ու. Լայմըն: Այլապէս կրօնը կը կորսնցնէ ո՛չ միայն իր անցեալի հմայքը, այլ նաեւ ներկայի եւ ապագայի համար ալ կը դատարկանայ իր ներքին արժէքէն, իր իսկական ոգիէն, կը դառնայ անպէտ:

Աստուածաշնչական հատուածներու խորհրդածութեանց հետ հիւսուած մեր ազգային-եկեղեցական Պատմութեան սոյն դրուագներուն մէջ ջանք թափուած է աչքէ չվրիպեցնել այս ճշմարտութիւնը, արդարացնելով նոյն ատեն գործին տիտղոսը՝ « ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ »:

Կ'ակնկալենք որ այս ձեռնարկն ըլլայ *Ընթերցանութեան Գիրքը* ամենուն, եւ *Առաջնորդող Դասագիրք մը* Կիրակնօրեայ Դպրոցներու բարձրագոյն կարգերու ուսուցիչներուն: Այս ակնկալութիւնն իր կռուանը կը գտնէ այն քաջալերութեան մէջ՝ որուն արժանացաւ նոյն իսկ բարձրաստիճան եկեղեցականներու կողմէ մեր սկզբնական աշխատութիւնը՝ պարբերաբար եւ փոքր մասով միայն հրատարակուած Ֆրէզնոյի — Գալիֆոռնիա — « ՓԱՐՈՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ » կրօնաթերթին մէջ:

Ուսուցիչներէն կը խնդրուի մասնաւորապէս մօտենալ նիւթերուն համոզումովն այն սկզբունքներուն եւ իւրացումովն այն ոգիին՝ որոնցմով մարմին առին մեր այս երկու հատորները, եւ որոնք կը հաւատանք թէ հարազատ են ե՛ւ աստուածաշունչ Գրոց էութեան, ե՛ւ մեր ազգային-եկեղեցական պատմութեան հիմքին: Իրենց կ'իյնայ մանաւանդ մանկավարժական ուղղութեամբ եւ ճարտարութեամբ մատչելի եւ համակրելի դարձնել այդ հիմքն ու էութիւնը դժուարահաճ աշակերտութեան:

Երկու առաջին հատորները *Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան* 1500-*ամեայ Յոբելեանի* առիթով ի լոյս ընծայելով՝ պիտի ջանանք ամբողջացնել զանոնք ուրիշ երկու հատորներով եւս,

եթէ Աստուած վերապահած է մեզի տակաւին կեանքի օրեր, եւ եթէ հրատարակուածները կը հասնին իրենց նպատակին՝ ծառայելով հայ նկարագրի մշակումին ու կերտումին՝ ազգային կրօնաշունչ ոգիով եւ մարդկայնական առողջ զգացումներու զեղումներով, եթէ անոնք կը դիւրացնեն « փոքրիկներէն մէկուն » բարոյական ճիգերը՝ իրականացնելու իր մէջ Յիսուսի բերած ՅՈՐԴԱՌԱՏ ԿԵԱՆՔԸ:

Գ. Ե. Տ.

11 Յուլիս 1935

Սիրոյ Թարգմանչաց վարդապետացն մերոց

ՍԱՀԱԿԱՅ եւ ՄԵՍՐՈՎԲԱՅ

Օքլէնտ, Գալիֆորնիա

Ծնթ.— Հրապարակային շնորհակալութեան պարտք մ'ունինք ամէն անոնց որոնք իրենց նիւթական եւ բարոյական օժանդակութեամբ հնարաւորեցին այս առաջին հատորին հրատարակութիւնը: Յոյս ունինք թէ հասոյթովը սոյն հատորին պիտի ապահովուի նաեւ հրատարակութիւնը երկրորդ հատորին՝ ոչ շատ ուշ ժամանակի մը մէջ:

Գ. Ե. Տ.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա

ԿՐՕՆՆԵՐԸ ԵՒ ՅԻՍՈՒՍԻ ԿՐՕՆԸ

ԱՍՏՈՒԱԾՈՒՐԱՑԸ

Սաղմոս ԺԳ

Ըսաւ անըզգամը իր սրտին մէջ թէ « չըկայ Աստուած »:
Ապականեցան ընթացքովն իրենց անօրէն ու պիղծ:
Չըկայ մէկն որուն գործերն ըլլան քաղցր ու բարութեամբ լի:
Տէրը երկինքէն նայեցաւ մարդոց որդիներուն վրայ
Տեսնելու համար թէ կա՞յ իմաստուն մ'որ փնտռէ զԱստուած:
Բոլորն ալ ուղիղ ճամբէն շեղեցան ու դարձան անպէտ·
Չըկայ մէկը որ լաւութիւն ընէ, եւ ո՛չ իսկ մէկ հատ:
Մի՞թէ անգէտ են անոնք որ կ'ընեն գործեր անօրէն·
Անոնք որ կ'ուտեն ժողովուրդս իբր հաց, Տէրն անտեսելով:
Անոնք ունեցան վախն յանկարծական· վասնզի Աստուած
Հետն է միշտ անոնց՝ որ արդարներուն ցեղէն են եղած·
Արհամարհեցին խորհուրդն աղքատին՝ որուն յոյսն է Տէր:

Չէ եղած եւ չկայ ժողովուրդ մը որ իր կրօնն ունեցած չըլլայ եւ չունենայ: Նախամարդը կամ անքաղաքակիրթ ցեղերն անգամ պաշտած են իրեր կամ իր մը՝ զոր նկատած են գերագոյն էակներ կամ էակ մը: Խորհած եւ հաւատացած *են թէ իրենց շրջապատէն վեր*

եւ անդին կայ խորհրդաւոր բան մը՝ զոր իրենք չէին կրնար տեսնել ու ճանչնալ: Բայց բնութեան մէջ անոնք տեսած են ահարկու երեւոյթներ, իրենց աչքին առջեւ պարզուած են սքանչելի տեսարաններ, դիրենք շրջապատած են օգտակար ու վնասակար առարկաներ, — լոյս, մեղմաշունչ հովեր, կապոյտ երկինք, արեւ, անձրեւներ, առուակներ, ընտանի եւ պիտանի կենդանիներ՝ մէկ կողմէ. որոտում, շանթ, փայլակ, փոթորիկ, հրդեհներ, հեղեղներ, օձեր, հրէշներ, դիւշատիչ թռչուններ ու գազաններ՝ միւս կողմէ, — որոնք անոնց ներշնչած են զմայլանքի եւ վախի զգացումները միանգամայն: Պաշտումը կամ պաշտամունքը արդիւնքն է այս կրկնակ զգացումներուն կամ բնազդներուն: Մարդիկ երեւակայած են թէ կան գաղտնի զօրութիւններ՝ որոնք ծածկուած ըլլալով այդ երեւոյթներուն տակ կամ այդ առարկաներուն մէջ՝ անտես են: Կեանքն ալ, որ կ՚սկսի ծնունդով ու կը վերջանայ մահով, անոնց թուած է առեղծուած մը: Ի՞նչպէս գոյացած է կեանքը եւ ի՞նչ է մահը, — մարդը չէ կրցած բացատրել: Ան բնազդօրէն սակայն կրցած է կռահել թէ կեանքն ու մահը իրենց լուծումը կը գտնեն գերբնական կամ գերազանց զօրութեան մը մէջ՝ որով կեանքը կ՚սկսի — ծնունդ —, եւ որուն՝ կեանքը կը յանգի — մահը: Բայց անոնք չկրնալով ըմբռնել տիեզերական կեանքի միութիւնը՝ տարուեցան մտածելու թէ իւրաքանչիւր երեւոյթի տակ կամ առարկայի մէջ ծածկուած կայ ուրոյն զօրութիւն մը կամ էակ մը: Այս զօրութիւնները կամ էակները անոնք դաւանեցան որպէս աստուածներ: Այդ երեւոյթներն ու առարկաներն ալ նկատուեցան անոնց տեսանելի պատկերները: Այսպէս՝ ԱՐԵՒԸ բարի եւ ՇԱՆԹԸ չար աստուածներ էին: Օձերուն մէջ ոմանց համար «իմաստուն», ուրիշներու համար «խաբեբայ» աստուած մը կը բնակէր: Ուստի ոմանք կը պաշտէին զանոնք յարգանքով, եւ ուրիշներ՝ վախով:

ԿՐՕՆԸ հոգեկան այն կապն է որ կայ մարդուն եւ այդ խորհրդաւոր երեւոյթներուն կամ առարկաներուն միջեւ: Մարդկային այս հինաւուրց բնազդի խորքին մէջ կայ ճշմարտութիւն մը՝ որ կը կազմէ Կրօնքին էութիւնը: Մարդկային հոգին իր բնականոն եւ աստիճանական փթթումն ու զարգացումն ունի, բարեշրջական յառաջընթացք մը՝ զոր կրօնական լեզուով կը կոչենք ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ: Այս ճամբով է որ կեանքի ճշմարտութիւնները կամ խորհուրդները հետզհետէ կը պարզուին, կը բացատրուին: Որչափ նոր փորձառութիւններով ու նուաճումներով միտքը լուսաւորուի այնքան յայտնուած ճշմարտութիւններ կը բիւրեղացնեն կրօնական բնազդները,

զգացումները եւ խմորումները: ՀԱՒԱՏՔԸ ԿԸ ԴԱՌՆԱՅ ԱՒԵԼԻ ՀԻՄՆԱՒՈՐ ՈՒ ԳԻՏԱԿՑԱԿԱՆ:

ԱՄԷՆ ԿՐՕՆԻ ՄԷՋ ճշմարտութեան լոյս մը կայ. չափի աստիճանաւորում մը միայն կը զանազանէ մէկը միւսէն: Ինչ որ այսօր կ'անուանենք կռապաշտութիւն՝ պաշտամունքի ձեւ մըն է, ուր կը կատարուի մարդկօրէն ըմբռնում մը: Մարդը իսկապէս նիւթ չէ պաշտած երբեք եւ չի կրնար պաշտել, իր թանձրացեալ կուռքի առումովը: Ինչ որ պաշտուած է՝ թաքուն զօրութիւնն է այն: « ԱՍՏՈՒԱԾ ԱՄԷՆ ԲԱՆ Է՝ ԱՄԷՆ ԲԱՆԻ ՄԷՋ ».— Ասիկա նշանաբանն է բոլոր կրօններուն հաւասարապէս: Միայն թէ կռապաշտութիւնը, բնութենապաշտութիւնը կամ թանձրապաշտութիւնը, նաեւ ոգեպաշտութիւնը զայն կը բացատրեն ա՛յսպէս. — Ամէն բանի մէջ աստուած մը կայ: Իսկ Յայտնութեան լոյսը այդ բոլոր աստուածները կը վերածէ անբաժանելի միութեան մը.— Աստուած կը գործէ ու կը ներգործէ ամէն բանի մէջ: Այսպէս՝ ԲԱԶՄԱՍՏՈՒԱԾԵԱՆ մարդը կ'ըլլայ ՄԻԱՍՏՈՒԱԾԵԱՆ:

Բոլոր հին կրօններուն մէջ բարձրագոյնը նկատուած է Հրէից կամ Իսրայէլի Կրօնը: Անոնք կը պաշտէին ՄԷԿ ԱՍՏՈՒԱԾ, զոր կը կոչէին ԵԱՀՈՒԷ, այսինքն՝ Կենսունակը, Կենսատուն: Հրեաները կամ Իսրայէլացիներն ալ սակայն, ուրիշ ազգերու նման, անցած են կրօնական հին ու բազմադարեան փորձառութիւններէ: Անոնք ալ սկզբնաբար պաշտած են բազում աստուածներ, հաւանաբար ԷԼՈՀԻՄ անունին տակ՝ որուն իսկական նշանակութիւնն է թերեւս զօրութիւններ: Անոնք ալ ծունկի եկած են կուռքերու առջեւ.— ոսկէհորթը, պղինձէ օձը, Հռեմփայ աստղը, եւ այլն: Ասկից զատ Իսրայէլ իր Աստուածը՝ Եահուէն՝ պատկերացուցած է մարդկային կերպարանքով: Եահուէն կը գործածէ իր ձեռքերը բրուտի մը պէս, կը խօսի մարդու լեզուով, կը քալէ ոտներով, կը հոտոտէ ռնգունքով. կը նախանձի, կը բարկանայ, կը սատկէ անողորմաբար, ոխ կը պահէ՝ եօթը պորտէ իր վրէժը լուծելով: Եահուէի մասին այս կոշտ ըմբռնումը սակայն հետզհետէ կը բարեշրջուի, շնորհիւ յայտնութեան լոյսին՝ որով կը ներշնչուէին տեսլատես մարգարէները: Եահուէ, նախապէս Իսրայէլի ազգային միակ ու այլամերժ Աստուածը՝ կը դառնայ կ'ըլլայ բոլոր ազգերու Աստուածը, ատելութեան Աստուածը կը յայտնուի իր իսկական բնութեամբը իբրեւ ՍԻՐՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԸ: Երբեմն բռնաւոր Տէր՝ այժմ կ'ըլլայ « ԳԹՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՐ »:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԿՐՕՆԸ ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ

ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆՆ Է ԱՅՍ ՍԻՐՈՅ ԱՍՏՈՒԾՈՅՆ ԵՒ ԳԹՈՒԹԵԱՆ ՀՕՐ՝ յանձին ՅԻՍՈՒՍԻ: Այս կրօնին մէջ է որ արմատախիլ կ'ըլլայ վախի բնազդը եւ խորարմատ կը տիրանայ հիացումի եւ սիրոյ կենդանի զգացումը: Կեանքը կը վերածուի ներդաշնակ եւ անքակտելի միութեան մը: Ճշմարտութեան ակը կ'ըլլայ ՄԷԿ, թէեւ կ'աղբերանայ զանազան ծորակներէ: ՀԱՒԱՏՔԸ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ, ԲԱՐՈՅԱԿԱՆԸ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԸ, ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ իր բոլոր դրութիւններովը՝ կը դառնան ծորումները ՄԻԵՒՆՈՅՆ կենսունակ ու կենդանարար Զօրութեան՝ Սիրոյ Աստուծոյն եւ Գթութեան Հօր: Կեանքի այդ տիեզերական միութեան մէջ է որ անցաւոր նկատուածը կ'ըլլայ յաւիտենական, քայքայուող նիւթը կը դառնայ լոկ ժամանակաւոր կաղապարը անլոյծ հոգիին, մարդկային անձնաւորութեան բուն էութեան:

Այս ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ, որ եղաւ Քրիստոնէութեան լոյսը, թէեւ վճռական ու լրիւ՝ բայց ունի եւ պիտի ունենայ իր պատմական յառաջընթացքը, սերունդէ սերունդ, ժամանակէ ժամանակ: Այս յառաջընթացքի միջոցին ան ունեցեր է եւ պիտի ունենայ իր մասնակի տկարացումները, խաւարումները, տեղատուութիւնները. ատիկա սակայն ո՛չ ժխտումն է, ո՛չ ալ հերքումը այն մեծ ճշմարտութեան՝ զոր ան բերած է մարդկութեան:

Քրիստոնէական կամ Յիսուսի Կրօնին ՀԱՒԱՏՔԸ հիմնուած է կեանքէն բխած փորձառութեանց վրայ, ներքին ապրումներու զօրութեան վրայ: Ասոր համար ան անխախտելի է: Վասնզի ան ձեւերու եւ բանաձեւերու դիւթական կապոց մը չէ, այլ լոյսի եւ տեսիլներու այգ մըն է, որմէ ՄԵԾ ՕՐԸ պիտի առնէ իր ծագումը եւ պիտի տիրանայ իր լրումին:

Անկրօն կամ անաստուած մարդիկ՝ բառին խիստ առումովը՝ գոյութիւն չունին եւ չեն կրնար ունենալ աշխարհի վրայ: Հիւանդմտայնութեան մը, կամ այլապէս թթու մոլեռանդութեան մը ծնունդն է միայն դարավերջիկ անաստուածութիւնը, վերյառնումը հին աստուածուրացութեան, որ կրօնին մէջ կը կարծէ տեսնել թըմրեցուցիչ մը, չփոթելով բուն կրօնը կրօնի անունով ստեղծուած թերի դրութիւններուն, վարդապետական կարգ մը հաստատիչ իրաւունքներուն՝ դոգմաներուն, ծիսական–արարողական զանազան սովորոյթներուն, աւելորդապաշտիկ հաւատալիքներուն, յանուն կրօնի գործուած զեղծումներուն, վերջապէս այն բոլոր պայմանադրական արտաքին ձեւերուն հետ՝ որոնք կրօնի էութիւնը չեն կազմեր:

Ողջմտութիւնը, որ իր լոյսը կ'առնէ ճշմարտութենէն, թէ լսկ

դիտէ իրերն ու երեւոյթները գիտութեան ակնոցով, չի կրնար հակիլ անկրօնութեան կամ անաստուածութեան։ Պայքարը կրօնին դէմ, նետաձգութիւնը Աստուծոյ դէմ՝ վրդովեցուցիչ ըլլալէ աւելի արգահատելի են։

ՃՇՄԱՐԻՏ ԿՐՕՆԸ, որ Յիսուսինն է, կ'ազնուացնէ, կը բարձրացնէ հոգին։ Վասնզի գերազանցապէս ՍԻՐՈՅ ԿՐՕՆՆ է ան, ԽԱՐԻՍԽԸ ՀԱՄԱՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԵՂԲԱՅՐՈՒԹԵԱՆ։

Չէ կարելի արհամարհել որ եւ է կրօն իր խորքին մէջ. բայց անհնար է չխոնարհիլ Յիսուսի կրօնին առջեւ, իբրեւ կատարեալ բիւրեղացումը եւ միաձուլումը բոլոր միւս կրօններուն։

Յիսուսի Կրօնին կենդանի ակը ԱՒԵՏԱՐԱՆՆ է, իր անհատական, ընտանեկան եւ ընկերային բարոյական հիմնական բարձրագոյն սկզբունքներու տիրականութեան եւ տիեզերականութեան մէջ։

Փիլիսոփայութիւն, Գիտութիւն, Արուեստ, Ընկերային վարդապետութիւններ, տնտեսական դրութիւններ, մեքենայացութիւն, եւ այլն, եւ այլն,— ոչինչով կրնան փոխել մարդկային հոգին, եթէ այս Կրօնի ՈԳԻՆ չթափանցէ այդ բոլորէն ներս եւ չհիմնաւորէ եւ երեւան չբերէ անոնց թաքուն արժէքները։

ՍՈՒՐԲ-ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ։

ՄՈԼՈՐԵԱԼ ԱՇԽԱՐՀԱՅԵԱՑՔ ՄԸ

Իմաստ. Սողոմոնի, Ա, 12 — Բ, 25

Մի՛ ցանկաք մահուան՝ մոլորեալի մը կեանքը վարելով, եւ մի՛ հրաւիրէք ձեր վրայ սատակում՝ ձեր ձեռքի գործերով։ Աստուած մահ չէ ըրած, եւ չի խնդար կորուստին վրայ անոնց՝ որոնք կենդանութիւն կը կրեն իրենց մէջ։ Ան ստեղծած է ամէն բան՝ որպէսզի անոնք գոյութիւն ունենան, եւ աշխարհի իրերու նպատակն է պահպանութիւնը։ Չկայ անոնց մէջ մահուան թոյն, եւ ո՛չ ալ երկրի վրայ գերեզմանի թագաւորութիւն։ Զի արդարութիւնն անմահ է։ Իսկ ամբարիշտներն իրենց ձեռքովն իսկ եւ իրենց խօսքերով հրաւիրեցին մահն իրենց մօտ։ Բարեկամ համարեցան զայն. հալեցան ու մաշեցան անոր համար եւ դաշինք կնքեցին անոր հետ. վասնզի արժանի ալ են բաժնեկից ըլլալու անոր։

Անզգամները իրենք իրենց խորհեցան անուղիղ եւ ըսին.— «Կարճատեւ ու ցաւագին է մեր կեանքը, եւ անխուսափելի է մարդուն վախճանը։ Չտեսնուեցաւ մէկն ալ որ դարձած ըլլայ գերեզմանէն։ Անակնկալօրէն եկեր ենք լոյս-աշխարհ, եւ ասկից վերջն ալ պիտի ըլլանք այնպէս՝ որպէս թէ բնաւ ծնած չըլլայինք։ Շունչը ծուխի մը նման է մեր ռունգերուն մէջ, եւ խօսքը՝ կայծակի պէս է մեր սրտի շարժումին մէջ։ Երբ ան կը շիջի՝ մարմինն ալ կը մոխրանայ, եւ ոգին կը ցնդի նօսր օդի նման։ Ժամանակի ընթացքին մեր անունները պիտի մոռցուին, եւ ո՛չ ոք պիտի յիշէ մեր գործերը։ Ամպի հետքի պէս պիտի անցնի մեր կեանքը, եւ պիտի ցրուի շամանդաղի նման՝ որ կը հալածուի արեգակի ճառագայթներէն,

անոր ջերմութենէն ճնշուած: Մեր կեանքը ստուերի անցքին պէս է, եւ ոչինչ կրնայ խափանել մարդուն վախճանը· զի կնքուած է, եւ չկայ վերադարձ:

Արդ, եկէ՛ք վայելենք ներկայ բարիքները, եւ վարենք կեանքը խանդավառ երիտասարդներու պէս: Տեսակ տեսակ գինիներով եւ անուշահոտ իւղերով լիանանք· չանտեսենք գարնային ծաղիկը: Վարդերու պսակներով բոլորենք մեր գլուխները, երբ անոնք չեն թառամած դեռ: Ոչ ոք թող մնայ անմասն մեր հաճոյքներէն: Ամէն տեղ թողունք մեր ուրախութեան նշանը· զի ա՛յդ է մեր բաժինն ու վիճակը: Բռնանանք աղքատին վրայ անիրաւութեամբ, չխնայենք այրիին, ո՛չ ալ պատկառինք ծերին սպիտակ մազերէն: Մեր բռնութիւնը թող ըլլայ արդարութեան օրէնք· զի ամօթալի բան է անպիտան տկարութիւնը: Դարանակալ ըլլանք արդարին, զի անհաճոյ է մեզ եւ կը հակառակի մեր գործերուն՝ նախատելով զմեզ իբրեւ օրինազանցներ եւ բամբասելով զմեզ մեր մանկունակ մեղքերուն համար: Կը յայտարարէ ունենալ Աստուծոյ ծանօթութիւնը, եւ ինքզինք կ՚անուանէ Աստուծոյ որդի: Անարգ կը թուին անոր աչքին մեր մտածումները: Ծանր կուգայ մեզ նոյն իսկ տեսնել զինք· վասնզի անոր կեանքը աննման է ուրիշներու կեանքին եւ իր ընթացքը տարօրինակ: Գարշելի կը նկատէ զմեզ եւ կը խորշի մեր ճամբէն, ինչպէս պիտի խորշէր պղծութիւններէ: Երանի կուտայ արդարներու վախճանին, եւ հպարտացած՝ « հայր » կ՚անուանէ զԱստուած: Տեսնենք թէ ճշմարի՞տ են իր խօսքերը, ե՛ւ թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ իր վերջը: Եթէ իրապէս Աստուծոյ որդի է՝ թող Աստուած պաշտպանէ եւ ազատէ զինք թշնամիներու ձեռքէն: Նախատինքներով ու ծեծերով չարչարենք զանի, որպէսզի չափն առնենք անոր հեզութեան, եւ փորձը՝ անոր անոխակալութեան: Խայտառակ մահով մը դատապարտենք զայն· տեսնենք թէ պաշտպանող մը պիտի ունենա՞յ՝ իր խօսքին համաձայն »:

Այսպէս խորհեցան ու խաբուեցան· զի կուրացուց զանոնք իրենց չարութիւնը, եւ չճանչցան Աստուծոյ խորհուրդները, չունեցան արդար վարձատրութեան ակնկալութիւնը, եւ չընտրեցին մաքուր հոգիներու պատիւը:

Աստուած ստեղծեց մարդը անմահութեան համար, իր սեպհական բնութեան պատկերովը գոյացուց զայն: Բանսարկուին նախանձովը մահը մտաւ աշխարհ· եւ անոնք որ կը հակին անոր կողմը՝ կը գտնեն զայն:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սխալ պատկերն է, աւելի կամ պակաս նմանութեամբ, ամէն ժամանակի երիտասարդութեան հոգեբանութեան. կամ այն մարդոց՝ որոնք կեանքը կ՚առնեն մակերեւութային դատողութիւններով: Ուր չի ներգործեր կրօնի շունչը՝ հոն դժուար թէ կեանքը յայտնուի իր բոլոր տեսանելի եւ անտեսանելի գեղեցկութիւններով: Վասնզի պէտք չէ մոռնալ եւ հարկ է շեշտել թէ ճշմարիտ կրօնը կեանքի լման *հասկացողութիւնն է, եւ ո՛չ թէ անոր* կրճատումը: Վայելել « ներկայ », *այսինքն՝ աշխարհի* բարիքները՝ *ո՛չ հրաժարելի է եւ ո՛չ ալ մեղադրելի: Բայց երբ այդ վայելքին հետ զուգորդուած չէ*

աւելի բարձր իտէալներու հետապնդումը, աւելի մնայուն վայելքի մը ըմբոշխնումը, ազնուագոյն տեսիլի մը ներշնչումը, այն ատեն ան կը դառնայ խակապէս աննպատակ ու վնասակար մսխում մը ֆիզիկական ու հոգեկան ոյժերու: Ամէն վայելք պէտք է ունենայ իր որոշ բեւեռակէտը՝ ուր կեանքը գտնէ իր իմաստն ու ամբողջացումը: Արարչագործութեան բարձրագոյն նպատակը կեանքն էր եւ է: Ոչինչ կայ պիղծ՝ երբ ան կը պահպանէ, կը զարգացնէ եւ կատարելութեան կ՚առաջնորդէ այդ կեանքը: Կեանքը ճանչնալը սակայն արուեստ մըն է նրբին ու դժուարին: Եւ կեանքը ճանչնալ անհրաժեշտութիւն մըն է, կարենալ ապրելու համար զայն ըստ արժանւոյն: Այս ծանօթութենէն կախում ունի մեր յաջողութիւնը՝ ընտրելու լաւագոյն ճանապարհը: Իսկ անշեղ քալելու համար այդ ճամբէն՝ մեր պատրաստութիւնները, մեր հոգեւոր սպառազինումները պէտք է ըլլան լուրջ, հիմնաւոր, անթերի՝ որքան հնար է:

Կեանքը ճանչնալու էական պայմաններէն մէկն է գզուշանալ արհամարհանքէ: Արհամարհանքը կը մոլորեցնէ մեր դատողութիւնը եւ կը կուրացնէ մեր հոգիի տեսութիւնը: Անընդունակ կ՚ընէ ան զմեզ կռահելու եւ գնահատելու թաքուն արժէքները. հոգեկան արժէքները, ըսել կ՚ուզենք, որոնք կը կազմեն կեանքի հիմունքը: Մեքենան թանկագին գործիք մըն է, ելեկտրական ոյժը գերգնահատելի բնական կարելիութիւն մըն է: Ասոնք կ՚ապահովեն մարդուն համար աւելի դիւրին եւ աւելի հանգիստ կենցաղ մը՝ աւելի առատ վայելքներով: Բայց այս բոլորէն վեր կայ ա՛յլ խորհուրդ մը: Մարդկային ՄԻՏՔՆ է այդ՝ որ այդ ամենուն կ՚ըլլայ մայր. կը ծնի զանոնք: Կը ծնի զանոնք՝ շնորհիւ իր դիւտարար երեւակայութեան: Արդարեւ Միտքն է, այդ աստուածային Ոյժը, Աստուծոյ այդ հարազատ պատկերը, որ կ՚ունենայ խուզարկու թափանցումներ, կ՚երեւակայէ, ու ԿԸ ԳՏՆԷ: Միտքը աչքն է հոգիին: Այդ աչքը յատակատես է, երբ խիղճէն կ՚առնէ իր լոյսը, այսինքն՝ կրօնքէն: Խղճմտանքը, արդարեւ, այն լուսաղբիւրն է՝ ուսկից կեանքը կ՚ունենայ իր ամէնէն քաղցր ծորումները: Ո՛չ աստուածուրացութիւնը, ո՛չ ալ անմահութեան ժխտումը չեն կար խամրեցնել ի բնէ աստուածութեան արեգդխնող եւ անմահութեան ձգտող ծաղիկը մարդկային հոգւոյն: Արդարի մը կեանքը անկէ՛ց կ՚առնէ իր փթթումը: Այս կեանքը մեղադրանք չունի, ինչպէս կ՚ենթադրուի թիւրիմացութեամբ, այն վայելքներուն համար՝ որոնք մարմինի կազդոյրը կ՚երաշխաւորեն, զայն առողջ ու կենսունակ կը պահեն, անոր բնականոն աճումին կը նպաստեն. եւ այս բոլորը իրենց կարգին կը ծառայեն ազնուացնելու

եւ բարձրացնելու հոգին։ Եւ երբ անգամ մը ազնուանայ հոգին ու բարձրանայ՝ այլ եւս չի մոլորիր լոկ նիւթապաշտիկ հակումներու մէջ, եւ կը գտնէ աւելի իրական ու տեւական հաճոյքներու։ Երիտասարդին մէջ ֆիզիկական խայտանքին հետ կայ նաեւ հոգեկան յոյզը։ Բնութիւնը, որ կը խօսի իր մէջ,— աստուածային ձայնը՝ ըսել կ'ուզենք,— աղբիւրն է թէ՛ այդ խայտանքին, թէ՛ այդ յոյզքին։ Մէկը չի ժխտեր միւսը. ընդհակառակը՝ երկրորդը կ'ազնուացնէ առաջինը, եւ այս՝ կը գնահատէ երկրորդը։

Կեանքին նպատակը մահը չի կրնար ըլլալ։ Շիտակ չէ բաղդատել զայն անցնող ստուերի մը հետ։ Ստուերը առարկայ մը չէ, այլ առարկայի մը ձգած մթութիւնը լոյսին մէջ։ Իսկ կեանքը իրողութիւն մըն է, որուն նպատակը իր իսկ մէջ է։ Կեանքին նպատակը կեանքն է։ Իրաւունք ունի իմաստունը երբ կ'ըսէ.— « Աստուած ստեղծեց մարդը անմահութեան համար »։ Եւ անմահութիւն կը նշանակէ ԿԵԱՆՔԸ ԿԵԱՆՔԻՆ ՀԱՄԱՐ։ Կեանքը իր բոլոր իրական բարիքներով, իր արդար հաճոյքներով, իր ֆիզիկական եւ հոգեկան վայելքներով, իր երազներով ու տեսիլներով, իր բոլոր յայտնութիւններով, խորհուրդներով ու առեղծուածներով, իր ամբողջական արժէքներով։ Անմահութեան գաղափարը, լծորդուած Աստուծոյ գաղափարին հետ, ո՛չ թէ կը թմրեցնէ հոգին՝ անտեսելու ու նսեմացնելու երկրաւոր կեանքի արժէքը, այլ ա՛լ աւելի կը բարձրացնէ այդ արժէքը։ Մասը նուազ արժէքաւոր չէ քան ամբողջը. եւ երկրաւոր կեանքը մասն է միայն յաւիտենութեան։ Դարձեալ՝ ամբողջը անհասկանալի է առանց իր մասերուն։ Յաւիտենութիւնը կրնայ բացատրել անցաւոր համարուած այս կեանքը, եւ փոխադարձաբար։

Այնքան անհեթեթ է ուրանալ Աստուծոյ գոյութիւնն ու հոգւոյ անմահութիւնը՝ որքան բանաւոր ու բնական է հաւատալ ե՛ւ մէկին, ե՛ւ միւսին։ Ուրացումը կը տկարացնէ ու կը գռեհկացնէ հոգին. հաւատքը զայն կը զօրացնէ ու կ'ազնուացնէ։ Ուրացումը մահն է, հաւատքը՝ կեանք։ Ճշմարիտ կրօնը այս հաւատքին վրայ հիմնուած կեանքն է։

ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ ՄԸ։

ՁԱՍՏՈՒԱԾ ՏԵՍՆԵԼ Կ'ՈՒԶԵՄ

Կը պատմուի թէ հեռաւոր երկրի մը մէջ կ'ապրէր տարօրինակ եւ յամառ անհեթեթ գաղափարներ սնուցանող թագաւոր մը։ Գիշեր մը ան իր անկողնին

մէջ մենախօսեց այսպէս.— Չկայ բան մը որ տեսած չըլլամ կեանքիս ընթացքին: Տեսայ ու վայելեցի այն բոլոր բաները՝ որոնք կրնային անձնմար մնալ հասարակ մահկանացուներէ: Կայ բան մը միայն՝ զոր չեմ տեսած: ԶԱստուած տեսնել կ'ուզեմ:

Հետեւեալ առաւօտուն իր մօտ հրաւիրեց բոլոր աւագանին, կրօնաւորները ու գիտնականները, եւ ըսաւ անոնց.—

« Գոհ եմ որ բոլոր փափաքներուս գոհացում տուիք ցարդ: Փափաք մըն ալ ունիմ. կը հրամայեմ որ զայն ալ գոհացնէք: ԶԱստուած տեսնել կ'ուզեմ: Երեք օր պայմանաժամ կուտամ ձեզի: Այս ժամանակամիջոցին ջանացէք զիս գոհացնել: Եթէ չկարենաք՝ գիտցէք որ մեծամեծ պատիժներ պիտի կրէք, գուցէ եւ պիտի գլխատուիք: Գացէ՛ք եւ խորհեցէ՛ք »:

Տարօրինա՜կ բաղձանք: Ո՞վ պիտի կրնար գոհացնել այսպիսի արտառոց ու անիրականանալի իղձ մը: Ուստի ամէն տուն սուգի մէջ էր: Բոլորն ալ տխուրդողի մատնուած էին, նախատեսելով տխուր վախճանը:

Նորեայ պայմանաժամը լրացաւ շուտով: Հարկադրուած էին ներկայանալ թագաւորին. եւ ներկայացան գլխիկոր ու դողահար: Թագաւորը կռահեց իսկոյն թէ խնդիրը ձախողուած էր: Եւ երբ կը պատրաստուէր յարմար պատիժը սահմանել անոնց՝ սպասաւոր մը ներս մտաւ, եւ

« Տէր արքայ — ըսաւ —, հազար ապրէ: Հովիւ մը եկած է եւ կ'ուզէ Ձեզ ներկայանալ: Ան կը հաւաստէ թէ ինք կարող է գոհացում տալ արքայական փափաքին »:

Թագաւորին հրամանով ներս մտաւ հովիւը իր այլանդակ տարազով եւ բարեւեց թագաւորը:

« Ո՛վ հովիւ — թագաւորն ուղղեց իր խօսքն օտարականին — ես կ'ուզեմ զԱստուած տեսնել: Այս բարձր աստիճանաւորները չկրցան գոհացնել զիս: Եթէ դուն կարենաս՝ մեծամեծ պատիւներու պիտի արժանանաս, եւ ես պիտի վարձատրեմ քեզ առատաձեռնութեամբ: Հակառակ պարագային՝ մահ պիտի ըլլայ բաժինդ »:

Հովիւը գլխու շարժումով մը հաստատական պատասխան տուաւ, եւ հրաւիրեց թագաւորը դաշտ ելլելու:

Թագաւորը համակերպեցաւ:

« Վեր առէք գլուխնիդ, եւ ուշադրութեամբ նայեցէք սա լոյսին », — ըսաւ հովիւը՝ մատնացոյց ընելով արեւը:

Երբ թագաւորը գլուխը բարձրացնելով կը փորձէր նայիլ արեւին՝ աչքերը աղօտեցան ու խտխտացին. ուստի վար առաւ անմիջապէս իր աչքերը եւ ըսաւ սաստկութեամբ.— « Անկարելին կ'առաջարկես. ի՞նչ է նպատակդ, կուրցնե՞լ կ'ուզես զիս »:

— Թա՛ղ լիցի, Տէր արքայ: Բայց գիտցէք որ Աստուծոյ բիւրաւոր փառքերէն փոքրագոյնն է միայն այս արեւը՝ զոր ցոյց տուի Ձեզ: Դուք որ առոր անգամ չկրցաք նայիլ՝ ի՞նչպէս պիտի յաջողիք տեսնել զԱստուած՝ որ բիւրիցս աւելի շողշողուն է քան արեւին ճառագայթները: Անզօր են այս աչքերը: Պէտք է ունենալ տարբեր աչքեր՝ որպէսզի կարենաք տեսնել զԱստուած:

Հովիւին այս խօսքերէն թագաւորը մնաց ափ ի բերան, եւ յարեց.—

— Կը տեսնեմ որ բաւական խելացի ես. կրնա՞ս ըսել ինձ թէ ի՛նչ կար նախ քան զԱստուած:

— Կը հանի՞ք համրել թիւերը:

— Այո՛. մէկ, երկու, երեք...

— Ո՛չ, այդ կերպով չէ. հանեցէք սկսիլ մէկէն առաջ գտնուող թուանշանը:

— Բայց ի՞նչպէս կարելի է. մէկէն առաջ ոչինչ կայ:

— Ոչինչ կայ նաեւ Աստուծմէ առաջ:

— Քանի որ խիստ տրամաբանական պատասխաններ կուտաս՝ ըսէ ինծի թէ ի՞նչ է Աստուծոյ զբաղումը:

— Ըսեմ. պայմանով որ փոխենք մեր զգեստները:

Եւ կը փոխեն: Թագաւորը կը հագնի հովիւին զգեստները, եւ հովիւը՝ թագաւորինը:

— Ըսէ, ուրեմն, տեսնեմ, ի՞նչ է Աստուծոյ զբաղումը:

— Ճիշտ այն՝ ինչ որ մենք հիմակ ըրինք: Նա մէկը կը բարձրացնէ եւ ուրիշ մը կը խոնարհեցնէ. մէկը կը մերկացնէ, միւսը կը հագուեցնէ: Այս մէկը կ'ուրախացնէ, ան մէկալը կը լացնէ. եւ այսպէս՝ ըստ կարգին:

ԹՈԼՍԹՈՅ

Հայացուցած է Ա. Գըյընեան, «ԺԱՄԱՆԱԿ» թերթին մէջ:

ՍՈՒՐԲ–ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ:

ՃՇՄԱՐԻՏ ՅԱՑՏՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ
կ ա մ
ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԻՍԿԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Թեզբացի մարգարէն Եղիա, հալածական Իսրայէլացւոց Յեզաբէլ թագուհիի հետապնդումներէն՝ բռնեց անապատի ճամբան: Մէկ օր շարունակ քալելէ վերջ պարտասած նստաւ գիհիի մը շուքին տակ քիչ մը հանգչելու համար: Հոգւով կը ցանկար մահուան: « Ալ հերիք է, ո՛վ Տէր,— խօսեցաւ ան իւրովի. ա՛ռ իմ հոգիս. զի աւելի լաւ չեմ ես քան իմ հայրերը »: Ապա ծառին տակ պառկեցաւ ու քնացաւ:

Յանկարծ մէկը մօտենալով՝ դպաւ անոր ու ըսաւ.— « Ե՛լ ու կ՛եր »: Եղիա բացաւ իր աչքերը եւ տեսաւ իր սնարին վերեւ զետեղուած աճթեղէի տակ եփած շօթ մը եւ կուժ մը ջուր: Ելաւ, կերաւ ու խմեց, եւ կրկին պառկեցաւ: Տիրոջ պատգամաւորը դարձեալ եկաւ, դպաւ անոր ու ըսաւ.— « Ելի՛ր կե՛ր, վասնզի դեռ երկար ճամբայ ունիս կտրելիք »: Եղիա ելաւ, կերաւ ու խմեց: Այս կերակուրի զօրութեամբ ան քալեց քառասուն ցերեկ եւ քառասուն գիշեր, մինչեւ հասաւ Աստուծոյ լեռը՝ Քորեբ: Այնտեղ մտաւ քարայր մը՝ ուր եւ գիշերեց: Յանկարծ ձայն մը եկաւ իրեն Տիրոջմէ որ կ'ըսէր.— « Ի՞նչ գործ ունիս դուն հոս, Եղիա »: Եղիա պատասխանեց.— « Խիստ նախանձախնդիր եղայ Ամենակալ Տիրոջ համար. զի թողին զքեզ Իսրայէլի որդիները՝ քանդելով քու սեղաններդ եւ սրակոտոր ընելով մարգարէներդ: Ես եմ միայն մնացեր, եւ հետամուտ են

իմ ալ կեանքս առնելու »: Ձայնը յարեց·— « Բարձրացիր լեռ, եւ կայնէ Տիրոջ առջեւ »:

Եւ ահա Տէրը կ'անցնէր···:

Եղաւ մեծ ու սաստիկ հով մը՝ որ լեռները կը քակէր եւ ապառաժները կը խորտակէր Տիրոջ առջեւէն··· — բայց Տէրը այդ հովին մէջ չէր:

Հովէն վերջ եղաւ երկրաշարժ,— բայց Տէրը երկրաշարժին մէջ չէր:

Գետնաշարժին յաջորդեց կրակ,— բայց Տէրը կրակին մէջ ալ չէր:

Իսկ կրակէն յետոյ լսուեցաւ *ՄԵՂՄԱՑՈՒՆՉ ՀԾԾԻՒՆ ՄԸ*······— Տէրը *Հո՛ն էր*··········:

Գ· Թագ· ԺԹ, 3–12:

Ա Ն Ծ Ա Ն Օ Թ Ը

« Մարդ չի կրնար դիտել նոյն իսկ արեւն այն՝
Որ երկինքի մէջ շողշողուն է այնքան,
Երբ կ'անցնի հովն եւ ամպերը կը ցրուէ,
Եւ հիւսիսէն կը ծորի փայլն ոսկիէ:
Պատկառազդու է սակայն փայլն Հզօրին·
Զինք հասկընալ մենք կարող չենք բընաւին:
Ան գերազանց է զօրութեամբ, եւ արդար
Դատաստանին մէջ անզրկող, անաչառ: ·····

Մի՞թէ հետքերն ամենազօր Տիրոջ գտնել ես ատակ,
Եւ կամ մի՞թէ կրնաս երբեք ըմբռնել իր նպատակ »:

ՅՈԲ, Ժէ, 21–23 եւ ԺԱ, 7:

« ԶԱստուած ո'չ ոք տեսաւ երբեք····· »:

ՅՈՎՀ· Ա, 18:

« *ԱՆԾԱՆՕԹ ԱՍՏՈՒԱԾԸ* »

Մինչ Պօղոս Աթէնքի մէջ կ'սպասէր Շիղայի եւ Տիմոթէոսի՝ իր հոգին կը զայրանար իր ներսը՝ տեսնելով քաղաքը կռապաշտութեան մէջ ընկղմած: Ուստի կը խօսէր ժողովարաններուն մէջ հրեաներուն եւ բարեպաշտ նորադարձներուն, ինչպէս նաեւ ամէն օր հրապարակներուն վրայ որոնց որ հանդիպէր:

Եպիկուրեան եւ Ստոյիկեան փիլիսոփաներէն ոմանք հակաճառութեան կը բռնուէին անոր հետ, եւ ոմանք կ'ըսէին·— « Ի՞նչ ըսել կ'ուզէ այս սերմնաքաղը »· ուրիշներ ալ թէ·— « Օտարոտի աստուածներու քարոզիչ կը թուի ըլլալ »·— Վասնզի Պօղոս Յիսուսն ու յարութիւնը կ'աւետարանէր անոնց: — Ուստի

տալնելով զայն Արիսպագոս՝ կը հարցնէին անոր.— « Կրնա՞նք իմանալ թէ ի՛նչ է այդ նոր վարդապետութիւնը՝ զոր դուն կը քարոզես: Ինչ որ դուն կը խօսիս՝ մեր ականջներուն կը հնչէ նորօրինակ: Կ'ուզենք գիտնալ թէ ի՞նչ պէտք է ըլլան ատոնք: — Բոլոր Աթենացիները եւ օտարական այցելուները ուրիշ պարապում չունէին՝ բայց եթէ նոր բաներ ըսել ու լսել: Պօղոս կանգնելով Արիսպագին մէջ-տեղ՝ խօսեցաւ այսպէս.—

« Ո՛վ Աթենացիներ, ամէն տեսակէտով խիստ կրօնասէր մարդիկ կը տեսնեմ ձեզ: Վասնզի երբ կը պտըտէի եւ կը դիտէի ձեր պաշտամունքները՝ գտայ բագին մը, որուն վրայ գրուած էր՝

« ԱՆԾԱՆՕԹ ԱՍՏՈՒԾՈՅՆ »:

Արդ, ես ձեզ կը քարոզեմ զայն՝ զոր դուք կը պաշտէք առանց ճանչնալու: Այն Աստուածը՝ որ ստեղծած է աշխարհն ու անոր մէջ գտնուած բոլոր բաները, Նա՝ որ Տէրն է երկնքի եւ երկրի՝ չի բնակիր ձեռագործ տաճարներու մէջ, եւ ո՛չ ալ՝ իբրեւ բանի մը կարօտ կը պաշտուի մարդկային ձեռքերով: Ինքն է որ կուտայ համագոյքին կեանք, շունչ եւ ամէն ինչ: Նա ստեղծեց բոլոր ազգերը մէկ արիւնէ — *մէկ սկիզբէ* —, երկիրը սահմանելով անոնց որպէս բնակավայր, եւ հաստատեց որոշ ժամանակաշրջաններ եւ բնակութեան սահմաններ, այն դիտաւորութեամբ որ անոնք գտնեն զինք զննութեամբ: Թէեւ Նա հեռու չէ մեզմէ իւրաքանչիւրէս. զի Անով է որ մենք կ'ապրինք, կը շարժինք եւ գոյ ենք. եւ ինչպէս ձեր բանաստեղծներէն ոմանք ըսած են՝

« ՄԵՆՔ ԱԼ ՑԵՂԱԿԻՑ ԵՆՔ ԱՆՈՐ »:

Ուստի, իբրեւ ցեղակից Աստուծոյ, շիտակ չէ որ խորհինք թէ Աստուածութիւնը նման եղած ըլլայ մարդկային արուեստով ու հնարամտութեամբ քանդակուած ոսկիին կամ արծաթին կամ քարին: Աստուած անտես ընելով անգիտութեան այդ դարերը՝ այժմ ամէն տեղ կը պատուիրէ մարդոց որ ապաշխարեն. ինչպէս որ նա սահմանած է օր մը՝ յորում պիտի դատէ աշխարհը արդարութեամբ, ձեռքովն այն մարդուն՝ զոր նշանակած էր այդ բանին: Եւ զայդ հաւատալի ընծայեց ամենուն, յարուցանելով զայն — *այդ մարդը* — մեռելներէն »:

ԳՈՐԾՔ, Ժէ, 16–31:

ՄԵԿՆՈՂԱԿԱՆ–ԽՈՐՀՐԴԱԾԱԿԱՆ:

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Ոչ ոք կրնայ յաւակնիլ տալու Աստուծոյ նկարագրին ճշգրիտ պատկերը: Մեր բոլոր սահմանումներն ու բացատրութիւնները մարդկային են, հետեւաբար եւ յարաբերական ու փոփոխական: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն մեր գաղափարը Աստուծոյ մասին՝ գոնէ չափով մը կրնայ մօտենալ ճշմարտութեան: Այդ չափը մեզ կուտայ՝ առաջին՝ մեր խիղճը, երկրորդ՝ մեր դատողութիւնը, երրորդ՝ մեր փորձառութիւնը:

Մարդիկ կատարեալ չեն, բայց կը ձգտին *կատարելութեան: Կատարելութիւնը կեանքի բարձրագոյն վիճակ մըն է. դգացումի,*

մտածումի եւ գործի ազնուականութիւն մը՝ զոր մենք սովորաբար կը կոչենք առաքինութիւն: Կատարելութիւնը Տիպար մըն է: Կայ բարութեան, գեղեցկութեան տիպար մը: Բայց այս տիպարը նոյնը չէ ամէն մարդու, ամէն ժամանակի եւ ամէն ժողովուրդի համար: Երբ կ՚ըսենք Աստուած, եւ կ՚ըսենք զայդ հաւատքով ու համոզումով, մեր մտքին առջեւ ունինք տիպար մը. տիպար մը բարութեան, գեղեցկութեան, սրբութեան, արդարութեան, սիրոյ, եւ վերջապէս այն բոլոր հոգեկան եւ իմացական յատկութիւններուն՝ որոնց ամբողջութիւնը կը կազմէ նկարագիրը անգերազանցելի առաքինութեան: Երբ կը հաւատանք թէ կայ Աստուած մը՝ որ ստեղծած է տիեզերքը իր բոլոր տեսանելի եւ անտեսանելի գեղեցկութիւններով, իր հիանալի ներդաշնակութեամբ՝ ամենափոքր հիւլէին մէջ անգամ, իր անսրբագրելի համաչափութեամբ՝ ամէնէն աննշան առարկաներուն մէջ իսկ, — չենք կրնար չխորհիլ թէ Ան կատարելութեան Տիպար եղած ըլլայ: Այդ տիպարը սակայն միշտ ալ կրած է դրոշմը այն մտքին՝ որուն մէջ պատկերացած է: Օրինակ. Եղիայի համար Աստուած նախանձոտ ու վրէժխնդիր է: Ան վրէժ լուծելու էր այն Թագուհիէն, Յեզաբէլէն՝ որ Եահուէի քահանաներն էր կոտորեր: Եւ սակայն այդ բանը տեղի չէր ունեցեր: Թեզբացին վրդովուած էր ու զայթակղած: Ան աւելի լաւ կը սեպէր մահը՝ քան կեանքը այդ դառն յուսախաբութեան մէջ:

Վերեւ մէջ բերուած սուրբ գրական հատուածը սքանչելի կերպով կը պատկերացնէ հոգեկան այն յեղաշրջումը՝ զոր Եղիայի գիտակցութիւնը կ՚ունենայ տեսանողական յայտնութեամբ մը այս միջադէպէն վերջ: Աստուած քանդող, կործանող, կոտորող, այրող զօրութիւն մը չէ, այլ ՔԱՂՑՐ ՇՈՒՆՉ մըն է բարութեան, սիրոյ, շինութեան, մխիթարութեան, փրկութեան: Այս է պարզ՝ այլ խորին իմաստը Քորեբի յայտնութեան:

ԱՆԾԱՆՕԹԸ

ԶԱստուած ճանչնալ կատարելապէս՝ վեր է մեր սահմանափակ հասողութեններէն: Աստուածներ շատ երեւակայեցին հին ժողովուրդներ, տալով անոնց զանազան յատկութիւններ: Բայց մարդկային միտքը չէր կրնար գոհանալ ատոնցմով: Ծանօթ կարծուած այդ աստուածներուն կարգին կային նաեւ անծանօթներ: Կար մանաւանդ Անծանօթ մը: Իմացական լոյսը փնտռեց միշտ զանոնք կամ զԱյն: Գտնելէ յուսահատ՝ իմաստասէրներ եւ հասարակ մարդիկ պաշտեցին

զանոնք կամ զԱյն ԱՆԾԱՆՕԹԻ անունին տակ, կամ առանց ճանչնալու:

Արեւելքի իմաստուն մը՝ Ցոբ անունով՝ անփրաւ չէր երբ կը խորհէր թէ կարելի չէ գտնել Ամենազօրին հետքերը. կամ ուրիշ մը՝ Եղիու՝ թէ « Զինքն հասկնալ մենք կարող չենք բնաւին »: Առաքեալ մըն ալ հաստատեց մասամբ այս ճշմարտութիւնը՝ երբ ըսաւ.— « ԶԱստուած ոչ ոք տեսաւ երբեք »: Ոչ-քրիստոնէական եւ քրիստոնէական փորձառութիւն մըն է այս միանգամայն, որ չ՚արգիլեր, այլ ընդհակառակը կը մղէ մարդը ճանչնալու: Ճանչնալու համար՝ ան կը քննէ, կը հետազօտէ: Քրիստոնէական կրօնը կուտայ այս քննութեան արտօնութիւնն ու լոյսը: Մարդկային իմացականութիւնը միւս կողմէ օժտուած է քննելու ընդունակութեամբ: Այս ընդունակութեան շնորհիւ է որ ան կարողացած է գտնել շատ մը թաքուն ճշմարտութիւններ կամ իրողութիւններ ամէն մարզի մէջ: Այս լոյսով ան աստիճանաբար մօտեցած է Աստուծոյ: Կազմած է Անոր մասին աւելի կամ պակաս չափով ճիշտ գաղափար: Անով այս գաղափարը հետզհետէ աւելի ազնուացած, բիւրեղացած ու բարձրացած է: Մարդը կռահած է՝ ընդ աղօտ՝ թէ իր եւ Աստուծոյ միջեւ կայ նմանութեան կապ մը: Զգացած է թէ ինք աստուածներու կամ Աստուծոյ սերունդէն է. անոնց կամ Անոր « ցեղակից » է, ինչպէս երգեր է ժԹ. Գ-րդ. դարուն ապրող ստոյիկեան յոյն բանաստեղծը՝ Կիլիկեցի Արատոս՝ իր « Երեւոյթք » երկին մէջ, եւ Զենոնի աշակերտ հելլէն իմաստասէր Կղէանթոս՝ իր « Տաղ առ Զեւս » գործին մէջ: Եւ Կիլիկեցի առաքեալը Պօղոս՝ իր վերեւ դրուած Արիսպագեան հռչակաւոր ճառին մէջ՝ այս հեղինակներէն է փոխ առած մարդուն՝ Աստուծոյ հետ ցեղակցութեան մակածութիւնը: Այս ազգակցութիւնը սակայն ոչ քերթողական դիւտ մը, ո՛չ ալ հռետորական բացագանչութիւն մըն է լոկ, այլ յայտնութենական ճշմարտութիւն մը:

Ամէնէն դժբախտ մարդը այն է՝ որ չէ ճաշակած այս ճշմարտութիւնը: Չէ զգացած, հոգւոյ աչքերով չէ տեսած, թէ ինք Անո՛վ կ՚ապրի, Անո՛վ կը շարժի եւ Անո՛վ է գոյ:

Որչափ ալ կատարեալ ըլլայ սակայն մեր հաւատքը՝ դեռ անծանօթ բան մը պիտի ունենանք: Եթէ ոչ Անծանօթ Աստուած մը՝ գոնէ անծանօթ գիծեր Անոր նկարագրէն եւ Անոր բնութենէն: Կայ միակ ապահով ճամբայ մը՝ որ մեզ կրնայ առաջնորդել առաւելագոյն ծանօթութեան: Այդ ճամբան գծուած է Աւետարանով: Այդ ճամբան ապրուած առաւելագոյն կեանք մըն է. ՅԻՍՈՒՍԻ ԿԵԱՆՔԸ:

Տիպար կնանք մը իսկապէս, ուր կը ցոլանայ աստուածային նկարագիրը դերազանցօրէն:

ՅԻՍՈՒՍ ԾԱՆՕԹԱՑԱԾ ԱՆԾԱՆՕԹ ԱՍՏՈՒԱԾՆ է, զոր առաքեալները եւ Պօղոս քարոզեցին բովանդակ աշխարհի:

Ոչ ոք զԱստուած տեսաւ երբեք. բայց Նա՝ որ գիտցաւ մնալ Հօր ծոցին մէջ,— *թափանցել Անոր էութեան* —, յայտնեց *զԱյն մարդոց*: ՑԱՑՏՆԵՑ ԶԱՅՆ ԻՐՄՈՎ:

Յիսուս ինքը սակայն ամէն դարու մէջ եւ շատ շատերու համար մնացած է նոյնպէս անծանօթ: *Ոչ ոք գուցէ մեղադրելի է ասոր համար, բաւական է որ ամէն ոք անկեղծութեամբ որոնէ հետքերը այդ* ծանօթ Անծանօթին՝ *կեանքին մէջ իսկ, պատմութեան մէջ, Մնալ գտնելու համար՝ օրէ օր եւ ամէն ատեն՝ նոր երեսներ, նոր լոյսեր փնտռողներու ներքին խորաններուն վրայ քանդակուած ու լուսեղէն պաշտուած, եւ ծանօթանալու միշտ պատրաստ* ԱՆԾԱՆՕԹԻՆ *պատկերէն*:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Ա.— ԳԻՐՔ ՍԱՂՄՈՍԱՑ: — *Աստուածաշունչի Հին Կտակարանի բաժնին մէջ ամէնէն կարեւոր տեղը գրաւող եւ ժողովրդականացած գիրքերէն մէկն է Սաղմոսը: Բաղկացած է* 150 *գլուխներէ եւ հինգ մասերէ: Խմբագրուած է տարբեր անուններու տակ եւ զանազան ժամանակներու մէջ: Հեղինակներէն միայն Դաւիթի անունը մնացած է ծանօթ եւ տիրապետող: Հազիւ սակայն քանեակ մը սաղմոսներ կը կրեն դրոշմը վաւերականութեան կամ Իսրայէլի այս Թագաւորին հայրութեան: Երկար ատեն Սաղմոսները երգուած են բերանացի: Մակաբեանց ապստամբական շարժումէն վերջ միայն Ն. Ք. Բ—րդ դարուն գրի առնուած, դասաւորուած ու ամբողջական մարմին մը կազմած են:*

Սաղմոսները կրօնական խորքով քերթողաշունչ երգեր են՝ տասնաղի նուագարանի մը վրայ ողուած: Ասոր համար անոնք նախապէս եբրայական լեզուով կոչուած են շիր միզմօր, *այսինքն՝* երգ *կամ* շար-ական *տասնաղի* նուագարանով: *Յոյն Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ փոխադրուած է* Պսալտէրիոն *կամ* Բիբլոս պսալմօն *բառերով, որ է մեր* Սաղմոսարանը *կամ* Գիրք Սաղմոսացը: *Այժմու եբրայական բնագիրն ունի* Սեփար տալիմ, *որ կը նշանակէ* Գիրք օրհնութեան: *Այս անունը կը կրեն արդարեւ շատ մը գլուխներու խորագիրները:*

Սաղմոսներն ունին իւրայատուկ — sui generis — *քերթողական արուեստ մը՝ խառն կշռականութեամբ, առանց որոշ չափի եւ յանգի, առանց տեղ ունենալու իմաստներու եւ գաղափարի զարգացման համաձայն շեշտաւորումներ: Այս արուեստին գլխաւոր նկարագիրն է* զուգահեռականութիւնը, *ընդհանրապէս երկտողեան եւ մերթ եռատողեան կամ քառատողեան, որուն մէջ կ'ամփոփուի ու կը լրանայ խորհուրդ մը կամ նախադասութիւն մը:*

Սաղմոսները կը բովանդակեն « տաղեր առ Աստուած եւ պատուէրներ մարդ-

կային կեանքին համար »։ Անհատական հողերանական վայրկեաններ, ապրումներ՝ միստիկ արտայայտութիւններով,— վիշտ, ուրախութիւն, մեղքի գիտակցութիւն, խղճահարութիւն, մտասքանչացում, եւայլն. հաւաքական փորձառութեանց եւ փորձութեանց,— ազգային յաջողութիւններ եւ ձախողութիւններ, եւ ատոնց հետեւանք՝ վրէժ, ատելութեան, նախանձ, ղանդատ, անէծք, եւայլն, պոռթկումներ,— նիւթեր հայթայթած են մեղեդիներու, եղերերգներու, օրհներգներու, մաղթերգներու եւ աղօթքներու դրական այս արժէքաւոր հաւաքածոյին։

Սաղմոսներու ոգին թէեւ կրօնական խանդով հարուստ՝ բայց աղքատ է մերթ բարոյական արժէքով, եւ մանաւանդ անհաւասար՝ քրիստոնէական սկզբունքներու բարձրութեան եւ վսեմութեան։

Այսուհանդերձ դարեր շարունակ հայ ժողովուրդին համար ալ այդ գիրքը՝ ՆԱՐԵԿԻն հետ զոյգ՝ եղած է ամէնէն ընտանի, սրտախօսիկ ԲԱՐՁՐ ԳԻՐՔԸ։

Բ.— ԳԻՐՔ ՅՈԲԱՅ.— Յոբ, որուն անունով ունինք ինքնատիպ տաղերգութիւն մը Հին Կտակարանին մէջ, առեղծուածային անձնաւորութիւն մըն է։ Հուս քաղաքին մէջ ապրող մեծափարթամ, բարեպաշտ ու երջանիկ, յետոյ ծայրատեւ ճան չքաւորութեան մատնուած, նիւթական ու ֆիզիկական կորուստներու, ղանազան աղէտներու, վիշտերու եւ տառապանքներու ենթարկուած եւ իր բարոյական արիութեան մէջ աննուաճ մնացած, եւ ապա իր նախկին բարօր վիճակը կրկին չափով վերստացած այս մարդուն կենսագրութիւնն ու բոլոր ապրումներուն ու փորձառութիւններուն եղերախաղը՝ տռամն է այս գիրքը, տողորուած աւելի խոր ու բարձր ներշնչումի աւիւնով քան Սաղմոսինը։

Գիրքը կը բաղկանայ հինգ մասերէ։

Ա.— Նախաբան մը՝ արձակունակ։ Հոս մեզ կը տրուի Յոբի կենսագրութիւնը եւ կը պատկերացուի անոր նիւթական բախտաւորութիւնը։ Ապա կը նկարագրուի երկինքի մէջ կայացած « Աստուծոյ որդիներ »ուն ժողովը՝ որուն ներկայ կ'ըլլայ նաեւ « Սատանը »։ Վերջինս այդ ժողովին մէջ՝ իր բաղձանքին համաձայն՝ կ'արտօնուի Աստուծմէ փորձել Յոբի կրօնական անկեղծութիւնն ու անշահախնդրութիւնը՝ բազմապիսի տառապանքներու ենթարկելով զայն։ Յոբ կը տանի այդ բոլորը անդանդատ եւ հիանալի համբերութեամբ՝ մնալով անմեղ։ Երկրորդ ժողովի մը մէջ Սատանին թոյլ կը տրուի մարմնական աւելի ծանր պատուհասներով կրկին փորձել անոր հաւատարմութիւնը։ Յոբ այս անգամ ալ, հակառակ կնոջ թելադրութեան թէ՝ « անէծք կարդա՛ Աստուծոյ եւ մեռիր », կը պահէ իր սառնարիւնը, տոկալով նաեւ այս փորձութեան՝ առանց մեղանչելու իր շրթներով։

Բ.— Երեք զրուցատրութիւններ Յոբի եւ իր երեք բարեկամներու՝ Եղիփազ Թեմնացիի, Բաղդատ Սօքեցիի եւ Սոփար Մաանցիի միջեւ՝ կը յաջորդեն նախաբանին։ Այս երեք բարեկամները կուգան հեռաւոր վայրերէ։ Եօթն օր եւ եօթը գիշեր լուռ կարեկցութեամբ կը նստին մոխրակոյտի վրայ երկարած եւ պալարներով ծածկուած Յոբի դիմաց։ Այս լռութիւնը ի վերջոյ կը խզէ ինքն իսկ արկածեալը՝ անիծելով իր ծնած օրը։ Երկրորդ գլուխը՝ ամբողջ չափածոյ՝ ղաւն ու անձկալի դանդատ մըն է՝ որ կը յանդի մահուան իղձին։ Սրտի խորերէն այս աղէկտուր արտադեղումը դուռ կը բանայ բանավէճի։ Բարեկամները ամբարիշտ կը գտնեն Յոբի արտայայտութիւնները եւ կարգով մատնացոյց կ'ընեն անոր իր սխալները։ Յոբ կը պատասխանէ ճարտարութեամբ։ Անոնք կը ջատագովեն արդա-

բութիւնն ու բարութիւնը Աստուծոյ՝ որ ճշմարտութեամբ եւ ուղղութեամբ կը կառավարէ աշխարհը, եւ կը պնդեն թէ յանցաւորը կը կրէ իր մեղքին հետեւանքը, ինչպէս արդարը կը վայելէ Աստուծոյ շնորհը։ Յոբ կ'ընդդիմախօսէ՝ ապացուցելով իր անմեղութիւնը եւ խստօրէն կը դատապարտէ իրերու ներկայ կարգը։ Բարեկամները դարձեալ խօսք կ'առնեն՝ հիմնուելով պատմութեան տուեալներուն եւ կեանքի փորձառութիւններուն վրայ, եւ կը յամառին հաստատել թէ զինք յլող այդ բոլոր չարիքներու արմատին տակ անպայման մեղք մը կայ թաքնուած։ Յոբ կը պաշտպանէ ինքզինք ուժգնօրէն՝ կրկնելով իր սկզբնական դիրքին։ Երրորդ խօսակցութեամբ մը երեք բարեկամները աւելի անողորմօրէն կը յարձակին Յոբի վրայ, անոր վերագրելով որոշ մեղքեր՝ որոնք արժանի կ'ընեն զինք այդ պատժին։ Այդ խիստ դիտողութիւններուն դէմ Յոբ այս անգամ կը մեղմանայ եւ կ'առնէ աւելի հանդարտ երեւոյթ։ Իր երեսը մարդոցմէ կը դարձնէ Աստուծոյ՝ որ սակայն դեռ լուռ է։ Այս բանավէճին կը յաջորդէ երկար մենախօսութիւն մը Յոբի կողմէ՝ լի պատկերաւոր եւ թախծոտ ու հոգեխռով բառերով ու բացատրութիւններով։ Ապա կը լռեն նաեւ բարեկամները։

Գ.— Եղիուսի միջամտութիւնը։ *Հազիւ վերջացած Յոբի եւ երեք բարեկամներու բանավէճը՝ խօսք կ'առնէ յանկարծ երրորդ անձնաւորութիւն մը՝ որուն ներկայութեան մասին ոչինչ ըսուած էր։ Եղիուս կը մեղադրէ երեք բարեկամները՝ անբաւարար նկատելով անոնց փաստարկութիւնները։ Աւելի խստօրէն կը դատապարտէ նաեւ Յոբը՝ իր ինքնարդարացումներուն համար, եւ կ'ուղղէ անոր կարգ մը սխալները։ Եղիուսի խօսքերուն ուղեծուծը կը կազմէ ջատագովութիւնը Աստուծոյ՝ որ կը կառավարէ աշխարհը արդարութեամբ եւ գթութեամբ, եւ ցոյց կու տայ թէ տառապանքները կ'ուղարկուին իբրեւ պատիժ, կամ իբրեւ մաքրագործումի միջոց եւ կամ իբրեւ աստուածային արդարութեան մեղքի դէմ։*

Գ. — Եահուէի միջամտութիւնը *կը կազմէ չորրորդ մասը։ Եահուէ՝ ատալէ վերջ Եղիուսը՝ երկու անգամ երկար հարցումներու շարք մը կ'ուղղէ Յոբի՝ արարչագործութեան փառքի վերաբերեալ վեհ ու տպաւորիչ պատկերացումներով, ցոյց տալու համար Աստուծոյ մեծութեան դէմ մարդուն փոքրութիւնը, եւ Անոր անխուզարկելի իմաստութեան ու անիմանալի կարողութեան դէմ մարդուն կատարեալ տգիտութիւնն ու տկարութիւնը։ Առաջին հարցումներուն Յոբ կու տայ շատ կարճ պատասխան մը՝ որով կը նախընտրէ ան ի բերան լռելը քան կրկին խօսիլը։ Երկրորդ հարցումներուն կը պատասխանէ նոյնպէս կարճ, յայտնելով իր զիղջը՝ « հողի ու մոխրի վրայ » եւ հնազանդութիւնը՝ աստուածային ամենակարող Աջին։*

Ե.— Վերջաբան։ *Նախաբանի մէջ յիշուած երկնային տեսարանը կ'ունենայ իր լուծումը կամ ելոյթը երկրի վրայ։ Աստուծոյ դատին պաշտպանը հանդիսանալու յաւակնութիւնն ունեցող երեք բարեկամները կը կշտամբուին Աստուծոյ կողմէ իրենց անուղիղ դատաստաններուն համար։ Ապա ներողութեան կ'արժանանան միայն Յոբի միջնորդութեամբ։ Յոբ իր նախորդ հարստութեան եւ բարօրութեան կրկնապատիկը կ'ունենայ։ Կ'ապրի դեռ երկար, տեսնելով չորս սերունդներ իր իսկ զաւակներէն, եւ կը մեռնի « ծերացած եւ լեցուն օրերով »։*

Յոբայ գրքին « առաջնորդող յղացումին վսեմութիւնն ու պարզութիւնը,

երկինքէ խորհրդաբանին մէջ վեհաշուք տեսարանի եւ ընտանեկան յարկի տակ ֆիզիկական տագնապի, եւ տունէն դուրս մոխրակոյտի վրայ մտաւոր չփոթութեան մէջ ինկած Յոբի յանկարծական կործանումին եւ ճնշող տրտմութեան պատկերները, եւ իր բարեկամներու համակրական լռութիւնը՝ տառապողի յուսահատութեան սրտակեղեք կոծովը խզուած,— այս բոլորը կը մտնեն բանաստեղծի մը ձեռքը, եւ կը պատրաստեն ուղին՝ պարզելու յաջորդող ողբերգութեան ծալքը: Գրքին ուշադիր ուսումնասիրութիւն մը միայն կրնայ տալ գաղափար մը անոր փոխաբերութեանց ճոխութեան ու բազմազանութեան, ստացուածքներու համակեդրոնացած ուժգնութեան, մարդկային զգացողութեան խորութեան, նահապետական կեանքի պատկերացումին, արտաքին բնութեան նկարագրութեանց ազատորականութեան մասին, որոնք մէկ ծայրէն միւսը կը կազմեն փառահեղ պաստառը մարդկային վիշտի եւ տրտմութեան շարժապատկերին համար »:

Գրքի խմբագրութեան թուականի մասին արդի քննադատներու զանազան կարծիքները համադրելով՝ կ'ընդունինք Ն. Ք. 7–րդ կամ 6–րդ դարը:

Յոբի գրքի մասին այս տեղեկութիւնը քաղուած է W. J. Davison-ի, J. Hastings-ի Dictionary of Bible-ի մէջ ստորագրած յօդուածէն:

Գ.— ԳԻՐՔ ԻՄԱՍՏՈՒԹԵԱՆ կամ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ: Աստուածաշունչի Եօթանասնից թարգմանութեան, հետեւաբար նաեւ մեր Ոսկեդարեան թարգմանութեան մէջ Հին Կտակարանի մասը կը բաղկանայ 39 կանոնական եւ 9 պարականոն գիրքերէ: Կանոնականները անոնք են՝ որոնք մուտք գտած են հրէական բնագրի մէջ եւ նուիրագործուած: Պարականոնները կը պակսին այս բնագրին մէջ, եւ ընդունուած են միայն Եօթանասնիցին մէջ: Վերջիններէն է Իմաստութեան գիրքը կամ Սողոմոնի Իմաստութիւնը:

Այս գիրքին մէջ ակնարկութիւններ եղած ըլլալով Սողոմոն թագաւորին՝ առանց սակայն անունը տալու, եւ Դաւթի այս որդին համբաւ ունենալով որպէս Աստուծոյ կողմէ առանձնաշնորհուած իմաստուն թագաւորն Իսրայէլի, գործին հեղինակ նկատուեցաւ ինքը Սողոմոն: Բաց ի այն երողութենէն սակայն որ գիրքը խմբագրուած է հելլէն լեզուով՝ թէեւ գուրկ անոր վայելչաբանութիւններէն եւ տողորուած եբրայաբանութեամբ, անոր բովանդակութիւնն ինքնին կը հերքէ այս ենթադրումը եւ կը մատնէ հելլէն մշակոյթի եւ իմաստասիրութեան ընտանի եւ հաւանաբար Աղեքսանդրիոյ մէջ ապրած հրեայ բարեպաշտ դպիր մը: Ըստ այժմ խմբագրութեան մերձաւոր կամ միջասահման թուականն ալ պէտք է ըլլայ՝ ըստ վերջին քննադատներու եզրակացութեան՝ Ն. Ք. 100–50:

Իմաստութիւնը — խոքմա — հրեայ կրօնական գրականութեան մէկ ճիւղն էր՝ ուսուցողական նպատակով առաջադրուած: Այս ճիւղին կը վերաբերի ուրեմն նաեւ այս գիրքը: Ան ամբողջութեամբ ջատագովութիւն մըն է հրեայ կրօնական ուղղափառ ըմբռնումներու ընդդէմ հեթանոսական ոչ–ուղղափառ աշխարհայեցողութեանց: Հոն ընդհանրապէս յարձակման նշաւակ են եղած Ստոյիկեան եւ Եպիկուրեան վարդապետութիւնները, կեանքի նկատմամբ յոռետեսութիւնը, նախնեաց կրօնքէն հեռացող հեթանոսական–փիլիսոփայական ազատ–խորհողութիւնն ու անբարոյականութիւնը: Կը ձաղկուին ապականած բարքերը՝ որոնք արդիւնք են հելլէն մշակոյթով ու փիլիսոփայութեամբ ողողուած միջավայրին ու ժամանակին: Այդ օտար փիլիսոփայութեան դէմ հեղինակը կը հանէ հրեայ կրօնի

Իմաստութիւնը՝ խոհման, որ առանձինը կը կազմէ իր ձեռնարկին: Ուրիշ խօսքով՝ նա կը փորձէ համաձուլել մէկ ամբողջութեան մէջ հելլէն փիլիսոփայութեան ճշմարտութիւնները եւ հրեայ Խոքմայի ուսուցումները: Արդարեւ, այս գրքին մէջ տեղ են գտած հաւասարապէս պղատոնական գաղափարներ,— « անկերպարան նիւթ », Հոգիի Նախագոյութիւն, դէպ ի աստուածայինը վերելքն արգիլող մարմին, չորս գլխաւոր առաքինութիւններ, եւայլն,- ստոյիկեան ըմբռնումներ, — իմաստութեան ամենաբաշխ զօրութիւնը: Բայց միւս կողմէ իրեն համար Իմաստութիւնը էակից է Աստուծոյ, բխումն է Անոր, թէեւ նոյն ատեն անկախ է Անկէց եւ մերթ անձնաւորուած: Այդ Իմաստութեան մէջ կայ « հոգի » մը՝ որ է « իմացական, սուրբ, միածին, բազմաբաշխ, նուրբ, դիւրաշարժ, պարզ, անարատ, յայտնի, անվրէպ, բարեսէր, արագ, անարգել, բարերար, մարդասէր, հաստատուն, զգուշաւոր, անհոգ, ամենազօր, ամենահայեաց եւ բոլոր սուրբ ու նուրբ մտաւոր երեւոյթներու վերահասու »: Այս Իմաստութիւնը մարդը կ՚ընէ ընդունակ բազմադիմի ծանօթութեանց ֆիզիկական եւ հոգեկան աշխարհներու ոլորտներուն մէջ,— աստեղագիտութեան, ժամանակագրութեան, բնական գիտութեանց, արուեստի: Ան կուտայ ներշնչումը մարգարէներուն, եւ կ՚ըլլայ « խորհրդակից բարեաց եւ մխիթարիչ հոգոց եւ տրտմութեանց »:

Գրքին բովանդակութիւնը: Գիրքը կարելի է բաժնել երեք մասերու:

Ա. մասը — գլ. Ա–Ե — կը պարզէ պայքարը ընդ մէջ աստուածային իմաստութեան եւ անաստուած իմաստութեան: Հեղինակին իր յորդորական խօսքն ուղղուած է աշխարհի այն «դատաւորներ»ուն՝ որոնք հեռացած են հայրենի կրօնէն եւ յարած հեթանոս աշխարհայեցութեան, յոյն փիլիսոփայութեան եւ մասնաւորապէս եպիկուրեան վարդապետութեան, անձնատուր զգայապաշտիկ եւ անբարոյական կենցաղի՝ դառնալով քար գայթակղութեան իրենց հաւատացեալ հայրենակիցներուն: Անոնք որ սակայն կ՚արհամարհեն Իմաստութիւնը՝ պիտի քաղեն պտուղն իրենց ուրացումին: Իսկ արդարները, որ բարձր կը բռնեն Օրէնքը, պիտի վարձատրուին: Հեղինակը չի բաժներ հրէական այն հին համոզումը թէ կանխահաս մահը արդիւնք է ամբարշտութեան. զի յոյսն արդարներուն՝ որոնք կը տանջուին սոսկ փորձուելու համար՝ « լի է անմահութեամբ »:

Բ. մասը — գլ. Զ–Թ — ցոյց կուտայ Իմաստութեան առաւելութիւնները, կը յորդորէ երկրի իշխանները փնտռելու այդ Իմաստութիւնը եւ անով կառավարելու աշխարհը: Այս Իմաստութիւնը դիւրաւ կրնան տեսնել ու գտնել անոնք՝ որ կը սիրեն զայն ու կ՚որոնեն: Անձնական փորձառութիւնը Սողոմոնի՝ որ զայն ընտրած էր իբրեւ կեանքի ընկեր՝ « հարս » զայս կ՚ապացուցէ: Այս հատուածը կը փակուի Սողոմոնի բերանը դրուած աղօթքով մը Իմաստութեան մասին:

Գ. մասը — գլ. Ժ–ԺԹ — կը թուէ այն հրաշալիքները՝ զորս գործած է Իմաստութիւնը Իսրայէլի պատմութեան բովանդակ ընթացքին: Ասոր կը հետեւին խորհրդածութիւններ Իմաստութենէն հեռացող հեթանոսներու « աստուածանգիտութեան » եւ կենդանապաշտ Եգիպտացիները իրենց պաշտած կենդանիներով պատժող Աստուծոյ նախախնամութեան վրայ, ինչպէս նաեւ հակադրական օրինակներ Իսրայէլացւոց եւ Եգիպտացւոց ճակատագրին միջեւ:

Կրօնական ըմբռնումը Եահուէի նկատմամբ: Այս գրքին մէջ Եահուէն ներկայացուած է իբրեւ էութեամբ ոգի: Ան զօրավիգ է իր բոլոր արարածներուն հանդէպ: Ան չարերուն անգամ կուտայ պատեհութիւն զղջալու՝ խնայելու համար

անոնց. Թէեւ՝ ըստ հեղինակին՝ Աստուած հայր է Հրեաներու վերաբերմամբ, իսկ իշխան՝ հեթանոսներու նկատմամբ։ Տառապանքները՝ առաջիններուն համար՝ դաստիարակիչ բնոյթ ունեցող հայրական պատիժներ են, իսկ վերջիններուս համար՝ բարկութեան արտայայտութիւն եւ դատաստանի նշան։

Հեղինակին համար մարդ անհատը ստեղծուած է անմահութեան համար. մանաւորապէս արդարը կ՚ապրի յաւիտեան։ Աստուծոյ զօրութեան ճանաչողութիւնը արմատն է անմահութեան. Թէեւ անմահութեան այս գաղափարը կը ծնի անձնական գոյութեան տեւականութեան եւ սերունդներու յիշողութեան մէջ վերապրումի խմացողութեանց միջեւ։ Մերթ ալ անմահութիւնը նկատուած է իբրեւ « աղգականութիւն իմաստութեան »՝ զոր արդարը կը վայելէ նոյն իսկ այս երկրաւոր կեանքին մէջ։ Այսուհանդերձ չարերու աղաղայ դատաստանի ըմբռնում մը կը կռահուի Դ. գլխու 20–րդ համարին մէջ։

Դ. — ՍՏՈՑԻԿՈՒԹԻՒՆ: *Ստոյիկութիւնը փիլիսոփայական դրութիւն մըն է, որուն հիմնադիրն է եղած Զենոն՝ ծնած Կիպրոսի Կիտիոն — Լառնակա — քաղաքին մէջ, Ն. Ք. 336 Թուականին։ Պատանի հասակին կարդալով « Սոկրատեան գիրքերը »՝ կը մղուի երթալ Աթէնք։ Հոն կը յարի Թէբացի Կրատէսի՝ որ Կինիկեան դպրոցի ներկայացուցիչն էր այն ատեն։ Կրատէսի մէջ ան կը գտնէ բարոյական խանդը՝ որ կ՚որոնէ բարին նոյն իսկ ամենաբարձր գինով, եւ կ՚ողջունէ կարիքն ու վիշտը՝ իբրեւ հրահանգիչ ոյժեր անհատական նկարագրին։ Հերակլիտի գրութեանց շնորհիւ ան կապ ունեցաւ նաեւ յոնիական փիլիսոփաներուն հետ։ Ապա շուրջ 300 Թուականին հիմնեց իր սեփական դպրոցը՝ որ տեսակ մը համադրութիւնն էր փիլիսոփայական նախընթաց դպրոցներուն, առանցք ունենալով Աստուծոյ, տիեզերքի եւ մարդուն մէջ ամբողջական ներդաշնակութեան հրամանքը՝* դոգման – Համաստուածութիւն: *Զենոնի հետեւողները նախապէս կոչուեցան Զենոնեանք, իսկ յետոյ* ՍՏՈՑԻԿՆԵԱՆՔ, *կամ* Սրահականք, *անունն այն նկարէն* Սրահին՝ *ուր կը դասախօսէր։*

Իր առաջին հրատարակած գործն է եղած Պոլիտէիա *կամ* Հանրապետութիւն՝ *երբ դեռ անդամ էր Կինիկեան դպրոցին։ Իր գաղափարագրած կատարեալ Պետութիւնը կ՚ընդգրկէ ամբողջ աշխարհը. այնպէս որ մարդ պէտք չէ ըսէ՝ « Ես Աթէնքի քաղաքացի եմ », այլ Թէ՝ « Ես աշխարհաքաղաքացի եմ »։ Այս պետութեան օրէնքները պէտք է ըլլան բնական եւ ո՛չ Թէ պայմանադրական։ Հոն պէտք չէ ըլլան ո՛չ պատկերներ եւ ո՛չ տաճարներ, որոնք անվայել են աստուածութեան. ո՛չ զոհեր, վասնզի ան չի մեղմանար նուէրներով. ո՛չ դատարաններ, զի քաղաքացիները պէտք չէ ունենան վէճեր. ո՛չ օրինագիրքներ, քաղաքի մը ճշմարիտ զարդն ըլլալով իր բնակիչներուն առաքինութիւնը. ո՛չ մարզարան, վասնզի երիտասարդութիւնը պարտի ուսանիլ առաքինութիւնը եւ ո՛չ Թէ անպէտ մարզանքներ։ Պէտք չէ գոյութիւն ունենայ դասակարգներու զանազանութիւն, զի ամէն մարդ պարտի ըլլալ իմաստուն. ո՛չ զգեստի տարբերութիւն երկու սեռերու համար, զի անոնց առաքինութիւնն ու պարտականութիւնները նոյնն են. եւ ո՛չ նորին խղճահարութիւն, օրինակ՝ մեռեալը այրելու կամ Թաղելու, վասնզի հոգիները եւ ո՛չ Թէ մարմինները են կարեւոր։ Այս Պետութեան մէջ պէտք է տիրապետէ* սէրը: *Հանրապետութիւնը կը ներկայացնէ հիմնական նպատակները Ստոյիկեան փիլիսոփայութեան։*

Զենոնի փիլիսոփայութիւնը կը բովանդակէ երեք բաժանումներ — Տրամաբանութիւն, բնագիտութիւն եւ բարոյագիտութիւն:

1. Տրամաբանութիւն.— *Տրամաբանութեան մէջ Ստոյիկութիւնը կ'ընդունի ծանօթութեան ստուգութիւնը, ընդդէմ Ակադեմականներուն՝ որոնք կ'ուրանան զայդ: Այս ստուգութիւնը կ'ենթադրէ գոյութիւնը* կրիտէրիոնի՝ *ստուգանիշի մը՝ որով ճշմարիտը կը զատորոշուի սուտէն: Այս ստուգանիշը ի հարկէ գաղափարական մըն է՝ որուն միայն կարելի է մօտենալ: Ծանօթութիւն կրնայ ձեռք բերուիլ բանականութեամբ: Ամենապարզ ծանօթութիւնները « զգայութիւններն » են, որոնք մեզի կուգան զգայարաններու միջոցով: Այդ զգայութիւնները բաբախումներ են՝ որոնք զգայարան–գործարաններու միջոցով կ'անցնին «առարկայէ» մը եւ կը հասնին մտքին. եւ փոխադարձաբար: Այս կերպով հոգիին վրայ կը դրոշմուի « տպաւորութիւն » մը —* փանտազիա, *տեսիլ: Այս տպաւորութիւնը համապատասխան է առարկային, այսինքն՝* ստոյգ *է, եթէ առողջ են իմացքն ու զգայարանը: Տպաւորութեան մը ճշմարտութեան ստուգանիշը իր յստակութիւնն է՝ զոր կ'որոշէ կամքը:*

Ստոյիկեան տրամաբանութիւնը իր մէջ կը բովանդակէ սահմանումներու, հաւաքաբանութեանց, յարակարծիքներու, եւայլն, ամբողջ ուսումը, ընդգրկելով նաեւ ստուգաբանութիւնը, քերականութիւնը, տրամասութիւնն ու հռետորութիւնը:

2. Բնագիտութիւն.— *Այս մակադրութեան տակ կը խմբուին բնազանցագիտութեան, արդի առումով՝ բնագիտութեան, աստեղագիտութեան, կրօնի, մարդաբանութեան եւ հոգեբանութեան բոլոր խնդիրները: Բնագիտութիւնը, որուն սահմանէն դուրս կը մնան տրամաբանութիւնն ու բարոյագիտութիւնը, ուսումն է՝* 1. *տիեզերքին, եւ* 2. *մարդուն:*

Նախնի Ստոյիկեանց համար կրօնը *մարդուն ծանօթութիւնն է աստուածութեան հետ իր ունեցած յարաբերութեան, եւ անոր էական յատկանիշը ոչ թէ արարողութիւնն ու ծէսն են՝ այլ աղօթքը, ինքնաքննութիւնը եւ օրհնաբանութիւնը:*

Մարդը՝ ըստ Ստոյիկեանց՝ « փոքրաշխարհ » մըն է, եւ անոր հոգին՝ անբաժան մէկ մասն է աստուածային տիեզերական ոյժին: Այս ըմբռնումին արտայայտութիւնն է Պօղոսի յիշատակած Արատոսի խօսքը, թէ՝ « Մենք բոլորս անոր ցեղէն ենք »:

Ստոյիկ վարդապետութեան մէջ հոգիին յետ մահու վերապրումը ընդհանուր կերպով միայն ընդունուած է:

3. Բարոյագիտութիւն.— *Մարդուն համար առաքինութիւնը՝ պահելն է իր դիրքը իբրեւ որդի եւ հաւասար աստուածութեան: Մոլորութիւնը անասուններուն եւ բոյսերուն է յատուկ: Առաքինութիւնը մէկ է, թէեւ ունի բազմաթիւ ձեւեր, ինչպէս ժողովրդական փիլիսոփայութեան չորս առաքինութիւնները — արիութիւն, իմաստութիւն, արդարութիւն եւ ժուժկալութիւն — յիշուած նաեւ Իմաստութեան Գիրքին մէջ՝ գիտութիւն, հանճար, արդարութիւն եւ արութիւն անուններուն տակ: Բոլոր առաքինութիւններն ու մոլութիւններն ունին ընկերային բնոյթ:*

Հաստատակամութիւնը Ստոյիկեան բարոյագիտութեան էական սկզբունքներէն մէկն է՝ զոր Քրիւսիպպոս կը բացատրէ հետեւեալ նախադասութեան մէջ.

« Ապրիլ բնութեան երեւոյթներու դիտական ծանօթութեանց համաձայն, ընելով ոչինչ՝ զոր կ'արգիլէ Տիեզերական Օրէնքը, այսինքն՝ Ուղիղ Բանականութիւնը՝ որ ամենաթափանց է, եւ նոյնն է ինչ որ Զեւսը՝ այս աշխարհը կարգաւորելու մէջ պահող տէրը »:

Ստոյիկեանները կը մերժեն հոգիին բոլոր փոթորկալից վիճակները, եւ կ'ընդունին թէ ան պէտք է պահէ միշտ իր ներքին ու արտաքին անդորրութիւնը:

Ստոյիկեան փիլիսոփայութիւնը գործնական պտուղներ տուած է Արեւմտեան աշխարհին մէջ: Ան նախ ծաղկած է, յետոյ արհամարհուած, եւ ի վերջոյ ընդունուած: Ան այս ճամբով իր նուաճումներն ունեցած է Միջին Ասիոյ, Եգիպտոսի եւ մանաւանդ Տարսոնի մէջ: Քրիստոնէական Թուականի սկիզբէն ստոյիկեան սկզբունքները տեղ են գտած ամբողջ հռովմէական գրականութեան մէջ:

Ստոյիկութիւն եւ Քրիստոնէութիւն.— Շատ կանուխէն Ստոյիկութիւնը շփման մէջ մտաւ Քրիստոնէութեան հետ՝ Պօղոսի միջոցով: Պօղոսեան Թուղթերու կարգ մը մասերուն, լատին փիլիսոփայ Սենեկայի եւ յոյն փիլիսոփայ Եպիկտետեսի — երկուքն ալ առաջին դարուն մէջ ապրած — գրութեանց եւ ուսուցման միջեւ ձեւի եւ բովանդակութեան նմանութիւնը ընտանի եղած է քրիստոնէական աստուածաբանութեան ուսանողներուն: Ասոր միակ բացատրութիւնն այն է որ Պօղոս մեծցած է Տարսոն՝ Ստոյիկեան խորհողութեամբ տողորուած ընկերութեան մը մէջ: Արդարեւ Պօղոսեան վարդապետութեանց մէջ դժուար չէ կռահել Ստոյիկ փիլիսոփայական վերջամնացութիւններ: Օրինակ, « մարմին » բառը՝ առաքեալի բերնին մէջ՝ պարզապէս ստոյիկեան է: Այդպէս են նաեւ « երկրաւոր, երկնաւոր, անասնական », նաեւ, « մարմիններ »ու եւ մարդկային բնութեան վերլուծումն ու կրօնի դերին իմացումը: Իր տեսութիւնները Յիսուսի աստուածային ծագման և Անոր յարութեան մասին՝ Ստոյիկեան բառերով միայն կրնային ըլլալ հասկնալի: «Բան» եւ «Սուրբ Հոգի» բառերը գործածական էին նոյն դարու Ստոյիկեան դպրոցին մէջ: Այն մտածումը թէ Աստուած մէկ է և բազում՝ կը կազմէ միջուկը Ստոյիկութեան: Պօղոսի կողմէ աղօտ կերպով ստուերագծուած Երրորդութեան վարդապետութեան սկզբունքը իր ամբողջական արտայայտութիւնը կը գտնէ Սենեկայի գրութեանց մէջ, ուր կան հետեւեալ տողերը.— « Գերագոյն զօրութիւնը՝ որ կը ձեւակերպէ տիեզերքը՝ մերթ կը կոչենք « ամենակալ Աստուած », մերթ « անմարմին Իմաստութիւն »՝ որ արարիչն է գերազանց գործերու. եւ մերթ « աստուածային Հոգի »՝ որ կը ծաւալի մեծ ու փոքր իրերու մէջէն պատշաճ ձեւերով »: Է. Վ. Արնոլտ, որուն « Ստոյիկեանք » յօդուածին ամփոփումն է այս հատուածը, անվախօրէն հաստատելի կը նկատէ թէ « Սուրբ Հոգի»ի քրիստոնէական պաշտամունքը եւ Երրորդութեան եկեղեցական հրամանքը աճած են Ստոյիկեան հայեցողութեամբ եւ փորձառութեամբ հարստացած հողի մը վրայ:

Երրորդ դարէն ասդին Ստոյիկութիւնը արտօրէն ծծուեցաւ Քրիստոնէութեան մէջ:

Արնոլտ մեծապէս փափաքելի կը գտնէ որ արդի աստուածաբանները լաւագոյն կերպով ծանօթանան փիլիսոփայութեան մը՝ որ աւելի քան ուրիշ որ եւ է փիլիսոփայութիւն սնուցիչ-մայրն է եղած Եկեղեցիին:

Ե.— ԵՊԻԿՈՒՐԵԱՆՈՒԹԻՒՆ: Եպիկուրեանութիւնը նոյնպէս փիլիսոփայական վարդապետութիւն մըն է, որ իր անունն առած է Եպիկուրէն:

Եպիկուր ծնած է Սամոս կղզին, Ն. Ք. 241-ին, աղքատիկ ընտանիքէ մը: 12 տարեկան հասակին սկսած է ուսումնասիրել փիլիսոփայութիւնը 20 տարիներ շարունակ: 32 տարեկան էր երբ կ'ըլլայ ուսուցիչ նախ Միտիլինէի, ապա Լամփսակոսի, հուսկ Աթէնքի մէջ: Կ'ունենայ բազմաթիւ աշակերտներ: Աթէնքում իր շուրջ կը բոլորուի միաբանութիւն մը՝ որուն անդամները կը հաւաքուէին նշանաւոր հանդիսացած պարտէզի մը մէջ իբրեւ հասարակաց վարպետի մը բարեկամներն ու աշակերտները: Ջերմեռանդ հաւատացեալներ Եպիկուրի ուսուցման, կտրուած աշխարհէն եւ սերտօրէն միացած իրարու՝ անոնք աւելի կրօնական աղանդ մը կը կազմէին քան թէ փիլիսոփայական դպրոց մը: Եպիկուրի հանդէպ իրենց յարգանքը կը հասնէր պաշտումի: Այսպէս մեծարուած վարպետը ստանձնած էր հոգեւոր տեսուչի պատասխանատուութիւնը: Անոնց համար պատրաստած էր վարդապետարաններ՝ զորս անոնք պարտաւոր էին գոց սորվիլ: Անձին օրինակով եւ պատուէրներով կը դատապարտէր ծայրայեղութիւնը, եւ կը յանձնարարէր պարզ կենցաղակերպ մը: Կը պախարակէր փառասիրութիւնը, եւ խորհուրդ կուտար մեկուսանալ աշխարհէն: Իր ամբողջ օրը կ'անցունէր ուսումնասիրելով, հեղինակելով եւ թղթակցելով: Դիւրաբեկ էր իր առողջութիւնը: Միայն տառապող տկար մը պիտի կրնար այնքան բարձրօրէն գնահատել տառապանքէ զերծ վիճակը: Իր սիրելի աշակերտներէն Մետրոդորոսի եւ Պոլիենոսի մահը կ'ընկճէ զինք վշտալին հիւանդութեամբ մը, եւ զուարթ խօսակցութեան մը յաջորդող հոգեվարքով մը կը մեռնի 72 տարեկան հասակին մէջ:

Լուկրետիոս հռովմայեցի բանաստեղծը, ապրած Ն. Ք. 95-53, Եպիկուրի մէջ ողջունած է մարդկութեան ազատարարը նախապաշարումէ եւ մահուան երկիւղէ:

Եպիկուր եւ իր դպրոցը կը փնտռէին ծանօթութիւնը իբրեւ միջոց երջանկութեան, եւ կը հետապնդէին մասնաւորապէս գործնական նպատակ: Եպիկուր կ'ըսէր. «Եթէ երբեք տառապած չըլլայինք երկնային ու մթնոլորտային երեւոյթներու ահուդողէն եւ մահուան երկիւղէն, կամ վիշտերու եւ իղձերու իսկական սահմաններու զանցառութենէն, մենք պէտք պիտի չունենայինք ուսանելու բնական գիտութիւնը»: Դարձեալ. «Զուր է խօսքն այն փիլիսոփային՝ որ մարդկային ոչ մէկ տառապանք կը բուժէ»:

Հարկ է ուսումնասիրել բնութիւնը, քանի որ մենք ալ մասն ենք անոր: Ամբողջին ծանօթանալով միայն կրնանք ըմբռնել մեր յարաբերութիւնը անոր հետ եւ գիտնալ թէ ի՛նչ պայմաններէ կախում ունի մեր երջանկութիւնը:

Հոգին՝ ըստ Եպիկուրի մարմինին նման գոյացութիւն մըն է, թէեւ իր պաշտօնը տարբեր անորինէն: Բաց ի պարապ միջոցէն՝ ոչինչ կայ անմարմին: Ինչ որ կը կոչենք անմարմին՝ ստորոգելի կամ յատկութիւն մըն է լոկ:

Աշխարհներու առաջացումն ու կործանումը արդիւնքն է հիւլէներու յաւիտենական շարժումին, եւ անծրագիր ու աննպատակ գործող բնական օրէնքներու: Մարդկային քաղաքակրթութիւնն ալ պտուղն է ոչ-նպատակադրուած բնական զարգացման: Գործօն շարժումները, որ սկզբնաբար տեղի կ'ունենան բնազդօրէն, ժամանակի ընթացքին կը հասուննան ու կը կատարելագործուին իմացքի միջոցով: Այս կերպով է որ կեանքի բոլոր արուեստները յաջորդաբար կը յառաջանային: Իմացքն իսկ բնութեան արդասիքն է, որ երկար դարեր եւ կարիքի ճնշումին տակ տիրացած է ծանօթութեան եւ ընդունակութեան իր բովանդակ մթերքին:

Եպիկուրի աստուածները *աշխարհը դուրսէն կառավարող էակներ չեն։ Ան չընդունիր նախախնամութիւն եւ աշխարհի միջամտութիւն աստուածներու կողմէ։ Աստուածներն ալ ունին մարմիններ. եւ եթէ այդ մարմինները յաւիտենական են՝ պատճառն այն է որ անոնք շարունակ կը վերանորոգուին թարմ նիւթերով։*

Հաճոյքն ու վիշտը: *Բնութեան ուսումնասիրութիւնը միայն կրնայ սորվեցնել մեզ թէ ո՞րոնք են ճշմարիտ սահմանները հաճոյքին եւ վիշտին։ Զգացումներն են փորձաքարերը գործին եւ վարքին։ Հաճոյքն ու վիշտն ունին իրենց անձամբ որոշ սահմանները։ Հաճոյքին համար այդ սահմաններն են հեռացնել ամէն վշտալից կարօտ։ Վշտի սաստկութիւնը խոտոր կը համեմատի իր տեւողութեան։ Դառնագոյն վիշտերը բուռն վախճանի մը կը յանգին՝ սպաննելով անմիջապէս ենթական։ Հաճոյքին մէջ պէտք է զանազանել նպատակը՝ անոր առաջնորդող ճամբէն։ Նպատակը անդորրութեան եւ հանդիստի մնայուն վիճակն է. ճամբան՝ կը կայանայ շարժման, կամ յառաջդիմութեան եւ կամ դրդիչին մէջ։ Այս վերջինները խուսափուկ վիճակներ են, հակադրուած այն տեւական խաղաղութեան եւ հանդարտութեան՝ որոնք անոնց նպատակն են։ Երկու տեսակ իղձեր կան. մէկը՝ բնական եւ կարեւոր՝ որուն նպատակն է հեռացնել ամէն վիշտ. երկրորդը՝ բնական, բայց ոչ կարեւոր՝ որ կ՚առաջնորդէ զեղխութեան։ Կայ նաեւ երրորդ իղձ մը, ո՛չ բնական եւ ո՛չ ալ կարեւոր, հիմնուած սխալ կարծիքի վրայ, եւ որ ոչ մէկ հաճոյք կարող է պատճառել,— ասիկա ագահին դրամապաշտութիւնն է եւ աշխարհականին փառասիրութիւնը։ Եպիկուր կ՚ընդունէր թէ մտաւոր ամէն հաճոյք զգայարանական—մարմնական հաճոյքներէն կը ծնի եւ անոնց կը պատկանի, եւ թէ՝ առանց այս վերջիններուն որ եւ է գաղափար կարելի չէ ունենալ բարիի մասին։ Ըստ իրեն մտաւոր հաճոյքը կը տարածուի անցեալ եւ ապագայ տարիներու վրայ. մինչդեռ մարմնական հաճոյքը կը սահմանափակուի ներկային մէջ։ Յիշողութեան մէջ մթերուած անցեալ հաճոյքները դեռ կը շարունակենք վայելել, եւ զօրացած անոնցմով՝ ներկայ նոյն իսկ թեթեւ հաճոյքներ աւելի ծանր կրնան կշռել քան ներկայ մեծագոյն վիշտերը։*

Իբրեւ հետեւանք մեր ֆիզիկական կառոյցքին՝ հաճոյքն ու վիշտը միակ հնարաւոր շարժառիթներն են մեր գործերուն։ Հարկ է խոյս տալ վիշտէն եւ հետապնդել հաճոյքը,— ասիկա այնքան պարզ առած մըն է, ինչպէս այն թէ՝ կրակը տաք է եւ սառը՝ պաղ։

Եպիկուր հաճոյքը կ՚ընդունի իբրեւ կեանքին նպատակը. բայց կը պնդէ թէ ամբողջական կեանքն ընդգրկող հաճոյքն է որ պարտինք ունենալ իբրեւ նպատակ, եւ կը սորվեցնէ թէ ասիկա կարելի է ապահովել ոչ թէ թուլատրելով ու քաջալերելով քմահաճոյքն ու բնազդները այնպէս ինչպէս վայրկենաբար կ՚արթնան մեր մէջ ու կը դրդեն մեզ, այլ միայն հաշտեցնելով զանոնք սիստեմատիկ ամբողջութեան մը մէջ, ուր իւրաքանչիւր ոք պիտի ստանայ գոհացումն իրեն ինկած չափը։ Մարմնական թէ մտաւոր որ եւ է բնազդ թուլատրելէ առաջ մենք պարտաւոր ենք նկատի առնել թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ անոր հետեւանքը մեզի համար, ինչպէս նաեւ անոնց համար՝ որոնց երջանկութիւնը կամ հաճոյքը կապուած է մերինին հետ։ Այսպէս, հին ստոյիկներու կողմէ անոր եղած վերագրումը թէ ան կը քաջալերէր ծուլութիւնն ու զգայապաշտութիւնը՝ անիրաւ էր։ Եպիկուր իր խաղաղ պարտէզին մէջ կ՚ապրէր փիլիսոփայական գոհունակութեան կեանք մը, եւ իր աշակերտներուն սորվեցուց թէ հանդարտ հաճոյքի վայելքը բարձրագոյն նպատակն էր մարդկային գոյութեան։

Առաքինութիւնները անհրաժեշտ միջոցներ են ձեռք բերելու համար ճշմարիտ հաճոյքը։ Չկայ հաճելի կեանք առանց խոհեմութեան, պարկեշտութեան եւ արդարութեան։ Կան երեք առաքինութիւններ՝ որոնց օգտակարութիւնը դիւրաւ կրնայ ապացուցուիլ։ Խոհեմութիւնը, արմատը բոլոր միւս առաքինութիւններուն, կը սորվեցնէ թէ ի՛նչ բան պարտինք փնտռել, եւ ի՛նչ բանէ խուսափիլ. Ժուժկալութիւնը, որ կ՚ուսուցանէ թէ պէտք չէ հրապուրուիլ խայծէն այն հաճոյքներուն՝ որոնք կրնան մշտական հետեւանքներ ունենալ. Արիութիւնը պաշտօն ունի ամուր բռնելու մեզ տառապանքներու, մահուան եւ վիշտի վախերէն՝ զորս խոհականութիւնը կը դնէ անհիմն։ Եպիկուր կը յանձնարարէ հնազանդութիւն արդարութեան օրէնքներուն։ Արդարութեամբ եւ ուղղութեամբ մենք կը շահինք մեր ընկերմարդոց բարեացակամութիւնը, սէրն ու պաշտպանութիւնը՝ որոնք մեծապէս կը նպաստեն մեր երջանկութեան։ Այսպէս, Եպիկուր առաջինը կ՚ըլլայ ջատագովելու արդարութիւնը օգտապաշտիկ սկզբունքով։

Եպիկուրեանութիւնն ու Քրիստոնէութիւնը հասարակաց եզրեր ունէին իրարու հետ, արդէն երկրորդ դարու ընթացքին տեղի ունեցած ներթափանցման կամ հաղորդակցութեան։ Երկուքն ալ հակառակ էին հնութեան ռամիկ դիցաբանութեան. երկուքն ալ բացարձակապէս զերծ կը համարէին Աստուածութիւնը ամէն ստորին կիրքէ եւ պղծումէ. երկուքն ալ կ՚ուսուցանէին ազատ կամքի վարդապետութիւնը քաղդէութեան դէմ. երկուքն ալ մտքերու մէջ կը դրոշմէին բարութիւնն ու ազնուութիւնը մարդոց եւ անասուններու հանդէպ. երկուքն ալ կը յանձնարարէին սակաւապետութիւն եւ գոհունակութիւն չափաւորութեան սահմանին մէջ։ Եւ որովհետեւ Եպիկուրեանութիւնը, ծնունդ ըլլալով դարու մը՝ երբ հին քաղաք-պետութեան բուռն այլ նեղ հայրենասիրութիւնը անհետացած էր, ընդունակ էր կիրարկուելու քաղաքական որ եւ է ձեւի հիմնարկութեանց մէջ, ուստի եւ Քրիստոնէութեան տարրոյական դրութիւնն ալ կազմուեցաւ անջատ որ եւ է մասնաւոր հիմնարկութենէ, եւ նոյն իսկ ի հեճուկս շատերու, որոնք՝ նախապէս և ապա՝ էական էին նկատուած։

Ամփոփուած ու քաղուած Ռ. Դ. Հիքսի « ԵՊԻԿՈՒՐԵԱՆՔ » եւ Ֆ. Կ. Կոնիբիրի նոյնպէս « ԵՊԻԿՈՒՐԵԱՆՔ » յօդուածներէն, առաջինը Հաստինկսի « Կրօնի ու Գիտութեան Համայնագիտարան »ի, եւ երկրորդը նոյն հեղինակի « Աստուածաշունչի Բառարան »ի մէջ։

Ջ.— ԱՐԻՍՊԱԳՈՍ։ Արիսպագոս բարդութիւն մըն է Արէյիոս Պագոս յունարէն բառերուն, եւ կը նշանակէ Արէսի բլուր։ Այս բարձունքը կը գտնուի Աթենական Ակրոպոլիսի արեւմտակողմը, եւ կը բաժնուի անկէ ցած ու նեղ դարուվարով մը։ Հնագոյն թուականի մը հոս էր նիստերը կ՚ունենար Արիսպագոսի Խորհուրդը, որ սկզբնապէս առաւելապէս դատաստանական մարմին մըն էր, բաղկացած Եւպատրիդներէ՝ պաշտօնները ամբողջացնելով հանգստեան կոչուած արքոններէ։ Աթէնքի մակեդոնական նուաճումէն յետոյ, եւ Հռովմէական իշխանութեան տակ, Խորհուրդը Ատտիկէի մէջ հաւանաբար ստացաւ աւելի հեղինակութիւն քան ուրիշ որ և է ներկայացուցչական մարմին։ Յետագայ Ատտիկեան արձանագրութեանց մէջ բազմաթիւ յիշատակութիւններ կան անոր մասին։ Բլուրի գագաթը դեռ կը մնան ժայռի մէջ փորուած այն նստարանները՝ որոնց վրայ կը բազմէին Արիսպագեանները բացօթեայ։ Տասնեւվեց մաշած վիմավոր աստիճաններ կ՚առաջնորդեն

ղաղաթը։ Այնտեղ դեռ կը տեսնուին այն երկու քարերը, կոչուած մէկը « քար անողոքութեան », եւ միւսը « քար չարագործութեան », որոնց վրայ կը նստէին ամբաստանողն ու ամբաստանեալը։

Ատտիկեան արձանագրութեանց մէջ Արիսպագեան այս Խորհուրդը կոչուած է « ամենասուրբ »։ Այս բլուրին եւ անոր ստորոտը գտնուած Կատղուհիներու քարայրին հետ կապուած պատկառելի ընկերակցութիւնները այս վայրը կը հանդիսացնէին յարմարագոյն գետինը՝ ուր Պօղոս ըրաւ իր հանդիսաւոր յայտարարութիւնը ԱՆԾԱՆՕԹ ԱՍՏՈՒԾՈՅ նոր հաւատքի մասին։ Պատճառ չկայ երբեք ենթադրելու թէ հետաքրքիր անգործները՝ որոնք Պօղոսը առաջնորդեցին հոն, ունեցած ըլլային այլ նպատակ քան ձեռք բերել խաղաղ վայր մը, վարը բազմազբաղ Ագորայի ժխորէն հեռու, ուր անոնք կարենային լսել անդորրութեան մէջ ինչ որ կ'ուզէր ըսել այս Նորագոյնը յափշտակուած մարդոց։ Ղուկասի խօսքը, Գործք, ԺԷ, 17, թէ « Բռնեցին Պօղոսի ձեռքէն եւ տարին Արիսպագոս »՝ չի նշանակեր թէ ամբաստանողներ առաջնորդեցին կրօնական նորոյթ մտցնող մը դատելու համար։ Ոչ ալ, եթէ հաւաքոյթը՝ որուն ուղերձեց Պօղոս՝ դատաստանական ատեան մ'եղած ըլլար՝ պիտի ցրուէր այնպէս ինչպէս կը նկարագրուի. այսինքն՝ ոմանք կը ծաղրեն, եւ ուրիշներ ալ կ'ըսեն. « Կրկին պիտի լսենք քեզմէ այդ նիւթի մասին »։ Ուստի Ռոկերերանի տեսութիւնը թէ Պօղոս պաշտօնապէս ամբաստանուած էր Արիսպագեան Խորհուրդին առջեւ՝ պէտք է թողուլ աննկատ։ Դարձեալ, ամէն հիմք կայ հաւատալու թէ Գործք Առաքելոցի ԺԷ, 22–31 համարները կը կազմեն իրական ուղղեծումը Պօղոսի խօսքերուն, արտասանուած այնպիսի շեշտով մը՝ որ բռնի ձերբակալուած եւ իբրեւ հայհոյիչ դատի քաշուած մարդու մը պաշտպանութիւնը չէ։

Կանգնելով Արիսպագին վրայ եւ երեսը դարձնելով դէպ ի հիւսիս, իր ոտներուն տակ ունէր Թէզէոսի մեհեանը, եւ իր աջակողմը Ակրոպոլիսը՝ իր շքեղ ու անեղծ մեհեաններովը։ Այսպիսի շրջապատ մը խանդավառութեամբ պիտի լեցնէր այսօրուան որ եւ է մշակուած քրիստոնեայ։ Ուր որ դառնար Պօղոս՝ իր ակնարկը կ'իյնար արուեստի պարզութեան մէջ խիստ ու սիրուն գործերու վրայ, որոնք տակաւին կը զարդարէին ինկած քաղաքը։ Այսպէս, իր առջեւ կը պարզուէր պատկեր մը՝ որուն ցանուցիր բեկորները տասնեւիններորդ դարու բանաստեղծները ողբաջանօրէն այլ գոհունակութեամբ են հաւաքած։ Պօղոսի սեմական երեւակայութեան առնցմէ ոչինչ կը խօսէր։ Այդ բոլորը իրեն համար ոչ այլ ինչ էին եթէ ոչ ոսկի, կամ արծաթ, կամ քար, քանդակուած արուեստով եւ մարդկային ճարտարութեամբ, գործ անգիտութեան ժամանակի մը՝ զոր Աստուած անտես էր ըրած գթութեամբ։

Ֆ· Կ· Կոնիբիր

Հաստինկսի «Սուրբ Գրոց Բառարան»էն։

Բ.

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆԸ

Օրհնեցէ՛ք Տէրն երկինքէն,
Օրհնեցէ՛ք զԱյն բարձունքներու վրայ ամէն:
Օրհնեցէ՛ք զայն ողջ հրեշտակները Անոր,
Օրհնեցէ՛ք զԱյն անոր զօրքերը բոլոր:
Օրհնեցէ՛ք զԱյն, ո՛վ արեգակ եւ լուսին,
Օրհնեցէ՛ք զԱյն աստղերն ամէն շողագին:
Օրհնեցէ՛ք զԱյն երկինքներու երկինքներ,
Եւ դուք ջուրեր՝ որ երկինքէն ալ էք վեր,
Տիրոջ անուան օրհնութիւններն տուէք ձեր:
Զի Նա ըսաւ ու եղան,
Հրամայեց ու անոնք եկան գոյութեան:
Զանոնք յաւէտ հաստատողը ձեռքն էր իր,
Դրաւ սահման՝ ուսկից անոնք չեն անցնիր:
Օրհնեցէ՛ք Տէրը երկրէն,
Ո՛վ վիշապներ ու անդունդներ դուք ամէն.
Կրակ ու կարկուտ, ձիւն ու սառն,
Անոր խօսքին հնազանդ հովեր մրրկախառն.
Ո՛վ դուք լեռներ եւ բովանդակ բլուրներ,
Եղեւիններ, ծառեր ամէն պտղաբեր:
Դուք գազաններ, անասուններ դուք բոլոր,
Ողջ սողուններ եւ թռչուններ թեւաւոր:
Թագաւորներ երկրի, ազգեր բընաւին,
Դուք իշխաններ եւ վարիչներ աշխարհին.
Պարմանիներ, կոյսեր, ծերեր, տըղաներ,
Տիրոջ անունը օրհնեցէ՛ք, զինքն իսկ՝ Տէր.
Զի իր անունն է միայն բարձր ապաքէն,
Եւ իր փառքը վեր է երկրէն, երկինքէն:

ՍԱՂՄՈՍ, ՃԽԸ:

Հայերը՛, *կոչուած նաեւ* Արմէններ, *հին ազգ մըն են: Կը պատկանին Հնդեւրոպական ցեղախումբին, ըլլալով Արիական առանձին ճիւղ մը: Իրենց պատմական գոյութիւնը կը հաշուէ մօտաւորապէս երեսուն դարեր: Հայ ազգին անցեալը մութ է, բայց ո՛չ կասկածելի: Ան ունեցած է իր սեփական լեզուն, իր մշակոյթը: Թէեւ պատառիկներ՝ բայց կան թանկագին մնացորդներ այդ իւրայատուկ մշակոյթէն: Այդ մշակոյթին մէկ մասն է նաեւ իր հին կամ՝ ինչպէս սովոր են ըսել՝ հեթանոսական կրօնը:*

Գրեթէ բոլոր ազգերուն նման Հայն ալ եղած է՝ քաղաքակրթութեան առաջին սանդղամատին վրայ՝ բազմաստուածեան: Իր կրօնը, ինչպէս ըսինք՝ պխտակարար կոչուած հեթանոսական, ունի բնութենապաշտ կամ ոգեպաշտիկ նկարագիր: Սխալ պիտի չըլլար թերեւս ըսել գաղափարապաշտ, բառին իսկական առումովը: Արդարեւ Հայը պաշտած է գաղափարներ. Զգաստութիւնը, կամ Իմաստութիւնը, Գեղեցկութիւնը, Նախախնամութիւնը — մայրական խնամարկութիւնը —, Քաջութիւնը, Ազատութիւնը, Նուիրումի եւ Զոհաբերութեան Ոգին, եւայլն: Այս գաղափարները ժամանակի ընթացքին աստուածացած կամ դիւցազնացած են: Եւ այս բոլորը Հայը պանծացուցեր է դիւցազներգութիւններով՝ որոնցմէ սակաւ նշխարներ հասած են մեզի:

ԱՆԱՀԻՏ.— Մայրութեան — կենսատու եւ խնամակալ Զօրութեան — գաղափարը տիրական է եղած իր մէջ. ուստի եւ զայն մարմնացուցած է ԱՆԱՀԻՏ դիցուհիին պատկերին մէջ: Ինչպէս անունն ալ ցոյց կուտայ՝ անարատ մօր մը պատկերն է այդ: Մաքուր էր Անահիտ այն ոսկիին պէս՝ որով ձուլուած էր իր արձանը կամ կիսանդրին: Ասոր համար անոր տրուած էին նաեւ « ոսկեծին », « ոսկէհատ » եւ « ոսկիամայր » վերադիրները: Հայերը ո՛չ միայն Անահիտի, իրենց այդ « Մեծ Տիկին »ին մէջ կը տեսնէին « Զգաստութեան Մայրը », ո՛չ միայն կը հաւատային թէ անով « Հայոց երկիրը կ'ապրի եւ կենդանութիւն կը կրէ իր մէջ » եւ թէ՝ ան է աղբիւրը « լիութեան եւ պարարտութեան », այլ նաեւ թէ՝ ան է « մարդկային ցեղին փառքն ու կեցուցիչը » եւ « բովանդակ մարդկային բնութեան բարերարը »: Շատ խոր հնութենէ եւ ընդհանրապէս օտար բերաններէ արձագանգած վերադրումները անոր բարոյական-սեռական յատկանիշներու մասին չեն զօրեր եղծելու այն բիւրեղացած նկարագիրը՝ որով քաղաքակրթութեամբ յառաջացած Հայը ուզեց օժտուած տեսնել իր սիրելագոյն դիցուհին:

ԱՍՏՂԻԿ.— Իմաստութեան եւ զգաստութեան մօր՝ Անահիտի արժանաւոր աղջիկն էր ԱՍՏՂԻԿ: Սրբապիղծ ձեռքերու եւ աչքերու անմատչելի Գեղեցկութիւնը, աստղի պէս լուսազեղ, աղաւնիի պէս սիրազեղ եւ վարդի պէս բուրեղ. ասոր համար իր խորհրդանշաններն են եղած աստղը, աղաւնին եւ վարդը: Պատուըւած է նաեւ վարդամատն մակդիրով: Իր լողարանն էր ԱՐԱԾԱՆԻՆ, զոր՝ լուացումի պահուն՝ կը քողարկէր շուշանափայլ մշուշը, անտես մնալու

համար Դաղօնքի սարին վրայ վառուած կրակի բոցերուն մէջէն դինք դիտել յանդգնող տարփաւորներու յայրատ ակնարկներէն ։

ՎԱՀԱԳՆ.— Անահիտին եւ Աստղիկին հետ անբաժան է ՎԱՀԱԳՆ, լոյսի, քաջութեան եւ ճարտարութեան աստուածը, որ նոյն ատեն բարութեան ալ Ոգին է ։ Ան դերծ կը պահէ մարդիկ վնասակար ոգիներու կամ ոյժերու յարձակումներէ ։ Ան կ'սպաննէ խաւարը խորհրդանշող վիշապները, եւ ասոր համար ալ իր վերադիրներէն մէկը կ'ըլլայ վիշապաքաղ ։ Վահագն անտարակոյս անձնաւորումն է Արեւին ։

ԱՆԱՀԻՏ, ԱՍՏՂԻԿ եւ ՎԱՀԱԳՆ կը կազմէին խրախութիւն մը, եւ իրենց միացեալ պաշտօնատեղին էր ՅԱՇՏԻՇԱՏ(*) Տարօնի մէջ, ուր իրենց նուիրուած էր Եռաքագինեան Մեհեանը, կոչուած նաեւ վահէվահեան ։ Հայերը տարին անգամ մը ուխտի կ'երթային հոն, ուր կը կատարուէին նաեւ Նաւասարդեան տօնախմբերը ։ Իրարու վրայ ջուր սրսկել, աղաւնիներ թռցնել, վարդի թերթեր սփռել, դալար ոստերով ու ծաղիկներով պսակազարդուիլ,— ասոնք ազգային կրօնական արարողութիւններ էին՝ այդ տօնին յատուկ ։ Այդ սովորութիւնները երկար ատեն պահուեցան Հայոց մէջ, նոյն իսկ քրիստոնէական շրջանին ։ ՎԱՐԴԱՎԱՌԸ ամէնէն աւելի կը յիշեցնէ ուխտաւորական այդ մեծահանդէս տօնախմբութիւնը, մանաւանդ Տարօն աշխարհին մէջ ։

Այս երեքութենէն դուրս Հայոց Համադիցին մաս կը կազմեն՝ ԱՐԱՄԱԶԴ, « բոլոր դիքերուն Հայրը », « արի եւ մեծ » մակդիրներով ճանչցուած, « արարիչ երկնի եւ երկրի ». ՄԻՀՐ, արեգակնային չաստուածը, որ « մազդէական կրօնին մէջ փրկիչ նկատուած է եւ պաշտօն ունի մեռելներուն յարութիւն տալու աշխարհի կատարածին օրը ». ՏԻՐ, պաշտպանը դպրութեանց եւ արուեստներու, եւ մեկնիչ երազներու. ՆԱՆԷ, յաղթութեան դիցուհի ենթադրուած. ԲԱՐՇԱՄԻՆ, երկնքի չաստուածը. ՍԱՆԴԱՐԱՄԵՏ կամ ՍՊԱՆԴԱՐԱՄԵՏ, երկրի ոգին, եւայլն ։ Ասոնց ազգային նկարագիրը այնքան ալ ճշդուած չէ, կամ քիչ լուսաբանուած է ։

Իսկ համադիցէն դուրս Հայոց պաշտամունքի առարկայ էին նաեւ կարգ մը ոգիներ ։ Ասոնցմէ յիշատակութեան արժանի են մասնաւորապէս ՔԱՋԵՐԸ ։ Ասոնք բարի ոգիներ էին, իրենց բնակարան

(*) Որպէս Աշտիշատ կամ Աժտիշատ = վիշապներու կամ օձերու քաղաք՝ ստուգաբանութիւնն ալ դուցէ անհաւանական չէ ։ Յաշտիշատ կը նշանակէ զոհերու քաղաք ։

ունենալով Ազատ Մասիսը: Ժայռերու ստուերները կը նկատուէին անոնց տեսանելի պատկերները: Քաջերու մօտ կային Առլէզները կամ Ցարալէզները — հաւանաբար Արայ-լէզ, այսինքն՝ Արան լիզողներ — որ նոյնպէս բարի ոգիներ էին: Անոնք իրենց լիզումներով վիրաւորները առողջացնելու, կամ՝ ոմանց կարծիքով՝ նոյն իսկ մեռելները յարուցանելու կարողութիւնն ունէին: Հաւատարիմ շուներու նման էին անոնք, տիրասէր ու մարդասէր: Հայերուն մէջ ընդհանրացած եւ երկար տեւած հաւատալիք էր թէ այս շուները շարունակ կը կրծէին Մասիսի վիհերէն մէկուն մէջ կաշկանդուած ԱՐՏԱՒԱԶԴի շղթաները, որպէսզի ազատութեան այս դիւցազնը դուրս գայ իր բանտէն եւ ազատութիւնը բերէ Հայոց աշխարհին:

Հայերը սատնցմէ զատ կը հաւատային նաեւ չար ոգիներու:

ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆԸ, իր կարկառուն դէմքերուն մէջ, կը կրէ դրոշմը անհատական, ընտանեկան եւ ընկերային մաքուր բարոյականի մը: Այս դէմքերը մենք կը տեսնենք արտայայտուած այն գրոյցներուն եւ վէպերուն մէջ՝ որոնք ապրած կամ երեւակայուած դիւցազուններու շուրջ են հիւսուած:

ՀԱՅԿԸ, Հայոց անուանադիր նախահայրը, ազատատենչ դիւցազն է, որ կը փշրէ ստրկութեան շղթաները, կ՚արհամարհէ բռնապետէ մը շնորհուած հանդստաւէտութիւնը, եւ կը նախընտրէ ազատ ու արդար կեանքը, հող չէ թէ աւելի դժուարին պայմաններու տակ:

ԱՐԱՅ ամուսնական սիրոյ, հաւատարմութեան, ողջախոհութեան եւ տնանուէր անձնազոհութեան տիպար դիւցազն է, զոր չի կրնար մոլորեցնել որ եւ է անզգաստ հրապոյր: Ան կը մեռնի անմահացնելով առաքինութիւն մը, — ընտանեկան պատուախնդրութիւնը՝ որ Հայուն յատկանիշներէն մէկն ու գլխաւորն է եղած:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ, ներթանոս Հայոց Մեսիան, ազատարարը:

ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ, քրոջական անկաշառ սիրոյ եւ խոհական հայրենասիրութեան փափուկ զգացումներով տոգորուած դիւցազնուհին:

Պակաս չեն անշուշտ նաեւ բացասական պատկերներ թէ՛ նախարարական կռչուած տուներէն ներս մասնաւորապէս, եւ թէ՛ շինական խրճիթներու տակ. բայց պատահական այս անհարթութիւնները չեն եղծեր ընդհանուր գեղեցկութիւնը՝ որ հին կրօնին ներշնչած բարոյականն է, եւ որ՝ բարձրացած ու բիւրեղացած՝ դիւրաւ պիտի ըլլար նաեւ նորինը:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՆԳԻՐ ԶՐՈՅՑՆԵՐԷՆ։

ՀԱՅԿ ԴԻՒՑԱԶՆ ԵՒ ԲԷԼ ՀՍԿԱՆ

ՀԱՅԿ գեղապատշաճ, բարձրահասակ, քաջագանգուր, խայտակն ու հաստաբազուկ էր, քաջ ու երեւելի՝ հսկաններուն մէջ։ Կը դիմադրէր ամէն անոնց՝ որոնք ձեռք կը վերցնէին միապետելու համար բոլոր հսկաններուն եւ դիւցազուններուն վրայ։ Սա խիզախօրէն ծառացաւ Բէլի բռնաւորութեան դէմ, երբ մարդկային ազգը տարածուեցաւ երկրին ամբողջ լայնութեամբը, բազմակոյտ եւ անհունս ուժեղ ու խօլ հսկաններու մէջ։ Զի այդ միջոցին իւրաքանչիւր մարդ՝ մոլեգնած իր ընկերոջ կողին սուր խրելով՝ կը ջանային տիրել իրարու վրայ։ Ու պատահեցաւ որ Բէլ տիրեց բոլոր երկրին։ Հայկ չուզեց հնազանդիլ Բէլին։ Հեռացաւ Բաբելոնէն հոն ծնելէ վերջ իր Արմենակ որդին, եւ գնաց դէպ ի հիւսիս Արարատի երկիրը, իր հետ ունենալով իր որդիները, աղջիկներն ու թոռները, երեքհարիւրի չափ զօրաւոր մարդիկ, եւ ուրիշ ընդոծիններ ու եկւորներ, իր բովանդակ տուն ու տեղը։ Գնաց բնակեցաւ լերան մը ստորոտը, դաշտավայրի մը մէջ՝ ուր նախապէս ցրուած մարդիկ սակաւ թիւով դադար առած՝ կը բնակէին։ Հայկ այս վերջինները հնազանդեցուց իրեն, հոն տուն շինեց եւ կալուածներ ունեցաւ, եւ իբր ժառանգութիւն տուաւ զանոնք Արմենակի որդւոյն Կադմոսին, ինչպէս անդիր հին զրոյցները կը վկայեն։ Իսկ ինքը մնացած խումբով շարունակեց իր ճամբան դէպ ի հիւսիս-արեւմուտք, եւ եկաւ բնակեցաւ բարձրաւանդակ դաշտի մը մէջ՝ զոր անուանեց ՀԱՐՔ. այսինքն՝ Թորգոմայ տան ազգին նախահայրերու բնակատեղին։ Շինեց նաեւ գիւղ մը՝ զոր իր անունով կոչեց ՀԱՅԿԱՇԷՆ։ Վերոյիշեալ անդիր զրոյցներու համաձայն՝ այս դաշտի հարաւակողմը երկայնանիստ լերան մը կողքին նախապէս բնակող փոքրաթիւ մարդիկ ինքնակամ հնազանդեցան դիւցազնին։

Երբ տիտանեան Բէլ իր թագաւորութիւնը հաստատեց ամենուն վրայ՝ իր որդիներէն մէկը հաւատարիմ մարդոցմով ուղարկեց հիւսիսակողմը՝ Հայկին, առաջարկելով գալ հնազանդիլ իրեն եւ ապրիլ խաղաղութեամբ։ « Բնակեցար », ըսաւ անոր, « սառնամանիքի ցրտութեան մէջ. արդ, տաքցուր ու կակղացուր սառուցեալ ցրտութիւնը քու հպարտ բարքիդ, եւ հնազանդելով ինծի՝ ապրէ հանդարտութեամբ իմ երկրիս մէջ ուր որ հաճելի թուի քեզ իբրեւ բնակավայր »։ Հայկ խիստ պատասխանով մը ետ դարձուց Բէլի պատգամաւորները։

Այս տիտանեան Բէլ զօրք հաւաքեց եւ բազմամբոխ հետեւակներու բանակով մը քալեց Հայկի վրայ, եւ եկաւ հասաւ Արարատի հիւսիսային երկիրը՝ Կադմոսի տան մօտ։ Կադմոս փախաւ Հայկի քով, իրմէ առաջ ուղարկելով քաջընթացիկ սուրհանդակներ։ « Գիտցիր », լուր տուաւ անոր, « ո՛վ դու մեծդ դիւցազուններուն, որ քու վրադ կուգայ Բէլ՝ խիստ քաջ, երկայնահասակ եւ հսկայ ռազմիկներով։ Լսելով անոր մօտիլը իմ տան՝ փախայ, եւ ահա արտորնօք կուգամ քեզի։ Ուստի աճապարէ խորհելու ընելիքիդ վրայ »։

Իսկ Բէլ, յանդուգն ու անկարգ ամբոխով զօրացած, զառիվայրէն թափող սաստիկ յորձանքի մը պէս կը փութար հասնիլ Հայկի բնակութեան սահմանները, կտրիճ մարդոց բարոյական եւ ֆիզիկական ոյժին վստահացած։ Հայկ ալ, ուշիմ ու խոհեմ, քաջագանգուր ու խայտակն այդ հսկան, աճապարանքով հաւաքեց իր որդիներն ու թոռները, քաջ ու աղեղնաւոր մարդիկ, թիւով յոյժ նուազ, նաեւ

իր ձեռքին տակ գտնուող ուրիշներ։ Հասաւ եղերքն այն ծովակին՝ որուն ջուրերն են աղի, իր մէջ ունենալով մանր ձկներ։ Եւ կանչելով իր զինուորները՝ ըսաւ անոնց. «Երբ Բէլի ամբոխին դէմ կ՚ելլենք՝ ջանանք հանդիպիլ այնտեղ՝ ուր Բէլ ծածկուած է քաջերու խառնուրդին մէջ։ Զի կամ կը մեռնինք եւ մեր տունն ու տեղը ծառայ կ՚ըլլան Բէլին, կամ մեր մատի յաջողութիւնը ցոյց տալով անոր վրայ՝ կը ցրուի ամբոխը, եւ մենք ձեռք կը բերենք յաղթութիւնը»։

Այսպէս, յառաջանալով երկար տարածքներ՝ հասան ծովուն աջակողմը բարձրաբերձ լեռներու միջեւ դաշտավայրին մը՝ ուր եւ ամրացան։ Գլուխնին վեր բարձրացնելով տեսան Բէլի հոծ ու անկարգ հրոսախումբը, որ յանդուգն յարձակումով եւ ցիրուցան կը սուրար ամէն կողմէ։ Իսկ ինքը Բէլ ծովին ձախակողմը բլուրի մը վրայ կանգնած կը դիտէր։ Հայկ ճանչցաւ սպառազինուած յառաջապահ զօրախումբը, որուն մէջ էր Բէլ՝ շրջապատուած քանի մը զինուած ընտիր մարտիկներով։ Բէլին ու բանակին միջեւ երկար միջոց մը կար։ Բէլ կը կրէր գլխանոց մը՝ զարդարուն արտախուրակներով. հագած էր՝ թիկունքէն ու լանջքէն պղնձէ զրահներ, բարձերուն ու բազուկներուն անցուցած պահպանակներ, մէջքը գօտեւորած եւ ձախակողմէն երկսայրի թուր մը կախած. աջ ձեռքն ունէր մեծղի նիզակ մը, եւ ձախը՝ վահան։ Երկու կողմէն շրջապատուած էր կորիճներով։

Հայկ տեսնելով տիտանեանը ամրապէս զրահաւորուած եւ անոր շուրջի կորիճները՝ Արմենակը երկու եղբայրներով կարգեց աջակողմը, եւ Կադմոսը իր որդիներէն երկուքին հետ՝ ձախակողմը։ Ասոնք վարպետ աղեղնաւորներ ու սուսերամարտիկներ էին։ Ինքը Հայկ յառաջապահն եղաւ, եւ մնացած հրոսակն ալ կարգեց վերջապահ։ Ամբողջ բանակը ստացաւ երեքանկիւնի ձեւ, եւ սկսաւ հանդարտ յառաջանալ։

Հսկաներու երկու բանակները մօտեցան իրարու, եւ խիզախօրէն արշաւելով՝ ահաւոր դղրդիւն կը հանէին դաշտին մէջ, եւ իրենց յարձակելու եղանակով ահ ու սարսափ կը ձգէին իրարու վրայ։ Երկու կողմերէն ալ ոչ սակաւ յաղթանդամ հսկաներ սուրի բերնին հանդիպելով՝ գետին կը տապալէին։ Երկու կողմէն ալ կռուողները կը մնային անպարտելի։ Տեսնելով այս անակնկալ ու մտահոգիչ երեւոյթը՝ տիտանեան արքան զարհուրեցաւ, եւ վերջտնելով կրկին բարձրացաւ այն բլուրը՝ ուսկից իջած էր։ Կը խորհէր պատսպարուիլ ամբոխին միջեւ, մինչեւ կը հասնի բովանդակ զօրքը՝ նոր ճակատ յօրինելու համար։ Աղեղնաւոր Հայկ հասկնալով զայս՝ առաջ նետուեցաւ, հասաւ արքային մօտ, լեցուն ու պինդ քաշեց իր լայնալիճ աղեղը, հանդիպեցուց երեքթեւեան նետը անոր կուրծքի զրահին, եւ սլաքը թափանցելով շեշտակի թիկունքի ընդմէջէն՝ ինկաւ գետին։ Եւ այսպէս զօրաւոր տիտանեանը ինքն ալ գետին զարնուելով տապալեցաւ եւ փչեց հոգին։ Իսկ ամբոխը տեսնելով այս ահաւոր քաջագործութիւնը՝ թիկունք դարձնելով փախուստ տուաւ։

Մ· ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմ· Հայոց, Գիրք Ա·

Գլուխ Ժ–ԺԱ:

ԱՐԱՅ ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Մեր աւանդական պատմութիւնը կամ անգիր զրոյցները մեզի կուտան յուզիչ դրուագ մը հայ ընտանեկան սրբութեան եւ պատուախնդրութեան։ Որքան ալ գիտական–բանասիրական նոր ուսումնասիրութիւններ դիցաբանական առասպել մ'ուզեն տեսնել անոր մէջ՝ ճշմարտութեան հակառակ չ'ըլլար անոր հիմքը նկատել պատմական, ընտանեկան բարոյական կենցաղի ինքնատիպ պատկերի մը մէջ կեանքի կոչուած։

Մեր նահապետներէն մէկը կը համարուի Արայ, Արամի որդին։ Աննման էր Արայի գեղեցկութիւնը, եւ համբաւուած Հայաստանի սահմաններէն ալ դուրս։ Ան այս գեղեցկութեան միացուցած էր սակայն նաեւ հոգեկան շնորհներ, առաքինի նկարագիր։ Ամուսնացած էր Նուարդ անունով հայուհիի մը հետ, եւ կազմած ընտանեկան պարկեշտ յարկ մը։ Վերջին ծայր նախանձախնդիր էր այդ տան պատիւին, եւ իր սիրտը ամբողջովին նուիրած իր օրինաւոր ու շնորհալի կնոջ։ Փոխադարձաբար Նուարդ ալ հաւատարմօրէն կապուած էր իր տան, իբրեւ « կին ժրագլուխ » եւ տնաշէն, Արայի մաքուր սիրոյն մէջ փնտռելով միայն իր հոգւոյն անխառն երջանկութիւնը։ Տիպար ու ներդաշնակ լծակցութիւն մըն էր անոնց ամուսնութիւնը, եւ իրենց տունը նահապետական անարատ կենցաղի մը բուրաստանը։

Այդ միջոցներուն, ըստ մեր աւանդութեան, Ասորեստանի թագուհին էր Շամիրամ։ Շատ « վաւաշոտ ու տղմասէր » վարքուբարքի տէր կին մըն էր ան։ Արայի գեղեցկութեան համբաւը հասած էր մինչեւ իրեն։ Անզուսպ ցանկութիւն մ'ունէր յափշտակելու անոր սիրտը եւ ամուսնանալու անոր հետ։ Բայց իր միտքը չէր համարձակեր պարզել յայտնապէս, վասնզի դեռ ողջ էր իր ամուսինը Նինոս։

Առիթը, սակայն, շուտով ներկայացաւ։ Նինոս մեռաւ կամ անյայտացաւ։ Շամիրամ անմիջապէս պատգամաւորներ ղրկեց Արային զանազան ընծաներով եւ կաշառներով։ Թախանձանքով եւ մեծամեծ խոստումներով կը խնդրէր Արայէն երթալ Նինուէ, ամուսնանալ իր հետ, եւ ձեռք առնել նաեւ Ասորեստանի թագաւորութեան ղեկը, կամ գոհացում տալ իր տռփական ցանկութեան եւ վերադառնալ իր երկիրը մեծ պարգեւներով եւ խաղաղութեամբ։ Պատգամաւորութիւնը կրկնուեցաւ շատ անգամներ։ Արայ անտեղիտալի մնաց Ասորեստանի Տիկնոջ բոլոր աղաչանքներուն, խոստումներուն եւ հրապոյրներուն առջեւ։ Շամիրամ սաստիկ զայրացաւ, եւ սպառնաց պատերազմի ելլել անոր վրայ։ Հայոց « ազնիւ » ու արի նահապետը Արայ առանց երբեք վրդովուելու նախընտրեց պատերազմն ու մահը քան ամօթապարտ անձնատուութիւնը։

Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ այն դաշտին մէջ՝ որ Արայի անունով կը կոչուէր Այրարատ։ Ասորեստանի հեշտասէր թագուհին պատուիրած էր իր զօրապետներուն ամէն հնարք ի գործ դնել չսպաննելու Արան, այլ ողջ ձեռք անցունելու զայն։ Բայց կռուի խառնուրդին Արայ նետահար ինկաւ թշնամի զինուորներէն։ Պարտուեցաւ նաեւ Հայոց բանակը։ Շամիրամ ուրախ չէր երբեք իր տարած յաղթութեան համար։ Իր բովանդակ մտածութեան առարկան էր Արան։ Անոր մահը պիտի ըլլար իր շամբուշ երազներուն փլուզումը։ Ուստի խուզարկուներ ուղարկեց իսկոյն ռազմավայրը՝ որոնելու համար դիակներուն մէջ « իր ըղձալին ու տարփածուն »։ Եւ Արան գտնուեցաւ ինկած անշնչացած՝ քաջամարտիկներուն միջեւ։

Մեծ եղաւ Շամիրամի յուսախաբութիւնը, եւ տխրութիւնը՝ խոր։ Նոյն առեն

ինք հաւատացող մ'ըլլալով կախարդական արուեստին՝ հրամայեց Արային դիակը դնել ապարանքի վերնայարկին մէջ։ Իր ցանկութենէն խելացնոր՝ կ'ըսպասէր որ Հայոց գեղեցիկ նահապետը վերակենդանանայ վհուկներու դիւթութիւններով, կամ Արալէզ կոչուած շնաստուածներու լիզումով։

Միւս կողմէ, Հայոց զօրքերն ալ լսելով իրենց սիրելի Արային մահը, փոխանակ վհատելու՝ չափազանց գրգռուեցան։ Նոր պատրաստութեամբ մը անոնք ուզեցին անգամ մըն ալ նետուիլ պատերազմի դաշտը, եւ իրենց պաշտելի նահապետին վրէժը լուծել Շամիրամ տիկինէն։ Շամիրամ շուարեցաւ։ Հանդարտեցնելու համար Հայոց բուռն ցասումը՝ յայտարարեց թէ. « Հրամայեցի իմ աստուածներուս լիզել Արայի վէրքերը. եւ ան պիտի կենդանանայ »։ Բայց կախարդական ամէն հնարք ու փորձ մնացին ապարդիւն։ Արայի դիակը նեխեցաւ։ Ամբարիշտ թագուհին ճարահատ հրամայեց իր ծառաներուն նետել դիակը մեծ վիհի մը մէջ ու ծածկել։ Ապա զրոյց հանեց թէ. « Արալէզ աստուածները լիզեցին Արան ու կենդանացուցին՝ լեցնելով մեր փափաքն ու հեշտութիւնը. ուստի ասկէց վերջ աւելի արժանի են մեզմէ պաշտուելու եւ փառաւորուելու՝ իբրեւ հեշտացուցիչներ եւ կամակատարներ »։ Նոր արձան մըն ալ կանգնեց դեւերուն անունով, եւ մեծապէս պատուեց զանոնք զոհերով։ Այս կերպով ցոյց տալ ուզեց ամենուն իբր այն թէ այդ աստուածներու զօրութիւնը կենդանացուց Արան։ Եւ հաւատացնելու համար Հայերը՝ գտաւ Արայի նմանող մէկը իր հոմանիներէն՝ հագցուց անոր Արայի զգեստները եւ ներկայացուց զայն անոնց։ Հայերը համոզուեցան, եւ պատերազմը դադրեցաւ։

Այսպէս, ահա Արայ իր արիւնի գինով նուիրագործեց իր եւ Հայութեան ընտանեկան պատիւը՝ որ մեծագոյն եւ անվաճառելի գանձն է որ եւ է անձի եւ ազգի։

ՍՈՒՐԲ–ԳՐԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ :

ԿՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆԸ

Արդարեւ ունայն են մարդիկ բնութեամբ՝ երբ անոնց մէջ բոյն է դրած աստուածանգիտութիւնը, եւ տեսանելի բարութիւններէն անկարող են գիտնալ զԱյն՝ որ կայ, եւ ոչ ալ նայելով գործերուն՝ կարող են ճանչնալ անոնց ճարտարապետը։ Այլ անոնք աստուածներ համարեցան կամ կրակը, կամ հովը, կամ երագ օդը, կամ շրջան ընող աստղերը, կամ բուռն ջուրերը, կամ երկնքի լուսաւորները՝ որոնք աշխարհի արբանեակներն են։ Եթէ անոնց գեղեցկութեամբը զուարճացած՝ զանոնք աստուածներ կարծեցին, թող գիտնան թէ ո՛րչափ աւելի լաւ է անոնց Տէրը. զի գեղեցկութեան արարչապետն է որ ստեղծած է զանոնք։ Իսկ եթէ կը զարմանան անոնց զօրութեան եւ ազդեցութեան վրայ՝ թող ասկէց մակաբերեն թէ ո՛րչափ աւելի զօրաւոր է Ան՝ որ զանոնք է կազմած։ Արարածներու մեծութենէն եւ գեղեցկութենէն՝ նոյն համեմատութեամբ անոնց Արարչագործը կը տեսնուի։ Ասոր համար, սակայն, անոնք սակաւ են մեղադրելի. զի անոնք իրենց մոլորական թափառումները թերեւս կ'ունենան՝ փնտռելու համար զԱստուած, եւ կը

փափաքին գտնել զԱյն։ Տեղեակ ըլլալով Անոր գործերուն՝ ուշի ուշով կը քննեն զանոնք, եւ կը հաւանին անոնց տեսքին. զի բոլոր երեւցած բաները գեղեցիկ են։ Բայց նոյն ատեն աններողաբելի ալ չեն. զի եթէ այնքան ձեռնհաս եղան գիտնալու՝ որ կարողացան գիտել աշխարհը, ինչո՞ւ անոր Տէրը չգտան իսկոյն։ Թշուառական են սակայն անոնք, եւ մեռած իրերու — զարշելի կուռքերու — վրայ է իրենց յոյսը։ Անոնք աստուածներ համարեցան մարդոց ձեռագործները՝ ճարտարօրէն արուեստագործուած ոսկին եւ արծաթը, անասուններու նմանագործութիւնները, կամ անպէտ քար մը՝ երբ նախնեաց ձեռքի գործ։

Ատաղձագործ հիւսն մը կը սղոցէ գեղեցիկ փայտ մը, ճարտարութեամբ կը քերէ անոր ամբողջ կեղեւը, եւ անկէց կը կազմէ վայելուչ անօթ մը՝ մարդկային կեանքի ծառայութեան համար նպատակայարմար։ Փայտին տաշեղներովն ալ կը պատրաստէ կերակուր, եւ կը յագենայ։ Այլ առնելով մնացած անպիտան, ծուռումուռ ու ոստալից փայտը՝ մտադրութեամբ զայն կը փորագրէ, երբ ալ ուրիշ բան մը չունի ընելիք։ Իր իմաստութեան հնարագիտութեամբը կը ձեւակերպէ զայն, կը նմանցնէ զայն մարդու կերպարանքի, կամ կուտայ անոր վատթար անասունի կերպարանք։ Կը ծեփէ զայն գաճով, ներկելով կարմիր գոյն կուտայ անոր, եւ խորտուբորտութիւնները կը լեցնէ հողով։ Եւ երբ կը շինէ անոր պատշաճ տուն մը՝ կը դնէ զայն պատին մօտ, եւ կը հաստատէ երկաթէ նեցուկով. հոգ կը տանի որ չտապալի, գիտնալով որ անկարող է ան ինքն իրեն օգնելու. զի արձան է, եւ կը կարօտի ուրիշի օգնութեան։ Այսպէս ըլլալով մէկտեղ՝ կը մօտենայ անոր եւ աղօթք կը շշնջէ անշունչին՝ կնոջ, զաւակներուն եւ ստացուածքներուն համար։ Կ՚աղաչէ անոր, ու չ՚ամչնար։ Առողջութեան համար կը կանչէ տկարը, կեանքին համար կը պաղատի մեռածին, թիկունքի հասնելու համար՝ կը դիմէ անճարակին, ճամբորդութեան համար ալ անոր՝ որ ոտքը ոտքէն չի կրնար փոխել, եւ ընչաւէտութեան, շահի ու գործերու յաջողութեան համար ճարտարութիւն կը խնդրէ անկէց՝ որ ոչինչ ատակ է ընելու։

Դարձեալ, երբ մէկը նաւ կը նստի ամեհի ալիքներու մէջէն ճամբորդելու՝ կ՚աղաղակէ այն փայտին — փետիշին —՝ որ նաւափայտէն աւելի տկար է։ Զի թէեւ շահին ցանկութիւնը զայն — նաւը — հնարեց, եւ ճարտարապետը իմաստութեամբ զայն շինեց, բայց քու նախախնամութիւնդ է որ կը ղեկավարէ զայն։ Դուն ես որ ճամբայ բացիր ծովուն մէջ եւ ապահով շաւիղ ալիքներու մէջէն, ցոյց տալով թէ կարող ես ազատել ամէն վտանգէ՝ թէ իսկ մարդը առանց ճարտարութեան ելլէ ծովուն վրայ։ Այսուհանդերձ չես ուզեր որ քու իմաստութեանդ գործերը մնան դատարկ. ասոր համար մարդիկ կը վստահին չնչին փայտին, եւ դոյզն լաստով ժուռ գալով ալիքներուն մէջ՝ ազատեցան։ Հին ատենները, երբ ամբարտաւան հսկաները կորսուեցան, աշխարհի յոյսը ապաւինեցաւ քու ձեռքովդ նաւապետուած լաստափայտին, եւ բոլոր դարերուն թողուց սերունդներու սերմ մը։ Վասնզի օրհնեալ է այն փայտը՝ որուն միջոցով կուգայ արդարութիւնը. իսկ անիծուած է ձեռագործը՝ ինքը ու զինք կերտողը. սա՝ զի զայն շինեց. այն՝ զի եղծանելի ըլլալով մէկտեղ աստուած անուանուեցաւ։ .....

Կուռքերու հնարքը բարոյական պոռնկութեան մը սկիզբն է եղած, եւ անոնց գիւտը՝ ապականած է կեանքը։ ... Անանուն կուռքերու պաշտամունքը՝ սկիզբը, պատճառն ու վախճանն է ամէն չարիքի։

Իմաստ. Սողոմոնի, ԺԳ–ԺԴ։

ՕՐԷՆՔ ԵՒ ԲՆՈՒԹԻՒՆ

Աստուծոյ բարկութիւնը կը յայտնուի երկինքէն ամէն ամբարշտութեան եւ անիրաւութեան դէմ այն մարդոց՝ որոնք կը կաշկանդեն ճշմարտութիւնը իրենց անիրաւութեամբ. զի ամէն ինչ որ կարելի է գիտնալ Աստուծոյ մասին՝ ծանօթ է իրենց։ Աստուած ինքն իսկ է տուած այդ ծանօթութիւնն անոնց։ Վասնզի աշխարհի ստեղծումէն սկսած՝ Իր անտեսանելի բնութիւնը, Իր մշտնջենական զօրութիւնն ու աստուածութիւնը կ'ըմբռնուին ու կը տեսնուին Իր գործերովը։ Եւ եթէ այդպէս է՝ ուրեմն անոնք չեն մնար անմեղադրելի, քանի որ ճանչնալով մէկտեղ զԱստուած՝ չփառաւորեցին զԱյն իբրեւ Աստուած, եւ ո՛չ ալ շնորհակալ եղան Անոր։ Դարձան սնոտի հայեցողութիւններու, եւ իրենց մտքի տխմարութեամբը խաւարեցան։ Իրենք զիրենք դրին իմաստուններու տեղ, ու յիմարացան։ Անոնք անմահ Աստուծոյ փառքը փոխանակեցին մահկանացու մարդու, թռչուններու, չորքոտանիներու եւ սողուններու նմանութիւնը կրող պատկերներու հետ ..., եւ Աստուծոյ ճշմարտութիւնը ստութեան հետ, երկրպագութեամբ պաշտելով արարածները եւ ո՛չ Արարիչը՝ որ օրհնեալ է յաւիտեան։ ....

Անոնք որ օրէնքէն դուրս կը մեղանչեն՝ օրէնքէն դուրս ալ կը կորսուին. եւ անոնք որ օրէնքին տակ կը մեղանչեն՝ օրէնքով ալ կը դատապարտուին։ Վասնզի Աստուծոյ աչքին արդար են ո՛չ թէ անոնք որ օրէնքը կը լսեն, այլ անոնք՝ որ զայն կը գործադրեն։ Եւ ասոնց արդարացումը տեղի պիտի ունենայ այն օրը՝ երբ Աստուած պիտի դատէ մարդոց գաղտնիքները Յիսուսի ձեռքով, ինչպէս ես կ'աւետարանեմ։ — Երբ հեթանոսները, որոնք օրէնք չունին, բնականօրէն կը կիրարկեն օրէնքին պահանջները, այդպիսիները իրենք իրենց կը դառնան օրէնք, թէեւ զուրկ ըլլան օրէնքէ։ Անոնք ցոյց կու տան թէ ի՛նչ որ օրէնքը կը հրամայէ՝ գրուած է իրենց սրտին մէջ, իրենց խղճմտանքն ալ կը վկայէ ատոր, եւ իրենց ներքին դատողութեամբ փոխադարձաբար զիրար կը մեղադրեն, եւ կամ կը չքմեղացնեն։

Հռովմ· Ա, 18–25· Բ, 12–16:

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ :

Կայ արդիական խորհողութիւն մը կամ աշխարհայեացք մը, որուն համաձայն ո՛չ միայն ֆիզիկական՝ այլ նաեւ հոգեկան ամէն երեւոյթ կը բացատրուի ընկերային–տնտեսական սկզբունքներով։ Ասիկա վարկպարագի վարկած մըն է, կամ ճշմարտանմանութիւն մը։ Արդարեւ տրուած ըլլալով հոգեկան–իմացական այն վիճակները՝ որոնք բանական մարդը կը բնորոշեն եւ մարդկային քաղաքակրթութիւնը կ'ստեղծեն, տրուած ըլլալով հոգեբանական ներքին յոյզերը՝ որոնք կը համապատասխանեն նոյնանման բնախօսական արտաքին ազդումներու կամ ներգործութիւններու, կարելի չէ իբրեւ անարժէք անտեսել այն բոլոր զգայութիւններն ու իմացումները որոնք սկզբնական կենսահիւթին մէջ խտացած եւ կեանքի վերածուելու կոչուած թաքուն կարելիութիւններ են։

Ոչ մէկ տարակոյս թէ բնական ու բնականոն յառաջընթացք մը

կայ նաեւ մարդկային հոգեկան–իմացական զարգացման մէջ, որուն առաջնորդող լոյսն ու ոյժը կուգան արարչագործ Նախապատճառ Սկիզբէն, տիեզերական Զօրութենէն։ Ան, այդ Սկիզբ–Զօրութիւնը կը յայտնուի մարդկային մտքին մէջ աստիճանական պայծառութեամբ մը։ Նախամարդը, որ պաշտամունքի առարկայ կը դարձնէ զինք շրջապատող, իր նիւթական տնտեսութիւնն ու բարեկեցութիւնն ապահովող, իր զգայարաններու խողովակով այս կամ այն կերպ, այս կամ այն չափով տպաւորութիւններ գործող իրերն ու երեւոյթները՝ ենթակայ է այդ յայտնութենական ներգործութիւններուն։ Ասոնք առաջին փթթումներն են իր գիտակցութեան, աւելի ճիշտ՝ ենթագիտակցական փորձառութիւններ են, եւ կը ներկայացնեն առաջին գրգիռները այն հիմնական կիրքերուն — կրօններուն — որոնցմով օժտուած կամ լարուած է իր գոյութեան նախանիւթը ընդհանրապէս։ « Ընկերային–տնտեսական պայմանները, հասարակական–արտադրական յարաբերութիւնները », « բնական–արտադրողական ոյժերը » — սիրելագոյն բացատրութիւններ հասարակորդական նիւթապաշտութեան դարավերջիկ վարդապետութեան — անբաւական են լուսաբանելու կրօնի զգացումը, եթէ կ'ուզէք՝ կրօնական բնազդը՝ որ ապա, գիտակցութեան իբրեւ հիմքը, շարժման եւ բարեշրջական շաւիղին մէջ կը դնէ մարդ էակին բազմազան եւ ամբողջական արժէքներուն տարրերը իր մէջ միաւորող կենսահիւթը։

Պաշտամունքն ինքնին հոգեկան արժէքի մը կամ արժէքներու արտայայտութիւնն է, — սէր ըլլայ այն թէ երկիւղ։ Ծառը, քարը, անասունը՝ միայն օգտախնդրական բնազդներով կամ տնտեսական հաշիւներով չէ որ կը դառնան առարկայ մարդուն — նախամարդուն — սիրոյն կամ երկիւղին, անոր դրական կամ բացասական պաշտամունքին՝ իբրեւ բարիի կամ չարի անձնաւորումներ։ Ոգիներու գոյութեան ենթագիտակցութիւնն է որ իր մէջ կ'արթնցնէ այդ սէրը կամ երկիւղը։ Եւ ենթագիտակցական այս զգացումները — սէրն ու երկիւղը — զուրկ չեն առարկայական արժէքէ։ Ոգիներու գաղափարը բացարձակ ցնորք մը չէ երբեք։ Կենսական սկիզբներ են անոնք, առանց որոնց կեանքը պիտի ըլլար անկարելի։ Անիկա ճշմարիտ է մանաւանդ կենդանական աշխարհին համար։

Այսպէս ուրեմն, կռապաշտութիւնը, աւելի ճիշտ՝ ոգեպաշտութիւնը չէ բնաւ անաստուածութիւն։ Ան գուցէ սկզբնական աստիճանն է աստուածպաշտութեան, ուր կուռքը կը նկատուի բնակարան սիրելի կամ զարհուրելի, բարի կամ չար ոգիի մը։ Տոտեմ, Ֆետիշ կամ թերափ՝ խորհրդանշանական առարկայացումներ կամ պատկե–

բացումներ են միայն այդպիսի ոգիներու, նախահայրերուն ըլլան անոնք, թէ անծանօթ ցանկներու։ Նոյնպէս կարելի է բացատրել նաեւ բներեւոյթները։ Ո՛չ արեւուն լուսեղէն հրադումղն է իսկապէս որ մեր պաշտամունքը կը ներշնչէ տիեզերաբանական օրէնքներուն անգիտակ մարդուն, ո՛չ ալ շանթի ելեկտրական տարաշէկ խտացումը՝ որ երկիւղի պաշտամունքին կ՚առաջնորդէ զայն, այլ մէկին ջերուցիչ ու կենդանարար զօրութիւնը, եւ միւսին կիզիչ ու հարուածող ոյժը։ Եւ այս զօրութիւնն ու ոյժը անոր երեւակայութեան մէջ կ՚անձնաւորուին որպէս ոգիներ։ Ան կը պաշտէ այդ ոգիները։ Ան չի կրնար վերածել զանոնք Միաւորի մը։ Մէկը, արտայայտուած բզումին մէջ, կը մնայ անոր համար դեռ ԱՆԾԱՆՕԹԸ, որուն նախազգացումը կ՚անցնի իր բնա-հոգեխօսական բնական փուլերէն, մինչեւ կը հասնի բարձր գիտակցութեան, խարսխուած կրօնական դարաւոր փորձառութեանց եւ նուաճումներու կուտակումին վրայ, եւ լուսաւորուած՝ բիւրեղացած ճշմարտութիւններով։ Աստուածներ Աստուծմէ առաջ,— այս է հաւանաբար խորհուրդն այն յառաջընթացքին՝ որով բնութիւնը կը դիմէ իր վախճանական նպատակին, կատարելութեան։ Մարդը այդ բնութեան մէկ մասն է։ Աստուածային հոգին լեցուցած է թէ՛ այդ բնութիւնը, թէ՛ այս մարդը։

Բնութիւնն ունի իր օրէնքները։ Մարդը ենթակայ է այդ օրէնքներուն։ Անգիր օրէնքներ են անոնք, զորս հետզհետէ գրի կ՚առնէ մարդկային իմացականութիւնը՝ տնտեսական-կենցաղական, ընկերային-բարոյական, հոգեկան-կրօնական մարզերուն մէջ հաւասարապէս։

Հին Կտակարանի Իմաստունն ու Նոր Կտակարանի Պօղոսը՝ վերեւ մէջ բերուած հատուածներով, կը մեղադրեն զանոնք՝ որոնք տեսնելով գեղեցկութիւնն ու զօրութիւնը արարածներու՝ այս վերջինները կը պաշտեն որպէս աստուածներ, փոխանակ անոնցմով ճանչնալու եւ պաշտելու անոնց գեղեցկագոյն եւ հզօրագոյն Արարիչը։ Բայց Պօղոս արդարութիւն մը կ՚ընէ անոնց՝ որոնք թէեւ չեն ճանչնար Արարիչը եւ անոր հաստատած օրէնքները, կամ անոր անունով տրուած պատուէրները, բայց ի բնէ ունին այդ օրէնքները քանդակուած իրենց գիտակցութեան խորը, եւ կը գործադրեն զանոնք բնականօրէն։ Անոր հակառակ կը դատապարտէ զանոնք, որոնք թէեւ աստուածածանօթներ ըստ երեւոյթին, եւ օրէնքներու ունկնդիր՝ բայց չեն գործադրեր զանոնք։

Նախնական ամէն ժողովուրդներու նման, ուրեմն, մեր հայրերն

ալ պաշտեր են երբեմն զԱստուած անդիտակցօրէն կամ բնականօրէն՝ զանազան պատկերացումներու տակ, մշակելով այնպիսի առաքինական ըմռդըներ կամ զգացումներ, անհատական, ընտանեկան եւ ընկերային այնպիսի բարոյական հասկացողութիւններ՝ որոնք դարերու ընթացքին աստիճանաբար բիւրեղանալու կոչուած ներշնչումներն են տիեզերական Մեծ ու Միակ Զօրութեան՝ ԱՍՏՈՒԾՈՅ:

Սխալած չենք ըլլար, ուրեմն, եթէ ըսենք. ՃՇՄԱՐԻՏ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ԱՅՆՔԱՆ ՀԻՆ Է՝ ՈՐՔԱՆ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԵԱՆՔԸ:

Ըստ այսմ, ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆՆ ալ, մերկացած ժամանակի յոյժ բնական սնոտիապաշտութեան եւ նախապաշարումներու կեղեւանքէն,— պիտի ըսէինք փարատելով թիւրիմացութեանց մշուշը,— կը կրէր ճշմարիտ աստուածապաշտութեան մըն ալ « խմորը », որ՝ աւետարանական « երեք գրիւ ալիւրին մէջ թաքնուած »՝ պիտի խմորէր քրիստոնէական բարձրագոյն կրօնի թագաւորութիւնը նաեւ մեր աշխարհին մէջ:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

1.— ՏՈՏԵՄԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: « Տոտեմ »ը Հիւսիսային Ամերիկայի Ալգոնկէնեան նախաբնիկներու գաւառաբարբառին յատուկ բառ մըն է, որ կը նշանակէ « եղբայր–քրոջական արենակցութիւն »: Տոտեմները զանազան ձեւի եւ տեսակի նշաններ են: Իւրաքանչիւր ցեղ կամ տոհմ ունի իր տոտեմը՝ որով կը զատորոշուի միւս ցեղերէն կամ տոհմերէն: Տոտեմը կրնայ ըլլալ անասուն մը, միջատ մը, բոյս մը, եւ քիչ անգամ նաեւ բներեւոյթ մը, որոնց մէջ այդ ցեղերը կը հաւատային թէ կը բնակէին իրենց նախահայրերը: Ամէն ցեղ իր սեփական տոտեմին անունով կը կոչուէր: Տոտեմը կը պատկանէր թէ՛ ամբողջ տոհմին հաւաքաբար, եւ թէ՛ տոհմի անդամներէն իւրաքանչիւրին անհատաբար: Տոտեմը սուրբ էր, եւ կարելի չէր սպաննել զայն: Ան առարկայ էր կրօնական կամ կէս–կրօնական պաշտամունքի: Միեւնոյն տոտեմին պատկանող ցեղին կամ տոհմին անդամներուն միջեւ ամուսնութիւնը խստիւ արգիլուած էր:

2.— ՖԵՏԻՇԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ: « Ֆետիշ » ծագած է լատինական փակտիտիուս — կեղծ, շինծու — բառէն եւ Սպանիական լեզուի միջոցով անցած է Եւրոպական լեզուին մէջ: Այս անունը Սպանիացի նաւորդներու կողմէ տրուած է այն առարկաներուն — ծառ, ձուկ, կուռքեր —, զորս արեւմտեան Ափրիկեան սեւամորթներ կը պատուէին իբրեւ նուիրական բնակարաններ ոգիներու:

3.— ԹԵՐԱՓ կամ ԹԵՐԱՓԻՄ: Եբրայական բառ՝ որուն ստուգաբանութիւնը մութ է: Ոմանք զայն ածանցուած կը նկատեն եբրայական ռափայիմ բառէն, որ կը նշանակէ ստուեր, ուրուական: Թերափները ընտանի արձանիկներ էին, որոնք կախարդական եւ գուշակական առարկաներու դերն ու արժէքն ունէին: Անոնք յաճախ կը նկատուէին բնակարաններ նախահայրերու ոգիներուն, ասոր համար ալ անոնց կը դիմէին պատգամ հարցնելու համար:

ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍԸ

[illegible]

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՄ ՆԱԽԱԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա.

ՔՐԻՍՏՈՍ-ՅԻՍՈՒՍ
ԿԱՄ
ՕԾԵԱԼ ՓՐԿԻՉԸ

«ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍԸ»

ՄԵՍԻԱՅԻ ՅԱՐԱՑՈՅՑԸ

Նախուէի՝ Տիրոջ Հոգին նեքշնչեց զիս.
վասնզի զիս օծեց Տէրն
Եւ ուղարկեց նա զիս՝ տալու աղքատներուն աւետիս,
Բժշկելու սրտաբեկներն,
Ազատելու գերիները կապանքէն,
Բանտարկեալներն արձակելու,
Հռչակելու Նախուէի շնորհաց տարի մ՚ապաքէն,
Մեր Աստուծոյն հատուցման օրն ահարկու.
Մխիթարելու Սիոնի սգաւորները համայն,
Մոխրի տեղ փառք տալու անոնց,
Տխրութեան տեղ՝ զովք, եւ սուգի ալ փոխան
Ուրախութեան իւղ եւ օծ:

Ես. ԿԱ, 1–3: Ղուկ. Դ, 18–19:

Ծնած՝ սրտայոյզ պարագաներու տակ՝ Բեթլեհեմի մէջ, ման-կութեան օրեր ապրած՝ փախստական՝ Եգիպտոսի մէջ, սնած ու մեծցած՝ ծնողական գուրգուրանքներու ներքեւ՝ Նազարէթի մէջ, քարոզած ու գործած ամբողջ երեք տարիներ Պաղեստինի սեղմ սահ-մաններուն մէջ, եւ խաչի եղերական մահուամբ թաղուած Երուսա-ղէմի մէջ,— ասոնք են ահա երկրաւոր կեանքի գլխաւոր կայաններն ու փուլերը Անոր՝ որ ծանօթացաւ աշխարհին ՅԻՍՈՒՍ–ՓՐԿԻՉ *եւ*

ՔՐԻՍՏՈՍ–ՕԾԵԱԼ անունով, եւ որ եղաւ խակապէս «ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍԸ»:

Գալիլեցտաստուն մօր մը՝ Մարիամի, եւ բարեպաշտ հայրագրի մը՝ Յովսէփի զաւակն էր Նա: Իր մանկութեան եւ պատանութեան օրերն անցուց ընտանեկան յարկի տակ եւ հայրագրի համեստ արհեստանոցին մէջ, գրեթէ անծանօթ: Ան աճեցաւ, զարգացաւ ու զօրացաւ «իմաստութեամբ եւ հասակով, աստուածային եւ մարդկային շնորհներով»: Դպրոցական մը չեղաւ բառին սովորական առումով: Իբրեւ ուսումնարան ունեցաւ տունը, եւ իբրեւ ուսուցիչ՝ հաւանաբար իր մայրը: Աստուածաշունչի Հին Կտակարանն եղաւ իր միակ դասագիրքն ու ներշնչարանը: Ինք երեւան եկաւ իբրեւ աննման Գրագէտը, Գիրքը գիտցողը, կարծեցեալ գրագէտները զարմացնելու աստիճան: Բայց Նա ունեցաւ նաեւ երկու այլ Թանկագին գիրքեր — ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ եւ ԲՆՈՒԹԻՒՆԸ: Առաջինն ըրաւ իր տեսիլքին բուսակէտը, որմէ չբաժնեց երբեք իր խորաթափանց աչքն ու սիրաբեղ սիրտը: Երկրորդէն քաղեց յաճախ պարզ ու վսեմ պատկերները իր ազնուական երազներուն ու յղացքներուն:

Հրաշալի ծնունդի մը հետ Նա ունեցաւ բարձրագոյն կոչումի մը բնածին ու խորագոյն գիտակցութիւնը: Իսրայէլի մարգարէները՝ մօրկան շունչին տակ՝ մշակեցին ու զօրացուցին այդ գիտակցութիւնն իր մէջ: Անոնց աստուածային տեսիլը, աւելի բիւրեղացած ու Թափանցիկ, եղաւ նաեւ Ի՛րը: Այդ տեսիլքէն ծծեց Նա բովանդակ հոյզն իր ներշնչումներուն: Այդ տեսիլքին առանցքն էր ԵՐԿՆԱՒՈՐ ՀՕՐ մը պատկերը, իրական ու կենդանի: ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՀԱՅՐՆ էր Նա, որուն սէրը կը տարածուէր ամենուն վրայ անխտիր: Շուշանն ու մարդը կը վայելէին հաւասարապէս անոր կենսատու խնամքը. գի ՆԱԽԱԽՆԱՄՈՒԹԻՒՆՆ էր Նա: Ինք ալ կ'զգար հոգեւոր կապ մը այդ Հօր եւ իր միջեւ: Ան կը խօսէր Իր մէջ, եւ ապա Իրմով: Ինք պատգամաբերն էր Անոր: Ան «ԱՌԱՔԻՉը», եւ Ինք «ԱՌԱՔԵԱԼԸ»: Անոր «ԽՕՍՔՆ» իսկ: Անոր «էութեան ճկարագիրը»: Այդ խօսքին — ստեղծագործ ու փրկագործ — մարմնացումն իսկ: Իբր այս՝ Նա «ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՈՐԴԻ» էր, չդադրելով ըլլալէ նաեւ «ՄԱՐԴՈՒ ՈՐԴԻ»: Մարդու Որդին էր, գի Իր կոչումը կը կապէր զԻնք մարդկութեան: Ծառայութեան գաղափարը աւելի աստուածային ազդում մը կամ գիտակցութիւն մըն էր Իր մէջ, նուիրուած աշխարհի փրկութեան, մարդկային հոգիին բարոյական վերելքին եւ անոր բարձրագոյն ճակատագրի նուաճումին:

Իր հոգին, լեցուած ու օծուած Աստուծոյ Հոգիով, հետզհետէ ընդգրկեց նաեւ հոգին բովանդակ մարդկութեան: Եղբայրական ներքին սէրը աղբիւր մը Իր մէջ խորացուց զոհաբերութեան անհաւատալիլի ոգին: Գերզգայուն սիրտ՝ Ան Իր սէրը ծաւալեց ամէն բանի վրայ ուր աստուածային շունչին սքանչելի մէկ արտայայտութիւնը կը տեսնէր: Մանուկներու խաղ ու ոստոստումներուն հետ ճնճղուկներու ճռուողիւնները, արքայական պատմուճաններէն աւելի դաշտի շուշանին զգեստաւորումը, տուն կուտային Իր ամենանուրբ զգայութիւններուն: Բնութեան մէջ Ան կը դիտէր նախախնամական զմայլելի պատկերը այն Երկնաւոր Հօր՝ զոր Ինք կը ճանչնար:

Հազիւ տասներկու գարուններ բոլորած՝ օր մը գտաւ Ինքզինք Երուսաղէմի տաճարին մէջ: Իր ծնողքին հետ իբր ուխտաւոր եկած էր Ինք ալ: Տեսած էր ուխտաւորական ոգեւորութիւնը, նաեւ խառնիճաղանճը, տաճարէն ներս ու դուրս: Աղօթք, սաղմոսերգութիւններ, լուսավառութիւններ, խունկ ու զոհեր՝ ներսը. տօնավաճառ՝ իր բոլոր մանրամասնութիւններով՝ ոչ միայն դուրսը, այլ նաեւ գաւիթներուն մէջ: Կրօնը իր ներքինով ու արտաքինով: Ներքինը նսեմացած, եւ արտաքինը շպարուած: Հոգին թաղուած ձեւին մէջ: «Իմաստութիւնը» պատանիին մէջ կ'արթնցնէր «նախանձը Հօր տան»: «Աղօթքի տուն»ին մէջ Ան կը տեսնէր «աւազակներու այրը»: Իր միտքը կ'զբաղէր այդ տան գործերով: Այդ համակեդրոնացած մտազբաղումին մէջ անիմաստ խոկ գտաւ Նա հոգեկան տագնապը հօր եւ մօր՝ որոնք վերադարձին չէին տեսեր զինք ուխտաւորական կարաւաններուն մէջ: Բայց ամէն կերպով «հնազանդ» հոգի մ'եղաւ իր մշտական տուրքը իր խանդակաթ ծնողաց:

Թէեւ լեռներու եւ դաշտերու սիրահար՝ բայց անապատական մտորումներ չունեցաւ Նա երբեք: Ան գործ մ'ունէր կատարելիք: «Կրակ մը ձգել», «մկրտութիւն մը մկրտուիլ»: Աշխարհը պիտի ըլլար իր գործելու ասպարէզը: Անհրաժեշտ էր ճանչնալ զայն: Ահա թէ ինչո՛ւ ան՛ապրեցաւ աշխարհի մէջ եւ աշխարհի համար:

Նախ քան հրապարակ գալը Յիսուս ուզեց նուիրագործել Իր պաշտօնը հանդիսաւոր վկայութեամբ մը: Գնաց Յորդանան գետ, որուն մեկուսացած մէկ ափունքին վրայ Իր ազգականը՝ Յովհաննէս ապաշխարութեան մարդապետութիւնը եւ Աստուծոյ թագաւորութեան մօտիլը կը քարոզէր: Մարգարէական յայտնատեսութեամբ մը, ընդհանուր բարքերու անկումին մէջէն, անապատի այդ «անշարժ էակը» նոր հասարակակարգի մը անհրաժեշտութիւնը կը նախզգար:

Նոյնը՝ աւելի խոր գիտակցութեամբ մը կ՚զգար նաեւ Ցիսուս. բայց մանաւանդ թէ կը տեսնէր Իր մէջ բովանդակ զօրութիւնը կոչումի մը՝ հիմնարկելու եւ իրականացնելու այդ հասարակակարգը, « ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ »: Ցորդանան, այսպէս, եղաւ նաեւ Իր մկրտարանը. մկրտարանն Իր գաղափարականին, Իր Տեսիլին:

Երեսուն տարեկան էր երբ մկրտուեցաւ: Իր որդիութեան գիտակցութիւնը Երկնաւոր Հօր՝ կենդանի ձայն մ՚եղաւ Իր մէջ. վկայութիւն մը երկնային հրաւէրի եւ հաւանութեան: Քառասուն օրեր անցուց այդ խաղաղիկ թնակավայրին մէջ: Խոկումի, դմայլանքի, ներքին ալրումներու — նաեւ պայքարներու եւ փորձութիւններու —, եւ հոգեւոր երկունքի առանձնացում մըն էր այդ, ուր Իր ապագայի ծրագիրները պիտի հասուննային:

Իր գործունէութեան շրջանը տեւեց երեք տարիներ: Քարոզեց, մխիթարեց ու բժշկեց: Իր առինքնող հմայքն ու ներգործող կամքը տարակոյսն անգիտացող հաւատքները պտղաբերեց ֆիզիկական եւ հոգեկան ախտերէ բուժումով: Մաքսաւորներ ու մեղաւորներ, հոգւով եւ մարմնով հիւանդներ, եղան գլխաւոր առարկաներն Իր գիւթահաղորդ սրտի գուրգուրանքին: Զգիտցաւ երբեք արհամարհանք ինկածներու եւ տկարներու հանդէպ. թէեւ եղաւ խիստ՝ կեղծիքի դէմ: Այդ ապականարար «խմորը» Նա նկատեց արմատ անհատական եւ ընկերային ամէն չարիքի: Իր մեծագոյն յորդորն ու յանձնարարութիւնն եղաւ զգուշանալ այդ խմորէն:

Առանց ստորագնահատելու «հինը»՝ հիմը դրաւ կատարելագործուած «նոր» կրօնին: ՍԻՐՈՅ ԿՐՕՆԻՆ: Այդ կրօնին համար տուաւ Իր Ոսկեղէն Կանոնը.— « Ըրէ՛ ուրիշին՝ ինչ որ կ՚ուզես որ ան ընէ քեզի »: Դրական կանոն մը՝ ուժեղ, արի ու ներգործական, որ կը փոխանակէր կանխագոյն իմաստութեան մը բացասական կանոնը, թոյլ, երկչոտ ու կրաւորական.— « Մի՛ ըներ ուրիշին՝ ինչ որ չես ուզեր որ ան ընէ քեզի »: Բայց այս Սէրն ունեցաւ աւելի հզօր պատգամ մըն ալ, զոր նախ Ինք կիրարկեց իր լման իմաստովը.— « Սիրէ թշնամիդ. բարիք ըրէ քեզ ատողին »: Ասոր նման եւ գայն գործնականացնող պատգամ մըն ալ՝ զոր խաղաղութեան կարօտ աշխարհը չկրցաւ ըմբռնել՝ Նա կտակեց մարդկութեան.— Ձախ ծնօտին ալ մատուցումը՝ աջին ապտակող ձեռքին: Փոխվրէժի ընկերային չարիքն արմատախիլ ընող բարոյական միակ լծակն էր այս: Եւ է՛ տակաւին այսօր ալ:

ՓՐԿՈՒԹԻՒՆԸ, որ էական եւ կեդրոնական մէկ գիտակէտն էր

իր պաշտօնին, հոգեւոր վերածնունդով մ'ապահովելի անհատական եւ ընկերային բարձրագոյն կենցաղի մը իրականացումն է: Հոգեւոր վերածնունդը կ'ենթադրէ ներքին բարեշրջում մը, նկարագրի բարեփոխում մը, հին նիւթապաշտ–ձեւապաշտ ոգիին փոխակերպումը նոր գաղափարապաշտ–տեսլապաշտ ոգիին: « Ոգին է կենդանարար, մարմինն անօգուտ է »,— ըսաւ Նա օր մը իրեններուն: Այս փոխաբերութեամբ Նա կը շեշտէր էական կարեւորութիւնը այն «հոգի»ին ու «կեանք»ին՝ զոր Իր պատկերաւոր ու խորհրդանշական խօսքերը, Իրմով տրուած «կենդանի հաց»ի — աշխարհի կեանքը երաշխաւորող Իր «մարմին»ի — մասին՝ կը ծածկէին իրենց մէջ:

Հայրը, որ զի՛նք ուղարկած էր — այս էր Իր լուր համոզումը — «կենդանի» էր: Անսպառ աղբիւրն ու բովանդակութիւնը տիեզերական կեանքին: Այդ կենդանութիւնը Ի՛րն ալ էր, շնորհիւ ներքին այն սերտ աղերսին՝ զոր ունէր Հօր հետ: Այդ կենդանութիւնը ո՛չ թէ ֆիզիկական — կամ՝ ո՛չ միայն ֆիզիկական — այլ մանաւանդ հոգեկան զօրութիւն մըն է: Երեւոյթ մը չէ ժամանակաւոր ու անցաւոր՝ որով նիւթը կը տարազաւորուի, այլ էոյթ մը յաւիտենական՝ որ նկարագիրն է հոգիին: Ըստ այսմ Ինք Հօր «փառքի ճառագայթումը — ցոլքն — է, եւ Անոր էութեան նկարագիրը», Անոր հարազատ պատկերը: Այսպէս ներկայացուց օր մը զԱյն բարեպաշտ դպիր մը, գուցէ եւ Պօղոս. Եբր. Ա, 3: Ան որ կ'իւրացնէ, կ'իւրաշրջէ իր կեանքը — կ'ուտէ Իր մարմինը՝ «ճշմարիտ կերակուրը», եւ կ'ըմպէ Իր արիւնը՝ «ճշմարիտ ըմպելին» — այնպիսին ինքն ալ կը դառնայ «կենդանի», հաղորդ եւ ընկալուչ աստուածային յաւիտենական կեանքին: Ահա՛ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ:

Ո՞րն է ճամբան հասնելու այդ փրկութեան: — Շատ պարզ.— ՍԻՐԵԼ ԶԱՍՏՈՒԱԾ ՄԵՐ ԲՈՎԱՆԴԱԿ ԷՈՒԹԵԱՄԲՆ ՈՒ ԶՕՐՈՒԹԵԱՄԲԸ, ԵՒ ՍԻՐԵԼ ԸՆԿԵՐԸ ԱՆՁԻՆ ՉԱՓ:

Բայց այս Սէրը զերծ ու վեր պէտք է ըլլայ ընազգական ու աւանդական, պատահական ու պայմանադրական այն բոլոր կապերէն՝ որոնք ցեղային, դասակարգային եւ այլ ընկերային նախապաշարումները, խտիրներն ու խրամատները կ'առեղծեն մարդկութեան մէջ. նաեւ ընչաքաղց եւ փառամոլ բռնումներէ եւ յարումներէ՝ որոնք կը դժուարացնեն մուտքը Աստուծոյ Թագաւորութենէն — ընկերային տիպար հասարակակարգէ մը — ներս: Նիւթի ստորադասումը հոգիէն, կամ ստորադասումը հոգիին՝ արհամարհանքը չէ աշխարհին եւ աշխարհայինին, այլ աշխարհային այն երեւոյթ–

ներուն՝ որոնք բարոյական ապականութիւնը, այսինքն՝ նոյն իսկ կեանքի հիմնական եւ աստուածադիր սկզբունքներուն հետ ապրուած անհատական կամ հաւաքական կենցաղի աններդաշնակութիւնը կը մատնեն հոգիին, ընկերային ախտաւոր վիճակը մարդկային ազգին: Անձնազոհ — բայց ոչ անձնատեաց — Սիրոյ ընծայաբերումը Աստուծոյ եւ ընկերին, աւելի ճիշտ՝ ընկերին եւ Աստուծոյ, կը մաքրագործէ թէ՛ անհատը եւ թէ՛ ընկերութիւնը,— Փրկութիւն: Յաւիտենական կեանքը երանութիւն կ'երաշխաւորէ անոնց՝ որոնք ձեռք բերած են ա՛յս փրկութիւնը:

Անհրաժեշտ է նաեւ ՀԱՒԱՏՔԸ· զի ան է որ կուտայ հոգիին բարոյական արիութիւն՝ քալելու փրկութեան ճամբէն: Յիսուս հզօրապէս շեշտեց այս անհրաժեշտութիւնը: « Հաւատացէք Աստուծոյ, եւ ինծի հաւատացէք »: « Եթէ ինծի չէք հաւատար՝ սակայն գործերուս հաւատացէք »: « Հաւատացէք խօսքերուս՝ որոնք Հօր պատուէրներն են իմ միջոցովս տրուած »: « Եթէ մանանեխի հատի չափ հաւատք ունենաք՝ պիտի կրնաք ըսել այս լերան.— « Հոսկից հոն փոխադրուէ »· եւ ան պիտի փոխադրուի »: Հաւատքին առջեւ ոչինչ կայ անհնարին:

Հաւատքի կեդրոնական առարկան տարակոյս չկայ թէ ԱՍՏՈՒԱԾ է: Այդ հաւատքը կը դիւրանայ հաւատք ընծայելով Անոր՝ որ միացած է Աստուծոյ՝ որպէս Հօր, որ պատմական եւ լման յայտնութիւնն է եղած այդ Հօր: Եւ այս հաւատքն ալ կը դառնայ բնական եւ իրական՝ երբ կը հիմնուի Անով կատարուած գործերուն վրայ: Ուրեմն բոլորովին վերացական հաւատք մը չէ, որ կը պահանջուի, այլ գործնական եւ փորձառական: ՏԵ՛Ս, ԵՒ ՀԱՒԱՏԱ՛: Գործը — ո՛չ ձեռնածութիւնը —, կենդանի հոգիին անխարդախ արտայայտութիւնը կը վկայէ այն ճշմարտութեան՝ որուն լուսաղբիւրն է Աստուած, եւ լուսաբերը՝ Յիսուս: Ծանօթութիւնը — որով եւ հաւատքը — այս ճշմարտութեան՝ կ'ապահովէ ազատագրութիւնը մեղքի ծառայութենէն, մոլորանքէն:

Այս հաւատքն է հիմքն ու խարիսխը Սիրոյ Կրօնին՝ զոր Յիսուս տուաւ աշխարհին, նուիրականացնելով եւ տիեզերականացնելով զայն իր խաչի Մահուամբ:

Իր Եռօրեայ գերեզմանը դուռն եղաւ ՅԱՒԻՏԵՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ՝ զոր լուսաւորեց իր խորհրդաւոր ՅԱՐՈՒԹԵԱՄԲ:

Իր յաղթական Դրօշին վրայ վերեւ յիշուած հաւատաւոր դրէհը դրոշմեց.—

« ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ ԵՐԷԿ ԵՒ ԱՅՍՕՐ՝ ՆՈՅՆ ԵՒ ՅԱՒԻՏԵԱՆ »:

1900 *տարիներէ ի վեր այս անդրդուելի Հաւատքը կը բարձրացնէ՝ լուսեղէն լծակի մը պէս՝ արտերը մարդկութեան մէկ մեծ մասին, եւ կ'ունենայ իր մշտածաւալ եւ հետզհետէ ընդլայնուող մակընթացութիւնն ու ներթափանցումը, հոգ չէ թէ պարբերական տեղատուութիւններու մէջէն:*

Ինք գուշակած էր զայս.— « Երբ գայ Մարդու–Որդին՝ պիտի գտնէ՞ հաւատք երկրի վրայ··· »:

Հաւատքի տեղ գուցէ գտնէ քարացած դաւանանքներ՝ որոնք «կենդանարար հոգի»*էն աւելի* «անօգուտ մարմին»*ին յարէին ու կառչէին. որոնք ո՛չ անհատը կարող են փրկել, ո՛չ ալ ընկերութիւնը: Անոնք ոչինչ* կը կազմեն *իրապէս, այլ ամէն ինչ* կը կազմալուծեն: *Եկեղեցիին* ՄԷԿ ՄԱՐՄԻՆը կ'անդամատեն:

« ԳՆԱՑԷՔ ԱՇԱԿԵՐՏԵՑԷՔ *ԲՈԼՈՐ ԱԶԳԵՐԸ*· ՄԿՐՏԵՑԷՔ ԶԱՆՈՆՔ՝ ՀՕՐ, ՈՐԴԻՈՅՆ ԵՒ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՈՅՆ ԱՆՈՒՆՈՎ: ՍՈՐՎԵՑՈՒՑԷՔ ԱՆՈՆՑ ՊԱՀԵԼ ԱՄԷՆ ԻՆՉ ՈՐ ՊԱՏՈՒԻՐԵՑԻ ՁԵԶ: ԵՒ ԱՀԱՒԱՍԻԿ ԵՍ ՁԵԶԻ ՀԵՏ ԵՄ՝ ՄԻՆՉԵՒ ԱՇԽԱՐՀԻ ԿԱՏԱՐԱԾԸ »:—

Ասոնք եղան ՔՐԻՍՏՈՍ–ՅԻՍՈՒՍի *կամ* ՕԾԵԱԼ–ՓՐԿԻՉԻ *հրաժեշտի սրտապնդիչ* ԽՕՍՔԵՐԸ *իր առաքեալներուն, եւ անոնցմով՝ իրեն բոլոր հաւատացողներուն:*

ՀԱՄԵՂԲԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ ԵՒ ԱՆՁԷՆ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԳԱԼՈՒՍՏՆ ՈՒ ԱՐՄԱՏԱՑՈՒՄԸ ԱԶԳԵՐՈՒ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ՝ ԵՐԿՆԱՒՈՐ ՀՕՐ ՄԸ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ԹԵՒԱՏԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ *ՓՐԿԻՉ «ԲԱՐԵԿԱՄ»*ի ՄԸ ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ,— *այս է երկրի վրայ* ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՁԳՏՈՒՄԸ *այն* ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՆ՝ *որ իր գրաւոր ու* անգիր *կտակն եղաւ՝ իրապէս* « ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍ » *ըլլալու սահմանուած Յիսուսի առաքելական դերը դէշ կամ քիչ հասկցող աշխարհին:*

«Զէնընկեցութեան» հրաւէրը, որ համեղբայրութեան գաղափարականին պիտի տար մարմին, ի՛րն է ամէնէն առաջ: Եւ այդ հրաւէրը ներշնչուած է Հօր տիեզերական Սիրոյ ուղղակի *ազդումներէն կամ ներգործութիւններէն՝ որոնցմով մարգարէներն ալ հիւսեցին իրենց* ՄԵՍԻԱԿԱՆ ՏԵՍԻԼՆԵՐԸ:

« ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ ԿԸ ԹՈՂՈՒՄ ՁԵԶԻ. *ԻՄ* ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆՍ ԿՈՒՏԱՄ ՁԵԶԻ. ՈՉ ԱՅՆՊԷՍ ԻՆՉՊԷՍ ԱՇԽԱՐՀԸ ԿՈՒՏԱՅ՝ ԿՈՒՏԱՄ ԵՍ ՁԵԶԻ...ԹՈՂ ՁԵՐ ՍԻՐՏԵՐԸ ՉԽՌՈՎՈՒԻՆ ՈՒ ՉՎԵՀԵՐԻՆ...»:

« ՈՎ ՈՐ ՍՈՒՐ ԿԸ ՎԵՐՑՆԷ՝ ՍՈՒՐՈՎ Կ'ԻՑՆԱՅ »: « ԴԻՐ ԱՅԴ ՍՈՒՐԸ ԻՐ ՊԱՏԵԱՆԻՆ ՄԷՋ »:

Սէրը սուրով չի Թաղաւորեր: Սէրն է սպառազինումը հոգիին: Ազգերու համեղրայրութիւն եւ տիեզերական խաղաղութիւն այսպի- սի սպառազինութեամբ միայն կարելի է իրականացնել: Անով յաղ- Թեց Ցիսուս աշխարհի: Անով պիտի յաղԹէ նաեւ մարդկուԹիւնը գինք տկարացնող եւ ստորնացնող ընկերային բոլոր չարիքներուն:

ԵՐԿՆՔԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ուրիշ կերպով չի գար, *ո՛չ հոս՝ իր ժամանակաւոր բարիքներով, եւ ո՛չ ալ հոն՝ իր յաւիտենական արժէքներով:*

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐԸ, *հաւատարիմ բանբերները իրենց աստուածա- յին վարդապետին, եղան նաեւ* ՇԻՆՈՂՆԵՐԸ, *գաղափարական հիմի վրայ՝ որ Ցիսուսի* ԱՆՁԷՆ *կուգար*, ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ, ՄԻ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ — *ԿԱԹՈՂԻԿԷ* — ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ:

Անոնք՝ ըստ յանձնարարութեան Վարդապետին՝ եղան ի սփիւռս աշխարհի՝ *բարոյական այդ մեծ շինուածքին* տիեզերական նուա- ճումը ապահովելու:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱԼ ԱՅԴ ԱՇԽԱՐՀԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԷՆ ԴՈՒՐՍ ՉԷՐ:

« *ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ* »

« Երեւեցաւ նա մարմնով,
Արդարացաւ Հոգիով,
Ցայտնըւեցաւ հրեշտակաց
Քարոզուեցաւ ազգերուն,
Հաւտացուեցաւ աշխարհէն,
Եւ վերացաւ փառքերով »:

Քրիստոնէական հնագոյն տաղի մը այս վեցտողեան տունը՝ զոր կը կարդանք Պօղոսի կողմէ ՏիմոԹէոսի ուղղուած առաջին Թուղ- Թին մէջ, Գ, 16, գեղեցիկ խորհրդածուԹիւններով մեկնաբանած է Երուսաղէմի Պատրիարք երջանկայիշատակ Դուրեան Սրբազան՝ Հա- յոց Ս. Ցակոբեանց Միաբանութեան պաշտօնաթերթ «ՍԻՈՆ»ի մէջ, ամբողջութեամբ արտատպուած նաեւ Փրէզնոյի «ՓԱՐՈՍ ՀԱՅԱՍ- ՏԱՆԵԱՅՑ» կրօնաթերթին մէջ: Կարդալ զայն ուշի ուշով:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ :

Ա·— Յ Ի Ս Ո Ւ Ս : — *Յիսուս անունը հելլենացած կամ լատինացած ձեւն է* Եհոշուա *եբրայական բառին՝ որ կը նշանակէ* Եհովա Փրկիչ է: *Ըստ Մատթէոսի աւետարանին մէջ,* Ա, 21, *բառին ստուգաբանութիւնը կը տրուի որոշ կերպով.* « *Պիտի ծնի որդի՝ որուն անունը պիտի կոչես* ՅԻՍՈՒՍ, *զի* Նա ՊԻՏԻ ՓՐԿԷ իր ժողովուրդը իրենց մեղքերէն »:

Բ·— Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ս : — *Այս անունն ալ հելլենական թարգմանութիւնն է եբրայական* Մեշիհա — Մեսիա — *բառին՝ որուն նշանակութիւնն է* ՕԾԵԱԼ: *Այս անունը կը տրուէր ընդհանրապէս թագաւորներուն եւ քահանաներուն՝ որոնց պաշտօնը կը նուիրագործուէր* իւղի օծումով:

Գ·— « ՄԱՐԴՈՒ ՈՐԴԻ »: — *Մարդը կոչուած է կատարելութեան, ունենալով իր մէջ կատարելութեան բոլոր կարելիութիւնները: Իր կատարելատիպն է « Երկնաւոր Հայրը »: Ուրեմն, մարդը՝ իբրեւ* որդի՝ *իր մէջ կը կրէ* ի զօրութենէ *նմանութիւնն այդ Հօր: Յիսուսի մէջ « Աստուածութեան* ԼՐՈՒՄԸ *կը բնակէր* մարմնապէս »: *Ըստ այսմ,* կատարեալ էր ՄԱՐԴ–ՅԻՍՈՒՍԸ: *Ան* Տիպար–Մարդն էր, *կամ* Գաղափարական–Մարդը, *սերտօրէն կապուած մարդկային ազգին: Հոգեկան եւ իրական այս կապակցութեան գիտակցութեան արտայայտութիւնն է՝ գոնէ Յիսուսի բերնին մէջ՝* « Մարդու Որդի » *բացատրութիւնը: Յիսուս նախընտրաբար այս բացատրութիւնը գործածեց՝ փոխանակ* Մեսիա *բառին, չքաջալերելու համար* մեսիական *ժողովրդական թիւր ըմբռնումը:*

Դ·— «ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՈՐԴԻ»— — *Այս ալ յատկանշական մէկ բացատրութիւնն է ներքին հոգեկան եւ խորապէս գիտակցական այն կենդանի աղերսին, կամ միութեան՝ զոր Յիսուս՝ իբրեւ «Աստուծոյ զօրութիւնն ու իմաստութիւնը», կամ իբրեւ Աստուածութեան լրումն իր մէջ մարմնացնող* բնակարան *կամ ընդունարան՝ կ'զգար իր եւ Աստուծոյ՝ Երկնաւոր Հօր միջեւ:*

Ե·— Փ Ր Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն : — *Փրկութեան հիմնական ըմբռնումը՝ դրեթէ բոլոր ազգերուն մէջ՝* զերծումը *կամ* ձերբազատումն *է բնական եւ ֆիզիկական չարիքներէ: Ինչպէս որ աղէտները — վիշտ, տառապանք, թշուառութիւն, աղքատութիւն, հիւանդութիւններ, նոյն իսկ գերութիւն — կուգան չար ոգիներէ կամ աստուածներէ, այնպէս ալ* ազատութիւնը *այդ բոլորէն՝ գործն է բարի ոգիներուն կամ աստուածներուն:*

Կեանքին բարոյական նկարագիրն ու արժէքը արդիւնք են այս նախնական ըմբռնումի աստիճանական բարեշրջման կամ բազմաժամանակեայ փորձառութեանց: Մարդը ենթակայ է սխալներու, մոլորանքներու, մեղքերու: Ասոնց ալ բնական հետեւանքն է պատիժը, *ուրիշ խօսքով աղէտները: Այս ողբերգական վիճակէն* ազատելու, ՓՐԿՈՒԵԼՈՒ *համար անձնական ճիգերը յաճախ նկատուած են անբաւական: Ուստի մարդկային գիտակցութիւնը փնտռած է միշտ բան մը՝ որ լաստափայտն հանդիսանայ* փրկութեան, *կամ մէկը՝ որ* Փրկիչն *ըլլայ: Այս որոնումը՝ աւելի կամ պակաս ուժգնութեամբ, այս կամ այն ձեւով, կը տեսնենք բոլոր հին ժողովուրդներուն կամ ցեղերուն մէջ՝ որոնք ա՛լ կրօնական–բարոյական գիտակցութեան որոշ մէկ աստիճանին են բարձրացած:*

Ասուրա–Բաբելացիք *դրած են զայն, այդ* Փրկիչը, *«երկինքի եւ երկրի թագաւոր» եւ «գերագոյն աստուած» Մերոդաքի մէջ, որմէ թափուած արիւնէն մարդկութիւնն է ծնունդ առած:*

Եգիպտացւոց մէջ *փրկութեան ակնկալութիւնը կապուած է հանդերձեալ երջանիկ կեանքին հետ, ուր հանդուցեալի հոգին կը միանայ մեռելոց աստուծոյն՝*

Ռուբրուքի հետ։ Հասնելու համար այդ երանաւէտ վիճակին՝ անհրաժեշտ է արդար ըլլալ երկրաւոր կենցաղին մէջ։

Հնդիկներուն համար փրկութիւնը — մուկտի — ձերբազատումն է՝ այս կամ այն եղանակով՝ ներկայ չար աշխարհի գերութենէն ,եւ մուտքը ոչ–աշխարհային գոյութեան մը մէջ՝ որ անփոփոխ է, եւ զերծ՝ տառապանքէ եւ ամէն չարիքէ։ Փրկութիւնը ձեռք կը բերուի գիտութեամբ՝ ըստ իմաստասէրներու, եւ հաւատքով՝ ըստ կրօնական եւ ժողովրդական հասկացողութեան։ «Մուկտին կը վերցնէ աղխտութեան քողը՝ որ կը ծածկէ ճշմարտութիւնը հոգիէն։ Եւ այս ճըշմարտութիւնը՝ միութիւնն է Բրահմանի հետ»։ Դարձեալ. Այս միութիւնը «բարձրագոյն նպատակակէտն է, ճշարիտ կեանքը՝ ուր բոլոր ստուերները կ'անհետին, յաւիտենական երանաւէտ հանգիստը՝ որուն չի հպիր տրտմութիւնը, եւ զոր չի խռովեր երկիւղը»։

Ըստ այսմ, մուկտիին հասնելու ամենաազդու միջոցներէն մէկն է կամաւոր հրաժարումը աշխարհի հոգերէն ու պահանջներէն, եւ ընդունելութիւնը կեանքի մը՝ որ բացարձակ նուիրումն ըլլայ հոգեւոր նպատակներու եւ խորհուրդներու. Մի այսպիսի հրաժարումով կամ անձնուրացումով կարելի կ'ըլլայ տիրանալ կատարելութեան։

Կատարելութեան այսպիսի երանաւէտ վիճակ մըն է նաեւ նիրվանա, որուն բառական նշանակութիւնն է «զովացում», «անդորրութիւն», «հանգիստ», եւ որուն հոմանիշն է մոկշա՝ «ազատութիւնը»։

Տառապանքը, վիշտը, թշուառութիւնը, տխրութիւնը, եւայլն, կը կազմեն դուկխան, որմէ խուսափելուն, ճողոպրելուն մէջ կը կայանայ փրկութիւնը, ինչպէս կը խորհի պուտտայականը։

Իրանեան ժողովուրդներու մէջ փրկութիւնը թէ՛ անհատական, թէ՛ համայնքական եւ թէ՛ ցեղական արժէք կը ներկայացնէ։ «Մազդէական տեսլականը շատ պարզ եւ եղականօրէն նման է քրիստոնէականին,— Ազատութիւնը բարոյական եւ ֆիզիկական չարիքներէ՝ այս կեանքին մէջ, եւ ապահովութիւնը յաւիտենական երանութեան՝ յետ մահու անհատական գիտակից ու երջանիկ կեանքի մը մէջ»։ Մարդն իր ազատ կամքով կ'ընտրէ կամ Ահուրամազդան — Արամազդը — բարի աստուածը, կամ Անգրա–Մայնիյու — Ահրիման —՝ չար աստուածը, որոնք կը կազմեն հիմը իրանեան երկարմատեան վարդապետութեան։ Բարի խորհուրդներով, բարի խօսքերով եւ բարի գործերով միայն կարելի է մասնակցիլ բարի եւ չար ոգիներու միջեւ տեղի ունեցած կռիւին, եւ յաղթական դուրս գալ անկէց, փրկուիլ։

Իսրայէլի համար ալ փրկութիւնը սկզբնաբար ֆիզիկական նշանակութիւն ունի,— ազատագրում գերութենէ։ Ամէն բանէ առաջ Եահուէն է իր Փրկիչը։ Արդարեւ Նա փրկած է զինք գերութեան տունէն՝ Եգիպտոսէն։ Իբրեւ «Զօրաց Տէր»՝ ինքն է պատերազմած Իսրայէլի թշնամիներուն դէմ, եւ պարտութեան մատնած զանոնք՝ ազատելով իր ժողովուրդը անոնց ձեռքէն։

Հաստատուելով Գաղեստինի մէջ՝ Իսրայէլի բարքերը ապականեցան՝ զինք շրջապատող ժողովուրդներու հետ իր ունեցած շփումներու հետեւանքով։ Իսրայէլ հեռացաւ Եահուէէն՝ Անոր պաշտամունքին հետ մերթ խառնելով օտար աստուածներու երկրպագութիւնը։ Հոգեկան այս անկումը կամ վատասերումը ցնցեց գիտակցութիւնը այն սակաւաթիւ ընտրեալներուն՝ որոնց մէջ ուժգնօրէն կը խօսէին ազգային զգացումն ու ազգային Աստուծոյն հանդէպ խոր նախանձախնդրութիւնը։ Եահուէի եւ իր ժողովուրդին միջեւ բարոյական կապի այս խզումը կամ թուլացումը նկատուեցաւ անոնց կողմէ բարոյական խառնակեցութիւն մը, տեսակ մը պոռնըկացում։ Ազատելու համար այդ մեղքէն՝ անհրաժեշտ էր դարձը, կամ ապաշխարութիւնը։ Հոս փրկութեան գաղափարը կ'առնէ աղէն բարո–

յական նշանակութիւն եւ արժէք, որոնք հետզհետէ կը բիւրեղանան մարգարէներու — ներշնչուած ընտրեալներու — հրեղէն պատգամներու ազդեցութեան տակ։ Գիտակցութիւնը՝ Իսրայէլի մէջ՝ աստիճանաբար կը պայծառանայ, կը դառնայ զգայուն, ընդունակ՝ յաւիտենական ճշմարտութիւններ նշմարելու, կը զօրանայ իր մէջ ինքնաքննութեան եւ ինքնաքննադատութեան ոգին։

Հետզհետէ իրարու կը յաջորդեն Իսրայէլի պատմութեան մեծագոյն դրուագները. քաղաքական կործանումը եւ Բաբելոնեան գերութեան ողբերգութիւնը Ն.Ք. 587–ին։ Աղխատալի հետեւանքներով լի ծառայութեան դառն շրջան մը։ Իսրայէլի բարքերն ու հաւատքը կ'ենթարկուին նոր փորձութիւններու։ Բայց մինչ տխուր պատկեր մը կը պարզուի դերեվարուած ժողովուրդի ընկերային-բարոյական յարաբերութեանց եւ կրօնական ապրումներուն մէջ՝ անդին մարգարէական ոգին՝ ընտրեալներու խումբին մէջ՝ կ'առնէ նոր ոյժ եւ շեշտ։ « Կը մշակուի բարոյական կազդուրման արտակարգ զօրութիւն մը »։ Աւելի խորարմատ կը դառնայ այն համոզումը թէ կայ « ամենակարող ու փրկագործ նպատակ մը », եւ զայդ իրականացնելու սահմանուած աստուածային ծրագիր մը։ Փրկութիւնը մարգարէներուն համար բարոյական դաստիարակութիւնն ու վերելքն է հոգիին. այսինքն՝ ընել մարդը արդար, Աստուծոյ նման՝ Անոր հետ հաղորդակցելով։

Փրկութեան այս բարոյական նշանակութեան հետ զուգորդ էր սակայն նաեւ նիւթական ազատագրութեան ձգտումը։ Եւ ասի շատ բնական էր՝ նկատի առնելով հոգեբանական տուեալները անցեալի փառքերէն զրկուած եւ ներկայի ծանր տառապանքներու տակ ճնշուած ժողովուրդի մը։ Եահուէէն էր դարձեալ որ պիտի ազատէր այդ ժողովուրդը այս երկրորդ գերութենէն՝ վերադարձնելով զայն հայրենիք, եթէ Իսրայէլ գիտնար քաւել իր մեղքերը՝ վերադառնալով իր նախկին հաւատքին, Եահուէի ճշմարիտ պաշտամունքին։ Փրկութիւնը, այսպէս, կ'առնայ երկու կերպարանք, — Քաղաքական ազատագրութիւն եւ Բարոյական մաքրագործում։

Փրկութեան այս երկուութիւնը աւելի կամ պակաս չափով միշտ մնաց հիմքը մարգարէական տեսիլներուն, եւ ծնունդ տուաւ ՄԵՍԻԱԿԱՆ ՅԱՐԱՑՈՅՑԻն։

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ փրկութիւնը՝ իր դերագանցօրէն եւ բացարձակօրէն բարոյական նշանակութեամբը՝ եղաւ առանցքը աւետարանական Կրօնին։

Զ.— ՄԵՍԻԱ ԵՒ ՄԵՍԻԱԿԱՆ ՅԱՐԱՑՈՅՑ։ — Զանազան առարկաներ կամ անձեր — մորթն ու մազերը, գլուխն ու ոտները, պատերազմական վահաններ, հիւանդներ, մեռելներու մարմիններ, աստուածներու կամ Աստուծոյ նուիրուած իրեղէններ՝ քարեր ու տաճարներ, քահանաներ ու թագաւորներ — իւղով օծելու սովորութիւնը յատուկ է բազմաթիւ հին ժողովուրդներու։ Օծման նպատակը եղած է հետզհետէ առողջապահական, բժշկական, գեղեցկագիտական, յարգական եւ սրբագործական։

Օծման իւղը ձէթն էր կամ ճարպը։ Ձէթին հետ կը խառնուէին նաեւ զանազան ծաղիկներու բաղադրութիւններ, համաձայն այն նպատակին՝ որուն համար պիտի գործածուէր իւղը։ Հրէից մէջ կը պատրաստուէր մասնաւոր իւղ մը քահանաներու օծման համար։ Քահանայապետը կ'ունենար կրկին օծում, եւ կը կոչուէր « օծեալ »։ Նոյնպէս օծուած էին Իսրայէլի թագաւորները, եւ կը նկատուէին « Տիրոջ Օծեալը »․ զի քահանաներ եւ թագաւորներ նուիրուած էին Տիրոջ։

Օծումը հետզհետէ ստացաւ փոխաբերական նշանակութիւն։ Օծեալ կը ճանչցուէին Իսրայէլի այն ընտրեալները՝ որոնք մարգարէական կոչումն ու ներշնչումն ունէին՝ իջումովը Հոգիին։

Օծեալ Թագաւորի մը կամ Մեսիայի մը գալստեան ակնկալութիւնը, հետեւաբար Մեսիական Յարացոյցը ծնունդ է երբայական մտքի եւ երեւակայութեան։

Ան ամէն բանէ առաջ ունեցած է քաղաքական բնոյթ։ Աստուած մասնաւոր ուխտ մ'ըրած էր Իսրայէլի՝ Դաւթի տան վերաբերմամբ. պիտի վերանորոգէր անոր փառքը։ Հոն պիտի միանային Իսրայէլի բոլոր ցեղերը։ Այս երազը իրականացնողները պիտի ըլլային իրերայաջորդ Թագաւորները, Եահուէի Օծեալները, Մեսիաները։ Անոնք որ օծումի նուիրագործումով կ'ստանային իրենց Թագն ու իշխանութիւնը՝ առաջնորդելու համար Եահուէի « ընտրեալ » ժողովուրդը։ Հետզհետէ սակայն մեսիական ըմբռնումը կեդրոնացաւ ակնկալուած մէկ անձի վրայ, որ՝ Աստուծոյ զօրութեամբ օժտուած։ Աստուծոյ կողմէ նշանակուած՝ պիտի գար կատարելու Աստուծոյ կամքը։ Անոր օրէնքը պիտի ըլլար բացարձակ արդարութիւնը։ Ան պիտի պարտաւորէր ամէն մարդ պատուելու Իսրայէլի Աստուածը, եւ իր ժողովուրդին պիտի շնորհէր կատարեալ խաղաղութիւն եւ երանութիւն։

Այս կերպով Օծեալը կամ Մեսիան պիտի ըլլար գաղափարականացած Թագաւորը։ Ան պիտի դառնար Աստուծոյ ճշմարիտ Ներկայացուցիչը երկրի վրայ, իր խորհուրդներն ու գործերն ըլլալով համաձայն Անոր կամքին։ Մեսիայի գաղափարական այս պատկերը, սակայն, որ մարգարէներու ներշնչումներով կազմուեցաւ Բաբելական գերութենէն վերջ, չէր մերկացած բոլորովին իր քաղաքական նկարագիրէն։ Մեսիան պիտի ըլլար այն իտէալ Թագաւորը, Եահուէի այն Օծեալը, որ՝ սերած Դաւիթէն՝ պիտի փրկէր Իսրայէլը գերութենէ, վերադարձնելով անոր Դաւթի փառաց օրերը եւ լեցնելով զայն երկրաւոր բարիքներով։ Ան պիտի ազատէր նաեւ զինք իր մեղքերէն։ Մեսիան կամ Օծեալը, այսպէս, պիտի ըլլար քաղաքական ազատարարը եւ կրօնական Փրկիչը Իսրայէլի ժողովուրդին։

Մեսիայի այս կերպ ըմբռնումի մը հետ հաշտ չէր Յիսուս։ Իրեն համար Մեսիական Յարացոյցը կը խտանար Եսայիի մարգարէական այն տողերուն մէջ՝ որոնք կը տեսնուէին այս հատուածին ճակատը։ Ինք Իսրայէլի ակնկալած եւ կրկնակ դերերով ներկայացուած Մեսիան ըլլալէ աւելի՝ այն «Մարդու Որդի»ն էր՝ որ եկեր էր հաստատելու նոր ու բոլորովին գաղափարական Թագաւորութիւն մը,— Երկնքի կամ Աստուծոյ թագաւորութիւնը։ Ա՛յս էր այն ճշմարիտ ՄԵՍԻԱԿԱՆ ՅԱՐԱՑՈՅՑԸ՝ զոր Ինք եկած էր իրականացնելու։

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ։

Ծ Ն Ն Դ Ե Ա Ն

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի՝ որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ,
Հովիւքն երգեն ընդ հրեշտակս, տան աւետիս աշխարհի.—

« Ծնաւ նոր արքայ ի Բեթղեհեմ քաղաքի,
Որդիք մարդկան, օրհնեցէք, զի վասն մեր մարմնացաւ »։

Անբաւելին երկնի եւ երկրի ի խանձարուրս պատեցաւ,
Ոչ մեկնելով ի Հօրէ՝ ի սուրբ այրին բազմեցաւ։

Այսօր ցնծան երկինք ի վերուստ մեծապայծառ աւետեօք,
Եւ արարածք ամենայն զգեցան հանդերձ փրկութեան։

Այսօր յայրին ընծայեցաւ Քրիստոս Որդին Աստուծոյ,
Եւ հրեղինաց բազմութիւնք յերկնից յերկիր վայր իջեալ։

Այսօր հովուացն տեսեալ զարդարութեան Արեգակն,
Եւ ընդ հրեշտակս երգէին՝ « Փա՛ռք ի բարձունս Աստուծոյ »։

Ի Հօրէ ծագեցար՝ լուսաւորել զարարածս,
Արդարութեան արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռըք Քեզ։

Ծնար ի յայրին; ընծայեցաւ Բեթղեհեմ,
Արդարութեան արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռըք Քեզ։

Հովուաց յայտնեցար, երկրպագեալդ ի մոգուց.
Արդարութեան արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռըք Քեզ։

Եւ մեք երգեսցուք որ ի կուսէն մարմնացար,
Արդարութեան արեգակըն, Տէ՛ր, փա՛ռըք Քեզ։

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի՝ որը այսօր յայտնուեցաւ,
Հովիւք կ'երգեն զուարթնոց հետ, աւետելով աշխարհի.—

« Ծնաւ նոր արքայ Բեթղեհեմի քաղքին մէջ,
Մարդոց որդիք, օրհնեցէք մեզի համար մարմնացողն »:

Երկնի երկրի անպարփակ՝ խանձարուրով պատուեցաւ,
Չը մեկնելով բնաւ Հօրմէն՝ սուրբ այրին մէջ բազմեցաւ:

Այսօր երկինք կը ցնծայ վերէն մեծապայծառ աւետով,
Արարածներն բովանդակ հագան ըզգեստ փրկութեան:

Այսօր այրին մէջ նուիրուեցաւ Քրիստոս՝ Որդին Աստուծոյ,
Եւ բազմաթիւ հրեղէններ երկնէն երկիր վար իջան:

Այսօր տեսան հովիւներն արդարութեան Արեգակն,
Հրեշտակաց հետ երգելով՝ « Փա՛ռք ի բարձունս Աստուծոյ »:

Դուն Հօրմէն ծագեցար՝ լուսաւորել գոյակներն,
Արդարութեան դու արեգակ, Տէ՛ր փա՛ռք Քեզի:

Ծնար այրին մէջ, ընծայուեցաւ Բեթղեհեմ,
Արդարութեան դու արեգակ, Տէ՛ր փա՛ռք Քեզի:

Հովուաց յայտնեցար՝ երկրպագուածդ մոգերէն,
Արդարութեան արեգակ դու, Տէ՛ր փա՛ռք Քեզի:

Եւ մենք ալ կ'երգենք զՔեզ, որ կոյսէն մարմնացար,
Արդարութեան դու արեգակ, Տէ՛ր փա՛ռք Քեզի:

ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ

Այսօր յարեաւ ի մեռելոց փեսայն անմահ եւ երկնաւոր,
Քեզ աւետիք խնդութեան, հարսն ի յերկրէ՝ Եկեղեցի.
Օրհնեա՛ ի ձայն ցնծութեան զԱստուած քո, Սիո՛ն։

Այսօր անճառ Լոյսն ի Լուսոյ լուսաւորեաց զմանկունս քո.
Լուսաւորեա՛, Երուսաղէ՛մ, քանզի յարեաւ լոյս քո՝ Քրիստոս.
Օրհնեա՛ ի ձայն ցնծութեան զԱստուած քո, Սիո՛ն։

Այսօր խաւարն անգիտութեան հալածեցաւ երրեակ լուսովն,
Եւ քեզ ծագեաց լոյս գիտութեան՝ յարուցեալն ի մեռելոց՝ Քրիստոս.
Օրհնեա՛ ի ձայն ցնծութեան զԱստուած քո, Սիո՛ն։

Այսօր զատիկ մեր զենմամբ Քրիստոսի,
Արասցուք տօն ցնծութեամբ՝ նորոգեալքս ի հնութենէ մեղաց,
Ասելով.— Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց։

Այսօր հրեշտակըն լուսափայլ ի յերկնից իջեալ՝
Զարհուրեցոյց ըզպահապանսն, եւ սուրբ կանանցըն քարոզէր,
Ասելով.— Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց։

Այսօր նոր Իսրայէլ կոչեցեալք ի Քրիստոս,
Ազատեալք արեամբ Գառինն Աստուծոյ, պարեսցուք ընդ երկնայնոցն,
Ասելով.— ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱ՛Ւ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ։

Այսօր յարեաւ մեռելներէն փեսան անմահ եւ երկնաւոր,
Քեզ աւետիս խնդութեան, ո՛վ հարս երկրէ՝ Եկեղեցի.
Օրհնէ՛ ձայնով ցնծութեան քու Աստուածըդ, Սիո՛ն։

Այսօր անճառ Լոյսը Լոյսէն՝ լուսաւորեց քու մանուկներդ.
Լուսաւորուէ՛, Երուսաղէմ, զի յարեաւ քու լոյսըդ՝ Քրիստոս.
Օրհնէ՛ ձայնով ցնծութեան քու Աստուածըդ, Սիո՛ն։

Այսօր խաւարն անգիտութեան հալածուեցաւ երրեակ լոյսով,
Քեզ ծագեցաւ գիտութեան լոյս, մեռելներէն յառնող Քրիստոսն.
Օրհնէ՛ ձայնով ցնծութեան քու Աստուածըդ, Սիո՛ն։

Այսօր զատիկն է մեր զենմամբ Քրիստոսի,
Ցնծութեան տօն կատարենք՝ հին մեղքերէն նորոգուածներս,
Ըսելով.— Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց։

Այսօր հրեշտակը լուսափայլ երկինքէն իջած՝
Զարհուրեցուց պահապանները, եւ կ՚աւետէր սուրբ կիներուն,
Ըսելով.— Քրիստոս յարեա՛ւ ի մեռելոց։

Այսօր նոր Իսրայէլ կոչուածներ Քրիստոսով,
Ազատուած արեամբ Աստուծոյ Գառին, զուարթութիւններուն հետ պարենք,
Ըսելով.— ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱ՛Ւ Ի ՄԵՌԵԼՈՑ։

Ս· ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Առաջին Լուսաւորիչ Հայոց

[illegible]

* * *

Ընդ լուսանալ միաշաբաթին՝ կանխեցին կանայքն ի գերեզման,
Ի խնկել զանապական մարմին:

Եւ զաւին ըզվէմըն բարձեալ ի դրաց գերեզմանին,
Եւ լըւեալ բարբառ ի հրեշտակէն
Եթէ՝ Յարեա՛ւ Քրիստոս եւ խափանեաց ըզմահ:

Եւ հանդիպեալ քո, Տէ՛ր, առաքելոցն,
Եւ տըւեալ ողջոյն կենդանարար՝
Առաքեցեր զնոսա ի փրկութիւն տիեզերաց:

Միաշաբաթը երբ կը լուսնար՝ փութացին կիները գերեզման,
Օծելու անապական մարմինն:

Եւ գտան քարը վերցուած դռնէն գերեզմանին,
Եւ լըսեցին խօսքը հրեշտակէն
Թէ՝ Քրիստոս յարեա՛ւ եւ խափանեց մահը:

Պատահելով դու, Տէ՛ր, առաքելոց,
Եւ տալով ողջոյն կենդանարար՝
Ուղարկեցիր զանոնք տիեզերքը փրկելու:

Բ.

ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ ԵՒ ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍ

ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ

« Երկինք փառքը կը հռչակէ Աստուծոյ,
Հաստատութիւնն ալ երկնային կը պատմէ
Ամէն ինչ որ անոր ձեռքով է ստեղծուած:
Օրը օրին կը յայտնէ խօսքն անընդհատ,
Եւ գիշերը կը ճանչցնէ զայն գիշերին:
Չունին անոնք զրոյցներ, չունին եւ խօսքեր,
Ու չեն լսուիր անոնց ձայները երբեք:
Ամբողջ երկիրն ելան անոնց հնչիւնները,
Եւ խօսքն անոնց մինչեւ ծայրերն աշխարհի »:

ՍԱՂՄՈՍ

Թ Ա Դ Է Ո Ս, *որ կը կոչուէր նաեւ* ՅՈՒԴԱ ՅԱԿՈԲԵԱՆ, *մէկն էր Յիսուսի* տասներկու *առաքեալներէն: Յիսուս՝ իր համբարձման միջոցին՝ պատուիրեց բոլոր առաքեալներուն* անխտիր՝ *երթալ քա—*

բոզել Աւետարանը բովանդակ ազգերուն: Առաքեալները, այսպէս, կոչումի խոր գիտակցութեամբ ներշնչուած եւ Աստուծոյ շնորհներովն օժտուած ու զօրացած՝ ցրուեցան աշխարհի ամէն կողմերը՝ տարածելու համար Մեծ-Վարդապետին բարի լուրերը՝ ԱՒԵՏԱՐԱՆԸ:

Թադէոսի քարոզութեան դաշտ վիճակեցաւ գլխաւորաբար ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԱՇԽԱՐՀ: Ինչպէս ամէն տեղ՝ մեր երկրին մէջ ալ դանազան կողմեր դոյութիւն ունէին իրէական գաղութներ: Այսպէս, Արտաշատ, Երուանդաշատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան, եւայլն, որոնց մէջ ուշադրաւ թիւ մը կը ներկայացնէին Հրեաները: Ասոնցմէ շատերը Մեծն Տիգրանի — Ն.Ք. 94–54 — ձեռքով դերի բերուած էին Պաղեստինէն: Ամէն դաղութ ունէր իր աղօթավայր-ժողովարանը՝ որ հրէական-հելլենական լեզուով կը կոչուէր սինագոգա: Բոլոր առաքեալներուն նման Թադէոս ալ անշուշտ նախապէս հրէական սինագոգաներուն մէջ սկսաւ իր քարոզութեան: Հայերն ալ այդ ատեն կռապաշտ էին: Անոնք ալ դանազան աստուածներու արձանները կամ պատկերները կը պաշտէին, անոնց զոհեր կը մատուցանէին, եւ անոնց առջեւ կ'երկրպագէին, ինչպէս տեսանք: Թադէոս իր ազգակիցներէն վերջ ուզեց հայերն ալ դարձի բերել: Ամէն տեղ աներկիւղ կը քարոզէր Աւետարանի ճշմարտութիւնը: Ան նոյն իսկ մտաւ իշխանական տուներէն ներս: Իր խօսքը շատ ազդու էր, վասնզի հաւատքով ու համոզումով կը խօսէր:

Շատեր, որ կը լսէին զինքը, կը թողուին իրենց հին կրօնքը եւ կ'ընդունէին նոր հաւատքը՝ Քրիստոնէութիւնը: Հեթանոսական կրօնի պաշտօնեաները՝ քուրմերը՝ հաշտ աչքով չէին դիտեր այս նոր երեւոյթը: Մոլեռանդութեամբ կուրցած՝ անոնք ատելութիւնը կը դրդէին նաեւ երկրի իշխաններուն, որոնց հետ բարեկամներ էին, եւ որոնց վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին: Քուրմերուն մէջ ալ սակայն կային այնպիսիներ, ողջամիտներ՝ որոնք կ'զգային նոր կրօնին զօրութիւնը, եւ իրենց հին կրօնին տկարութիւնը: Երբ արեւը ճառագայթէ՝ խաւարը կը փարատի: Թադէոս արեւ մը բերած էր Հայաստան աշխարհին: Այդ արեւը Յիսուսի Աւետարանն էր: Հայերը շատ կը սիրէին լոյսը: Անոնք կը պաշտէին արեւը՝ անոր լոյսին ու ջերմութեան համար: Անոր մէջ կը տեսնէին կենդանութեան աղբիւրը: Այդ արեւը անոնք կը կոչէին Վահագն: Առաքեալը կը սորվեցնէր Հայերուն թէ արեւը եւ ամբողջ տիեզերքը ստեղծող ՄԻԱԿ ԱՍՏՈՒԱԾ մը կայ. թէ ճշմարտապէս կենսատու արեւը Յիսուս-Քրիստոս է.

ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍ

[illegible]

Ան Աստուծոյ Որդի եւ Արդարութեան Արեգակն է: Ան ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ է:

Թադէոսի քարոզութեան կեդրոնավայրը Հայաստանի մէջ եղաւ Վասպուրականի նահանգի հին նշանաւոր գաւառներէն մէկը՝ Արտազ — այժմու Մակու գաւառին մէկ մասը: Այս գաւառի նոյն ժամանակի իշխանը կամ արքայիկն էր Սանատրուկ: Առաքեալը պատեհութիւն ունեցաւ այս իշխանին պալատէն ներս ալ մտնելու: Իր մուտքը ապարդիւն չմնաց:

❁

Արտազ գաւառի Շաւարշան գիւղաքաղաքին մէջ էր Սանատրուկի հովոցն ու ապարանքը: Հոն էր որ փութաց Թադէոս առաջին անգամ եւ լսելի ըրաւ «Կենաց Խօսքը»:

ՍԱՆԴՈՒԽՏ, Սանատրուկի աղջիկը, մանկահասակ, գեղադէմ եւ վայելուչ երեւոյթով օրիորդ մըն էր: Լսելով Թադէոսի գալուստը՝ գիշեր մը գաղտագողի եկաւ անոր մօտ: Խոր եւ յեղաշրջող եղաւ առաջին իսկ տպաւորութիւնը՝ զոր գործեցին անոր խօսքերը իր վրայ: Գիշերներ եւ ցերեկներ շարունակ մնաց անոր քով՝ սորվելու անկէց ինչ որ ան կը պատմէր ոգեւորութեամբ Յիսուսի մասին: Բուռն սէր մը արթնցաւ ու բորբոքեցաւ իր փափուկ սրտին մէջ, ուր հետզհետէ կենդանի գոյներով կը նկարուէր լուսաւոր դէմքը Քրիստոսի: Իրեն կը թուէր թէ կը լսէր զուարթուններու ձայնը՝ որ կը զուարթացնէր նաեւ իր հոգին երկնաւոր երանութեամբ: Հոգեկան այս բարձր տրամադրութեամբ նէ ընդունեց աւետարանուած նոր կրօնը, եւ մկրտուեցաւ առաքեալին ձեռքով:

Դէպքը ծածուկ չմնաց: Դիքերու պաշտօնատար քուրմերը՝ շփոթած՝ շուտով իմացուցին զայն «խստերախ եւ անօրէն» Սանատրուկին: Իշխանը՝ «չարազինուած» հրամայեց նախ սրամահ ընել անոնք՝ որոնք յանդգներ էին թողուլ իրենց հայրենի կրօնը: Հալածանքի այս խուժդուժ սկզբնաւորութիւնը աւելի եւս արծարծեց քրիստոնէական ոգին, եւ աւելցուց նորադարձներուն թիւը:

Սանատրուկի զայրոյթը մեծ էր: Ամէն միջոց գործածեց դարձի բերելու իր աղջիկը: Անօգուտ: Սանդուխտի չէր պակսեր բարոյական քաջութիւն ընդդիմանալու հօր անիրաւ պահանջներուն: Ինք սրտանց էր հաւատացած Աւետարանի կրօնի ճշմարտութեան: Իր հաւատքը ապառաժի մը վրայ էր հիմնուած: Իր նկարագիրն ալ այդ ապառաժէն էր շինուած: Ոչ իր հաւատքը, ո՛չ ալ իր նկարագիրը

կրնային փշրուիլ սպառնալիքի շանթերէ: Սանդուխտ կը սիրէր իր հայրը. բայց շատ աւելի կը սիրէր ճշմարտութիւնը: Այս ճշմարտութիւնը, հիմակ գտած Ցիսուսի Սիրոյ կրօնին մէջ, չէր կրնար փոխանակել որ եւ է ուրիշ սիրոյ հետ: Ահա թէ ինչո՛ւ նէ անվարան ու անվախ մերժեց կատարել իր հօր հրամանը: Նէ կ'ուզէր հնազանդիլ իր խղճի ձայնին: Համոզուած էր թէ Աստուած կը խօսէր իրեն այդ ձայնով. վասնզի Աստուած լուսաւորած էր զայն Թադէոսի միջոցով: Նէ կ'ըմբռնէր նոյնպէս որ առաքեալի քարոզած Ցիսուսը աւելի եւ անհամեմատ բարձր էր քան երբեմնի իր պաշտած հին աստուածները՝ Արամազդ, Անահիտ, Վահագն, Աստղիկ, եւայլն: Ցիսուս Սէր էր քարոզեր: Իր Աւետարանը Սիրոյ դերագանց կտակն էր եղեր: Իր կեանքը այդ Սիրոյ լման արտայայտութիւնն էր հանդիսացեր: Ինք բարեկամն էր բոլոր մարդոց: Մարմնաւոր ծնունդով հրեայ՝ իր աստուածային հոգիով աշխարհաքաղաքացի մըն էր Ան: Ուրեմն այնչափ հրեայ էր՝ որչափ նաեւ հայ: Արիւնէն վեր բան մը կը կապէր զայն բոլոր ազգերուն, ամբողջ մարդկութեան: Ինքն ըլլալով կատարելապէս բարի՝ սորվեցուցեր էր ամենուն ալ ըլլալ բարի, գործել բարի: Ասոր համար չարերը, զորս Ինք չէր արհամարհած երբեք, առեր էին զինք եւ սպաններ՝ խաչին վրայ գամելով: Ցիսուս զինք խաչողներուն հանդէպ անգամ եղեր էր բարի. աղօթեր էր Աստուծոյ որ ներէ անոնց: Այս նոր կրօնքը կ'ըսէր նաեւ թէ՝ «Աստուած Սէր է»: Ան գորովալիր Հայրն է ոչ միայն ամբողջ մարդոց անխտիր՝ այլ եւ համայն տիեզերքին: Բարիները չեն վախնար Անկէ: Ճշմարիտ սէրը աներկիւղ է: Բարիները կը սիրեն զԱյն որդիական ակնածանքով ու պատկառանքով:

Սանդուխտ, ի բնէ բարի զգացումներով օժտուած կոյս մը, այս բոլորը սորված էր Թադէոսէն՝ զոր ալ կը նկատէր իր հոգեւոր հայրը. գի նա էր որ նոր ու գեղեցիկ կեանքի մը մէջ վերածնած էր գինք, իր մոլորած հոգին: Շատ ու շատ ուրախ էր ասոր համար:

Կար բան մը սակայն որ խոր տրտմութիւն կը պատճառէր այս առաքինի եւ զգայուն աղջկան: Ան կը տեսնէր որ իր հայրը յամառ մոլորած մըն էր ու չար. վասնզի չէր ուզեր ճանչնալ բարի Աստուածը: Ոչ միայն այսչափ, այլ նաեւ բարբարոսօրէն կը չարչարէր ու կը նահատակէր բոլոր անոնք՝ որոնք կուգային քրիստոնէութեան լոյսին: Զարերը գութ ալ չեն ունենար իսկապէս: Սանատրուկ չար ու անգութ էր միանգամայն: Ան խիղճ չըրաւ տանջելու նոյն իսկ իր աղջիկը՝ անոր նոր հաւատքին համար: Սանդուխտ անտրտունջ

տարաւ այդ տանջանքները։ Նէ աւելի լաւ կը սեպէր մեռնիլ՝ քան հակառակ գործել իր համոզումին։ Հօրը բոլոր փորձերը, այսպէս, մնացին ապարդիւն։ Անդրդուելի էին կորովն ու հաւատքը իշխանազուն կոյսին։

Սանատրուկ կատաղի յուսահատութենէ մը բռնուեցաւ։ Չէր գիտեր թէ ինչպէս խելքի բերէ իր աղջիկը։ Իր այս նոպային մէջ հրամայեց բանտարկել Սանդուխտը՝ ուրիշ բազմաթիւ հաւատացեալներու հետ։ Լսեց Թադէոս։ Պահապանի մը թոյլտուութեամբ օր մը այցելեց բանտը։ Ողջունեց կալանաւորները, եւ ապա մօտեցաւ Սանդուխտի։ Համբուրեց անոր շղթաները, խօսեցաւ, աղօթեց ու քաջալերեց զայն եւ անոր ընկերները։ Բանտապահներէն ոմանք ականատես ըլլալով ներսը պարզուած սրտայոյզ տեսարանին՝ յարեցան առաքեալին։ Անոնցմէ մէկը միայն, թանձրամիտ եւ դիւաբարոյ, պոռաց իր ընկերներու երեսն ի վեր. «Ի՞նչ կը պակսէր ձեզի որ թողիք մեծ աստուածուհին Անահիտը եւ աստուածներու Հայր Արամազդը, եւ մոլորեցաք հետեւելով հրեայի մը՝ որ սորվեցուց ձեզ նոր ուսում, եւ խաբելով զձեզ պատճառ եղաւ ձեր կորուստին։ Եկէք դարձէք, եւ երկրպագեցէք Անահիտին»։ Թադէոս, իր բարոյական ոյժերու բովանդակ լարուածքով եւ նայուածքի գրաւիչ շեշտով, սաստեց զայն, որ՝ ահաբեկած՝ լռեց եւ խոյս տուաւ։

Չար ոգին միշտ ալ կը գտնէ իրեն յարմար անօթը։ Այս բանտապահը փութաց իշխանական ապարանքը, եւ տեղեկացուց արքային ինչ որ պատահած էր բանտին մէջ։

Մութ մտածումներ պաշարեցին կրկին Սանատրուկը։ Չգիտէր թէ ի՛նչ ընէր։ Սպանման հրաման տալ չէր կրնար. հայրական բնազդը կ՚արգիլէր զայն. զի շատ կը սիրէր իր աղջիկը, եւ երբ աչքի առջեւ կը բերէր պատահածը՝ կուլար դառնօրէն։ Ի վերջոյ կանչեց իր նախարարներէն մէկը՝ որ վերակացուն էր իր տան, եւ ունէր նաեւ քրմական պաշտօն։ Ղրկեց զայն բանտ, յանձնարարելով պալատ բերել իր աղջիկը։ Նոյնպէս խուզարկուներ հանեց գտնելու առաքեալը։

Մեծ եղաւ իշխանին զարմանքը երբ բանտին մէջ գտաւ նաեւ Թադէոսը՝ որ կը քարոզէր։ Իրողութիւնը հաղորդուեցաւ պալատ։ Սանատրուկը բորբոքած հրամայեց կոտորել բանտապահները՝ որ թուլատու էին եղեր առաքեալին։ Այս կերպով ուզեց նաեւ դարձի բերել իր աղջիկը։ Սանդուխտ երկիւղածութեամբ մօտեցաւ նահատակներուն, եւ պատեց անոնց մարմինները այն նուրբ կտաւներով՝ զորս հօրմէն գաղտնի բերել տուած էր ապարանքէն։

Ջուարթ էր Սանդուխտ հոգւով: Կը նախազգար արիւնոտ ճակատագիրը՝ որ իրն ալ պիտի ըլլար: Այդ արիւնը սարսափ չէր ազդեր սակայն իրեն: Անոր կարմիրին մէջէն նէ կը կազմէր իր լուսեղէն տեսիլը: Ցանուն ճշմարտութեան կատարուած անձին կամաւոր զոհաբերութիւնը՝ երանաւէտ զգայութեամբ մը կը լեցնէր իր սիրտը: Այդ երանութիւնն ունէր յաւիտենական գեղեցկութեան արժէք մ'իրեն համար: Ողջ գիշեր մ'անցուց նէ այսպիսի տեսիլի մը ներշնչած հոգեզմայլումով: Առաւօտուն յանկարծ բացուեցան բանտին դռները: Իշխանական խումբ մը երեւցաւ սեմին առջեւ: Պահապաններ ներս մանելով դուրս հանեցին առաքեալն ու Սանդուխտը, ուրիշ քրիստոնեաներու հետ, բաց ի իշխանուհիէն՝ բոլորն ալ կապանքներով, եւ առաջնորդեցին դանոնք ասպարանք: Ճամբու ընթացքին Սանդուխտ շնորհալի խօսքերով կը խրախուսէր իր ընկերակիցները:

Սանատրուկ իր սենեակը կանչել տուաւ Սանդուխտը: Հանդիպումն եղաւ յուզիչ: Պահ մը տիրեց խոր լռութիւն՝ փոթորիկի մը նախանշաններով: Անգամ մըն ալ ակնարկները խաչաձեւեցին դիբար: Փայլատակում մը մէկին մէջ՝ որպէս թէ կուտակուած ամպի մ'ընդմէջէն նշմարուած. ծխածան մը միւսին մէջ՝ իբր այն թէ պայծառ հորիզոնի մը վրայ կամարուած: Գալարեցան աղիքները հօր մէջ՝ ուր գազանը կը դարանակալէր: «Մօտ եկուր, աղջիկս», — շարժեց վերջապէս Սանատրուկ իր շրթները՝ դրեթէ դողահար: Սանդուխտ կ'ըմբռնէր իմաստն այդ փաղաքշանքին: Իր աչքերն ու սիրտը պինդ բեւեռուած էին Նոր Սիոնի վրայ՝ որ բաբախուն կեանք մըն էր այլ եւս իրեն համար: Աչքերը եւ ոչ իսկ վեր բարձրացուց, եւ մնաց արձանացած: «Ուրացա՞ր ուրեմն դիս, եւ սիրեցի՞ր այն մոլորեցուցիչը», — վրայ բերաւ հայրը դողուած դայրոյթով եւ յայտնի վրդովումով: — «Այն՝ զոր դու մոլորեցուցիչ կ'անուանես՝ նա փոխադրեց զիս խաւարէն լոյսին մէջ, ճանչցնելով ինձ ճշմարիտ Աստուածը՝ որ արարիչն է տիեզերքին եւ Հայրը բովանդակ մարդկութեան», — պատասխանեց Սանդուխտ իր հաւատքի լման թափով: Անոյշ խօսքեր, հրապուրիչ խոստումներ, ահաբեկիչ սպառնալիքներ չկրցին տկարացնել այս սրտոտ իշխանուհին: Սանդուխտ ինքզինք դուրս տաւ սենեակէն դուրս, եւ Սանատրուկ մնաց առանձին մտախոհ եւ խեղակորոյս:

Անցան օրեր, կատարուեցան նոր փորձեր: Ջուր աշխատանք: Ողբերգութեան թատր մը դարձաւ Շաւարշանայ ասպարանքը: Հաւատքի նուաճումները մէկ կողմէ՝ առաքեալի քարոզութեան աղդե-

ութեամբ. եւ նահատակներու զոհերը միւս կողմէ՝ գոռոզ իշխանին անսանձ կիրքերով: Այս զոհերուն շարքէն էին Զարմանադուխտ իշխանուհին, եւ իշխան մը, հաւանաբար Հրեայ, որ կոչուեցաւ Սամուէլ, եւ փոխելով իր հեթանոսական հերքը՝ աշակերտեցաւ առաքեալին:

Արտաքի այս մտամոլար իշխանը ունեցաւ նաեւ իր վարանման պահերն ու գինաթափման փորձութիւնները: Բայց խորարմատ էին իր մէջ հեթանոսական նախապաշարումներն ու մոլեռանդութիւնը, ինչպէս նաեւ ատելութիւնը Հրեայ նորեկ քարոզիչին դէմ:

Բնական աղէտի մը առիթով առաքեալին կատարած հրաշագործները՝ Թէեւ ոմանց համար եղաւ դարձի պատճառ, բայց ալ աւելի գրգռեց Սանատրուկի բարկութիւնը: Երբ տեղեկաբեր եղան իրեն Թէ Թադէոս իր աղօթքի զօրութեամբ դադրեցուցեր է աղէտը՝ Ջղայնացած պատասխանեց.— «Մի՞թէ ան անհետացուց այդ չարիքը, եւ ոչ Արամազդ ու Անահիտ մեծ աստուածները՝ որոնք շինութիւն են աշխարհիս եւ փառք մեր Թագաւորներուն»:

Սանդուխտ կերպով մը պրծած էր իր կապանքներէն: Կը գըտնուէր առաքեալին մօտ, երբ սա նահատակուած Սամուէլի մարմինը կ'ամփոփէր այն ձորակին մէջ՝ ուր իր եւ իրեններուն օթեվանն էր հաստատուած: Իշխանազուն կոյսը հոն «կը մխիթարէր բոլոր հաւատացեալները, կը կերակրէր զանոնք եւ կը հագուեցնէր, լիովին գոհացնելով զանոնք, եւ կը քարոզէր անոնց Կենաց Խօսքը»: Զարմանադուխտ իշխանուհիին դարձն ու նահատակութիւնը հետեւանք էին այս քարոզութեան: Այս պարագան բոլորովին գազանացուց Սանատրուկի սիրտը: «Առիւծի նման նա կը մռնչար Սանդուխտի վրայ», նկատելով զայն մեծագոյն մոլորեցուցիչը: Եւ ալ չկրնալով հանդուրժել՝ հրաման տուաւ վերջապէս սրով սպաննել զայն:

Նահատակներու արիւնոտ պատկերներով յաճախուած գիշեր մ'անցուց Սանդուխտ: Իր խորասոյզ մտածութեանց առանցքն էր.— «Ի՞նչ պիտի ընէ ինձ Քրիստոս՝ իմ լոյսս»: Այս խորհուրդն ունեցաւ իր երազային մարմնաւորութիւնը, որուն մէջ իր նախազգացումը կ'առնեղծէր տեսիլը «վերարկուի նման լոյս»ին եւ «լուսեղէն պատկերին»: «Լուսազգեստ մարդ մը»ն ալ անոնցմով զարդարեր էր զինք: Պատմեց զայս առաքեալին, որ մեկնեց երազը իբրեւ ազդարարութիւն անոր մօտալուտ նահատակութեան: Սանդուխտ ուրախութեամբ եւ հոգեւոր կազդոյրով մը լսեց այս մեկնութիւնը:

Այսպէս կը խօսակցէին սան եւ սանահայր՝ երբ վրայ հասան

«բարբարոս իշխանները»՝ զօրքերով միասին: Թադէոս՝ հրաժեշտ տալու կոչէն սրտապնդելով զայն վերջին անգամ, եւ ճեղքելով զօրագունդը՝ հեռացաւ անկից: Զօրքերը մօտեցան Սանդուխտի, կապեցին զայն եւ առաջնորդեցին դէպ ի սպանման վայրը: Հասնելով որոշուած տեղը՝ ծունկի եկաւ եւ աղօթեց. ապա դառնալով դահիճներուն՝ ըսաւ անոնց.— «Եկէք կատարեցէք ձեր հօր՝ սատանայի կամքը». եւ ինքնակամ ներկայացուց անոնց իր պարանոցը: Սուրի առաջին հարուածին տակ՝ վրիպումով մը՝ ինկաւ դահճապետը. այսպէս կը խօսի աւանդութիւնը: Ասոր յաջորդեց բարբարոսներու գերագրգռուած զայրոյթն ու շփոթը զինուորներուն մէջ՝ զիրար վիրաւորելու աստիճան: Խառնուրդի այդ պահուն «պատանի մը» քաշեց իր սուրը, յարձակեցաւ կոյսին վրայ, եւ զարնելով անոր կուրծքին՝ գետին տապալեց զայն անշնչացած:

ՍԱՆԴՈՒԽՏ առաջին ԱՌԱՔԵԼՈՒՀԻ–ՆԱՀԱՏԱԿՆ եղաւ Հայաստանի մէջ:

Սանատրուկի մոլեռնութիւնը ասով չհանդարտեցաւ: Ան առաքեալը կը համարէր պատճառ իր աղջկան կորուստին: Ուստի Սանդուխտի նահատակութենէն քանի մ'օրեր յետոյ հրամայեց ձերբակալել զայն: Երկու իշխաններ՝ մեծ ամբոխի մ'ընկերակցութեամբ՝ խուզարկութեան ելան ամէն կողմ: Երբ հասան այն ձորը՝ որ վերջին առանձնարանն էր եղած առաքեալին՝ սա ինքնակամ ներկայացաւ անոնց: «Ես եմ այն՝ զոր դուք կը փնտռէք»,— ըսաւ անոնց: Զինուորները զայն ձերբակալելով՝ տարին պալատ: — «Դո՞ւն ես Թադէոսը»,— հարցուց անոր Սանատրուկ խստութեամբ:— «Ես եմ», — պատասխանեց առաքեալը կտրուկ եւ պաղարիւնով:

Բռնաւորին երակներէն անցաւ ակամայ սարսուռ մը՝ զոր փորձեց քողարկել: — «Ի՞նչպէս գողցար իմ չքնաղ կոյս աղջկան միտքը եւ քեզի գրաւեցիր»,— վրայ բերաւ Սանատրուկ սպառնալից: «Հեռացուցիր զայն հայրենի իմ աթոռէս, ծիրանազգեստ եւ ոսկեհուռ այս պատուէն, ատելի դարձուցիր զայն աստուածներուն, նուաստացուցիր զայն, որով եւ իմ ցասումս կորսնցուց զայն անողորմ սուրով»:

Առաքեալը պատասխանեց աներկիւղ.— «Այո՛, ես գողցայ կոյսը Անահտայ կուռքին ընծայուած չար պաշտամունքներու խաւարային յորձանքներուն մէջէն: Ես գրաւեցի անոր միտքը Քրիստոսին՝ երկնային վերածնունդով մը: Դուն կարծեցիր սպաննել զայն. բայց ան փոխադրուեցաւ մահէն կեանքին մէջ»:

Այս եւ ուրիշ յանդիմանական խօսքեր շղթայազերծեցին Սանատրուկի սրտմտութիւնը: — «Պէտք չէ ապրի այս մարդը», — դարձաւ նա իր շուրջիններուն: Եւ իր հրամանին համաձայն զինուորները մօտեցան ընկեցին առաջեալը եւ տարին կապանքներով արգելափակեցին պարխաչէն ներս դագանաբնակ դղեակի մը մէջ: Հոն բազմավատտակ առաջեալը ենթարկուեցաւ դանազան չարչարանքներու՝ որոնց տակաց հրաշալի համբերութեամբ եւ զուարթամտութեամբ: «Լոյսի պէս զուարթ էր նա», — կը վկայէ կենսագիրը:

Հասած էր ժամը իր ալ մարտիրոսութեան: Մահավճիռն արձակուած էր Շաւարշանայ ապարանքէն: Դուրս հանուելով դղեակէն՝ առաջնորդուեցաւ կրկէն իր առանձնարան–ծորակը: Անկէց փոքր ինչ թարձր՝ քարերու մէջտեղ խողխողուեցաւ սուրով:

*Այսպէս, միւս առաքեալներուն նման, ինքն ալ՝ իբրեւ «*Ժիր Մշակ*»՝ կատարեց իր կոչման պարտականութիւնը, իր արիւնը թափելով Աւետարանի Ճշմարտութեան* վկայութեան *համար, եւ փոխադրելով* ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ:

Եւ այսպէս, ՅՈՒԴԱ–ԹԱԴԷՈՍ *հանդիսացաւ* ԱՌԱՋԻՆ *նահատակ–առաքեալն ու* ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԸ *Հայաստան աշխարհին, եւ* ՀԻՄՆԱԴԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻԻՆ:

*

Մեր եկեղեցին տարին երկու անգամ կը պատուէ յիշատակը իր այս Լուսաւորիչ–Առաքեալին. մէկը Յուլիս–Օգոստոսի ընթացքին՝ Սանդուխտ կոյսին հետ, միւսը Նոյեմբեր–Դեկտեմբերին ատեն՝ Բարթողիմէոս առաքեալի հետ: Անկէց զատ անգամ մըն ալ երկոտասան առաքեալներու հետ:

Թադէոս առաքեալի անունով վանք մը գոյութիւն ունի ցարդ Արտազ գաւառին մէջ:

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ՅՈՒԴԱ–ԹԱԴԷՈՍԻ ԿԵԱՆՔԷՆ՝ ԸՍՏ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ:

« Յուդա — ո՛չ Իսկարիովտացին — ըսաւ Յիսուսին. — « Ի՞նչ պատճառ կայ որ դուն մեզ պիտի յայտնես ինքզինքդ, եւ ո՛չ աշխարհի »: Յիսուս պատասխանեց անոր. — « Եթէ մէկը կը սիրէ զիս՝ պարտի իմ խօսքս պահել: Հայրս ալ պիտի սիրէ զայն. եւ պիտի գանք անոր, եւ պիտի բնակինք անոր մօտ: Ով որ չի սիրեր զիս՝ իմ խօսքերս ալ չի պահեր: Եւ խօսքը՝ զոր կը լսէք՝ իմս չէ, այլ Հօրը՝ որ զիս ղրկեց ». Յովհ. ԺԴ, 22–24:

Թադէոս հոս կը մատնէ բոլոր առաքեալներուն հասարակաց եղող թիւր ըմբռնում մը Աստուծոյ Թագաւորութեան մասին։ Ան կ՚ակնկալէ որ Յիսուս ինքզինքը յայտնէ աշխարհի. այսինքն՝ ցոյց տայ իր իշխանութիւնը ամենուն։

Աւելորդ է ըսել թէ Յիսուսի քարոզած Աստուծոյ թագաւորութիւնը գերազանցօրէն ներքին հոգեկան վիճակ մըն է, որ կ՚առեղծուի կամ կը յայտնուի Սիրով։ Ճանչնալու համար հիմնովին Յիսուսը՝ անհրաժեշտ է սիրել զԱյն, եւ պահել, այսինքն՝ գործադրել անոր խօսքերը, պատգամները։ Այդ խօսքերը, աւետարանական սկզբունքները, աստուածային էին՝ ըլլալով բացարձակ ճշմարտութիւններ։ Եթէ մարդիկ կարենան կիրարկել այդ սկզբունքները իրենց անհատական եւ ընկերային կեանքին մէջ հաւատարապէս՝ կը դառնան բնակարանները Հօր Աստուծոյ եւ Յիսուսի։ Ուրիշ խօսքով՝ մարդկային հոգին տիրացած կ՚ըլլայ յաւիտենական ճշմարտութեան եւ երանութեան։

Դարձեալ. Բարձրօրէն ապրուած սէրը մարդուն մէջ՝ կենդանի կայծն է այն բացարձակ Սէրին ՝որ Հօր Աստուծոյն է, եւ որ կատարելութեամբ յայտնուած է Յիսուսի մէջ։ Ահա թէ ինչո՛ւ այդպիսի մարդու մը հոգին կը դառնայ ինքնին բնակարանը թէ՛ Աստուծոյ եւ թէ՛ Յիսուսի. աստուածային էութեան միութիւնն է այս՝ մարդկային բնութեան հետ։ Այս է խորհուրդը Աստուծոյ Թագաւորութեան։

Յետ-Յարութեան փորձառութիւնը, որ նոր ոգիով մը լեցուց բոլոր առաքեալները, Յուդա-Թադէոսի մտքին ու սրտին մէջ ալ տպաւորեց անշուշտ այս ճշմարտութիւնը։ Եւ զայս քարոզեց նա Հայ ժողովուրդին, նաեւ Հայաստանարնակ իր ազգակիցներուն՝ Հրեաներուն։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ։

ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Արդարութիւնը սիրեցէք, դուք որ աշխարհը կը դատէք։ Խորհեցէք Աստուծոյ վրայ բարի զգացումներով, եւ անկեղծ սրտով փնտռեցէք զԱնի։ Ան կը գտնուի անոնց կողմէ՝ որ չեն փորձեր զԱնի, եւ կ՚երեւի անոնց՝ որոնք չեն տարակուսիր Անոր մասին։ Չար խորհուրդները կը բաժնեն մարդը Աստուծմէ, եւ Անոր փորձուած զօրութիւնը կը յանդիմանէ անզգամները։ Չարահնար հոգիին մէջ իմաստութիւն չի մտներ, եւ ոչ ալ կը բնակի մարմնի մը մէջ՝ որ մեղաւորի կեանք կը վարէ։ Ողջախոհութեան սուրբ հոգին կը փախչի խաբեբայութենէ, կը հեռանայ անմիտ խորհուրդներէ, եւ չի մնար՝ երբ ներս կը սպրդի անիրաւութիւնը։ Իմաստութեան հոգին մարդասէր է, եւ չ՚արդարացներ հայհոյիչ շրթները։ Մարդուն սրտի դաղտնիքներուն վկայ է Աստուած, անոր սրտին՝ ճշմարիտ տեսիչն, եւ անոր լեզուին՝ ունկնդիր։ Տիրոջ հոգին լեցուց տիեզերքը, եւ Ան որ կը բովանդակէ ամէն բան՝ ունի նաեւ գիտութիւնը ամէն ձայնի։ Իմաստ. Ա, 1–7։

ՈՐՍՈՐԴՆԵՐԸ ԵՒ ԵԱՀՈՒԷՆ

Շատ ձկնորսներ պիտի ղրկեմ ես ահա՝
Այս ժողովուրդն որսալու:
Եւ անկէց վերջ պիտի ղրկեմ որսորդներ՝
Զանոնք բոլոր լերանց վրայ եւ բլուրներու,
Եւ քարերու ծերպերուն մէջ բռնելու:
Զի իմ աչքերս գործերուն վրայ են անոնց.
Ոչինչ թաքնուած է ինծմէ,
Եւ անօրէն արարքն անոնց տեսութենէս չեն վրիպած:
Կրկնապատիկ պիտի պատժեմ մեղքն ու գործերն անոնց չար.
Զի իմ երկիրըս իրենց դարշ կուռքերով պղծեցին,
Ժառանգութիւնս ալ լեցուցին արարքներով զզուելի:
Ուստի անոնց պիտի ցոյց տամ այս անգամ,
Պիտի զգացնեմ ես անոնց իմ ձեռքս եւ իմ զօրութիւնս,
Որ գիտնան թէ իմ անունըս է Եահուէ:
Ո՛վ Տէր, դուն իմ զօրութիւնս ես եւ իմ բերդս,
Եւ ապաւէնս իմ նեղութեան օրերուս:
Երկրի ամէն ծայրերէն ազգերը քեզ պիտի գան,
Եւ պիտ՝ ըսեն.— Ի՛նչպէս սուտ կուռք կը շինէին մեր հայրերն.
Եւ անոնցմէ ոչ մէկ օգուտ կար մեզի:
Աստուածներ չեն աստուածներն այն՝ զոր մարդիկ
Իրենց ձեռքով կը կերտեն:

Երեմ. ԺԶ, 16–21:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ:

Հրեաները իրենց Աստուծոյն կուտային Եահուէ կամ Եհովա անունը, որ հաւանաբար շատ հին է, եւ կը նշանակէ կենսատու: Զայն կը նկատէին տարամերժօրէն իրենց ազգային Աստուածը, թշնամի բոլոր այն ազգերուն՝ որոնք օտար աստուածներ կը պաշտէին:

Ներկայ հատուածին մէջ Եահուէն երեւան կուգայ նախանձի եւ վրէժխնդրութեան մարդկային զգացումներով կամ կիրքերով զինուած: Տարակոյս չկայ թէ մարգարէն է որ զայն այդպէս կը ներկայացնէ, հոգեբանական-մանկավարժական այն սկզբունքով՝ զոր դաստիարակ մը կը կիրարկէ մանուկին հոգին հրահանգելու համար:

Մարգարէները մանուկ Իսրայէլը դաստիարակելու կոչումն ունէին, առաջնորդելու համար՝ զայն աստիճանաբար դէպ ի ճշմարիտ աստուածպաշտութիւն:

ՁԻՐՔԵՐՆ ՈՒ ՍԷՐԸ

Աստուած Եկեղեցւոյ մէջ դրաւ, նախ՝ *առաքեալներ*, երկրորդ՝ մարգարէներ, երրորդ՝ *ուսուցիչներ*, ապա՝ *հրաշագործներ*, ապա՝ *բժշկելու ձիրք ունեցողներ*, *օգնողներ*, *վարիչներ*, *լեզուախօսներ*, *թարգմանիչներ*: Մի՞թէ բոլորն ալ առաքեալներ են, մի՞թէ բոլորն ալ մարգարէներ են, մի՞թէ բոլորն ալ ուսուցիչներ են, մի՞թէ բոլորն ալ հրաշագործներ են, մի՞թէ բոլորն ալ բժշկելու ձիրք ունին, մի՞թէ

բոլորն ալ լեզուախօսներ են, մի՞թէ բոլորն ալ թարգմանիչներ են: Դուք նախանձաւոր եղէք լաւագոյն շնորհներուն:

Բայց ես ձեզի աւելի լաւ ճամբայ մը պիտի ցոյց տամ:

Եթէ մարդոց եւ հրեշտակներուն լեզուն խօսիմ եւ սէր չունենամ՝ ես նմանեցայ պղինձի՝ որ կը հնչէ, կամ ծնծղաներու՝ որ կը ղօղանջեն: Եթէ մարգարէական ձիրք ունենամ եւ հասկնամ բոլոր խորհուրդները ու գիտութիւնները, եւ եթէ լեռները տեղափոխելու չափ հաւատք ունենամ, եւ սէրը պակսի ինծի, — ոչինչ եմ: Եւ եթէ իմ ամբողջ ստացուածներս կերցնեմ աղքատներուն, եւ թոյլ տամ որ մարմինս այրեն, եւ սէր չունենամ,— այս բոլորը բանի մը չեն ծառայեր: Սէրը երկայնամիտ է, քաղցրաբարոյ է: Սէրը չի նախանձիր, չի գոռոզանար, չի հպարտանար, անպատշաճ վարմունք չ'ունենար, չի փնտռեր իրը — եսապաշտ չէ, չի գրգռուիր, չի խորհիր չարութիւն, չի խնդար անիրաւութեան վրայ այլ ուրախակից կ'ըլլայ ճշմարտութեան: Սէրը ամէն ինչ իր մէջ կը պահէ — գաղտնապահ է —, անդրդուելի է հաւատքին մէջ, յուսալից է միշտ եւ համբերող շարունակ: Սէրը երբեք չիյնար: Եթէ մարգարէութիւններ են՝ պիտի խափանին, եթէ լեզուներ՝ պիտի լռեն, եթէ գիտութիւն՝ պիտի դադրի: Վասնզի շատէն քիչը միայն գիտենք, եւ շատէն քիչը կը մարգարէանանք· բայց երբ ամէն բանի վախճանը գայ՝ շատէն քիչը պիտի խափանի:

Երբ տղայ էի՝ տղու պէս կը խօսէի, տղու պէս կը խորհէի, տղու պէս կը տրամաբանէի: Բայց երբ եղայ այր՝ տղայական կերպերը մէկ կողմ ձգեցի: Այսպէս ալ, այժմ ամէն բան կը դիտենք հայելիի մէջ ցոլացած աղօտ պատկերներու նման· բայց աշխարհի կատարածին՝ զանոնք պիտի տեսնենք երես առ երես: Այժմ փոքր ի շատէ միայն խելամուտ եմ, բայց այն ատեն պիտի գիտնամ այնչափ կատարեալ որչափ Աստուած զիս ճանչցաւ: Արդ, երեք բաներ կը մնան *տեւական*,— հաւատք, յոյս եւ սէր· իսկ անոնց մէջ մեծագոյնն է *ՍԷՐԸ*:

Ա· Կոր· ԺԲ, 28–ԺԳ, 13:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Այս հատուածի առաջին մասին մէջ յիշուած երեք պաշտօնէութիւնները — առաքելութիւն, մարգարէութիւն եւ ուսուցչութիւն — շնորհաբաշխական *են: Առաքեալները շրջուն* միսիոնարներ *են· մարգարէները՝ Աստուծմէ ներշնչուած քարոզիչներ Եկեղեցւոյ· ուսուցիչները, կամ վարդապետները՝ Աստուածաշունչի մեկնիչներ: «Օգնողները»՝ սարկաւագներն են, եւ «վարիչները»՝ եպիսկոպոսները: «Լաւագոյն շնորհները», որոնց կ'ակնարկէ առաքեալը, երեք առաջին շնորհաբաշխական պաշտօնէութիւններն են· վասնզի անոնք կ'ապահովեն Եկեղեցւոյն «շինութիւնը»: Բայց այս բոլորէն վեր ու բարձր, եւ* շինութեան շաղախը *կը մնայ Սէրը, որ միւսներուն նման խափանելի չէ երբեք:*

Հատուածին երկրորդ մասը « Սիրոյ գերազանց տաղը *» կը հիւսէ:*

«Իր արտայայտուելու ձեւերով, եւ իր զգացումներու մեծագոյն մասերուն մէջ Պօղոս կատարելապէս հին մարդ մըն է, որ հրէական եւ յունական ազդեցութիւններու տակ կը շինուի: Հակառակ ասոր սակայն ան լման յստակութեամբ կ'ըմբռնէ Յիսուսի կրօնին բարոյական–կրօնական արժէքները, եւ զանոնք կը ճանչնայ կորիզն ու նպատակը քրիստոնէական կեանքին: Ասով ան կը կարողանայ իր ժամանակակիցներուն վրայ հզօրապէս ներգործել, եւ քան զանոնք յառաջընթաց ըլլալ խորհողութեան մէջ, եւ նոյն ատեն ճշմարտել նոր կրօնի ներքին յաւիտենական արժէքը: Ան քրիստոնէութիւնը պաշտպանեց փիլիսոփայական աղանդաւորութեան մը — ստոյիկեան եւ եպիկուրեան վարդապետութիւններ *— եւ խորհր-*

դակրօնի մը — միթրականութիւն — կրկնակ վտանգներուն դէմ՝ որոնց առջեւ դատա լինքլինք նկեղեցին իր առաջին խոկ քայլերուն մէջ »: Հ. Լիցման:

Առաքեալին համար քրիստոնէական կեանքի հիմնական ոյժերը կը կազմեն հաւատքն ու սէրը, ուրիշ խօսքով՝ « հաւատքը՝ սիրով գործօն »: Այս սէրը — ագապի — մերթ ընկերոջ սէրն է, մերթ Աստուծոյ, հետեւաբար եւ Քրիստոսի սէրը մարդոց նկատմամբ, եւ մերթ մարդոց սէրը առ Աստուած: Այս սէրը ոգեկան ծորումի մը պէս մեր սրտերուն մէջ « կը սփռուի » Սուրբ Հոգիին միջոցով: Մեր դիտակցութիւնը դայս կը վկայէ: Իբրեւ հոգիին վրայ ներգործող աստուածատուր շնորհ մը՝ ան կը հանդիսանայ բաղկացուցիչ տարրերէն մէկը քրիստոնէական անձնաւորութեան: Ան, վերջապէս « հոգւոյն սէրն » է: Աստուծոյ սէրը եւ մերձաւորին սէրը ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ միեւնոյն ագապիին արտայայտութեան դանազան ձեւերը:

Սիրոյ զուգորդ են այլ առաքինութիւններ ալ.— խնդութիւն, խաղաղութիւն, երկայնամտութիւն, քաղցրութիւն, բարութիւն, հաւատք, հեզութիւն, ժուժկալութիւն, Գաղ. Ե, 22, գիտութիւն, Բ. Կոր. Ը, 7, եւ արդարութիւն, Հռովմ. ԺԳ, 17:

Այս երեքութիւնը կամ երրեակը — հաւատք, յոյս եւ սէր — նախաքրիստոնէական ալ է: Կար Պորփիւրեան քառեակ մը,— հաւատք, ճշմարտութիւն, սէր — երոս — եւ յոյս: Բայց կար մանաւանդ գնոստիկեան երրեակ մը,— գիտութիւն — գնոսիս — հաւատք, սէր: Թայցընշթայն կ'ենթադրէ թէ Կորնթոսի հոգեպաշտները ունէին նոյնպէս չորեքմասնեայ բանաձեւ մը, — հաւատք, գիտութիւն — գնոսիս — սէր — ագապի փոխանակ երոսի — եւ յոյս: Հաւանաբար Պօղոս այս բանաձեւն է որ իւրացուց, դուրս ձգելով աղանդաւորական գնոսիսը — գիտութիւնը:

Ագապի բառը հին է: Ան գործածուած է ոչ միայն Հին Կտակարանի՝ այլ նաեւ հեթանոսական դրութեանց մէջ: Եգիպտական Իսիսեան աղօթերգերուն — յիտանիա — մէջ Իսիս դիցուհիին տրուած է սէր — ագապի — կամ « աստուածներու սիրելի » մակդիրը:

Ագապի՝ իբրեւ կնոջ անուն՝ քրիստոնէականէ առաջ կը տեսնուի նաեւ լատինական ոչ-քրիստոնէական արձանագրութեանց մէջ:

ՍԷՐԸ

ՍԷՐԸ, իր բազմադիմի երեւոյթներով կամ նշանակութեամբ, երգուած է բոլոր ժողովուրդներու կողմէ: Ան աստուածացած իսկ է: Իսիս, Իշթար, Աստարտէ, Աֆրոդիտէս, Երոս, Արայ, Աստղիկ, Վենիւս, եւայլն, ասոնք ամէնն ալ Սիրոյ անձնաւորուած աստուածութիւնները, կամ աստուածացած գաղափարներն են: Սիրոյ զգացումին լծորդուած է նաեւ, հին կրօններուն եւ նորին մէջ հաւասարապէս, բայց դնահատութեան տարբեր չափանիշներով, սեռնդագործութեան բնազդը: Ըստ այսմ, ժամանակի ընթացքին, ընտանիքն եղած է այն սրբազան վառարանը՝ ուր սիրոյ կրակը ունեցած է իր քուրմն ու քրմուհին այր եւ կին սեռերուն մէջ: Այդ կրակը սեռնդա-

գործող ու ներդաշնակաւորող սէրն է, զոր նուիրագործած է նաեւ քրիստոնէութիւնը՝ բարձրագոյն գնահատութեամբ։

Իրօսը հելլէններուն համար — ինչպէս Արայ հին Հայերուն համար — «ամենամբիծ» սէրն էր աստուածներուն։ «Ան կ՚իշխէ աստուածներու եւ մարդոց մտքերուն եւ խորհուրդներուն, իբրեւ միաւորող մեծ զօրութիւնը՝ որ կարգ ու ներդաշնոյթ կը բերէ Քաոսին հակամարտ տարրերուն միջեւ»։ «Ոչինչ կայ հզօրագոյն եւ լաւագոյն քան երբ այր եւ կին կը պահեն տունը միացեալ սրտերով», — այսպէս կը բնորոշէ Հոմերոս երջանկութեան աղբիւր ընտանեկան սիրոյ արժէքը։

Պղատոնի համար Սէրը համակրութիւնն է մերձաւորութեանց, արենակից հոգիներու իրարու մօտ գալու բնազդական մղումը, մտքերու ներդաշնոյթը, ոչ անկախ բնական դղացումէն՝ որ կը զօրացնէ միութիւնը՝ առանց զայն ստորնացնելու։

Ստոյիկեաններն ալ «ազնուական բարոյադիտութեան մը հիմը» կը դնէին համամարդկային եղբայրութեան իմացումին մէջ, մարդիկ նկատելով ցեղակից Աստուծոյ, կամ լաւ եւս՝ որդիները մեծ Հօր մը։ Կղէանդոս, Ն. Ք. Գ–րդ դար, իր «Տաղ»ին մէջ կ՚ըսէ. — «Բուծնունդներդ ենք մենք, երկրի վրայ ապրող ու քալող մահկանացուներու մէջ միակը՝ որ կաղապարուած է Ամենայնի պատկերին համաձայն»։ Հմմտ. Գործք ԺԷ, 28։

Հրեայ մտքին համար նոյնպէս Սէրը աստուածային բնոյթ մ՚ունի։ Սէրը՝ իր լծակցական եւ բարեկամական առումովը միանգամայն։ Ցատկանշական է սիրոյ այն կապը՝ զոր մարգարէ մը կը մատնանշէ Իսրայէլի եւ Եահուէի միջեւ։ Իսրայէլ «կոյս» մըն է՝ զոր «յաւիտենական սիրով» կը սիրէ Եահուէ. Երեմ. ԼԱ, 3։ Հարսին եւ փեսին հովուական սէրը, որ տուն է տուած «Երգ Երգոց»ին, հրէական զգայնոտ հոգին կը նոյնացնէ Եահուէի եւ Իսրայէլի փոխադարձ սիրոյ հետ։ Եահուէ Իսրայէլի ճորոգութիւնը պիտի կատարէ իր սէրով. Սոփոնիա, Գ, 17։

Սէրը բոց մըն է՝ զոր Եահուէ իր իսկ ձեռքով վառած է հոգիին մէջ։

Սէրը մահուան չափ զօրաւոր է. Երգ Երգոց, Ը, 6։

«Պիտի սիրես ընկերդ — Իսրայէլացին — քու անձիդ պէս»։

Սիրոյ լծորդ է իմաստութիւնը։

Սիրոյ ըմբռնումը քրիստոնէութեան մէջ։ — «ԱՍՏՈՒԱԾ ՍԷՐ Է», — Այս է վէմ–քարը Քրիստոնէութեան կրօնական–բարոյական

ուսուցման: Այդ սէրը կը ներգործէ ու կը յայտնուի անհատին, ընտանիքին և ընկերութեան մէջ հաւասարապէս: Բովանդակ մարդկութեան մէջ: Նաև ամբողջ տիեզերքին մէջ: Ան սիրոյ Աստուածը չէ միայն, այլ Սէրն իսկ է: Սէրը Աստուծոյ էութիւնն ու գոյացութիւնն է: Սէրը համանման կերպերով — համակրութեամբ — իրարու կապուելու բնազդական հակումը չէ միայն, որ յաճախ խաբուսիկ, մակերեսային և ժամանակաւոր է. այլ նուիրում մը՝ գիտակցական, բոլորամատոյց և տևական: Եւ այս՝ թէ լծակցական–ամուսնական կեանքին մէջ, և թէ ընկերային–բարեկամական յարաբերութեանց մէջ: «Մարդոց հոգին Տիրոջ ճրագն է»: և՝ ըստ որում Տէրը — Աստուած — սէր է,— ուրեմն այդ ճրագն ալ Սիրոյ լոյսն է՝ երբեւ ոգեկան կենսունակ ու կենսատու ոյժ մը՝ ճառագայթած մարդուն մէջ: Լծակցական սիրոյ բունն ու իրական բնական տարրերուն վրայ, զորս սրբագործած է Քրիստոնէութիւնը բարձրագոյն շահերու համար, գաղափարականացուցած է զանոնք, աւելցած է սրտի եւ հոգիի, կամ մտքի ներքին ու սերտ հաղորդութիւնը: Իսկ ընկերին սէրը այլ եւս դրացիին, կամ ցեղին սէրը՝ համակրանքը չէ, այլ իրական ու գաղափարական միացումը, նոյնացումը Սէր–Աստուծոյ ճրագը իրենց մէջ կրող բոլոր հոգիներուն: Քրիստոնէական Սէրը ճշմարիտ անձնուրացութիւն մըն է: Սիրող սիրտը կ՚ուրանայ նաև իր անձը, ոչ թէ ջնջելով ինչ որ անձին բարոյական յատկանիշներն են, ինչ որ իր աստուածային տարրն է, ինչ որ առաքինական արժէքներու անձնաւորումն է, ինչ որ վերջապէս անվերածելի և յաւիտենական անհատն է,— այլ դատարկացնելով զայն այն բոլոր եկամուտ կամ գէշ մշակուած տարրերէն՝ որոնք նուիրուող, զոհաբերուող սիրոյ ծաւալումը կ՚արգիլեն: Եւ չծաւալուող սէրը դատապարտուած է ցամքելու: Եւ ուր սէրն է ցամքած՝ հոն անձը ինքնին արդէն «կորսուած է»:

Գոյամարտը, որով «յարմարագոյնը կը վերապրի»՝ ըստ գիտական տեսութեան մը, քրիստոնէական բարոյականով կը ստանայ իր ճիշդ ու բարձր իմաստին: Գոյութեան կռուին մէջ — եթէ կայ այդպիսի կռիւ մը — կը վերապրին անոնք՝ որ գիտեն այնչափ պաշտպանել իրենց անձերը՝ որչափ նուիրել, զոհել զանոնք: Անձին սէրը կ՚ամբողջանայ ընկերին — մարդ արարածին — սիրով: «Սիրես զընկեր քո իբրեւ զանձն քո»: «Պիտի սիրես քու ընկերդ քու անձիդ ՊԷՍ»:

Սէրը քահանայապետն է Աստուծոյ խորհուրդներուն:
Ան «գիտութեան բանալին» է ճշմարտապէս:
«Կատարելութեան զօդն» է ան:

Սէրը Աստուծոյ Թագաւորութեան բարձրագոյն օրէնքն է։ «Արքունական օրէնքն» է ան։

Պօղոս առաքեալի «Սիրոյ Տաղը»՝ խտացած սքանչելի մէկ պատկերն է քրիստոնէական ճշմարիտ Սիրոյ։

Այս սէրը Ագապն *եղաւ առաջին քրիստոնեաներուն՝ որոնք իրենց* «հասարակաց սեղան»*ներուն վրայ մատակարարեցին զայն եւ* «հաղորդուեցան» *անկէ։ Նիւթական հացը հետզհետէ դարձաւ* նշանակը *եղբայրական սիրոյ այդ գաղափարական* հաղորդութեան, *եւ ապա միացաւ կամ նոյնացաւ այն միւս* խորհրդաւոր «հաց»*ին հետ՝ որ բովանդակ մարդկութեան* փրկութեան *համար զոհաբերուած կեանքի մը արժէքովն ու իմաստովն էր սրբագործուած։*

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՍԷՐԸ

« Դուն կը յաղթուիս միշտ գթութենէն՝ ու չես մեղադրուիր·
կը պարտուիս ողորմութենէն՝ ու չես պարսաւուիր·
կը բռնադատուիս մարդսիրութենէն՝ ու չես անգոսնուիր·
կը հարկադրուիս դուն բարութենէն՝ ու չես հայհոյուիր·
Կ՚ըստիպուիս Սէրէն՝ ու չես բամբասուիր:
Կը պաղատիս Քեզ դարձիս համար՝ ու չես ձանձրանար·
Ապերասանիս ետեւէն կ՚վազես՝ ու չես թուլանար·
Ձայն կուտաս ինձ որ չեմ ուզեր լսել՝ ու չես սրտմտիր·
Մեղկացածիս մօտ կը փութաս Դուն՝ ու չես կանգ առներ:
Չարիս նկատմամբ ես բարի, ամենապարտիս նկատմամբ ներող,
Մեղաւորիս համար ես քաւիչ, խաւարածիս՝ լոյս, մահացածիս՝ կեանք »:

ՆԱՐԵԿ, ԾԸ, բ:

« Սիրելիներ, ջանանք մենք զմեզ շինել մեր հաւատքին սրբութեամբ, աղօթենք Սուրբ Հոգիով, պահենք մեր անձերը Աստուծոյ *Սիրոյն* մէջ, եւ սպասենք Տէր Յիսուս-Քրիստոսի ողորմութեանը՝ որ կ՚առաջնորդէ մեզ դէպ ի յաւիտենական կեանքը »:

Յուդա-Թադէոս առաքեալի Թուղթէն, 20-21:

ԱՂ ԵՒ ԼՈՅՍ

« Դուք աղ էք երկրի: Եթէ աղը իր *սեփական* համը կորսնցնէ՝ ինք ի՞նչով պիտի աղուի, համեմուի: Ան այլ եւս բանի մը չի ծառայեր· ո՛չ իբրեւ հող, ո՛չ ալ իբր աղբ կրնայ օգտակար ըլլալ: Կը մնայ միայն նետել զայն դուրս որ կոխան ըլլայ մարդոց:

« Դուք լոյս էք աշխարհի: Քաղաք մը՝ որ կը գտնուի բլրին գագաթը՝ չի կրնար ծածկուիլ: Դարձեալ, չեն վառեր ճրագը եւ դներ գրուանի տակ, այլ կը զետեղեն զայն աշտանակի վրայ, որպէսզի ան լոյս տայ բոլոր անոնց՝ որ տան մէջ են, կամ հոն կը մտնեն: Այսպէս պէտք է լուսաւորէ նաեւ ձեր ճրագը մարդոց առջեւ, որպէսզի անոնք տեսնեն ձեր բարի գործերը, եւ փառաւորեն ձեր Հայրը՝ որ երկինքն է »:

Մատթ· Ե· 13-16, Մարկ· Թ· 49, Ղուկ· ԺԴ, 34:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ։

Աղը կրնա՞յ անհամիլ։ — *Հրէական ժողովրդական այս գաղափարապատկերը հասկնալի է երկրի մը մէջ՝ ուր մեծ աղի ծովը, «Մեռեալ Ծով» կոչուած, յաճախ իր ափերուն վրայ կը թողու գաճի, խոհաղի եւ այլ նիւթերու խառնուրդ մը՝ որ աղի համ ունի որչափ ատեն չէ անձրեւած. անմիջապէս որ անձրեւէ՝ նախ իրական աղը կը տարրալուծուի, եւ մնացած զանգուածը թէեւ կրնայ տակաւին աղ նկատուիլ՝ սակայն* «անալի» — *անաղ — է իսկապէս »։ — Հոլցման, Առձեռն մեկն. Նոր Կտակարանի. « Համաբարբառ Աւետարանները », էջ 60։*

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ։

ԱՐՏԱԶ։ — *Արտազ, ուր նահատակուեցան Թադէոս առաքեալ եւ Սանդուխտ կոյս, մէկն էր հին Հայաստանի Վասպուրական — Վան — նահանգի նշանաւոր գաւառներէն։ Հին Արտազի կը համապատասխանէ այժմու Մակու գաւառը մասամբ, որ Պարսկաստանի հիւսիսակողմը կիսովին լեռնային եւ կիսովին դաշտային երկիր մըն է։ Ըստ աւանդական պատմութեան՝ Արտաշէս Բ. աշխարհակալ թագաւորը, 34–20, հոս բնակեցուց Ալաններու աշխարհէն բերուած գերիները։ Այս գաւառին մէջ կը գտնուի Աւարայրի կամ Շաւարշանայ դաշտը՝ ուր Հայ աշխարհի առաջին մարտիրոսներն հանգչեցան Թադէոս եւ Սանդուխտ, եւ ուր ապա Վարդանանք եւս մղեցին կրօնական մեծ պատերազմը։*

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ։

Թ Ա Դ Է Ո Ս Ի

« Ով ժողովուրդ՝ որ Թադէոս առաքելին աշակերտեցար՝ խաւարէն լոյս ելլելով,— բարեբանեցէք Բանն–Աստուածը մարմնացած »․— Օրհնութիւն, տուն։

« Դուն որ Հայաստանցիներուն շնորհեցիր ԹԱԴԷՈՍ սուրբ առաքեալը, եւ անով ճանչցուցիր Քու Միածինդ, ո՛վ Ներող, գթած երկնաւոր Հայր, կ'օրհնենք զՔեզ անլռելի ձայնով »․— « Տէր յերկնից »–էն, ա․ տուն։

Ս Ա Ն Դ Ո Ւ Խ Տ Ի Ն

« Քեզմով կ'պարծի այսօր սուրբ Եկեղեցին,
Ո՛վ վկայուհի սուրբ ՍԱՆԴՈՒԽՏ,
Որ հօրենական կըրօնքըդ թողլով՝
Քրիստոսի համար քու սուրբ արիւնդ թափեցիր։

Աշակերտեցար դու ԹԱԴԷՈՍ առաքելին,
Ու ճշմարիտ հաւատքին մէջ հաստատուեցար,
Հեթանոսի պաշտամանց հետ խառնակելով՝
Արժանի եղար Հօր մօտ ելլելու։

Դուն թողուցիր փառքը քու տիկնութեանդ,
Աստուածային փառքն հագնելով իբր զարդ․
Այսօր դասն անցար երկինքի զուարթնոց․
Բարեխօսէ դու Տիրոջ մեզ համար։

Գ.

ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ ԵՒ ՈԳՈՒՀԻ ԿՈՅՍ

ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ

— « Տէր, ո՞վ պիտի Քու վրանիդ մէջ մտնէ,
Կամ ո՞վ պիտի սուրբ լերանդ վրայ բնակի ».—
— « Վարքով ամբիծն՝ որ արդար գործ կը տեսնէ,
Ու կը խօսի ճշմարտութիւնն ի սրտէ.
Որ իր լեզուովը չէ սըտած բընաւին,
Ո՛չ ալ չարիք ըրած է իր ընկերին.
Չի նախատեր նա երբեք իր դըրացին,
Կ'արհամարհէ լոկ արարքները չարին »:

Սաղմոս, ԺԴ, 1–4:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ առաջին զոյգ Լուսաւորիչներէն եւ հիմնադիրներէն մէկն ալ ճանչցուած է ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ: *Թադէոսի նման ինքն ալ մէկն էր Յիսուսի* տասներկու *առաքեալներէն: Բարթողիմէոս, որ կը նշանակէ* որդի Թողոմէի, *իր հայրանունն էր, բուն անունն ըլլալով* ՆԱԹԱՆԱՅԷԼ, *մեր լեզուով* Աստուածատուր: *Իր ծննդավայրն էր Կանա քաղաքը, որ կը գտնուէր Նազարէթի հիւսիսակողմը՝ եօթը մղոն հեռաւորութեան վրայ:*

Յիսուս առաջին անգամ ծանօթացաւ ՆԱԹԱՆԱՅԷԼ–ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ*ին, երբ Կանա կ'երթար իր երեք աշակերտներուն հետ՝ ներկայ ըլլալու հարսանիքի մը: Նաթանայէլ՝ պարտէզին՝ նստած էր ճամբուն մէկ եզերքը տերեւախիտ թզենիի մը տակ, կէս մրափուն եւ կէս խոկուն վիճակի մէջ: Յիսուս, որ անկէց պիտի անցնէր, նշմարեց զայն հեռուէն: Իրեն ընկերացող աշակերտներէն մէկը՝ Փիլիպպոս, որուն բարեկամը կը թուի եղած ըլլալ այս Կանացին, վազեց անոր մօտ: «Գտանք Յիսուսը»,— բացագանչեց անոր ուրախութեամբ,— «Յովսէփի որդին՝ որու մասին գրած են Մովսէս ու մարգարէները: Ան Նազարէթցի է»: Վերջին բառը դէշ հնչեց Նաթանայէլի ականջին. չուզեց կարեւորութիւն ընծայել Փիլիպպոսի խօսքե–*

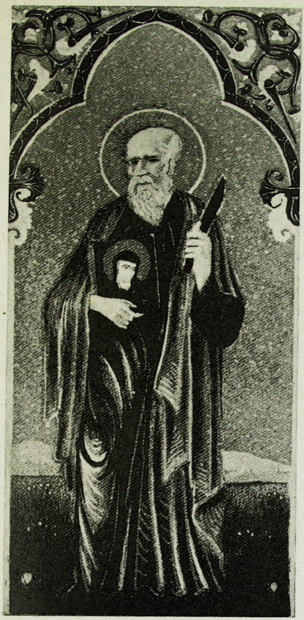

Ս· ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ

Առաջին Լուսաւորիչ Հայոց

[illegible]

րուն, եւ տեղէն իսկ չշարժեցաւ։ Շատերու նման ինքն ալ էր նախապաշարուած, եւ համարում չունէր Նազարէթցիներու մասին։ «Նազարէթէն կրնա՞յ բարի բան մը դուրս գալ», — եղաւ իր կտրուկ պատասխանը՝ անտարբերութեամբ ուսը թօթուելով։ «Եկուր ու տես», — թախանձեց ու ստիպեց Փիլիպպոս, քիչ մը վիրաւորուած՝ բայց աւելի եւս ոգեւորուած։ Բարթողիմէոս տեղի տուաւ, ելաւ ոտքի, եւ հետեւեցաւ իր բարեկամին։

Արդէն մօտեցեր էին, երբ Յիսուս՝ մատնացոյց ընելով Նորեկը միւսներուն՝ յայտարարեց լսելի ձայնով.— «Ահա՛ մարդ մը՝ որ արժանի է Իսրայէլ անունին, վասնզի անոր մէջ նենգութիւն չկայ»։ Այս անակնկալ ու փաղաքշական խօսքը զարմանք ու շփոթութիւն պատճառեց Նաթանայէլի, քանի որ իրեն համար դեռ անծանօթ մըն էր Յիսուս։ Անծանօթ մըն էր նաեւ ինքը Յիսուսի համար։ Ուստի հարցուց անոր պարզամտօրէն.— «Դուն ո՞ւսկից կը ճանչնաս զիս»։ Յիսուս քաղցր ու համակրալի ակնարկ մը նետեց անոր վրայ, եւ պատասխանեց.— «Երբ դեռ Փիլիպպոս չէր կանչած զքեզ, եւ դուն թզենիին տակ էիր նստեր՝ ես տեսայ զքեզ»։ Արդարեւ Յիսուս ոչ միայն տեսած էր հեռուէն Թոլոմէի որդին, այլ նաեւ ճանչցած էր մօտէն անոր մէջ ապագայ մեծ առաքեալը։ Իբրեւ խորապէս թափանցող միտք՝ ճանչցած էր անոր հոգին։ Անոր մէջ գտած էր ոչ թէ կեղծ՝ այլ ճշմարիտ Իսրայէլացի մը. վստահելի նկարագրի, բարոյական բարձր արժանիքի եւ գաղափարական կեանք մը ապրելու, ազնիւ գործի մը լծուելու ընդունակ ՄԱՐԴԸ։ Իր առաքինական գիծերն էին անկեղծութիւն, սրտբացութիւն, ուղղամտութիւն եւ նուիրում։ Ունէր նաեւ սուրբգրական հմտութիւն, բարեպաշտ հոգի, մշակուած միտք եւ արթնութիւն։ Ո՛չ դիւրահաւան էր, ո՛չ ալ թերահաւատ։ Փիլիպպոսի խօսքերուն չուզեց կուրօրէն հաւատք ընծայել. երբ, սակայն, տեսաւ Յիսուսը իր աչքերով, եւ լսեց անոր պարզ ու խորիմաստ պատասխանը իր իսկ ականջով՝ կռահեց անմիջապէս թէ սովորական մարդու մը դէմ չէր որ կը գտնուէր ինք։ Նաթանայէլի միտքը որքան խոկացող՝ նոյնքան ալ թափանցող էր։ Այդ մտքին եւ Յիսուսի հոգիին միջեւ մտերմիկ հաղորդակցութիւն մը դժուար բան չէր։ Ստուգիւ, ալ անծանօթ մը չէր Նազարէթցի այս վարդապետը Կանացի այդ նորեկ աշակերտին։ Անկասկած Յիսուս «վարդապետ» մըն էր. եւ անկից աւելին՝ «ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՈՐԴԻ» էր։ Այն միակ «Թագաւորն» էր ան՝ որուն կ՚ակնկալէր Իսրայէլ։ Տասներկուքին մէջ Կանայի այս աննենգ զաւակը՝ Բարթողիմէոս-Նաթա-

Նաթանայէլ եղաւ որ առաջին անգամ կռահեց ու յայտնեց Յիսուսի մէջ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՈՐԴԻՆ ՆԻ ՃՇՄԱՐԻՏ ԹԱԳԱՒՈՐԸ: Եւ ԱՅՍ ԴԱՒԱՆԱՆՔԻՆ ՎՐԱՅ էր որ ՊԻՏԻ ՀԻՄՆՈՒԷՐ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ:

*

Դէպ ի Կանա ճամբուն վրայ այդ հանդիպումը, եւ Յիսուսի խորհրդաւոր խօսքերը խոր տպաւորութիւն թողուցին Նաթանայէլ-Բարթողիմէոսի վրայ: Այդ օրէն նա դարձաւ առաջիններէն մէկը Յիսուսի անձնուէր աշակերտներէն: Ան հաւատացած էր կատարելապէս թէ իրենք «ալ աւելի մեծ բաներ» պիտի տեսնէին, ինչպէս խօսած էր իր վարդապետը, եւ թէ նոր կեանքի մը եւ նոր տեսիլի մը «երկինքը» պիտի բացուէր իրենց առջեւ:

Յիսուսի համբարձումէն յետոյ ինքն ալ առաքելական պաշտօնով այցելեց զանազան երկիրներ, Պարսից եւ Պարթեւաց կողմերը, Հնդկաստան եւ Ասորւոց սահմանները: Ամէնէն վերջ անցաւ Հայաստան՝ Ատրպատականի ճամբով: Առաջին անգամ մտաւ Սիւնեաց նահանգը: Իր քարոզութեան գլխաւոր դաշտերէն մէկն եղաւ Գողթն: Սիւնեաց այս գաւառը մեծ հռչակ հանած էր իր գուսաններով կամ երգիչներով: Գողթնեցիները իրենք ալ համբաւուած էին իրենց գուսարթ բնաւորութեամբ, կրօնասիրութեամբ եւ հին աւանդութիւններու հանդէպ սաստիկ նախանձախնդրութեամբ: Բարթողիմէոս մասամբ յաջողեցաւ դարձնել զանոնք նոր կրօնի լոյսին: ԺԳ–րդ դարու հայ պատմիչներէն մէկը՝ Ստեփանոս Օրբէլեան կը գրէ թէ առաքեալը Գողթնի մէջ եկեղեցի մըն ալ շինեց Տեառընդառաջ անունով: Գաւառին իշխանը Շար, իր կինը Նշնա, որդին Խոսրով, եւ թոռը Վահան՝ կը գտնուէին նորադարձներու գլուխը:

Նաթանայէլ Գողթնէն անցաւ Արտաշատ, Հայոց երբեմնի մայրաքաղաքը Այրարատի մէջ: Հոն Հայոց երկու Լուսաւորիչները հանդիպեցան իրարու, ինչպէս կը պատմէ աւանդութիւնը: Բաժնուելով իրարմէ՝ Թադէոս գնաց Արտազ, եւ Բարթողիմէոս Պարսկահայոց Հեր եւ Զարեւանդ գաւառը: Ամէն տեղ կը քարոզէր Աւետարանը՝ անվախ ու եռանդով: Շարունակելով իր ճամբան՝ մտաւ Անձեւացեաց գաւառը, Վանայ ծովուն հարաւակողմը: Այս գաւառին մէջ անուանի էր եղած «Դարբնաց Քար» կոչուած քարայրը: Այդտեղ կը պաշտուէր Անահիտի կուռքը՝ որուն քուրմերը դարբիններու դեր ալ կը կատարէին: Ասոնք իրենց կռանահարութիւններով կ՚ահաբեկէին ժողովուրդը, եւ զանազան կախարդութիւններով կը շահագործէին

անոնց անհաւատութիւնը։ Առաքեալը պայքարեցաւ այդ դարբին-քուրմերուն դէմ, որոնք՝ լերան մը կատարը բարձրացած՝ քարեր կը գլորէին վար, եւ սաստիկ ճիչ ու ձայներ կ՚արձակէին։ Այս կռիւն ունեցաւ յաջող ելք։ Քուրմերը հալածուեցան եւ փախուստ տուին։ Անահիտի կուռքը փշրուեցաւ, եւ Բարթողիմէոս անոր տեղ կանգնեց խաչ մը, յետոյ ալ շինեց եկեղեցի մը։ Այդ եկեղեցիին մէջ զետեղեց Աստուածածնի այն պատկերը՝ զոր իր հետ բերած էր Երուսաղէմէն, ինչպէս կ՚ըսէ աւանդութիւն մը։ Ասոր համար ալ եկեղեցին կոչուած է Սուրբ Աստուածածին։ Նոյն աւանդութեան համաձայն՝ այդ եկեղեցիի կողքին շինել տուած է նաեւ կուսանոց մը՝ զոր անուանած է Հոգեաց վանք։

Իր վերջին կայանն եղաւ Աղբակ, Վանայ գաւառներէն մէկը, սահմանակից Պարսկահայոց։ Այստեղ ինքն ալ յարաբերութեան մէջ մտաւ իշխանական տուներուն հետ։ Ծանօթացաւ մասնաւորապէս ՈԳՈՒՀԻ իշխանուհիին հետ՝ որ քոյրն էր Սանատրուկ արքային։ Սանդուխտի նահատակութիւնը հաւանաբար խորապէս ազդած էր այս կոյսին հոգւոյն վրայ։ Նոր կրօնը անոր սիրտն ալ էր գողցեր։ Յիսուսի լոյսը անոր մտքին մէջ ալ սկսեր էր ճառագայթել։ Մահուան չափ բուռն սէր մը անոր ներսն ալ կրակ մըն էր բոցավառեր։ Թափուած անմեղ արիւններուն մէջէն ինքն ալ իր պայծառ տեսիլն էր շիներ։ Հոն էր գտեր ճշմարտութիւնը՝ զոր պաշտելու իղձը անպատում երանութեամբ մ՚էր զինք լեցուցեր։

Բարթողիմէոսի գալուստը օրհնութիւն մ՚եղաւ անոր համար։ Ոգուհի զօրացած զգաց ինքզինքը։ Նոր ներշնչումներ վերակենդանացուցին իր մէջ սրբազան պատկերը իր եղբօր աղջկան։ Հաւատքի եւ գաղափարի դիւցազնուհին հրաւէր կը կարդար իրեն հետեւելու այն լուսեղէն ճամբուն՝ ուսկից ինք անցած էր։ Ոգուհի ալ վարանելու ոչ մէկ պատճառ ունէր, ուստի յայտնապէս խոստովանեցաւ իր քրիստոնէութիւնը։ Հրաժարեցաւ իր աշխարհիկ փառքերէն՝ որոնք ալ սնամէջ եւ անհրապոյր էին իրեն համար։ Նախընտրեց պալատի ապականութիւններէն դուրս մաքուր, պարզ եւ գաղափարական կեանքը, անմիտ հաճոյքները փոխանակելով հոգեւոր բարձրագոյն վայելքներու հետ, եւ հետեւեցաւ առաքեալին։

Սանատրուկ, այդ արիւնարբու եւ անզիջող մարդը, նոր անակնկալի մ՚առջեւ գտաւ ինքզինք։ Աղջկան կարմիր պատկերը դեռ չէր ջնջուած իր թունաւոր երեւակայութենէն։ Այդ պատկերը փոխանակ զինքը զգաստացնելու՝ աւելի շեշտած էր իր գազանական բնազդնե-

րը։ Ոչ մէկ սրբութիւն որ կարենար սանձահարել իր կիրքերը։ Լսելով իր քրոջ յանդգնութիւնը՝ իր բոլոր ջիղերը լարուեցան այդ կիրքերով։ Կանչելով իր Տերենտ հազարապետը, իր տան վերակացուն, ուղարկեց զայն Ոգուհիի մօտ։ Տերենտ ինքն ալ մասամբ եւ գաղտագողի վարակուած էր մթնոլորտը մագնիսող նոր ոգիով։ Պատկառանքով մօտեցաւ կոյսին, եւ բռնազբօսիկ խօսքերով ջանաց վերադարձնել զայն պալատ։ Ոգուհի կարդացած էր անոր հոգին։ Գուցէ մեղադրեց անոր դեդեւումները։ Կոչ ըրաւ անոր առնական արիութեան՝ թօթվելու կեղծիքի քօղը եւ մտնելու այն ճամբան՝ զոր ամբիծ ու պայծառ դիտակցութիւնը մատնացոյց կ՛ընէ։ Տերենտ՝ ամօթահար ՝առաւ վճռական քայլը։ Ինք ակամայ հրաւիրակ մոլորանքի՝ դարձաւ հլու ունկնդիրը երկնաւոր հրաւիրակին։ Ինքն ալ ընդունեց քրիստոնէութիւնը, եւ մկրտուեցաւ անմիջապէս։

Սանատրուկի կատաղութիւնը չափ չունէր։ Ան իսկոյն ատեան բերել տուաւ իր քոյրը, հազարապետը, ինչպէս նաեւ առաքեալը։ Երկար ու խիստ հարցուփորձեր, բռնի միջոցներ անզօր եղան խախտելու անոնց հաւատքը։ Առողջ ու տեղաւորուած համոզումը ծովու խարակներուն նման է. ո՛չ կը շարժի, ո՛չ ալ կը փշրուի։ Իշխանը յուսահատ՝ հրամայեց նախ քուքերով չարաչար հարուածել առաքեալը։ Վեց դահիճներ կատարեցին հրամանը։ Անվերջ ծեծերու տակ Նաթանայէլ–Բարթողիմէոս աւանդեց իր լոյս հոգին «Լուսոյ Հօր»։ Ուրիշ աւանդութեան մը համաձայն մորթազերծ ըրին զայն։ Այս սրախողխող նահատակուեցան նաեւ Ոգուհի կոյս եւ Տերենտ՝ ուրիշ բազմաթիւ հաւատացեալներով։

Առաջին զոյգին՝ ԹԱԴԷՈՍ–ՍԱՆԴՈՒԽՏԻ կը միանային, այսպէս, երկրորդ զոյգը՝ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ–ՈԳՈՒՀԻ, վառելու համար ջահը մեծ կրօնի լոյսին, ճառագայթելու ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ։

Աղբակի մօտ — այժմեան Պաշ–գալէն — կը գտնուի Ս. Բարթողիմէոսի հոյակապ եւ հռչակաւոր վանքը։ Աւանդութեան մը համաձայն հոն է թաղուած Նաթանայէլ–Բարթողիմէոսի, Հայոց Լուսաւորիչ այս «ժիր մշակ»ին մարմինը։

Հայաստանեայց Եկեղեցին կը կատարէ անոր տօնը տարին երկու անգամ, ինչպէս խօսեցանք նախորդ գլխուն մէջ։ Երանի թէ սակայն Բարթողիմէոսի հետ զոյգ յիշատակուի նաեւ Ոգուհի, ինչպէս Թադէոսի հետ կը յիշատակուի Սանդուխտ։

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ՆԱԹԱՆԱՅԷԼ–ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍԻ ԿԵԱՆՔԷՆ՝ ԸՍՏ ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ։

«Յիսուս կ'ուզէ երթալ Գալիլիա։ Կը գտնէ Փիլիպպոսը, եւ կ'ըսէ անոր.— «Եկուր հետեւէ»։ Փիլիպպոս Բեթսայիդացի էր, Անդրէասի եւ Պետրոսի քաղաքէն։ Փիլիպպոս կը գտնէ Նաթանայէլը, եւ կ'ըսէ անոր.— «Գտանք Յովսէփի որդի՝ Նազարէթցի Յիսուսը, որուն մասին գրեցին Մովսէս՝ իր օրէնքին մէջ, եւ մարգարէները»։ Նաթանայէլ կը պատասխանէ.— «Բայց մի՞թէ Նազարէթէն կրնայ լաւ բան մը դուրս գալ»։ Փիլիպպոս կը յարէ.— «Եկուր ու տես»։

«Երբ Յիսուս կը տեսնէ Նաթանայէլը որ իրեն կու գայ՝ կ'ըսէ անոր մասին իր շուրջիններուն.— «Ահա ճշմարիտ Իսրայէլացի մը՝ որուն ներսը նենգութիւն չկայ»։ Նաթանայէլ կը հարցնէ անոր.— «Ո՞ւսկից կը ճանչնաս զիս»։ Յիսուս կը պատասխանէ.— «Երբ դեռ Փիլիպպոս չէր կանչած զքեզ, եւ դուն նստեր էիր թզենիին տակ՝ ես տեսայ զքեզ»։ Նաթանայէլ վրայ բերաւ եւ ըսաւ.— «Վարդապետ, ԴՈՒՆ ԵՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՈՐԴԻՆ, դուն ես Իսրայէլի թագաւորը...»։ Յիսուս պատասխանեց.— «Անոր համար կը հաւատաս որ ըսի քեզ թէ տեսայ զքեզ թզենիին տակ։ Ասկէ աւելի մեծ բաներ ալ պիտի տեսնես»։ Եւ, խօսքն ուղղելով բոլորին, աւելցուց.— «Ճշմարիտ ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզ, ասկից վերջ պիտի տեսնէք երկինքը բացուած, եւ Աստուծոյ հրեշտակները՝ որ կ'ելլեն ու կ'իջնեն Մարդու-Որդիին վրայ»։ ..... Յովհ. Ա, 43–51։

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՅՍ ՀԱՏՈՒԱԾԻՆ։

Նազարէթի անունը յիշուած չէ երբեք Հին Կտակարանի մէջ։ Հաւաքական կարծիքը՝ Յիսուսի ժամանակին՝ աննպաստ եղած է Նազարէթցիներու բարքերուն նկատմամբ։

Նախապաշարուած մտքերը տարհամոզելու լաւագոյն միջոցն է աչքի դարմանը.— «Եկուր եւ տես»։

Նաթանայէլի կասկածը «անննենգ» էր եւ բարեմիտ։ Դժուար չէր զայն փարատել եւ անոր տեղ դնել նոյնքան անկեղծ հաւատք մը։

Իրական Իսրայէլացին — նաեւ մարդը — այն է՝ որուն մէջ նենգութիւն, կեղծիք չկայ։ Մարդկային նկարագիրը խաթարող բարոյական ամենամեծ ախտը կեղծիքն է։ Այդ կերպ ախտաւորուած հոգի մը Յիսուս նմանցուցած է «Սատանայի», չարութեան ոգիին՝ որ բացարձակապէս թափուր է «ճշմարտութենէ»։

Ինչ որ զարմանք պատճառեց Նաթանայէլի՝ ոչ այնչափ Յիսուսի զինք հեռուէն տեսած ըլլալու պարագան էր, որչափ Անոր տեսանողական ոգին՝ որով Ան իր ներքին ապրումներէն մաս մը կրցեր էր կռահել,— իր անկեղծութիւնը։

«Աստուծոյ Որդի» եւ «Իսրայէլի թագաւոր», երկուքն ալ այստեղ տարբեր անուանակոչումներն են Մեսիայի։

Յիսուս կը խոստանայ Նաթանայէլի հաւատքը վարձատրել «մեծամեծ բաներ»ով։ Ան, ինչպէս միւս աշակերտները, տեսեր էր Յիսուսի գիտնալու հրաշքը. պիտի տեսնէր աւելին՝ գործելու հրաշքը։

«Բացուած երկինք» կը խորհրդանշէ աստուածայայտնութիւն։ Յակոբի սանդուղի երազի վերյիշումն է այս թերեւս. Ծննդ. ԻԸ, 10–17։ Ինչ որ երազ էր Յակոբի համար՝ պիտի ըլլար իրականութիւն աշակերտներուն — ու նաեւ քրիստոնեաներուն — համար։ Այսինքն՝ տեւական ու կենդանի հաղորդակցութիւն մը երկնքի եւ երկրի, Աստուծոյ եւ մարդոց միջեւ։ Հոգեւոր այս փոխյարաբերութեան առաջին քայլն էր Բանին մարմնառութիւնը. Աստուած մարդացած՝ որպէսզի մարդը աստուածանայ։

«Հրեշտակները» նշանակներ են Աստուծոյ շարունակական յայտնութեան Մեսիայի երկրաւոր գործերուն մէջ, միջնորդները աստուածային հրաշագործութեան։

ԱՍՏՈՒԱԾ ԵՒ ՄԱՐԴԸ

«Ո՞վ է այն մարդը՝ որ կրնայ գիտնալ Աստուծոյ խորհուրդները, եւ կռահել թէ ի՛նչ է անոր կամքը։ Վասնզի ողորմելի են մարդոց մտածումները, եւ մեր հնարագիտութիւնները՝ անստոյգ։ Ապականացու մարմինը կը ծանրացնէ հոգին, եւ հողեղէն յարկը կը ճնշէ բազմահոգ միտքը։ Եւ երբ երկրաւոր բաները հազիւ կը նշմարենք, եւ ինչ որ մեր աչքին առջեւ է՝ դժուարութեամբ ձեռք կը բերենք, — հապա ո՞վ պիտի կրնայ քննել երկնաւոր իրերը։ Եւ քու խորհուրդդ ո՞վ ճանչցաւ, բայց եթէ այն՝ որուն դուն կուտաս իմաստութիւն եւ սուրբ հոգիդ կը ղրկես բարձունքէն։ Այս կերպով ուղղուեցան շաւիղներն անոնց՝ որոնք կ'ապրին երկրի վրայ. եւ մարդիկ խորհեցան այն բաներու մասին՝ որոնք հաճելի են քեզ. եւ իմաստութեամբ փրկուեցան»։

Իմաստ. Սողոմոնի, Թ, 13–18։

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻՉԸ

«Ի՜նչ գեղեցիկ են լեռներու վըրայ ոտները անոր՝
Որ աւետիս կը բերէ, խաղաղութիւն կ'հռչակէ,
Իբր բարութեան աւետաւոր եւ փրկութեան մունետիկ.
Որ Սիոնէն կ'ըսէ քեզ թէ թագաւորէ պիտ' Աստուած։
Ձայն պիտի բարձրացընեն պահապաններդ բոլոր,
Եւ անոնք միաբերան պիտի երգեն ցնծութեամբ.
Վասնզի պիտի տեսնեն յայտնապէս այն ժամանակն՝
Ուր Տէրն ողորմութիւն պիտի ընէ Սիոնին։
Սաղիմական լեռներն իրենց աւերներովը մէկտեղ
Պիտի ուրախութեան աղաղակներ բարձրացնեն,
Զի գթաց Տէրն իր ժողովուրդին, Երուսաղէմը փրկեց»։

Ես. ԾԲ, 7–9։

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

«Աստուած մեզի տուաւ ո՛չ թէ երկչոտութեան՝ այլ զօրութեան, սիրոյ եւ զգաստութեան ոգի։ Ուստի մի՛ ամչնար վկայութիւն տալու մեր Տիրոջ. մի՛ ամօթ սեպեր նաեւ զիս՝ որ կապուած եմ անոր անունով։ Միացիր ինծի՝ կրելու չարչարանքներ Աւետարանի քարոզութեան համար, զօրութեամբն Աստուծոյ՝ որ փրկեց զմեզ, եւ կանչեց սուրբ կոչումի մը։ Եւ աս՝ ոչ թէ նայելով մեր գործերուն, այլ համաձայն իր առաջադրութեան եւ այն շնորհքին՝ որ մեզի տրուեցաւ դարեր առաջ Քրիստոս Յիսուսի միջոցով, եւ որ յայտնուեցաւ այժմ մեր Փրկչին՝ Յիսուս Քրիստոսի երեւումով. Քրիստոսի՝ որ խափանեց մահը, եւ լոյսի բերաւ կեանքն ու անմահութիւնը՝ Աւետարանով։ Այս Աւետարանին է որ ես կարգուեցայ քարոզիչ, առաքեալ եւ հեթանոսաց վարդապետ։ Եւ ասոր համար է որ ես այս չարչարանքները կը կրեմ։ Սակայն աս ամօթ չեմ համարեր ես, վասնզի գիտեմ թէ որու եմ հաւատացեր, եւ հաստատուն կերպով համոզուած եմ թէ Ան կարող է պահել մինչեւ մեծ Օրը՝ ինչ որ ես աւանդած եմ Իրեն»։

Բ. Տիմ. Ա, 7–12։

Ո՞ՒՍԿԻՑ ՎԱԽՆԱԼ

« Մի՛ վախնաք անոնցմէ՝ որոնք մարմինը կ'սպաննեն, բայց հոգին չեն կրնար սպաննել. այլ աւելի վախցէք Անկէց՝ որ հոգին ու մարմինը միանգամայն կարող է կորսնցնել գեհենի մէջ:

« Չէ՞ որ երկու ճնճղուկներ մէկ թանգի կը ծախուին. եւ անոնցմէ մէկը չիյնար գետին առանց ձեր Հօր կամքին: Իսկ ձեր գլխուն բոլոր մազերն անգամ համրուած են: Մի՛ վախնաք, ուրեմն. զի դուք շատ աւելի կ'արժէք քան ճնճղուկները »:

Մատթ. Ժ, 28–31:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Ա.— *Աստուած կատարելութեան մատակարարն է: Անկեղծ ու կորովի ձըգտումով դէպ ի այդ Տիպարը՝ մենք աւելի կամ պակաս չափով հաղորդակից կ'ըլլանք Իր էութեան, եւ դիտակ՝ Իր խորհուրդներուն: Մեր այս ծանօթութիւնը սակայն կը մնայ միշտ* յարաբերական: *Կռահել Աստուծոյ կամքը՝ բացարձակ անհնարութիւն մը չէ: Ֆիզիկական ապականած կեանքը կամ աւելորդ հոգերով ծանրաբեռնուած միտքը անատակ կ'ընեն հոգին զբաղելու « երկնաւոր Իրեր »ով: Բայց իմաստութիւնը՝, որով կը ներդաշնակաւորենք մեր ֆիզիկական եւ հոգեկան հակամիտութիւնները իրարու հետ, եւ Աստուծոյ մաքուր հոգին՝ որուն ներշնչումներով մենք կը բիւրեղացնենք մեր ներքին ապրումները,— ո՛չ միայն մեզ կը կարողացնեն ճանչնալու աստուածային բարձրագոյն խորհուրդները կեանքին եւ տիեզերքի, այլ նաեւ ուղղելու մեր երկրաւոր ընթացքը եւ առաջնորդելու փրկութեան:*

Բ.— *Եսայիի հատուածը կուտայ մեզի կենդանի պատկերը հոգեբանական այն վայրկեանին՝ ուր տեղի կ'ունենայ Իսրայէլի դարձը Բաբելոնէն: Ահա մունետիկները՝ որ կը բարձրանան լեռներու — բլուրներու — կատարները ժողովուրդին յայտարարելու* բարի լուրը, աւետիսը *խաղաղութեան, բարութեան եւ փրկութեան: Պիտի վերադառնայ աստուածպետական դարաշրջանը, Եահուէն պիտի թագաւորէ: Մարգարէները, այս անգամ Իսրայէլի « պահապանները », ցնծութեան երգերով պիտի ողջունեն այն ժամանակը՝ ուր Սիոն, Իսրայէլի ժողովուրդին այդ խորհրդապատկերը, պիտի արժանանայ Տիրոջ ողորմութեան: Լեռներն անգամ իրենց աւերակներով պիտի մասնակցին ընդհանուր ուրախութիւններուն, զի՝ իբր արդիւնք Եահուէի* գթութեան՝ *Երուսաղէմ պիտի գտնէ իր* փրկութիւնը:

Մարգարէական նախատեսող *հոգին՝ իր խանդավառող շունչն առած հայրենի կրօնի նախանձախնդրութեամբ սպառազինուած հայրենասիրութենէն՝ այս* ներապատկերով *կ'ոգեւորէ տարագիր Իսրայէլը վար առնելու Բաբելական գետեզրի լալկան ուռիներէն կախ տրուած իրենց քնարները եւ վերերգելու Սիոնի մոռացուած փառքը զուարթօրէն:*

Քրիստոնէացած միտքը « հեթանոսաց առաքեալ »ին՝ այս նկարագեղ պատկերին մէջ կը փնտռէ ու կը գտնէ աւիշն ու ներշնչումը այն « աւետարանադրոշ » կոչումին՝ որ առաքեալներունը, այս նոր մունետիկներունը պիտի ըլլար: Աւետւած խաղաղութիւնը, բարութիւնը եւ փրկութիւնը պիտի ստանային իրենց բարձրագոյն արժէքն ու նշանակութիւնը՝ զուտ քաղաքական բնոյթէն վերածուելով բարոյական նկարագրին: Ողջ մարդկութիւնն *է հոս — փոխանակ* առանձնաշնորհեալ Իսրայէլի — *որ պիտի թօթվէ բարոյական ապականութեանց կապանքները, դուրս պիտի գայ ստրկացուցիչ* գերութենէն, *եւ պիտի տիրանայ* ճշմարտութեամբ *շահուած* ազատութեան, *իրական* ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ:

Գ.— Քրիստոնէական կրօնը ներգործոյթներու — Էնէրգիա — խօսած սկիզբ մըն է զօրութեան, սիրոյ եւ զգաստութեան։ Զօրութիւնը — ներքին շարժիչ ոյժ մը — ժխտումն է վարանքի, երկչոտութեան, վերապահումի՝ ճշմարտութեան վերաբերմամբ. սէրը, « յոյսին հանդոյցը », անհաշտ է երկիւղին եւ ամօթին հետ՝ պաշտպանելու արդար դատ մը. զգաստութիւնը՝ զսպանակն ու հակակշիռն է անձին կիրքերուն։

Այս երեք առաքինական ներգործոյթները անհրաժեշտ են անոնց համար՝ որոնք հաստատակաց ծառայութեան կը նուիրուին. որոնց կոչումն է վկայել — յայտարարել ճշմարտութիւնը — այն սկզբունքներուն՝ զորս որդեգրած են, եւ գնահատել արժանիքն այն անձերուն՝ որոնք նոյն այդ սկզբունքներուն համար կը հալածուին ու կը չարչարուին։ « Ամօթը » կը նսեմացնէ այսպիսի կոչումի մը գիտակցութիւնը։

Աստուած փրկած է զմեզ, այսինքն՝ փրկութեան ճամբուն մէջ դրած է զմեզ։ Այդ ճամբան մեր « սուրբ կոչումն » է։ Զօրութեամբ, սիրով եւ զգաստութեամբ կատարուած նուիրումի եւ զոհաբերութեան ճամբան է այդ։ Այդ կոչումը յաւիտենական առաջադրութիւնն է Աստուծոյ, մարդուն սրբագործութեան դիտակէտը։ Նաեւ « շնորհ » մըն է ան Աստուծմէ, տրուած մարդոց՝ սկիզբէն իսկ։ Այս շնորհը իր ամբողջական արժէքով յայտնուեցաւ Յիսուսի անձին մէջ՝ որ իր Աւետարանով լուսաբանեց կեանքը, մահը եւ անմահութիւնը։ Թէեւ այս շնորհը արդիւնք չէ մեր գործերուն, բայց մեր կեանքին մէջ կ'արդիւնաւորուի մեր գործերով։ Աւետարանական սկզբունքներու հետ հաշտ եւ զանոնք կիրառող գործերով։

Աւետարանի քարոզութեան կոչուած առաքեալ մը իր կրած չարչարանքները կը տանի անվեհեր համբերութեամբ, առանց ստորնացումի թիւր ամօթն ունենալու։ Զի ան գիտէ թէ ի՛նչ բանի հաւատացած, վստահած է, այսինքն՝ Աստուծոյ, իբրեւ բացարձակ ճշմարտութեան եւ գերագոյն Սիրոյ, որուն աւանդած է ինքզինքը եւ իր բոլոր յոյսերը։ Այս յոյսերը չեն կրնար ի դերեւ ելլել։ Կայ արդարեւ « մեծ օր մը » ամենուս համար, ուր այդ յոյսերը կը գտնեն իրենց պսակն ու փառքը։

Պօղոս ինքզինք կ'անուանէ յաճախ. « հեթանոսաց առաքեալ », կամ « հեթանոսաց վարդապետ », իր մտադրութիւնը կեդրոնացուցած ըլլալով մասնաւորապէս հեթանոս — հրէութենէ դուրս — աշխարհին վրայ՝ իբրեւ ամէնէն խոստմնալից ու բեղմնաւոր մարզը առաքելական գործունէութեան։ Այդ աշխարհը բոլորովին զանց ըրած չեն նաեւ ուրիշ առաքեալներ։ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներն հանդիսացան ժողովուրդի մը՝ որ նոյնպէս կը պատկանէր այդ աշխարհին։

Դ.— Ճշմարտութիւնը ծածկել՝ անհնար է. այսօր « խաւարի մէջ »՝ վաղը « պիտի գայ լոյսին ». ինչ որ կը լսուի « ականջէն »՝ ապա պիտի քարոզուի « տանիքներու վրայէն », հրապարակով։ Ի զուր է, ուրեմն, վախնալ անոնցմէ՝ որոնք կը հակառակին ճշմարտութեան, եւ մինչեւ իսկ կ'սպաննեն զայն քարոզողները։ Ֆիզիկական մահուան երկիւղը գործ չէ հոգեկան արիութեան՝ որով զօտեպնդուած պիտի ըլլան ճշմարտութեան քարոզիչները։

Կայ սակայն բարոյական մահ մը՝ ուսկից հարկ է զգուշանալ, վախնալ իսկապէս։ Անիկա ճշմարտութեան դէմ երթալն է։ Այսպիսի ընթացք մը կը հեռացնէ մարդը Աստուծմէ՝ որ կեանքն իսկ է։ Այս հեռացումը, ուրեմն, բարոյական մահն է՝ ֆիզիկական մահէն առաջ եւ վերջ։

Մահը չի գար ուղղակի Աստուծմէ, զի մահը անհաշտ է Աստուծոյ գաղափարին հետ։ Մահը « պտուղ » եւ հետեւանք է բարոյական այն յոռի եւ աններդաշնակ կացութեան՝ զոր մենք կ'ստեղծենք մեր իսկ ներսը՝ մեր ապրած կեանքով ու գործունէութեամբը։ Վախը Աստուծմէ՝ որ կեանք է եւ կեանք կուտայ՝

անիմաստ է։ Վախը Աստուծմէ՝ որ սէր է եւ սէր կը ներշնչէ՝ անբնական է։ Պէտք է վախնալ մեր իսկ նկարագրէն։ Զի երբ ան կը խաթարուի բարոյական չեղումներով աշխարհի փորձութեանց մէջ՝ իր հետ կը բերէ հոգին ու մարմինը միանգամայն սպաննող մահը,— «գեհենը»։ Ուրիշ խօսքով՝ հոգին ու մարմինը կը դարձնէ ապականութեանց վայր մը՝ գեհեն մը։

Տիեզերական կամք մը կայ՝ որ Աստուծոյն է։ Այդ կամքը կ՚արտայայտուի կամ կը յայտնուի ֆիզիկական եւ հոգեկան օրէնքներով՝ որոնք անյեղլի են։ Առանց այդ կամքին տերեւ մ՚իսկ չի շարժիր արդարեւ, կամ՝ Յիսուսի խօսքով՝ «ճնճղուկ մը գետին չ՚իյնար»։ Մեծ է մարդուն արժէքը. Յիսուսի բացատրութեամբ՝ «անոր գլխուն բոլոր մազերն անգամ համրուած են»։ Բայց մարդը ինքն ալ ենթակայ է նոյն այդ օրէնքներուն, Աստուծոյ կամքին։ Ըմբռնելու եւ գնահատելու համար իր մեծութիւնը եւ մնալու համար այդ մեծութեան մէջ՝ անհրաժեշտ է որ ան չեզոքացնէ վախին պատճառները, մշակէ իր նկարագիրը ճշմարտութեամբ։

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ։

ԳԵՀԵՆ։ — Այս բառը սղումն է եբրայական Գէ–բէնի–Հաննոմ բառին՝ որ կը նշանակէ «Ենովմայ որդիներուն հովիտը»։

Այս հովիտին կամ ձորին մէջ երբեմն տեղի ունեցած են քանանական Մոլոք դիքին պաշտամունքները։ Անոր պղինձէ աժերուն մէջ վառուած կրակի բոցերուն վրայէն կ՚անցունէին երկու սեռէ տղաներ՝ իբրեւ սրբագործող ձօն աստուածին։ Յովսիա, որ թագաւորն էր Յուդայի Ն. Ք. 641–610, կործանեց Մոլոքի կուռքը, եւ հովիտը լեցուց մարդկային ոսկրոտիներով։

Ժամանակի ընթացքին այս Գեհենը նկատուեցաւ իբրեւ մարմնական եւ հոգեկան մշտնջենաւոր պատիժի վայր մը — «կրակի հնոց» մը — ուրացող հրեաներու, եւ սպա ամբողջ չարերուն համար։

Գեհենը դրեթէ այս իմաստով մուտք գտաւ նաեւ քրիստոնէական ըմբռնումին մէջ, եւ նոյնացաւ «դժոխք»ի գաղափարին հետ։

Տարակոյս չկայ թէ ինչպէս որ «Աստուծոյ թագաւորութիւնը ձեր ներսիդին է», Ղուկ. ԺԷ, 21, այնպէս ալ իրական գեհենը կամ դժոխքը մարդուն ներսիդին է։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ։

Ա.— ԱՂԲԱԿ։ — Վասպուրական — Վան — նահանգի հին գաւառներէն մէկն է Աղբակ, որ մեծ մասամբ դաշտային եւ մասամբ ալ լեռնային երկիր մըն է։ Բերրի հող եւ առատ ջուր ունի։ Գաւառագլուխն է Պաշ–գալէ, Վանէն 18 ժամ հեռու։ Իր բնակիչները ամէնէն աւելի, կրցած էին պահել, պարզ ու մաքուր կենցաղի մը նահապետական տիպարը։ Անոնց թէ՛ ընտանեկան եւ թէ՛ ընկերային յարաբերութիւնները հնութիւնը կը վերյիշեցնէին։ Ինչպէս վերը ըսուեցաւ, այս գաւառին մէջ կը գտնուէր Ս. Բարթողիմէոսի հոյակապ վանքը։

Բ.— ԳՈՂԹՆ։ — Սիւնեաց — այժմեան Ղարաբաղի մէկ մասը, կամ բուն Զանգեզուրի — գաւառներէն մէկն էր Գողթն։ Ունի խոր ձորեր, անտառապատ լեռներ, եւ գետեր։ Երկիրը բարեբեր է։ Հռչակաւոր են իր այգիները, որոնց համար կոչուած է «գինաւէտ»։ Գողթն հին ատեն նշանաւոր հանդիսացած է ո՛չ միայն իր զօրութեամբ՝ այլ նաեւ իր կրթութեամբ։ Հեթանոսական շրջանէն սկսած բնակիչներն եղած են կրօնասէր։ Քրիստոնէութիւնը հոս մուտք գտած է

Բարթողիմէոս առաքեալի ձեռքով։ Ըստ աւանդութեան՝ այս գաւառին մէջ նախ շինած է, ինչպէս յիշատակուեցաւ, առաջին եկեղեցին՝ «Տեառնընդառաջ» անունով։

Գողթն հայ գրականութեան պատմութեան մէջ ալ կը բռնէ առաջին տեղը։ Գողթնի երգիչները իրենց բամբիռներով անմահացուցած են նախնեաց դիւցազնական գործերը եւ կրօնական ըմբռնումները։ Իրենց երգերը կը կոչուէին « թուելեաց երգեր », « վիպասանութիւններ », « առասպելներ », « գրոյցներ », եւ այլն։ Անոնք խմբագրուած կամ շարադրուած էին, եւ անգիր կ'արտասանուէին շատ գեղեցիկ հին հայերէնով մը։ Ատոնցմէ մէկն է հաւանաբար Վահագնի նուիրուած սիրուն հաղներգութեան մը հետեւեալ պատառիկը․—

« Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով,
Երկըն ի ծովուն ունէր
Ըզկարմըրիկ եղեգնիկն։
Ընդ եղեգան փող՝ ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր․
Վազէր խարտեաշ պատանեկիկ։
Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մօրուս,
Եւ աչկունքըն էին արեգակունք »։

Այս թանկագին պատառիկը՝ որ կ'երգուէր բամբիռ կոչուած հայկական նուագարանով մը՝ մեզի աւանդած է « Հայոց պատմահայր » կոչուած, եւ Ե–Է–րդ դարերէն մէկուն մէջ ապրած Մովսէս Խորենացի։

Գողթնեցիք տուած են մեծ հանճարեղ մարդիկ։ Գողթնեցի էին Թովմաս Եպիսկոպոս, եւ իր քեռորդին՝ Ղուկաս, որոնք ԺԷ–րդ դարուն վերջերը եւ ԺԸ–րդին սկիզբները բազմաթիւ գիրքեր հրատարակեցին Հոլանտայի Ամստերդամ քաղաքին մէջ։

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ։

ԹԱԴԷՈՍԻ ԵՒ ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍԻ

Անըսկիզբ Աստուած եւ անճառելի Դու լոյս համասփիւռ,
Քու ողորմութեամբըդ ցաթեցիր Դուն լոյսը գիտութեանդ՝
Հայաստանի մէջ։

Միածին Որդի, Լոյս՝ Լոյսէն ծագած Դու աշխարհի մէջ,
Ամբիծ հաւատքին կանչեցիր՝ ձեռքով սուրբ առաքելոց
Հայաստանցիներս։

Դուն որ աղբիւր ես անըսպառելի, եւ կենդանարար եւ անճառ բըխում,
Բարերար, փրկիչ եւ ազատարար, Քու գիտութիւնովըդ լեցուցիր Դուն
Հայաստանը մեր։

Ուրեմըն եկէք, ո՛վ Հայաստանեայց դուք մեր ժողովուրդը լուսաւորուած,
Տուէք օրհնութիւն Հօր՝ բարձունքներուն մէջ՝ միջոցովը Բարթողիմէոս
սուրբ առաքեալին։

Ո՛վ ժողովուրդ, որ աշակերտեցար նախ Թադէոս սուրբ առաքեալին,
Այն մուր խաւարէն լոյսին ելլելով,— բարերարնեցէք զԱյն որ մարմնացած
Բանն–Աստուածն եղաւ:

Դուք որ ծնեոքով սուրբ առաքեալներուն նորոգուեցաք այն հնութենէն խաւար,
Գոհութեան խօսքով փառք տուէք Անոր՝ որ մեր բընութիւնը հին՝ նորոգեց:

« ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԻՑ »–ԷՆ

Հայրապետունկ այգւոյն հրեղէն պարիսպներ, բարձր աշտարակներ,
Ոսկեղէն բաժակներ, ու ծիր մատռուակներ,
Ո՛վ Հայաստանեայց հոգեւոր հայրեր,
Բարթողիմէոս, եւ դու Թադէոս,
Տիրոջ մօտ եղէք մեր հոգիներուն համար բարեխօս:

ՋՈՅԳ ԼՈՒՍԱԲԵՐՆԵՐ

Սուրբ առաքեալներն ՅՈՒԴԱ–ԹԱԴԷՈՍ
Եւ ՆԱԹԱՆԱՅԷԼ–ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ,
Զոյգ Լուսաբերներն են Հայաստանի,
Մեր երախտագէտ սրտին արժանի:
Զըտիչ կրակը մեզ բերին Յիսուսի,
Կրակը Հաւատքի, Սիրոյ եւ Յոյսի·
Եւ ճշմարտութեան Արեգակն արդար
Սորվեցուցին մեզ պաշտել անդադար:
Լուսաղբիւրն ինքն է, Հայրը մարդկութեան՝
Ուսկից կը բըխի կեանքը յաւիտեան,
Բիւր շընորհներով, բարիքներով բիւր,
Ինք մնալով դարձեալ անըսպառ աղբիւր:
Այդ ջինջ աղբիւրին ծիր մատռըւակներ
Զոյգ առաքեալներն Աստուած է կարգեր:
Ոսկի բաժակները մեր սրտերուն
Լեցընենք Անոր սիրովը ջերուն·
Եւ արբեցումով սուրբ ներշընչումի
Մաքրենք հոգիներն մեր զազրաթորմի,
Որպէսզի լոյսով, սիրով զանգուըւած՝
Մեր էութեան խորը տեսնենք զԱՍՏՈՒԱԾ:

Գ. Ն. Տ.

Ի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

Ստուերագիր նկարիչքն զպատկերս թագաւորաց նախ յոտիցն ձեռնարկեն, եւ զբոլոր անդամս մարմնոյն ներքուստ ի վեր ձեւացուցանեն, եւ ապա ի ձեռն գրչոյն նանաչի թէ ո՛վ իցէ: Ըստ այնմ օրինակի եւ Տէր մեր ի ըսկըզբանն արար ի ջրոյ գինի, եւ ապա զամենայն խեղութիւն անդամոց ած յառողջութիւն, ո՛ւր ոտիւք, ո՛ւր ձեռօք, ո՛ւր ականջօք, եւ զայլն ամենայն...: Իսկ իբրեւ մերձեցաւ ժամանակ կատարման իւրոյ՝ կատարումն նշանաց զյարութիւնն Ղազարու եցոյց ամենեցուն... առ Ղազար սահմանեցաւ նշանագործութիւնքն, իբրեւ զլուխ ի վերայ կենդանւոյ...:

Եւ որպէս յերգիոնն արուեստապետն ընդ մի բերան փչէ, եւ բազմութիւն փողոցն առհասարակ գոչեն, ոմն սոսկ, ոմն թաւ, եւ ոմն եւս թանձրագոյն, եւ այլքն ըստ իւրաքանչիւր կարգի. եւ թէպէտ բազումք են թուով՝ մի ձայն ասի եւ ոչ բազում. ըստ ձեռին շարժողին ընտրութիւնք ձայնիցն երեւին, եւ գործին մի է. եւ նոյն բաւական առ ամենեսին: Այսպէս եւ Մարիամ եւ Մարթա, եւ եթէ այլ ոք գոյր ի տան անդ՝ իբրեւ զնոսա հաւատացեալ՝ թէպէտեւ որիշ որիշ բարբառէին՝ սակայն մի հաւատք էր ամենե-

ՂԱԶԱՐՈՍԻ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ստուերագիր նկարիչները թագաւորներու պատկերները նախ ոտքերէն կ'սկսին, եւ մարմնին բոլոր անդամները վարէն վեր կը ձեւաւորեն, եւ ապա գլխով կը ճանչցուի նկարին ինքնութիւնը: Ասոր նման մեր Տէրն ալ նախապէս ջուրէն գինի շինեց, եւ ապա բոլոր խեղուած անդամները, ըլլայ ձեռք, ըլլայ ոտք, ըլլայ ականջ, եւ այլն՝ առողջացուց...:

Եւ երբ մօտեցաւ իր կեանքի վախճանը՝ իր լրում հրաշքներու Ղազարոսի յարութիւնը ցոյց տուաւ ամենուն...: Ղազարոսով վերջ գտաւ հրաշագործութիւնը՝ իբրեւ գլուխը բանաւոր կենդանիին վրայ...:

Եւ ինչպէս որ երգեհոնին մէջ երաժշտապետը մէկ բերանէն կը փչէ, եւ բազմաթիւ փողեր միասին ձայն կը հանեն, մէկը բարակ, մէկը թաւ, ուրիշ մը թանձր, եւ միւսներն ալ իւրաքանչիւրն իր կարգին. եւ թէեւ փողերը բազմաթիւ են՝ բայց միաձայն կ'ըսուի եւ ոչ բազմաձայն. զի ձեռքին շարժումին համաձայն ձայները կը պէսպիսուին, սակայն գործիքը մէկ է, եւ նոյնը կարող է բոլոր ձայներն ալ հանել. այսպէս նաեւ Մարիամ եւ Մարթա, եւ եթէ իրենց նման ուրիշ հաւատացեալներ ալ կային տան մէջ, թէպէտ առանձին առանձին կը խօսէին՝ սակայն ամենուն հաւատքն ալ մէկ էր, մէկ սիրով կը սիրէին Յիսուս, բոլորն ալ մէկ հոգեւոր իմաստա-

ցուն, զմի սէր սիրէին զՅիսուս, զմի հոգեւոր իմաստութիւն ունէին ամենեքեան:

ՆԵՐԲՈՂ Ի ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՆ

Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր, մարգարէն ձայնէ· երկրպագեցէք պատուանդանի սրբոյ ոտից նորա: Եւ ես զայն ձայնեմ, ըստ հոգւոյն նախազդեցութեան առբերելով զբանս հրատարակեմ...:

Քանզի սա — խաչն — մեզ ի մահուանէ ի կեանս առնի փոխադրութեան առիթ, եւ կեանս ոչ իբրեւ յաղցաւորս եւ յերկրայինըս, այլ յանվախճանս եւ յանպատումս եւ յանմատոյցս...: Արդ այսքանեաց եւ այսպիսեաց մեզ բարութեանցս առթողի՝ որպիսի՞ մեզ հասցէ հատուցանել զոհութիւն· սակայն որչափ ի կարի մերում է՝ հանդերձ զովասանական երգով միշտ ի խոնարհ երկիրպագցուք...:

Օրհնեա՛լ ես, փայտ կենաց, իմանալի տապան, որ ի հեղձական ծովէս ի քեզ օժանդակեալ ոգւոց՝ զերազոյն ծփական ալեաց մերձ առ երկին թեթեւ թռուցեալ վերաբերիս, դուռն ի կողմանէ քոյոյդ վերնատան զսուրբ եւ զտէրունեան բաց ունելով զկողդ...:

Օրհնեա՛լ ես, փայտ սուրբ, իմանալի հնձան, քանզի ի քեզ երկնայինն այն ճմլեցաւ ողկոյզ՝ քաւական յուրախութիւն երկնայ-

թիւն ունէին:

ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐԾԱՆՈՂ,
Ճառ ի Յարութիւն Ղազարու:

ՆԵՐԲՈՂ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻՆ

«Բարձրացուցէք մեր Տէր Աստուածը», կը ձայնէ մարգարէն Դաւիթ· «երկրպագեցէք անոր ոտքերու սուրբ պատուանդանին»: Ես ալ զայն կը ձայնեմ՝ Հոգւոյ նախազդեցութեամբ մէջս կրած խօսքերը քարոզելով...:

Վասնզի աս — Խաչը — առիթ կ'ըլլայ մեզ մահէն կեանքին մէջ փոխադրուելու, եւ այն՝ ոչ թէ պակասաւոր ու երկրաւոր, այլ անվախճան, անպատում եւ անմատչելի կեանքին մէջ...: Արդ, մեզ այսքան եւ այսպիսի բարութեանց առիթ եղողին ի՞նչպիսի գոհութիւն պիտի կարենանք հատուցանել· սակայն մեր կարողութեան չափով՝ գովասանական երգով միշտ խոնարհութեամբ երկրպագենք...:

Օրհնեա՛լ ես, կենաց ծառ, իմանալի տապան, որ քեզմով զօրացած հոգիները այս խեղդող ծովէն դէպ ի երկնամերձ գերագոյն ծփանուտ ալիքները կը բարձրացնես թեթեւաթռիչ, քու վերնատանդ կողքէն սուրբ ու տէրունեան կողդ բանալով իբրեւ դուռ...:

Օրհնեա՛լ ես, սուրբ ծառ, իմանալի հնձան, վասնզի քու մէջդ ճմլուեցաւ երկնային այն ողկոյզը՝ որ կարող է ուրախացնել երկնայիններն ու երկրայինները...:

կանդեր կամքի ազատութիւնը։ Ձի բռնանար խղճին վրայ։ Ան կուչում կ՚ընէ սրտին ու մտքին միանգամայն։ Ոսկեանց պատասխանը աւելի բորբոքեց բարկութիւնը խիզախ Արտաւազդին՝ որ իսկոյն խողխողել տուաւ զանոնք նոյն տեղւոյն վրայ, ու հեռացաւ։

* * *

Տասնեւեօթը հոգի էին այն պալատական Ալանները՝ որոնք Ոսկեանց միջոցով ընդունեցին քրիստոնէութիւնը։ Իրենց գլխաւորին անունն էր Բահադրա։ Ցիսուսի հաւատքին դառնալէ վերջն ալ անոնք դեռ ժամանակ մը մնացին ապարանքին մէջ։ Ցետոյ, սակայն, վախնալով որ մի գուցէ փորձութեան մը վտանգին ենթարկուին՝ խոյս տուին անկէց։ Ոսկի քահանային ձեռքով մկրտուեցան Նփրատի ակունքին մէջ։ Այդ առիթով Բահադրա կոչուեցաւ Սուքիաս, եւ այս ամբողջ խումբը իր անունով ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՔ։ Ի յիշատակ այս դէպքին Սուքիասեանք այդտեղ տնկեցին խաչ մը՝ զոր անուանեցին Անտեսց խաչ։ Իրենք ալ բնակեցան հոն, ծաղկաւէտ վայրի մը մէջ, Ոսկեանց մօտ։

Արտաւազդ արքայորդին սպաննելով Ոսկեանները՝ խնայած էր իր ազգականներուն՝ Սուքիասեանց։ Ասոնք գուրգուրանքով վերցուցին իրենց մարտիրոս ուսուցիչներուն մարմինները եւ թաղեցին։ Իրենք ալ ժամանակ մը շարունակեցին իրենց կրօնաւորական ու ճգնողական կեանքը՝ հոն։ Ապա պէտք տեսան աւելի ապահով տեղ մը փոխադրուիլ։ Անցան Սուկաւէտ կոչուած Ջրառատ լեռը, Բագրեւանդ գաւառին մէջ։ Այնտեղ ապրեցան քառասունեւչորս երկար տարիներ։

Դատիանոս Ալաններու գահը բարձրանալով՝ ուզեց գտնել Սուքիասեաններու հետքը։ Իր զօրավարներէն մէկը՝ Բառլահան ղրկեց որոնումներ կատարելու, եւ վերադարձնելու զանոնք իրենց երկիրը։ Զօրավարը յաջողեցաւ երեւան հանելու զանոնք՝ երբ անոնք կը դըտնուէին Սուկաւէտի ստորոտը։ Նախ ջանաց համոզել զանոնք քաղցրութեամբ եւ խոստումներով։ Երբ ասոնք մնացին ապարդիւն՝ դիմեց բռնի միջոցներու։ Բառլահա բախեցաւ անոնց կրանիտէ հաւատքին։ Կապել տուաւ զանոնք ցիցերու, եւ բրածեծ չարչարեց։ Ապա վառած ջահերով հրամայեց այրել անոնց կողերը։ Այս բոլոր տանջանքները անոնք տարին հիանալի կորովով մը՝ զոր բարձր կը բռնէր իրենց անխախտ հաւատքը։ Ոչ միայն տկարութեան դոյզն ինչ նշան մ՚անգամ ցոյց չտուին՝ այլ անայլայլ շարունակեցին իրենց փառաբանական աղօթքներն Աստուծոյ։ Բառլահան հրամայեց գելոցներ դնել անոնց

բերաններուն: Բիրտ ոյժը աւելի կ'արիացնէր անոնց հոգին, եւ կ'ամրացնէր անոնց հաւատքը: Անոնց պրկուած շրթներն անգամ իրենց աղօթքները կը մրմնջէին դուարթօրէն: Կը խնդրէին Աստուծմէ որ իրենց թափած արիւնով գթայ Հայոց աշխարհին, եւ լուսաւորէ զայն, ինչպէս Ալանացը, Աւետարանի ճշմարտութեան պատգամներով: Մինչ անոնք այսպէս կ'աղօթէին՝ դահիճները մօտեցան, եւ վայրագօրէն կտրեցին անոնց վիզերը: Անշնչացած մարմիններն ալ նետեցին խոր փոսի մը մէջ, աղբիւրի մը մօտ՝ որ նուիրական ուխտատեղի մ'եղաւ:

Սուքիասեանց նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ առաջին դարուն վերջին տարիներուն, քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ Ոսկեանց մարտիրոսութենէն:

Հայ Եկեղեցին կը կատարէ՝ զատ զատ՝ այս երկու խումբերուն ալ նահատակութեան յիշատակի տօնախմբութիւնը, բուն բարեկենդանէն երկու շաբաթ առաջ:

*

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՃՇՏՈՒՄ ՄԸ:

Արտաշէս Բ., որ կը յիշուի աւանդական այս մարտիրոսագրութեան մէջ, թագաւորած է Ն.Ք. 34–20: Հետեւաբար Արտաշէս Բ. չի կրնար ըլլալ քրիստոնէութեան դէմ հալածանք հանող թագաւորը:

Քրիստոնէութեան դէմ մեծագոյն եւ առաջին հալածանքի հրովարտակը հանուեցաւ Հռովմայեցւոց Ներոն կայսեր կողմէ՝ որ գահակալած է 54–68: Այս թուականներուն Հայոց թագաւորական գահուն վրայ բազմեցաւ Տրդատ Ա., 52–60 եւ 66–75, որ Ներոնի բարեկամն էր եւ անոր ձեռքով ալ պսակուած:

Անտարակոյս Տրդատ հետեւեցաւ իր բարեկամին ու բարերարին օրինակին, ինքն ալ Հայաստանի մէջ յայտարարելով հալածանք՝ հոն եւս բաւական ծաւալ գտնող քրիստոնէութեան դէմ, կամ առ ի կանխազգուշութիւն: Այս հալածանքը աւելի սաստկացաւ Տրդատի որդի եւ յաջորդ նկատուած Սանատրուկի օրով, 75–110: Արտաշէս Բ.ի օրէն Ալաններ գոյութիւն ունեցած են Հայաստանի մէջ, եւ շնորհիւ երկու թագաւորական տուներուն միջեւ ստեղծուած խնամիական կապերուն՝ անոնք ունեցած են մեր երկրի մէջ դիրք եւ ազդեցութիւն: Բայց Տրդատ Ա.էն սկսած, որ Հայ–Արշակունեաց Պահլաւ տան կը պատկանէր, անոնք կորսնցուցին իրենց այդ դիրքն ալ, ազդեցութիւնն ալ: Այս էր պատճառը հաւանաբար որ երկու երկիրներու միջեւ կրկին գժտութիւններ ծագեցան, եւ Ալանները բաւական սպառնալից՝ թէեւ ոչ բոլորովին յաջող յարձակում մը գործեցին Տրդատի վրայ:

Ահա այս թուականներուն է որ կը զուգադիպի ՈՍԿԵԱՆՑ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՑ նահատակութիւնը, որուն պատմական հիմքին շուրջ աւանդութիւնը հիւսած է շփոթ՝ այլ բարոյական արժէքով հրահանգիչ զրոյցներ:

ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԱՌԱԾՆԵՐ

Որդեակ իմ, մի՛ նախանձիր չար մարդոց, եւ մի՛ ցանկար մնալ անոնց հետ, վասնզի անոնց խելքն ու միտքն է յափշտակել, եւ խօսակցութեան նիւթն է վնաս հասցնել։

Իմաստութեամբ կը շինուի եւ խոհականութեամբ կը կանգնի տունը, եւ գիտութեամբ կը լեցուին շտեմարանները ամէն տեսակ պատուական ու վայելուչ գանձերով։

Իմաստուն մարդը լաւագոյն է քան հզօրը, եւ հանճարեղը քան զայն՝ որ մեծամեծ կալուածներ ունի։

Խոհականութեամբ կը մղուի պատերազմ, եւ խորհրդականներով կը շահուի յաղթութիւնը։

Իմաստութիւնն ու բարի խրատը չեն մտներ յիմարին դրան։

Իմաստունները չեն խոտորիր Տիրոջ խօսքերէն, այլ խոհեմութեամբ կը խորհրդակցին իրենց ժողովներուն մէջ։

Անխրատներուն կը պատահի մահ, եւ անզգամը կը մեռնի իր մեղքերուն մէջ։

Պղծութիւնը կ'ապականէ չարագործ մարդը վտանգի եւ նեղութեան օրերուն մէջ՝ մինչեւ որ սատկի։

Ազատէ զանոնք՝ որ մահուան կը տարուին, եւ ջանք մի խնայեր փրկելու մահապարտները։

Եթէ ըսես թէ չեմ ճանչնար զայն, եւ ո՛չ ալ ան զիս կը ճանչնայ,— գիտցիր սակայն թէ Տէրը կը ճանչնայ ամենուն սիրտը. եւ ան որ ստեղծեց բոլորին շունչը՝ գիտէ ամէն բան, եւ կը հատուցանէ իւրաքանչիւրին իր գործին համաձայն։

Առակ, ԻԴ, 1–12։

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԻ ԽՈՍՏՈՒՄ ՄԸ

« Տէրը այսպէս խօսեցաւ.—
« Պիտի դարձնեմ աքսորուածներն Յակոբի,
Պիտի գրգամ գերիներուն վրայ անոր։
Պիտի քաղաքն իր բարձրութեամբը շինուի,
Եւ պալատն իր նախկին ձեւովը կանգնի։
Ու երգիչներ պիտի ելլեն անոնցմէ,
Պիտի լսուի պարի ձայները անոնց։
Պիտի զանոնք բազմացնեմ, անոնք պիտի չըպակսին,
Զանոնք պիտի տարածեմ, անոնք պիտի չըքիչնան։
Պիտի տըղայքը անոնց առաջուան պէս ունենան.
Զանոնք պիտի պաշտպանեմ ժողովներուն մէջ իրենց,
Պիտի զանոնք նեղողները պատժեմ ես։
Պիտի անոնց իշխանն ըլլայ իրենցմէ,
Եւ անոնց վրայ տիրողը իրենց մէջէն պիտ' ելլէ։
Զանի պիտի մօտեցնեմ, ան ինծի մօտ պիտ' ըլլայ։
Վասնզի ո՞վ է այն մարդը,— կ'ըսէ Տէրն,—
Որ կրնայ սիրտ ընել ինծի մօտենալու։
Արդ, դուք ինծի պիտի ըլլաք ժողովուրդ,
Եւ ես ալ ձեզ պիտի ըլլամ Աստուած »։

Երեմիա, Լ, 18–22։

ԼԱՒ ՀԵՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

« Դուն հետեւեցար իմ ուսուցումիս, վարմունքիս, դիտաւորութեանս, հաւատքիս, համբերութեանս, սիրոյս, հաստատամտութեանս, հալածանքներուս, եւ չարչարանքներուս՝ զորս կրեցի ես Անտիոքի, Իկոնիոնի եւ Լիւստրիայի մէջ: Այն ամէն հալածանքներուն ես տոկացի, եւ բոլորէն փրկեց զիս Տէրը: Արդ, ամէն անոնք որ կ'ուզեն աստուածպաշտութեամբ ապրիլ Յիսուս Քրիստոսով՝ պիտի հալածուին »:

Բ· Տիմ· Գ, 10–12:

Ե Ր Ա Ն Ի Ն Ե Ր Ը

Յիսուս տեսնելով ժողովուրդը՝ ելաւ լերան վրայ, եւ նստաւ հոն: Աշակերտներն ալ բոլորուեցան իր շուրջ: Այսպէս բանալով իր բերանը՝ սկսաւ սորվեցընել անոնց եւ ըսել·—

Երանի՜ հոգւով աղքատներուն, վասնզի անո՛նցն է երկնքի թագաւորութիւնը:
Երանի՜ սգաւորներուն, վասնզի անոնք պիտի մխիթարուին:
Երանի՜ հեզերուն, վասնզի անոնք պիտի ժառանգեն երկիրը:
Երանի՜ անոնց՝ որ քաղցն ու ծարաւն ունին արդարութեան, վասնզի անոնք պիտի յագենան:
Երանի՜ ողորմածներուն, վասնզի անոնք ողորմութիւն պիտի գտնեն:
Երանի՜ անոնց՝ որ մաքուր են սրտով, վասնզի անոնք զԱստուած պիտի տեսնեն:
Երանի՜ խաղաղասէրներուն, վասնզի անոնք Աստուծոյ որդիներ պիտի կոչուին:
Երանի՜ անոնց՝ որ հալածուած են արդարութեան համար, վասնզի անո՛նցն է երկնքի թագաւորութիւնը:
Երանի է ձեզի երբ մարդիկ կը նախատեն զձեզ ու կը հալածեն, եւ ամէն տեսակ չարախօսութիւններ կ'ընեն ձեր մասին՝ ինծի համար: Ցնծացէք եւ ուրախ եղէք, վասնզի շատ պիտի ըլլայ ձեր վարձքը երկնքի մէջ: Այսպէս հալածուեցան նաեւ մարգարէները՝ որոնք ձեզմէ առաջ էին:

Մատթ· Ե, 1–12:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ։

Ա·— *Այլ է* իմաստութիւնը, *եւ այլ*՝ իմաստասիրութիւնը: *Առաջինը բնածին մէկ ձիրքն է մարդուն՝ դատելու, ըմբռնելու, հեռատեսելու, իր հոգեկան բոլոր կարողութիւնները ներդաշնակ գործակցութեան մը մէջ դնելու բարոյական բարձրագոյն նպատակ մը հետապնդելու եւ անոր հասնելու համար: Ուղղակի եւ գործնական ներհայեցողութիւն մըն է ան, որով արթուն, թափանցող ու զննող միտքը՝ կեանքի իր սեփական փորձառութեամբ, եւ աշխարհի հետ իր ունեցած ամենօրեայ աղերսով՝ կը գնահատէ արժէքն ու նպատակը իրեն ներկայացող իրերուն:*

Իմաստասիրութիւնը գիտութիւն մըն է՝ հայեցողօրէն, այսինքն՝ հոգեբանօրէն, տրամաբանօրէն, բարոյագիտօրէն եւ բնազանցօրէն դիտելու եւ ուսումնասիրելու էակները, սկիզբներն ու պատճառները: Անոր գիտակցական նպատակն է պատճառաբանուած ու համակարգուած — սիստեմատիկ — *տեսութիւնը աշխարհի եւ մարդոց, եւ անոնց փոխյարաբերութեանց նկատմամբ:*

« Իմաստութիւնը կոչում կ'ընէ ամէն մարդու՝ որ կը հետաքրքրուի կեանքով, եւ ունի ըստ բաւականի հասկացողութիւն՝ ճշմարտութեան լաւ զրուցուած խօսք մը գնահատելու։ Իսկ իմաստասիրութիւնը կոչում կ'ընէ միայն մտաւորական ընտրանիին»։ Ա. Ր. Գորտըն։

Իմաստութիւնը տիեզերական է, հասարակաց՝ բոլոր ժողովուրդներուն։ Ան իր արտայայտութիւններն է ունեցած այն կարճ, կուռ ու ազդու ասութեանց մէջ՝ որոնք ծանօթ են « Առակ » անունով։

Եգիպտացիք ունէին իրենց առածաւոր — գնոմիկ — գրականութիւնը, բարոյական ողջամիտ, եւ երբեմն բարձրիմաստ պատուէրներ եւ ուսուցումներ բովանդակող գիրքերու մէջ։

Բաբելոնի մէջ առակաւոր իմաստութիւնը հիմքն էր գիտակից անդրադարձումին՝ կեանքի եւ վարքուբարքի վրայ։

Չինական գրականութիւնն ալ առակներու « աղով համեմուած » է։ Հասարակ ժողովուրդն ու իրենց վարպետները հաւասարապէս տեղեակ են այդ արուեստին։

Հնդկական Ռիգվեդայի բանաստեղծները նոյնպէս մերթ երգիծական, մերթ սրտաշարժ եւ մերթ շնական իմաստալից ասութիւններով են դրսեւորած մարդկային կեանքի, անոր դժբաղդութիւններու եւ տկարութիւններու մասին իրենց ունեցած զգացողութիւնները։

Յոյները ալ ունեցած են իրենց իմաստութիւնը — սոփիան —, որ սկզբնաբար մտքի հնարագիտութիւնն է որ եւ է արուեստի, կեանքի որ եւ է զբաղումի մէջ։ Հետզհետէ ան կ'ըլլայ « Նրբամտութիւն », « առողջ դատողութիւն », « իմացականութիւն », « խոհականութիւն », « քաղաքագիտութիւն », եւ ընդհանրապէս « կեանքի գիտութիւն »։ Յունական սոփիայի ծագումը Հեսիոդոսի, Սողոնի, Թէոգնիսի, եւայլն, առածաւոր քերթողութեանց մէջ պէտք է փնտռել։

Հրէական իմաստութիւնը — խոքմա — գործնական բնոյթ ունի։ Մտքի ճարտարութիւնն է ան. բայց ի վերջոյ կ'ըլլայ բարոյական սկիզբ մը։ Իմաստուն է այն մարդը՝ որ կը վարէ իր կեանքը ըստ արժանւոյն եւ լաւ։ Իմաստութիւնը նկատուած է « մշտնջենաւոր լոյսին նշոյլը, եւ ջինջ հայելի Աստուծոյ զօրութեան »։ Իմաստ. Է, 26։ Այս իմաստութիւնն է տնաշէն. այս է որ կը մօտեցնէ մարդիկ Աստուծոյ։ Իմաստութիւնը նկատուած է նոյնպէս աստուածային անձնաւորութիւն մը՝ իբրեւ արարչակից զօրութիւնը Աստուծոյ։ Երրայական խոքմայի երկու գլխաւոր հաւաքածոներն են Աստուածաշունչի Առակաց գիրքը եւ Սիրաքայ որդւոյն Իմաստութիւնը։

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ըմբռնումով իմաստութիւնը խոնարհութեան այն հաւատաւոր ոգին է՝ որ կը հնազանդի Աստուծոյ բարի եւ կատարեալ կամքին։ Իմաստունը այն է որ « բարւոք գնացք » ցոյց կու տայ։ Այս իմաստութիւնը « երկնաւոր » է, հակադիրը « երկրաւոր » իմաստութեան՝ որ նոյն ատեն « զգայական է եւ դիւական »։ Յակ. Գ, 15։ Ճշմարիտ իմաստութիւնը՝ զօրութեամբ հանդերձ՝ Քրիստոս ինքն է։ Անոր մէջ են ծածկուած իմաստութեան բոլոր գանձերը։ Քրիստոսի մէջ անձնաւորուած շնորհաց սրբազան քառեակին — իմաստութեան, արդարութեան, սրբութեան եւ փրկութեան — մէջ՝ իմաստութիւնը կը բռնէ առաջին տեղը. Ա. Կոր. Ա, 30։ Իմաստութիւնը վերապահուած է անոնց՝ որոնք ունին կատարելութիւնն ի Քրիստոս, եւ կ'ըմբռնեն Աստուծոյ « ծածուկ խորհուրդները »։ Ա. Կոր. Բ, 6–7։

Բ.— Երեմիայի վերեւի հատուածին մէջ կը խօսուի Հրեայ ժողովուրդի գերեդարձի եւ Երուսաղէմի վերաշինութեան մասին։ Եահուէն հաշտուած է իր ժողովուրդին հետ։

Գ.— Տիմոթէոս հրեայ հաւատացեալ մօր մը՝ Եւնիկէի, եւ հեթանոս հօր մը զաւակն էր: Ծնած էր Լիւստրա — մօտ հաւանաբար այսօրուան Աք-Շէհիրի — եւ հոն ընդունած քրիստոնէութիւնը, կատարելապէս գիտակ անոր պայմաններուն եւ հետեւանքներուն: Այդ բոլորը սորված էր Պօղոսէն եւ անոր փորձառութիւններէն: Նա ականատես էր եղած այն բոլոր տառապանքներուն եւ չարչարանքներուն՝ որոնց ենթարկուեցաւ Պօղոս իր առաքելական առաջին այցելութեան առիթով Իկոնիոնի — այժմու Գոնիան — եւ Լիւստրայի մէջ: Եւ այս ամէնէն վերջ Տիմոթէոս գիտակցօրէն ստանձնեց առաքելական պաշտօնն ու պատասխանատուութիւնները: Պօղոս մանաւորապէս կը շեշտէ հոս հալածանքի անխուսափելիութիւնը բոլոր անոնց համար՝ որոնք իրենց աստուածպաշտութիւնը կը հիմնաւորեն Քրիստոսի աւետարանած սկզբունքներուն վրայ: Ասիկա ճակատագիրն է ամէն անոնց՝ որոնք նոր ու ճշմարիտ գաղափարի մը հաւատաւոր քարոզիչները կը հանդիսանան ի գին նոյն իսկ իրենց կեանքին:

Դ.— ԵՐԱՆԻՆԵՐԸ: — Երանութեան խորագոյն իմաստի արտայայտութիւնը կը գտնենք Յիսուսի շրթներուն վրայ այս հատուածին մէջ: Այլ է երջանկութիւնը՝ որ դուրսէն կուգայ, եւ կախում ունի կեանքի արտաքին պայմաններէն ու պարագաներէն, եւ այլ է երանութիւնը՝ որ ներքին ուրախութեան մը աղբիւրն է հոգիին խորը. աղբիւր մը սակայն, որուն վճիտ ու մշտաբուխ ակը ինքը Աստուած է: Ուրիշ խօսքով, երանութիւնը բնական հետեւանքն է այն կենդանի յարաբերութեան՝ որ մարդկային հոգին կը կապէ աստուածային հոգիին հետ: Մինչ երջանկութիւնը քիչերու տրուած առանձնաշնորհ մըն է, երանութիւնը հասարակաց ստացութիւն մը կամ ժառանգութիւն մըն է: Աղքատը, հիւանդը, տառապողը չեն կրնար ըլլալ երջանիկ, բայց կրնան ունենալ երանական զգայութիւն: Կեանքի բարձրագոյն տեսիլները տեղ կամ երկինք կրնան ունենալ ամենախոնարհ հոգիներու մէջ անգամ, եւ ստեղծել հոն երանաւէտ վիճակ մը՝ ուսկից զուրկ են յաճախ ըստ աշխարհի բախտաւոր համարուած մարդիկ: Նախընտրելի է երանութիւնը երջանկութենէն: Աւետարանը կուտայ առաջինը, եւ կրնայ ապահովել նաեւ երկրորդը: Կ'ուզէ եւ կարող է ընել մարդը թէ՛ երանեալ եւ թէ՛ երջանիկ. միայն թէ այդ կամքին եւ կարողութեան հետ պէտք է զուգորդուի կամքն ու կարողութիւնը, եւ նաեւ ու մանաւանդ հաւատքը անոնց՝ որոնք կը փափաքին հասնիլ այդ վիճակին:

Տասնաբանեայ Օրէնքը յայտարարուեցաւ Սինայի ահարկու որոտումներու մէջէն: Իսկ Երանեաց Լեռնէն լուեցաւ քաղցր ձայնը Յիսուսին՝ որ մարդկութեան կուտար Սիրոյ Կրօնը:

Երանիներուն մէ գործածուած բառերն ու բացատրութիւնները Հին Կտակարանէն են ընդհանրապէս. բայց Յիսուս անոնց տուած է նոր եւ աւելի կուռ ու բարոյալից բովանդակութիւն, եւ աւելի բարձր արժէք:

1.— «Հոգւով աղքատները»: — *Հրէական ժողովրդական ըմբռնումով* աղքատ *կը կոչուէին այն դասակարգի մարդիկ՝ որոնք խոնարհ պայմաններու տակ կ'ապրէին բարձրագոյն կեանք մը, իրենց մտածումը սեւեռած Աստուծոյ վրայ եւ վստահելով անոր օրհնութիւնները, փոխանակ ապրելու ըստ աշխարհի՝ դիզելով ստացուածք եւ հասնելով ընկերային դիրքերու եւ քաղաքական իշխանութեան: Այսպիսիները հաւատացեալ եւ արդար մարդիկ էին, որոնց Աստուած կը հաճէր, եւ զորս կ'օրհնէր. Թէեւ աշխարհի մէջ՝ բայց «աշխարհէն չէին»: «Հոգիով» բացատրութիւնը հաւանաբար վերամուտ է, ի վեր հանելու համար* աղքատին *բարոյական նշանակութիւնը այն ընթերցողներուն համար՝ որոնք հրեայ չըլլալով՝ կրնային բառն առնել զուտ նիւթական իմաստով:* Հոգիով աղքատներ *են անոնք՝ որոնք գիտակցութիւնն ունին մարդկային բնութեան տկարութեան եւ թերութեան,*

բայց նաեւ խղճն ու ձգտումը՝ զօրացնելու եւ կատարելագործելու իրենց անձը բարոյական արիութեամբ եւ կորովով։— Այսպիսիներն են իրական քաղաքացի-ները երկնքի Թագաւորութեան։

2.— «Սգաւորները»։ — Զրկանք, նախատինք, անկում, յուսավրիպումներ, եւայլն, կեանքի պատահականութիւններ են, որոնց մէջէն կ՚անցնին մարդիկ։ Ասոնց հետեւանք են՝ «տրտմութիւն ըստ աշխարհի», եւ «տրտմութիւն ըստ Աս-տուծոյ»։ Առաջինը մեզ կ՚ընէ սգաւոր։ Եւ այս սուգը մեզ կ՚ընկճէ կրկնապէս՝ ֆիզիկապէս եւ բարոյապէս։ Ան կրնայ առաջնորդել կորուստի։ Երկրորդը նոյն-պէս մեզ կը դարձնէ սգաւորներ։ Բայց այս սուգը կը խթանէ մեր հոգին խոր-հրդաւոր զօրութեամբ մը եւ կ՚արիացնէ զմեզ բարոյական կորովով մը։ Տրտմու-թիւններ կան արդարեւ, որոնք կ՚ազնուացնեն հոգին, նկարագիրը, եւ կը մօտե-ցնեն մարդը աւելի բարձր ճշմարտութիւններու, կ՚առաջնորդեն Աստուծոյ։ Կը տրտմինք մեզի, մեր տկարութիւններուն համար. կը տրտմինք ուրիշներու, անոնց մոլորանքներուն կամ վիշտերուն համար։ Եւ ասի կ՚ստեղծէ մեր մէջ երանական վիճակ մը՝ ուր մխիթարութիւնը ինքնին կը կաթի աստուածային աղբիւրէ մը։ «Մխիթարիչ Սուրբ Հոգին»՝ որ Աւետարանի շունչով կը ներգործէ ճշմարտութեան սիրով բարախուռն բոլոր սրտերուն վրայ։

3.— «Հեզերը»։ — Գաղափարը թէ՝ «Հեզերը պիտի ժառանգեն երկիրը»՝ Սաղմոսէն է. ԼԶ, 11։ Աղքատութիւնն ու հեզութիւնը հոգեկան միեւնոյն վիճակին տարբեր ցոլքերն են միայն։ Հոս նկատի առնուած է հեզութիւնը Աստուծոյ, եւ ոչ թէ մարդոց նկատմամբ։ Հպատակիլ Աստուծոյ եւ կատարել անոր կամքը։ Կա-տարելով կամքն Աստուծոյ՝ որ կատարելութիւնն իսկ է, մարդ ինքն ալ մասնակից կ՚ըլլայ այդ կատարելութեան, եւ կը դառնայ մեծագոյն ազդեցութեան տէր անձ մը երկրի վրայ։ Հեզութեան յատկանիշներն են՝ խոնարհութիւն, ներողամտութիւն եւ անձնազոհութիւն՝ ուրիշներու հետ մեր ունեցած յարաբերութեանց մէջ։ «Եր-կիրը ժառանգել», ըստ Սաղմոսերգուին, կը նշանակէ վայելել այն բոլոր բարիք-ները՝ զորս պիտի բերէր Մեսիական Թագաւորութիւնը։ Յիսուսի համար ան ունի աւելի բարձր տեսլական մը,— մարդուն բարոյական աստիճանական յաղթանակը աշխարհի վրայ։

4.— «Արդարութեան համար քաղցածներն ու ծարաւիները»։ — Ինչ որ հոս կը շեշտուի արդարութեան գաղափարն է։ Ասոր հիմնաքարն է ուղիղ նկարագիրը՝ լծորդուած անձնազոհութեան ոգիին հետ։ Քաղցն ու ծարաւը կը բարացուցեն մեր ներքին հոգեկան կարօտութիւնը, անզուսպ իղձը՝ հասնելու նկարագրի այդ բար-ձրութեան։

5.— «Ողորմածները»։ — Արդարութեան գաղափարին յարակից է ողորմու-թեան զգացումը, աւելի ճիշտ՝ գթութիւնը։ Գթութիւնը ներքին իղձ մըն է ներ-դաշնակութեան։ Ներդաշնակութիւնը մարդոց ընկերային փոխյարաբերութեանց մէջ։ Գթալ՝ կը նշանակէ խախտուած ներդաշնակութիւն մը վերահաստատել։ Անոնք որ այդ իղձն ունին իրենց մէջ՝ այնպիսիները իրենք ալ կը վայելեն բա-րիքներն այդ ներդաշնակութեան։ Ստոյիկեանները գթութիւնը վերացական տեսա-կէտով կը նկատէին մոլութիւն մը։ Այս նկատումին մէջ որոշ չափով ճշմարտու-թիւն կայ։ Եթէ ան, գթութիւնը կամ ողորմութիւնը, արդիւնք է ընկերային ան-ներդաշնակութեան, եւ եթէ ընկերային աններդաշնակութիւնները դուրս են աս-տուածային ծրագիրներէն, եւ հակամարդկային են, ուրեմն գթութիւնը ժամանա-կաւոր դարման մըն է միայն, եւ երբեմն ալ ակնարկուած աններդաշնակութիւն-ները անուղղակի կերպով տեւականացնող։ Զարիքին արմատը վերցնելով՝ գթու-թիւն ծնցնող պատճառը վերցուած կ՚ըլլայ։ Ստոյիկեանք կ՚ըսէին. «Իմաստուն

մարդը կ'օգնէ, բայց չի գթար»։ Օգնութիւնը պարտք մը կ'ենթադրէ, գթութիւնը՝ շնորհ մը։ Անշուշտ աւելի ազնուական է առաջինը՝ քան երկրորդը, որ ստորնացուցիչ է յաճախ։ Լաւագոյն է ուրեմն գթութիւնը բացատրել ներդաշնակութեան ոգիով՝ որ կը ժխտէ վրէժի, չարակամութեան, ատելութեան եւ քինախնդրութեան, զրկանքի եւ յափշտակութեան ամէն յոռի կիրք, եւ կը պահանջէ պարտաճանաչութիւն, պատուախնդրութիւն եւ Սէր կեանքի ամէն մարզի մէջ եւ ամենուն նկատմամբ։

6. — «Սրտով մաքուրները»։ — Կատարեալ անկեղծութիւն, ուղղամտութիւն, զգացումներու անբծութիւն, — ասոնք են գլխաւոր յատկանիշները մաքուր սրտերուն։ Ասոնցմով կ'երաշխաւորուի պարկեշտ, անբասիր եւ օրինակելի կեանք մը։ Մաքուր սիրտն ու ուղիղ հոգին Սաղմոսերգուին մտքին մէջ ալ զուգորդուած առաքինութիւններ են։ Բայց Յիսուսի համար սրտի մաքրութիւնը օրինական եւ պայմանադրական արժէքէն վեր ներքին անաղարտութիւնն է զգացումներու եւ մտածումներու։ Ուրիշ խօսքով, ուղիղ շարժառիթներէ բխած սիրոյ օծութիւնն է այն, իբրեւ կնիքը աստուածային նկարագրին՝ որ կը ներգործէ մարդկային սրտերու խորը։ Հոն է որ կը բարձրանայ Աստուած. եւ հոն է որ մարդ կ'զգայ ներկայութիւնը Աստուծոյ։ Այս զգացումը ներքին տեսութիւն մըն է, որ կ'երանաւէտէ խոկացկէս տեսնող սիրտը կամ հոգին։

7. — «Խաղաղարարները»։ — Ոչ թէ լոկ խաղաղասէր, կամ հանդարտաբարոյ, իբրեւ կրաւորական մէկ վիճակը հոգիին, այլ խաղաղութիւն ընող, կերտող, հանդարտեցնող, անհամաձայնութիւններ հաշտեցնող, եւայլն, իբրեւ գործնական մէկ զօրութիւնը հոգիին։ Գաղափարական համատարած խաղաղութիւնը իրականացած ամէն մարդու վրայ, — ա՛յս է Յիսուսի մտանանչածը։ Ինք բերաւ սկզբունքները այդ խաղաղութեան։ Խաղաղութիւնը քրիստոնէական յարացոյց է։ «Անհատական յօրինուածքը եւ ընկերային ներդաշնութը պէտք է իրականանան բոլոր շահերու եւ ոյժերու համակեդրոնացումով, ի կատար ածելու համար անհատական եւ ընկերային գաղափարականը՝ ուսուցուած Քրիստոսէ, եւ իրագործելու համար անձին եւ ամենուն մէջ համաձայնութեան եւ համագործակցութեան այն աստուածային սկզբունքները՝ որոնց միջոցաւ միայն կարելի է ձեռք բերել ճշմարիտ խաղաղութիւնը». Կ. Ու. Վուզօ։ — Աստուած ինք ըլլալով Խաղաղութեան Աստուած՝ խաղաղարարն ալ իր մէջ կը բերէ նմանութիւնը աստուածային նկարագրին, որով եւ կը կոչուի «Աստուծոյ որդի»։

8. — «Արդարութեան համար հալածուածները»։ — Աւետարանի պաշտօնեաները խաղաղարարներ են իրենց կոչումով։ Բայց Աւետարանի քարոզութիւնը՝ իբրեւ հրաւէրը արդարութեան եւ ճշմարտութեան՝ իր դէմ պիտի զինէ ու յարուցանէ անիրաւութեան եւ ստութեան որդիներն ու պաշտօնեաները։ Հալածանքը՝ իր բոլոր հետեւանքներով՝ պիտի ըլլայ անխուսափելի։ Սիրոյ դէմ «սուրն» ալ պիտի շողայ. հաշտարար համբոյրին դէմ «բաժանումն» ալ իր պառակտիչ ձեռքը պիտի երկարէ։ Յանուն ճշմարտութեան այս բոլոր հալածանքներն ու հակառակութիւնները, սակայն, ոչինչով պիտի կարենան նուազեցնել բարոյական կորովն անոնց՝ որոնք զօրացած են արդարութեան ամենաբարձր գաղափարականով, եւ գիտեն թէ անոր գործնականացումով միայն կարելի է երկրի վրայ հաստատել երկնքի թագաւորութիւնը։ Յիսուս ինք՝ աստուածային խաղաղարարը՝ կրեց այդ հալածանքները։ Իր խաղաղութեան Աւետարանը նոյնպէս նշաւակ եղաւ մեծամեծ հալածանքներու եւ հակառակութիւններու։ Բայց վերջնական յաղթանակը պիտի մնայ միշտ Յիսուսինը եւ իր Աւետարանինը, որպէսզի իրականանայ նաեւ ճշմարիտ եւ տիեզերական խաղաղութեան գաղափարականը։

Չպէտք է խորհիլ թէ հալածանքները պայման են երանութեան, այլ թէ

միջոցներ են միայն՝ երբ անոնք կը դառնան անխուսափելի։ Աւետարանիչը ինք չէ որ կը հրաւիրէ զանոնք իր վրայ, այլ այն աշխարհը՝ որ դեռ պատրաստ չէ ըմբռնելու եւ ընդունելու Աւետարանի քարոզութիւնը՝ որ արդարութիւնն իսկ է։ Հալածանք, նախատինք, զրպարտութիւններ անպակաս են ու պիտի ըլլան քրիստոնէական կեանքին մէջ անոնց՝ որոնք նուիրուած են արդարութեան եւ ճշմարտութեան դատին։ Այդ բոլորը հարկ է տանիլ երանաւէտ զուարթամտութեամբ՝ դառնալու համար բարոյական վարձատրութեան մը դոհունակութիւնը երկնային թագաւորութեան մը բարիքներու ստացումին մէջ։

ԱՌԱԾՆԵՐ ԱՌԱԿԱՑ ԳԻՐՔԷՆ։

— Նախընտրելի է բարի անունը՝ քան բազում հարստութիւնը:
— Զարութիւն ցանողը ունայնութիւն կը հնձէ:
— Հեռացուր չարը՝ պիտի հեռանայ նաեւ կռիւը:
— Գաղտնի պարգեւը կ'իջեցնէ բարկութիւնը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ–ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ։

1· — Ա Լ Ա Ն Ք : — Հին ատեն Վրաստանի հիւսիսակողմը, Կովկաս լեռան մօտերը բնակող ցեղ մ'էին Ալանները, ըստ ոմանց այժմեան Օսերը, ըստ այլոց՝ Կովկասեան Ալպաններ։ Թուրքերը զանոնք կը կոչեն Լեզգի Թաթարներ: Մ· Խորենացի Ալանները կը նկարագրէ իբրեւ Հայոց նման «քաջ եւ աղեղնաւոր» ազգ մը։ Հայոց եւ Ալանաց միջեւ մեծ պատերազմ տեղի ունեցած է մեր Արտաշէս Ա· Աշխարհակալի օրով, Ն·Ք· 190–161: Ալանաց թագաւորին աղջիկը Սաթենիկ հարս դառնալով Արտաշէսին՝ պատերազմը դադրած եւ բարեկամութիւն հաստատուած է երկու ազգերուն միջեւ։ Այս բարեկամութիւնը տեւեց մինչեւ Արտաշիսեան Հարստութեան վերջանալը, Փրկչական 14 թուականը։ Խորենացին մեզի կուտայ պատառիկ մը այն դիւցազներգութենէն՝ ուր կը գրուցուի Արտաշէսի եւ Սաթենիկի հանդիպումը պատերազմի դաշտին մէջ Կուր գետի ափունքին, եւ անոնց ամուսնութիւնը։ Ահա այդ պատառիկը·—

« Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւըն գեղեցիկ·
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ, որպէս զարծուի, սըրաթեւ ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց·
Եւ շատ ցաւեցոյց ըզմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցեալ ի բանակըն իւր »:

2·— ԱՐՏԱՇԱՏ: — Հայոց հին մայրաքաղաքներէն մէկն է եղած Արտաշատ, Այրարատ նահանգի Ոստան գաւառին մէջ — այժմ Գառնի–Բաշար —, շինուած Արաքս գետի վրայ։ Ստրաբոն յոյն պատմիչը, Ա· դար Յ· Ք·, զայն կը ճանչնայ Արտաքսատա անունով, եւ կ'որակէ զայն «մեծ եւ գեղեցիկ» մակդիրներով։ Ան իսկապէս հռչակաւոր եղած է իր շինութիւններովը, մեհեաններովն ու ճոխութեամբը։ Իբրեւ վաճառաշահ քաղաք՝ ան դարձած է Հայաստանի առեւտրական մեծ կեդրոններէն մէկը։ Արտաշատի կառուցանողն է եղած Արտաշէս Աշխարհակալ՝ իր մօտ հիւրընկալուած Հռովմայեցի նշանաւոր զօրավար Աննիբաղի ցուցմունքով։ Իր կամուրջներուն մէջ նշանաւոր էր Տափերականը, որուն վրայէն գետ ինկած ու խեղդուած է Լուսաւորչի հայր եւ Տրդատի հօր՝ Խոսրով Մեծի սպանիչ Պարթեւ Անակը։ Արտաշատէն վեց մղոն դէպ ի հարաւ կ'իյնայ պատմական Խոր–Վիրապը, ուր նետուեցաւ եւ երկար տարիներ մնաց մեր Լուսաւորիչը։ Այս քաղաքին մէջ տեղի ունեցաւ նաեւ այն կարեւոր ժողովը՝ ուր Հայոց

Յովսէփ կաթողիկոսն ու եպիսկոպոսները հաւաքուեցան պատասխանելու Պարսից կողմէ ղրկուած նամակին՝ Վարդանանց պատերազմի ժամանակ, 451–ին։ Այս մասին պիտի խօսուի իր կարգին։ Արտաշատի տեղը աւերակ է այսօր։

3.— ԲԱԳՐԵՒԱՆԴ։ — Այրարատ նահանգի ընդարձակագոյն գաւառներէն մէկն էր Բագրեւանդ։ Ասոր կը համապատասխանեն այժմեան Տիատին, Գարա-Քիլիսէ, Ալաշկերտ եւ Անթապ գաւառակները։ Ունի գեղեցիկ դաշտավայրեր։ Իր անունը ծանօթ է նաեւ օտար հին պատմիչներու։ Յոյն մատենագիրներ զայն կ'անուանեն Բագրաւանդէն։ Զետեղուած է Արածանիի աւազանին մէջ։ Այս գաւառին մէջ տեղի կ'ունենային հին Հայոց Նաւասարդեան խաղերն ու հանդիսութիւնները նուիրուած «Վանատուր» Արամազդի՝ որ կը կոչուէր նաեւ «Ամանորայ դից»։ Հայաստանի ամէն կողմերէն հոն կը հաւաքուէր մեծ բազմութիւն՝ կատարելու համար այդ տօնախմբութիւնը՝ ՎԱՐԴԱՎԱՌԸ։ Երկրի պտղաբերութեան տօնն էր այդ։ Իրարու վրայ ջուր սրսկել, աղաւնիներ թռցնել, որսորդութեան եւ ձիարշաւի հանդէսներ եւ այլ խաղեր սարքել,— կը կազմէին մասերը այս աշխարհախումբ տօնակատարութեան։ Այս գաւառին մէջ կը գտնուէին Բագ-աւան, Վաղարշակերտ քաղաքն ու բերդը, Արամանայ, Բլուր, Ջիրաւ, Տիրառինճ գիւղերը. նաեւ Նպատ լեռը՝ որու գագաթը բարձրացած Մեծն Ներսէս Հայրապետ աղօթեց Հայոց զէնքերու յաջողութեան համար։ Պիտի տեսնենք իր կարգին։ Հոս, զանազան ժամանակներու մէջ, մինչեւ ժամանակակից թուականներուն, տեղի ունեցած են մեծամեծ պատերազմներ, մանաւանդ Ռուսերու եւ Թուրքերու միջեւ։

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ։

ՈՍԿԵԱՆՑ

Դուք որ եղաք արժանաւոր աշակերտները դառնալու
Սուրբ Թադէոս առաքեալին, ու' աստուածային մաքուր կրակով
փորձուած ոսկի երեւցաք մէջ բնակարանին հեթանոսներու,
Ո՜վ սուրբ ՈՍԿԵԱՆՔ երանելի, բարեխօսներ եղէք Տիրոջ՝
Մաքրելու զմեզ մեր մեղքերէն։

Որ անհրաժեշտ դաւանութեամբ Քրիստոսը դուք քարոզեցիք
Թագուհիին պալատին մէջ, մկրտելով քաջ նահատակները
Ակունքներուն մէջ Եփրատի՝ վայելչութեամբ մը ծաղկազարդ,
Ո՜վ սուրբ ՈՍԿԵԱՆՔ երանելի, բարեխօսներ եղէք Տիրոջ՝
Մաքրելու զմեզ մեր մեղքերէն։

Որ մնացիք անպարտելի հրապոյրներէն արքայորդւոյն,
Չարչարանքի ենթարկուելով սիրոյն համար Քրիստոսի,
Արագօրէն խողխողուեցաք իբր պատարագ ընդունելի,—
Ո՜վ սուրբ ՈՍԿԵԱՆՔ երանելի, բարեխօսներ եղէք Տիրոջ՝
Մաքրելու զմեզ մեր մեղքերէն։

ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՑ

Ըստուգութեամբ տեղեկացան հարցումովը մարգարէին.—
« Ո՞վ պիտի լեռն ելլէ Տիրոջ, եւ կամ բնակի սուրբ տեղւոյն մէջ »։
Մեռք Սուկաւէտն ահա տեսանք, բարձր լեռն այն ու բնակարան
վըկաներուն՝ որոնք առին ողորմութիւն իրենց Փրկչէն։
Ու վերցուցին իրենց խաչերը՝ խաչեալին խաչակցելով,
Իբր գայլերուն մէջ գառնուկներ յանձնըւելով դահիճներուն։

Ե.

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՍԱԼԱՀՈՒՆԻ

« Ես իմ քուն,
Սիրտս արթուն »:

Երգ Երգոց, Ե,2:

Ողորմէ՛ ինձ, ո՛վ Աստուած, ողորմութեանդ համեմատ,
Ու յանցանքներըս քաւէ Քու գթութեամբըդ առատ:
Ջնջէ արարքս անօրէն, մաքրէ զիս իմ մեղքերէն.
Ես ինքս գիտեմ յանցանքներս, մեղքս միշտ աչքերս կը տեսնեն:…
Լուա՛ զիս որ աւելի ձերմակ ըլլամ ես քան ձիւն:
Ինձ լսելի ըրէ Դուն ուրախութիւն, ցնծութիւն,
Որ ցնծութեամբն այդ խայտան իմ խոշտանգուած ոսկորներս:
Մաքուր սիրտ մը, ո՛վ Աստուած, ստեղծէ ու դիր Դուն իմ ներսս,
Եւ խորքին մէջ էութեանս ուղիղ հոգի նորոգէ:
Տէ՛ր, թէ շրթներըս բանաս՝ բերանս պիտի գովքդ երգէ:
Զոհեր պիտի նուիրէինք՝ թէ ուզէիր՝ մենք Քեզի,
Բայց ողջակէզն անգամ Քեզ չըթըւեցաւ հաճելի:
Ճշմարիտ զոհն Աստուծոյ՝ խոնարհ հոգին է միայն,
Չ'արհամարհեր Աստուած սուրբ սիրտն ու խոնարհ հոգին այն:…

Սաղմոս, Ծ:

Երրորդ դարուն երկրորդ կիսուն Սալահունեաց գաւառի Սուրէ–նաշէն աւանին մէջ Պարթենից դղեակին մօտ կ'ապրէր իշխանական տուն մը: Երեք հոգիէ բաղկացած ընտանիք մը բնակիչն էր այդ տան: Սուրէն ընտանիքին հայրն էր: Հաւանաբար Պարթեւական ցեղէ, եւ կտրիճ իշխան՝ ան մոլեռանդօրէն նախանձախնդիր էր նաեւ իր Հայ–րենի կրօնին համար: Կը սիրէր իր աստուածները, մանաւորապէս Վահագն՝ որ քաջութեան դիքն էր, Ասկլեպիոս՝ որ բժշկութեան պաշտպանն էր, եւ Աթենաս ՝որ իմաստութեան դիցուհին էր: Այս վերջինին նուիրած էր իր միամօր որդին ԱԹԵՆԱԴՈՐՈՍ, *որ յունա–րէն լեզուով կը նշանակէ* Աթենասի տուրք: *Սուրէնի կինն էր Աղուի–թա —* Աղապիթի, *այսինքն՝* Սիրանոյշ: *Աղուիթա նշանաւոր էր ոչ միայն իր Փիզիկական գեղեցկութեամբ՝ այլ նաեւ իր երկիւղածու–թեամբ, եւ աղքատներու հանդէպ իր ողորմասէր զգացումներով: Աթենադորոս ժառանգած էր իր մօր, այս նոր Այծեմնիկի՝ Փիզի–*

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՍԱԼԱՀՈՒՆԻ ԵՒ ՀԱՅՐԸ՝ ՍՈՒՐԷՆ

[illegible]

կական գեղեցկութիւնն ու բարոյական նկարագիրը: Թուխաչուի, դանդրահեր, խարտիշադէմ եւ վայելչօրէն երկայնահասակ պատանի մըն էր ան, ծնողական խանդակաթ գուրգուրանքի մ՚առարկայ:

Սալահունի այս տան արեւը, սակայն, չմնաց միշտ երջանկաբեր: Աթենադոր, հազիւ թեւակոխած պատանութեան շրջանը, մելամաղձութեան նշաններ սկսաւ ցոյց տալ: Մութ ամպեր կը մռայլոտէին անոր պայծառ ճակատը: Վաղահաս լրջութիւն մը կը խամրեցնէր անոր այտերուն վրայ ժպիտի ամէն ծաղիկ: Մտահոգ էր որդեսէր ծնողքը· Կսկիծը կը հատցնէր մանաւանդ մօրկան սիրտը: Ուխտ եւ գոհեր Ասկլեպիոսի, եւ մեծամեծ ծախսեր բժիշկներու՝ անպարգիւն էին մնացեր: Ախտանտանութիւնը կը խորանար հետըզհետէ պատանիին մէջ: Ան կը ծիւրէր: Կը սիրէր մեկուսացումը, եւ խոյս կուտար հաւաքոյթներէ: Չէր ախորժեր նոյն իսկ կուռքերու պաշտամունքներէն: Անոր համար ամէնէն աւելի կը սրտնեղէր հայրը:

Ազուլիթա, գորովագութ մայր մը, կը սիրէր նաեւ բնութիւնը: Իր սրտահատորին հոգեկան ու ֆիզիկական այս հիւանդութիւնը ալ աւելի հեռացուց զինք աշխարհէն: Բնութեան պարզ ու անաղմուկ ծոցին մէջ ան կարծեց գտնել մխիթարութիւնն իր կարեվէր սրտին: Զովասուն ձորակի մը քղանցքին շինել տուաւ ագարակ մը, որ՝ հոն տնկուած թզենիներուն համար՝ կոչուեցաւ Թզագրակ: Ագարակին կիմացը կը բխէր բարեհամ աղբիւր մը՝ Արբենուտ անունով: Իշխանուհին գաղափարը յղացաւ այդ ագարակին մէջ կառուցանելու նաեւ անկելանոց մը: Գաղափարը շուտով մարմին առաւ: Անկելանոցը շինուեցաւ, եւ երեսունուհինգ ցաւագարներ հոն պատսպարուեցան: Աթենադոր ալ մէկն էր անոնցմէ: Սալահունեաց Տիկինը այդ հաստատութիւնը դարձուց իր հոգածութեան միակ եւ սրտին ամէնէն մօտիկ առարկան: Ինքն էր անոր պահապան հրեշտակը: Գթութեան քրոջ մը սփոփարար դերը կը կատարէր նէ պատսպարեալներու նկատմամբ: Զաւկին թշուառութիւնը իր մէջ մշակած ու զօրացուցած էր գթութեան ու կարեկցութեան մայրական ամենանուրբ զգացումը: Որդեսէր մայրը՝ եղած էր նաեւ մարդասէր կինը: Թէեւ ոչ քրիստոնեայ — աւելցնենք նաեւ թէ հաւանաբար ազգով յոյն —, բայց քրիստոնէական ոգին էր որ իսկապէս կը գործէր իր մէջ եւ իրմով: Այդ ոգին կը կրէր նոյնպէս Աթենադոր:

Թզագրակի գթութեան յարկին տակ պատսպարուածներուն մէջ կը գտնուէր Դասիոս կամ Դասիկ անունով ծերունի մը: Ան ալ յոյն

էր ազգով։ Բայց ան գաղտնի ընդունած էր ոչ միայն քրիստոնէութիւնը, այլ նաեւ քահանայական ձեռնադրութիւն։ Այս գաղտնիքին տեղեակ էին եղած միայն Աղուիթա եւ Աթենադոր։ Դասիկ քաջալերուած իր ազգակից իշխանուհիի բարեացակամ տրամադրութենէն եւ թոյլտուութենէն՝ հաստատութեան մէջ սկսաւ քարոզել Աւետարանը։ Երեսունեւհինգ ցաւագարները այդ քարոզութեան մէջ գտան թշուառներու բարեկամ ձայնի մը սրտագրաւ արձագանգը։ Յիսուս ծանօթ դէմք մըն էր եղած անոնց համար, եւ մտերիմ մխիթարիչ մը։ Աթենադոր ամէնէն աւելի սիրած էր այդ դէմքը։ Իր մռայլ հոգին անով կը զուարթանար։ Ինչ որ Ասկլեպիոս չէր կրցած տալ՝ կը նախազգար թէ ան պիտի շնորհէր իրեն։ Այս նախազգացումը տակաւ առ տակաւ իր մէջ կը դառնար մաքուր ու զօրաւոր հաւատք մը։ Եօթը հիւանդագին տարիներէ վերջ, որոնք հալումաշ ըրած էին զինք՝ նոր փոփոխութիւն մը կը տեսնուէր իր վարուելակերպին մէջ։ Նուազ մելամաղձոտ էր հիմակ։ Հայրն ու մայրը ուրախութեամբ կը դիտէին այս անակնկալ փոփոխութիւնը։ Աղուիթա, իրագեկ բոլոր անցուդարձերուն՝ ոչինչ կը համարձակէր պատմել Սուրէնի։ Գիտէր թէ դիւրին չէր փլցնել անոր մոլեռանդութեան պատնէշը։ Եւ տեղի չտալու համար որ եւ է կասկածի՝ նէ կը շարունակէր մասնակցիլ կուռքերու սովորական եւ տօնական զոհակատարութիւններուն։ Աթենադոր, ընդհակառակը, միշտ կը խուսափէր՝ իր հիւանդութիւնը պատրուակ բռնելով։ Թէեւ կը վախնար իր հօրմէն, բայց Յիսուսի հանդէպ սնուցած սէրը աւելի զօրաւոր էր քան այդ վախը։ Կը պաշտէր զԱյն սրտովին։ Դասիկ կը սրտապնդէր զինք։

Քսան տարեկան էր արդէն Աթենադոր։ Ան յայտնապէս անտարբեր էր այլ եւս իր հօր աստուածներուն հանդէպ։ Ալ ո՛չ Վահագնը քաջութիւն ունէր իրեն համար, ո՛չ Աթենասը իմաստութիւն, եւ ո՛չ ալ Ասկլեպիոսը բժշկական զօրութիւն։ Այդ բոլորին միակ աղբիւրը ինք կը նկատէր Յիսուսի աստուածային հոգին։ Սուրէն մտատանջ էր եւ անհանգիստ։ Հետզհետէ դարձաւ նաեւ կասկածոտ։ Ան չէր կրնար բացատրել որ եւ է եղանակով իր տղուն այս տարօրինակ ընթացքը։ «Որդեակ», ըսաւ անոր օր մը խանդաղատանքով, «ահա վեց տարիներէ ի վեր դու զոհ չես մատուցաներ մեր աստուածներուն, ու թերեւս այդ պատճառով ալ չես առողջանար բոլորովին»։ Աթենադոր մերթ լռութեամբ, մերթ պատճառանքներով հաստատերիմ մնաց իր ընդունած նոր լոյսին։ Աղուիթա ալ՝ իր քաղցր բնաւորութեամբ՝ կը ջանար հակակշռել իր ամուսնին վրդովումը՝ որ կ՚աճէր օր աւուր։

Գարնանային օր մըն էր։ Հայոց Տրդատ Թագաւորին բանակը գետեղուած էր Սալահունեաց երկրին սահմանակից Երիզայի դաշտերուն մէկուն մէջ՝ Գայլ գետի եզերքը։ Սալահունի Սուրէնն ալ մէկն էր այն իշխաններէն՝ որոնք դիմաւորելու էին գացեր Մեծն Խոսրովի քաջ որդին։ Բանակին մէջ կար անծանօթ կալանաւոր մը։ Ան Տրդատի ամէնէն հաւատարիմ պաշտօնեաներէն մէկն էր եղած։ Կրօնքով քրիստոնեայ ըլլալով՝ մերժած էր Թագաւորին հրամանը պաշտօն մատուցանելու Անահիտի ոսկեձոյլ արձանին։ Ահա ասոր համար Տրդատ հրամայած էր, զանազան չարչարանքներէ վերջ, կապել զայն ու տանիլ նետել Արտաշատի բերդի մահապարտներու յատուկ Խոր Վիրապին մէջ։ Կալանաւորը պիտի անցնէր Սուրէնաշէնէն։

Դասիկ կը ճանչնար այդ անծանօթը։ Սուրէնի բացակայութիւնը համարձակութիւն տուաւ իրեն երթալ տեսնելու մահապարտը։ Աղուիթայի արտօնութեամբ իր հետ առաւ բոլոր ախտաւորները, նաեւ Աթենադորը։ Երբ կալանաւորը մօտեցաւ Սուրէնաշէնի սահմաններուն՝ քահանան իր ցաւագարները տարաւ ձգեց անոր ոտներուն առջեւ։ Հայոց ապագայ մեծ Լուսաւորիչը տեսնելով անոնց հաւատքը՝ քաջալերեց զանոնք եւ օրհնեց՝ աղօթելով անոնց վրայ։ Գրիգորին սրտաբուխ աղօթքը եւ ախտաժէտներուն անկեղծ հաւատքը եղան բժշկութեան պատճառ այս վերջիններուն։ Այս առիթով, եւ Գրիգորի յանձնարարութեամբ, ծերունի Դասիկ մկրտեց Աթենադորը Արքենուտի ջուրերուն մէջ, եւ փոխելով անունը՝ կոչեց զայն ԹԷՈԴՈՐՈՍ, որ կը նշանակէ Աստուածատուր։ Այդ օրէն սկսած Թէոդոր ապրեցաւ ճշմարիտ հաւատացեալի մը շնորհալի կեանքը։

* * *

Թէոդորոս ալ երկար չկրցաւ ծածկել իր քրիստոնէութիւնը։ Չարչարանքներէն եկող եւ դէպ ի կենդանի մահ առաջնորդուող Գրիգորը խոր տպաւորութիւն թողուց իր վրայ։ Լոյս մ'աւելի ծագեցաւ անկից՝ իր լուսակարօտ սրտին մէջ։ Այդ լոյսը աւելի պայծառացուց Յիսուսի դէմքն ու նկարագիրը իր հոգւոյն խորը։ Երկար երկունքէ մը վերջ՝ Քրիստոս էր «նկարուած» իր մէջ։ Այնպէս որ ան այլ եւս կարող էր ըսել.— «Ինծի համար կեանքը Քրիստոս է»։

Հայրը վերահասու եղաւ այս բոլորին։ Խրատ, աղաչանք եւ սպառնալիք՝ ուրանալու նոր կրօնը՝ մնացին անօգուտ։ Սուրէնի համբերութիւնը կը հատնէր, եւ վրդովումը գայրոյթի կը

փոխուէր։ Աղուիթայի սիրտն ալ էր կոտրած։ Տխուր նախազգացումներ կը խռովէին իր հոգին։ Իսկ Թէոդորի համար տունը դժոխք մը կը դառնար այլ եւս։ Կը տեսնէր թէ ալ անկարելի էր մնալ հոն։

* * *

Մայիսի առաւօտ մըն էր։ Դեռ արշալոյսը չծագած՝ Թէոդոր դուրս թռաւ իր հօրենական տունէն։ Մայրը արցունքներով բաժնուեցաւ իր հոգեհատորէն՝ որ կը հեռանար անդարձօրէն։ Երկար թափառեցաւ՝ տխուր ու մտախոհ։ Մտաւ Սեղեմնուտ կոչուած ձորը։ Ապահով ապաստան մըն էր այն։ Տասնեւմէկ օրեր անցուց հոն՝ ծառի մը հովանիին տակ։ Վերյիշումներու, աղօթքի եւ տեսիլներու վայրկեաններ ապրեցաւ հոն։

Այս անակնկալ փախուստը կատղեցուց հայրը։ Հայրական դութը տեղի տուաւ դազանական բնազդի մը։ Իր որդին մոլորած եւ ըմբոստ մըն էր։ Ան արժանի էր ամենածանր պատիժի։ Այսպէս խորհեցաւ Սուրէն։ Աթենադորի թաքստոցը անծանօթ չէր մնացած իրեն։ Ահաւոր եւ վճռական որոշումով մը ճամբայ ելաւ օր մը գիշերանց։ Գրեթէ կը վազէր հեւ ի հեւ։ Բարկութենէն ու վիշտէն կը դողդղար ու կը մենախօսէր։ Միտքը յաճախուած էր ոճրային խորհուրդով մը։ Մէջքէն կախուած սուրի երախակալէն բռնած էր ուժգնօրէն։ Խուզարկու ակնարկներ կը նետէր իր չորսբոլորը։ Տեսնողը զինք պիտի կարծէր խելակորոյս թափառական մը։ Զայրութեան ոգին զինք կը հալածէր։ Այսպէս քալեց նա ամբողջ գիշերը։

Արշալոյսի առաջին ցոլքերը սկսած էին իյնալ Սեղեմնուտի ձորին վրայ։ Թէոդոր իր սիրական ծառին տակ էր։ Գլուխը հանդչեցուցած քարի մը վրայ՝ կը քնանար։ Ինք քուն էր, բայց սիրտը՝ արթուն։ Այսպէս է բարի սիրտը՝ որ կը սիրէ լոյսը եւ կը պաշտէ ճշմարտութիւնը։ Պատանի Սալահունին սիրեց այդ լոյսը եւ պաշտեց այդ ճշմարտութիւնը Յիսուսի անձին, խօսքերուն եւ կեանքին մէջ։ Իր խաղաղ ճակտին վրայ դժուար չէր կարդալ իր սրտի անխառն բարութիւնը։ Հրեշտակային ժպիտ մը նորափթիթ շուշանի մը պէս կը թրթռար անոր շնորհազեղ շրթներուն շուրջ։ Իր արթուն սիրտը նիրհող աչքերու կոպերուն տակ կը խօսէր զինք վերածնող մեծ Հոգիին հետ։

Հոն, իր դիմացը, կանգնած էր քառասունն անցուցած մարդ մը։ Ահաւոր էր անոր կերպարանքը։ Քարացած՝ կը դիտէր այն ճակատը՝ որուն վրայ անմեղութիւնը կը շողար։ Ճակատ մը՝ զոր եր-

բեմն այնքան ջերմ համբոյրներով էր օծեր: Կը դիտէր երկա՛ր ու երկար, շփոթն ու սարսափը մտքին ու աչքերուն մէջ: Կը փորձէր խօսիլ. բայց լեզուն ալ էր անշարժացեր: Իր դէմքին վրայ մերթ գորովլի եւ մերթ ցասումի արտայայտութիւն կը նշմարուէր: .....

«Աթենադո՛ր...»,— խզուեցաւ յանկարծ լռութիւնը: Հեթանոսական անունը ցնցեց քրիստոնեայ պատանիին սիրտը, եւ մռայլ պղտորեցուց անոր ճակտի ակօսներուն մէջ, առանց բանալու քնացող աչքերը:... «Աթենադո՛ր...», — երկրորդ անգամ լսուեցաւ անծանօթին ձայնը՝ աւելի դողդոջուն ու խիստ: Թէոդոր բացաւ իր աչքերը, եւ սարսափահար տեսաւ գլխին վերեւ արձանացած իր հայրը: Ոտքի ելաւ շուարած: Հայր եւ որդի պահ մը նայեցան իրարու առանց բառ մը կարենալ փոխանակելու: — «Աթենադո՛ր..., պիտի դառնա՞ս...», — խօսեցաւ վերջապէս հայրը, աչքերը շեշտակի յառած անոր աչքերուն: — «Հա՛յր..., բայց ես Թէոդորոսն եմ, եւ պիտի մնամ ալ՝ միշտ...»: — «Թէոդորո՞ս...»: — «Այո՛, հա՛յր: Աթենասի տուրքը քու ցաւագար որդիդ էր. ճշմարիտ Աստուծոյ տուրքը քու առողջ զաւակդ է: Թոյլ տուր որ ես պաշտեմ այս Աստուածը: Եւ դուն ալ, հա՛յր...»: — «Մոլորա՛ծ, ապստա՛մբ», — գոռաց հայրը դայրագին, ձեռքը դրած սուրին վրայ, «պիտի հնազանդի՞ս թէ ոչ...»: — «Հա՛յր, պիտի հնազանդիմ Անոր՝ որուն պէտք է հնազանդին բոլոր ճշմարտասէր սրտերն ու մաքուր խիղճերը: Եւ դու, հա՛յր...»:

Դեռ չէր վերջացուցեր խօսքը՝ երբ Սուրէն գերագրգռուած քաշեց սուրը, խոյացաւ Թէոդորի վրայ, բռնեց անոր գանգուր մազերէն, մէկ հարուածով կտրեց անոր վիզը, եւ մոլեգնօրէն գլուխը նետեց մէկ կողմ: Արիւնաթաթախ մարմինն ինկաւ այն քարին վրայ՝ որ նահատակին բարձն էր եղած տասնեւմէկ օրեր: Մեղմանուշ հծծիւն մը՝ «հա՛յր...»՝ եղաւ վերջին թոթովանքը բերնէն դուրս ինկած լեզուին: Սուրէն՝ ակնապիշ ու զարհուրած՝ կարծեց թէ այդ հծծիւնը կուգար իր արիւնախում սուրէն: Յանկարծ վազեց դէպ ի մօտակայ աղբիւրը, եւ լուաց իր կարմիր սուրը անոր բիւրեղ ջուրերուն մէջ: Բայց դահիճի այդ սուրը չդադրեցաւ երբեք բզկտելէ իր խիղճը, եւ հնչեցնելէ անմեղ լեզուին բողոքն ու հրաւէրը.— «Հա՛յր...»: Հակառակ ասոր՝ Սուրէն մնաց անզիջող մինչեւ իր գերեզմանը:

Թէոդորոս, այսպէս, սուրբի մը մահով նահատակուեցաւ 296–ի Մայիս 11–ին:

*

Ահաւոր եղեռնի բօթը ցնցեց ամբողջ Թզադրակը: Լսուեցաւ որդեկորոյս մօր աղէկտուր լացն ու կոծը: Անմխիթար սուգ մը կաթեցաւ բոլոր պատսպարեալներու սրտին մէջ: Դասիկ քահանայ, Թէոդորի մտերիմներու բազմութեամբ մը, փութաց նահատակութեան վայրը: Աղօթքի մրմունջներ եւ ողբի աղաղակներ խառնուեցան իրարու: Սեղեմնուտի ծանօթ ծառին տակ, բարձր-քարին մօտ, փորուեցաւ սուրբին գերեզմանը՝ ուր ամփոփուեցան մարմինն ու գլուխը:

*

Թէոդորոսի նահատակութեան թուականէն անցեր էին հինգ տարիներ: Սալահունեաց գաւառը մեծ ոգեւորութեան մէջ էր: Իր սահմաններէն ներս էր մտած արքայական շքախումբ մը՝ որ կ՚ուղեւորէր դէպ ի Կեսարիա: Հոն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն պիտի ընդունէր այն մարդը՝ որ տասներեք տարիներ առաջ իբրեւ մահապարտ անցած էր նաեւ Սուրէնաշէնէն, բժշկած էր Թէոդորոսը, եւ տարուած ու նետուած էր Արտաշատի Խորվիրապը: Հայոց Լուսաւորիչն էր ան: Ասոր մօտ կանգնած էր հիմակ ալեւոր Դասիկը:

Առաջնորդուելով նահատակի գերեզմանին առջեւ՝ Գրիգոր արտասուեց եւ աղօթեց: Այդ սուրբին գերեզմանին վրայ կանգնեց մատուռ մը՝ որուն սպասաւոր կարգեց Դասիկ քահանան: Ժամանակ մը վերջ մատուռին տեղ կամ վրան բարձրացաւ տաճար մը: Տաճարին աջակողմը փոխադրուեցաւ Թէոդորոսի նշխարքը, եւ տապանաքարին դիմաց այն քարը՝ որ անոր բարձն ու զոհարանն էր եղած: Այս երկու քարերուն միջեւ իր սուգի, հսկումի եւ աղօթքի կեանքն անցուց Աղուիթա քանի մը տարիներ: Ան իր հոգիով կ՚ապրէր արդէն իր որդւոյն հետ: Եօթը տարիներ հազիւ էին անցեր՝ երբ մայրն ալ յաւիտենութեան մէջ գնաց գրկել իր սրտահատորը: Գերեզման մըն ալ ինք ունեցաւ տաճարին դռնէն դուրս: Իսկ այս երկու տապաններուն մօտ հատ մըն ալ քիչ յետոյ աւելցաւ Դասիկ քահանայի վրայ:

Երզնկայի արեւելակողմը կը բարձրանար Գորոփու Ս. Թորոս վանքը՝ իր «մեծափառ եւ բարձրապատիւ ուխտ»-ին հետ: Այդ վանքին բակին մէջ կը կանգնեցնէին աւանդական ձողը խաչադրուելու: Այդ խաչին մէջ, ըստ աւանդութեան, զետեղուած էր Ս. Թէոդորոսին

լեզուն։ Այդ ձողին անունն է որ այլազգիները այդ վանքը կոչած են ՍԸՐԸՔԻԸ *Ս. Թորոս։ Վանքը Հայոց հուչակաւոր ուխտատեղիներէն մէկն էր եղած մինչեւ համաշխարհային պատերազմին նախօրեակը։ Պատանի եւ երիտասարդ ուխտաւորներ կը ջանային բարձրանալ ձողին գագաթը եւ համբուրել խաչը, հաւատալով թէ յաջողութեան պարագային պիտի կրնային հասնիլ իրենց սրտի ըղձին։*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ։

ՀՈԳԵՇԱՀ ԱՌԱԾՆԵՐ

« Որդեակ իմ, մի՛ մըտիկ ըներ այն խրատին՝ որ
իմաստութեան ճամբէն քայլերդ կ՚ընէ խոտոր »: — Առակ, ԺԹ, 27:

« Ամէն մարդ արդար կը տեսնէ անձն իր,
Բայց Տիրոջ ձեռքն է սրտերու կշիռ »: —
Արդարութիւն գործել, խօսիլ ճշմարտութիւն,
Հաճելի է Տիրոջ առջեւ աւելի քան զոհի արիւն »: — Առակ, ԻԱ, 2–3:

« Ով որ սրտի մաքրութիւնը կը սիրէ՝
Շրթներուն վրայ անոր շընորհ կը տիրէ » — Առակ, ԻԲ, 11:

ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲԱՆ

Դուն է ճամբան արդարին:
Ինքդ ուղիղ՝ Դուն կ՚ուղղես ճանապարհը արդարին:
Դատաստանիդ շաւղին մէջ Քեզ կ՚ըսպասենք մենք, ո՜վ Տէր.
Քու անունին, յիշատակիդ փափաքովը սիրաջեր
կը տոչորի մեր հոգին:
Գիշերն ըզՔեզ երազեցի ըղձագին,
Բոլոր սրտովս Քեզ փնտռեցի առաւօտուն:
Երբ երկրի վրայ դատաստաններդ ընես Դուն՝
Արդարութիւն պիտի սորվին
Բընակիչները աշխարհին:
Ամբարիշտին ողորմութիւն իսկ ընես՝
Արդարութեան պիտի դարձնէ նա երես:
Ան ուղղութեան երկրին մէջ օրինազանց արարքներ
կը կատարէ, եւ Տիրոջ վայելչութիւն չի տեսներ »:— Ես. ԻԶ, 7–10:

ԱՆՀԱՇՏ ԵԶՐԵՐ

« Մի ըլլաք լծակից անհաւատներուն: Ի՞նչ յարաբերութիւն ունի արդարութիւնը անօրէնութեան հետ, կամ ի՞նչ հաղորդութիւն լոյսը խաւարին հետ, կամ ի՞նչ միաբանութիւն Քրիստոս Բելիարին հետ. կամ ի՞նչ բաժին ունի հաւատացեալը անհաւատին հետ, եւ կամ ի՞նչ նմանութիւն Աստուծոյ տաճարը մեհեաններուն

նետ: Զէ՞ որ դուք տաճար էք կենդանի Աստուծոյն, համաձայն Աստուծոյ խօսքին թէ՝ « Անոնց մէջ պիտի բնակիմ ես, եւ պիտի քալեմ անոնց մէջ, եւ պիտի ըլլամ անոնց Աստուած, եւ անոնք պիտի ըլլան իմ ժողովուրդս: Ուստի ելէք անոնց մէջէն ու զատուեցէք անոնցմէ,— կ'ըսէ Տէրը,— եւ պիղծ բաներու մի' դպչիք: Ես պիտի ընդունիմ ձեզ, պիտի ըլլամ ձեզի հայր, եւ դուք պիտի ըլլաք ինծի տղաներ ու աղջիկներ,— կ'ըսէ ամենակալ Տէրը »: — Եւ որովհետեւ մենք այս խոստումներն ունինք, սիրելիներ, ուստի մաքրենք մենք զմեզ մարմինի եւ հոգիի ամէն պղծութենէ, եւ կատարելագործենք սրբութիւնը Աստուծոյ հանդէպ երկիւղած զգացումներով »:

Բ. Կոր. Զ, 14–Է, 1:

ԲԱՑԱՐՁԱԿ ՁՈՀԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

« Պետրոս հարցուց Յիսուսին.— « Ահա մենք թողինք մեր բոլոր ունեցածը եւ եկանք Քու ետեւէդ. հիմակ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեզի »: — Յիսուս պատասխանեց. — « Ամէն ոք անխտիր որ կը թողու տուն, կամ եղբայրներ, կամ քոյրեր, կամ հայր, կամ մայր, կամ կին, կամ զաւակներ, կամ ագարակներ՝ ինծի, Աւետարանին, կամ Աստուծոյ թագաւորութեան համար՝ ատոնց հարիւրապատիկ արժէքը ներկայացնող բարիքներ պիտի ընդունի հոս, եւ յաւիտենական կեանքը պիտի ժառանգէ հանդերձեալին մէջ »: — Մատթ. ԺԹ, 27–29.— Մրկ. Ժ, 28–30. — Ղուկ. ԺԸ, 28–30:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.— « Դատաստանի շաւիղ »: — *Այն ճամբան՝ զոր Եահուէ ցոյց տուաւ իր պատգամներով ու դատաստաններով — խորհուրդներով — Իսրայէլի ժողովուրդին, եւ ուխտ անոնք պարտաւոր էին քալել: Այդ դատաստանները կամ պատգամները արդարութեան սկզբունքներն են, կեանքի կանոնները:*

2.— « Քեզ կ'սպասենք »: — *Արտայայտութիւնն է այս ներքին այն լիծին՝ որ մեր հոգին կը կապէ Աստուծոյ հետ հաւատքի, յոյսի եւ սիրոյ լուսեղէն զօդով մը: Առանց Աստուծոյ՝ հոգին, առանց աստղի երկինք մըն է:*

3.— « Երբ երկրի վրայ դատաստաններդ ընես դուն... »: — *Մարդիկ ընդհանրապէս հակամէտ են անիրաւութեան: Մարդկային անիրաւութիւնն իր հետ կը բերէ աստուածային դատաստան: Աստուծոյ դատաստանները սակայն վրէժխնդրութեան ցոյցեր չեն երբեք, այլ կարեկցութեան արտայայտութիւններ են անոնք, մոլորանքներու դէմ ազդարարող, զգուշացուցիչ միջոցներ: Աստուածային այդ դատաստանները այն օրէնքներն իսկ են, բնական թէ բարոյական, որոնցմով կը կառավարուի տիեզերական կեանքը, հետեւաբար նաեւ մարդկային կեանքը: Անոնք կ'ապահովեն «արդարութիւնը», այսինքն՝ հաւասարակշռութիւնը տիեզերական կեանքին մէջ, եւ ներդաշնակութիւնը մարդկային–ընկերային կեանքին մէջ:*

4.— « Ուղղութեան երկիր »: — *Աստուծոյ դատաստանները ցոյց կուտան արդարութիւնը մեր աշխարհին մէջ՝ դարձնելով զայն Ուղղութեան երկիր մը, արդարութեան մարզարան մը: Բայց ամբարիշտը չի դադրիր օրինազանց արարքներով Տիրոջ վայելչութիւնը, արդարութեան գեղեցկութիւնն անտեսելէ:*

5.— « ՔՐԻՍՏՈՍ եւ Բելիար »:— *Աստուածաշունչն ուսումնասիրողներ զանազան նշանակութիւններ կուտան Բելիար բառին.— «անպիտանութիւն», «անզգամութիւն», «կործանում», «անյոյս աւերում», եւայլն: Զէյնի զայն կը նկատէ դիցաբանական վերջամնացութիւն մը, անունը «ստորերկրեայ լոյծ անդունդ»ի՝ ուր մարդը կ'իջնէ անվերադարձօրէն: Մեր թարգմանութեան մէջ ան վերածուած է ընդհանրապէս «ժանտ» եւ «անօրէն» ածականներով: Հետզհետէ ան գործածուած է*

նշանակելու «ամենատեսակալին» մեղուաք, «Համօրէն» խորհրդական: Գաղափարներու այս անցքով ի վերջոյ Բելիար բառը յատկացուած է Սատանին: Պօղոս այս իմաստով կը գործածէ զայն հեթանոսներուն համար, իբրեւ պղծութեան մարմնացում կամ խորհրդանշան, եւ հակապատկերը Քրիստոսի՝ որ բացարձակ սրբութիւնն է, աստուածային Օծութիւնը:

6·— « Տաճար՝ կենդանի Աստուծոյ »:— Հրէական տաճարը կը նկատուէր բնակարանը Աստուծոյ: Իրական տաճարը սակայն մարդը ինքն է, որուն մէջ կը բնակի Աստուծոյ Հոգին: Քրիստոնէական համայնքները նոյնպէս բարոյական տաճարներ են — եկեղեցիներ —, որոնց մէջ կը բնակի Քրիստոս Ինքը: Մարդն ունի մարմին եւ հոգի: Տաճարի գաղափարը կը պահանջէ կատարելագործուած սրբութիւն: Այս սրբութիւնը կ'իրականանայ մեր բովանդակ կեանքը — մարմինի թէ հոգիի — պատշաճեցնելով Քրիստոսի աստուածային նկարագրին: Եւ անիկա կարելի է « Աստուծոյ հանդէպ երկիւղած զգացումներով »: Այս երկիւղածութիւնը, սակայն, չէ այն վախը՝ զոր չարագործ մը կ'ունենայ դատաւորէն, այլ սիրոյ ակնածանքը՝ զոր որդի մը կը տածէ իր ծնողաց հանդէպ:

7·— Թողուլ ամէն բան: — Առաքելական քարոզելու առաքելական պաշտօնը կը պահանջէր բոլորամատոյց նուիրում, խզելով նոյն իսկ ի հարկին ամէնէն սրտագին կապերը աշխարհին հետ: Այս բացարձակ զոհողութիւնը անհրաժեշտ էր կարենալ գնահատելու համար բարձրագոյն արժէքն այն գաղափարականին՝ որուն ծառայման պաշտօնեաները պիտի ըլլային առաքեալները՝ աստուածային կոչումով: Եւ գիտակցօրէն, անձնուրացօրէն կիրարկուած այսպիսի կոչում մը կասկած չկայ թէ հոգին կը լեցնէ ուրախութեամբ մը եւ երանութեամբ մը՝ որոնք իսկապէս «հարիւրապատիկ», անհամեմատօրէն աւելի արժէք կը ներկայացնեն քան նիւթի, սրտի եւ արիւնի հետ կապ ունեցող որ եւ է ստացութիւն կամ վայելք:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ:

2·— ՀՐԵԱՅ ԱՅԾԵՄՆԻԿԸ: — Յոպպէի մէջ — այժմ Եաֆա — կ'ապրէր հրեայ հաւատացեալ կին մը Տաբիթա անունով՝ որ կը նշանակէ Այծեմնիկ: Արիւնով եւ զգացումով ազնուական կին մըն էր ան: Ծանօթ էր առաքելական շրջանակին. զի լսած ըլլալով առաքելական քարոզութիւնը՝ աշակերտած էր Առաքեալներին: Նոր կեանքը իր մէջ ալ աւելի զօրացուցած էր մարդկային առաքինութիւնները, որոնց ապացոյցը կու տար միշտ գործնապէս: Մեծ ժողովրդականութիւն էր շահած իր բազմապիսի բարեգործութիւններով եւ ողորմութիւններով: Կատարեալ դթութեան մայր մը կամ քոյր մըն էր մասնաւորապէս այրիներուն համար:

Օր մը յանկարծ հիւանդացաւ եւ ինկաւ մահուան անկողին: Մեռաւ շուտով: Հրէական սովորութեան համաձայն լուացին մարմինը եւ դրին վերնայարկին մէջ:

Յոպպէի մօտ էր Լիւդդա քաղաքը: Այդ միջոցին հոն կը գտնուէր Պետրոս առաքեալ: Յոպպէի հաւատացեալները լսելով՝ մարդ ղրկեցին անոր՝ խնդրելով որ առանց դանդաղելու գայ Յոպպէ: Պետրոս իսկոյն ճամբայ ելաւ հրաւիրակներուն հետ: Հասնելով քաղաք եւ երթալով մեռելական տունը՝ հանեցին զայն վերնայարկը: Բոլոր այրի կիները՝ հանգուցեալին երախտաւորեալները շրջապատեցին առաքեալը լաց ու կոծերով: Մատնացոյց կ'ընէին անոր պատերէն կախուած այն վերնազգեստներն ու ներքնահագուստները՝ զորս Այծեմնիկ առատօրէն կը նուիրէր իրենց:

Պետրոս դուրս հանեց զանոնք սենեակէն, ծունկի եկաւ ու աղօթեց, եւ ապա անշնչացած մարմինին դառնալով՝ ըսաւ.— « Տա՛բիթա, Տէր Յիսուս Քրիստոսի անունով ոտքի ելիր ու կանգնէ »: Ինչ որ պատահած էր երբեմնի Յայրոսի աղ-

ջկան Յիսուսի ձեռքով՝ նոյնը տեղի կ'ունենար հիմակ հոս Պետրոսի միջոցով: Այծեմնիկ բացաւ իր աչքերը, եւ տեսնելով առաքեալն իր դիմաց՝ ելաւ նստաւ ուղիղ: Պետրոս իր ձեռքն երկարեց անոր, եւ ոտքի հանեց զայն: Ապա ներս կանչելով հաւատացեալներն ու այրիները՝ կենդանացուց Այծեմնիկը անոնց առջեւ ողջ ու առողջ: Լուրը իսկոյն տարածուեցաւ քաղաքին մէջ, եւ աւելցաւ հաւատացեալներուն թիւը:

Գործք, Թ, 36–42:

2.— ՀԱՅ ԱՅԾԵՄՆԻԿԸ: — Այծեմնիկ անունով հայուհի մըն ալ ծանօթ է մեզ մեր պատմութենէն: Անեցի կին մըն էր ան, ապրած 12–րդ դարուն: Երբ Պարսիկները 1125–ին յարձակեցան Անիի վրայ՝ Այծեմնիկ ցոյց տուաւ հայրենասիրութեան եւ քաջութեան անձնուէր ոգի մը, պարիսպներուն վրայէն քարեր ու նետեր արձակելով թշնամիին վրայ: Կը պատմուի թէ թշնամիին կողմէ արձակուած եւ իր մարմինին մէջ խրած նետերն անգամ դուրս կը քաշէր կը հանէր, եւ անոնցմով կը հարուածէր պաշարողները, տագնապի մատնելով զանոնք, եւ զարմանք պատճառելով ամենուն:

Անիրաւ յարձակումներու դէմ հայրենիքը պաշտպանել՝ չի հակասեր քրիստոնէական մարդասիրական սկզբունքներուն, որքան ալ պատերազմն ըլլայ իրաւամբ խոտելի եւ դատապարտելի: Ասոր համար այս արիասիրտ կնոջ դիւցազնական արարքը արժանի է իսկապէս բարձր գնահատութեան:

3.— ԵՐԶՆԿԱ: — Կարնոյ Նահանգին — հին Բարձր Հայքի — գլխաւոր քաղաքներէն մէկն է Երզնկա: Շուրջ երկու մղոն հեռաւորութեամբ իր հարաւային սահմանէն կ'անցնի Եփրատ գետը: Այս քաղաքը՝ գաւառով միասին՝ նշանաւոր է հանդիսացած իր պատմական անցեալովն ու արժէքներովը: Մեր ազգային պատմութեան մէջ ԵԿԵՂԵԱՑ անունով ծանօթ է գաւառը, իսկ Երզնկա՝ ԵՐԻԶԱ կամ ԵՐԷԶ անուններով: Հոս կը գտնուէր Անահիտի նուիրուած ամենամեծ ու ամէնէն շատ յարգուած մեհեաններէն մէկը, եւ ասոր համար ալ ամբողջ գաւառը կը կոչուէր Անահտական: Չորս հարիւր տարիներ շարունակ Հայերը աշխարհախումբ տօնակատարութիւններով պաշտած են Անահիտի ոսկեձոյլ կուռքը:

Քրիստոնէական շրջանին ալ այս գաւառը համբաւաւոր է եղած իր վանքերով, եկեղեցիներով եւ ազգային թանկագին յիշատակարաններով: Ան եղած է նաեւ հայրենիքը հին եկեղեցական–գրական դէմքերու: Ասոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են գլխաւորաբար՝ 1.— Յովհաննէս Երզնկացի, ՊԼՈՒԶ մականուանուած: 13–րդ դարուն վերջերը եւ 14–րդին սկիզբները ապրող հայ գիտնական, քերթող, մեկնիչ եւ երգիչ վարդապետ մըն է եղած ան:— 2.— Կոստանդին Երզնկացի, որ նոյն դարերուն ապրած եւ հայ կրօնաւոր տաղերգու բանաստեղծներուն մէջ առաջնակարգ տեղ մըն է գրաւած:

4.— ԱՆԻ: — Արարատի Շիրակ գաւառի արեւմտամասին մէջ Ախուրեան գետի աջակողմը քարքարոտ բարձրաւանդակի մը վրայ շինուած է Բագրատունեաց հռչակաւոր մայրաքաղաքը Անի: Աշոտ Գ. Ողորմած — 953–977 — եւ իր անդրանիկ որդին՝ Սմբատ Բ. Տիեզերակալ — 977–989 — փառքի գագաթնակէտին հասցուցած են այս չքնաղ ու բազմամարդ քաղաքը: 1020 թուականէն սկսած ան ենթակայ եղած է իրերայաջորդ յարձակումներու եւ ինկած զանազան տիրապետութեանց տակ:

Անին եղած է հայ ճարտարապետական ոճին ամէնէն կենդանի եւ հարազատ կոթողը: Հոն կառուցուած անթիւ եկեղեցիները կը կրեն դրոշմն այդ ոճին: Հեղինակաւոր գիտնականներու կարծիքով այդ ոճին ազդեցութիւնը կը տեսնուի նոյն իսկ գոթական կոչուած ճարտարապետութեան վրայ: Անիի համբաւաւոր ճարտարապետներէն կը յիշուի գլխաւորաբար «մեծահանճար» Տրդատ, որ 990–ին նորոգած է նաեւ Կ. Պոլսոյ Յունաց Ս.. Սոֆիա եկեղեցին, ետքէն մզկիթ, այժմ թանգարան.

Եւրոպացի բազմաթիւ հնախոյզներ այցելած են Անի եւ հիացումով խօսած անոր աւերակներու եւ կիսակործան յիշատակարաններու մասին: Ռուս հայագէտ Փրոֆ. Ն. Մառ մեծագոյն հետազօտողն ու ուսումնասիրողն է եղած պատմական այս հռչակաւոր քաղաքի մնացորդներուն: Այսօր դժբախտաբար քարուքանդ վիճակի մէջ է Անի, եւ կը գտնուի Թրքական իշխանութեան ներքեւ:

ԵՐԳ ԱՐԵԽԱԳԱԼԻ

Ճգնաւորք Աստուծոյ, եւ ժառանգորդք երկնից արքայութեան,
Որք փոխանակեալք զանցաւորս առիք զանանցըն բարութիւնս,
Բարեխօսեցէք առ Տէր վասըն մանկանց Եկեղեցւոյ:

Ով Աստուծոյ ճգնաւորներ, եւ երկինքի արքայութեան ժառանգորդներ,
Որ անցաւոր բաներուն տեղ առիք անանց բարութիւններն,
Եղէք Տիրոջ մօտ բարեխօս Եկեղեցւոյ մանկանց համար:

Նահատակք պանծալիք, եւ սիրեցեալք ի յերկնաւոր Հօրէն,
Որք մըկրտեցայք ընդ Քրիստոսի արեամբ ձերով ի մահ խաչին,
Բարեխօսեցէք առ Տէր վասըն մանկանց Եկեղեցւոյ:

Ո՛վ պանծալի նահատակներ դուք երկնաւոր Հօրմէն սիրուած,
Որ ձեր արեամբ մկրտուեցաք Քրիստոսի հետ խաչի մահով,
Եղէք Տիրոջ մօտ բարեխօս Եկեղեցւոյ մանկանց համար:

Մարտիրոսք ցանկալիք, եւ օթեվանք հոգւոյն ճշմարտութեան,
Որք յաղթեցիք հոգւով կարեաց եւ ցանկութեան:
Բարեխօսեցէք առ Տէր վասըն մանկանց Եկեղեցւոյ:

Ո՛վ ցանկալի մարտիրոսներ, օթեվաններ դուք Հոգիին ճշմարտութեան,
Որ յաղթեցիք ձեր հոգիով չար կիրքերուն եւ ցանկութեան,
Եղէք Տիրոջ մօտ բարեխօս Եկեղեցւոյ մանկանց համար:

Գովելիք աշխարհի, եւ բաղձալիք վերնոցըն պետութեանց,
Որք երանութեան մասին հասիք քան զամենայն որդիս մարդկան,
Բարեխօսեցէք առ Տէր վասըն մանկանց Եկեղեցւոյ:

Ո՛վ աշխարհի գովելիներ, եւ երկնային հրեշտակներուն բաղձալիներ,
Որ տիրացաք երանութեան աւելի քան մարդոց որդիքը բովանդակ,
Եղէք Տիրոջ մօտ բարեխօս Եկեղեցւոյ մանկանց համար:

Կամաւոր պատարագք, մանկունք տիոք եւ կատարեալք իմաստութեամբ,
Որք փոխանակ կաթին՝ արբիք զգինին զմայլեցուցիչ,
Բարեխօսեցէք առ Տէր վասըն մանկանց Եկեղեցւոյ:

Ո՛վ կամաւոր պատարագներ, մանկահասակ՝ բայց կատարեալ իմաստութեամբ,
Որ կաթին տեղ խմեցիք գինին զմայլեցուցիչ,
Եղէք Տիրոջ մօտ բարեխօս Եկեղեցւոյ մանկանց համար:

Ծնթ.— *Կարդալ Հ. Ղ. Ալիշանի* «Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց»*ի Թ–րդ ուխ.*— «Ս. ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՍԱԼՀՈՒՆԻ»:

Զ.

ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՔ ԵՒ ԳԱՅԻԱՆԵԱՆՔ

« Ինչպէս եղջերուն ջուրի վտակներուն միշտ կը պապակի՝
Այնպէս նաեւ իմ անձըս, ո՜վ Աստուած Քեզ կը փափաքի:
Հոգիս Քու ծարաւդ ունի, ո՜վ Աստուած հզօր ու կենդանի,
Ո՞վ արդեօք եւ ե՞րբ Քու առջեւդ, Աստուած, զիս պիտի տանի:
Ցերեկ ու գիշեր արցունքներս ինծի եղան կերակուր,
Երբ կը հարցնէին ամէն օր ինծի՝ «Ո՞ւր է Աստուածդ, ո՞ւր»:
Ասի յիշելով հոգիս ներսիդիս կը տառապէր յոյժ,
Եւ բազմութեան հետ կ'ըղձայի երթալ տունն իմ Աստուծոյս·
Օրհներգու ձայնով, եւ ուրախութեամբ, ցնծութեամբ յաւէտ,
Եւ հանդիսաւոր տօնախմբութեամբ երթալ անոնց հետ »:

Սաղմոս, ԽԱ, 1–5:

« Սէրն է հզօր մահուան պէս »: — Երգ Երգոց, Ը, Ց·

« Առողջութենէն եւ գեղեցկութենէն աւելի սիրեցի իմաստութիւնը, Եւ նախընտրեցի զայն ունենալ լոյսին տեղ· զի անկից եկած լոյսը անքուն է »: — Իմաստ· Սողոմոնի, Է, 10:

« Տէր, սուրբ երկինքէդ նայէ Դուն մեզի,
Որ չըլլանք նըման անոր՝ որ շինուած է վրայ աւազի,
Եւ զոր նեղութեանց, փորձութեանց խռովքները դրդուեցուցին:
Այլ հաստատէ՛ զմեզ նշմարտութեամբը Քու խաղաղութեան Աւետարանին:
Առաջնորդէ՛ մեզ կամքիդ համաձայն:
Եւ զմեզ արժանի ըրէ՛ հարսանեաց լոյսին գիշերուան,
Երբ Դուն ցերեկուան պիտի վերածես գիշերն այն մըթին,
Զի Քու փառաւոր երեսէդ պիտի նառանչներ ծագին:
Ազատէ ըզմեզ՝ պատրաստելով թեւերուդ ներքեւ,
Որպէսզի հասնինք այն նաւահանգիստը՝ կամքիդ պարգեւ:
Եւ տուր նաեւ որ նահատակութեան բաժակը խըմենք,
Փոխարէն՝ փառքիդ՝ դատաստանի օրն՝ ալ պսակն առնենք մենք »:

—Հռիփսիմեանց–Գայիանեանց աղօթքը՝ ըստ Ագաթանգեղոսի, էջ 115–116:—

Հռոմ, Իտալիոյ արդի մայրաքաղաքը, անցեալին մէջ, Հռոմայեցի բռնաւոր եւ ամբարիշտ կայսրերու օրով, բարոյական այլականութեանց բոյն մըն էր դարձած ընդհանրապէս: Պօղոս առաքեալի ցանած բարի սերմերը չէին կրցած անմիջապէս արմատախիլ ընել չարութեան որոմները: Բայց իր նահատակի արիւնը զուր տեղ թափւած չէր: Քրիստոնէութիւնը իր կենսունակ արմատները ձգած էր

ՀՌԻՓՍԻՄԷ·

[illegible]

Հռովմէական այդ հռչակաւոր ոստանին մէջ: Աւետարանին լոյսը թափանցեր էր անոր մութ անկիւններէն ներս: Մանաւանդ հաւեն նման Ցիսուսի կրօնը, նոր հաւատքը, կ'աճէր ու կ'ուռճանար ներքնապէս եւ անդդալաբար: Կրօնական նոր աշխարհ մը կը կազմուէր ու կը զօրանար կեսարներու պալատներուն մօտ՝ հողին երեւան ու ներքեւը: Գետնադամբաններ քրիստոնէութեան լուսաւոր նախորդանները կը դառնային Հռեմոսի եւ Հռեմուլոսի այս հեթանոս ծննդավայրին մէջ:

Աւանդութիւնը Պետրոս առաքեալին ալ կ'ընծայէ դեր մը ի Հռովմ քրիստոնէական կրօնի հաստատման գործին մէջ:

Այն թուականին՝ ուր պատմական մեր այս դրուագը տեղի կ'ունենայ՝ երկուքուկէս դարու յարաճուն կեանք մ'ունէր Աստուածորդիին կրօնը: Հալածանքներ եւ անլուր խժդժութիւններ նոր ու հզօր կենսունակութեամբ մը կ'ուժաւորէին ու կ'ոգեւորէին զայն: Չէ կարելի սպանել սիրտը եւ կաշկանդել միտքը: Աւետարանը սրտի եւ մտքի կրօնն էր 'միանգամայն: Սէր եւ ճշմարտութիւն իր անշիջանելի երկու ջահերն էին: Ո՛չ ատելութեան բռնութիւնը կրնար ցամքեցնել սէրը, ո՛չ ալ ստութեան ստուերը խափանել ճշմարտութիւնը: Զգացումներու ամէնէն դեղեցիկը մարդասիրութիւնն է, գաղափարներու ամէնէն վսեմը՝ մարդկութեան ծառայելու մտածումը: Այս կը սորվեցնէր Աւետարանը ամբողջ աշխարհին: Աստ'լ մարդիկ պիտի կարենային ձեռք բերել ազատութիւն եւ երջանկութիւն:

*

Աւանդութեան մը համաձայն Գ–րդ դարուն վերջերը Հռովմի մէջ գոյութիւն ունէր կուսաստան մը: Ան հիմնուած էր Պօղոս առաքեալի անունով: Բազմաթիւ կոյսեր, ամէն դասակարգէ, հոն կ'ապրէին կամաւոր զրկանքի եւ անձնուրացութեան կեանք մը: Բաց ի աղօթքէ՝ անոնք երբեմն ալ շրջուն քարոզիչի դեր կը կատարէին: Աւետարանի մաքուր խորհուրդը անոնց անշեղ վարքագիծն էր: Անոնց սրտերը նոյն իսկ ցեխի մէջ փայլող մէկ–մէկ ադամանդներ էին:

Այդ թուականին կուսաստանին վարիչն էր ԳԱՑԻԱՆԷ անուն կոյսը: Ան համբաւուած էր իբրեւ «Քրիստոսի քոյրն ու հարսը», որ «մեղր կը կաթեցնէր իր շրթներէն»: Ազնուական տոհմէ սերած՝ սիրայօժար հրաժարեր էր փափկասուն կենցաղի մը բոլոր վայելքներէն, իր միակ եւ բարձրագոյն հաճոյքը վնտռելով ու գտնելով բացարձակ նուիրումի եւ ամբիծ վարքուբարքի մէջ: Ան արթուն պա–

հայամն էր իր մայրական խնամքին յանձնուած հաստատութեան եւ սաներուն։ Ողջախոհ կեանքի մը կրթիչն ու հրահանգիչն էր անոնց։ Ունէր հաստատակամ նկարագիր եւ անդրդուելի հաւատք։ Իր խօսքը անկեղծ էր, ազդեցիկ ու համոզկեր։

Իր սաներուն մէջ նշանաւոր էր ՀՌԻՓՍԻՄԷ։ Աս ալ հռովմայեցի թագազարմ օրիորդ մըն էր։ Պալատական գեղխ ու շուայտ կեանքը զզուանք ու սարսափ ներշնչած էր այս գգաստ կոյսին։ Հաւանաբար Թեղադրութեամբն ու քաջալերութեամբը Գայիանէի՝ որուն կրանուխէն ծանօթացած էր անշուշտ, օր մը խոյս էր տուած այդ փորձութեանց ապարանքէն եւ ապաստանած Ս. Պօղոսի կուսաստանը։ «Մեծանձն հոգի»ի տէր՝ հոն դտած էր իր հոգիին խաղաղութիւնը, իր սրտի բովանդակ սէրը նուիրելով Սիրոյ Մեծ–Վարդապետին եւ անոր շնորհալի Մօր ծառայութեան։

Հռիփսիմէ համբաւաւոր էր ոչ միայն իր հոգւոյն բիւրեղեայ ամբծութեամբը՝ այլ նաեւ իր մարմնական անհամեմատ գեղեցկութեամբը։ Առաջինը կը գերազանցէր երկրորդը։ Ասոր համար նէ չտարուեցաւ աշխարհի հրապոյրներէն՝ որոնց նշաւակ կը դառնար իր գեղեցկութիւնը։ Գայիանէ անհանգիստ էր հոգիով. ո՛չ անոր համար որ կը կասկածէր իր սանին հոգեկան արիութեան վրայ, այլ վասնզի կը վախնար արտաքին Թշնամիներու բարբարոս յարձակումներէն։

Այս ժամանակին զուգադիպեցան Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքի հրովարտակները Քրիստոնէութեան դէմ։ Անոր իշխանութեան վերջին ութ տարիները — 303–311 — կոչուեցան Մարտիրոսաց թուական։ Այս հալածանքները ալ աւելի զօրացուցին Գայիանէի վախը իր մէջ։ Ջրոյցներ կը շրջէին թէ կուսաստանն ալ զերծ պիտի չմնար հետապնդումէ. թէ՝ կը ծրագրուէր, պալատին մէջ իսկ, դուրս բերել կոյսերը մենաստանէն, եւ հարսնացնել զանոնք հեթանոս իշխանազուններու հետ։ Հռիփսիմէն ամէնէն աւելի առարկայ էր այսպիսի մտահոգիչ խօսակցութեանց։ Կայսեր անունն իսկ խառնուած էր այս զրոյցներուն մէջ։ Հռիփսիմէի սարսափահար երեւակայութեան առջեւ՝ Ցլուսի ժպտուն պատկերին մօտ՝ կը ցցուէր ուրուանկարը դաժան Դիոկղետիանոսի։

Գայիանէ իմաստուն էր եւ հեռահայեաց։ Նէ նախատեսից դառն ճակատագիրը իր հաստատութեան եւ սանուհիներուն։ Ուզեց փրկել վերջիններուն կեանքն ու պատիւը։ Կազմեց իր ծրագիրը եւ ուղեգիծը։ Եւ օր մը վտանգուած կոյսերու խումբով մը, Թիւով

նօթմաստանի չափ, եւ երկու քահանաներով, գիշերանց թողուց ակամայ իր սիրելի վանքը եւ հեռացաւ քաղաքէն: Իրենց վերապահուած էր տաժանելի ճամբորդութիւն մը քաղաքէ քաղաք, եւ աշխարհէ աշխարհ: Հոփսիմէ դուրդուրանքով իր վիզէն կախ կը պահէր այն թանկագին խաչը՝ զոր իր հոգեւոր մայրը Գայիանէ տուած էր իրեն իր ընծայման օրը: Գայիանէի հեռացումով վանքին եւ մնացած կոյսերուն խնամակալութիւնը ստանձնած էր իր քոյրը Զոյի:

Եգիպտոս եւ Երուսաղէմ առաջին այցելավայրերն եղան անոնց: Իրենց ուխտը կատարեցին Երուսաղէմ՝ Բեթղեհեմի այրին մէջ, եւ Գեթսեմանիի Ս. Աստուածածնի՝ կոյսերու Մօր գերեզմանին առջեւ: Երուսաղէմէն դուրս գալով շարունակեցին իրենց ճամբան դէպ ի հիւսիս՝ նպատակ ունենալով անցնիլ Հայաստան: Լսած էին թէ անոր սահմաններէն ներս կ'ապրէր բաւական բարգաւաճ քրիստոնէութիւն մը, եւ թէ հոն կար նոյնպէս կուսաստան մը՝ նուիրուած Աստուածամօր յիշատակին: «Այն վայրեղէն պատկերը՝ որ վերափոխման օրը գրուած է երեսիս վրայ՝ փնտռեցէք զայն հոն», — ըսած էր անոնց Կուսամայրը տեսիլի մը մէջ: Հոգեաց վանքն էր այն՝ ուր, ինչպէս տեսանք, զետեղուած էր սրբուհիին պատկերը Բարթողիմէոս առաքեալի ձեռքով:

Երկար ու դժուար ուղեւորութենէ մը յետոյ Եդեսիոյ ճամբով բարձրացան դէպ ի Բզնունեաց գաւառը՝ հիւսիս-արեւմտակողմը Վանայ ծովուն: Հասնելով հոն՝ գիշերեցին Խլաթ քաղաքին մէջ: Անկից իջան Մոկաց գաւառը: Այստեղ կը գտնուէր Սուրբ-Խաչ անունով ուխտատեղի մը: Անկից շատ հեռու չէր Կճաւ կոչուած մեհենավայրը: Հոս կը կատարուէին դիւային պաշտամունքներ: Հոփսիմեանց ընկերացող Եսայի եւ Դանիէլ քահանաները յաջողեցան Աւետարանի քարոզութեամբ դարձի բերել մոլորածները, հալածել քուրմերը, կործանել կուռքերը, եւ անոնց տեղ կանգնել քրիստոնէական նշանը:

Յաջորդ կայանն եղաւ Բերկրացւոց գաւառը, ուր մտան ծածկաբար, անցնելով Կորդուաց լեռներէն: Հոն բնակեցան ժամանակ մը ապահովութեամբ, իրենց իսկ ձեռքով շինուած խրճիթներու տակ: Հեռանալով անկից ալ, եւ դէպ ի հարաւ յառաջանալով՝ օթեւանեցան վտակի մը եզերքը, կամուրջի մը մօտ, Տմորեաց գաւառի սահմաններէն ներս, ծառաւէտ եւ ընկուզուտ վայրի մը մէջ: Ապա հիւսիս-արեւմտեան գիծով վերադարձ մ'ըրին դէպ ի Բզնունիք: Ծամ-

բան կանգ առին Տիգրիսի եզերքը, այն դետախառնումքին մօտ՝ ուր զարնային ձիւնահալէն ձեւացած ջրերու զանազան հոսանքներ, Ագռաւաքար կոչուած լեռներէն վազելով, կը միանան իրարու: Այստեղ ալ կ՚ապրէին սակաւաթիւ քրիստոնեաներ, իրենց պաշտամունքի առարկայ ունենալով Տիրամօր պատկերը: Հոս էր Հոգեաց վանքը, ուր անոնք գտան սիրալիր ընդունելութիւն:

* * *

Հոգեաց վանքի կուսաստանը միայն աղօթքի եւ խոկումի սահմանուած մենաստան մը չէր կամ ճգնարան մը: Ան նոյն ատեն քրիստոնէական լոյսի փարոսներէն մէկն էր, որ իր ճառագայթները երբեմն երբեմն կ՚արձակէր իր շուրջը՝ հեթանոսական խաւարով ծածկուած վայրերուն վրայ: Նոյն կոչումն էր ունեցած նաեւ Հռովմի Ս. Պօղոսի կուսաստանը: Այսպէս, Հռիփսիմեանք օտարոտի տեղ մը չէին ինկած: Հոս ալ՝ իբրեւ նոր միաբանակիցներ՝ անոնք եռանդով շարունակեցին իրենց առաքելական գործը մերձակայ, եւ երբեմն նոյն իսկ հեռաւոր տեղերու մէջ: Եւ այս ըրին՝ անշուշտ ժամանակ մը վանք մնալէ, եւ տեղական լեզուին փոքր ի շատէ վարժուելէ վերջ:

Գայիանէի խումբին մուտքը Հայաստան՝ երկար ատեն եւ բոլորովին գաղտնի մնացած չէր. վասնզի անոնք՝ ճամբու ընթացքին ալ, ինչպէս տեսանք, առիթ չէին կորսնցներ քարոզելու Աւետարանը: Շատով նաեւ ծայր տուաւ հալածանքը՝ արքայական հրովարտակներով: Դիոկղետիանոսի կը հետեւէր Հայոց Տրդատ Թագաւորը: Ամէնէն աւելի հալածանքի նշաւակ պիտի ըլլային անշուշտ վանքերն ու կուսաստանները: Հոգեաց վանքը բացառութիւն պիտի չկազմէր:

Ահա թէ ինչո՛ւ Հռիփսիմեանք խոհեմութիւն սեպեցին հեռանալ վանքէն: Թէեւ միւս կողմէ առաքելական կոչումն ալ պարտք կը դնէր իրենց վրայ դուրս գալ մենաստանէն եւ շարունակել իրենց հաւատածաւալական քարոզութիւնները: Իրենց անձերէն աւելի անոնք կը մտահոգուէին նաեւ հաստատութեան ճակատագրով: Զրոյցներ ալ կը շրջէին մանաւանդ թէ կուսաստանը պիտի խուզարկուէր:

Ամէն բան պատրաստ էր արդէն՝ երբ առաւօտ մը հրաժեշտ առին իրենց հայ ընկերուհիներէն, եւ ճամբայ ինկան: Ցառաջանալով դէպ ի արեւելք՝ հասան Պաղատ լերան գագաթը: Լերան կողքին,

Բութ կոչուած տեղւոյն վրայ, կար մեհեան մը՝ Արամազդի եւ Աստղիկի նուիրուած։ Հոն տեղի կ'ունենային հեթանոսական յաճախակի տօնակատարութիւններ։ Պաշտամունքի առարկաներ էին մասնաւորապէս Կրակը՝ զոր կը կոչէին «քոյր», — հաւանաբար պարսկական «Վռամական հուրը»՝ զոր կը պահէին մշտավառ,— եւ աղբիւրը կամ Ջուրը՝ զոր կ'անուանէին «եղբայր»։ Հոս կը գտնուէր նաեւ քարայր մը։ Առասպելը կ'ըսէր թէ անոր մէջ որջացած էին «դիւացած ու սեւցած վիշապներ»։ Անոնց կը զոհէին կոյս աղջիկներ եւ անմեղ պատանիներ, որոնց արիւնով, եւ ահագին փայլումներով, թնդումներով եւ կայծումներով կրօնական հանդիսութիւններ կը կատարուէին բագիններուն, կրակին եւ աղբիւրին շուրջ։ Խորաձորը լեցուն էր թունաւոր օձերով եւ մահաբեր կարիճներով։

Կոյսերուն երեւումը այս գիւղին մէջ՝ եղաւ օրհնաբեր։ Շատեր, նոյն իսկ քուրմեր, ընդունեցին Աւետարանի հաւատքը։ Հեթանոսական պաշտամունքը դադրեցաւ եւ քուրմերէն անդարձները լքելով իրենց մեհեանը՝ փախան դէպի Մարաստան։

Հռիփսիմեանց ուղեգիծը ասկից կ'երկարի՝ հիւսիսակողմով՝ դէպի Կոլիթ գիւղը։ Սա ալ կռապաշտութեան, եւ հաւանաբար՝ ինչպէս անունն ալ ցոյց կուտայ՝ օձապաշտութեան կեդրոն մըն էր։ Հռիփսիմեանց քարոզութեամբ հոս ալ կուռքերը փշրուեցան, պաշտուած օձերը սպաննուեցան, եւ դիւական ու կախարդական պաշտամունքներու նուիրուած աղբիւրները ցամքեցուեցան։ Ասկից անցան Տոսպ, այժմու Վան քաղաքը։ Հազիւ հոս ոտք էին կոխած՝ երբ լուր տարածայնուեցաւ թէ կոյսերը կը հետապնդուին։ Շուտով հեռացան անկից եւ ամրացան Վարագ լերան վրայ, գետնափոր խըրճիթներ կամ այրեր պատրաստելով հոն իրենց համար։ Այստեղ ալ սակայն չմնացին երկար։ Հռիփսիմէ հոն թաղեց իր վիզէն կախուած խաչը։ Հոն մնացին միայն երկու քահանաները մինչեւ իրենց կեանքի վախճանը։ Այն անձաւը՝ որուն մէջ բնակեցան՝ կոչուեցաւ Ուրբաթ-այրք, դի ուրբաթէ ուրբաթ այնտեղ կը մատուցանէին Ս. Պատարագ, եւ կը հաղորդէին կոյսերը։

Կոյսերուն վերջին հանդրուանը պիտի ըլլար Վաղարշապատ։ Անոնք այս ընտրութիւնն ըրին հաւանաբար ուխտաւորական այցելութիւն մը տալու համար այն կենդանի նահատակին՝ որ երկար ատենէ ի վեր Արտաշատի մահապարտներու Խորվիրապին մէջ կը հիւծէր։ Եւ այս բուռն ըղձակէտին հասնելու համար անոնք արհամարհեցին ամէն վտանգ։ Հայոց մայրաքաղաքը հիւսիս-արեւելքէն

մահեկաւորուած էր այգեստաններով: Այդտեղ հնձանայարկի մը տակ անոնք որոշեցին իրենց պատսպարանը: Իրենց համեստ ապրուստը կը ճարէին քաղաքէն, իրենց վաճառած ինչքերու փոխարժէքով: Իրենցմէ մէկը դիտէր ապակեգործութեան արհեստը: Ան կը շինէր ուլունքներ, եւ այսպէս իրենց օրական ապրենադինը կ՚ապահովէր:

Հռիփսիմեանց յայտնութիւնը արքայական ոստանին մէջ՝ չմնաց անլուր: Անհաւանական չէ որ Գայիանէ առիթներ գտած ըլլայ յարաբերութիւն մշակելու պալատի կանացի բնակչութեան հետ. մանաւանդ Խոսրովիդուխտի՝ Թագաւորի քրոջ հետ՝ որ այնքան հետաքրքրուած էր Խորվիրապի կալանաւորով եւ անոր քարոզութիւններով: Անկից զատ, սակայն, Հռիփսիմէի գեղեցկութեան համբաւը վրդովեց Հայոց Թագաւորական ապարանքը: Տրդատ հրաման հանեց խուզարկելու եւ գտնելու կոյսերուն Թաքստոցը: Հրամանը կատարուեցաւ: Թաքստոցը երեւան ելաւ, եւ պաշարուեցաւ ասպարազէն զինուորներու լէգէոնի մը կողմէ: Գտնուած էր հնձաններուն մէջ ծածկուած գանձը, «չքնաղ մարգարիտը»: Հետաքրքիրներու խառնիճաղանճ մը խռնուած էր հոն՝ տեսնելու համար Հռիփսիմէի համբաւուած «դանադան գեղեցկութիւնը»: Ամբոխին մէջ կը նշմարուէին նաեւ նախարարներ եւ աւագանիներ: Զգաստ կոյսերը՝ ամօթահար այս լկտի հանդիսութեանց առջեւ՝ լաց ու կոծով կը քօղարկէին իրենց երեսները եւ կուսային հողին: Անըմբռնելի էր այս երեւոյթը հեթանոսական մտայնութեան համար: Թագաւորին մտերիմները դարձան պատմեցին անոր ինչ որ տեսեր էին: Տրդատ երկրորդ հրաման մը հանեց՝ առաւօտուն կանուխ Հռիփսիմէն առաջնորդելու պալատ:

Արշալոյսը դեռ չծագած արքայական գահաւորակները՝ ոսկեապատ, սպասաւորներ միասին, հնձաններուն առջեւ են արդէն: Ազնիւ ու գեղեցիկ զգեստներ, եւ Թանկագին զարդեղէններ ալ են բերուած: Հռիփսիմէ անոնցմով պճնուած պիտի ներկայանայ Թագաւորին: Գայիանէ սարսափով տեսաւ հրապոյրի այս դայթակղալի ցանցը՝ որուն մէջ կրնար իյնալ ու խամրիլ իր սանի առաքինի հոգիին ծաղիկը: Սրտայոյզ յորդորներով զգուշացուց զայն՝ չխաբուելու անկից: Յիշեցուց անոր իր հայրենի շքեղաշուք աթոռը՝ ուսկից կամովին հրաժարած էր արժանանալու համար Քրիստոսի յաւիտենական Թագաւորութեան:

Հռիփսիմէ՝ սպառազինուած իր մանկութեան հաւատքով եւ խրախուսուած Գայիանէի խրատներով՝ ուժգնօրէն ճչաց, բազկատա-

բած աղօթեց, եւ մերժեց երթալ Թագաւորին: Կոյսը կը սոսկար մանաւանդ այն գաղափարէն թէ զինք կը տանին հարսնացնել անօրէն Թագաւորի մը, կամ անոր ժառանգին հետ: Արդարեւ ժողովուրդին մէջ զրոյց մը սկսեր էր շրջան ընել թէ Հռիփսիմէ պիտի ամուսնանայ Տրդատի հետ, եւ պիտի կոչուի «Հայոց Տիկնութեան»: Աւելի հաւանական էր սակայն որ Տրդատ փափաքէր հարսնացնել զայն իր որդւոյն, ինքն ունենալով արդէն Աշխէն իբր կողակից: Այսպէս թէ այնպէս, Հռիփսիմէ արդէն իսկ հարսնացած էր Յիսուսի, անդրդուելի նուիրումով մը Անոր սուրբ գործին: Իր այս սէրը՝ մահու չափ զօրաւոր՝ նէ չէր կրնար փոխանակել երկրաւոր որ եւ է խոստումի հետ: Իր կեանքը Քրիստոս էր, անոր տեսիլովը կը սնանէր, եւ անոր համար մեռնիլն ալ շահ էր:

Թագաւորը լսելով Հռիփսիմէի ընդդիմութիւնն ու մերժումը՝ մնաց ապշահար: Ապա վիրաւորուած հոգիով եւ զայրացած՝ հրամայեց բռնութեամբ բերել կոյսը ապարանք, եւ մտցնել իր արքայական սենեակը:

*

Պարկեշտասուն Հռիփսիմէ կանգնած է ահա հսկայ արքային դիմաց. «խաչազգեաց կոյսը» «ծիրանազգեստ Թագաւորին» դէմ: Գետերու թումբերն աւերող եւ ծովերու յորձանքները ցամքեցնող սիգապանծ Տրդատ,— ինչպէս ժողովրդային երգերը կը ներկայացնէին Արշակունի այս Թագաւորը,— իր առջեւ կը տեսնէր մարմնով փափկակազմ ու գեղատիպ, այլ հոգւով արի ու պատկառելի կոյսը: Իր հեթանոսական համոզումներուն հետ անհաշտ կը գտնէր անոր կուսական ուխտը՝ զոր կը նկատէր քրիստոնէական կրօնի չարիքներէն մէկը: Չէր կրնար ըմբռնել գերագոյն զոհաբերութիւն մը՝ որ պտուղն ըլլար գաղափարական կեանքի մը բարձր ներշնչումներուն: Հռիփսիմէ ինքն ալ չէր կրնար արհամարհել ամուսնութիւնը՝ զոր Աւետարանն էր նուիրագործած, այլ հրաժարած էր անկից՝ աւելի ազատ թռիչք տալու համար իր հոգեկան տենչանքներուն: Իր սիրտը ճմլուած էր մեծագոյն Սէրով:

Վայրկեաններ՝ լուռ ու հիացիկ՝ դիտեց Տրդատ Հռիփսիմէի սքանչելի գեղեցկութիւնը, եւ անոր անդիմադրելի հրապոյրը: Ապա սկսաւ համոզել զայն, մերթ խոստումներով եւ մերթ սպառնալիքներով, Թագի մը հետ կապելու իր ճակատագիրը: Հռիփսիմէ մերժեց վճռաբար: Նէ դիմադրեց կորովով ամէն փորձութեան: Խոսրով Կոտակ, Տրդատի որդին, երբեք պիտի չարժանանար փեսայանալու

կոյսի մը՝ որ շատ հեռու էր երկրաւոր պսակ մ՚ակնկալելէ: Հայոց Թագաւորը, այսպէս, յուսահատ ու տրտում, դուրս ելաւ սենեակէն: Ցանձնարարեց իր մտերիմներուն կանչել Գայիանէն, եւ Թելադրել անոր՝ յորդորելու իր սանուհին որ կատարէ Թագաւորին կամքը: Եկաւ Գայիանէ, այդ հիանալի «մայրն զգաստութեան եւ առաքելու-հին սրբութեան»: Եւ մեծ եղաւ զարմանքն ամենուն՝ երբ մայրը ան-վախ սկսաւ խրատել կրկին իր սանուհին՝ չուկարանալ: Զարմանքը ապա փոխուեցաւ զայրոյթի: Քարերով անոր ակռաներն ըրին ջար-դուփշուր: Գայիանէ՝ անվրդով եւ ուրախ՝ շարունակեց խօսիլ նոյն լեզուով: Ծարահատ՝ հեռացուցին զայն, անլուր լուտանքներ տեղա-ցընելով անոր գլխուն: Թագաւորը վերադառնալով՝ ինք շարունա-կեց իր յորդորները, աղաչանքները, հրապուրիչ խոստումները եւ սպառնալիքները: Անօգուտ: Հռիփսիմէի սիրտը անդրդելի ադամանդ մըն էր որ եւ է անպարկեշտ ու ամբարիշտ լեզուի կողմէ: Անբռնա-բարելի էր նաեւ իր սէրը, ամենասուրբ սեղանի մը վրայ միայն զո-հաբերուած:

Բարոյական այս պարտութիւնը դառնօրէն վիրաւորեց անյաղ-թելի նկատուած արքային առիւծի սիրտը: Եւ երբ՝ ամօթահար ու գլխիկոր՝ ոճրապարտ մտածումներու մէջ էր խորասուզուած, Հռիփ-սիմէ՝ իբրեւ նոր Շուշան՝ դիւցազնական խիզախումով մը բացաւ յանկարծ փորձութեան սենեակին դուռը, եւ դուրս խոյացաւ իր քծքծուն զգեստիկով: Ուրախ էր նէ իր շահած բարոյական յաղթա-նակին համար: Կորեց ամբոխը եւ անցաւ առնական արիութեամբ մը, եւ վազեց հեւ ի հեւ դէպ ի հնձաններ: Հասնելով հոն՝ մտաւ իրենց օթեւանը՝ յաղթութեան աւետիսը տալու իր ընկերուհիներուն: Բայց կը հետապնդէին զինք. ուստի բռնեց քաղաքի հիւսիսային ճամ-բան: Ցեղելով դէպ ՚ի արեւելք՝ կանգ առաւ բարձրաւանդակի մը վրայ, աւազուտ վայրի մը մէջ, Արտաշատ տանող պողոտային մօտ: Հոն Հռիփսիմէ շնորհակալութեան աղօթքով մը փառք տուաւ Աս-տուծոյ որ զօրացուցեր էր զինք ազատելու օտար աստուածներ պաշ-տելու փորձութենէն, եւ իր հոգեւոր տեսիլները մԹագնող հրապոյր-ներէ:

Երազնե՞ց Հռիփսիմէ երթալ տեսնել Խորվիրապի կալանաւորը՝ որ շատ հեռու չէր,— Թերեւս:

Նոյն օրը գիշերը երբ դարձեալ կ՚աղօթէր՝ անակնկալօրէն վրայ հասան պալատականներ, եւ դահճապետը իր դահիճներով, ամենուն ձեռքը բոցավառ ջահեր: Անոնք իսկոյն դայլերու նման

յարձակեցան Հռիփսիմէի վրայ: Ձեռքերը ետին՝ կապեցին զայն սիւնի: Ուզեցին նախ կտրել անոր լեզուն՝ որ համարձակած էր հզօր թագաւորը նախատել՝ մերժելով անոր առաջարկը: Աներկիւղ կոյսը ինքնակամ բացաւ բերանը: Դահիճները մերկացուցին զայն: Չորս ցիցեր զարնելով գետնին՝ երկուքը ոտներուն եւ երկուքը ձեռներուն համար՝ պրկեցին զայն ձիգ: Յետոյ ջահերու բոցերով սկսան այրել ու խորովել անոր մարմինը: «Այսպէս պիտի կործանին բոլոր անոնք՝ որ կը համարձակին արհամարհել թագաւորին հրամանները»,— կը մռնչէին գազանային կատաղութեամբ դահիճները: Երեսուներկու ընկերուհիներ, որոնք փութացեր էին նահատակութեան վայրը, ամփոփելու եւ թաղելու համար անոնց մարմինը՝ նոյնպէս սրակոտոր սպաննուեցան: Անոնցմէ հատ մըն ալ նահատակուեցաւ հնձաններուն մէջ:

Հռիփսիմէի սպանման լուրը սաստիկ ցնցեց ու տրտմեցուց թագաւորը: Իր վրան տեսնուած սեւամաղձութեան նշանները սկսան աւելի չեշտուիլ: Ան ուզեց իր վրէժը լուծել Գայիանէէն: Հրամայեց նախ կտրել անոր լեզուն՝ որով նէ յանդգնեցեր էր կոպտաբար խրատներ տալ Հռիփսիմէին, «մարդոց մէջ դիքերու գեղեցկութիւնն ուրացող» այդ աննման կոյսին: Եւ ապա կտտամահ սպաննել: Շղթակապ Գայիանէ՝ իր երեք ընկերներով՝ հանուեցաւ քաղաքի դռնէն դուրս, պողոտային այն կողմը՝ որ կը հանէր Մեծամօրի կամուրջը: Այդտեղ սովոր էին սպաննել մահապարտները: Իւրաքանչիւրին համար պատրաստեցին չորսական ցիցեր, եւ անոնց կապեցին չորս կողմերը: Ապա չարաչար տանջեցին զանոնք եւ գլխատեցին սուրով:

ԵՐԵՍՈՒՆՆԵՕԹԸ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐ, այսպէս, իբրեւ հաւատքի դիւցազնուհիներ, իրենց կուսական արիւնովը ոռոգեցին Հայաստանի հողը՝ ուսկից պիտի ծաղկէր Հայոց ՄԵԾ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉԸ: Ճիշտ այս պահուն Արտաշատի Խորվիրապին մէջ իր բազմամեայ հսկումի վերջին պահերը կ'ապրէր ան՝ որ պիտի ըլլար այս Լուսաւորիչը:

Բոլոր նահատակներուն մարմինները նետուեցան բաց դաշտին մէջ, որպէսզի կեր դառնան քաղաքի շուներուն, երկրի գազաններուն եւ երկնքի թռչուններուն: Մեծ Լուսաւորչին պիտի վիճակէր սակայն ամփոփելու այդ պատուական աւանդներն ու սրբութիւնները՝ յաւիտենական յիշատակով անմահացած հանգստարաններու մէջ:

* * *

Հայաստանեայց Եկեղեցին կը կատարէ յիշատակը Հռիփսիմեանց՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վիրապէ ելքի տօնին նախընթաց Եր-

կուշաբթի եւ Երեքշաբթի օրեր: Կոմիտաս Կաթողիկոս, մեր Եկեղեցւոյ Է-րդ դարու քերթող ու երգիչ Հայրապետը, Լուսաւորչի ձեռքով շինուած Հռիփսիմեանց վկայարանը վերածեց փառաւոր տաճարի մը՝ որ տակաւին կը պահէ իր գոյութիւնը: Այդ առիթով նա յօրինած է նաեւ շատ գեղեցիկ ու ներշնչեալ ներբողեան շարական մը՝ որ կ'սկսի «ԱՆՁԻՆՔ ՆՈՒԻՐԵԱԼՔ» բառերով, եւ կ'երգուի սըրբուհիներու տօնախմբութեանց օրերուն: Այս հատուածին վերջը կը դնենք անոր աշխարհաբար թարգմանութիւնը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ:

ՃՇՄԱՐԻՏ ԿԻՆԸ

« Առաքինի շատ աղջիկներ իմ տեսած,
Բայց դուն եղար բոլորէն ալ գերազանց:
Վայելչութիւնը սուտ է, գեղեցկութիւնն ընդունայն.
Կինն իմաստուն, բարեպաշտ արժանի է գովութեան:
Իր իսկ ձեռքի պտուղը թող տայ վարկ իրեն,
Ձինքն իր գործերն հրապարակով դրուատեն »:

Առակ, ԼԱ, 29–31:

ՀՈԳԻԻՆ ՀՐՃՈՒԱՆՔԸ

« Ես Տիրոջմով պիտի ցնծամ մեծապէս,
Հոգիս ուրախ պիտի ըլլայ Աստուծովս.
Զի հագուեցուց Ան ինձ հանդերձ փրկութեան,
Արդարութեան պատմուճանով զիս ծածկեց:
Փեսայի պէս դըրաւ գըլուխըս պըսակ,
Հարսի նըման ալ զիս պճնեց զարդերով:
Ինչպէս երկիրն իր ծաղիկը կ'աճեցնէ,
Կամ պարտէզը իր սերմերը կը բուսցնէ,
Այսպէս Տէրն ալ հանդէպ բոլոր ազգերուն
Պիտի ծագէ արդարութիւն, ցնծութիւն:
Պիտի չըլռեմ սիրոյն համար Սիոնի,
Պիտի չդադրիմ սիրոյն համար Սաղէմի՝
Արդարութիւնն անոր մինչեւ լոյսի պէս,
Փրկութիւնն ալ փայլակի պէս չըվառի:
Արդարութիւնդ բոլոր ազգերն հեթանոս,
Թագաւորները պիտի փառքըդ տեսնեն:
Եւ դուն պիտի նոր անունով մը կոչուիս,
Զոր պիտի տայ քեզի բերանը Տիրոջ »:

Եսայի, ԿԱ, 10, ԿԲ, 2:

ԾԱՌԱՅՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ ԵՒ ՈՐԴԵԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈԳԻՆ

« Մենք պարտականութիւն մ'ունինք. ատիկա մարմնին հանդէպ չէ. մարմնաւոր կեանք մը ապրելու համար չէ: Եթէ վարէք մարմնապաշտ կենցաղ մը՝ մահը պիտի ըլլայ ձեր բաժինը. իսկ եթէ հոգիով — *հոգեպաշտական սկզբունքներով* — մահացնէք մարմինը՝ *զերծ պահելով զայն անարժան* գործերէ՝ պիտի ապրիք: Աստուծոյ որդիներ են անոնք՝ որ Անոր Հոգիովը կ'առաջնորդուին: Դուք չէք առած ծառայութեան ոգին՝ որ իյնաք կրկին վախի մէջ. այլ առիք որդեգրութեան ոգին՝ որով *զԱստուած* կը կոչենք «Աբբա», այսինքն՝ Հայր: *Սուրբ* Հոգին ինքն ալ կը վկայէ մեր հոգիին հետ թէ մենք Աստուծոյ որդիներ ենք: Եւ եթէ որդիներ ենք՝ ապա ուրեմն ժառանգորդներ ալ ենք. ժառանգորդներ Աստուծոյ եւ ժառանգակիցներ Քրիստոսի, քանի որ մասնակից կ'ըլլանք Քրիստոսի չարչարանքներուն՝ հաղորդակից ըլլալու համար նաեւ Անոր փառքին: Ինծ այնպէս կը թուի թէ ներկայ կեանքին մէջ մեր կրած չարչարանքները ոչինչ են համեմատութեամբ այն փառքին՝ որ պիտի յայտնուի մեզ հանդերձեալին մէջ»:

Հռովմ. Ը, 12–18:

ԿՈՒՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

« Կ'ուզեմ որ զերծ ըլլաք ամէն *վտանգաւոր* մտահոգութենէ: Ամուրի մարդը կը մտահոգուի Տիրոջմով թէ ի'նչպէս կրնայ հաճելի ըլլալ Տիրոջ. իսկ ամուսնացածը կը մտահոգուի աշխարհային բաներով թէ ի'նչպէս կրնայ հաճելի ըլլալ իր կնոջ: Եւ այս կերպով կը տարբերին նաեւ առնակինն — *ամուսնացած կինը* — ու կոյսը իրարմէ: Կոյսը կը մտահոգուի աստուածային գործերով, թէ ի'նչպէս հոգիով ու մարմնով — *բոլորամասայց* — կրնայ նուիրուիլ Աստուծոյ. իսկ առնակինը կը մտազբաղուի աշխարհային իրերով՝ թէ ի'նչպէս կրնայ հաճելի դառնալ իր էրկանը: Ասոնք կ'ըսեմ ձեր օգտին համար, եւ ո'չ թէ կ'ուզեմ կաշկանդել ձեր ազատութիւնը: Իմ փափաքս է միայն որ դուք պահէք ձեր պարկեշտութիւնը, եւ ունենաք բացարձակապէս Տիրոջ նուիրուած կեանք մը »:

Ա. Կոր. Է, 32–35:

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ՄԱՐԳԱՐԻՏԸ

« Չկայ ծածուկ բան մը՝ որ չյայտնուի երբեք, եւ գաղտնի բան մը՝ որ չը գիտցուի բնաւ: Ինչ որ ես կ'ըսեմ ձեզի մութի մէջ՝ *առանձնապէս*, դուք խօսեցէք լոյսի մէջ՝ *հրապարակով*. եւ ինչ որ կը լսէք ականջէն ի վար շտեմարաններու մէջ՝ քարոզեցէք տանիքներու վրայէն: Եւ ես կ'ըսեմ ձեզի՝ իմ սիրելիներուս. — Մի' վախնաք անոնցմէ՝ որոնք մարմինը կ'սպաննեն, եւ ատկից զատ ալ ընելիք մը չունին. չեն կրնար սպաննել հոգին »: — Մատթ. Ժ, 26–27: Ղուկ. ԺԲ, 2–4:

« Պիտի գայ ժամանակ՝ երբ ամէն անոնք որ սպաննեն զձեզ՝ պիտի համարեն պաշտօն մատուցած ըլլալ Աստուծոյ: Եւ ասի պիտի ընեն ձեզի, վասնզի ո'չ Հայրը ճանչցան, եւ ո'չ ալ զիս »: — Յովհ. ԺԶ, 2–3:

Թէ ի'նչ է Աստուծոյ թագաւորութիւնը. — Վաճառական մարդ մը կը փնտռէ մարգարիտներ: Գտնելով պատուական մարգարիտ մը՝ կ'երթայ կը ծախէ իր բոլոր ունեցածները, եւ կուգայ կը գնէ զայն »: — Մատթ. ԺԳ, 45–46:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

1.— Կնոջ մը լաւագոյն բարեմասնութիւնները՝ որոնք կրնան տեւական արժէք մը ներկայացնել, եւ կը նպաստեն բարոյական շինութեան՝ իր հոգեկան առաքինութիւններն են։ Իմաստութիւնը, որ շինարար յատկութիւնն է մտքին, գերազանցն է այդ բարեմասնութիւններուն։ Այդպէս է նաեւ բարեպաշտութիւնը, պաշտամունքը բարիին՝ որուն մարմնացումն ու տիպարն է Աստուած, կամ որ ինք Աստուած է։ Պաշտել բարին՝ կը նշանակէ ծառայել բարիին՝ բարութեամբ եւ բարութեան համար. հոգին դարձնել ընդունարան բարութեան, համադրաւուել բարութեան գաղափարականով։ Իմաստութիւնն ու բարեպաշտութիւնը՝ տարրացած կնոջ մէջ՝ ընտանեկան յարկը կը վերածեն իսկական դրախտի։ Առանց ատոնց ստուգիւ «սուտ է վայելչութիւնը» ֆիզիկական, եւ «ընդունայն՝ գեղեցկութիւնը» մարմնական։ Ոչ թէ ատոնք՝ այլ իմաստութեամբ եւ բարեպաշտութեամբ ապրուած կեանքն է որ կը շինէ ճշմարիտ համբաւը կամ գնահատանքը որ եւ է կնոջ։

2.— Եսայիի տեսանողական ոգին բանաստեղծական երանգով մը կը պատկերացնէ այն երջանիկ վիճակը՝ որ Իսրայէլինը պիտի ըլլայ գերութեան դառնութիւններէն յետոյ։ Եահուէ ինքն ըլլալով գերագոյն արդարութիւնն ու փրկութիւնը՝ արդարութիւն պիտի ընէ իր ժողովուրդին, վերցնելով նախատինքի եւ սուգի զգեստները՝ վերադարձնելով անոր իր ազատութիւնը։ Ազգերը պիտի տեսնեն ասի։ Եւ այն ատեն սակայն Իսրայէլ «նոր անունով մը» պիտի կոչուի, այսինքն՝ նոր նկարագրով մը պիտի օժտուի։ Նկարագրի այս նորոգութիւնը անհրաժեշտ է արժանանալու համար արդարութեան հատուցման եւ փրկութեան։

3.— Հոգի եւ մարմին գիրար կը լրացնեն՝ կազմելու համար ամբողջութիւն մը երկրաւոր ու ժամանակաւոր կեանք մը հնարաւորող։ Այսպիսի կեանքի մը իմաստն ու արժէքը, ուրեմն, մեր մարդկային կերտուածքի ամբողջութեան ներդաշնակութեան մէջ են։ Եթէ կեանքին էութիւնը հոգին է, անոր պահպանակն ալ այս աշխարհի վրայ՝ մարմինն է։ Երկուքը մէկ ճշմարիտ «տաճար» մը՝ ուր «կենդանի Աստուածը» կարող է բնակիլ։ Հոգին ու մարմինը փոխադարձ պարտականութիւններ ունին իրարու հանդէպ։ Անոնք ունին նաեւ իրենց առանձին պահանջներն ու կարիքները՝ զորս սակայն անհրաժեշտ է համաձայնեցնել իրարու հետ։ Կան մարմնական կիրքեր, յաճախ բնական օրէնքներու շեղումներ, որոնք իրենց հետ կը բերեն նաեւ հոգեկան յոռի հակամիտութիւններ, մոլութիւններ. եւ հակադարձաբար, կան հոգեկան գէշ տրամադրութիւններ՝ որոնք տեղի կուտան մարմնական մոլորանքներու։ Առողջ միտք եւ առողջ մարմին միայն կրնան ըլլալ հիմը կատարեալ ու ներդաշնակ կեանքի մը։ Մարմնին առողջութիւնը կ'ապահովուի լրացնելով հոգիին պահանջներն անտեսող ցանկութիւններն ու դրդիչները՝ որոնք մարդը բարոյական ստոր աստիճանի մը կ'իջեցնեն։ Մտքին կամ հոգիին առողջութիւնն ալ կ'երաշխաւորուի մարմնական կիրքերը զուսպ ու զգաստ գործունէութեան մը մէջ դնող ու պահող խոհականութեամբ եւ զատողութեամբ։ «Մահացնել մարմինը» կը նշանակէ տալ անոր այս առողջութիւնը. թէեւ առաքելին մտքին մէջ ան կը նշանակէ նաեւ հրաժարիլ աշխարհիկ կեանքէ եւ նուիրուիլ զուտ հոգեւոր կեանքի մը։ Մեր կեանքը զօրանակող աստուածային զօրութիւն մը կայ. «Աստուծոյ Հոգին» է այդ։ Անով մենք կը դառնանք «Աստուծոյ որդիներ»։ Մեր յարաբերութիւնը Աստուծոյ հետ՝ կ'ըլլայ յարաբերութիւնը հօր եւ որդւոյ, ո'չ թէ տիրոջ եւ ծառայի։ Քրիստոնէական կրօնն է որ կ'ստեղծէ այդ ընտանեկան աղերսը Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ, տալով մեզի «որդեգրութեան ոգին», եւ վտարելով «ծառայութեան ոգին»՝ որ հին կրօնինն էր։ Որդեգրութեան այս ոգին իր ներշնչումները կ'առնէ սէրէն. մինչդեռ ծառայութեան ոգին կ'առաջնորդէր «երկիւղ»ի։ Որդեգրուելով Աստուծոյ՝ իբրեւ Հօր՝ մենք կ'ըլլանք նաեւ ժառան-

ղորդները Անոր փառքին, փոխարէն այն չարչարանքներուն՝ զորս կը կրենք մեր կեանքին մէջ յանուն ճշմարտութեան եւ բարձրագոյն սկզբունքներու։ Եւ որովհետեւ այս կերպով նմանած կ'ըլլանք Քրիստոսի՝ ուստի եւ կը դառնանք նաեւ Անոր ժառանգակից։

4.— Մարդիկ յաճախ կը տարուին տարակարգանց մտահոգութիւններէ՝ որոնք վտանգաւոր են խիստ ամէն կերպով։ Առաքեալը այս հատուածին մէջ նկատի ունի Աւետարանի գործը կամ առաքելական պաշտօնը։ Աւետարանիչը կամ առաքեալը երկրնտրանքի մ'առջեւ է.— Հաճելի ըլլալ Աստուծոյ կամ կենակցի մը, ուրիշ խօսքով՝ մտադրաւուիլ աստուածային գործերով կամ մտահոգուիլ աշխարհային իրերով։ Նախընտրելի է առաջինը, կատարեալ նուիրումով մը արդիւնաւոր ընելու համար աւետարանական կամ առաքելական գործը։ Աշխարհային կապերը շատ անգամ որոգայթներ են, եւ կը կապեն հոգին իր ազնուագոյն տենչերէն ու տեսիլներէն։ Պօղոս, սակայն, կուսակրօնութիւնը չի նկատեր քրիստոնէական կեանքի հրամայական մէկ պայմանը։ Չի կաշկանդեր մարդուն ազատութիւնը մտնելու ամուսնաւոր կեանքին մէջ՝ որ ոչ նուազ «սուրբ» կրնայ ըլլալ։ Էականը «պարկեշտութիւնն» է, եւ նուիրումը Տիրոջ եւ Անոր գործին։ Կուսակրօնութիւնը, տուած որպէս բացարձակ եւ անկեղծ անձնազոհութիւն՝ որ կարող է զուսպ եւ զգաստ մնալ իր բոլոր կիրքերուն մէջ եւ փոխանակել զանոնք գաղափարական աւելի բարձր հաճոյքներով, յարմարագոյն վիճակն է կեանքի՝ ունենալու այդ պարկեշտութիւնն ու նուիրումը։ Բայց ամուսնութիւնն ալ, հիմնուած մաքուր ու բանաւոր սիրոյ մը վրայ, բացարձակ արգելք մը չէ հետապնդելու միեւնոյն նպատակը եռանդով եւ արդիւնաւորութեամբ, բաւական է որ ներշնչող գաղափարականն ըլլայ ոչ նուազ զօրաւոր քան աշխարհական այդ կապը։

5.— Քրիստոնէութիւնը իրրեւ կրօն՝ վերացական կամ հոգեկան ճշմարտութեանց համադրութիւն՝ ներքին դիմյանդիմանութիւն մըն է. իրրեւ բարոյական՝ ընկերային փոխյարաբերութեանց կանոն՝ պայմանադրականութեանց հետ անհաշտ անկեղծութիւն մըն է. իրրեւ կեանք՝ ֆիզիկական, հոգեկան եւ իմացական ընդունակութեանց, հակամիտութեանց, դրդիչներու, եւայլն, ամբողջութիւն՝ յայտարերուած ներդաշնակութիւն մըն է։ Ըստ այսմ Քրիստոնէութեան կրօնական, բարոյական եւ կենցաղային բոլոր սկզբունքները անփոխ են եւ կը քարոզուին բարձրաբարբառ ու յայտնապէս։ Իր խորհուրդն իսկ ծածկուած բաներու կախարդական ծրար մը չէ՝ մատչելի միայն առանձնաշնորհեալներու։ Իր սէրը, ուսկից կ'առնէ իր անսպառ ոյժն ու առողջութիւնը, տիեզերածաւալ է, եւ համամարդկային։ Քրիստոնէութիւնը լոյս է, եւ խաւարին հետ բացարձակապէս անհաշտ։ Իր թագաւորութիւնը գաղտնի ընկերակցութիւն մը չէ, այլ յայտնի հասարակապետութիւն մը՝ որ չի ճանչնար արուեստական սահմաններ, խաւերներ, եւ փակուած դռներ։ Իր օրէնքները, կենցաղական պայմանները — անհատական, ընտանեկան եւ ընկերային — դիւրամատչելի եւ տրամադրելի են ամենուն, առանց պայմանադրական խորհրդապահութեանց պահանջներու։ Ինչ որ մտածուած է եւ զգացուած՝ կեանքի, շօշափելի գործերու վերածուած արժէքներ են՝ տեսանելի եւ ըմբռնելի ամենուն։ Իր պայմաններն ու պահանջները մութի կամ «շտեմարաններու մէջ» թաղուած մնալու դատապարտուած չեն. ընդհակառակը, անոնք սահմանուած են լոյսին մէջ եւ «տանիքներու վրայ» փայլելու, հռչակուելու։ Հարազատ քրիստոնէութեան մէջ կասկածն ու դաւը, կեղծիքն ու թաքնամտութիւնը, շողոմն ու փառքուսը, մաղձն ու նախանձը տեղ չունին։ Ճշմարտապէս քրիստոնէական սիրտ մը նման է վճիտ լճակի մը՝ որուն յատակը կը տեսնես։ Աւետարանի ճշմարտութիւնները հասարակաց ստացութիւններ են. ոչ ոք իրաւունք ունի եւ կրնայ ծածկել զանոնք։

Անոնք որ կոչուած են այս ճշմարտութեանց մունետիկներն ըլլալ՝ պէտք

բախին մոլեռանդ հակառակութիւններու, անոնց կողմէ որոնք իրենց սիրելի նախապաշարումներէն եւ հնաւանդ սովորոյթներէն ու ըմբռնումներէն չեն ուզեր բաժնուիլ: Լոյսի եւ խաւարի այս կռիւին մէջ պիտի պատահի որ լոյսի որդիներ սպաննուին, եւ այս սպանութիւնը նոյն իսկ նկատուի բարեպաշտական գործ, պաշտօն, այսինքն՝ ծառայութիւն մատուցանել աստուծոյ: Խաւարի որդիներու այս ինքնախաբկանքը ոչինչով պիտի վնասէ Աւետարանի գործին, ոչինչով պիտի բարոյալքէ Աւետարանի պաշտօնեան:

Աւետարանական ճշմարտութիւններն են որ կը դառնան հիմնաքարերը Աստուծոյ Թագաւորութեան: Այսպիսի Թագաւորութիւն մը նման է «պատուական մարգարիտ»ին՝ որուն իղձն ու կարօտն ունի, եւ որուն ստացութեան համար ոչինչ կը խնայէ լոյսի որդին, տալով իր բոլոր ունեցածը, «աշխարհ լրիւ»: Այս ծայրագոյն զոհաբերութիւնն է որ կ'ապահովէ «անձին դիւտը»:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ–ՊԱՏՄԱԿԱՆ:

1.— ԱՐԱՐԱՏ: — Աշխարհագրական շատ հին անուն մըն է Արարատ կամ Այրարատ: Ան, Մասիսի քղանցքներուն տակ, ներկայ Հայաստանի պետական–կեդրոնական մասը կը կազմէ: Իր անունը կը պարտի սեպագիր արձանագրութեանց մէջ յիշուած Ուրարտուին: Ուրարտուն նախապէս Վանայ ծովուն արեւելեան եւ հարաւային մասերուն մէջ տարածուած երկրամասն էր, որ՝ հետզհետէ դէպի հիւսիս երկարելով՝ իր մէջ առած է նաեւ այժմու Արարատեան դաշտը: Ուրարտեան աշխարհը ծնունդ տուած է ուժեղ Թագաւորութեան մը: Ունեցած է նաեւ արժէքաւոր քաղաքակրթութիւն մը՝ իր սեփական մշակոյթով, շնորհիւ իր կարգ մը հանճարեղ Թագաւորներուն՝ որոնցմէ կարելի է յիշել գլխաւորաբար Արամէ — հաւանաբար մեր աւանդական պատմութեան Արամը —, Սարտուրիս, Մենուաս — աւանդական Մանաւազը —, Արգիշտիս Ա., Ռուսաս Բ., եւայլն: Այս Թագաւորութիւնը տեւած է 275 տարի, Ն.Ք. 860–585: Ուրարտացիներու ժառանգորդներն եղան Հայերը:

Արարատեան աշխարհի մէջ է որ առաջին անգամ, 301–ին, Քրիստոնէութիւնը հռչակուած է պետական կրօնք: Անոր դաշտին մէջ, զոյգ Մասիսներու հովանիին եւ Արագածի ժպտուն նայուածքին տակ կառուցուած է Ս. Էջմիածնի Մայր Եկեղեցին, ուր կը նստի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ Պետը՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ:

2.— ԲԵԹՂԵՀԵՄ: — Երուսաղէմէն դէպի արեւմտեան–հարաւ՝ վեց մղոն հեռաւորութեան վրայ՝ փոքրիկ գիւղաքաղաք մըն է Բեթղեհեմ, ծննդավայրը Հրէից սաղմոսերգակ Թագաւոր Դաւիթի: Ունէր արգաւանդ դաշտեր, եւ իր բլուրները ծածկուած են որթերով, թզենիներով, նշենիներով եւ ձիթաստաններով: Հոն, խոնարհ այրի մը մէջ, ծնած է Յիսուս: Այս այրին վրայ հիմակ բարձրացած է տաճար մը՝ որուն մէջ բաժին ունին Յոյները, Հայերը եւ Լատինները:

3.— ԲԵՐԿՐԻ: — Վասպուրական նահանգի Բերկրացւոց գաւառի գլխաւոր քաղաքներէն մէկն է Բերկրի՝ որ կը գտնուի Վանայ հիւսիս–արեւելակողմը, 77 հազարամետր հեռաւորութեան վրայ: Հին ատեն զանազան պատերազմներ տեղի են ունեցած այս քաղաքին շուրջ: Ունի բերդ մը: Գաւառի սահմաններուն մէջ են Լիմ եւ Կտուց կղզիները՝ որոնց մէջ կային հայ վանքեր:

4.— ԲԶՆՈՒՆԻՔ: — Տուրուբերան նահանգի գաւառներէն մէկն է Բզնունիք՝ որ Բզնունի նախարարութեան կալուածն էր, եւ կը գտնուէր Վանայ ծովակին հիւսիս–արեւմտակողմը: Այս գաւառի անունով ծովակն ալ կոչուած է նաեւ

Բզնունեաց ծով: Իր նշանաւոր քաղաքներն էին Խլաթ, Արծկէ, Բաղէշ, Դատուան, եւ այլն: Այժմ այս գաւառին կը համապատասխանեն Խլաթ եւ Արծկէ գաւառակները:

5. — ԳԵԹՍԵՄԱՆԻ: — Գեթսեմանին ձիթենեաց այն պարտէզն է՝ ուր չարչարանաց գիշերը աղօթեց Յիսուս եւ ձերբակալուեցաւ: Բառը կը նշանակէ իւղի հնձան: Աստ ստորոտն է Ս. Աստուածածնի գերեզմանը՝ որուն վրայ շինուած ստորերկրեայ տաճարին մէջ իրենց բաժինները ունին գլխաւորաբար Հայերն ու Յոյները:

6. — ԵԳԻՊՏՈՍ: — «Նեղոսի տուրք»՝ այս երկրին մէջ ծաղկած ու շիջած է աշխարհի ամենահին քաղաքակրթութիւններէն մէկը: Հին Եգիպտացիք կը գործածէին մեհենագիր, hieroglyphe, կոչուած պատկերագիրները, եւ ունէին կրօնական ճոխ գրականութիւն մը: Պեղումներու շնորհիւ իր ծածկուած գանձերը երեւան կուգան հետզհետէ:

Իսրայէլացիք երկար ատեն այս երկրին մէջ ապրեցան գերութեան կեանք մը, եւ ապա Մովսէսի առաջնորդութեամբ հեռացան անկէ, եւ տաժանելի թափառումներէ յետոյ եկան հաստատուեցան «Կաթի եւ մեղրի երկիր»՝ Պաղեստինի մէջ:

Յիսուս ալ իր մանկութեան քանի մը տարիներն անցուց այստեղ: Իր ծնողքը հոն էին փախցուցեր զինք՝ զերծ պահելու համար զայն Հերովդէսի կազմակերպած մանուկներու կոտորածէն:

Եգիպտոս այսօր կը վայելէ քաղաքական կիսանկախ վիճակ մը, ունենալով իր ազգային պետական ինքնուրոյն կազմը՝ իր սեփական դրօշով ու թագաւորով: Իր բնակիչները մեծամասնութեամբ արաբներ են այժմ, եւ կառավարութիւնը իր գիրով ու լեզուով նոյնպէս արաբական են:

7. — ԵԴԵՍԻԱ: — Եդեսիան կամ Ուռհան — այժմ Ուրֆա — համբաւաւոր մայրաքաղաքն է եղած Օսրոյենեայ թագաւորութեան՝ հիւսիս–արեւմտակողմը Ասորիքի: Զայն մայրաքաղաքի վերածողն ու շէնցնողն է եղած Աբգար Ե–րդ Ուքամայ, հոն փոխադրելով արքունի դիւանը եւ մեհենական դրադարանը՝ աստուածներու կուռքերով: Զանազան ցեղեր — Պարսիկներ, Պարթեւներ, Եդեսացիներ եւ Հայեր — կողք կողքի ապրած են այս երկրի սահմաններէն ներս, եւ ստեղծած են մշակութային «սերտ միաձուլում» մը, ինչպէս նաեւ մասնաւորապէս հայ եւ ասորի աւանդութիւններու եւ զրոյցներու շփոթութիւն մը: Ասոնց կարգէն է «Աբգարու զրոյցը», որուն համաձայն Յիսուսի համբարձումէն յետոյ իր խոստման համաձայն Թադէոս առաքեալ ուղարկուած է հոն՝ բժշկելու համար Աբգար թագաւորին բորոտութիւնը: Այս զրոյցին հետ զուգախառնուած է Հայոց քրիստոնէութեան դարձին պատմական–աւանդական դէպքը: Հաւանական է որ քրիստոնէութիւնը Եդեսիոյ ճամբով մտած ըլլայ մեր երկիրը:

Եդեսիան հեթանոսական շրջանէն իսկ նշանաւոր էր հանդիսացած իր մեհենական գրականութեամբ եւ դրադարանով: Հռովմայ կայսրեր՝ Վեսպասիանոսի՝ 69–79, եւ Տիտոսի՝ 79–81, օրերէն հոս հաստատուած էին ասորական եւ յունական դպրոցներ, եւ փոխադրուած էր Սինոպի մեհենական դիւանը: Ան եղաւ նաեւ քրիստոնէութեան գլխաւոր կեդրոններէն եւ քրիստոնէական մշակոյթի վառարաններէն մէկը՝ Աթէնքի, Աղեքսանդրիոյ եւ Բիւզանդիոնի հետ: Ան իր դերն է ունեցած նաեւ մեր աշխարհի մտաւորական շարժման կամ վերածնունդի գործին մէջ Ե–րդ դարուն, ինչպէս պիտի տեսնենք իր կարգին:

8. — ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ: — Երուսաղէմի հին ձեւն է Ուրու–Սալիմ, որ կը նշանակէ «քաղաք Սալիմի» կամ «քաղաք խաղաղութեան»: Սկզբնապէս կը կոչուէր

պարզ Սալիմ: Առաջին անգամ Դաւիթ զայն դրաւեց վերջնապէս, եւ ըրաւ իր մայրաքաղաքը: Ան իր փառքի գագաթնակէտին հասաւ Դաւիթի եւ Սողոմոնի ժամանակաշրջանին: Աշխարհահռչակ եղած է այն տաճարը՝ զոր շինեց Սողոմոն, եւ որ դարերու ընթացքին քանիցս կործանեցաւ եւ վերակառուցուեցաւ: Եօթներորդ դարուն կիսուն անոր աւերակներուն վրայ Օմար խալիֆան բարձրացուց մզկիթ մը իր անունով: Այդ մզկիթը այսօր դեռ գոյութիւն ունի եւ Արաբներու սեփականութիւն է: Մզկիթի պարիսպի մէկ կողմը ստորին մասին մէջ կը տեսնուին հսկայ քարեր՝ որոնք Սողոմոնեան տաճարին մնացորդներն են: Պարիսպի այդ մասը կը կոչուի «լացի պատ». վասնզի Հրեաները ամէն Ուրբաթ երեկոյ կը հաւաքուին հոն, եւ Երեմեայի Ողբերն արտասանելով՝ կուլան ու կը վերյիշեն իրենց անցեալի փառքը:

Երուսաղէմ սրբազան քաղաք մը ճանչցուած է նաեւ բոլոր քրիստոնեայ աղանդներու կողմէ, հոն տեղի ունեցած ըլլալով փրկչական բոլոր տնօրէնութիւնները: Հոն է Յիսուսի լոյս–գերեզմանը, որուն վրայ կառուցուած Ս. Յարութեան հոյակապ տաճարը ունի միջազգային հանգամանք եւ արժէք: Յոյները, Հայերն ու Լատինները հոն կը վայելեն ցարդ առաւելագոյն իրաւունքները:

Այստեղ է նաեւ Հայոց Ս. Յակոբեանց դարաւոր վանքը՝ իր առաքելական Աթոռով, Միաբանական Ուխտով եւ իր Ընծայարան–Դպրեվանքով, ասոնց գլուխ ունենալով Պատրիարքը: Այս պատկառելի հաստատութեամբ եւ սուրբ Տեղեաց մէջ իր ձեռք բերած ուշագրաւ իրաւունքներու շնորհիւ Հայը կրցած է միջազգային դիրք մը գրաւել հոն: Այդ դիրքը ներկայիս շատ աւելի զօրացած է շնորհիւ կրթական այն մեծ շարժումին՝ որուն ստեղծողն եղաւ երջանկայիշատակ Պատրիարք Դուրեան Եղիշէ Արքեպիսկոպոս՝ Հայ Եկեղեցական պատմութեան ժամանակակից Շնորհալի Սուրբը:

Այսօր ամբողջ Պաղեստինը, որուն մայրաքաղաքն է Երուսաղէմ, կը գտնուի Անգլիոյ հոգատարութեան տակ, եւ երկու մրցորդ ցեղեր՝ Հրեաներն ու Արաբները՝ միւս չեզոք ժողովուրդներուն հետ կը վայելեն քաղաքացիական հաւասար իրաւունք:

9. — ԽԼԱԹ : — Նոյնանուն գաւառակին մէջ, Վանայ ծովակին հիւսիսարեւմտակողմը, Բաղէշէն շուրջ տասը մղոն հեռաւորութեամբ լեռնադաշտի մը վրայ շինուած հին ու «հոյակապ» մէկ բերդաքաղաքն էր Խլաթ կամ Ախլաթ: Դարերու ընթացքին ան ենթարկուած է բազմաթիւ յարձակումներու, եւ աւերակի վերածուած: Նախապատերազմեան շրջանին անոր աւերակներուն վրայ բարձրացած մէկ գիւղին մէջ կը բնակէին քսան տուներէ չափ հայեր, ունենալով իրենց Ս. Աստուածածին եկեղեցին: Անոր շուրջ գտնուած Թրքական հին տապանաքարերը կը պատմեն՝ ըստ աւանդութեան՝ Սասունցի քաջ Դաւիթի շահատակութիւնները:

10. — ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԸ: — Քրիստոնէութեան յաղթանակը գինն է եղած բազմապիսի դժուարութիւններու եւ պաշտօնական հալածանքներու: Այս հալածանքներու գլխաւորներն ու ահաւորները Հռովմէն բխած են, կայսերական հրովարտակներով գործադրուած են եւ պատմութեան մէջ արձանագրուած: Ասոնք թիւով տասը կը հաշուուին ընդհանրապէս: Զանոնք հրամայող կայսրերն են եղած՝ Ներոն՝ 64–68, Դոմետիանոս՝ 81–96, Տրայիանոս՝ 98–117, Ադրիանոս՝ 117–138, Սեւերոս՝ 222–235, Մաքսիմինոս՝ 235–238, Դեկոս՝ 249–251, Վաղերիանոս՝ 252–260, Աւրելիանոս՝ 261–280, եւ Դիոկղետիանոս՝ 284–305: Այս հալածանքները սակայն միշտ ալ ընդհանուր բնոյթ ունեցած չեն: Քիչ չէ եղած նաեւ թիւը տեղականացած հալածանքներու: «Քրիստոնեան առիւծին» աղաղակը լսուած է յաճախակի, ամենուրեք եւ զանազան պատրուակներու տակ: Ներոն, օրինակ, հալածանք հանեց՝ քրիստոնեաններուն վերագրելով Հռովմի մեծ հրդեհը 64–ի Յուլիսին:

Տրուած չարչարանքները եղած են ամենախուժդուժ։ Ներոնեան հալածանքներուն զոհերը կը յօշոտուէին շուներէ, կը խաչուէին, եւ իբրեւ ջահեր կը վառուէին Ներոնի պարտէզներուն մէջ սարքուած հանդէսներու ընթացքին՝ որոնց կայսրը ինքն ալ կը մասնակցէր ձիավարելի զգեստներով ամբոխին հետ խառնուելով կամ կառք քշելով։ Այս առաջին հալածանքի գլխաւոր զոհերէն եղան երկու մեծ առաքեալներ. Պօղոս եւ Պետրոս, թէեւ վերջինս կասկածելի աւանդութեան մը համաձայն։

11. — ՀՌՈՎՄ : — Իտալիոյ արդի մայրաքաղաքն է Հռովմ, ինչպէս ի հնումն ալ եղած է աշխարհահռչակ մայրաքաղաքը Հռովմէական ընդարձակածաւալ Պետութեան։ Ըստ աւանդութեան ան հիմնարկուած է Հռեմոս եւ Հռեմուլոս անունով երկու դիւցազն եղբայրներու կողմէ՝ Քրիստոսէ առաջ 753 թուականին։

Հռովմի մէջ ապրած է Պօղոս առաքեալ իբրեւ կալանաւոր, եւ հոն ալ նահատակուած է։ Աւանդութեան մը համաձայն «յաւիտենական քաղաքը» այցելած է նաեւ Պետրոս առաքեալ, եւ նոյնպէս վկայական մահով մը իր առաքելական պաշտօնը փառաւորած։ Ըստ այսմ՝ Հռովմի մէջ է հաստատուած Վատիկանի պալատը՝ ուր կը նստի Հռովմէական Եկեղեցւոյ պետը՝ Պապը։ Վատիկանին կից է Ս. Պետրոսի անմրցելիօրէն հոյակապ Մայր-Եկեղեցին։

12. — ՎԱՆ ՆԻ ՎԱՐԱԳ: — Վան նոյնանուն ծովակին հարաւ-արեւելեան եզերքը նշանաւոր քաղաք մը եղած է միշտ։ Ուրարտեան թագաւորութեան օրով ան կը կոչուէր Տոսպ, եւ մայրաքաղաքն էր Բիայնիայի իշխանապետութեան։ Զուտ հայկական թագաւորութեան շրջանին ան եղած է կեդրոնական քաղաքը Վասպուրական աշխարհին։ Այսօր ան մէկն է Թուրքիոյ գլխաւոր նահանգներէն, թէեւ ամայացած՝ հայ բնակչութեան մասամբ տարագրուած եւ մասամբ ալ այժմեան Հայաստան փոխադրուած ըլլալուն հետեւանքով։

Համբաւաւոր է Վանայ ծովակի Աղթամար կղզին, ուր կային երբեմն Արծրունեաց Գագիկ թագաւորին՝ 908–937՝ պալատը, եւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան վանքն ու Մայր-Եկեղեցին՝ որոնք կործանած են այսօր։ Ջնջուած էր նաեւ արդէն կաթողիկոսութիւնը՝ որ ժամանակի եւ վանահայրական հանգամանք մ'ունէր, թէեւ կը վայելէր կաթողիկոսական բոլոր հոգեւոր իրաւասութիւնները իր սահմաններուն մէջ։

Վանայ մօտ է, դէպ ի հարաւ-արեւելք, Վարագայ լեռը։ Հոն կար Ս. Նշան վանքը, այսպէս կոչուած այն խաչին համար՝ զոր Հռիփսիմէ իր վիզէն կը կախէր եւ զոր ապա թաղեց նոյն լերան վրայ՝ երբ ստիպուած էր ընկերներով փախուստ տալ անկէց, ինչպէս տեսանք։ Խաչը գտնուեցաւ 653-ին, եւ իր անունով կառուցուեցաւ Ս. Նշան վանքն ու եկեղեցին։ Նոյն ժամանակի Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսը, յաւէրժացնելու համար այդ գիւտի յիշատակը, տօն սահմանեց Վարագայ խաչ անունով։ Այս տօնը, որ զուտ ազգային է, Հայաստանեայց Եկեղեցին կը կատարէ մինչեւ այսօր Խաչ-Վերացի տօնէն տասնեւչորս օր յետոյ։

Խրիմեան Հայրիկ առաջին անգամ հոս հաստատեց դպրոց եւ Մամուլ, նպատակ ունենալով այս ներշնչող լեռը դարձնել հայ իմացական լուսաւորութեան փարոսներէն մէկը։ Ձեռնարկը դժբախտաբար չկրցաւ ունենալ երկար կեանք։

13. — ՏՄՈՐԻՔ: — Կորդուաց լեռներու սարաւորը Կորճէք նահանգի Վերին Միջին եւ Ներքին Կորդիքները՝ իրենց անառիկ դիրքերով՝ կը կազմէին հնադոյն ժամանակի մը մէջ Տմորիքը։ Այժմ՝ Բոհտան։

«ԱՆՁԻՆՔ ՆՈՒԻՐԵԱԼՔ»

Նուիրուած Հռիփսիմեանց
Հայոց Կոմիտաս Կաթողիկոսէն

Անձեր նուիրուած դուք սիրոյն Քրիստոսի,
Երկնաւոր նահատակ եւ կոյսեր իմաստուն,
Ձեր պարծանքն հիւսելով գովութեամբ՝ կը տօնէ
Մայր Սիոնն իր բոլոր դուստրերով:

Բարբառներ երկնաւոր՝ որ երկիրը լըցին,
Զի իբրեւ անոյշ հոտ բուրեցիք Քրիստոսով.
Բանաւոր ողջակէզ, եւ գոհեր փրկութեան,
Անարատ որոջներ՝ ընծայուած Աստուծոյ:

Գեղն անմահ մարմնաւոր պատկերին ձեր պայծառ
Յիմարցուց թագաւորն, եւ ազգերը վախցան.
Կոյսերու սքանչելի այդ գեղին երկնատուր
Տարփացած զուարթութիւններն՝ հետ մարդոց տօնեցին:

Դարձեալ նոյն ստեղծագործ զօրութեամբը նորէն
Կ'զարդարուի Եդեմն այն՝ զոր Աստուած էր տնկեր.
Քանզի ծառը կեանքին տնկուեցաւ դրախտին մէջ,
Տալով մեզ իբր պըտուղ երջանիկ Հռիփսիմէն:

Երկունքն այն մահաբեր անէծքին՝ լուծուեցաւ,
Եւ Ադամը կրկին ճոխացաւ զերդ աստուած.
Եւայի փոխարէն աղջիկները անոր՝
Մարտիրոս, եւ կոյսեր՝ Աստուծոյ նուիրուած:

Զօրքերը հրեշտակաց մարդոց հետ տօնեցին,
Ու կիներն երկնից մէջ գրուեցան իբր զինուոր.
Մահուան հետ կռուելով յաղթեցին կուսութեամբ,
Խաչակից ըլլալով Արարչին կուսածին:

Է զարմանք ապաքէն եւ հրաշք է գերազանց,
Վեր մտքէն ու խօսքէն հրեշտակաց եւ մարդոց.
Զի Որ էն Աստուած հզօրագոյն զօրութեամբ՝
Կը դիտէր կոյսերուն քաջութիւնն՝ խոնարհած:

Ընկերներ անտարբեր մարմնական կենցաղին,
Վըկաներ հաւասար եւ հոգւով միացած՝
Վազեցին միաբան դէպ ճակատը մարտին
Զինուեցան հաւատքով, կազմ պատրաստ կամովին:

Թուլացան կորովիքն աղեղին հաստաձիգ,
Չէնքերով զրահուեցան այդ կիներր տըկար․
Թագաւորը յոխորտ իր ոյժով ու փառքով՝
Մանկամարդ կոյսէն էր պարտըւած ամօթահար:

Ժողվըւած բազմութիւնն ազգերուն զանազան՝
Մէկ քաջին դէմ անզօր կ՚ըզգային ինքզինքնին․
Չի թիկունք ըլլալով օգնութիւն մը անտես՝
Պատերազմը գաղտնի խորտակեց յայտնապէս:

Ի՜նչ խինդով խոյացան մարտիկներն հերթանոս
Մէկ հատիկ պատուական մարգարտին վրայ անգիւտ․
Արեւմուտքը վազեց եւ հասաւ Արեւելք՝
Երեւան հանելու տեսութիւնն այն չքնաղ:

Լըսեցին արքաներ, լեցուեցան ցնծութեամբ,
Եւ որսալ յանձն առին մեծութիւնն այն գաղտնի․
Պարգեւել զայն խոստում կ՚ընէին իրարու,
Բայց ծածուկ հնարքներով գողնալով մէկմէկէ:

Խորհուրդներն հոգեւոր յըղութեան յայտնուեցան,
Եւ նեպեց երկունքը աշխարհի փրկութեան․
Քանզի կամքն երկնային հրամանին քաղցրացած՝
Փրկութեան պարգեւներ բարձունքէն իջուց ցած:

Ծնունդ տըւին կոյսերը բազմաթիւ շատ ազգաց,
Ու մայրեր մանկատի՝ ծերերու անհամար․
Աղօթքի եւ պահքի գիրկին մէջ սրբազան
Անեցան, Քրիստոսի հաւատքով զարգացած:

Կիներ են պատուական քաղաքով ու ցեղով,
Եւ գնողներ առատձեռըն անյայտ մարգարտին․
Գրաւական շատերու տեղ անձերն իրենց դրին,
Եւ եղան փրկագին անծանօթ աշխարհին:

Հռիփսիմէ՝ մեծ խորհուրդ եւ անուն ցանկալի,
Երկրի վրայ ընտրըւած, դասն անցած հրեշտակաց,
Դուն եղար օրինակ սրբութեան՝ կոյսերուն,
Եւ արդար մարդերուն իբրեւ դաս ու խըրատ:

Ձեզ կարօտ են նմանիլ բովանդակ հոգիներ,
Միացած սրբութեամբ եւ սիրով Քրիստոսի․
Ձեր մահով դուք նամբայ բացիք մեզ վասնզի,
Որ ամէն մարդ կրնայ դէպ Աստուած ելլել վեր:

Ղեկավար դուք նարտար հոգեւոր հմտութեամբ,
Թեթեւըեռըն մարմնով ու մտքով սլանալով
Ծովածուփ կենցաղին այս երկար մարգերէն՝
Անվըննաս նաւեցիք եւ հասաք Քրիստոսին:

Ճշմարիտ այն Որթին՝ Քրիստոսի շառաւիղ,
Ճմլըւած ողկոյզները երկնաւոր Մըշակին,
Ճգնութեամբ կոխուեցաք մէջը ձեր հնձանին,
Որ ուրախ ըլլաք դուք բաժակուլը անմահ:

Մերժեցին կիրքերը մարմնական կենցաղին,
Զի ճանչցան որ երազ են եւ սուտ պաճուճանք·
Ու չինկան հեշտութեամբ գրգանքի մէջ փափուկ.
Հասկըցան որ սին է մեծութիւնն անցաւոր:

Յոյժ պահքի, աղօթքի անդին մէջ հոգեւոր՝
Դատելով յուսալից ու անխոնջ, անդադար,
Անյողդողդ՝ փորձութեանց լլկանքի դէմ պէսպէս՝
Ժառանգորդ եղաք դուք անթառամ պըսակին:

Նախանձի արժանի կուսութեան առագաստն
Ըրին նոր, նորոգած արիւնով ու կրակով·
Ինքզինքնին մատնեցին սուրերու, ջահերու,
Եւ անշէջ լապտերով առագաստը մըտան:

Շէնքեր են երկնաւոր՝ երկրի վրայ հաստատուած,
Արձաններ լուսեղէն՝ երկնքի մէջ կանգնած,
Նախ իրենք եկան հոն, այլոց ալ ցոյց տըւին
Ցանկալի ճանապարհը վերին Սաղէմին:

Ո՜ ըզգաստ վարքուբարք իմաստուն կոյսերուն,
Որոնց քնաւ չըյաղթեց ծուլութիւնն, եւ ո՛չ քունն·
Այլ արթուն եւ պատրաստ երկնաւոր հարսանեքին՝
Որ մտնեն առագաստը անմահ Փեսային:

Չունեցաւ անոնցմէ մէկն անուն չարութեան,
Եւ ոչ ալ նախատինքը յիմար կոչուելու·
Զի պնդուած էին լոկ հոգիով արութեան·
Քաջացան միաբան, որով եւ պիտ՝ ցնծան:

Պարակից, ուժգնօրէն քաջազէն՝ գընացին
Ու փախան, հեռացան այս երկրէն դէպ երկին
Հոն եղան նախ իրենք, եւ մեզ ալ ուսուցին
Շատ ու շատ նեղութեամբ հասնիլ մեծ հանգիստին:

Ջերմեռանդ աղօթքով եւ սիրով դէպ Աստուած՝
Խնդրեցին միջոցներ որ աշխարհը փրկեն.
Խաւարը վերցնելով դիւապաշտ մոլորմանց,
Փայլն առած այն լոյսին՝ որ ծագեր է Հօրմէն:

Ուահեր շատ յայտնեցին բարեպաշտ կենցաղին
Մարդերուն, որպէսզի աշխարհէն վերանան,
Եւ անշեղ վարքով մը հոգեւոր բարձրանան
Դէպ երկնի բանակներն զօրքերուն անմարմին:

Սուրբ քարերն են անոնք՝ հիմնըւած երկրի վրայ,
Զոր կանխաւ տեսնելով գուշակեց մարգարէն·
Նոյն նիւթէն շինուեցաւ Եկեղեցին Կաթողիկ,
Բարձրացան փառքերով՝ իբր պարծանքը լոյսին:

Վերին զօրքը գուարթուն հրեշտակաց անմարմին՝
Տեսնելու համար ձեզ, վըկաներ երջանիկ,
Երկինքէն երկրի վրայ թափեցան. ու մարդիկ
Խառնուեցան Քրիստոսի զօրքերու հետ գունդին:

Տօնենք այդ հնձանքին մէջ իրենց՝ սրտագին,
Որպէսզի բաժակովը անմահ արբենանք.
Բոյժ ու դեղ կը բաշխեն հոգիին ու մարմնին,
Պարգեւներ անոնց՝ որ կը սիրեն զանոնք ցանց:

Րաբունին հրամանին ազդումովն անթափանց՝
Զըգելով Արեւմուտքն Արեւելքը հասան,
Որ լոյսովն հրեշտակի մը վարքին կուսական՝
Փարատեն խաւարը դիւապաշտ մոլութեանց:

Ցնծութեամբ, օ՛ն, տօնենք յիշատակն անոնց սուրբ,
Որ անոնց փրկութեանն ալ ըլլանք բաժնեկից,
Խնդրելով Արարչէն պարգեւներ երկնաւորք,
Լուսեղէն յարկերուն մէջ՝ իրենց դասակցիլ:

Հիւծեցան, մաշեցան յոյս դնողներ փառքի վրան·
Իսկ վեհազըն կիներ յաղթեցին գերազանց·
Ոսկեղէն բուրվառներ սուրբ կրակով վառուեցան,
Լոյսն հագած Քրիստոսի՝ դասն անցան հրեշտակաց:

Փառքէ փառք բարձրացած՝ կ՛պարծին արդ յարաժամ,
Պատիւով ու շուքով ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ԵՕԹՆԵՐ·
Վասնզի երջանիկ կոյսերու թիւն այս էր,
Որ յաւէտ երկնի մէջ առին պսակն անթառամ:

Քեզ, Քրիստոս Աստըւած, որ ես մեր ցնծութիւն,
Եւ ուրախ կ՛ընես միշտ անոնք որ են արդար,
Թող աղօթքն անոնց սուրբ քաղցրանան մեզ համար,
Շնորհելով թողութիւն մեր բազում մեղքերուն:

Ս· ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա.

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵՒ ՄԵԾՆ ՏՐԴԱՏ

ԾՆՈՒՆԴԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԽՈՐՎԻՐԱՊ

«Թող աղօթքներս հասնին քեզ, Տէ՛ր, կանչերուս տուր ականջ·
վասնզի անձս չարչարանքով եղաւ լի,
Եւ իմ կեանքս ալ գերեզմանին մօտեցաւ:
Համարուեցայ անոնց հետ՝ որ կ'իջնեն գուբ.
Եղայ իբրեւ մարդ մ'որ չունի օգնական:
Մեռեալներու մէջ եմ լքուած անոք, գերդ
Գերեզմանի մէջ ննջող վիրաւորներ՝ զորըս Դուն
Յիշել անգամ չուզեցիր, եւ քու ձեռքովդ մերժեցիր:
Խոր գուբը դրին զիս, խաւարի եւ ըստուերի մէջ մահուան,
Սրտմըտութիւնդ հարուածեց զիս շեշտակի,
Եւ իմ վըրաս դարձուցիր Քու ալիքներըդ բոլոր:
Հեռացուցիր Դու ծանօթներըս ինձմէ,
Որոնց եղայ նախատինքին նըշաւակ···»:

ՍԱՂՄՈՍ, Ձէ, 3–9:

Երրորդ դարու առաջին քառորդին Պարթեւական Հարստութիւնը կը տկարանար տակաւին թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Պարսկաստանի մէջ: Հայոց թագաւորն էր Խոսրով Բ. Մեծ, 222–250, եւ Պարսից արքան էր Արտաւան Ե., 215–226: Պարսիկ նախարարներէն շատեր համակիր չէին Պարթեւական ցեղին: Անոնք կ'ատէին Արտաւանը, եւ գաղտնօրէն ապստամբական շարժում մը կը պատրաստէին: Անոնց գլուխ կը գտնուէր Արտաշիր Սասանեան: Ինքն ըլլալով քաջ զօրական մը՝ մեծ ազդեցութիւն ունէր բանակին մէջ:

Ներքին յեղափոխութիւն ի Պարսս·
Արտաշիր Սասանեան:

Ապստամբութիւնը պայթեցաւ 225–ին: Բանակը բաժնուեցաւ երկուքի: Ներքին կռիւները տեւեցին շուրջ երկու տարիներ: Արտաւան սպաննուեցաւ: Արտաշիր հռչակուեցաւ թագաւոր: Պարթեւական կամ Պահլաւեան երկու ցեղեր մնացին նոր արքային:

Ապստամբական այս շարժումին լուրը հասաւ Խոսրովի ականջին: Քանի՜ քանի՜ անգամներ փորձեր ըրաւ յարձակելու Պարսկաստանի վրայ եւ վերահաստատելու հոն նախկին կարգը: Վճռական յաջողութիւն մը չկրցաւ ապահովել: Արտաշիր շահած էր բանակին եւ նախարարներուն ոյժը: Բայց Պարթեւ Խոսրովի գոյութիւնը սպառնալից վտանգ մըն էր իր յափշտակած գահին համար: Եւ Հայոց Թագաւորը արհամարհելի զօրութիւն մը չէր ներկայացներ: Հռովմն ալ Հայաստանի կողմն էր: Արտաշիր ասի դիտէր: Քանի՜ մ'անգամներ առաւ ասոր փորձը: Տասնեւվեց տարիներ անցան այսպէս: Ոչ Խոսրով կրցաւ վերջնականապէս հեռացնել Արտաշիրը Պարսկաստանէն, ո՛չ ալ Արտաշիր խաղաղօրէն տէր մնալ իր աթոռին:

*

Սասանեան այս նոր արքան, դաւեր սարքելու վարժ, ուզեց Հայոց Թագաւորն ալ մէջտեղէն վերցնել դաւադրութեամբ: Մահը վրայ հասնելով՝ այս ծրագիրը գործադրեց իր որդին ու յաջորդը՝ Շապուհ Ա., 242–272: Շապուհ կրցաւ գտնել լաւագոյն գործիք մը՝ գլուխ հանելու համար հօր ծրագիրը: Խոսրովի ազգականներէն Անակ Պարթեւ կամ Պահլաւունի, որ հաւատարիմ մնացած էր Սասանեան Տան, պատրաստակամութիւն յայտնեց դաւով սպաննելու Խոսրովը: Իբրեւ թէ հալածական Պարսից արքային եւ անոր զօրքերէն՝ իր ամբողջ ընտանիքով հեռացաւ Պարսկաստանէն, Հայոց Թագաւորին մօտ ապաստան գտնելու պատրուակով: Խոսրով այդ միջոցին Ուտէացւոց գաւառն էր անցած: Լսելով Անակի փախուստն ու հալածուիլը՝ իսկոյն ղրկեց փոքրիկ զօրագունդ մը՝ պաշտպանելու համար զայն: Անակ նախ մտաւ Արտազ: Հոն անցուց գիշեր մը Թադէոս առաքեալի գերեզմանին մօտ: Ապա առաջնորդուեցաւ Ուտէացւոց Խաղխաղ քաղաքը: Այնտեղ երկու ազգականները ողջունեցին զիրար: Խոսրով մեծ պատիւով ընդունեց Անակն ու անոր կինը՝ Ոգոհէ կամ Ոգուհի: Իրենց բոլոր պարագաներով զանոնք բնակեցուց Հայոց մայրաքաղաքին՝ Վաղարշապատի մէջ:

Անակ Պարթեւ ի Հայս:

*

Ինն ամիսներ անցեր էին այն գիշերէն ի վեր՝ երբ Անակ հանդիպած էր եւ մնացած Հայոց առաջին Լուսաւորիչ՝ Թադէոսի գերեզմանին մօտ: Հայաստանի հողին վրայ Պարթեւ փախստականներն

Սուրէն-Գրիգորի ծնունդն ու դաստիարակութիւնը:

ունեցան իրենց անդրանիկ արու զաւակը: Զայն կոչեցին Սուրէն, որ իրենց ցեղանունն էր: Փոքրիկը յանձնուեցաւ Սոփիա անունով քրիստոնեայ կնոջ մը խնամքին: Սոփիա Կեսարացի էր, Եւթաղ անունով մեծատան մը քոյրը՝ որ ամուսնացած էր Պարսիկ Բուրդարի հետ: Սոփիա, որ խիկարէս իմաստուն կին մը կը թուի եղած ըլլալ, ոչ միայն ստնտու՝ այլ նաեւ առաջին դաստիարակը դարձաւ արթուն մանուկին:

Մօտ եօթը տարիներ Անակ ապրեցաւ Հայոց աշխարհին մէջ եւ արքունիքին մօտ: Ան կ՚սպասէր յարմար ժամանակի եւ առիթի՝ կատարելու համար իր խոստումը: Այդ առիթը վերջապէս ներկայացաւ: Օր մը Խոսրով ըստ սովորութեան դաշտ էր ելած որսի համար: Իրեն կ՚ընկերանային նաեւ Անակ եւ անոր եղբայրը: Միջոց մը երկու եղբայրներ՝ խօսակցելու պատրուակով՝ առանձնացան թագաւորին հետ. եւ ապա յանկարծ յարձակեցան անոր վրայ, սպաննեցին զայն սուրով, եւ շուտով իրենց ձիերն հեծնելով՝ փախուստ տուին Արտաշատի ուղղութեամբ: Ոճիրը չմնաց անլուր: Վիրաւորուած թագաւորին օգնութեան կանչը իր մօտ փութացուց պահակազունդը: Սա, տեսնելով թագաւորը արիւնաթաթաղ վիճակի մէջ, ըմբռնեց դաւադրութիւնը: Իսկոյն հետապնդեց մարդասպանները, եւ բռնեց փախուստի բոլոր ճամբաներն ու կամուրջներու գլուխները: Երասխ գետին վրայ ձգուած Տափերական կամուրջին մօտ ոճրագործները պաշարուեցան: Ինկած ցանցին մէջ ու ճարահատ՝ անոնք նետուեցան գետ ու խեղդուեցան:

Խոսրով՝ դեռ հոգեվարք՝ հրամայեց սուրէ անցունել Անակի ամբողջ սերունդը: Հրամանը գործադրուեցաւ: Ազատեցաւ միայն փոքրիկն Սուրէն, շնորհիւ Եւթաղի՝ որ նախ զայն եւ ստնտուն ծածկեց ապահով տեղ մը, եւ յետոյ փոխադրեց զանոնք Կեսարիա: Այնտեղ Եւթաղ եւ Սոփիա մկրտել տուին Սուրէնը՝ վերակոչելով զայն ԳՐԻԳՈՐ: Հայկ. պատանեկան տարիքը թեւակոխած՝ Գրիգոր յանձնուեցաւ 'քրիստոնեայ դաստիարակներու: Ան անշուշտ յարաբերութիւններ ալ ունեցաւ հայ ընտանիքներու հետ՝ որոնք քաղաքի բնակչութեան ոչ աննշան մէկ մասը կը կազմէին: Այս յարաբերութեանց շնորհիւ ան կրցաւ պահել ու զարգացնել նաեւ հայ լեզուն: Իր կրթութեան գործին մէջ կարեւոր դեր ստանձնեց Փիրմիլիանոս՝ որ 232-ին Կեսարիոյ եպիսկոպոսական աթոռն էր բարձրացած: Անակի որդին, «մեղապարտ ազգ»ի այդ շառաւիղը մտացի էր յոյժ, եւ

ի ընէ օժտուած առաքինական ձիրքերով։ Քրիստոնէական ոգին, որով հրահանգուեցաւ իր հոգին, մշակեց այդ ձիրքերը, եւ դարբնեց անոր մեծ նկարագիրը։ Իր բարձր դաստիարակութեան հետ ան ձեռք բերաւ նաեւ թարգմանողմանի հմտութիւն։ Տիրացաւ հայ եւ հելլէն լեզուներուն։ Իր ուսումնասիրութեանց գլխաւոր առարկան ըրաւ Աստուածաշունչը․ բայց բոլորովին անտեղեակ չմնաց նաեւ արտաքին գիտութեանց։ Իր մէջ հետզհետէ երեւան կուգար՝ հզօր կամքի մը եւ անհատականութեան հետ՝ ծառայելու կոչումը։ Իր պատկառելի հասակին հետ կ՚աճէին նաեւ իր հոգեկան շնորհները։ Գիտէր իր ծագումը։ Հայրենասիրական զգացում մը կը կապէր զինք այն երկրին՝ ուր ծնած եւ իր մանկութեան սկզբնական տարիներն էր անցուցած։ Բնազդ մը `որ աստիճանաբար կը զօրանար իր մէջ եւ կը դառնար քրիստոնէական գիտակցութիւն մը՝ կը մղէր զինք քաւելու իր ապիրատ հօր ոճիրը։ Եւ պատեհութիւնը չուշացաւ։

*

Տրդատ եւ Խոսրովիդուխտ Արշակունիներ։

Խոսրովի սպանութենէն յետոյ Հայաստան ունեցաւ անիշխանութեան եւ քաղաքական վրդովումի անցաշրջան մը։ Շապուհ յարձակեցաւ մեր երկրին վրայ եւ կոտորել տուաւ Խոսրովի ազգատոհմը։ Այդ կոտորածէն պրծան միայն տարաբախտ Թագաւորին երկու զաւակները՝ Տրդատ *եւ* Խոսրովիդուխտ։

Հայ նախարարներէն Արտաւազդ Մանդակունի, Տրդատի խնամակալը, փախցուց զայն Հռովմէական սահմանները։ Կեսարիան եղաւ մանուկ դահաժառանգին առաջին հանգրուանը։ Հոն հաւանաբար իրարու հանդիպեցան ու մտերմացան Պարթեւ եւ Արշակունի երկու որբացածները՝ Գրիգոր *եւ* Տրդատ։ *Այս հանդիպումն ու մտերմութիւնը պիտի ունենային իրենց պատմական նշանակութիւնը Հայաստանի քաղաքական եւ կրօնական վերածնութեան գործին մէջ։*

Տրդատի երկրորդ կայանը հաւանաբար եղաւ Նիկոմիդիա, Հռովմէական կայսրութեան արեւելեան կեդրոնը Բիւթանական աշխարհին մէջ։ Հոն սնաւ եւ ուսաւ, տիրանալով հելլէն լեզուին ու դպրութեան, եւ փիլիսոփայական արուեստին։ Այստեղ, եւ Լիկինոս կոմսի հսկողութեան տակ, նա ստացաւ իր զինուորական նախնական կրթութիւնը։ Մեծն Խոսրովի այս արժանաւոր որդին իր իմացական ուշիմութեամբ, իր Ֆիզիկական արտակարգ եւ առակլի

կարդ անցած ոյժովն ու զինուորական քաջագործութիւններով հետզհետէ նշանաւոր հանդիսացաւ հռովմէական աշխարհին մէջ։ Զինաշարժութեան, ձիավարութեան եւ ըմբշամարտութեան մէջ քաջավարժ՝ ան քիչ ատենէն Հերակլէսի մը համբաւը շահեցաւ։ Հայ արքայազուն հսկան ուշադրութիւնն ու համակրանքը գրաւեց ժամանակակից կայսրներուն, շնորհիւ այն զարմանալի շահատակութեանց՝ զորս ցոյց տուաւ զանազան պատերազմներու ընթացքին։

Խոսրովիդուխտ, Տրդատի քոյրը, կը մնար Հայաստանի սահմաններուն մէջ։ Օտա Ամատունի նախարարը փախցուցած էր զինք Կամախի Անի բերդը՝ ազատելով կոտորածէն։ Հոն, այդ առանձնարանին մէջ, ապագայ արքայաքոյրը սնաւ ու կրթուեցաւ ժուժկալ ու իմաստուն նախարարին շունչին տակ, շինելով իր մէջ նկարագիր մը՝ նման իր սանահօր նկարագրին, եւ դառնալով ու մնալով ընդմիշտ համեստ, առաքինի եւ սակաւախօս կոյս մը։ Աննշան պիտի չըլլար նաեւ իր դերը Հայոց լուսաւորութեան մեծ գործին մէջ։

*

Գրիգորի ամուսնութիւնը եւ կենակցութենէ հրաժարումը։

Գրիգոր, արբունքի հասակին մէջ, ամուսնացաւ կեսարացի Դաւիթ անունով քրիստոնեայի մը աղջկան՝ Մարիամի հետ։ Ունեցաւ երկու զաւակներ՝ Վրդանէս կամ Վարդան եւ Արիստակէս կամ Ռստակ։ Այս ամուսնութիւնը սակայն երկարատեւ կենակցութիւն մը չեղաւ։ Սոփիայի սանը կ՚զգար թէ ինք տարբեր կոչումի մը սահմանուած էր։ Այդ կոչումը՝ առաքելական նկարագրով՝ բացարձակ անձնազոհութեան կեանքն էր։ Հայաստան պէտք ունէր այդպիսի առաքելութեան։ Ներշնչումը կուգար անշուշտ իր ստացած դաստիարակութենէն։ Բայց նաեւ այն գերեզմանէն՝ ուր կը հանգչէր Հայոց առաջին Լուսաւորիչը, եւ որ յիշատակի կոթող մըն էր իրեն համար՝ իր ծնունդին հետ կապուած։ Տարուած ամբողջովին այս մտածումներէն՝ նպատակայարմար ու հրամայական նկատեց հրաժեշտ տալ ընտանեկան կենցաղին՝ համաձայնութեամբ իր կնոջ։ Հասկնալի է թէ ամուսնութեան կամ տան արհամարհանքը կամ ստորագնահատումը չէր վճռական այս քայլը, որուն կը համակերպէր Մարիամ, բարձրօրէն գնահատելով իր կողակցին հետապընդուած գաղափարականը։ Ոչ ալ ամուսնալուծում մըն էր այս բաժանումը։ Ան, ընդհակառակը, կը յայտաբերէր ծայրագոյն զոհողու-

թեան ոգին մաքուր սիրոյ մը՝ որ զոյգ սրտերը կը կապէր իրարու այնքան ներդաշնակօրէն: Մարիամ մենաստանը կ'ընտրէր իր միամեայ զաւկին Ռստակի հետ, իր աղօթքներովն ու հսկումներովը մասնակցելու այն նահատակութեանց՝ որոնցմով Գրիգոր իր գաղափարականը պիտի նուիրագործէր ու իրացնէր: Իր մեծ որդին Վարդանը յանձնած էր դայեակի մը հոգածութեան ու խնամքին: Թէ ինչպէս վերջացաւ Մարիամի կեանքը՝ պատմութիւնը կը լռէ:

*

Տրդատ եւ Գրիգոր ի Հայս:

Գրիգորի գործելու ժամանակը հասած էր: Տրդատ, Աւրելիոս կայսեր օժանդակութեամբ 274–ին, 34 տարեկան կորիւն երիտասարդ, Հայաստան կ'երթար տիրանալու իր հօր գահին: Ճամբու ընթացքին հանդիպեցաւ Կեսարիա: Գրիգոր ընկերացաւ իր երբեմնի խաղակցին, քարտուղարի պաշտօն ստանձնելով անոր մօտ: Պատերազմը Պարսից դէմ էր, որոնք կը ջանային Հայաստանը վերածել պարսկական նահանգի մը, հաստատելով հոն Սասանեան կրօնքը՝ կրակապաշտութիւնը կամ մոգութիւնը: Հայոց գահաժառանգին այս նախափորձը ձախողեցաւ Պարսից յաղթութեամբ: Տասներեք տարիներ յետոյ, 287–ին, նոր փորձ մըն ալ կատարուեցաւ: Դիոկղետիանոս, Վարոսի յաջորդը, թագով պսակեց Տրդատը, եւ զինուորական մեծ պատրաստութեամբ ղրկեց զայն Հայաստան: Այս անգամ Պարսից արքայ՝ Վռամ Բ.ի բանակը կրեց չարաչար պարտութիւն: Տրդատ տէր դարձաւ իր հայրենի ժառանգութեան: 287 թուականը սկզբնաւորումն եղաւ խաղաղութեան շրջանի մը՝ որ տասը տարի յետոյ միայն պիտի վրդովուէր Պարսից Ներսեհ արքայի մէկ նոր յարձակումով:

Տասներեք տարիներու ժամանակամիջոցին Գրիգոր, որ անբաժան ընկերը մնացած էր Տրդատի, հմտացաւ պալատական եւ բանակային ծառայութեանց: Բայց ան չլքեց բնաւ իր երազն ու տեսիլը: Չդադրեցաւ հետամուտ ըլլալէ իրագործելու իր գաղափարական ծրագիրները: Կրօնական շունչով ոգեւորուած, բայց նաեւ հայրենասիրական զգացումներով տոգորուած, ան կ'ուզէր քաղաքականապէս վերանկախացած Հայաստանին տալ հոգեւոր վերածնունդ մը՝ որ կրէր քրիստոնէական դրոշմ: Այդ հսկայ եւ պատասխանատու գործը, որուն պիտի նուիրուէր այս Պարթեւը, պիտի ըլլար քաղաքական ազատութեան կամ անկախութեան վրայ հիմնուած կրօնական

նոր ու առողջ մթնոլորտի մը ստեղծագործութիւնը: Դժուարին աշխատանք մըն էր այս, որ պիտի կրնար գլուխ ելլել շնորհիւ երկու կորովի կամքերու եւ պայծառ իմացականութիւններու՝ Պարթեւ Գրիգորի եւ Արշակունի Տրդատի սրտեռանդն գործակցութեան: Ցեղային հասարակաց առանձնայատկութիւն մը այս երկու մեծ ուժերը պիտի միացնէր իրարու: Գրիգոր իր գաղափարականին պիտի պատրաստէր նաեւ իր մտերիմը, Խոսրովի յաջորդը՝ որ այնքան արժանաւոր կերպով կը մարմնացնէր իր մէջ քաղաքական իշխանութիւնն ու գիտակցութիւնը: Ան, Գրիգոր, խորապէս կ՚ըմբռնէր աշխարհիկ զօրութեան եւ հեղինակութեան անհրաժեշտութիւնը՝ ունենալու համար աւելի լայն ու աւելի ապահով ասպարէզ՝ գործադրելու իր ծրագիրը: Ան պիտի գործէր սակայն հանդարտ քայլերով, ատրճանաբար հասնելու համար իր նպատակին: Եւ իր յաջողութիւնը պիտի շլլար գիւրագին:

*

Գրիգոր եւ Տրդատ, *մտերիմներ եւ գործակիցներ քաղաքական մարզին վրայ, շատ հեռու էին իրարմէ կրօնական կալուածին մէջ: Քրիստոնէական դաստիարակութիւնը մէկուն, եւ հեթանոսական կրթութիւնը միւսին՝ բացեր էին դժուարանցանելի խրամատ մը երկուքին միջեւ: Տրդատ նախանձախնդիր էր իր հայրենի աստուածներու պաշտամունքին, եւ թշնամի ոչ միայն քրիստոնէութեան՝ այլ նաեւ ատաննեան դէնին: Գրիգորի մէջ տիրական էր քրիստոնէական հաւատքը՝ զոր չէր ծածկած իր բարեկամէն ու ազգականէն: Անհաւանական չէ որ յաճախակի վիճաբանութիւններ ունեցած ըլլան անոնք այս նիւթին շուրջ: Երկուքն ալ անտեղիտալի էին իրենց համոզումներուն մէջ: Տրդատ իր կրօնական հաւատալիքներուն յեցարան ունէր քաղաքական հայեցակէտը՝ որ դէպ ի Հռոմ կ՚ուղղուէր: Հռոմ ոչ միայն հեթանոս էր դեռ՝ այլ նաեւ հալածող քրիստոնէութեան: Տրդատ երախտաւորեալն էր կայսեր. իսկ այս ալ յարիլ քրիստոնէութեան՝ պիտի նշանակէր թշնամանալ հռոմէական գահուն:*

Գրիգոր եւ Տրդատ դէմ առ դէմ ·
Գրիգոր խորվիրապի մէջ:

Այլապէս կը խորհէր Գրիգոր: Ան գիտէր թէ քրիստոնէական կրօնը միայն կարող էր ապահովել արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը Հայաստանի մէջ: Գիտէր նաեւ թէ պարսկական վտանգին դէմ միակ

հզօր Թումբը կրնար ըլլալ քրիստոնէութիւնը: Բայց մանաւանդ կը հաւատար թէ Ցիսուսի կրօնն էր միակ գանձարանը հոգեկան եւ բարոյական բարձր ճշմարտութեանց. թէ՝ անհատական եւ ընկերային բարոյական կեանքի մակարդակը անով միայն կարելի էր բարձրացնել: Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւնը երկու դարերու գոյութիւն մ՚ունէր արդէն: Իր օրըստօրէական ընդմտումներն ու ծաւալումն ալ սկսեր էին ցնցել հայ հեթանոսութիւնը բովանդակ հեթանոսական աշխարհին հետ: Եւ Հայաստան առաջինը պիտի ըլլար կրելու այդ ցնցումին բարերար ազդեցութիւնը:

Տրդատ բոլորովին անտեղեակ չէր քրիստոնէական հիմնական վարդապետութեանց, շնորհիւ իր եւ Գրիգորի միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութեանց եւ վիճաբանութեանց, ինչպէս ըսինք: Սակայն, բաց ի վերեւ յիշուած պարագաներէն՝ան դեռ պատրաստուած չէր հաշտեցնելու իր հին ըմբռնումները նոր հաւատքին հետ: Իր սէգ բնաւորութիւնը զինք կը դարձնէր անթափանցելի: Բախումներ իսկ ունեցաւ իր բարեկամին հետ: Լոյսի եւ աղամանդի բախում: Խզումը չուշացաւ իր եւ Գրիգորի մտերմական յարաբերութեանց:

287 Թուականին էր: Նորապսակ Թագաւորը Տրդատ յաղթական մուտք կը գործէր Հայաստան: Դեռ մայրաքաղաք չհասած, Երիզայի մօտերը, Գայլ գետի եզերքը, գոհաբանական հանդիսութիւններ ու խրախճանքներ սարքուեցան ի պատիւ Հայոց մեծ դիցուհիին՝ Ոսկեմայր Անահիտին: Կրօնական պաշտամունքներէն առաջ պատրաստուեցաւ խնճոյքի սեղանը: Սեղանին գլուխը բազմած էր Տրդատ: Սեղանակիցներուն մէջ կը տեսնուէին արքայաքոյր Խոսրովիդուխտ, եւ Գրիգոր: Ծայր տուաւ գինարբուքը իր անխուսափելի հետեւանքներով: Զուարթ խօսակցութեանց յաջորդեց տխուր տեսարան մը: Տրդատ ինքն ալ արբեցած՝ վէճի բռնուեցաւ Գրիգորի հետ: Անահիտի պաշտամունքին մաս կը կազմէր տերեւախիտ Թարմ ոստերով հիւսուած պսակներ նուիրելու սովորութիւնը դիցուհիի «ոսկէհատ» արձանին: Տրդատ՝ ինքնակոչոյս՝ առաջարկեց Գրիգորի մասնակցիլ այդ արարողութեան: Գրիգոր մերժեց: Տրդատ սոսկեց: — «Օտարական մըն էիր», — խօսեցաւ անոր խիստ չեշտով. «եկար յարեցար մեզի: Երկար տարիներ ալ ծառայեցիր մեզի հաւատարմութեամբ: Ես գոհ էի քու աշխատանքէդ: Բայց ահա հիմակ կը հակառակիս իմ կամքիս, եւ չես ուզեր յարգել այն աստուածը՝ զոր ես կը պաշտեմ»: — «Ծառաները պէտք է հնազանդին իրենց տէրերուն», — պատասխանեց Գրիգոր հանդարտութեամբ: «Անիկա աստուածային

հրաման է։ Ես կատարած եմ այդ հրամանը՝ ծառայելով քեզ ամբողջ կարողութեամբս։ Ասոր՝ դուն ալ կը վկայես։ Բայց Աստուծոյ պատիւն ու պաշտօնը ոչ ոքի կարելի է տալ։ Վասնզի Ան է միակ Արարիչը բոլոր ստեղծուածներուն։ Զայն միայն հարկ է պաշտել, եւ Անոր կամքը կատարել»։

Տրդատ խոժոռեցաւ։ «Գիտցիր», ըսաւ անոր, «որ քու աշխատանքներդ ոչինչ են ինծ համար։ Քեզի կ՚սպասէ կեանքի տեղ նեղութիւն, պատիւի տեղ անարգանք, վարձատրութեան տեղ բանտ ու կապանք՝ եթէ յանձն չառնես պաշտել դիքերը։ Մանաւանդ այս Անահիտ մեծ Տիկինը՝ որ փառքն ու ապրեցնողն է մարդկային ազգին։ Ան մայրն է բացարձակ զգաստութեան, եւ բարերարն է մարդկութեան։ Անով կ՚ապրի եւ կենդանութիւն կը կրէ Հայոց երկիրը»։

— «Ես քեզ ծառայեցի հաւատարմութեամբ,— վրայ բերաւ դարձեալ Գրիգոր սրտաբիլնով։ «Քեզմէ վարձատրութիւն չէի ակնկալեր։ Իրական հատուցումը Աստուծմէ է։ Ով որ կը մեռնի ճշմարտութեան համար՝ նա կ՚ապրի։ Դարձեալ. ինչ որ դուք կը կոչէք Անահիտ մեծ Տիկին՝ թերեւս մէկն է եղած այն սովորական մահկանացուներէն՝ զորս ապա մարդիկ իրենք են աստուածացուցեր, մեհեաններ կանգնելով եւ երկրպագելով անոնց։ Դուք կը պաշտէք նիւթեղէն աստուածներ, իսկ մենք կ՚երկրպագենք կենդանի Աստուծոյ եւ յարուցեալ Յիսուսին»։

Տրդատ զայրոյթով խառն դառն ծիծաղով մը ծաղրեց Գրիգորը՝ անոր վերջին խօսքերուն համար։ «Ո՞վ է այդ Յիսուսը», — հարցուց անոր։ «Գերեզմանի շահապե՞տը ՝որուն կը ցանկաս միանալ, կամ կապանքներդ քակո՞ղը...»։ — «Այո»,— պատասխանեց Գրիգոր լրջութեամբ. «գերեզմանի շահապետը՝ որ սակայն յարութիւն է եւ կեանք»։

Վէճն ու խօսակցութիւնը բաւական երկարեցան։ Գրիգոր անդրդուելի էր. Տրդատ պահանջկոտ։ Սպառնալիքը փոխուեցաւ գործի։ Գրիգոր դուրս հանուեցաւ խնջոյքի վրանէն, եւ ենթարկուեցաւ դարհուրելի չարչարանքներու՝ զորս տարաւ հիանալի համբերութեամբ եւ հաստատակամութեամբ։

Նախարարներէն շատեր հաշտ աչքով չէին դիտեր Գրիգորի ներկայութիւնն ու մտերմութիւնը թագաւորին հետ։ Անոնք առիթի կ՚սպասէին կերպով մը չեզոքացնելու զայն, եւ նոյն իսկ անհետացնելու։ Այդ առիթը ներկայացած էր։ Աշոցի իշխան՝ Տաճատ, մէկը ըժդոհ նախարարներէն, մօտեցաւ թագաւորին։ Ականջն ի վար

շշնջեց՝ յիշեցնելով անոր թէ Գրիգոր որդին էր իր հայրն սպաննող Անակին: Տրդատ այս յուշարարութեան վրայ ալ աւելի բորբոքեցաւ բարկութեամբ: Հրամայեց կապել անոր ոտքերը, ձեռքերն ու վիզը, տանիլ Արարատ նահանգի Արտաշատ բերդաքաղաքը եւ նետել զայն դղեակի այն խոր վիրապին մէջ՝ որ յատուկ էր մահապարտներուն: Հրամանը գործադրուեցաւ:

Բ.

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԽՈՐՎԻՐԱՊԷՆ ՆԵՐՍ ԵՒ ԴՈՒՐՍ

«Համբերութեամբ ըսպասեցի ես Տիրոջ·
Նա դարձաւ ինձ եւ աղաչանքըս լըսեց:
Վիշտի գուբէն, տղմուտ կաւէն հանեց զիս:
Ան իմ ոտներըս վէմի վրայ հաստատեց,
Եւ ուղղութիւն ցոյց տըւաւ իմ քայլերուն:
Ան իմ բերանըս դըրաւ նոր օրհնութիւն,
Գովասանքի երգ մը մեր Տէր Աստուծոյն:
Շատեր պիտի տեսնեն, պիտի եղնեն դող,
Բայց յոյսն իրենց պիտի դընեն Անոր վրայ:
Երանեկ անոր՝ որուն համար Տիրոջ անունն է իր յոյս,
Ձի չնայիր Ան ունայնութեան եւ խաբուսիկ մոլութեան»:

ՍԱՂՄՈՍ, ԼԹ, 1–5:

«Բերկրէ, Արարատ, աստուածապարգեւ աւետիքովս:

Ահա կ'ելլեմ ես քու գոգփոթադ՝ ըմպելու չարչարանքի բաժակն Արարչին իմ կուսութեանս բաժակով, եւ խմցնել քեզ ծարաւցածիդ կենարար արիւնի բաժակն անմահութեան եւ լոյսի:

Եւ քեզ աւետիս, երկնաւոր նախատակ եւ քարոզ փրկութեան, բազմափայլ նառագայթ, որ գուբի մէջ ես ծածկուած, ահա եկայ քեզ թիկունք կանգնելու, սլանալով թեթեւընթաց իմ կուսութեանըս ամպովն...:

Ծագէ, ով դու մեծ լուսաւոր, անդունդներու խորերէն՝ քու լոյսովըդ քաղցրանուագ՝ աւետարանական աշխարհարձակ ճանանչագեղ փայլումը Թադէոսի եւ Բարթողիմէի մեր սուրբ հայրերուն: Այս երկուքին լոյսովը, եւ իմ ու քու խաղաղութեան համբոյրով փթթեցուր մեր հայրերուն այս աշխարհը»:

Ոչ ոք կը հետաքրքրուէր Արտաշատի Խորվիրապի բանտարկեալով: Այդ անտանելի տանջարանին մէջ նա կ'ապրէր քրիստոնէա–

ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽՏ

[illegible]

կան մեծ համբերութեամբ եւ հոգեկան անպարտելի արիութեամբ:

Գրիգոր եւ խօսրովիդուխտ:

Անփշրելի ժայռի մը նման էր անոր հաւատքը: Նա բոլորամատոյց նուիրուած էր ճշմարտութեան դատին: Խաւարին մէջ լուսեղէն ծրագիրներ կը շինէր: Խորապէս կը հաւատար թէ գիշերին պիտի յաջորդէր գեղեցիկ առաւօտ մը: Յաճախ՝ ծնրադիր քարի մը վրայ՝ կ'աղօթէր բազկատարած: Պայծառ տեսիլի մը պէս իր աչքին առջեւ կը պարզուէր յաղթական օրը: Իր ծրագիրը մարմին կ'առնէր: Անկեղծ ու խորարմատ հաւատքը մարդուն կուտայ այսպիսի տեսանող աչք մը: Սուրբ գաղափարականով թեւ առած յոյսը կ'ապրեցնէ մարդը: Այդպիսի մարդ մը կրնայ տոկալ ամէն տառապանքի: Այսպէս են բոլոր դիւցազնները: Այսինքն, անոնք՝ որոնք աստուածային հոգի մը եւ զօրութիւն մը կը կրեն իրենց ներսը: Հաւատքի աննուաճելի դիւցազն մըն էր Գրիգոր:

Վերջալոյսի մը պահն էր: Գրիգոր՝ ըստ սովորութեան՝ կ'աղօթէր: Կ'աղօթէր ծունկի եկած իր սիրական քարին վրայ: Երբ աչքերը վեր բարձրացուց՝ աղօտ լոյսի մը սողոսկիլը նշմարեց վերապի բերնէն: Այդ լոյսին մէջէն կնոջ մը դէմքը կ'ուրուագծուէր: «Գրի՜գո՛ր...»,— լսուեցաւ յանկարծ վերէն մեղմ ձայնով մը: — «Ո՞վ է այն...»,— հարցուց վարէն Գրիգոր զարմացկոտ: Պատասխանի տեղ նկանակ մը հաց ինկաւ իր առջեւ: Ու դէմքն ալ անհետացաւ: Անկէց վերջ բանտարկեալն ունեցաւ իր ամէնօրեայ հացն ու սնունդը:

Իրիկնամուտի մըն ալ, երբ բլուրները կ'երկարեն իրենց ստուերները եւ ծղրիթները կ'սկսին իրենց մելամաղձոտ մեներգները, դարձեալ լսուեցաւ այդ ձայնը: Գրիգոր կրկին հարցուց թէ ո՞վ էր խօսողը: «Ե՛ս...»,— պատասխանեց այս անգամ կնոջական ձայնը: «Ե՛ս, Անահիտի երկրպագուներէն մէկը...»: Եւ երկուքին միջեւ փոխանակուեցաւ հետեւեալ խօսակցութիւնը.—

ԳՐԻԳՈՐ.— Անահիտի՞ երկրպագո՛ւ..., ուրեմն մոլորա՛ծ մըն ես դուն...:

ԿԻՆԸ.— Մոլորա՛ծ մը..., չեմ գիտեր...:

ԳՐԻԳՈՐ.— Դո՞ւն ես այն՝ որ ամէն օր այս նկանակը կը նետէ ինծի. եւ ինչո՞ւ:

ԿԻՆԸ.— Այո՛, ե՛ս եմ: Կ'ուզեմ որ զօրանաս ու չմեռնիս:

ԳՐԻԳՈՐ.— Եւ ինչո՞ւ կ'ուզես որ ապրիմ. չէ՞ որ մահապարտ մըն եմ ես:

ԿԻՆԸ.— Մահապարտ մըն ես..., բայց կը խորհիմ թէ ար-

ժանի ես ապրելու: Եթէ պաշտէի՛ր Ոսկեմայր Անահիտը, փառքն ու կեցուցիչը մեր ազգին...:

ԳՐԻԳՈՐ ․— Ա՛հ, այդ անխօս կուռքը...: Ոսկիէն բարձր ու թանկարժէք բան մը կայ՝ զոր չե՛ս ճանչնար դուն:

ԿԻՆԸ ․— Գրիգո՛ր, ես յիմար մը չեմ: Անահիտին մէջ ես կը պաշտեմ կենսատու ոյժը, գգաստութիւնը...:

ԳՐԻԳՈՐ ․— Հեռու չես ճշմարտութենէն: Դուն կը փնտռես մաքուր կեանքը: Բայց այդ կեանքին իսկական աղբիւրը ոչ Անահիտն է, ոչ ալ ձեր պաշտած բոլոր ձեռակերտ կուռքերն են: Կայ տիեզերական զօրութիւն մը՝ որ այդ կեանքը կը բաշխէ ամենուն: Ան չի տեսնուիր: Կ՚զգանք զԱյն ամէն տեղ: Ան գքեզ կը բերէ ամէն իրիկուն հոս, եւ քու միջոցովդ կը կերակրէ զիս: Ան կ՚ուզէ որ իմ միջոցովս ալ դուն տեսնես զինք:

ԿԻՆԸ ․— Բայց դուն ըսիր թէ ան չի տեսնուիր:

ԳՐԻԳՈՐ ․— Այո՛. սակայն ամէն տեղ է Ան, եւ ըսի թէ կ՚զգանք զԱյն: Հաւատքը կրնայ տեսնել զԱյն: Զգալ զԱյն հաւատքով՝ կը նշանակէ տեսնել զԱյն:

ԿԻՆԸ ․— Կ՚ուզեմ ես ալ հաւատալ. բա՛յց...

ԳՐԻԳՈՐ ․— Եթէ կ՚ուզես՝ կրնաս: Եթէ կ՚ուզես հաւատալ իմ պաշտած Աստուծոյս՝ դնա՛ եւ բարին գործէ:

ԿԻՆԸ ․— Եւ ի՞նչ է բարին: Չէ՞ որ Անահիտն ալ է «մարդկութեան բարերարը»:

ԳՐԻԳՈՐ ․— Բարերա՛ր..., եւ սակայն Անահիտի երկրպագուներէն մէկն է որ զիս այս գուբին ու տիղմին մէջ նետեց:

ԿԻՆԸ ․— Եւ ան, Գրիգո՛ր..., ան... իմ եղբայրս է...

ԳՐԻԳՈՐ ․— Եղբա՞յրդ..., Խոսրովիդո՛ւխտ..., Տրդատի քոյրը...: Շնորհակալ եմ նկանակիդ համար: Բայց երանի՛ թէ անոր փոխարէն լոյսն առնէիր իմ եւ տիեզերքի Աստուծմէն: Դուն ինծի հարցուցիր թէ ի՞նչ է բարին: «Ըրէ՛ ուրիշին ինչ որ կ՚ուզես որ ուրիշն ընէ քեզի»,— այս է ոսկեղէն կանոնը ճըշմարիտ բարութեան: Քու նկանակդ կրնայ ոսկեղէն բանալին ըլլալ այդ ոսկեղէն կանոնին:

ԿԻՆԸ ․— Ես չեմ սիրեր խաւարը, ես չեմ սիրեր բանտն ու

կապանքը: Ես կը սիրեմ քու լոյսդ: Ա՜հ, ի՜նչպէս կը տենչամ որ դուրս գաս այս վիրապէն, եւ մեզի տաս այդ լոյսը: Բայց եղբայրս...

ԳՐԻԳՈՐ — Մի յուսահատիր: Գնա, աղօթէ ու գործէ: Եղբայրդ ալ օր մը պիտի տեսնէ այդ լոյսը՝ զոր դուն սկսեր ես ճանչնալ...:

Այսպիսի խօսակցութիւններով Գրիգոր եւ Խոսրովիդուխտ յաճախ կը քաջալերէին զիրար: Երկար տարիներ անցան այսպէս: Խոսրովիդուխտ ուրախ էր եւ տրտում միանգամայն: Իրեն համար ամէնէն երջանիկ ժամերը վերջալոյսի պահերն էին: Այդ միջոցներուն էր որ նա դողունի կը մտնէր Արտաշատի բերդէն ներս, եւ կ՚այցելէր Խորվիրապի բանտարկեալին: Միայն հաւատարիմ բերդապահ մը կար որ տեղեակ էր այդ գաղտնիքին:

*

Գայլ դետի խրախճանքներէն եւ Գրիգորի բանտարկութենէն վերջ Տրդատ անցաւ Վաղարշապատ, արքայական ձմեռոցը: Հոս տեղի ունեցաւ իր ամուսնութիւնը Աշխադարի դուստր՝ Աշխէնի հետ, Հայոց սպարապետ՝ Սմբատ Բագրատունիի միջնորդութեամբ: Աշխէն իր ֆիզիկական վայելչութեամբ եւ հոգեկան բարեմասնութիւններով համանման էր Տրդատի: Ասոր համար երջանիկ եղաւ անոնց միութիւնը: Ունեցան զաւակ մը՝ զոր կոչեցին Խոսրով, Տրդատի հօր՝ Մեծն Խոսրովի անունով: Աշխէն կը բաժնէր նաեւ իր տալին՝ Խոսրովիդուխտի զգացումները:

Տրդատի ամուսնութիւնը եւ կռիւները:

Հայոց Թագաւորը անխոնջ տասը տարիներ շարունակ՝ հռովմէական բանակներուն հետ կռուեցաւ մղել Պարսից դէմ: Ժողովրդային գրոյցներ ու երգեր կը պանծացնէին անոր քաջագործութիւնները: Ահա պատառիկ մը այդ երգերէն.—

«Նըմանն այն սէգ Տրդատին՝
Որ սիգալով թումբերն աւրեց գետերուն:
Մինչ կը սիգար՝
Կը ցամքեցնէր յորձանքները ծովերուն...»:

Վերջին պատերազմը տեղի ունեցաւ Պարսից Ներսեհ արքային դէմ՝ Հայաստանի սարերուն մէջ: Գաղերիոսի 25,000 լեգէոնական-

ներուն միացաւ Հայոց բանակը՝ Տրդատի առաջնորդութեամբ: Ներսեհ չարաչար պարտուեցաւ եւ փախուստ տուաւ: Եւ իր իսկ առաջարկութեամբ կնքուեցաւ դաշինքն այն խաղաղութեան՝ որ տեւեց քառասուն տարիներ, 297–337: Տրդատ՝ որքան քաջ նոյնքան իմաստուն՝ օգտուեցաւ այս դաշինքէն, եւ սկսաւ լուրջ ձեռնարկներու՝ շէնցնելու եւ բարգաւաճեցնելու համար երկիրը:

*

Հալածանք ի Հայս:

Այս պատմական եւ պատուաբեր դաշինքին վրայ անցան չորս տարիներ: Հայաստան կը ծաղկէր օրէ օր՝ շնորհիւ Տրդատի հանճարին եւ շինարար ոգիին: Ան, ինչպէս տեսանք, նախանձախնդիր էր հայրենի կրօնին: Թշնամի քրիստոնէութեան եւ հետեւող հռովմէական կայսրներու օրինակին՝ ինքն ալ հալածանքի երկու հրովարտակներ հրատարակեց քրիստոնեաներու դէմ՝ որոնք բաւական սկսեր էին բազմանալ նաեւ Հայաստանի սահմաններէն ներս: «Անհրաժեշտ է», կ՚ըսէր ան իր հրովարտակին մէջ, «պատուել ու փառաւորել աստուածները, որպէսզի անոնք մեզի տան շինութիւն, առատութիւն եւ խաղաղութիւն: Քրիստոնեաներու աղանդը կը խափանէ դից պաշտամունքը: Ով որ զանոնք գտնէ եւ մէջտեղ հանէ՝ պիտի վարձատրուի. իսկ ով որ ծածկէ, եւ յետոյ երեւան ելլէ՝ մահապարտներուն հետ արքունի հրապարակին մէջ պիտի մեռնի»:

Այս միջոցներուն էր որ Հռիփսիմեանները երեւցան Հայաստանի մէջ, եւ Տրդատի հրամանով տանջուեցան ու նահատակուեցան:

*

Տրդատի հիւանդութիւնը, եւ Գրիգորի ելն ի վիրապէն:

Հռիփսիմեանց եղերական դէպքը սաստիկ ցնցած էր Տրդատի ջիղերն ու հոգին: Վեց օրեր շարունակ ան չկրցաւ հեռացնել Հռիփսիմէի պատկերը իր աչքերէն: Խղճի տաղնապ մը սկսաւ խռովել իր էութիւնը: Կ՚ըմբռնէր թէ ինքը հզօր՝ բայց պարտուած էր տկար աղջիկէ մը: Կը խորհէր թէ անոր մէջ գուցէ կար աւելի մեծ զօրութիւն մը՝ զոր ինք չէր կրցած ճանչնալ: Իր մելամաղձոտութիւնը հետզհետէ աւելի սաստկացաւ: Օր մըն ալ ան յանկարծ պալատէն աներեւութացաւ: Գայլախտութեամբ էր վարակուած: Տրդատ՝ իր առողջութեան՝ շատ կը սիրէր կինճի՝ վայրի խոզի՝ որ–

տըրտմութիւնը: Այս ախտէն բռնուելով՝ ան կը կարծէր թէ ինքն ալ է խոզի փոխակերպուած: Խոյս կուտար միշտ պալատէն եւ ընկերական շրջանակներէ: Կը բարձրանար լեռները, եւ կը թափառէր անտառներուն մէջ: Կ'ուզէր խառնուիլ խոզերու երամակներուն:

Նոյն հիւանդութեամբ վարակուած էին նաեւ ուրիշ շատեր:

Ոչ ոք կրնար դարման մը գտնել: Ամէնէն շատ մտահոգուած էր Աշխէն թագուհին, բայց մանաւանդ Խոսրովիդուխտ: Արքայաքոյրը բացած էր իր սիրտը Գրիգորի: «Միայն Յիսուս պիտի կրնայ բժշկել զայն»,— կրկնած էր միշտ Խորվիրապի կալանաւորը:

Խոսրովիդուխտ իր բոլոր յոյսը դրած էր Գրիգորի վրայ: Կը մտածէր միշտ թէ ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլար դուրս բերել զայն իր գնդանէն: Ինչ որ կը խորհէր ցերեկը կ'երազէր գիշերը: Երբեմն այդ երազները կ'ըլլային տեսիլներ: Գիշեր մը երեւցաւ իրեն լոյսի պէս մարդ մը՝ որ ըսաւ.— «Միայն Գրիգոր կրնայ բժշկել հարուածեալները»: Ասիկա իր ալ համոզումն էր: Իր երազները քանի մ'անգամ պատմեց պալատականներուն: Անոնք ծիծաղեցան իր վրայ: «Անոր ոսկորներն անգամ հիմակ մնացած չեն»,—եղաւ անոնց պատասխանը:

Տրդատի հիւանդութիւնը օրէ օր կը դառնար մտահոգիչ:

«Բայց ես գիտեմ թէ ողջ է Գրիգոր»,— պնդեց վերջապէս օր մը Խոսրովիդուխտ խստօրէն: «Ես կ'ուզեմ որ երթաք եւ դուրս հանէք զինքը վիրապէն: Ան միայն պիտի կրնայ բժշկել իմ եղբայրը»:

Ծիծաղը դարմանքի, եւ դարմանքը վախի փոխուեցաւ: Որոշուեցաւ կատարել Հայոց Օրիորդին կամքը, եւ գոնէ փորձել անգամ մը: Արտաշատ ուղարկուեցաւ Օտա Ամատունի նախարարը, Խոսրովիդուխտի դաստիարակը: Խոսրովիդուխտ ինքն ալ ընկերացաւ նախարարին: Ճամբան պատմեց անոր ամէն բան: Մտան բերդ: Օտա բերել տուաւ երկայն ու հաստ չուան մը: Կախելով զայն վիրապէն վար՝ գոչեց բարձրաձայն.— «Գրիգոր..., եթէ ողջ ես՝ դուրս եկուր: Քու պաշտած Աստուածդ հրամայեց լոյսին հանել քեզ այս խաւարին բանտէն»: Գրիգոր ոտքի ելաւ իսկոյն, բռնեց պարանը, եւ շարժեց զայն: Խոսրովիդուխտի ուրախութիւնը չափ չունէր: Հոն խռնուած բազմութիւնն ալ կ'սպասէր հետաքրքրութեամբ:

Օտա հրամայեց քաշել չուանը: Եւ ահա Գրիգոր դուրս եկաւ վիրապէն ողջ եւ առողջ: Միայն մարմինն էր սեւցած ածուխի նման: Շուտով բերին զգեստները եւ հագուեցուցին զայն: Գրիգորի եւ Խոսրովիդուխտի ակնարկները հանդիպեցան իրարու եւ տամկացան: Ապա հրաւիրակներն ու բազմութիւնը մեծ ուրախութեամբ առաջնորդեցին

վիրապի կենդանի նահատակը Վաղարշապատ: Ճամբան դիմաւորեց զինք Տրդատ՝ ցաւագար ու արգահատելի վիճակի մը մէջ: Գրիգոր խորապէս յուզուեցաւ, եւ ծունկի գալով՝ աղօթեց սրտեռանդն: Այս կացքն ու տեսարանը ցնցող տպաւորութիւն գործեցին Թագաւորին վրայ՝ որ զղջատուութեան նշաններ ցոյց տուաւ: Ինքն ու նախարարներն ալ ծունկի եկան Գրիգորի առջեւ: «Կը խնդրենք քեզմէ»,— կ'ըսէին անոր արցունքոտ աչքերով, «ներէ մեզի մեր յանցանքները՝ զոր գործեցինք քեզի դէմ»: Գրիգոր ոտքի հանեց զանոնք լինքն ալ փղձկելով: «Ես ալ ձեզ նման մարդ եմ», պատասխանեց անոնց: «Դուք ճանչցէք ձեր Արարիչը՝ որ երկինքն ու երկիրն է ստեղծած: Ան կարող է բժշկել զձեզ»:

*

Գրիգոր անտեղեակ չէր Հռիփսիմեանց ողբերգութեան: Առաջին պատեհութեամբ հարցուց անոնց թէ ո՞ւր էին դրած վկաններուն մարմինները: Անոնք ցուցուցին տեղը: Գրիգոր վերցնել ու պատանել տուաւ զանոնք իրենց պատառատուն

Սրտայոյզ տեսարան մը·
Զղջում եւ ներում:

զգեստներով, եւ ամփոփեց զանոնք այն հնձանին մէջ՝ ուր օթեվանած էին սրբուհիները: Ինքն ալ մնաց հոն: Կ'աղօթէր Աստուծոյ օրն ի բուն ախտաւորներու բժշկութեան համար:

Յաջորդ օրը Տրդատ՝ իր բոլոր նախարարներով, աւագանիներով եւ բազմաթիւ ժողովուրդով՝ դարձեալ եկաւ Գրիգորի մօտ: Ծունկի գալով՝ ներում կը խնդրէին անկից: «Ճանչցէք արարիչ Աստուածը՝ եւ պիտի բուժուին ձեր ցաւերը»,— կը կրկնէր անոնց շարունակ: «Աստուծոյ ճշմարիտ Որդին ամօթ չի սեպեր կոչել զձեզ իր եղբայրները՝ եթէ երկրպագէք Աստուծոյ: Եթէ դարձի գաք եւ զղջաք ձեր ընթացքին վրայ, սրբուելով ձեր ակամայ տգիտութեան մեղքերէն՝ Ան պիտի տայ ձեզ անմահ կեանքը»:

«Կ'զգանք թէ կորսուածներ ենք մենք տգիտութեան եւ խաւարի ճամբաներուն մէջ: Արդ, ի՞նչպէս կրնանք ակնկալել թողութիւն»,— կը հեկեկային անոնք սրտաբեկութեամբ:

«Աստուած մարդասէր է եւ բազմողորմ»,— վրայ կը բերէր Գրիգոր: «Կը ներէ բոլոր անոնց՝ որ կը դիմեն իրեն»:

«Ճանչցուր մեզի զԱյն»,— կը պատասխանէին անոնք անհամբերութեամբ: «Ցոյց տուր մեզի Անոր դիմելու ճամբան»:

Սրտայոյզ էր տեսարանը: Թագաւորն ու պալատականները,

իշխաններն ու ժողովուրդը աղիողորմ ճիչեր կ'արձակէին, բարձրաղաղակ կուլային, եւ չէին ուզեր հեռանալ անոր մօտէն:

Փղձկեցաւ կրկին նաեւ ինք՝ Գրիգոր: Անյիշաչար ոգիով խօսեցաւ անոնց երկար, եւ սրտապնդեց զանոնք: «Մեռած կը կարծէիք զիս», ըսաւ անոնց. «Աստուած ապրեցուց զիս: Դուք ալ մեռած էիք ձեր մեղքերուն մէջ. եւ ահա դուք մեռածներդ կը կենդանանաք մեռածիս ձեռքով: Վասնզի ինծի վիճակեցաւ զրուցել ձեզ Աստուծոյ պատուէրները, դարձնելու համար զձեզ ճշմարտութեան ճամբուն՝ հեռացնելով անոտի պաշտամունքներէն»:

Ապա իր խոստումին համաձայն սկսաւ խօսիլ աստուածային պատգամներու մասին, ծանօթացնելով անոնց Քրիստոսը եւ քրիստոնէական ճշմարտութիւնները: Վաթսուն եւ հինգ օրեր շարունակ, գիշեր թէ ցերեկ, անդադար խօսեցաւ: Խրատեց, սորվեցուց եւ գօտեպնդեց զանոնք՝ իմաստուն բժիշկի մը պէս ջանալով գտնել օգտակար դեղը»:

*

Աւանդութիւնը, որ գրի առնուած է Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ, Լուսաւորչի կ'ընծայէ տեսիլ մը:

ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՏԵՍԻԼԸ:

Իր քարոզութեան 65 օրերու ընթացքին Գրիգոր ապրեցաւ կեանք մը սուրբ ներշնչումներու եւ վերացումներու: Մէկ կողմէն զինք շրջապատող, եւ ֆիզիկական եւ հոգեկան ախտերով վարակուած թշուառներու տեսարանը, միւս կողմէ իր վրայ ծանրացող բարոյական պարտականութեանց գիտակցութիւնը՝ իր եւ Աստուծոյ միջեւ կ'ստեղծէին ներքին սերտ յարաբերութիւն մը: Ասիկա շատ բնական էր մէկու մը համար՝ որ կ'ուզէր ազատարարի, եւ մանաւանդ լուսաւորիչի դեր կատարել ամբողջ աշխարհի մը: Ան կը ծրագրէր իր ապագայ մեծ գործունէութիւնը, վստահելով իր եւ Աստուծոյ վրայ: Այսպիսի ծրագիրներ ոչ կրնան յղացուիլ, ոչ ալ կրնան գործադրուիլ առանց տեսիլի: Այդ տեսիլը ծնունդ կ'առնէ խանդավառ'ու ստեղծագործ երեւակայութեան մէջ: — Լուսաւորել խաւարի մէջ մնացող ժողովուրդ մը, — այսպիսի ծրագիր մըն էր: Անոր համար անշուշտ Գրիգոր ունեցաւ իր տեսիլը:

Ահա թէ ինչպէս կը ներկայացնէ զայն Ագաթանգեղոս՝ Լուսաւորչի բերնով: —

« Երբ ձեզ տրուեցաւ ապրեցնող շնորհը՝ ինձ ալ երեւեցաւ աստուածային տեսիլ մը՝ հետեւեալ մանրամասնութիւններով: —

Կէս գիշերին՝ երբ դուք կը քնանայիք հսկումէն յոգնած՝ եւ ես տակաւին արթուն կը խոկայի Աստուծոյ ողորմութեան վրայ, մտաբերելով նաեւ վկայուհիներու սէրը Աստուծոյ հանդէպ, եւ անոնց տրուելիք վարձատրութիւնը,— յանկարծ լսեցի ձայն մը: Ան կը նմանէր որոտումի մը թնդիւնին, եւ փոթորկոտ ծովու մը մռնչիւնին: Բացուեցաւ երկինքի խորանաշէն յարկը: Անկից իջաւ լուսաւէտ մարդ մը: Նա զիս կանչեց իմ անունովս.— «Գրիգոր»: — Վեր նայեցայ, եւ սարսափահար ինկայ գետին: — «Վեր բարձրացուր աչքերդ», ըսաւ ինծի անծանօթը, «եւ տես այն սքանչելիքը՝ զոր ես ցոյց կու տամ քեզ»:

Նայեցայ:

1. Տեսայ երկինքը բացուած: Լեռնակուտակ ջուրեր կ'ընդնշմարուէին պատռուածքին մէջէն՝ անսահման տարածութեամբ: Վերէն վար կը հոսէր լոյս մը՝ որ կը հասնէր մինչեւ երկիր: Լոյսին հետ կ'իջնէին հրաթեւ, զուգաթռիչ եւ մարդատեսիլ լուսեղէն անթիւ զօրքեր: Երկնային այս զօրքերը լոյսին հետ լցին երկիրը, եւ անոր հետ ցրցնուեցան ամէն կողմ, նման այն մանրամաղ անհամար փոշիներուն՝ որոնք, արեւազեղ գարնան, պատուհաններէն կամ երդիքի լուսանցոյցներէն անցնելով կը խաղան արեւի նշոյլներուն մէջ:

2. Բարձրահասակ եւ պատկառելի մարդ մը յառաջապահի դերը կը կատարէր: Ան իր ձեռքին մէջ ունէր *ՈՍԿԻ–ՈՒՌ* մը: Արագաթռիչ արծուի մը նման ան կը սլանար ու կը խոյանար: Եկաւ իջաւ քաղաքին շէն տեղը: Ուռով զարկաւ այն թանձր գետնին՝ ուր կար սանդարամետի մեհեանը: Ամբողջ գետինը, որչափ որ կը զօրէր աչքը, վերածուեցաւ տափարակ ու ընդարձակ դաշտի մը:

3. Ու տեսայ քաղաքին մէջ, արքունի ապարանքին մօտ ճախարակաձեւ *ՈՍԿԻ ԽԱՐԻՍԽ* մը, հսկայ բլուրի մը մեծութեամբ: Անոր վրայ խիստ բարձր *ՀՐԵՂԷՆ ՍԻՒՆ* մը: Սիւնին վրայ *ԱՄՊԵՂԷՆ ԽՈՅԱԿ* մը՝ որ կը կրէր *ԼՈՒՍԵՂԷՆ ԽԱՉ* մը:

4. Տեսայ նաեւ ուրիշ *ԵՐԵՔ ԽԱՐԻՍԽՆԵՐ*. Անոնցմէ մէկը հոն՝ ուր նահատակուեցաւ Հռիփսիմէ 33 ընկերներով. ուրիշ մը հոն՝ ուր վկայուեցաւ Գայիանէ իր երկու ընկերներով. եւ երրորդը՝ հնձանին վրայ: Այս խարիսխներն ունէին արիւնի կարմրութիւն: Սիւները ամպեղէն էին, խոյակները՝ հրեղէն: Երեք սիւներուն վրայ կային Տիրոջ խաչին նման լուսեղէն նշաններ: Այս սիւներու խաչերը բարձրութեամբ հաւասար էին միւս լուսեղէն սիւնի խոյակին: Չորս սիւներու խաչերուն վրայ ձգուած էին զարմանալի կամարներ՝ իրարու կապուած: Անոնց վրայ ալ գմբեթաձեւ, խորանարդ, ամպեղէն եւ աստուածակերտ շինուածք մը:

5. Կամարներուն վրայ կանգնուած խորաններուն ներքեւ տեսայ *ԵՐԵՍՈՒՆ ԵՒ ԵՕԹԸ ՎԿԱՅՈՒՀԻՆԵՐԸ*՝ լուսաւոր դէմքերով եւ սպիտակ զգեստներով:

6. Շինուածքին կատարն ալ կը նշմարէի սքանչելի *ՀՐԵՂԷՆ ԱԹՈՌ* մը՝ վրան տէրունական խաչով: Անոր փարող համատարած լոյս մը խառնուեցաւ ու միացաւ խաչին ճառագայթներուն հետ, եւ՝ սիւն կազմելով՝ ծագեցաւ ներքին սիւներու խարիսխներուն միջեւ:

7. Ապա բխեցաւ յորդահոս *ԱՂԲԻՒՐ* մը: Ան ծաւալեցաւ ամբողջ դաշտին վրայ եւ ծածկեց զայն այնչափ՝ որչափ աչքը կը զօրէր կտրել: Կազմուեցաւ լեցուն ու կապոյտ ծով մը, եւ դաշտերը դարձան երկնագոյն:

8. Ու տեսայ *ՀՐԵՂԷՆ ՍԵՂԱՆՆԵՐ*՝ աստղերու չափ անհամար: Իւրաքանչիւր սեղանի մօտ կար սիւն մը՝ գագաթը խաչով:

9. Տեսայ նաեւ սեւաթոյր այծերու անթիւ հօտեր, որոնք ջուրերուն մէջէն անցնելով՝ փոխարկուեցան ոչխարներու: Իրենց գոյները սպիտակցան: Լուսակէզ բուրդերն անոնց կը փայլէին, եւ անոնցմէ ճաճանչներ կ'արձակուէին:

10. Եւ մինչ կը դիտէի՝ յանկարծ հօտերը ծնան ու բազմացան: Լուսակէզ գառներ էին բոլոր ծնածները՝ որոնք լեցուցին դաշտերը: Իսկոյն ուրիշներ ալ ծնան ու շատցան: Ոմանք ջուրէն անդին էին ինկած: Եւ գառներն եղան թուխ

գայլեր, որոնք յարձակելով մտան հօտերուն մէջ եւ սկսան կոտորել զանոնք: Ճատ արիւն թափեցաւ: Տեղայ նաեւ որ հօտերը թեւաւորուեցան, եւ վեր բարձրանալով՝ խառնուեցան լուսեղէն զօրքերուն հետ: Իսկ երեղէն հեղեղ մ'իջնելով առաւ տարաւ գայլերը:

Եւ ես կը նայէի զարմացած․․․:

*

«Այն մարդը, որ նախապէս իմ անունս էր տուած եւ կը ցուցնէր այս բոլորը, ըսաւ ինծի· — «Ով մարդ, ի՞նչ զարմացած կեցեր ես, եւ չես ըմբռներ Աստուծոյ հրաշալի գործերը»: Եւ ես պատասխանեցի·— «Ի՞նչպէս, Տէր»:

ՏԵՍԻԼԻՆ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆԸ

«Տեսիլ մըն է որ ցոյց տրուեցաւ քեզ», — վրայ բերաւ անծանօթը: Եւ ահա կուտամ քեզի այդ տեսիլին մեկնութիւնը:

1· Երկինքին բացուիլը ցոյց կուտայ թէ բացուած են Քրիստոսի մարդասիրութեան դռները իր արարածներուն առջեւ: Որոտման ձայնը նշան է թէ պիտի իջնէ անձրեւը Աստուծոյ ողորմութեան եւ գթութեան: Լոյսը, որ լեցուց դաշտերը, Աւետարանի քարոզութիւնն է: Ան կը լեցնէ հիւսիսային կողմը — Հայաստան աշխարհը: Լուսեղէն զօրքերը,— հրեշտակները — փափաքեցան եւ իջան հոտոտել վկաներու ծաղկազեղ ու վարդագոյն արիւնը: Եւ այսուհետեւ հրեշտակները պիտի խառնուին ու բնակին մարդոց հետ:

2· Ճքեղ ու պատկառելի մարդը՝ որ լոյսին առջեւէն կ'երթար եւ ձեռքին մէջ կը կրէր ոսկի ուռը, եւ որ բախեց Սանդարամետի մեհենատեղին,— տեսչութիւնն է Աստուծոյ՝ որ կը նայի երկրին ու կը դողացնէ զայն, կը մտնի լեռներուն՝ եւ անոնք կը ծխան: Գետնին հնչիւնը ծառայութեան եւ հնազանդութեան ձայնն է:

3· Ոսկի խարիսխը՝ հաստատուն ու անշարժ վէմն է: Հրեղէն սիւնը՝ Կաթողիկէ Եկեղեցին է, որ իր թեւերուն տակ կը հաւաքէ միեւնոյն հաւատքն ունեցող բոլոր հոգիները: Ամպեղէն թակաղակը ընդունարանն է արդարներուն՝ որոնք Տիրոջ գալուստին պիտի թռչին եւ Անոր ընդառաջ պիտի երթան: Իսկ լուսաւոր խաչը մեծ քահանայապետութիւնն է ժողովուրդներուն մէջ, օրինակը մարմնացած Աստուածորդւոյն օծեալ քահանայութեան:

4· Արիւնագոյն երեք խարիսխները նշանակներն են այն չարչարանքներուն եւ նեղութիւններուն՝ զորս վկաները տարին մինչեւ ի մահ իրենց ցոյց տուած համբերութեամբ: Զի անոնք իրենց մահն ըրին խարիսխ ճշմարիտ հաւատքին՝ զոր նուիրագործեցին իրենց արիւնով: Սիւներն էին ամպեղէն· զի ամպն ունի արագընթաց թեթեւութիւնն երկինք վերացնող յարութեան: Թակաղակն էր հրեղէն· զի անոնց բնակարանը պիտի ըլլայ աստուածային լուսեղէն կրակին մէջ: Խաչերը խորհրդանշաններն են վկաներուն՝ որոնք կրեցին Տիրոջ չարչարանքները եւ մեռան անոր փոխարէն: Անոնք ապրեցան Աստուծմով, եւ խաչուեցան Քրիստոսի հետ: Կենդանի է Քրիստոս անոնց ոսկորներուն մէջ: Ան ցոյց կուտայ ամենուն անոնց կենդանութիւնը, անոնցմով կը յայտնէ անուշահոտութիւնն իր գիտութեան, եւ կը հոչակէ անոնց առաքինութիւնն ամէն կողմ: Անոնք սպաննեցին իրենց երկրաւոր մարմինները, եւ կախեցին զանոնք տէրունական խաչէն: Չարչարակից եղան իրենց Տիրոջ, ուստի եւ հաղորդակից ալ պիտի ըլլան անոր փառքին ու զօրութեան: — Առաջին խաչը պարծանքի նշանն է խաչով պանծացող քահանայութեան: Իսկ միւս երեք խաչերը, որոնք երեւցան սուրբերու վկայատեղիներուն վրայ, նշան են թէ անոնց թափած արիւնի վայրին վրայ պէտք է շինել վկայարան — մատուռներ — հանգստարաններ անոնց ոսկորներուն համար: Այն որ առաջին սիւնը բարձր է, վասնզի Կաթողիկէ Եկեղեցիին պատիւը աւելի բարձր է քան բոլոր սուրբե–

րումը: Այն որ կամարները սիւներու վրայէն իրարու էին կապուած, ցոյց կուտայ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյն համաստարութիւնն ու միութիւնը: Իսկ անոնց վրայի խորանը օրինակն է վերին քաղաքին, երկնքի արքայութեան համախմբարանին: Եւ այն որ վկաները քեզ կ'երեւէին՝ գինւոյնելու համար է թէ մահը ժամանակաւոր է, եւ անոնց կենդանութիւնը յաւիտենական, փառաւորուած ըլլալով Աստուածորդւոյն փառքով:

5· Այս պատկերը մեկնութեան կարօտ չէ:

6· Շինուածքին կատարը տեսար ամենազօր Աստուծոյ աթոռը· զի ինքն է գլուխ սուրբ Եկեղեցւոյ, եւ տաճար ամէն բարութեանց: Անոր մէջ կը պատշաճի բովանդակ շինուածքը, եւ կը զարգանայ աստուածային անունով· զի անոր մէջ ամբողջ մարմինը իր յօդուածներով, խաղերով ու անդամներով հաստատուած ու կազմուած է: — Խաչին փարած լոյսը աստուածութեան Հոգին է՝ որ կը փառաւորէ Որդին:

7· Ցորդաբուխ աղբիւրը նշանակ է մկրտութեան աւազանին, որով Կաթողիկէ Եկեղեցին կը լուայ մարմնի եւ հոգիի աղտը բազմաթիւ ժողովուրդներու: Դաշտերու երկնագոյն երեւումն ալ ցոյց կուտայ թէ երկիրը պիտի ըլլայ երկնքի նման, եւ երեշտակներն ու մարդիկ պիտի խառնուին իրարու:

8· Հրեղէն սեղանները նախատիպերն են աստուածային այն սեղաններուն՝ որոնք քաւութիւն կը բաշխեն ամենուն:

9· Սպիտակ ոչխարներու փոխարկուած սեւ այծերու հօտերը կը ներկայացնեն պատկերը մկրտութեամբ լուսազարդուած եւ արքայութեան արժանացած մարդոց՝ որոնք պիտի բազմանան՝ վերածնունդով նորոգուած:

10· Եւ դարձեալ ջուրին միւս կողմը վերադարձող հօտերը կուտան մեզի պատկերն անոնց՝ որոնք, յետին ժամանակներուն, պիտի իյնան կրկին անօրէնութեան մէջ, խոտորելով ճշմարտութենէն, եւ ջնջելով իրենց վրայէն դրոշմը սուրբ ուխտին: Իսկ գայլերն են այն քահանաները՝ որոնք, խռովութիւն սերմանելով ժողովուրդին մէջ, պատճառ պիտի դառնան աղետի: Բայց ժողովուրդէն ու քահանաներէն անոնք՝ որ կ'ըլլան համբերող ու հաւատարիմ՝ թեւեր պիտի հագնին եւ պիտի բարձրանան դէպի արքայութիւնը Քրիստոսի: Իսկ անոնք որ կը յայտարերեն գայլերու նման յափշտակող ոգի՝ պիտի մատնուին անշէջ կրակին »:

•

Տեսիլի մեկնութենէն վերջ լուսակերպարան մարդը կ'ըսէ Գրիգորի· — «Ամուր կեցիր, քաջ եղիր, ուշ դիր: Հասած է ժամանակը որ դու կատարես քեզ վերապահուած գործը: Ատիկա բարիք մը պիտի ըլլայ նաեւ քեզի համար· զի դուն ալ ճշմարիտ մշակներուն հետ պիտի ընդունիս

ՅԱՆՁՆԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ԳՐԻԳՈՐԻ.

վարձքը Քրիստոսի անապական պարգեւներուն: — Արդ հոգ տար այն աւանդին՝ զոր քեզ վստահեցաւ Տէր Յիսուս Քրիստոս: Տաճար մը պիտի շինես Աստուծոյ անունին, քեզ ցոյց տրուած այն տեղւոյն վրայ՝ ուր կար ոսկէխարիսխ հրեղէն սիւնը: Պիտի կանգնես վկայարաններ — մատուռներ — այն վայրերուն մէջ՝ ուր սրբուհիները զենուեցան, զինուած այն յոյսով՝ որ Աստուած պիտի պահէ զփրկենք կենդանի: Պիտի ընես ասոնք, որպէսզի հարուածեալները բժշկուին: Եւ Անհտարանի քարոզութիւնը պիտի ունենայ իր օրըստօրէական յառաջդիմութիւնն ու յաջողութիւնը, որպէսզի բոլորն ալ հասնին Քրիստոսի հաւատքին կատարելութեան»:

Եւ սա՛ ըսելով՝ շարժում մը տեղի ունեցաւ· եւ առաւօտեան արշալոյսին մէջ տեսիլը ծածկուեցաւ...:

ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՒՈՐ

Բ.

ԳՐԻԳՈՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ - ՀԱՅՐԱՊԵՏ

«Մենք լցուեցանք ողորմութեամբդ առաւօտուն,
Ուրախ եղանք, ցնծացինք մեր կեանքի բոլոր օրերուն,
Ուրախացանք չափովը այն օրերուն՝
Ուր Դուն ըզմեզ տրտմութեան մէջ ձգեցիր,
Եւ չափովն այն տարիներուն՝ ուր չարչարանք տեսանք մենք:
Տէր, նայէ՛ քու ծառաներուդ, եւ քու ձեռքի գործերուդ·
Անոնց որդւոց առաջնորդը եղիր Դուն:
Տէր Աստուծոյն լոյսն ըլլայ թող մեր վըրայ:
Դուն ուղղէ մեր ձեռքի գործերը, ով Տէր·
Եւ գործերը մեր ձեռքին՝ Դուն յաջողցուր»:

ՍԱՂՄՈՍ, ՁԹ, 13-16:

Տեսիլէն վերջ· Հիմնարկէք մատուռներու:

Տեսիլը պատմելէ վերջ Գրիգոր յորդորեց բազմութիւնը անմիջապէս սկսիլ աշխատանքի: Իր առաջին գործն եղաւ նահատակներու մարմիններուն համար շինել մատուռներ, այսինքն՝ վկայարաններ: «Փոխադրենք վկաներն իրենց հանգըստարանը, որպէսզի անոնք ալ գձեզ փոխադրեն նորոգ կեանքի մը մէջ»,— խօսեցաւ անոնց: Եւ հրամայեց պատրաստել շինուածանիւթերը: Մեծ էր ոգեւորութիւնը: Ամէն մարդ, այր թէ կին, աշխատանքի էր լծուած: Խնդալից փոյթով եւ խոր երկիւղածութեամբ՝ մէկը քար, միւսն աղիւս, ուրիշ մը մայրի փայտ կը բերէին կը դիզէին սահմանուած տեղւոյն վրայ: Ինք Գրիգոր, ճարտարապետական լարը ձեռքին՝ կը գծէր հիմերը մատուռներուն: Ամէն ձեռք կը գործէր գլուխ հանելու համար այդ գեղեցկադէր հիմնարկները: Հաւատաւոր կիներն անգամ՝ իրենց կանացի տկար ոյժով՝ անմասն չէին մնար այդ խանդավառ շարժումին:

Այսպէս կանգնեցին երեք մատուռները: Մէկը քաղաքին հիւսիս-արեւելակողմը՝ ուր նահատակուեցաւ Հռիփսիմէ իր երեսուներեք ընկերներով. միւսը հարաւակողմը՝ ուր իր վկայական մահն ունեցաւ Գայիանէ իր երկու ընկերներով. եւ երրորդն ալ մօտն այն հնձանին՝ ուր անոնք օթեւանած էին: Երեք մատուռներն ալ պատրաստուեցան պատշաճօրէն, եւ զարդարուեցան ոսկեղէն ու արծա-

թեղէն կանթեղներով, լապտերներով եւ աշտանակներով։ Ապա շինուեցան մայրի փայտէ արկղաձման տապաններ՝ որոնց մէջ զետեղուեցան սրբուհիներու մարմինները։

Թագաւորն ու արքայազունները, նախարարներն ու ազնուականները, ժողովուրդն ու զինուորները կը բերէին անուշահոտ իւղեր ու թանկարժէք խունկեր, գոյնզգոյն նարօտներ եւ մետաքսաէջ ու ոսկէթել կերպասներ՝ պատանելու համար մարմինները։ Իսկ զգեստաւորելու համար զանոնք՝ թագուհին, արքայաքոյրն ու ազնուականներու տիկիններ եւ օրիորդներ կը նուիրէին ծիրանիներ, եւ ոսկեհուռ, երկնագոյն ու ձիւնասպիտակ դիպակներ։ Հնձանին առջեւ կուտակուած էին ոսկի, արծաթ եւ կտաւներ։

Գրիգոր կը մերժէր ընդունիլ այդ նուէրները։ «Չըսի՞ ձեզի», կ՚ըսէր անոնց, «թէ պատշաճ չէ բան մ՚ստանալ ձեզմէ անոնց համար, քանի դեռ չէք մաքրուած մկրտութեամբ։ Բայց ձեր պատրաստակամութիւնը գնահատելի է, եւ նպաստաւոր՝ ձեր փրկութեան համար։ Այս բոլորը պէտք է պահուին արքունի գանձին մէջ, մինչեւ որ բարին Աստուած ձեր վրայ կարգէ հովիւներ, վարդապետներ ու առաջնորդներ, եւ ընտրուած քահանայապետին միջոցով անոնք գործածուին Աստուծոյ փառաւոր սեղանին համար»։

*

Մատուռներու շինութիւնը· Տրդատի բժշկութիւնը։

Տրդատ դեռ բոլորովին առողջացած չէր։ Իր վարած կեանքին հետեւանքով վայրի խոզի մը երեւոյթն էր առած կարծես։ Այսպէս էր տպաւորուած դէթ ժողովուրդը։ Հոգեկան ապաշխարական փոփոխութիւն մըն ալ սակայն չէր վրիպեր աչքէ։ Գրիգորի սրտաբուխ աղօթքները եւ անոնց ներգործութիւնը այդ փոփոխութիւնը կը դարձնէին զգալի։ Տրդատ կը տեսնէր մասնաւորապէս ոյժի վերադարձը իր ձեռներուն եւ ոտներուն։ Պէտք ունէր անոնց բերելու համար իր մասնակցութիւնը կատարուած աշխատանքներուն։ Ասիկա հոգեկան պահանջ մըն էր իրեն համար։ Անհրաժեշտ փոխարինութիւն մը իր իսկ զոհերուն։ Գրիգոր տեղի տուաւ թագաւորին խնդրանքին, եւ անոր յանձնեց արկղներուն տեղը փորելու գործը։ Աշխէն թագուհին եւ Խոսրովիդուխտ արքայաքոյրը օգնեցին անոր՝ սրտեռանդն ժրութեամբ։ Տրդատ կը բրէր· կինն ու քոյրը հողը կը թափէին դուրս՝ իրենց զգեստներու քղանցներով։

Աւանդութիւնը կ՚ըսէ նաեւ որ ասկից վերջ Տրդատ, հրաժեշտ

տանելով Գրիգորին, եօթնօրեայ համբորդութեամբ բարձրացաւ Մասիս լեռը: Անոր մէկ կատարէն բրցուց կարծր, անտաշ ու անկոփ, ծանր ու մեծղի, երկայն ու հաստ քարեր՝ թիւով ութ: Հսկայ արքան «հայկաքար» վերցնելով զանոնք իր թիկունքին վրայ՝ բերաւ Վաղարշապատ՝ մատուռներու շինութեան յատկացուելու համար: Այսպէս կառուցուեցան մատուռները: Իւրաքանչիւր մատուռին մէջ Գրիգոր կանգնեց մէկ-մէկ խաչ, որպէսզի հաւատացեալները «միայն ամենակեցոյց այդ նշանին առջեւ երկրպագեն արարիչ Աստուծոյն»:*

Այդ երեք մատուռներէն զատ Գրիգոր որմափակել տուաւ նաեւ այն տեղը՝ ուր երեւցած էր ոսկեխարիսխ հրեղէն սիւնը: Հոն ալ տնկեց փրկական խաչը, դարձեալ որպէսզի ուխտաւոր այցելուն «արարիչ Աստուծոյ առջեւ ծնրադրէ ու երկրպագէ»:*

Սրտով ու հոգիով լուսաւորուած՝ ժողովուրդը թողուց ձեռագործ կուռքերու սնոտի պաշտամունքը, եւ դարձաւ մարդասէր Աստուծոյ ճշմարիտ երկրպագութեան: Պահք, աղօթք, երկիւղածութիւն եւ սէր,— ասոնցմով էին լեցուած բոլորն ալ: Անոնք կուգային ոգեւորութեամբ՝ մտիկ ընելու աստուածային վարդապետութիւններն ու պատգամները:

Գրիգորի մեծագոյն իղձն էր հիմակ տեսնել Թագաւորը կատարելապէս ապաքինած: Նշանները բարեգուշակ էին: Աղօթք եւ թելադրութիւն՝ Գրիգորի անձնական հմայքէն ու հեղինակութենէն ելած՝ Տրդատի մէջ յառաջ բերին խիստ հոգեկան յեղաշրջում մը: Եւ մեծ եղաւ զարմանքն ու խնդութիւնն ամենուն՝ երբ օր մը լուր տարածուեցաւ թէ Թագաւորն առողջացեր է: Փոփոխութիւնը շատերուն թուեցաւ յանկարծական: «Խոզի խորխը մարմինէն դուրս է թափեր»,— շրջան կ'ընէր ժողովրդային զրոյց մը բերնէ բերան: — «Նորածին մանուկի մը պէս մատղացեր ու փափկացեր է»,— կը լսուէր ուրիշ խօսակցութիւն մը: Բժշկութիւնը կատարեալ էր այլեւս: Սրտալիր ուրախութեամբ մը կը դիտէր ժողովուրդը այս հրաշալի դէպքը:

*

Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած հրաշալի դէպքերը իրենց արձագանգը կ'ունենային նաեւ երկրէն դուրս:

Աւետարանական քարոզութեան շնորհը կը բխէր Արարատեան գաւառի կեդրոն եւ Հայաստանի մայրաքաղաք՝ Վաղարշապատի մէջ:

---

* Դիտելի է որ չ'ըսեր. «Խաչին երկրպագել», այլ՝ «խաչին առջեւ Աստուծոյ երկրպագել»:

Մեհեաններու կործանումը· Հինի եւ Նորի կռիւը:

Այս գործին ընդարձակման համար աշակերտութեան մը պատրաստութիւնն անհրաժեշտ էր անշուշտ: Ասկից առաջ, սակայն, կար ուրիշ կարեւոր ձեռնարկ մը: Պէտք էր արմատախիլ ընել կռապաշտութիւնը՝ քանդելով մեհեանները եւ անյիշատակ ընելով չաստուածները: Ասիկա պիտի ըլլար հինի եւ նորի կռիւը: Միացնող սիրոյ «կրակ»ին հետ քրիստոնէութիւնը պիտի կիրարկէր նաեւ բաժանարար ոյժի «սուր»ը, որպէսզի ճշմարտութեան լոյսը անջատուէր ու դուրս գար նախապաշարումներու խաւարէն: Տրդատ եւ ազդեցիկ նախարարներէն շատեր համամիտ էին Գրիգորի ծրագրին: Առաջին քայլն առաւ ինք՝ Թագաւորը: Ձեռնարկը լուրջ էր եւ դիւրին չէր: Հին կրօնը, դարերով արմատ բռնած սրտերուն խորը, ունէր նաեւ իր մոլեռանդ պաշտպանները: Քուրմերը, հայ թէ օտարազգի, մեծ թիւ մը կը կազմէին մեր երկրին մէջ: Անոնց ազդեցութիւնը փոքր չէր ժողովուրդին եւ ազնուական դասակարգին վրայ մանաւանդ: Եւ այս՝ գլխաւորաբար մայրաքաղաքէն դուրս՝ կարեւոր կեդրոններու մէջ: Այս կեդրոններէն մէկն էր Արտաշատ: Հոս կը գտնուէին Անահիտի բագինները, քրմական դիտութեան դպիր կոչուած Տիր դիքին, եւ Երազամոյն անունը կրող չաստուածին մեհեանները: Վերջինի մեհեանին մէջ կար Որմիզդի նուիրուած գրչագրատուն մը՝ ուր հաւանաբար կը պահուէին մեհենական պաշտամունքի վերաբերեալ գիրքեր՝ անշուշտ օտար լեզուով: Տրդատ եւ Գրիգոր Անահտականէն վերջ այս մեհեանն ալ կործանեցին: Վերջինիս համար կրեցին մեծ դժուարութիւններ, վասնզի հոն էին խմբուած քուրմերը՝ իրենց զինուած համախոհներով: Ասոնք ուժեղ դիմադրութիւն մըն էին կազմակերպած: Բայց յարձակումն ալ եղաւ բուռն: Շէնքին փայտակերտ մասն եղաւ հրոյ ճարակ: Հաւանական չէ որ, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այս հրդեհին զոհ գացած ըլլան նաեւ թանկագին գիրքեր՝ մեր ինկապէս տոհմիկ կրօնքին եւ մշակոյթին հետ կապ ունեցող: Իսկ եթէ եղան ալ՝ առով չէ կարելի բացատրել այդպիսի դրականութեան մը բացարձակ չգոյութիւնը մեր նախոսկեդարեան մշակութային պատմութեան մէջ:

Մեհեաններուն մէջ մթերուած գանձերն ու պարէնները բաշխուեցան աղքատներուն ու չքաւորներուն: Անշարժ կալուածները դարձան սեփականութիւնները եկեղեցիներուն: Իսկ անձնատուր եղող քուրմերը՝ իրենց սպասաւորներով՝ յատկացուեցան անոնց ծառայութեան:

Արտաշատէն անցան Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղը։ Այստեղ ալ կար «չայխտակալխառ» Բարշամինայի մեհեանը։ Դիցուհիին պատկերը փշրելէ եւ մեհեանը քանդելէ վերջ՝ ոսկիի եւ արծաթի գանձերը բաշխեցին աղքատներուն, եւ ամբողջ գիւղը՝ իր կալուածներով՝ դարձուցին եկեղեցական սեփականութիւն։ Գրիգոր քարոզութեամբ, եւ Տրդատ ալ զօրութեամբ կ՚առաջնորդէին ժողովուրդը դէպ ի քրիստոնէական նոր կրօնը։ Ապստամբ քուրմերը, որոնք անդրդուելի կը մնային իրենց հին հաւատալիքին մէջ, խոյս կուտային դէպ ի Խաղտեաց կողմերը։

Դարանաղեաց գաւառին մէջ էր նաեւ Անի բերդը։ Հոս կային հայ Թագաւորներու դերեզմաններ, եւ ատոնց մօտ դիցահայր Արամազդի մեհեանը։ Այս վերջինն ալ ունեցաւ առաջիններուն բախտը։

Դարանաղեաց սահմանակից Եկեղեաց գաւառին Երիզա աւանին մէջ էր Հայոց ամենէն նշանաւոր մեհեաններէն մէկը, Անահտականը՝ ուր կար Անահիտի ոսկի պատկերը կամ կիսանդրին։ Այս, եւ Թիլ աւանի մէջ գտնուող Նանէի մեհեանը նոյնպէս եղան քարուքանդ։

Անկից ալ երկու առաջնորդներն անցան Դերջան գաւառը, որուն Բագառիճ գիւղին մէջ կար Միհրի մեհեանը։ Այս կողմի ժողովուրդը համբաւաւոր էր իր խուժդուժ, կոպիտ ու խեցբեկ բարքովը։ Գրիգոր ջանաց ազնուացնել զայն աւետարանական սկզբունքներու ներարկումով։ Մեհեանը հիմնայատակ կործանեցաւ, գանձը աղքատներուն բաշխուեցաւ, եւ կալուածները եկեղեցւոյն նուիրուեցան։

*

Այս բոլոր աշխատանքներուն տալու համար աւելի մեծ զարկ՝ անհրաժեշտ էր օժտել Գրիգորը աւելի բարձր հեղինակութեամբ մը։ Տրդատ լաւ կ՚ըմբռնէր զայդ։ Եւ որպէսզի այդ հեղինակութիւնն ունենայ համաժողովրդական նուիրագործում՝ ան, Աշխէն Թագուհիին եւ իր Խոսրովիդուխտ քրոջ հետ, Վաղարշապատի մէջ ժողովլի հրաւիրեց ժողովուրդն ու գինուորները։ Որոշուած օրը եւ ժամուն ամէն կողմէ հաւաքուեցան նախարարներ ու իշխաններ, կուսակալներ ու գաւառապետներ, ազնուականներ ու դատաւորներ, զօրավարներ ու գինուորներ։ Հրապարակային համաժողով մըն էր ան, ուր առաջին անգամ պիտի արտայայտուէր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ժողովրդապետական ոգին։ Խորհրդակցութիւն մը տեղի ունեցաւ Թագաւորի առաջնորդութեամբ՝ փութալ պսակելու

Գրիգոր՝ Հայրապետ Հայաստանի·
Վաղարշապատի Համաժողովը։

համար նոր շարժումը իմաստուն որոշումով մը։ Այն է, իրենց կեանքին առաջնորդը՝ Գրիգոր հովիւ կարգել իրենց՝ լուսաւորելու համար զիրենք մկրտութեամբ, եւ նորոգելու իրենց հոգին աստուածային օրէնքներու ուսուցումով։

Գրիգոր նախ մերժեց համեստութեամբ՝ անբաւական նկատելով իր անձը քահանայական բարձր ու պատասխանատու պաշտօնին։ Բայց թէ Տրդատի պնդումները եւ թէ իր խղճին ձայնն ու թելադրութիւնները հարկադրեցին Պարթեւը տեղի տալու ի վերջոյ։ «Թող Աստուծոյ կամքն ըլլայ»,— յայտարարեց համակերպութեամբ։

Այս յայտարարութիւնը հաւաքոյթին մէջ առաջ բերաւ ընդհանուր ոգեւորութիւն։ Պատմական ուխտ մըն էր ան Աստուծոյ եւ ժողովուրդին առջեւ՝ դառնալու հայրն ու Հայրապետը Հայաստան աշխարհին։

*

Համաժողովէն անմիջապէս վերջ սկսան պատրաստութիւններ՝ ուղարկելու համար Գրիգորը Կեսարիա։ Հոն պիտի ընդունէր նա եկեղեցական ձեռնադրութիւն։ Տասնեւվեց իշխաններ պիտի ընկերանային անոր։

Գրիգոր ի Կեսարիա. Ձեռնադրութիւն եւ դարձ։

Այդ թուականին Ընդհանրական Եկեղեցին պահած էր դեռ իր բարոյական միութիւնը։ Տիրապետական ձգտումներ գոյութիւն չունէին հոն։ Քրիստոսի Գլխուն հետ Եկեղեցւոյ մարմինը զօդուած էր իր բովանդակ անդամներու ներդաշնակութեամբ։ Կեսարիան մէկն էր այն կեդրոններէն ՝ուր քրիստոնէական Եկեղեցին ունէր կազմակերպեալ գործարանաւորութիւն մը։ Սահմանամերձ ըլլալով Հայաստանի՝ ան բարոյական աւելի զօրեղ կապ մ'ունէր մեր երկրի կրօնական այս լուրջ շարժումին հետ։ Գրիգոր ինք անձնապէս բան մըն ալ կը պարտէր այդ Աթոռին։ Հոն էր ընդունած իր կրթութեան ու դաստիարակութեան դրեթէ բոլոր տարրերը։ Ոչինչ կար անպատեհ, եւ բոլորովին համաձայն էր քրիստոնէական եղբայրական ոգւոյն, որ նա իր քարոզութեան ջահը բոցավառէր լոյսովը այս աւետարանական աղբիւրին։ Աւանդութիւն մըն ալ արդէն այդ երկու հողամասերուն լուսաւորութիւնը կը վերագրէր միեւնոյն ակին։ Ուրեմն, քրիստոնէական ոգիէ, հոգեկան պահանջքէ, եւ դուցէ պարագայական հարկադրանքէ բխած ձեռնադրական այս ստացութիւնը ոչ մէկ ատեն եւ

ոչ մէկ կերպով պիտի կրնար մեկնուիլ իբրեւ նշանը մեր Եկեղեցւոյ ստորադասական դիրքին՝ հանդէպ Կեսարական Աթոռին:

Այսպէս պատրաստուած՝ Գրիգոր մեծ շքախումբով ճամբայ ելաւ դէպ ի Կեսարիա: Իր հետ ունէր նաեւ արքայական հրովարտակ մը՝ ուղղուած Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոս Ղեւոնդիոսի: Պատմելէ վերջ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած բոլոր իրադարձութիւնները՝ Տրդատ այս դրութեամբ կը խնդրէր Արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրել Գրիգորը հովիւ եւ վարդապետ Հայաստան աշխարհին:

Գրիգոր նստած էր ոսկեպատ կառքի մը մէջ՝ լծուած սպիտակ ձորիներէ: Ասոր կը հետեւէին իշխանները կառքերով, ձիերով եւ զինուորական ջոկատով մը: Իւրաքանչիւր զօրախումբ ունէր իր սեփական զինանշանը: Ճամբու ընթացքին, մինչեւ յունական սահմանները, հայկական այս պատգամաւորութիւնը ամենուրեք գտաւ խանդավառ ընդունելութիւն եւ հիւրասիրութիւն: Հասնելով Կեսարիա՝ ան ընդունուեցաւ Ղեւոնդիոսէ, որ իր եկեղեցական դասով դիմաւորելու էր եկած: Բովանդակ քաղաքը ոգեւորութեան մէջ էր: Արքեպիսկոպոսը ինքն ալ էր ուրախ՝ լսելով պատմուածքները եւ կարդալով Թագաւորին Թուղթը: Հայ պատգամաւորութիւնը, իր գլուխն ունենալով Գրիգորը, կը դառնար այսպէս առարկայ արժանաւոր մեծարանքի: Խանդավառութիւնը անկասկած կը հասնէր իր բարձրագոյն աստիճանին շնորհիւ կեսարաբնակ հայերուն՝ որոնց բոլորովին անծանօթ մըն ալ ըլլալու չէր Գրիգոր:

Հասած էր պատմական դառնալու սահմանուած օրը: Արքեպիսկոպոսը նոյն օրը Կեսարիոյ եկեղեցւոյն մէջ հաւաքեց բոլոր եպիսկոպոսներն ու եկեղեցականաց դասը: Ասոնց մէջ կը գտնուէին հաւանաբար նաեւ հայազգի հոգեւորականներ: Ձեռնադրութիւնն եղաւ պարզ ու տպաւորիչ: Ղեւոնդիոս, հանդիսապետը, Աւետարանով ձեռք դրաւ Գրիգորի գլխուն վրայ եւ բարձրացուց զայն քահանայական եւ քահանայապետական աստիճաններուն:

Պատշաճ հանդիսութիւնները լրանալէ, հոգեւոր ուրախութեան օրերը անցունելէ եւ Արքեպիսկոպոսէն հրաժեշտ առնելէ յետոյ՝ հայ պատգամաւորութիւնը միեւնոյն ցոյցերուն մէջէն մեկնեցաւ Կեսարիայէն, տանելով իր հետ քրիստոնէական եղբայրակցութեան մը քաղցր յիշատակները: Ճամբան հանդիպեցաւ նաեւ Սեբաստիա: Մնաց այնտեղ ժամանակ մը: Հոն գտաւ իր ծանօթներէն շատեր: Անոնցմէ ոմանք հաւանեցուց ընկերանալ իրեն՝ դառնալու համար իր գործակիցները Հայաստանի մէջ: Ամէն տեղ ժողովրդային նոյն

ոգեւորութիւնը: «Այս այն մարդն է», կը խօսէին ականջէ ականջ, «որ համբերութեամբ չարչարուեցաւ Քրիստոսի համար, եւ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ ՎԿԱՅ անունը ժառանգեց»:

Այսպէս անցնելով օթեւանէ օթեւան՝ առողջութեամբ, յաջողութեամբ եւ հոգեկից ցնծութեամբ՝ հասան Հայաստան աշխարհ:

*

Եռաքագինեան եւ այլ մեհեանների կործանումը Տարօնում:

Հայ պատգամաւորութեան դարձին առաջին կայանը Հայաստանի մէջ եղաւ Տարօն գաւառը: Հոն կար Հայոց ամէնէն հռչակաւոր մեհեաններէն մէկը.— Վահէվահեան մեհեանը: Ան բարձրացած էր Քարքէ լերան լանջքերէն մէկուն վրայ, Արածանիէն ոչ շատ հեռու: Այս մեհեանն իր մէջ կը բովանդակէր երեք բագիններ— դիցասեղաններ —՝ նուիրուած Անահիտի, Վահագնի եւ Աստղիկի: Այստեղ տարեկան ուխտի կուգային եւ զոհեր կը մատուցանէին մասնաւորապէս Հայոց թագաւորները: Նշանաւոր էին եւ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէին Նաւասարդեան տօներն ու մրցախաղերը՝ որոնք տեղի կ'ունենային այս ուխտագնացութեանց առիթով Հայոց Ամանորին:

Վահէվահեան այս եռաքագինեան մեհեանը ամրօրէն պարսպապատուած էր: Անոր ծառայութեան նուիրուած էր ստուար բանակ մը քուրմերու: Ասոնք լսելով Գրիգորի գալուստը՝ գոցեր էին պարիսպին դաշտնի դռները: Պատրաստուած էին բուռն դիմադրութեան: Արդարեւ սաստիկ եղաւ կռիւը Լուսաւորչին ընկերացող զօրախումբին եւ քրմական բանակին միջեւ: Երկար ոգորումներէ եւ որոնումներէ վերջ հազիւ կարելի եղաւ գտնել փակուած դռները եւ խորտակել զանոնք:

Մտնելով մեհեանէն ներս՝ Լուսաւորիչ հարթ հաւասար գետնին քանդել տուաւ երեք բագինները: Իսկ մեհեանը վերածելով եկեղեցիի՝ բագիններուն տեղ կանգնեց սեղան յանուն Ս. Երրորդութեան, փոխանակ հեթանոսական երեք աստուածութիւններուն: Ասոնց մօտ հաստատեց նաեւ մկրտութեան աւազանը:

Քարքէ լերան գագաթներէն մէկուն՝ Ինձակեան բարձունքին վրայ շինուած էր նաեւ այլ մեհեան մը՝ նուիրուած Գիսանէ եւ Դեմետրէ դիքերուն: Այս մեհեանի քուրմերն ալ, ղեկավարութեամբ իրենց քրմապետին՝ Արձանի, ոչ նուազ ուժգին դիմադրութիւն մըն էին կազմակերպած: Լուսաւորչի զօրութիւնը գայն ալ խորտակեց:

Թանդուեցաւ դիցասեղանը, վնասուեցաւ մեհեանի շէնքը՝ որ նորոգուելով վերածուեցաւ եկեղեցիի յանուն Ս. Կարապետի: Հայոց Հայրապետը հոս դնելով Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանագինէ վկայի նշխարները՝ զորս միասին էր բերած Կեսարիայէն: Ասկից գատ Նաւասարդեան տօներն ալ փոխանակեց Քրիստոսի Այլակերպութեան տօնով՝ որուն պատշաճեցուց ինք կամ ապա ժողովուրդը հեթանոսական ՎԱՐԴԱՎԱՌ անունը: Վարդավառը իր մէջ կը խտացնէր ու կը միացնէր հաւանաբար հանդիսական պաշտամունքները Անահիտի, Վահագնի եւ Աստղիկի: Քրիստոսի Պայծառակերպութիւնը, եւ ապա Աստուածածնի Վերափոխումը իրենց մէջ թաղեցին Վարդավառեան եւ Ամանորեան կամ Նաւասարդեան հանդիսութեանց եւ սովորոյթներու յիշատակները, քրիստոնէական տարազի մը տակ վերապրեցնելով մասնաւորապէս Նախախայրեաց բնածայաբերութիւնը — խաղողի օրհնութիւնը:

Երրորդ մեհեան մըն ալ կար Տիրինկատարի վրայ: Ան կը կոչուէր «ԱԹՈՌ ԱՆԱՀՏԱԿԱՆ»: Գուցէ չորրորդ մըն ալ Աստղնբերդի վրայ: Ասոնց առաջինը Անահտի, եւ երկրորդը Աստղիկի էին նուիրուած: Երկուքն ալ չդիմացան քրիստոնէական զօրագունդի յարձակումներուն: Առաջինի աւերակներուն վրայ բարձրացաւ Առաքելոց վանքը:

Տարօնի մէջ կառուցուած տաճարները կոչուեցան ՄԱՑՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. զի ասոնք եղան Լուսաւորչի առաջին հիմնարկները:

*

Տրդատ կը դիմաւորէ Լուսաւորիչը. մկրտութիւններ Եփրատի մէջ:

ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ, մեհեաններու քանդումէն եւ եկեղեցիներու վերածումէն վերջ, Արածանիի մէջ մկրտեց ոչ միայն իրեն ընկերացող իշխաններն ու գաւառին բնակիչները, այլ նաեւ այն քուրմերը՝ որոնք ի վերջոյ անձնատուր ըլլալով՝ քրիստոնէութիւնն էին ընդունած: Այս վերջիններէն ապա տասներկու հոգի, որոնցմէ նշանաւորագոյնը հանդիսացաւ Աղբիանոս, «ճշմարիտ եւ աստուածասէր մարդը», Լուսաւորչի ձեռքով կոչուեցան եպիսկոպոսական աստիճանին: Մկրտուողներու թիւը՝ ըստ Ագաթանգեղոսի՝ կը հաշուըուէր 100,000:

Ապա Հայոց Հայրապետը, հոգին լեցուած հրճուանքով, ճամբայ ելաւ իր շքախումբով միասին դէպ ի Բագրեւանդ: Այս գաւառին մէջ էր Բագաւանը, կամ դիցաւանը, Հայոց հին ու կեդրոն պաշ-

տօնատեղիներէն մէկը։ Այս աւանին մեծագոյն փառքն էր մեհեանը վանատուր կամ Հիւրընկալ Արամազդի, «երկնի եւ երկրի արարչին»։

Տրդատ, Գրիգորի վերադարձի լուրն առնելով, Թագուհիին եւ իր քրոջ հետ զինուորական մեծ բանակով մը փութաց Բագրեւանդ։ Այստեղ ալ անտարակոյս քանդուեցաւ Արամազդի մեհեանի դիցանեղանը։

Հայոց Լուսաւորչին եւ արքայական շքախումբի իրերահանդիպումը տեղի ունեցաւ Նպատ լերան ստորոտը, Եփրատի գետափունքը։ Գրիգոր եւ Տրդատ սիրոյ եւ կարօտի դիրկընդխառնումով ողջունեցին զիրար։ Ապա մեծ ցնծութեամբ դարձան Բագաւան։ Լուսաւորչի ուղեկցող իշխանները Թագաւորին յանձնեցին Կեսարիոյ Արքեպիսկոպոս Ղեւոնդիոսի գիրը։ Արքեպիսկոպոսը՝ յայտնելէ վերջ իր խնդակցութիւնը Հայաստանի մէջ պատահած հոգեւոր լուսաւորութեան մասին՝ չէր ծածկեր իր փափաքը Հայաստանի նորոգեալ քահանայապետութեան պարգեւաբաշխութեան այս դէպքի յիշատակը անմոռանալի պահելու Կեսարիոյ եկեղեցիին մէջ։ Թուղթի ընթերցումը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ամենուն։

Գրիգոր չէր դադրեր քարոզելէ, յորդորելէ եւ խրատելէ։ Թագաւորն ու զօրականները ցոյց կուտային ամէն պատրաստակամութիւն՝ կատարելու ինչ որ կը հրամայէր Լուսաւորիչ։

Մեծ Հայրապետը յարմար դատեց եւ հրահանգեց որ արքայադունդ բանակը ամսօրեայ ժամանակամիջոցով մը մնայ հոն՝ աղօթքով ու ծոմապահութեամբ։ Ինքն ալ կը մասնակցէր հոգեւոր այդ պատրաստութեան ամենախոր ինքնամփոփումով եւ խիստ ինքնազրկանքներով։ Հոդ, այդ ինքնամոռաց խոկումներուն մէջ, կը դնէր նա պսակումը լուսաւորութեան եւ բարոյական ձերբազատման իր ծրագիրներուն։

Երբ լրացաւ սահմանուած ժամանակամիջոցը՝ Գրիգոր Եփրատի եզերքը հաւաքեց ամբողջ բանակն ու բազմութիւնը։ Ատոնց գլուխը կը գտնուէին Տրդատ Թագաւոր, Աշխէն Թագուհին եւ Խոսրովիդուխտ մեծ Օրիորդը, իրենց հետ ունենալով բոլոր մեծամեծները։ Առաւօտուն արշալոյսին շքեղ հանդիսաւորութեամբ կատարուեցաւ մկրտութիւնը համախմբուած բազմութեան՝ Եփրատի ջուրերուն մէջ։ Մկրտուողները կը կրէին սպիտակ զգեստներ։ Մկրտութենէն անմիջապէս յետոյ Լուսաւորիչ–Հայրապետ մատուց Ս. Պատարագը բացօթեայ, եւ հաղորդեց բոլորն ալ սուրբ Խորհուրդին։ Եօթն օրեր շարունակ անոնք պահեցան «հոգեւոր մխիթարութեան» երջանիկ պահեր։

ԱՇԽԷՆ ԹԱԳՈՒՀԻ

Աղաթանգեղոս չորս միլիոն կը հաշուէ թիւն անոնց՝ որոնք երկրի զանազան կողմերէն եւ այլեւայլ առիթներով մկրտուեցան Լուսաւորչի ձեռքով:

Այստեղ ալ յանուն Վանատուր Արամազդի կատարուած Նաւասարդեան տօնը փոխանակուեցաւ Յովհաննէս Մկրտչի եւ Աթանագինէ վկայի նուիրուած հոգեւոր հանդիսութիւններով: Իսկ Նաւասարդի կամ Ամանորի առիթով երկրի բերքերու երախայրիքը Արամազդի ընծայաբերելու սովորութիւնը ստացաւ քրիստոնէական նուիրագործում յանուն Աստուածածնի, ինչպէս վերեւ տեսանք:

*

Ս. Էջմիածնի Կաթողիկէն:

Գրիգոր եւ Տրդատ իրենց բովանդակ շքախումբով եւ ժողովրդական մեծ բազմութեամբ Բագաւանէն անցան Վաղարշապատ, Հայոց մայրաքաղաքը: Տեսանք արդէն թէ Հայրապետը հոս քանդել տուած էր Սանդարամետի մեհեանին բագինները, յարակից ուրիշ շէնքերով՝ որոնք չափազանց հեթանոսութիւն կը բուրէին: Ապա ձեռնարկեց վերակերտելու շէնքը քրիստոնէական պահանջումներու պատշաճեցումներով, եւ համաձայն իր տեսիլի ցուցումներուն: Իր մեծագոյն օժանդակն էր Տրդատ: Այսպէս կանգնեցաւ Հայոց Մայր Տաճարը Հայաստան աշխարհի սրտին մէջ իսկ: Կառոյցքին արտաքին ճարտարապետութիւնը մնաց անշուշտ հայկական՝ իր կաթողիկէով, եւ ներքինը ենթարկուեցաւ որոշ փոփոխութիւններու: Գուցէ տեսակ մը համադրութիւնն եղաւ ան հայկական եւ յունական արուեստի ոճերուն: Այս տաճարն ալ թէեւ նուիրուած էր Ս. Աստուածածնին, բայց միշտ ճանչցուեցաւ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾՆԻ անունով՝ իբր յաւէրժական յիշատակ Միածնի տեսլային իջման: Այդ տաճարին մէջ հաստատուեցաւ, եւ կը մնայ ցարդ հաստատուած ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱԹՈՌԸ:

*

Եկեղեցական կազմակերպութիւն:

Եկեղեցական հիմնարկութիւնները կը պահանջէին նաեւ համապատասխան կազմակերպութիւն: Ասիկա ալ կարելի կ'ըլլայ պատրաստուած եկեղեցականութեամբ: Այդ եկեղեցականութիւնը Լուսաւորիչ մասամբ բերաւ իր հետ Կեսարիայէն եւ Սեբաստիայէն. մասամբ ալ առաւ մեր երկրէն, ուր թաքուն քրիստոնէութեան մը հետ կը գործէին նաեւ հոգեւոր

պաշտօնեաներ: Դժուար չեղաւ իրեն գտնել նոյնպէս քրմական դասէն յարմար անձեր՝ որոնք իրենց ժողովրդականութեամբն ու որոշ զարգացումովը պիտի կրնային ապահովել աւելի արդիւնաւոր գործունէութիւն: Ատոնցմէ նշանաւորագոյններէն մէկը հանդիսացաւ Մանազկերտցի Ալբիանոսը՝ որ յետոյ կարգուեցաւ արքունի տան վերակացու — եպիսկոպոս: Գրիգոր իր եկեղեցական կազմակերպական այս ձեռնարկներուն իբր օրինակ աչքի առջեւ ունեցաւ անշուշտ նաեւ Կեսարիոյ եկեղեցին, ոչ ստրկօրէն նմանապատկելով զայն, այլ տալով անոնց ազգային դրոշմ եւ ինքնուրոյնութիւն:

Լուսաւորիչ ամբողջ երկիրը, կամ աւետարանուած շրջանը բաժնեց զանազան եպիսկոպոսութիւններու, անոնց տրամադրութեան տակ դնելով բազմաթիւ քահանաներ ու սարկաւագներ: Ամէն կողմ հետզհետէ կը բարձրանային եկեղեցական շէնքեր: Տրդատ անոնց նիւթական մատակարարութիւնը կ՚ապահովէր մասնաւոր հասութաբեր հողեր յատկացնելով իւրաքանչիւրին: Ատոնցմէ շատերը մեհենական կալուածներ էին: Իսկ Գրիգոր փոյթ կ՚ունենար կազմակերպելու զանոնք հոգեւորապէս, արժանաւոր պաշտօնեաներու ընտրութեամբ եւ ձեռնադրութեամբ:

*

Առաջին հայ դպրատունները օտար լեզուներով:

Գրիգոր եւ Տրդատ քաջ գիտէին թէ երկրին կրօնական վերածնունդի շարժումը պիտի չտար ակնկալուած արդիւնքը առանց կրթական ձեռնարկներու: Մտքի լոյսը բանալին է սրտի լոյսին: Անմշակ հոգի մը անընդունակ պիտի ըլլար թօթափելու հեթանոսութեան հին նախապաշարումները, եւ ընդունելու նոր կրօնին ճշմարտութիւնները: Եւ հարկ է գիտնալ թէ կարծուածէն շատ էր անգրագէտներու թիւը, ոչ միայն ռամիկ՝ այլ նաեւ միջակ դասակարգներուն մէջ: Արդարեւ, մինչեւ հոգեւոր լուսաւորութեան այս շրջանը գրեթէ չկային կրթարաններ՝ բառին իսկական առումով: Ատոնց պաշտօնը կը կատարէին միայն մեհեանները, ուր քրմորդիներ կ՚ստանային մեհենական դպրութեան ծանօթութիւնը: Գուցէ գոյութիւն ունէին նաեւ առանին վարժատուններ՝ ուր քրիստոնեայ տղայք կը հրահանգուէին կրօնական տարրական գիտելիքներով: Այս ենթադրութիւնը կը գտնէ իր կռուանը նոյն իսկ քրիստոնէութեան թափանցումին մէջ հայ աշխարհի սահմաններէն ներս:

Հայը տակաւին ոչ սեփական գիր ունէր, ոչ ալ ազգային գըրականութիւն: Ասոր համար իր մշակոյթը, իր իմացական արտադրութիւնները, շատ աղքատ էին: Իր քաղաքական–դիւանագիտական յարաբերութիւնները եւ կրօնական–եկեղեցական պաշտամունքները կը կատարուէին օտար լեզուներով՝ պարսկերէնով, յունարէնով եւ ասորերէնով: Ռամիկ դասակարգը տեղեակ էր մասնաւորապէս խօսակցական պարսկերէնին: Ասիկա հետեւանք էր պարսկական ազդեցութեան՝ որուն ենթարկուած էր մեր աշխարհը պարբերաբար՝ նախաքրիստոնէական շրջանէն սկսած: Մեր ժողովուրդը դուրկ էր իսկապէս իմացական մշակութեան եւ զարգացումի ամէնէական գործօններէն,— Գիրէն եւ Գիրքէն: Մտաւոր խաւարը թանձրօրէն պատած էր նոյն իսկ Տրդատի վերակերտած հայաշխարհը: Աշուղային երեւոյթը, այլապէս ուշագրաւ, զայս հերքող արժէք մը չէր ներկայացներ:

Գրիգորէն ո՛չ նուազ Տրդատ ինքն ալ կ՚զգար անհրաժեշտութիւնը լեցնելու այս մեծ պակասը: Ժողովուրդի մը, որ կը ձգտի ազգ ըլլալ, լինել թէ չլինելու հարցը կապուած է գերազանցօրէն իր իմացական նուաճումներուն հետ: Տրդատ ինք՝ մշակուած միտք՝ զայն լաւ գիտէր: Գիտէր նաեւ Գրիգոր, որ կոչուած էր ըլլալու արեւմտեան ջահակիրը արեւելքի այս հայաստանհմանին մէջ՝ միջնորդութեամբը քրիստոնէական լոյսին: Երկու ամոլները, այսպէս, չդանդաղեցան հիմը դնելու նոր վարժարաններու: Մինչ Լուսաւորիչ իր եռանդը քարոզչական գործին մէջ կ՚սպառէր անձանձրոյթ, Թագաւորը կլանուած էր լոյսի վառարաններ հաստատելու աշխատանքով: Կարճ ժամանակի մէջ սա երկրին զանազան կողմերը բանալ տուաւ դպրատուններ: Հաւաքուեցան բազմաթիւ տղաքներ՝ դպրութեան արուեստին ընդունակ ու ծարաւ: Ասոնց վրայ կարգուեցան գործին յարմար ու վստահելի վարժապետներ: Աշակերտութիւնը կը բաղկանար գլխաւորաբար իշխանազուններէ, բայց մանաւանդ քրմորդիներէ: Դպրատուններուն նիւթական մատակարարութիւնն ալ Տըրդատ ապահովեց արքունի գանձէն:

Այս վարժարանները կը բաժնուէին երկու խումբերու,— Արեւելեան եւ Արեւմտեան: Առաջինին մէջ ուսուցումը կը կատարուէր ասորերէն լեզուով· երկրորդին մէջ՝ յունարէնով: Շնորհիւ այս լեզուներու կիրառութեան հայ իմացական–հոգեկան աշխարհը կ՚ենթարկուէր հելլենական եւ ասորական երկու մեծ ու մրցակից ազդեցութիւններու, ասորականը պահ մը մնալով գերակշիռ: Այս ազ-

դեցութեանց տակ է որ եկեղեցականութեան մէջ ալ ստեղծուեցան երկու կուսակցութիւններ՝ հելլենասէր եւ ասորամէտ: Ասոնցմէ հեռու մնաց որոշ չափով քրմական սերունդին պատկանող եկեղեցականութիւնը՝ որ, Աղբիանոսի տան գլխաւորութեամբ, կը ներկայացնէր զուտ հայկական–ազգային տարրը, վայելելով ոչ նուազ ժողովրդական համակրանք, եւ նոյն իսկ արքունիքի համարումը: Այս վերջինին էր յարած նաեւ պարսկասէր կուսակցութիւնը՝ որ ապագային ալ պիտի օգտագործէր զայն՝ մարմին տալու համար իր քաղաքական ծրագիրներուն:

Կուսակցական այս խմորումներուն եւ խմբաւորումներուն մէջ սակայն յաղթող դուրս պիտի գար յունասէր կուսակցութիւնը, քրիստոնէացած հելլենականութեան մէջ միաձուլելով նաեւ ասորական եւ ազգային տարրերը, հետզհետէ չեշտելով մանաւանդ ազգայինը: Տրդատ եւ Գրիգոր յառաջապահները պիտի հանդիսանային այս շարժումին եւ ջատագովներն այս ուղղութեան: Հայաստան վճռապէս պիտի թեքէր դէպ ի Արեւմուտք, չդադրելով դեռ երկար դարեր դառնալէ մրցաշխարհը երկու հակամարտ ազդեցութիւններու եւ ասոնց տակ գործող կուսակցութիւններու: Մեր պատմութիւնը պիտի արձանագրէր փառքի եւ ամօթի դրուագներ միանգամայն այս մարզին վրայ երեւան եկող ներքին կռիւներու հետեւանքով:

Կարելի չէ զանց ընել այլ ուշագրաւ երեւոյթ մըն ալ՝ զոր ունեցան Տրդատ–Գրիգորեան վարժարանները: Անոնք կապ հաստատեցին ու պահեցին գիտութեան օտար լուսակեդրոններուն հետ: Ասոնց մէջ մասնաւոր տեղ կը բռնէր Աթէնք՝ իր համալսարանով: Հայ ուսանողութիւնը ՝թագաւորին իսկ դրական քաջալերութեամբը՝ հոն կը փութար անցունելու իր կիսայագ ծարաւը: Որչափ ալ այդ գիտութիւնն ունենար հեթանոսական նկարագիր՝ անոր ուսուցումը կը նկատուէր կարեւոր՝ քրիստոնէութիւնն օժտելու հեթանոսական զէնքերով: Եւ հայ ուսանողութիւնը իմացական լոյսի այդ կեդրոնին մէջ կուտայ ապացոյցը յառաջադիմական բարձր ընդունակութեան մը: Յիշատակութեան արժանի է Հայկազն Պարոյր կամ Պրոյերեսիոս, որ ապրեցաւ 277–372 թուականներուն, եւ որուն արտակարգ տաղանդը՝ անմահացած յոյն պատմիչի գրչով՝ չկրցան գերազանցել նոյն իսկ հելլէն ախոյեաններ:

Տրդատ–Գրիգորեան վարժարաններուն մէջ ուսման գլխաւոր առարկաներն եղան աստուածաշնչական եւ կրօնական–եկեղեցական գիտելիքներ: Հետապնդուած նպատակն էր մասնաւորապէս պատրաս–

տել թարգմանիչներ եւ քարոզիչներ՝ աւետարանչական եւ առաքելական գործին համար։ Քրմորդիները կը ներկայացնէին մեծագոյն յարմարութիւնը՝ փոքր ի շատէ տեղեակ ըլլալով արդէն երկու լեզուներուն։

*

Լուսաւորչի առաքելական գործունէութիւնը. Մենաւորական միտումներ. Վանական դրութեան սկզբնաւորում։

Լուսաւորիչ, երբ հայրապետ Հայաստան վերադառնալէ վերջն ալ, կատարեալ առաքեալի մը կեանքն ապրեցաւ։ Ներքին առաքելութեան մը սկզբնաւորութիւնն էր այդ, որուն շրջանակը հետզհետէ պիտի ծաւալէր սահմանամերձ երկիրներու մէջ ալ։ Հեթանոսութեան մէջ թրծուած հայ հողին պէտք ունէր ատոր։ Այս կենդանի նահատակ հայ առաքեալը, արդարեւ կը շրջէր երկրին ամէն կողմերը, կը քարոզէր ու կը մկրտէր։ Կը շինէր նաեւ եկեղեցիներ ուր որ պէտք կը տեսնէր։ Ամառ թէ ձմեռ, գիշերները ցերեկներուն խառնելով, իր հովուական այցելութիւններով կ՚ամրապնդէր նորադարձները իրենց հաւատքին մէջ, ջանալով արմատախիլ ընել հեթանոսական նախապաշարումներն ու սնապաշտութիւնները, եւ անոնց տեղ ներարկել քրիստոնէական առաքինութիւններու կենսահոյզը։

Բայց Մեծ Պարթեւի առաքելական դերը չէր վերջանար հոս։ Ան իր հետ կը պտըտցնէր Աւետարանի ազատարար շունչը։ Կը ձերբազատէր բոլոր այն բանտարկեալներն ու կալանաւորները՝ որոնք նշաւակ էին բռնաւորներու անողորմ չարչարանքներուն։ Կը պատէր բազմաթիւ անիրաւ ու կեղեքիչ պարտամուրհակներ։ Կը քաջալերէր յուսալքուածները աւետաւոր ու շինիչ խօսքերով։ Իր սրտագին իղձն էր ամէն ոք առաջնորդել ճշմարիտ աստուածպաշտութեան։

Լուսաւորիչ հիմը դրաւ նաեւ վանական դրութեան։ Շէն թէ անշէն տեղերու մէջ հաստատեց մենաստաններ։ Ասոնք եղան նոյն ատեն տեսակ մը դպրանոցներ, ուր ան հաւաքեց քրմորդիներ՝ իր իսկ վերին՝ հսկողութեան եւ հոգեւոր խնամքին տակ պատրաստելու զանոնք եկեղեցական ծառայութեան։ Իր ձեռքովն իսկ անոնցմէ տասներկու արժանաւորներ ձեռնադրեց եպիսկոպոս, անոնց յանձնելով կարեւորագոյն պաշտօններ։

Իր ծերութեան օրերուն աւելի զօրացան իր մէջ մենաւորական միտումներ։ Վանքերէ առնելով աշակերտներ իր հետ՝ կը քաշուէր ու կ՚առանձնանար Եփրատի ակունքներուն մօտ եւ լեռները՝ հոգե-

ւոր կազդուրումի համար. կամ, ինչպէս կենսագիրը կ'ըսէ, «խաղաղ մտքով ինքնամփոփուելու եւ անդրադօրէն Աստուծոյ հետ խօսելու համար»: Աղօթք, սաղմոսերգութիւն, կրօնական ներշնչումներ ու խոկումներ, սուրբգրական ընթերցումներ եւ ուսումնասիրութիւններ,— ասոնք էին հոգեւոր պարապումները այդ մեկուսացումներուն մէջ: Բարի գործերու նախանձախնդիր՝ աստուածային տեսիլներով համագրաւուած կեանքի մը կ'ըլլար նա անձնատուր: Ասիկա սակայն ճգնաւորական աշխարհատեաց ինքնակեդրոնացում մը չէր երբեք: Այդ բոլորին մէջ ան չէր մոռնար իր հոգիին երկունքը, ժողովուրդը: Ցաճախ կը վերադառնար իր առանձնարանէն, կ'այցելէր եկեղեցիները, կ'ոգեւորէր զանոնք կրօնաշունչ կազդուրող մը, եւ կը հանէր անոնց հոգեւոր պէտքերուն: Անսպառ ու վտականման էր մանաւանդ իր խօսքը: Անխոնջ մշակն ու սերմնացանն էր ան Աւետարանին: Իր անձը առաքինութեանց դերագանց դանձարանն ու օրինակն էր իր աշակերտներուն: Ինչ որ կ'ուսուցանէր խօսքով՝ ցոյց կուտար նաեւ գործքով:

*

Տրդատ եւ Կոստանդիանոս:

Պետականացած քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ տասնամեայ կեանք մ'ունէր արդէն, երբ Կոստանդիանոս Հռոմի ինքնակալն ալ 313-ի իր Միլանի հռչակաւոր հրովարտակով բոլոր կրօններու թոյլտուութիւն եւ խղճի ազատութիւն շնորհեց: Իր համակրանքը կը միտէր առաւելապէս դէպ ի քրիստոնէութիւն, ոչ այնչափ կրօնական դդացումներէ՝ որչափ քաղաքական նկատումներէ առաջնորդուած: Կոստանդիանոս, որուն «նկարագրին ոսկրին հետ կլկղանք ալ էր խառնուած» շնորհիւ եկեղեցականութեան շողոմներուն, բաւական ուշիմ էր տեսնելու այն յարաճուն ծաւալումն ու ազդեցութիւնը՝ որոնց կը տիրանար քրիստոնէութիւնը կայսերական սահմաններուն մէջ՝ արհամարհելով ամենադաժան հալածանքներն անգամ: Նա այդ նուաճողական բարոյական զօրութեան մէջ կը գտնէր մեծագոյն լծակը՝ վեր բռնելու իր պետութեան քաղաքական կառոյցքը, եւ ապահովելու անոր տոկունութիւնը: Միւս կողմէ իր նպաստաւոր վերաբերումը քրիստոնէութեան հանդէպ՝ ժառանգած էր նա իր հօրմէն՝ Կոստանտ Քլորոսէն: Այսպէս նա վերջնականապէս յարեցաւ եւ պաշտպան դարձաւ քրիստոնէութեան՝ յայտարարելով զայն պետական կրօն, եւ ինքզինք հռչակելով Մեծ Քահանայապետ [Pontifex Maximus]:

Այս Թուականէն մէկ տարի առաջ, 312–ին, Մաքսիմինոս Դայիա, Հռոմէական կայսրութեան երեք ինքնակալներէն մէկը, մոլեռանդ հեթանոս մը, սաստիկ հալածանք հանեց քրիստոնէութեան դէմ: Ոտնակոխ ընելով քառասնամեայ խաղաղութեան դաշինքը՝ յարձակեցաւ նաեւ Հայաստանի վրայ, նեղելով հայերը եւ ստիպելով զանոնք որ «կուռքերու եւ դեւերու դոհ մատուցանեն»: Պատերազմը վերջացաւ Հայոց փառաւոր յաղթանակով:

Հռոմէական Պետութեան եւ Հայաստանի միջեւ տեղի ունեցած այս բախումէն վեր Կոստանդիանոսի քաղաքականութեան դէպ ի քրիստոնէութիւն նպաստաւոր շրջումը, եւ կայսերական տասնամեակի տօնակատարութիւնը 315–ին՝ զօրեպնդեցին Տրդատը փութալու Հռոմ «իր քրիստոնէական խնդակցութիւնը անձամբ յայտնելու կայսեր եւ միանգամայն նորոգելու թարեկամ ժողովուրդի մը նիզակակցութեան յակամայից խզուած դաշինքը»: Տես՝ «Ազգային Պատմութիւն», Ե. Արք. Դուրեանի, էջ 214:(*)

*

Մենք ծանօթացանք թէ ուր եւ ինչպէս տեղի ունեցան Տրդատի ծնունդը, սնունդը եւ կրթութիւնը: Տեսանք նաեւ այն քաջագործութիւնները՝ որոնք ժողովրդային երգերու, զրոյցներու եւ առասպելներու նիւթ են մատակարարած: Կրօնական մարզին մէջ կատաղի հալածող մը քրիստոնէութեան՝ ապա դարձաւ ջերմ պաշտպանն անոր: Դժուար չէ այս Արշակունիին մէջ տեսնել ոգին Տարսոնեցի մեծ առաքեալին: Իբր այս՝ ան ոչ միայն հաւատարիմ հետեւող մ'եղաւ Լուսաւորչին, այլ նաեւ անոր սրտակից–գործակիցը մինչեւ վերջ: Ընդունելով քրիստոնէութեան լոյսը՝ ան իր արտաքին հմտութեանց վրայ աւելցուց խոր ծանօթութիւնը նոր կրօնի սկզբունքներուն: Բոլորամատոյց նուիրումով մը ան ջանաց ոչ միայն կիրարկել անձնապէս, այլ նաեւ ծաւալել զանոնք իր երկրին ամէն կողմերը: Այս ուղղութեամբ իսկապէս առաքելակից մ'եղաւ ան Ս. Գրիգորի: Մերկանալով հեթանոսական անգիտութեան բարքերն ու սովորոյթները՝ քալեց խաչի ճամբէն կատարեալ հաւատաւորի գիտակցութեամբ: Աղօթք, հսկում,

Տրդատ Մեծ. «Լուսաւոր վերակացու». Իր մահը:

(*) Ցերեկրածոյ զրոյցի մը բնոյթն ունի միայն Լուսաւորչի ուղեկցութիւնը Տրդատի, ինչպէս նաեւ Հայոց Հայրապետի եւ Հռոմայ Սեղբեստրոս Պապի միջեւ որպէս թէ կնքուած եկեղեցական դաշնադրութիւնը՝ որմէ ԺԲ. կամ ԺԳ. դարուն ապրող բարեպաշտ գրիչ մը Դաշանց Թուղթ մըն է ստեղծեր:

պահք՝ սնունդներն եղան իր հոգեւոր վերածնութեան եւ ներշնչումներուն։ Իր կենցաղը դարձաւ հայելի կրօնաւորական զգաստ վարքի մը, յառաջադէմ հանդիսանալով բարեգործութեան եւ շինարարութեան մէջ, եւ սատար՝ աւետարանչական քարոզութեան։

Լուսաւորիչ իր խոստովանողի կեանքով եւ առաքելական գործունէութեամբ մնաց միշտ անհամեմատ։ Տրդատ իր նուիրումով, եռանդով, նախանձախնդրութեամբ, աստուածպաշտութեամբ եւ ճգնողական հակումներով եղաւ զուգահաւասար Մեծ Պարթեւին։ Բայց խօսքի համոզողութեան եւ ազդուութեան մէջ աւելի էր Մեծ Արշակունիին շնորհը։

Ներքին եւ իրական ներդաշնակութիւն մը կար իր հաւատքին եւ իր գործերուն միջեւ։ Ասիկա ամէնէն կարկառուն գիծն էր իր բարձր նկարագրին։ Եւ այս նկարագրին շնորհիւ էր որ ան կրցաւ կոչուիլ «ռահվիրայ եւ երկրորդ հայր մեր լուսաւորութեան», կամ «լուսատու վերակացու»։ Պատմիչի գրչէն աւելի ժողովրդային գիտակցութեան վկայութիւնն է այս, հիմնուած իսկապէս ապրուած — եւ երկար ապրուած — բեղմնաւոր կեանքի մը վրայ։ Արդարեւ Տրդատ, որքան քաջ հայրենասէր՝ նոյնքան քրիստոնէութեան հզօր ախոյեանն եղաւ Հայաստանի մէջ՝ խօսքով ու գործքով։ Իր անդիմադրելի հեղինակութեամբն ու ազդեցութեամբը, լծորդուած Գրիգորի պատկառելի անձնաւորութենէն բխած հմայքին հետ, ան կրցաւ շահիլ թէ մեծամեծ նախարարներ եւ թէ ռամիկ դասակարգը, առաջնորդելով զանոնք հաւատքի եւ գործի։ Գտնուեցան սակայն իշխանական տուներ ալ, որոնք ի բնէ բարութեան հետ անհաշտ եւ ճշմարտութեան օտար, եւ նկարագրով դուռզ ու կամակոր, ընդդիմացան Թագաւորին՝ մտնելու հակակշռին տակ նոր կրօնին։ Անոնք չէին կրնար, վասնզի չէին ալ ուզեր, հրաժարիլ իրենց սովորական եւ սանձարձակօրէն ցոփ ու անառակ կեանքէն։

Այս դառն իրողութիւնը շատ ծանր ճնշեց ծերունի Թագաւորին խղճին ու մտքին վրայ։ Տիտանեան դիւցազնը ցաւով կ'զգար իր երիտասարդական կորովի տկարանալը իր իննսնամերձ տարիքին մէջ։ Երբեմնի Թումբեր աւրող հսկան այժմ անզօր էր այլ եւս փշրելու խութերը քարացած խիղճերու։ Ահա թէ ինչու իր մէջ հետզհետէ արթնցաւ ու զօրացաւ մեկուսացման փափաքը։ Օր մըն ալ լսուեցաւ թէ Հայոց Թագաւորը՝ լքած իր երկրաւոր Թագը՝ հեռացեր է պալատէն, երթալ հետամուտ ըլլալու երկնաւոր պսակին։ Գուցէ Լուսաւորչի օրինակն ալ վարակիչ էր եղած։ Ստուգիւ այս «Լուսատու»

ալ քաշուեցաւ լեռնային առանձնարան մը՝ մօտ այն միւս Լուսաւորիչին։ Այստեղ եւս սակայն թոյլ չտրուեցաւ իրեն գտնելու իր հոգիին խաղաղութիւնը։ Իր մեկուսացումը դէնընկեց չըրաւ իր հակառակորդները։ Անկից դատ, թշնամի սպառնալիքի առջեւ գտնուող հայրենիքի սէրն ու շահը անգամ մըն ալ դուրս բերին գինքը իր ճգնարանէն՝ տեղի տալով նախարարներու թախանձագին հրաւէրին։ Այս հրաւէրին կը միանար անոնց խոստումը՝ հնազանդելու անոր կամքին։ Տրդատ չվստահեցաւ անոնց անկեղծութեան վրայ։ Եւ իրօք ալ խոստումը շուտով մոռցուեցաւ՝ երբ վտանգն անցաւ։ Նախարարները չարունակեցին իրենց նախկին ընթացքը։ Իր յորդորներն ու սաստերը մնացին անլսելի։ Ոչ միայն այսչափ՝ այլ նոյն իսկ այս ըմբոստ նախարարները, ղուրկ բարոյական ամէն զգացումէ, չխղճահարեցան անլուր ոճիրով մը վերջ տալու մեծ դիւցազնին եւ սուրբին կեանքին։ Դաւը, զոր ծրագրած էին, գուցէ թելադրուած էր նաեւ Պարսից Շապուհ արքային կողմէ։ Տրդատ կը նախատեսէր դայն։ Եւ օր մը, որսի միջոցին՝ որուն հրաւիրուած էր ինք, դաւադիր նախարարներու կողմէ, նետահար եղաւ՝ որպէս թէ սխալմամբ, եւ վիրաւորուեցաւ։ Վէրքը մահացու չէր։ Բայց սեննեկապանը, դաւադիրներու կամակից, լրացուց ոճիրին գործը։ Թոյն ներարկելով վէրքին մէջ՝ դարձուց զայն մահացու։ Մահուան այս պարագաները ըլլան տոյգ թէ կեղակարծ, ինչպէս կը խորհի Դուրեան Սրբազան, չիջաւ վերջապէս «աստուածպաշտութեան բազմափայլ ճառագայթը»՝ որ շուրջ երեսուն տարիներ լուսաւորեց Հայաստան աշխարհը։

Շքեղ թաղումով մը, հեթանոսական սովորոյթներով խառն քրիստոնէական պաշտամունքներով, հանգչեցուցին «պատուական գանձը» Թորդան գիւղին մէջ։ Համազգային սուգ մը ողբաց հայրենեաց հօր այս եղերական մահը։

Մեծն Տրդատ, իր կնոջ Աշխէնի եւ իր քրոջ Խոսրովիդուխտի հետ, մեր Եկեղեցւոյ տօնելի սուրբերէն մէկն եղաւ ու մնաց։

*

Միլանի հրովարտակով շնորհուած կրօնական բացարձակ ազատութիւնը քրիստոնէութեան առջեւ բացաւ խաղաղութեան շրջան մը։ Բայց այս խաղաղութիւնն իր հետ բերաւ այլ վտանգներ, եւ չատ

Նիկիոյ Տիեզերական Ժողովը եւ Նիկիական Հանգանակը:

աւելի լուրջ: Քրիստոնէական կրօնը չմնաց միշտ իր սկզբնական պարզութեանը մէջ: Քրիստոսի անձը հետզհետէ տեղի տուաւ անհաշտ տարակարծութեանց եւ անսպառ նիւթ մատակարարեց աստուածաբանական կամ քրիստոսաբանական բուռն վիճաբանութեանց: Երկու գլխաւոր կարծիքներ դէտին գտան: Մէկը կը շեշտէր Քրիստոսի բացարձակ աստուածութիւնը. միւսը՝ անոր մարդկային բնութիւնը: Երկու կողմերն ալ ունէին իրենց զօրաւոր ու հեղինակաւոր պաշտպանները: Առաջինին պարագլուխն էր Աթանաս Աղեքսանդրացի, այն ատեն պարզ սարկաւագ մը: Երկրորդը կ'առաջնորդէր Արիոս, նոյնպէս Աղեքսանդրացի պարզ քահանայ մը: Երկուքն ալ ազդեցիկ էին, եւ կրօնական գիտելիքներու մէջ հմուտ: Վէճը երկու կողմերուն միջեւ առաւ սուր հանգամանք, եւ տարածուեցաւ ամէն կողմ: Կոստանդիանոս ուզեց տիեզերական ժողովով մը քննել ու լուսաբանել խնդիրը, եւ լուծում մը տալ անոր: Կայսրութեան ամէն կողմերէն հրաւիրեց եպիսկոպոսներ: 318 եպիսկոպոսներ պատասխանեցին հրաւէրին: Անոնց կ'ընկերանային այլ եկեղեցականներ ալ: Եպիսկոպոսներու կարգին կը գտնուէր նաեւ Լուսաւորչի կրտսեր որդին՝ Արիստակէս, որ կը ներկայացնէր իր հայրն ու Հայոց Եկեղեցին: Ժողովը տեղի ունեցաւ 325–ին, Նիկիա քաղաքին մէջ — այժմ Իզնիկ —, որ հազիւ քսան մղոն հեռու էր Նիկոմիդիայէն — այժմ Իզմիտ: Թէր ու դէմ, եւ երկար ու տաք բանակռիւներէ վերջ՝ որոնք տեւեցին Յունիս 14–էն մինչեւ Յուլիս 25, յաղթանակը տարաւ Աթանասի կուսակցութիւնը: Եկեղեցիի դաւանանքը ունեցաւ իր վճռական բանաձեւը.— «ԱՍՏՈՒԱԾ ՄԱՐԴԱՑԱՒ, ՈՐՊԷՍԶԻ ՄԱՐԴԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՆԱՅ»: Այս եղաւ Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդի բացատրութիւնը:

Այս բանաձեւը, առաջին քրիստոնէական Եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ, կոչուեցաւ ՆԻԿԻԱԿԱՆ ՀԱՆԳԱՆԱԿ, կամ սկզբնաւորող բառով՝ «ՀԱՒԱՏԱՄՔ»: Այս Հանգանակն ընդունուեցաւ բոլոր ուղղափառ կոչուած եկեղեցիներէն, եւ ժամանակի ընթացքին՝ դարձեալ ժողովներով՝ կրեց փոքր փոփոխութիւններ:

Արիստակէս իր հետ բերաւ անոր մէկ օրինակը: Ըստ աւանդութեան՝ Լուսաւորիչ անոր վրայ աւելցուց հետեւեալ գալօրէն խօսացած մէկ բանաձեւը.— «Իսկ մենք կը փառաւորենք զԱյն՝ որ գոյութիւն ունէր յաւիտեաններէն առաջ, երկրպագելով Սուրբ Եր–

յարդութեանն եւ Մէկ Աստուածութեանն՝ Հօր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն»:

*

Լուսաւորչի մաքուր նկարագրի լուսեղէն գիծերէն մէկն ալ եղեւ ան կուղայ իր մահուան պարագաներուն մէջ: Գիտենք արդէն թէ ան իր կեանքի վերջին տարիներն անցուց առանձնութեան մէջ, առանց բոլորովին լքելու իր առաքելական պաշտօնը: Սակայն Արիստակէսի Նիկիոյ ժողովէն դարձէն վերջ ծերունի Հայրապետը այլ եւս չհեռացաւ իր սիրելագոյն ճգնարանէն՝ Մանեայ Այրէն, որ կը գտնուէր Սեպուհ լերան վրայ, Երիզայի մօտ,— իր չարչարանաց վայրը կամ յիշատակարանը: Այդ խաղաղիկ քարայրին մէջ ալ, որուն շուրջ կը դեգերէին պարզամիտ հովիւներ իրենց հօտերով ու հօրաններով, Հայաստան աշխարհի Լուսաւորիչը աւանդեց իր լոյս հոգին Լուսոյ Հօր: Ոչ ոք լսեց իր մահը: Միայն հովիւներ պատահմամբ մտնելով իր քարայրը՝ գտան զայն իր յաւիտենական հանգիստին մէջ: Ծածկեցին անշնչացած մարմինը քարակոյտի մը տակ, եւ հեռացան: Երկար լռութենէ մը վերջ հետաքրքրութիւն արթնցաւ մասնաւորապէս իր աշակերտներուն մէջ: Ասոնք տեղեակ էին Լուսաւորչի առանձնարաններուն: Բասենցի Գառնիկ, ինքն ալ մէկը այդ աշակերտներէն, եւ ամէնէն աւելի յափշտակուած իր վարդապետով, ելաւ պրպտումի: Ծարաւի անոր տեսութեան՝ երազի եւ տեսիլի մէջ ան յաճախ կը վայելէր սուրբին ներկայութիւնը: Իր նախազգացումը վարդապետին մահուան՝ օր մը տեսիլի մը յայտնութիւնն եղաւ իրեն: Վազեց ճգնարանէ ճգնարան, հարցափորձեց հովիւները, եւ ի վերջոյ տեղեկացաւ անոնցմէ տխուր իրողութեան: Փութաց Մանեայ Այրը, վար առաւ քարակոյտը, դուրս բերաւ անկից պաշտելի մարմինը, եւ տարաւ հանգչեցուց Հայոց Մեծ Լուսաւորիչը Թորդանի մէջ՝ յուզիչ անշքութեամբ եւ լռութեամբ: Ասիկա տեղի ունեցաւ հաւանաբար իր մահուան նոյն տարին, 326–ին:

Լուսաւորչի հանգիստը·

Նշխարաց գիւտը:

Անշուք 'թաղումը, սակայն, անշուք չթողուց իր յիշատակը: Հայաստանեայց Եկեղեցին Նշխարաց գիւտի այս տօնն է որ կը կատարէ մեծահանդէս, ասկից զատ տարին երկու անգամ եւս պատուելով այդ յիշատակը՝ Մուտն ի Վիրապ եւ Ելն ի Վիրապէն տօներով:

Նշխարներէն մասնաւորապէս իր Ս. Աջը մեծ խնամքով կը պահուի Ս. Էջմիածինի մէջ: Ամենայն Հայոց Հայրապետը անով է որ կը կատարէ Ս. Միւռոնի օրհնութիւնը:

Այսպէս Մեծն Տրդատ Արշակունի եւ Ս. Գրիգոր Պարթեւ, Հայոց մեծանուն թագաւորն ու Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատկառելի Հայրապետը, իրենց կենդանութեան սրտաշէն եւ անբաժան գործակցութեամբ մը լուսաւոր եւ Լուսաւորիչն *հանդիսանալէ վերջ Հայաստան աշխարհին՝ իրենց մահուան ալ ընակակից եղան իրարու երկրի վրայ՝ իրենց խնկելի նշխարներով, երկինքի մէջ՝ իրենց լուսեղէն հոգիներով, եւ հայ սրտերու մէջ՝ իրենց անջնջելի յիշատակներով:*

ՏՐԴԱՏ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ԱՆԲԱԺԱՆ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ:

ԱՐԴԱՐԻՆ ՈՒ ՄԵՂԱՒՈՐԻՆ ՎԱԽՃԱՆԸ

« Այն ատեն արդարը մեծ համարձակութեամբ պիտի կանգնի անոնց հանդէպ՝ որոնք զինք կը նեղէին եւ իր վաստակները կ՚անգոսնէին: Տեսնելով զայն՝ պիտի խռովուին սաստիկ վախով, եւ պիտի զարհուրին անոր սքանչելի փրկութեան վրայ: Պիտի զղջան ներքնապէս, եւ հոգիի անձկութեամբ հառաչելով՝ պիտի ըսեն.— «Այս այն մարդն է՝ զոր մենք կը ծաղրէինք եւ նախատինքի նշաւակ կ՚ընէինք: Մենք՝ անմիտներս՝ անոր վարած կեանքը մոլորութիւն եւ իր վախճանը անարգութիւն կը համարէինք: Ինչպէս ան Աստուծոյ որդիներուն թիւին մէջ համրուեցաւ, եւ բախտակից եղաւ սուրբերու: Ուրեմն մենք մոլորեցանք ճշմարտութեան ճամբէն, արդարութեան ճրագը մեզ չլուսաւորեց, եւ արդարութեան արեգակը մեր սրտերուն մէջ չծագեցաւ: Անօրէնութեան ու կորուստի շաւիղին մէջ թաղուեցանք, գացինք անկոխ անապատներուն մէջէն, եւ չճանչցանք Տիրոջ ճանապարհը: Ի՞նչ շահ բերաւ մեզի հպարտութիւնը, եւ ի՞նչ նպաստաւոր բարիքներ՝ մեր ամբարտաւանութիւնը: Այդ բոլորն անցան ինչպէս ստուեր մը, կամ ճեպընթաց սուրհանդակ մը, կամ կուտակուած ջուրերուն մէջէն սահող նաւ մը՝ որուն ոչ հետքը կրնաս գտնել անցնելէն վերջ, ոչ ալ ալիքներուն մէջէն բացած արահետը. կամ օդին մէջէն սաւառնող թռչուն մը՝ որուն գնացքը ո՛չ մէկ նշմար կը թողու օդին մէջ. մագիլներու բախումով ան կը պատռէ թեթեւ հովը, եւ բուռն հերձումով կը մտնէ ոլորտին մէջ, թեւայած կը սլանայ դէպ առաջ, եւ այս բոլոր շարժումներէն ոչ մէկ նշան կը մնայ. կամ ինչպէս նետ մը՝ որ օդը կտրելով կը ձգտի իր նպատակին. իսկ օդը իսկոյն կրկին կը կարկատուի. այնպէս որ նետին անցքը գտնել կ՚ըլլայ անկարելի: Այսպէս մենք ալ հազիւ ծնած՝ բոնեցինք մահուան ճամբան, եւ չկրցանք առաքինութեան ճամբայ մը ցոյց տալ, այլ մաշեցանք մեր իսկ գործած չարիքներուն մէջ: Զի ամբարիշտին յոյսը նման է հովէն փչուած ու տարուած փոշիին, մրրիկէն հալածուած թեթեւ փրփուրին, քամիէն ցնդած ծուխին, կամ մէկ օր միայն հիւր մնացող անցորդի մը յիշատակին»:

Իմաստ. Սողոմոնի, Ե, 1–15:

ԱՐԴԱՐԻՆ ՅՈՅՍԸ

« Տիրոջ վըրայ պիտի դընեմ ես իմ յոյսն,
Ու ես պիտի սպասեմ փրկիչ Աստուծոյս:

Պիտի լըսէ Ան ինծի:
Ով թշնամիս, մը ըներ զիս ոտնահար.
վասնզի թէ իսկ գլորիմ՝ պիտի կանգնիմ ես դարձեալ.
Խաւարի մէջ իսկ թէ նստիմ՝ լոյսըս պիտի ըլլայ Տէր:
Ես համբերեմ պիտի Տիրոջ բարկութեան,
Զի իր դէմ մեղք եմ գործեր.
Մինչեւ որ Նա իմ դատաստանըս տեսնէ,
Եւ իրաւունքս պաշտպանէ.
Մինչեւ լոյսին զիս հանէ,
Եւ ես Անոր արդարութիւնը տեսնեմ:
Եւ այն ատեն իմ թշնամին տեսնելով՝
Իր երեսը պիտի Խածկուի ամօթով:
Այն որ կ'ըսէր ինձ թէ՝ « Ո՞ւր է Տէր Աստուածդ »,
Պիտի տեսնեն զայն աչքերս »:

Միքէէ, Է, 7–10:

ԿԵԱՆՔԻՆ ԵՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ԱՌԱՔԵԱԼԻՆ ՀԱՄԱՐ

Կ'աղաչեմ որ գիտնաք, եղբայրներ, թէ ինչ որ պատահեցաւ ինծի՝ ալ աւելի պատճառ դարձաւ Աւետարանի յառաջդիմութեան: Ամբողջ պալատական հրապարակներուն վրայ եւ ամենուրեք գիտցուեցաւ թէ ես Քրիստոսի համար եմ կալանաւորուած: Նաեւ իմ բանտարկութիւնը բազմաթիւ եղբայրներու ներշնչեց աւելի մեծ վստահութիւն, եւ սրտապնդեց զանոնք համարձակութեամբ եւ անվախ խօսելու Տիրոջ մասին: Ոմանք, ստոյգ է, նախանձէ եւ հակառակութենէ, ուրիշներ բարեսիրութենէ դրդուած կը քարոզեն Քրիստոսը: Ոմանք սէրէն առաջնորդուած, այո, վասնզի գիտեն թէ Աւետարանի պաշտպանութեան եմ նուիրուած ես. իսկ ուրիշներ հակառակութեան ոգիով, եւ ոչ թէ անկեղծութեամբ Քրիստոսը կը պատմեն, կարծելով թէ այդ կերպով կապանքիս վիշտերը կ'աւելցնեն: Ինչ փոյթ սակայն. այսպէս թէ այնպէս, պատրուակով թէ ճշմարտութեամբ, Քրիստոս է որ կը քարոզուի: Եւ ասոր համար ուրախ եմ, եւ միշտ ալ ուրախ պիտի ըլլամ: Զի գիտեմ թէ ատիկա առիթ պիտի ըլլայ իմ փրկութեանս՝ ձեր աղօթքով եւ Յիսուս Քրիստոսի հոգւոյն օժանդակութեամբ: Եւ այս՝ համաձայն իմ եռանդագին ակնկալութեանս եւ յոյսիս՝ թէ ոչ մէկ կերպով պիտի մնամ ամօթով, այլ թէ կատարեալ համարձակութեամբ, ինչպէս միշտ՝ նաեւ այժմ, պիտի փառաւորուի Քրիստոս իմ մարմնիս մէջ, ըլլայ այդ կեանքով թէ մարմնով: Վասնզի ինծի համար կեանքը Քրիստոս է, եւ մեռնիլը՝ շահ: Բայց եթէ մարմնի մէջ ապրիլս գործս կ'ընէ պտղաբեր՝ ալ չեմ գիտեր թէ ո՞րն ընտրեմ: Այս երկընտրանքը կը նեղէ զիս: Մէկ կողմէ կը փափաքիմ մեկնիլ եւ ըլլալ Քրիստոսի հետ, ինչ որ լաւագոյն կը համարիմ. միւս կողմէ՝ մնալ մարմնի մէջ հոս՝ աւելի կարեւոր կը սեպեմ ձեզի համար: Եւ վստահ եմ ես, ու գիտեմ թէ պիտի մնամ ու ծառայեմ ձեզ բոլորիդ՝ զարկ տալու համար ձեր զարգացման, եւ աւելցնելու ձեր ուրախութիւնը՝ զոր կը ներշնչէ ձեզի ձեր հաւատքը: Այսպէս, դուք պիտի ունենաք աւելի պատճառ՝ Յիսուս Քրիստոսով պարծենալու իմ վրայօք՝ երբ վերադառնամ ձեր մօտ »:

Փիլիպ. Թուղթ, Ա, 12–26:

ՀՈՒՍԿ ՑՈՐԴՈՐՆԵՐ ԵՐԷՑՆԵՐՈՒ

Պօղոս Միլիտոսէ մարդ ղրկեց Եփեսոս եւ կանչեց եկեղեցւոյն երէցները: Երբ անոնք եկան՝ խօսեցաւ անոնց այսպէս.—

« Դուք շատ լաւ գիտէք թէ՝ սկսած այն օրէն որ ոտք դրի Ասիայի վրայ՝ ինչպէս վարուեցայ ձեզի հետ ամբողջ ժամանակը. ինչպէս ծառայեցի Տիրոջ կատարեալ խոնարհութեամբ, յորդ արցունքներով եւ փորձանքներով՝ որոնք պատահեցան ինծի Հրեաներու նենգութեան պատճառով. թէ ինչպէս չվախցայ երբեք օգտակար բաներ ձեզի գրուցելէ, եւ սորվեցնելէ ձեզ հրապարակով եւ տուներու մէջ, տալով վկայութիւն՝ հրեաներուն եւ հեթանոսներուն առջեւ՝ դէպ ի Աստուած ապաշխարութեան, եւ մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի վրայ եղած հաւատքին համար: Եւ ահա հիմակ ես՝ հոգիով կապուած մը՝ կ'երթամ Երուսաղէմ: Թէ ինչ պիտի պատահի հոն ինծի՝ չեմ գիտեր: Միայն թէ Սուրբ Հոգին քաղաքէ քաղաք կը վկայէ ինծի եւ կ'ըսէ թէ՝ «կապանք եւ նեղութիւններ կ'սպասեն քեզի»: Ասոր համար փոյթս չէ սակայն երբեք: Ես ոչ մէկ արժէք կ'ընծայեմ իմ սեփական կեանքիս, համեմատելով զայն այն ուրախութեան հետ՝ որով ընթացքս կը լրացնեմ, եւ կը կատարեմ այն պաշտօնս՝ զոր առի Տէր Յիսուսէն՝ վկայ ըլլալու Աստուծոյ շնորհաց Աւետարանին: Եւ հիմակ ահաւասիկ գիտեմ ես թէ ալ պիտի չտեսնէք իմ երեսս դուք բոլորդ՝ որոնց մէջ շրջեցայ քարոզելու Աստուծոյ թագաւորութիւնը: Ուստի այսօր կը յայտարարեմ ձեզի թէ անպարտ եմ ես ամենուն արիւնէն: Վասնզի երբեք չքաշուեցայ յայտնելու ձեզի ամէն ինչ որ Աստուած կը կամենայ: Ուրեմն զգոյշ եղէք ձեր անձերուն եւ ամբողջ հօտին՝ որուն վերատեսուչ — *եպիսկոպոս* — կարգեց զձեզ Սուրբ Հոգին, հովուելու Տիրոջ եկեղեցին՝ զոր իր սեփական արիւնով գնեց: Գիտեմ ես թէ իմ մեկնելէս վերջ պիտի գան յաշփտակող գայլեր՝ որոնք պիտի չխնայեն հօտին: Ու ձեր մէջէն իսկ երեւան պիտի գան մարդիկ՝ որոնք ճշմարտութիւնը խեղաթիւրող խօսքեր պիտի ընեն՝ իրենց ետեւէն քաշել տանելու համար աշակերտները: Ուստի արթուն կեցէք, եւ յիշեցէք որ երեք տարիներ շարունակ՝ գիշեր թէ ցերեկ՝ արցունքով խրատեցի իւրաքանչիւրդ մէկ առ մէկ: Արդ, կը յանձնեմ զձեզ Աստուծոյ, եւ անոր շնորհաց խօսքին՝ որ կարող է շինել, եւ տալ ձեզ ժառանգութիւն բոլոր սրբագործուածներուն հետ »:

Գործք, Ի, 17–32:

ԱՆՁԻՆ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ ՈՒ ԿՈՐՈՒՍՏԸ

Յիսուս ըսաւ իր աշակերտներուն.— « Ով որ կ'ուզէ հետեւիլ ինծի՝ թող ուրանայ իր անձը, եւ իր խաչը վերցնելով՝ գայ իմ ետեւէս: Ով որ ուզէ իր անձն ազատել՝ պիտի կորսնցնէ զայն. եւ ով որ կորսնցնէ իր անձը ինծի համար՝ պիտի գտնէ զայն: Ինչ օգուտ եթէ մարդ ամբողջ աշխարհը շահի եւ իր անձը կորսնցնէ. կամ ի՞նչ փրկագին կրնայ տալ մարդ իր անձին համար »:

քանիմ՞ Մատթ. ԺԶ, 24–27:

ԲԱՐԻ ՀՈՎԻՒԸ

« Ես եմ բարի հովիւը: Բարի հովիւը իր անձը կը զոհէ ոչխարներուն համար: Իսկ վարձկանը, որ հովիւ չէ, որուն չեն պատկանիր ոչխարները, երբ կը տեսնէ գայլը որ կուգայ՝ կը թողու ոչխարները եւ կը փախչի. եւ գայլը կը յաշփտակէ զանոնք ու կը ցրուէ, անոր համար որ վարձկան է, եւ անփոյթ է ոչխարներուն նկատմամբ: Ես եմ բարի հովիւը, որ կը ճանչնամ իմիններս եւ կը ճանչցուիմ իմիններէս: Ինչպէս որ գիտէ զիս Հայրը՝ գիտեմ ես ալ Հայրը, եւ կը զոհեմ իմ անձս ոչխարներուն համար: Ունիմ տակաւին ուրիշ ոչխարներ ալ՝ որոնք այս գաւիթէն չեն. զանոնք ալ պէտք է որ բերեմ հոս: Անոնք պիտի լսեն իմ ձայնիս, եւ պիտի ըլլան ՄԷԿ ՀՕՏ ԵՒ ՄԷԿ ՀՈՎԻՒ »:

Յովհ. Ժ, 11–16

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

1·— Բարոյական ամէն ըմբռնումի նման արդարութիւնն ալ՝ ժամանակէ ժամանակ եւ ժողովուրդէ ժողովուրդ՝ անցած է հասկացողութեան զանազան փուլերէ։

Բարոյական ամէն ըմբռնում ծնունդ կ'առնէ անհատին մէջ, վերաբերմամբ այն հաւաքականութեան կամ ընկերութեան՝ որուն հետ կը յարաբերի, այն միջավայրին՝ որուն մէջ կ'ապրի, եւ ապա նաեւ այն անծանօթ ոյժերուն կամ Զօրութեան՝ որոնցմէ կամ որմէ կախում ունենալու նախազգացումը կամ գիտակցութիւնը կ'արթննայ իր մէջ։

Ըստ այսմ, արդարութիւնը ստորոգելի մըն է,— 1· անձնական, 2· ընկերային, 3· բնազանցական։

Ապրելու, վայելելու, խորհելու, խօսելու, գործելու, եւայլն, իրաւունքը անձնական արդարութիւն մըն է։ Ճանչնալ այդ իրաւունքը նաեւ ուրիշներու եւ ամենուն համար՝ նոյնպէս անձնական արդարութիւն է՝ որ երեւան կը բերէ ընկերային փոխյարաբերութեան մը սկզբունքը։ Նոյն իսկ բուն անձնական արդարութիւնը իր մէջ կը ծածկէ ընկերային կորիզ մը· զի չէ կարելի ապրիլ, վայելել, խորհիլ, խօսիլ ու գործել՝ մեկուսացնելով այդ բոլոր գործողութիւնները կատարող անձը իր շրջապատէն կամ արտաքին յարաբերութիւններէն։

Արդարութիւնը՝ բնազանցական ստորոգելի մըն ալ է։ Բնութիւնը, որուն մէջ կ'ապրինք, անբաժանելի միութիւն մըն է։ Այդ միութիւնը համադրութիւնն է այն բոլոր երեւոյթներուն եւ խորհուրդներուն՝ որոնց դէմ կը գտնէ մարդ ինքզինք։ Մարդկային անձը, այնպէս թէ այնպէս, աւելի կամ պակաս չափով, ենթարկուած է անոնց ազդեցութեանց։ Անձին եւ այդ երեւոյթներուն ու խորհուրդներուն միջեւ աղերս մը, կապ մը կայ։ Բնազանցական կամ կրօնական բարոյականն է այդ։ Այս բարոյականէն կը ծնի բնազանցական արդարութիւնը։

Անհատական արդարութիւնն այն է՝ որ մէկը արդար կ'ըլլայ իր անձին հանդէպ, պատշաճեցնելով իր Փիզիքական եւ հոգեկան բոլոր ընդունակութիւններն ու պահանջները՝ իր ամբողջականութիւնն ու ներքին ներդաշնակութիւնն ապահովող սկզբունքներուն կամ օրէնքներուն։ Անհատական այս արդարութիւնը բնականօրէն կ'ստանայ ընկերային հանգամանք, որ կը կայանայ իր կենցաղակերպը հաւաքականութեան կեանքին հետ համաձայնեցնելու բարոյական հարկադրանքին մէջ։ Իսկ ընկերային արդարութիւնը իր նուիրագործումը կը գտնէ այն գաղափարական արդարութենէն՝ որ բարոյական կարգն է տիեզերքին եւ գերագոյն օրէնքը պատմութեան։ Այս կարգին եւ օրէնքին հեղինակն է Աստուած՝ որուն հետ համերաշխելու բնազդը անհատին եւ ընկերութեան մէջ՝ կ'ստեղծէ ինքնին բնազանցական բարոյականը, հետեւաբար եւ արդարութիւնը։

Աստուած գերագոյն արդարութեան մատակարարն է։ Ան արդար է անհատին, հաւաքականութեան եւ տիեզերքին հանդէպ։ Ներդաշնակութիւնը անհատին, հաւաքականութեան եւ տիեզերքին միջեւ,— այս է հիմքը աստուածային արդարութեան։ Արդար է այն մարդը՝ որ կրնայ այս հիմքին վրայ կառուցանել իր անձնական ներքին ապրումները, իր ընկերային արտաքին յարաբերութիւնները եւ իր գերբնական հաղորդակցութիւնները։ Եռակի այս ներդաշնակութիւնը, որով կեանքը կը հնարաւորուի եւ իր բարձրագոյն արժէքին կը տիրանայ, աւետարանական ըմբռնումով ՍԷՐՆ է։

Տիեզերական արդարութեան իրականացումը Աստուծոյ Թագաւորութիւնն իսկ է, անոր հիմքն ու ոյժը։

Արդարութեան պտուղը սրբութիւնն է, եւ արդարին վախճանը՝ մաքուր կեանքի մը վայելքը՝ գերծ խղճմտանքի տագնապներէն, փրկութիւնն է։ Իսկ անի-

բաւութեան պտուղը մեղքն է, աններդաշնակութիւնը, եւ մեղաւորին վախճանը՝ յուսախաբութիւնը՝ խղճի ճաղկանքներով, կորուստը։

2· — Միքէէ, մէկը երկոտասան փոքր մարգարէներէն, կը պատկերացնէ հոս Իսրայէլի հոգեբանական վայրկեանները՝ մեղքի գիտակցութեամբ եւ դերեդարձի ակնկալութիւններով լուսաւորուած։ Գլորումին պիտի յաջորդէ կանգնումը, Թշնամիին ոտնահարումին անոր ամօթապարտութիւնը, Եահուէի դատաստանին ու բարկութեան՝ Անոր պաշտպանութիւնն ու արդարութիւնը, եւ վերջապէս խաւարին՝ լոյսը։

Ով որ հաշտ է ինքն իրեն հետ, ընկերին հետ եւ տիեզերքին հետ՝ հաշտ է նաեւ Աստուծոյ հետ. եւ երբ այս՝ արդար է ան։ Այսպիսին, ինչ որ ալ եղած ըլլան կեանքի պայմանները՝ որոնց տակ կ'ապրի, չի բարոյալքուիր։ Ան իր յոյսը Աստուծոյ վրայ է դրած։ Ասի չի նշանակեր անշուշտ կրաւորական անձնատուութիւն մը Աստուծոյ, որուն յարաբերութիւնը մարդուն հետ կը բնորոշուի գործակցութեամբ։ Արդարեւ Աստուած, մինչեւ ցայժմ եւ յաւիտեան գործող Հայրը, կը գործակցի մարդուն, երբ՝ 1· մարդը կը գործէ, 2· կը գործէ արդարութեամբ։ Այս գիտակցութիւնն ու հաւատքը կը բարձրացնեն իսկապէս մարդուն բարոյական կորովը, եւ կ'ապահովեն արդիւնաւոր ու երանաւէտ կեանք եւ գործունէութիւն։ Աստուած–մարդկային այս գործակցութիւնը հիմն է քրիստոնէական բարոյական ըմբռնումին։

3·— Պօղոսի կալանաւորի վիճակը Հռոմի մէջ մեծ մտահոգութիւն պատճառած էր իր Փիլիպեցի հաւատացեալներուն։ Առաքեալը կը քաջալերէ զանոնք իր Թուղթով, հաւաստիացնելով թէ իր այդ կալանաւորումը նպաստաւոր դէպք մըն է եղած Աւետարանի դատին, անոր նուաճումներուն համար արքայական տատանին մէջ։ Ան, այսպէս, փոխանակ վհատեցնելու՝ սրտապնդած է նաեւ տեղւոյն եղբայրները՝ աւելի մեծ վստահութեամբ եւ եռանդով քարոզելու Աւետարանը։ Ստոյգ է, ատոնք երկու խումբի էին բաժնուած. անոնք՝ որ նախանձելով Պօղոսի վրայ՝ անոր դէմ հակառակութեան ոգիով լեցուած կը քարոզէին, կարծելով անոր կապանքներուն վրայ աւելցնել նոր վիշտ մ'այս կերպով. եւ անոնք՝ որ այդ պարտականութիւնը կը կատարէին բարի դիտաւորութեամբ։ Առաքեալին համար սակայն կարեւորը Աւետարանի քարոզութիւնն ու ծաւալումն է։ Անիկա կատարուի այս կամ այն եղանակով՝ գոհ է ինք։ Գոհ է նաեւ այլապէս։ Աւետարանի դատի արդարութիւնը երեւան գալով՝ ինք կը յուսայ ձեռք բերել նաեւ իր ազատութիւնը։

Առաքեալին համար կեանք եւ մահ մէկ բանով միայն կը գտնեն իրենց արժէքը։ Այդ՝ Քրիստոսի անձն է։ Եւ հոս իր առջեւ կը ցցուի շուարեցուցիչ երկընտրանք մը։ Կ'ուզէ «մեռնիլ», եւ կը նախընտրէ «ըլլալ Քրիստոսի հետ»։ Անիկա կը բխի առաւելապէս իր անձնական շահէն։ Բայց առաքեալի մը համար կայ աւելի բարձր շահ մը. հանրութեան շահը։ Այս շահը «մեռնիլ»էն աւելի կը պահանջէ «կենալ մնալ մարմինի մէջ», ապրիլ՝ շարունակելու համար արդիւնաւոր գործունէութիւն մը Աւետարանի տարածման համար, հաւատացեալներու հոգեւոր զարգացման եւ ուրախութեան համար։

4·— Առաքելական յորդորները ուղղուած են այն երէցներուն՝ որոնք վերակացուներն էին Եփեսոսի Եկեղեցւոյն։ Վերակացուն եպիսկոպոսն է, որ յունարէն բառ մըն է, եւ որուն տառացի թարգմանութիւնն է վերադիտող։ Երէցի մը եպիսկոպոսական պաշտօնը Պօղոս կը սահմանէ կրկնակի պարտականութիւններով, — զգոյշ ըլլալ՝ 1· անձին, եւ 2· հօտին։ Զգոյշ ըլլալ անձին՝ կերտելով նկարագիր մը՝ որ ըլլայ համաձայն աւետարանական սկզբունքներու, վստահելի եւ գրաւիչ, ապրիլ կեանք մը՝ որ ըլլայ անբասիր եւ օրինակելի, եւ հաւատարիմ մնալ

կոչումի մը որ անշահախնդիր եւ անձնդիր հովութիւնն է Քրիստոսի արիւնով գնուած Եկեղեցիին: Զգոյշ ըլլալ Եկեղեցիին, ամբողջ հօտին», հետամուտ ըլլալով դաստիարակել զայն քրիստոնէական կեանքին եւ Աւետարանի ճշմարտութեան մէջ, արթուն մնալով եւ հեռու պահելով զայն «յափշտակող գայլերէ», մոլորեցուցիչներէ եւ մոլորանքներէ՝ որոնք արդէն սկսեր էին սպրդիլ հօտին մէջ: Կատարելու համար այս պարտականութիւնները անթերի՝ երկու բաներ կան անհրաժեշտ.— ունենալ Աստուծոյ օժանդակութիւնը կամ գործակցութիւնը, եւ անոր շինարար խօսքը, Աւետարանին առաջնորդութիւնը:

5.— Թանկարժէք բան մը կայ մարդկային «անձ»ին մէջ. բան մը՝ զոր չէ կարելի զուգակշռել «ամբողջ աշխարհ»ի հետ: Այդ արժէքի աւետարանական գնահատութիւնը, սակայն, գլխովին տարբեր է գնահատութեան բոլոր միւս կերպերէն: Այդ գնահատութիւնը կը կատարուի անձի ուրացումով, որ իր հետ կը բերէ իր խաչը վերցնելու եւ Յիսուսին հետեւելու պայմանները: Այս ուրացումը ժխտումը չէ անձին արժէքին, այլ հրաժարումը այն բոլոր կապանքներէն՝ որոնցմով անձին հոգեկան արժէքները կ'անտեսուին, եւ տարամերժօրէն կը փայփայուին վաղանցիկ վայելքները նիւթականացած անբնականոն կեանքի մը: Այս կերպով անձը ապրեցնելու յօժարութիւնը՝ չարչարանքներու եւ մահուան սպառնալիքներու առջեւ ուրանալով ճշմարտութիւնը, անոր կորուստն իսկ կը պատրաստէ: Իսկ բարձրագոյն գաղափարականի մը համար զոհուած կեանք մը, խաչի մահով՝ նահատակութեամբ պսակուած կեանք մը, կ'ապահովէ անձին գինը: Անձին փըրկութիւնը այդ կամաւոր եւ արիական զոհաբերութեան մէջ է:

6.— Նկարագրեց պատկերացում մը բարոյական այն յարաբերութեան՝ զոր ունի հաւատացեալը՝ 1. Յիսուսին, եւ 2. վարձկաններու հետ: Յիսուս ճշմարիտ հովիւն է՝ որ բարութեամբ եւ արութեամբ կը պաշտպանէ իր ոչխարները յափշտակող գայլերու դէմ: Այդ գայլերն են այն բոլոր վտանգները՝ որոնք կրնան սպառնալ հաւատացեալին ամէն կողմէ. օրինակ՝ հալածանքներ, սխալ վարդապետութիւններ, բարոյական ապականութիւններ, եւայլն: Իսկ «վարձկանը», անփոյթ է այդ վտանգներուն դէմ, եւ թոյլ կուտայ որ անոնք իրենց աւերները գործեն անարգել, խուսափելով հօտին զգուշանալու պարտականութենէն ու պատասխանատուութենէն: Ճշմարիտ հովիւին, պարտաճանաչ առաջնորդին եւ ոչխարներուն միջեւ փոխադարձ ծանօթութիւն մը կայ՝ մէկին կողմէ բացարձակ նուիրումով, եւ միւսին կողմէ կատարեալ վստահութեամբ բնորոշուած: «Գաւիթ»ը Աստուծոյ թագաւորութիւնն է, Աւետարանի վրայ հիմնուած քրիստոնէական ընկերակցութիւնը: Այս գաւիթէն դուրս ոչխարներ ալ կան. հեթանոսները: Աւետարանի Աստուածը որչափ Հայրն է հաւատացեալներուն՝ նոյնչափ նաեւ հեթանոսներուն: Բարի հովիւին պարտականութիւնն է այս վերջիններն ալ մտցնել գաւիթէն ներս, ընել զանոնք Աստուծոյ թագաւորութեան զաւակներ: Աւետարանի վախճանական նպատակն է մարդկութիւնն ամբողջ բերել մէկ միութեան, կազմել «մէկ հօտ», մէկ Եկեղեցի, մէկ Հովիւով, մէկ առաջնորդով՝ որ պիտի ըլլայ Ինք Յիսուս:

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ:

1.— ԱՆԻ ԲԵՐԴ: — Բարձր Հայքի Դարանաղեաց գաւառին մէջ, Եփրատի վրայ նայող ամուր բերդ մըն էր Անի, նշանաւոր մեհենավայր եւ Արշակունի թագաւորներու գերեզմանատեղի: Այստեղ կը պահուէր նաեւ արքունի գանձը: — Տես նաեւ Դարանաղի:

2.— ԲԻԻԹԱՆԻԱ: — Միջին Ասիոյ հին աշխարհներէն մէկն էր Բիւթանիա,

Եւքսինեան Պոնտոսի — այժմ Սեւ Ծով — եւ Առաջաւոր Պոնտոսի — այժմ Մարմարա Ծով — ափերուն վրայ տարածուած: Իր բնակիչները՝ Բիւթանացիք՝ ունէին Թրակեան ծագում: Գլխաւոր քաղաքներն էին Նիկիա՝ այժմ Իզնիկ, եւ Նիկոմիդիա՝ այժմ Իզնիմիտ կամ Իզմիթ: Վերջինիս հիմնադիրն է եղած Բիւթանիոյ թագաւորներէն Նիկոմեդոս Ա․, Ն․Ք․ 270–250:

3.— ԴԱՐԱՆԱՂԻ: — Այժմ Կամախ կամ Քեմախ: Գաւառ Բարձր Հայքի: Ըստ Ստրաբոն յոյն պատմիչին՝ այստեղ բնակութիւն հաստատած է Այնիան անուանով ցեղի մը մէկ մասը, եւ միւս մասն ալ Շիրակ գաւառին մէջ: Այս անունէն յառաջ եկած կը կարծուի երկու գաւառներուն մէջ ալ գոյութիւն ունեցող Անի բերդաքաղաքները: Դարանաղիքի մէջ է նաեւ Սեպուհ լեռը կամ Մանեայ Այրքը՝ ճգնարանը Լուսաւորչի:

4.— ԴԵՐՋԱՆ: — Գաւառ Բարձր Հայքի մէջ: Իր նշանաւոր գիւղերէն մէկն էր Բագառիճ կամ Բագայառինճ, Հայոց հեթանոսական պաշտամունքներու մէկ կեդրոնավայրը:

5.— ԵՓՐԱՏ ԵՒ ԱՐԱԾԱՆԻ: — Հայաստանի աշխարհածանօթ գետերէն մէկն է Եփրատ՝ որ կազմուած է երկու մեծ ճիւղերէ. արեւմտեանը՝ կոչուած նաեւ Ֆրատ, եւ արեւելեանը՝ Արածանին, այժմ՝ Մուրատ:

Եփրատի ակունքը կը գտնուի Կարինէն դէպ ի հիւսիս Ծաղկանց լեռներուն մէջ, այժմ՝ Տումլու-տաղ: Այստեղ է կազմուած այն աւազանը կամ աղբիւրը՝ որուն շուրջ հրաշապատում զրոյցներ է հիւսած հայ հեթանոս, եւ ապա քրիստոնեայ երեւակայութիւնը: Լերան այս կողմը կը կոչուի Խաչափայտ, կապուած անշուշտ այն աւանդութեան հետ՝ ըստ որում Հերակլ կայսրը, 7-րդ դար, Պարսից գերութենէն ազատուած Խաչափայտը Բիւզանդիոն փոխադրած միջոցին պահ մը հարկադրուած է թաղել այստեղ, եւ երբ կրկին հաներ է զայն հողէն՝ բխեր է այդ աղբիւրը: Անոր մօտ էր շինուած Հայոց Ս. Խաչ վանքը: Եփրատ ոլորապտոյտ ընացքով, մերթ խաղաղ եւ մերթ որոտընդոստ, կ'անցնի Կարնոյ ծաղկաւէտ դաշտերէն, Երզնկայի դաշտէն, Ակնայ մօտէն, եւ ապա Կապան Մատէնէն քիչ վեր կը խառնուի Արեւելեան ճիւղին՝ Արածանիին հետ, այդպէս շարունակելով իր ընթացքը մինչեւ կ'երթայ կը միանայ Տիգրիսի Միջագետքի մէջ, կազմելով Շաթ-էլ-Արաբը՝ որ կը թափի Պարսից Ծոցին մէջ:

Արածանին նոյնպէս ծնունդ կ'առնէ Ծաղկանց լեռներու Հիւսիսային լանջքերէն: Իր ընթացքն ալ է գալարուն, մերթ կատաղի՝ կիրճերու մէջէն, մերթ հանդարտ՝ դաշտերու մէջէն: Առաջին անգամ կը մտնէ Հրաբխային Թոնտրակի ձորը՝ Տիատին ամրոցի հարաւակողմը, կ'անցնի Նպատի ստորոտէն, Ալաշկերտի հովիտէն, Մշոյ դաշտէն՝ ուր իրեն հետ կը խառնուի Մեղրագետը, Բալուէն, Խարբերդի հովիտէն, եւ հուսկ՝ Կապան Մատենի մօտ կը միանայ Եփրատին:

Արածանի պաշտամունքի առարկան է եղած հեթանոս Հայութեան՝ իբրեւ լոգարանը Աստղիկի: Հայ քրիստոնէութիւնն ալ նուիրագործած է զայն. Լուսաւորիչ Նպատի ստորոտը անոր ջուրերուն մէջ է մկրտած Տրդատ թագաւորը, իր ընտանիքը, զինուորներն ու բազմաթիւ ժողովուրդը:

6.— Թ Ի Լ : — Մէկը Բարձր Հայքի Եկեղեաց գաւառի աւաններէն: Ըստ Խորենացւոյ Տիգրան Միջին այստեղ կանգնեց Աթենասի արձանը: Այստեղ են թաղուած նաեւ Արիստակէս եւ Մեծն Ներսէս Հայրապետները:

7.— ԹՈՐԴԱՆ: — Բարձր Հայքի Դարանաղի գաւառի գիւղերէն մէկը, որ՝ իբրեւ դաստակերտ Լուսաւորչի՝ պարծաւ նաեւ անոր տոհմի գերեզմանատեղին:

8·— ԽԱՂԽԱՂ: — Ուտի նահանգի յայտնի գիւղերէն մէկը, Աղուանից թագաւորներու ձմերոցը։

·— ԽԱՂՏԻՔ: — Նահանգ Սեւ Ծովու հարաւակողմերը։ Անշուշտ իր անունն առած է հին Խալդի ցեղէն՝ որ կը նկատուի Նախահայը։

10·— ԿՆՍԱՐԻԱ: — Այժմ Գայսէրիյէ։ Հնագոյն անունն է Մաժակ։ Քաղաքներէն մէկն էր Միջին Ասիոյ հին աշխարհներէն՝ Կապադովկիոյ՝ որ արեւմուտքէն սահմանակից էր Հայաստանի։

11·— Մ Ա Ս Ի Ս : — Հայաստանի հրաբխային կեդրոններու մէջ առաջին տեղը կը պատկանի Մասիս կամ Արարատ սարին, որ իր բարձրութեամբ կը թագաւորէ Հայաստանի բոլոր լեռնադաշտերու վրայ։ Մասիսը երկու գագաթ ունի. մեծը, կոնաձեւ հսկայ մը, որուն առաջին մասը, սկսած 4370 մետրէն, ծածկուած է յաւիտենական ձիւներով։ Այդ մեծ գագաթին, արեւելեան կողմէն, կցած է Փոքր Մասիսը — 3596 մետր։ Լերան լանջերը ծածկուած են լաւային շերտերով եւ ահաւորակ աղքատ են բուսականութեան կողմէ։ Բայց անոր տեսարանը փառահեղ է։ «Այս սարը,— կ'ըսէ նշանաւոր աշխարհագիր Էլիզէ Ռեկլիւ,— Հին Աշխարհի մէջով Բարեյուսոյ հրուանդաններէն մինչեւ Բերինգեան նեղուցը ձգուած բարձր երկիրներու եւ բարձրաւանդակներու կեդրոնական գագաթն է»։ Նա բարձրացած է Արարատեան դաշտի — Արաքսի հովիտ — վրայ, որ հաւանօրէն ժամանակ մը գոյութիւն ունեցած մեծ լճի յատակը կը ներկայացնէ։ Եւ նա խոր տպաւորութիւն կը թողու ոչ թէ իր լանջերու թեքութեամբ, այլ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այդ լանջերը կը բարձրանան աստիճանաբար, եւ բաց են նայողի աչքեւ ստորոտէն մինչեւ գագաթը։ Անոր աչքեւ չկան առաջաւոր լեռնակներ եւ բարձր բլուրներ, որոնք կարողանային ծածկել անոր հսկայական հասակի մէկ մասը։ Եւ այդ կողմէն Մասիսը միակն է ամբողջ աշխարհի մէջ։

Մեծ Մասիսի գագաթը չունի հրաբխային սկաւառակ կամ խառնարան։ Բայց անոր փոխարէն հիւսիսային լանջին վրայ գոյացած է հսկայական պատուածք մը — «Վիհք Մասեաց» —, որ կ'սկսի ձիւներու տակէն եւ բաղկացած է հրաբխային գոյացումներէ։ Մասիսը հրաբխային ուժեղ գործունէութիւն է ցոյց տուած պատմական ժամանակներու մէջ ալ։ Այսպէս, Քրիստոսի 341 թուին տեղի ունեցաւ ահաւոր երկրաշարժ։ Եղեսիայի եպիսկոպոս Ս· Եփրեմը կը պատմէ թէ այդ միջոցին հոյլական լեռները նախ հեռացան իրարմէ, ապա մօտեցան իրարու սարսափելի ճայթիւններով։ Լեռներու մէջէն դուրս ժայթքեցին կրակ եւ ծուխ։ 1319 թուականին ուրիշ ահեղ երկրաշարժ մը քարուքանդ ըրաւ բազմաթիւ քաղաքներ, որոնց մէջ էր, ինչպէս կ'ենթադրեն, նաեւ Անի քաղաքը։ Վերջին ժայթքումը տեղի ունեցաւ 1840 թուի Յունիսին, երբ կործանեցաւ Ակոռի գիւղը»։ — Լէօ, «Հայոց Պատմութիւն», հատոր Առաջին, էջ 132–133։

12·— Ն՛ Պ Ա Տ : — Մեծ Հայքի Արարատ նահանգի Բագրեւանդ գաւառի մէջ կը բարձրանայ այս պատմական լեռը։

13·— ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ: — Այրարատ նահանգի Արագածոտն գաւառի պատմական նշանաւոր քաղաքներէն մէկն է Վաղարշապատ։ Ան հին կոյնոպոլիսը կամ Նոր Քաղաքն է, զոր Սատտիոս Պրիսկոս՝ Հռովմայեցի քաջ զօրավարը՝ 162 թուականին շինել տուաւ ոչ շատ հեռու Արտաշատէն՝ նոյն զօրավարին ձեռքով քարուքանդ եղած։ Արշակունի Սանատրուկ թագաւորի որդի Վաղարշ Բ·, — 196–215 — զայն իր մայրաքաղաքը դարձուց՝ իր անունով կոչելով Վաղարշապատ։

ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ։

ՀԵՐԱԿԼԷՍ: — *Յունական դիցաբանութեան ամէնէն հռչակաւոր դիւցազներէն մէկն է Արամազդի եւ Ալկմէնի որդի Հերակլէսը։ Հերա դիցուհին, զրգռուած իր դէմ, կը ղրկէ երկու օձեր լափելու համար զայն իր օրօրոցին մէջ։ Տղան՝ ազդէն կաշմրուած՝ կը խեղդէ զանոնք իր բազուկներուն մէջ։ Մեծնալով՝ նշանաւոր կը հանդիսանայ իր հասակով եւ իր արտակարգ ոյժով։ Իր եղբօր՝ Եւրիսթէսի ստիպումով կը կատարէ* տասներկու *արկածալից գործեր, ծանօթ՝* Տասներկու շահատակութիւնք Հերակլէսի *անունով։ Ասոնք են.* 1. *Կը խեղդէ Նեմէի առիւծը.* 2. *Կ'սպաննէ Լեռնի հիդրան.* 3. *Ողջ կը բռնէ Երիմանթէսի վարազը.* 4. *Արշաւի մէջ կը հասնի պղնձոտն եղնիկին.* 5. *Նետահար կ'ընէ Ստիմփալ լիճի թռչունները.* 6. *Կը նուաճէ Կրետէ կղզիի այն ցուլը՝ զոր Պոսիդոն ուղարկած էր Մինոսի դէմ.* 7. *Կը սպաննէ Թրակիոյ Թագաւոր Դիոմէդը՝ որ իր ձիերը կը բուծանէր մարդկային մարմինով.* 8. *Կը յաղթէ Ամազոններուն.* 9. *Կը մաքրէ Աւգիասի ախոռները՝ անոնց մէջէն անցունելով Ալփէոս գետը.* 10. *Կը կռուի Գերիոնի հետ եւ կ'սպաննէ զայն՝ յափշտակելով անոր հօտերը.* 11. *Կը շորթէ Հեսպերիդեանց պարտէզի ոսկի խնձորները.* 12. *Կ'ազատէ Թեզէոսը Դժողքէն։ — Ասոնցմէ զատ Հերակլէս բազմաթիւ այլ շահատակութիւններ ու արկածախնդրութիւններ ալ կ'ունենայ։ Կը յօշոտէ Կակոս աւազակը, կ'անջատէ իրարմէ Կալպէ եւ Աբիլա լեռները՝ որոնք իր անունով կը կոչուին* Հերակլէսի Սիւները. *ազատ կ'արձակէ Կովկասի վրայ շղթայուած Պրոմեթեւսը, եւ վերջապէս՝ իր մահուան գինով՝ կ'սպաննէ Նեսոսի կենդաւրոսը՝ որ կ'ուզէր յափշտակել իր կինը։*

ԱԽՏԱԲԱՆԱԿԱՆ ։

ԳԱՅԼԱԽՏՈՒԹԻՒՆ: — *Յունարէն* լիւկանթրոպիա, գայլամարդութիւն, *տեսակ մը հիւանդութիւն է, որով վարակուած մարդը կ'երեւակայէ ինքզինք գայլի փոխարկուած, կամ ուրիշ որ եւ է կենդանիի՝ զոր շատ կը սիրէ կամ շատ կ'ատէ։*

Այս ախտով տառապեցան Նաբուքոդոնոսոր Բաբելոնի Թագաւորը — *Ն. Ք.* 604–561 — *որ «արջառ»ի մը փոխարկումը կը տեսնէր իր մէջ.— Դան. Դ,* 25–30. *եւ Հայոց Տրդատ Թագաւորը՝ որ «խոզ»ի մը կերպարանքը երեւակայեց իր վրայ։*

Աւելին կարելի է նկատել նաեւ վերջամնացութիւն մը հոգեփոխութեան հաւատալիքին հին ժողովուրդներուն մէջ։

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ։

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ: — *Բառը յունարէն է, եւ կը նշանակէ* Բարի Հրեշտակ *կամ* պատգամաբեր: *Մեր հնագոյն պատմիչներէն մէկն է Ագաթանգեղոս։ Ըստ գրաւոր աւանդութեան՝ նա եղած է Հռովմայ քաղաքացի, ուսած է հռոմ եւ յոյն դպրութիւն, եւ հայերէն լեզուն, եւ ապա դարձած քարտուղարը Հայոց Տրդատ Թագաւորին։ Իր անձնաւորութիւնը սակայն մատենագրական քննադատութեան առարկայ է եղած։*

Իր անունով մեզի հասած գործը կը բաղկանայ հետեւեալ չորս մասերէն. — 1. Բուն պատմականը, *որ փոքրագոյն մասն է, եւ կը բովանդակէ Մեծն Խոսրովի պատերազմները, «Տրդատի կեանքին ինչ ինչ պարագաները, հալածանքի հրովարտակները, մանաւանդ անոր դարձի գալէն յետոյ պատահած իրողութիւն-*

նէրը՝ մեհեաններու կործանումը, Ս. Գրիգորի Կեսարիա երթալը ձեռնադրութեան համար, եւայլն. եւ այս բոլորը «Ազգային բերանացի աւանդութիւններէ քաղուած», ինչպէս կ'ենթադրէ Դուրեան Սրբազան.— Տես «Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան» էջ 75.— 2. Վկայաբանութիւն Ս. Գրիգորի, ուր վկայաբանական ոճով — երեւակայութեան ստեղծագործութիւններով — կը նկարագրուին Գրիգորի եւ Տրդատի խօսակցութիւնները գինարբուքի սեղանին վրայ, առաջինին կրած բազմապիսի չարչարանքները, Արտաշատի խորվիրապը նետուիլը, անկէց ելքը, տեսիլը, եւայլն.— 3. Վկայաբանութիւն Հռիփսիմեանց, ուր նոյն ոճով արձանագրուած են կոյսերուն ճամբորդութիւնները, հայ հողին վրայ Տրդատի հետ ունեցած ոգորումները Հռիփսիմէին, անոնց չարչարանքներն ու նահատակութիւնը.— 4. Վարդապետութիւն Ս. Գրիգորի, որ քարոզաձեւ երկար ցուցադրութիւն մըն է քրիստոնէական-վարդապետական խորհրդածութիւններու: Վերջին երեք մասերը «տարբեր աղբիւրներով ձեւացած են հայ թարգմանչին (Կորիւն) ձեռքով»:

Գործն ամբողջ, արդարեւ, գրուած է յունարէն լեզուով, եւ ապա հայ գրչի մը — ըստ Դուրեան Սրբազանի՝ Կորիւնի — կողմէ հայերէնի թարգմանուած, եւ միութեան մը վերածուած՝ պատմական մասին հեղինակ Ագաթանգեղոսի անունին տակ:

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ.
ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԼԵԶԵՐ.

Ա. — ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ:

1. — ՄՈՒՏՆ Ի ՎԻՐԱՊՆ

Այսօր ցնծութեամբ կը զուարճանայ սուրբ Եկեղեցին,
Այն աստուածատունկ եւ եդեմային դրախտը ծաղկած՝
Ուրմէ տրուեցաւ մեզ Տէր Գրիգորիս՝ տունկն անմահութեան.
Եւ սա ալ լեցուց ամբողջ տիեզերքն իր պտուղներով:

Բարունակ է նա ողկուզաբեր ճշմարիտ որթին,
Եւ մըշակուած է հայրական աջովը աստուածային.
Անկից է բըխած մեր տրտմած ցեղին բերկրանքի բաժակն՝
Ուսկից խըմելով զմայլեցանք հոգւոյ ուրախութիւնով:

Գարնանաբեր նա հնչումն է հովին այն հարաւային,
Ծառագայթն առած Հոգւոյն կըրակովը աստուածային՝
Որով հալեցաւ կռապաշտութեան սառն հիւսիսաբնակացն՝
Որոնք ծաղկափթիթ եղան գիտութեամբը աստուածային:

Դրախտ մը նորագուարճ տընկըւեցաւ մէջ Հայոց աշխարհին
Տաժանքով ջանքի քրտինքովը Տէր Գըրիգորիսի,
Ոռոգուած հոսուն վտակով քարոզի ճշմարիտ Բանին,
Լեցուած ծաղկաւէտ եւ հըրաշագեղ տունկերով համակ:

Երկնային լոյսի մը պէս ծագեցար դուն երկրի վըրայ,
Կեանքի արփիին փայլիւնէն առած քու պայծառութիւնդ,
Որով վտարուեցաւ թանձրամած խաւարն Հայոց մեր ազգին՝
Որ կարողացաւ տեսնելու լոյսը Սուրբ Հոգւոյն շնորհքին:

Զօրքերը հրեղէն զըւարթութիւններու անմարմին դասին՝
Պարակից եղած հողանիւթ բնութեան հետ մեր՝ կը ցնծան,
Որ մեր Տէր Աստուածը մեզ ընծայեց Տէր Գրիգորիսն՝
Նըւիրելու մեզ՝ մանուկներս ի փառս ուղիղ հաւատքին:

Է նա կերպարանքը բարետեսիլ անեղ Բարիին,
Այն՝ որ հովուապետն եղաւ մեր բարի՝ Տէր Գրիգորիոս,
Եւ իր քաղցրահունչ ձայնովը դարձուց հօտը մոլորեալ,
Ժողվելով զանոնք բոլորն հօտին մէջ ճշմարիտ Հովուին:

Ընտրուած Աստուծմէ՝ քահանայապետը դու անարատ,
Եւ ճշմարտապէս ալ քարոզիչը Աստուծոյ Բանին,
Զմեզ ընծայեցիր Աստուծոյ՝ իբր նոր, մաքրուած ժողովուրդ,
Հըրաւիրելով մասնակցիլ փառքին վերին Սիոնի:

Թագը պարծանքի կազմելով յաւէտ դու Արշակունեաց
Քու վարքուբարքովդ առաքելական, Տէր Գրիգորիոս,
Դուն յօրինուեցար նահատակութեան գոյն գոյն ակունքով,
Վայելուչ պըսակ հիւսելով այսպէս սուրբ Եկեղեցւոյն:

Ժառանգորդ եղար դուն քու հայրենի սեփական հօտին՝
Որը վինակուած էր Թադէոսի սուրբ առաքեալին,
Դուն պարգեւական զաւակ կենդանի ճշխարքին անոր,
Եւ շընորհներով լեցուած շառաւիղ՝ խնդրուած աղօթքով:

Ինքըդ փըթթեր արմատէ ծաղկած վարդ կարմըրերփեան,
Լեցուըիր դուն, ով առաքելաշնորհ Տէր Գրիգորիոս,
Անոյշ բուրումով բովանդակ աշխարհը մեր Հայաստան,
Եւ այսպէս բերիր յայտնեցիր մեր մէջ «հոտը գիտութեան»:

Լուսապայծառ դու ծաղիկ երեւցար մեր աշխարհին մէջ,
Ով դու բըժիշկը մեր հոգիներուն՝ Տէր Գրիգորիոս,
Աստուծոյ տան մէջ տնկուած քաղցրահամ դու արմաւենի՝
Որ հաւատաւոր մանկանց պըտուղովն է պարարտացած:

Խոստովանող դու ճշմարիտ վըկայ Յիսուս Քրիստոսի,
Եւ բազմաչարչար նահատակ արի Տէր Գրիգորիոս,
Մարմնիդ վրայ կրեցիր պակասը Տիրոջ չարչարանքներուն.
Արդ, Եկեղեցին կը ցնծայ ի փա՛ռս Սիոնի որդւոց:

Ծընող հոգեւոր աստուածանըման սիրով տոգորուն,
Ով գորովագութ դու հայր պարծանքի Տէր Գրիգորիոս,
Չարչարանքներով մարմնիդ մաքրեցիր զմեզ մեղքի աղտէն,
Եւ քու լուսափայլ խօսքերովըդ մեզ ծընար որդիներ:

Կերպն ու պատկերը Միածին Որդւոյն փառաւոր լոյսին,
Մարտիրոս յաղթող եւ անպարտելի Տէր Գրիգորիոս,
Ոտքիդ երկնագնաց թաթերուն երկաթ բեւեռներ զարկին,
Որպէսզի դուն ալ Աստուծոյ վախին մէջ բեւեռես զմեզ:

Հայաստանեայց հայր՝ ընտրուած հեղինակը մեր հաւատքին,
Քու ճգնողական վարքովդ յայտնի Տէր Գրիգորիոս,
Սրբասուն մարմնիդ սրունքն արիւնահոս կոճղով ոլրեցին,
Որպէսզի եւ դուն հաւատքի վէմին վրայ հաստատես զմեզ:

Զայնով մաղթանքի քու յիշատակդ կը տօնենք այսօր,
Ով լուսաւորիչ մեր հոգիներուն Հայր Գրիգորիոս,
Կախաղանի հետ երկաթ կապիններ՝ ծանր, դառնակսկիծ՝
Քու գետնատարած կրկընուած ծունկերդ ընդունեցին:

Ղեկովն հաւատքի դուն այս աշխարհի փոթորկոտ ծովէն
Անցար մարմինովդ այդ վըշտակիր, Տէր Գրիգորիոս,
Եւ աստուածակիր բարձքն անդամներուդ ջարդուեցան տանջքով,
Որ հոգիներուս անդամներն լուծուած հաստատես կրկին:

Ճշմարտութեան Հոգւոյն հանճարովը լեցուած յաւէտ,
Եւ դարձած աղբիւրը շնորհներու, Տէր Գրիգորիոս,
Գլխիվայր կախուած ջրի պարպատումով եւ ուռուցումով
Խիստ չարչարուեցար, որ ըզմեզ լըւաս մեղքերու աղտէն:

Մաքըրողական աղն ես համեմիչ դու Հայաստանեայց,
Ով արիաբար մշտարթուն հսկող Հայր Գրիգորիոս·
Կրեցիր աղն ողիդ՝ որ աստուածային օրէնքն էր բեռցած,
Որով նաեւ մեր վրայէն վերցուցիր բեռները մեղքին:

Ցեռումով ոսկի թանկ, ակունքներու հետ մարգարտաշար՝
Կը հիւսենք թիւը չարչարանքներուդ, Տէր Գրիգորիոս·
Գելոց անիւով, առասաններով եղար չարատանջ,
Եւ դանդանաւանդ, գել դըրին բերնին քու աստուածարան:

Նահատակ բարի որ ընտրուեցար Յիսուս Քրիստոսէն,
Զինուոր՝ երկնաւոր մեծ թագաւորին Տէր Գրիգորիոս,
Գլխիվայր կախուած տարիր քաջաբար շունչը դառնահոտ,
Որպէսզի ուղղես գնացքը ոտքերուն մեր՝ դէպ ի երկինք:

Շառաւիղ՝ լոյսով զարդարուած՝ կեանքի այն ճանապարհին,
Դէպ ի աւետեաց երկիրն յառաջող Տէր Գրիգորիոս,
Քացախով խառնուած մոխիր շնչեցիր դուն հոգին շնչող,
Որպէսզի մեզի պարգեւես օծումը ուրախութեան:

Ոսկիով ձուլուած այն գերազոյն եւ պատուական գլխուն
Համանման ոսկի ես քու հոգիովդ, Հայր Գրիգորիոս·
Աստուածազարդ գլխուդ կռուփի հարուածով ճմլեցին մամլով,
Որով բարձրացան մեղքով կորացած գլուխները բոլոր:

Զնաշխարհիկ պարծանք բընաւին դու մեր հողեղէն բնութեան,
Զարչարանքներու ցաւին տոկացող Տէր Գրիգորիոս,
Տանջող տատասկով, քերող քերանքով, հալած կապարով
Խանձակէզ եղան նշխարները քու սուրբ ոսկորներուդ:

Պարակիցը դու երկնային զօրքին հոգեղէն գունդին,
Եւ պարածածկուած սրբափայլ զգեստով Տէր Գրիգորիոս,
Լեցուն դառնաշունչ օձերով՝ տղմուտ խորվիրապին մէջ
Իջար, որպէսզի ազատես ըզմեզ ալ չար վիշապէն:

Ջերմեռանդօրէն աղօթող մը դու, եւ վաստակաւոր
Մ'հոգեւոր սիրով, տառապած յոյսով, Տէր Գրիգորիոս.
Զմեզ՝ որ երկինքէն մեղքերու վէրքով անդունդն ենք ինկեր.
Վեր, վեր բարձրացուր քեզ հետ երկնային խորաններուն մէջ:

Ռետին քաղցր է ան՝ շընորհուած վերէն՝ Աստուծմէ մեզի,
Տասնհինգ տարիներ խորվիրապին մէջ ապրած նգնութեամբ,
Ուսկից սուրբ տեսլով մ'ելած՝ բըժըշկեց ողջ դիւահարները,
Լուսարուխ խօսքով զանոնք հաւատքի մէջ հաստատելով:

Սոսկում պատճառող տեսիլն այն վերէն քեզ յայտնըւելով՝
Մարգարէահրաշ հոգիով պայծառ տեսանող եղար
Երկնային յարկին եւ վերին լոյսին բացուած խորանին՝
Որուն մէջ մարդիկ խառնըւած էին զօրքին հետ հրաքուն:

Վարդագոյն արեամբը վըկաներուն մեր Տէր Աստուծոյն՝
Մեղքերու աղտէն մաքըրուեցաւ չինչ բովանդակ երկիրս,
Ուր հիմնըւեցաւ, շինուեցաւ խորանը խորհրդաւոր,
Տէրունի տաճարն՝ ուսկից բխեցաւ մեզ քաւութեան աղբիւր:

Տեսանող բարի դու հանդիսացար Աստուծոյ տունին,
Եւ քեզ շնորհուեցաւ որպէսզի ըլլաս, Տէր Գրիգորիոս,
Բագնաց կործանիչ, մեհենաց քանդիչ՝ զօրութեամբ խաչին,
Քահանայապետ ընտիր՝ յայտնութեամբը աստուածային:

Բարունին էր որ իր հըրամանով կոչեց զքեզ վերէն
Առաքելական աթոռին Հայոց, Տէր Գրիգորիոս.
Եւ դու յորդ խօսքով՝ հոգեւոր ծնունդով՝ լուսաւորեցիր
Հայաստանն, այնտեղ Աստուծոյ խորան շինելով շըքեղ:

Ցանկալի եղար անմարմին վարքով սերովբէներուն,
Ինքդ ալ ապրելով մաքրափայլ մարմնով, Տէր Գրիգորիոս,
Անապատական՝ նըման Յովհաննու եւ Եղիայի,
Եւ աստուածային օրէնք պատգամող՝ մեծ Մովսէսի պէս:

Իփւծող մեղքերով տանջուող տառապեալ այս որդիներուդ
Դուն այժմ եւ յաւէտ աստուածագութ ծնող, Հայր Գրիգորիոս,
Խնդրէ երկնաւոր Հօրմէն աղօթքի քու հայցուածներովդ՝
Կատարել ընթացքը մեր այս կեանքին ուղղափառութեամբ:

Փրկաւէտ մահուանն Անոր՝ որ եղաւ Բանը Կենարար՝
Դուն ինքըդ եղար վըկայ կենդանի, Տէր Գրիգորիոս,
Հայցէ Հօրմէն ծնած Միածին Որդի՝ ճշմարիտ Լոյսէն՝
Որ լուսաւորէ ըզմեզ գիտութեամբն իր աստուածային։

Քընար քաղցրախօս դու աստուածային ճշմարիտ Հոգւոյն,
Ցօղինուած մարմնով եւ մասունքներով քու մաքուր հոգւոյդ,
Հայրաբուխ Հոգւոյն՝ որ փառակից է Որդւոյն՝ աղօթէ,
Որպէսզի սրբէ նա ըզմեզ բոլորս մեր յանցանքներէն։

ՅՈՎՀ· ԵՐԶՆԿԱՑԻ

* * *

1· Այսօր կ'տօնէ Եկեղեցին ուրախութեամբ յիշատակը Սուրբ Գրիգորին,
Որուն ձեռքով լուսաւորուած պայծառացաւ վայելչօրէն,
Ոսկեհուռ ըզգեստներով զարդարուած ու պըսակուած·
Օրհնեցէք, ով մանուկներ, մեր թագաւորը Քրիստոս։

2· Այսօր կ'ցնծան ,լոյսի որդիքը նորածնած՝ յուշովը Սուրբ Լուսաւորչին,
Որուն ձեռքով հրաւիրուեցան հարսանիքին անապական,
Մուտք գտնելու առագաստին մէջ լուսեղէն՝ փեսային հետ երկնային·
Օրհնեցէք, ով մանուկներ, մեր թագաւորը Քրիստոս։

3· Այսօր քահանաները՝ հոգեւոր պատարագին սպասաւորներ՝
Կը մեծարեն սուրբ քահանայապետն,
Իր միջոցով հաղորդուելով անոնց հետ՝ որ են երկնային քահանաներ։
Օրհնեցէք, ով մանուկներ, մեր թագաւորը Քրիստոս։

4· Այսօր վեր՝ դէպ ի անոնք փոխադրուելով՝
Ան կը մտնէ Սրբութեան մէջ սուրբերուն,
Որ Տիրոջ մօտ բարեխօսէ միշտ մեզ համար·
Օրհնեցէք, ով մանուկներ, մեր թագաւորը Քրիստոս։

2· — *ԵԼՆ Ի ՎԻՐԱՊԷՆ*

1· Ճշմարիտ արմատ դու օրէնքներուն այն աստուածային,
Եւ հիմն հաւատքին մարդկային ազգին, ով Տէր Սուրբ Գրիգոր,
Քու պաղատախառն աղօթքներուդ մէջ մեզի համար ալ հայցէ Քրիստոսէն։

2· Աստուծմէ ընտրուած դու ճշմարիտ քահանայապետ,
Հովիւ հոգեւոր բանաւոր հօտի, ով Տէր Սուրբ Գրիգոր,
Քու պաղատախառն աղօթքներուդ մէջ մեզի համար ալ հայցէ Քրիստոսէն։

3· Պըսակ վայելուչ դու Քըրիստոսի Եկեղեցիին,
Յաւիտենական կեանքին առաջնորդ, ով Տէր Սուրբ Գրիգոր,
Քու պաղատախառն աղօթքներուդ մէջ մեզի համար ալ հայցէ Քրիստոսէն։

*

4· Դու որ կոչումով քրիստոսանըւէր ծագեցար իբրեւ արեգակ,
Լուսաւորելու Հայաստան աշխարհն աստուածգիտութեամբ,
Ով Տէր Սուրբ Գրիգոր, դու բարեխօսէ մեր հոգիներուն համար անդադար:

5· Դու որ ճգնութեամբ առաքինացէր
Փոխադրըուեցար երկնի լուսեղէն խորաններուն մէջ,
Ով Տէր Սուրբ Գրիգոր, դու բարեխօսէ մեր հոգիներուն համար անդադար:

6· Քեզմով Քրիստոսի եկեղեցիները պայծառացան,
փառաւորելով Սուրբ Երրորդութիւնը միասնական,
Ով Տէր Սուրբ Գրիգոր, դու բարեխօսէ մեր հոգիներուն համար անդադար:

* * *

1· Իջաւ Միածինը Հօրմէն, եւ փառքի լոյսն Անոր հետ,
Ձայներ հնչեցուց Սանդարամետն անդունդէն:

2· Մեծ լոյսն տեսնելով Հայրապետը Գրիգոր՝
Ցայտնեց ցնծութեամբ հաւատացեալ արքային.—

3· « Եկէք որ շինենք մենք սուրբ խորանը լոյսին,
Ձի ասով մեզ ծագեցաւ լոյս աշխարհին մէջ Հայաստան »:

* * *

1· Հրաշափառ Աստըւած եւ միշտ բարեխնամող
Որ կանխագիտութեամբ Հայաստանեայց փրկութիւնը սկզբնաւորեցիր,
Այն Պարթեւական մեղապարտ ազգէն լուսաւորիչ մեզ շընորհելով,
Ուստի զմեզ առոր բարեխօսութեամբ ապրեցուր, Փրկիչ,
Այժմ, եւ ահաւոր օրը գալուստիդ:

2· Հրաշալի զարմացմամբ երանելին Սուրբ Գրիգոր,
Անտանելի չարչարանքները յանձն առաւ,
Տասնհինգ տարի վիրապին մէջ օձերուն հետ բընակեցաւ անդընդային
[տանջանքներով·
Ուստի զմեզ առոր բարեխօսութեամբ ապրեցուր, Փրկիչ,
Այժմ, եւ ահաւոր օրը գալուստիդ:

3· Հրաշագործ Քու խօսքովդ եւ մեծ ողորմութեամբ,
Ելլելով բժշկեց հարուածեալները դիւաբախ սաստերէն,
Երկրպագու դարձընելով բոլորը Սուրբ Երրորդութեանդ·
Ուստի զմեզ առոր բարեխօսութեամբ ապրեցուր, Փրկիչ,
Այժմ, եւ ահաւոր օրը գալուստիդ:

1․ Լեռներ դուք բոլոր ցնծացէք այսօր գերազանց լերան՝
Սեպուհի փառքին վրայ մեծապայծառ,
Վասրնգի անոր մէջ բընակեցաւ Սուրբ Գրիգորիոս՝
Որ Հայաստանեայց սուրբ Եկեղեցւոյ սիւնն է լուսեղէն.
Ուստի եւ նա ալ կը ցնծայ փառքով վերին Սիոնի:

2․ Կ'խնդայ աւելի խորին խորհուրդով նա քան բարձր Մասիսը Արարատեան.
Զի հոն հանգչեցաւ Սուրբ Գրիգորիոս՝
Տապանն ապրեցնող մեղքի հոսանքէն Հայաստան ազանց.
Որով կը փրկուինք նաեւ մենք ընդմիշտ ջրերու հոսանքէն:

3․ Գերապանծ լոյսով կը բերկրի զըւարթ Սեպուհի լեռը նըման Սինայի.
Զի այնտեղ կեցաւ կամարն ամպեղէն Սուրբ Գրիգորիոս՝
Գերահրաշ լոյսով զարդարուած համակ նըման Մովսէսի.
Որով կը փայլին երեսներն անոր Հոգւոյն շնորհներով:

4․ Հրեղէն զօրքերով ծրափակ կը պահուի
Կարմեղատեսիլ հանգիստի լեռը Սուրբ Գըրիգորի.
Եւ հոգեւոր Հօր սուրբ Լուսաւորչի մաքրափայլ աղօթքն՝
Իբր կենդանի կառք՝ կ'ըլլայ մեր պարիսպն.
Որով եւ մենք զինք կը բռնենք Տիրոջ մօտ միշտ բարեխօս:

5․ Համանըման է կայծակնամաքուր սուրբ մարգարէին՝
Ամովսի որդի մեծ Եսայիին՝ Տէր Գրիգորիոս.
Հոգւով կենդանի տեսանող եղաւ
Կենդանիներու կիզիչ՝ վեցթեւեան սերովբէներուն.
Եւ անդնդախոր ծովը երկինքին կամար յօրինեց:

6․ Յիսուսի աջովը շընորհաբաշխ պատիւ ըստացաւ լեռը Սեպուհի՝
Սանիրայի պէս եւ Աեհրմոնի.
Եւ լոյսի Աղբիւրն անկից բըխեցուց բարեհամ ջուրեր
Եւ յորդախաղաց վազող վըտակներ.
Որով կը ցնծայ երկիրս բերքերով արմըտիքներու:

7․ Կոյսը ծնանելով Յիսուսը այրին մէջ Բեթղեհեմին՝
Եւայի դուստրերը խրախուսուեցան ըլլալ կուսութեամբ մայրեր
[Քրիստոսի.
Այսպէս ծագեցաւ խորհուրդն այդ պայծառ երկնանման լերան
Մանեայ այրին մէջ՝ մաքրագեղ վարքով.
Որով կը սրբուինք միշտ մեղքի աղտէն:

8․ Խաչեալի խորհուրդը Գողգոթայի գերահրաշ տեղին
Ծածուկ՝ այդ լերան մէջ կը տեսնուի,
Արքայական զէնքն՝ ըսպանման գործիք՝ կեանքի արքային՝
Փոխակերպուելով կեանքի գործիքի.
Որով պիտի զմեզ փրկէ նա մահէն յաւիտենական:

9· Սեպհի սեպհական փառքի խորհուրդն այն
Ցայտնութիւնովը Սուրբ Հոգիին մարգարէն գիտցաւ,
Որով կը հարցնէր թէ ո՞վ պիտի մնայ Տիրոջ խորանում
Եւ կամ բընակի Անոր լերան վրայ…
Ու տեսանք մենք թէ ճշմարտեցաւ այդ Սուրբ Գրիգորի վրայ:

10· Ամբիծը վարքով, արդարը հոգւով, խօսքով ճշմարիտն
Եւ սուրբը սրտով Տէր Գրիգորիոս,
Որուն ցանկացան սերովբէներու զօրքն հրեղէն բերանով՝
Երկինքէն երկրի վրայ խոնարհելով՝ տեսնելու համար ճգնողը
[մորմնով:
Տեղն ալ պատուած են անոր անունով:

11· Հսկող հովիւին՝ որ էր ճշմարիտ եւ քաջ Հովիւին պատկերն՝
Հովիւներն եղան հետեւող՝
Որ ամփոփեցին այդ մաքուր մարմինն այրին մօտ Մանեայ,
Իբրեւ դեղ–դարման ախտեր մաքրելու,
Որով կը սրբենք մեր հոգիները վիշապի թոյնէն:

ՅՈՎՀ· ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Բ· — ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ

1· — Ո Ս Կ Ի – Ո Ւ Ռ Ը

Երազ ըլլար թէ տեսիլ՝ Մեծ Արթունի լոյս հոգին
Վ,առ շողերէն կապոյտին մարդն էր երկներ Միածին,
Որ վայրէջքով մ'արծուեթռիչ՝ նայուածքն առած անհունէն՝
Անծանօթի խորհուրդին կը կաթկըթէր թովքն ամէն:

Երազ ըլլար թէ տեսիլ՝ Լուսաւորչի հոգին հուր
Ողջ աստղերէն Անոր կուռ կռաներ էր Ուռն ոսկեհուռ՝
Խորտակելու հընամի մեհեանին դուռը խեցի,
Ուր ուրուականը մռայլոտ Սանդարամետին կը յածի:

Եւ *ՈՍԿԻ–ՈՒՌՆ*՝ իր կայծերն կըծած շանթէն երկինքին՝
Փայլակնօրէն կ'իջեցնէ իր հարուածները ուժգին,
Մոխիրին տակ թաղելու հին հաւատքի նշխարները:

Կը զարնէ Ուռը–Ոսկի, կուց կուց կայծեր կ'ոստոստեն
Հին պաշտանքի քարերէն՝ համբոյրն առած հայ շուրթին,
Էջմիածինը կը յառնէ Սանդարամետէն այն մըթին…:

Գ· Ն· Տ·

2· — *ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԱՋԸ*

Լուսաւորչի Աջը սուրբ՝ դաստակներուն է Արարչին
Ըստեղծագործ կորովին: Մատներն անոր լուսածին՝
Ծաղիկներու հայկանոյշ միւռոնին մէջ թաթաղուն՝
Հոյզն օծութեան խաչադրոշմ հայ ճակատին կը գեղուն:

Լուսաւորչի Աջը լոյս՝ ճանանչն է այն Արարչին
Լուսածընունդ իմացքին: Իր օրհնութիւնն առաջին
Հայաստանեայց հոգիին խաղաղութիւն կը բաշխէ,
Որ շինութիւն ըլլայ հոն հայ սրտերով շափիւղէ:

Լուսաւորչի Աջն արի՝ Արարչին ձեռքն է բարի՝
Որ շնորհ ու սէր սփռելու համար ընդմիշտ կ'երկարի,
Որ Հայութիւնն ըլլայ *ՄԻ*՝ ներդաշնոյթով մ'յաւիտեան:

Կը շարժի Աջն այդ՝ համակ տրոփումներովն անապակ
Այն սրտերուն՝ որ լոյսին կարօտն ունին ու պապակ,
ԿԱԹՈՂԻԿԷ՛Ն կերտելու շունչովն ամբողջ Հայութեան:

Գ· Խ· Տ·

3· — *ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԿԱՆԹԵՂԸ*

Որ կը մեծնար, կը մեծնար, մինչեւ կ'ըլլար այգ մը նոր···
Երկնի անթիւ աստղերէն մերն է միայն անիկա···
Ամէն գիշեր վերը հոն Արագածի գլխուն վրայ
Ան կը շողայ առանձին, այնքան անջատ միւսներէն՝
Որ ուրիշ ձեռք մը կարծես զանի վառեց գաղտնօրէն···:

Զանի վառեց ու կախեց հոն մեզ համար, յաւիտեան·—
Ան կանթեղն է՝ լոյս առած Լուսաւորչէն Հայութեան,
Անկէ լցուած, անոր ջինջ արտասուքէն՝ իւղի տեղ,
Պըլպըլացող քաղցրութեամբ, պըլպըլալիք միշտ կանթեղ···

Այդպէս հաւտաց ու այդպէս դեռ կը հաւտայ հայ Հոգին՝
Որ միշտ դարձաւ, նայեցաւ ու յառեցաւ անձկագին
Առտուն ձիւնոտ Մասիսին ու գիշերներն ալ՝ անոր···:

Այսպէս եւ ես, ով մեծ Սուրբ, հաւատարծարծ կանթեղիդ
Ներքեւ կանգուն՝ ըզգացի հոգւոյս մէջ շողն իր վըճիտ՝
Որ կը մեծնար, կը մեծնար, մինչեւ կ'ըլլար այգ մը նոր···

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Վ· — ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ԿԱՆԹԵՂԸ

Կէս գիշերին կանթեղը վառ
Կախ է ընկած երկընքից.
Լուսաւորչի կանթեղն անմար
Հայոց մթնած երկնքից:

Կախ է ընկած առանց պարան
Արագածի կատարին,
Ու սեղանից եսկայական
Լոյս է տալիս աշխարհին:

Լոյս է տալիս երկար դարեր,
Ու վառւում են միշտ անշէջ
Սուրբի մաքուր արցունքները
Իւղի տեղակ նորա մէջ:

Ոչ մարդկային ձեռ կը հասնի
Էն ահաւոր բարձունքին,
Եւ ոչ քամին կը հանգցընի՝
Վիշապ–քամին ահագին:

Երբ պատում է մութ խաւարը
Չընաշխարհիկ մեր երկրին,
Երբ տիրում է ահն ու վախը
Թոյլ, կասկածոտ սրտերին,

Ով անմեղ է, լիքը սիրով
Ու հաւատով անսասան,
Ով նայում է վառ յոյսերով
Դէպ ի Հայոց ապագան,—

Նա կը տեսնի էն մ·տավառ
Ջահը կախուած երկնքից,
Անես Աստծոյ աչքը պայծառ
Հսկում է ցած երկնքից:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Բ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

— 1 —

ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

« Ուրախ եղայ երբ ըսին ինծի·— «Տիրոջ տունը պիտի երթանք»:
Մեր ոտները, ո՛վ Երուսաղէմ, քու դռներուդ մօտ առին կանգ,—
Երուսաղէմ, շինուած քաղաք, լի բնակչութեամբ իր շուրջբոլորն:
Այնտեղ կ'երթան ցեղերն ամէն, Տիրոջ ցեղերն՝ իբր ուխտաւոր
Տիրոջ անուան բարձրացնելու օրհնութիւններ անլռելի,
Օրհնութիւններ, զի այդպէս էր յանձնարարուած Իսրայէլի:
Հոն աթոռներ են զետեղուած՝ որ տեսնըւի դատ–դատաստան,—
Արքայական դատաստանի աթոռներն այն Դաւիթի տան:
Խաղաղութիւնը փնտռեցէք Երուսաղէմ մեծ քաղաքին,
Եւ շինութիւնը անոր, դուք՝ որ կը սիրէք զայն սրտագին:
Խաղաղութիւն թող ըլլայ մէջ պարիսպներուդ,
Գալատներուդ մէջ՝ անդորրութիւն:
Եղբայրներուս, ընկերներուս սիրոյն համար ես առ յաւէտ
Պիտի ըսեմ·— «Խաղաղութիւն ըլլայ քեզ հետ»:
Եւ Տիրոջ, մեր Աստուծոյն տան սիրոյն համար՝
Պիտի խնդրեմ քու բարութիւնդ ես անդադար:

ՍԱՂՄՈՍ, ՃԻԱ·

Քրիստոնէական այն ընկերակցութիւնը կամ կազմակերպութիւնը՝ որ իր մէջ ամփոփած է Հայաստան աշխարհի ամբողջ Հայութիւնը, Հայաստանի Հայերը, *կը կոչուի* ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻ:

Բոլոր այն հայերը՝ որոնք կը մկրտուին այս Եկեղեցւոյ աւազանին մէջ՝ կը նկատուին անխտիր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակներ:

Գաղափարական Եկեղեցին·
Մայր Հոգեւոր:

Այսպէս, Հայաստանեայց Եկեղեցին հաւաքական բարոյական անձնաւորութիւն մըն է: Ան իր մէջ կը մարմնացնէ ՄՕՐ ՄԸ *գաղափարական պատկերը՝ մայրական բոլոր ստորոգելիներով: Ան կ'երկնէ, կը ծնի, կը սնուցանէ, կը դաստիարակէ:*

Կ'երկնէ․ *զի կը պատրաստէ հոգիները այն ներշնչումներով եւ ներգործութիւններով՝ որոնցմով անոնք պիտի մտնեն քրիստոնէական կեանքի — Աստուծոյ Թագաւորութեան — սեմէն ներս ։*

Կը ծնի․ *խորհրդաւոր մկրտութեամբը սրբագործուած ջուրին՝ որ իր հետ կը բերէ անպայման «ի հոգւոյ» վերածնունդը մանուկին կամ երախային ։*

Կը սնուցանէ․ *երրեակ առաքինական հոյզերովը հաւատքին, յոյսին եւ սիրոյն, որոնք կը լրացնեն կենցաղական պայմանները մկրտեալին կամ «փրկեալ»ին ։*

Կը դաստիարակէ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ *իր զաւակներուն՝ նմանութեամբը Քրիստոսի նկարագրին ։ Եկեղեցւոյ դաստիարակութեան վախճանական նպատակն է, եւ պէտք է ըլլայ, մարդկային նկարագրին աստուածայնացումը ։*

Իր սէրը — ըստ որում հաւաքական է ինք — կը տարածէ ամենուն վրայ հաւասարապէս ։ Այդ սէրը աստուածային է, եւ չի տկարանար կամ նուազիր ։ Ընդհանրական է ան, ինչպէս Եկեղեցին ինքն է ։ Բարութիւնն ու չարութիւնը, երկու եզրերն են, արիական նկարագրի դրական ու բացասական կողմերը՝ որոնք չեն պակսեցներ չափն ու տարողութիւնը սիրոյ ընդհանրականութեան ։ Աստուած սիրեց ու կը սիրէ աշխարհը՝ անոր բարի եւ չար արարածներովը ։ Մանաւանդ այս վերջիններով, որոնց համար իր ՍԷՐԸ ՄԱՐՄԻՆ ԵՂԱՒ ։ *Եւ զոհուեցաւ ։ Զոհաբերուած այդ ծայրագոյն Սէրն է որ, իբրեւ նորոգուած կեանքի մը սկիզբը, ապրեցաւ ու կ'ապրի մարդկութեան մէջ ։ Ընդհանրական Եկեղեցիին մէջ ։ Ուստի եւ՝ Հայաստանեայց Եկեղեցիին մէջ ։*

⁂

Հայաստանեայց Եկեղեցին, իբրեւ կրօնական ընկերակցութիւն մը, կը ներկայացնէ նաեւ հոգեւոր ընտանիք մը ։ Իբր այս՝ ան ունի իր սեփական Տունը կամ բնակարանը ։ Ան կը կոչուի նաեւ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏՈՒՆ․ *զի հաւատացեալներու*

Եկեղեցւոյ շէնքը․ Տաճարը ։ Եկեղեցական ընտանիքը ։

հոգիները իրենց ներքին վճիտ ապրումներու արտացոլացումներով կը ստեղծեն հոն խորհրդաւոր մթնոլորտ մը՝ զոր կը ջերմացնէ աստուածային կենդանի շունչը ։ Նիւթական շէնքն է այդ կամ ՏԱՃԱՐԸ ։ *Մայր Եկեղեցին հոն է որ կը խմբէ իր զաւակները, սիրոյ հասարակաց արտայայտութեամբ մը — պաշտամունքով — որդեգրելու զանոնք երկնաւոր Հօր ։* ՄԷԿ *է Եկեղեցին*

իր բարոյական շինուածքով, բայց բազում են տաճարները՝ նիւթական կառուցուածքները: Այս տուներն ունին իրենց յատուկ կարգուսարքը, օրէնքներն ու կանոնները: Անոնք որ Եկեղեցիին զաւակներն են՝ կ'ենթարկուին այդ բոլորին:

Տունէն ներս եւ դուրս զաւակներ կան, ամենքն ալ հարազատ: Տունէն ներս ապրողները հաւատարիմներն են այն օրէնքներուն ու կանոններուն՝ որոնցմով տունը կը կառավարուի եւ կը պահէ իր ներքին ներդաշնակութիւնը: Տունէն դուրս մնացողները, առանց կորսնցնելու իրենց որդիական հանգամանքը, կը զրկուին այն առանձնաշնորհներէն՝ զորս կը վայելեն ներսինները: Ուղիղ չէ դուրս մնալ ինչ ալ եղած ըլլան չքմեղանքները կամ պատճառանքները՝ օտարանալու անկից: Տան անշքացման պատասխանատուութիւնը այնքան ներսի անտարբերներուն վրայ է՝ որքան դուրսի դժգոհներուն:

Հայաստանեայց այս տան մէջ չկայ, եւ պէտք չէ ըլլայ, հաւատաքննութիւն: Պատշաճ է, սակայն, որ տան ոգին, անոր բարոյական հիմքը, կազմեն նաեւ ոգին ու հիմքը իւրաքանչիւր տնեցիի անհատական նկարագրին: Չենք ուզեր ըսել թէ մտածումի եւ կարծիքի ազատութիւնը՝ Աստուծմէ պարգեւուած մեզի՝ կապտուած ըլլայ: Այսպիսի ազատութիւն մը, ընդհակառակը, մէկն է աւետարանական հիմնական սկզբունքներէն: Եկեղեցին բռնաբար չի պարտադրեր, եւ չի կրնար պարտադրել, հաւատք: Կը բացատրէ արժէքը հաւատքին, եւ անոր կ'առաջնորդէ: Այս հաւատքը հիմնուած պէտք է ըլլայ քննութեան ոգիին վրայ: — «Քննէ եւ տես»,— այս է ողջմիտ նշանաբանը Եկեղեցիին: Անկից դատ, կրօնական բարձրագոյն եւ վերացական կոչուած ճշմարտութիւնները — Աստուած, հոգի, յաւիտենութիւն, բարոյական, խղճմտանք, տեսիլ, եւայլն — հաստատել ձեւերէ ու բանաձեւերէ աւելի հոգի են եւ կեանք: Այդ հոգին ու կեանքը կ'առնեն իրենց զանազան կաղապարները, համաձայն այն մտքին՝ զոր Եկեղեցւոյ զաւակ մը, կամ որ եւ է անձ, կը ժառանգէ իր բոլոր բնածին հակամիտութիւններով: Կը ժառանգէ ու կը մշակէ զանոնք: Մտքի մոլորանքը կամ տարակոյսը՝ որ մերթ ընդ մերթ կրնայ սողոսկիլ հոգիէն ներս, չի զրկեր ենթական իր որդիական իրաւունքներէն: Կայ հայրական նայուածք մը՝ որուն տիեզերական տարողութիւնը անկարող է ընդգրկել մարդկային սահմանափակ ըմբռնումը: Միայն մայրական աչքն է որ չափով մը կը բացատրէ զայն: Եկեղեցի մը կը դադրի մայր ըլլալէ՝ եթէ այդ նայուածքը չափելու եւ խորաչափելու ընդունակ աչքը չունի: Հայաստանեայց

Եկեղեցին մայր է այդ սիրով. Թուլատու եւ ներող սիրով: Դժուար թէ այս զօրութեան մէջ ողջմտութիւնն ուզէ տեսնել տկարութիւն:

Հայաստանեայց Եկեղեցին Ընդհանրական եւ ազգային:

Հայաստանեայց Եկեղեցին, ինչպէս ընդհանրականը՝ որուն յաբակից մասն է ինք, կրօնական կազմակերպութիւն մըն է՝ ազգային դրոշմով: Իր հիմունքը կրօնական կեանքն է: Սէրը — անսահմանօրէն ծաւալուող եւ անսպառօրէն նուիրուող — այդ կեանքի կորիզն ու մնունդն է: Սիրոյ այս կեանքը, որ այնչափ ոլեղերական է որչափ յաւիտենական, խտացումն ու լրումն է այն բոլոր օրէնքներուն՝ որոնցմով կ'առաջնորդուի եւ կ'առաջնորդէ Եկեղեցին: Անհրաժեշտ է, սակայն, որ այս սէրը, որպէսզի պահէ իր ոլեղերական եւ յաւիտենական բնոյթը, իր ներշնչումներն առնէ վսեմագոյն գաղափարականէ մը: Եւ այս գաղափարականը, թէ իսկ անցեալէն գայ, հարկ է որ պատշաճի նոյնչափ ներկայի պահանջներուն: Որ կարենայ ազնուացնել, բարձրացնել, կատարելութեան ճամբուն մէջ դնել՝ իր կենսատու ներգործութեամբ՝ թէ անհատը եւ թէ ընկերութիւնը, հոդ չէ թէ տարբեր ուղղութիւններով:

Քրիստոս եւ Եկեղեցին:

Այդ գաղափարականը Քրիստոսի ԱՆՁՆ է, անգերազանցելիօրէն մեծ: Զի անոր մէջ տակաւին կը տեսնէ մարդկութիւնը՝ բազմազան դիտակէտներէ՝ ոչ միայն իր արժէքներու գումարութիւնը, այլ նաեւ աստուածային յատկութեանց հիանալի մէկ յայտնութիւնն ու համադրութիւնը: Սիրոյ խորհուրդը երբեք այդչափ լման գեղեցկութեամբ ու խորութեամբ կեանքի վերածուած չէ:

Եկեղեցին ոչ ծէս է, ոչ արարողութիւն, ոչ ալ պայմանադրական եւ պարտադրական դաւանանքներ: Կեանքի մը արտայայտութիւնն է այն: Քրիստոսի կեանքին. անոր երկնաւոր գերգգայութեանց եւ երկրաւոր փորձառութեանց: Անոր՝ որ «ՈՐԴԻ» մըն էր: Անոր՝ որ եղաւ եղբայր մը, «ընկեր» մը միանգամայն: Որդի մը՝ որ «ՀԱՅՐ» կը դաւանէր զԱստուած՝ որուն մէջ ու հետ կ'ապրէր: «ՓՐԿԻՉ» մը՝ որ եղբայր մը կը տեսնէ ամենուն մէջ, որոնց կը ծառայէ, եւ որոնց համար կը մեռնի: Իր կեանքն ու մահը կը բանան ծալքերը հոգեկան աշխարհի բոլոր առեղծուածներուն: — Ան «սերմանացան» մըն ալ է: Իր «մանանեխի հատը», ընդունարան-կորիզը ընկերային նոր ... տիպար կեանքի մը, նոր Թագաւորութեան մը, կը նետէ բոլոր եկող ու գացող հոգիներէն ներս: Կ'ապրի ու կը գործէ անոնց մէջ ու հետ: Իր յաւէտ կենդանի շունչով կ'ոգեւորէ զանոնք եւ հաղորդակից կ'ընէ

իրեն: Այս հաղորդակցութեան գիտակցութիւնը արդիւնք է Հոգեւոր վերծանութեան: Չէ կարելի ունենալ զայն երեւոյթներով:

Հայաստանեայց — ինչպէս Ընդհանրական — Եկեղեցւոյ զաւակը պիտի ԶԳԱՅ այդ ջերմիկ ու իրական հաղորդակցութիւնը: Ասոր մէջ է բովանդակ եւ ամենապարզ իմաստը աստուածաբանութեան: Ոչ դպրոցական — սկոլաստիկ — այն աստուածաբանութիւնը՝ որ Եկեղեցիին մարմինը կ՚ընէ բաժան-բաժան. կը քակէ անոր բարոյական միութիւնը: Այս հաղորդակցութեան զգացումը ներքին աստուածատեսութիւն մըն է: Այս տեսութիւնը ոչ տարազ ունի, ոչ ալ չափուած տարողութիւն: Եկեղեցւոյ զաւակը կը տեսնէ զԱստուած: «Մաքուր սրտին» առանձնաշնորհն է այդ:

Ծէս, արարողութիւն եւ դաւանանք արտաքին ազդակներ են լոկ, եկեղեցւոյ հաւաքականութեան համար գուցէ առաւելապէս կարեւոր: Խորհրդակներ՝ որոնցմով կրօնական կեանքի ներգործութիւնները կը ծորին հոգիէն ներս: Անոնք շնչափողներն են Եկեղեցիին՝ որուն շնչառութիւնը կը հնարաւորեն կամ կը դիւրացնեն աստուածադրած մթնոլորտի մը մէջ: Ինչ որ կուտայ կեանք՝ անոնց միջոցով ներթափանցուած շունչն իսկ է: Այդ շունչը կուգայ Աստուծմէ. զԱյն իրմով յայտնող Քրիստոսէն կը զեղու:

Առանց այս ազդակներուն ալ կեանքը կը պահէ իր արժէքը. բայց առանց կեանքի անոնք կը դառնան անզօր, անպէտ ու անիմաստ:

Հայաստանեայց եկեղեցին շեշտը կը դնէ — եւ պէտք է դնէ — կեանքին վրայ: Ներքին ապրումներ, բարձրաղոյն տեսիլներ, որոնք՝ գերծ թանձրապաշտ կոպտութիւններէ՝ իրենց լոյսն ու ջերմութիւնն առնեն կենդանի Յիսուսի շունչէն,— այս է ճշմարիտ կեանքը՝ զոր Եկեղեցին կրնայ եւ պարտի պահանջել: Այդ ապրումները, սակայն, այնքան վերացումներ են, յափշտակութիւններ — էքստազ — դէպ ի ծածկուած ճշմարտութիւնները, դէպ ի կատարելատիպը գաղափարական գոյավիճակի մը՝ որքան որոնումներ բնական եւ արուեստի գեղեցկութեանց, գիտական ծանօթութեանց, եւ հետապնդումներ շինիչ եւ վերանորոգիչ վայելքներու. եւ այնքան յատուկ են անհատին՝ որքան հաւաքականութեան:

Հայ Եկեղեցին է եւ պիտի մնայ շտեմարանը անհատական եւ ընկերային — հետեւաբար եւ ընտանեկան եւ ազգային — առաքինութեանց: Հայ Եկեղեցին, իբրեւ բարոյական անձնաւորումը ազգին լրութեան, մէջն ըլլալով նոյն իսկ բոլոր յարանուանական

հատուածները — Հռովմէականն ու Բողոքականը —, եւ անանուններու «ցրուած հօտերը»:

Ահա թէ ինչու Հայաստանեայց Եկեղեցին կը կոչուի՝ «Ընդհանրական»ին հետ՝ նաեւ ԱԶԳԱՅԻՆ: Եւ այնքան բնականօրէն այս երկու գաղափարական անուանակոչումները ներդաշնակուած են իրարու հետ, եւ կը լրացնեն զիրար: Եւ այս՝ շատ տրամաբանական կերպով մը.— Ընդհանրական է՝ զի քրիստոնէական է. ազգային է՝ զի հայկական է: Քրիստոնէական ոգի եւ հայեցի տարազ: Բայց այդ ոգին իսկ անցած է հայ կեանքի պրիսմակէն, ձեւացնելով ծիածան մը՝ որ հայ–քրիստոնէական է: Ազգային կենցաղ մը՝ անհատական, ընտանեկան, ընկերային՝ աւետարանական սկզբունքներու ներդրութեամբ յեղաշրջուած ու վերանորոգուած: Ազգային ոգի մը՝ քրիստոնէական շունչով ընդլայնուած ու ընդհանրացած: — Ահա մեր Եկեղեցին: Մեր Եկեղեցին՝ իր էութեան խորը:

Տամնաբանեայի մը մէջ ամփոփենք ինչ որ Հայաստանեայց Եկեղեցին կը պահանջէ իր զաւակներէն.—

ՏԱՄՆԱԲԱՆԵԱՑ ՄԸ.

Ա. — Ճանչնալ, եւ հետամուտ ըլլալ լաւագոյն ճանչնալու զԱստուած՝ իբրեւ տիրաբար ստեղծիչ, հայրաբար նախախնամող, եւ հզօրաբար ներգործող Ոյժը տիեզերական եւ յաւիտենական:

Բ. — Ճանչնալ, եւ հետամուտ ըլլալ խորագոյն ճանչնալու Օծեալ–Յիսուսը, իբրեւ պատմական եւ լման յայտնութիւնը Աստուծոյ փրկագործ «ԲԱՆ»ին, Մեծ Իմացականութեան:

Գ. — Ճանչնալ եւ իւրաշրջել ապրուած կեանքը Քրիստոսին՝ որ կը յայտնուի ու կը ներգործէ անհատին եւ հաւաքականութեան մէջ հաւասարապէս:

Դ. — Ճանչնալ եւ յարգել մեծ–հաւաքականութիւնը՝ որ կազմուած է Քրիստոսի անունով, եւ կը կոչուի Քրիստոնէական *ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ — ԿԱԹՈՂԻԿԷ — ԵԿԵՂԵՑԻ*, եւ որ իր մէջ կը բովանդակէ բոլոր ազգերն ու ցեղերը՝ իրենց ուրոյն յատկանիշներով եւ իրարու օղակուորուած *միեւնոյն* ոգիով:

Ե. — Ճանչնալ ու յարգել փոքր կամ ազգային հաւաքականութիւնները՝ որոնք իրենց ներշնչումն ու հոյզը կ'առնեն Ընդհանրականէն, ըլլալով անոր յարակից ու լրացուցիչ մասերը, եւ ունենալով *ՄԻԱԿ ՈՒ ՄԻԵՒՆՈՅՆ ԳԼՈՒԽԸ՝ ՅԻՍՈՒՍ–ՔՐԻՍՏՈՍ*:

Զ. — Ճանչնալ ու յարգել այս հաւաքականութիւններէն դուրս մնացածները, ընդնշմարելով նաեւ անոնց մէջ աստուածային յայտնութեան այլ եղանակներ՝ տարբեր չափերով եւ արժէքներով. — ըստ որում՝ Աստուած *ՀԱՅՐՆ է ԱՄԵՆՈՒՆ*:

է. — Ճանչնալ եւ խորապէս յարգել խիղճի ազատութիւնը՝ որ, սակայն, պէտք չէ խանգարէ կարգապահական ներդաշնութիւնը իւրաքանչիւր հաւաքականութեան մէջ:

ը. — Ճանչնալ եւ ապրիլ Աւետարանի համամարդկային խաղաղարար ու շինարար, զոհաբերութեան ընդունակ եւ Քրիստոսի խաչէն ներշնչուած Սէրը՝ իբրեւ միակ պայման անդամակցելու Եկեղեցիին:

թ. — Ճանչնալ եւ դաւանիլ Աւետարանի ոգիին ու տեսլականին իրականացման անհրաժեշտութիւնը՝ իբրեւ նախապայման ընկերային տիպար համակենցաղի մը, եւ ճշմարիտ *ԱՇԽԱՐՀԱԿՐԹՈՒԹԵԱՆ* — ոչ՝ քաղաքակրթութեան:

ժ. — Ճանչնալ ու դաւանիլ հրամայականութիւնը ընկերային կեանքի պահանջումներուն հաշտութեան՝ կրօնական կենցաղի յարացոյցներուն հետ: Զի այս կերպով միայն կարելի է լուծել օր աւուր ծնունդ առնող ընկերային նոր հարցեր, այլ եւ երկինքն ու երկիրը գաղափարական միութեամբ մ՛արժէքաւորել, եւ յաւիտենական կեանքը իր իսկական բովանդակութեամբ գնահատել:

Սա, անշուշտ, գաղափարական *Հայ Եկեղեցին է՝ զոր* իրականացնելու *ոգին ու ոյժը չեն պակսիր իրեն: Դէպ ի կատարելութիւն յեղաշրջումի յառաջընթացք մը՝ կեանքի եւ գործունէութեան կանոնը պէտք է ըլլայ նաեւ որ եւ է եկեղեցիի՝ որ կ՛ուզէ ծառայել իր բարձր կոչումին,* — ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ:

— 2 —

ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Ա. — ՀԱՅ ՏԱՃԱՐԸ

Ստոյգ է որ «Բարձրեալը չի բնակիր ձեռագործ տաճարներու մէջ»: Կասկած չկայ թէ «Ճշմարիտ երկրպագուները պիտի երկրպագեն Հօր՝ Հոգւով եւ ճշմարտութեամբ»՝ ամենուրեք: *Բայց մարդիկ պէտք ունեցեր են միշտ, ունին, եւ պիտի ունենան* համախմբուելու՝ *որոշ եւ պատշաճ վայրերու մէջ՝* միասնաբար *կատարելու իրենց կրօնական պաշտամունքը: Հոգեբանական անհրաժեշտութիւն մըն է ան՝ կարենալ ստեղծելու համար հաղորդակցութիւն մը Հոգիներու միջեւ, ինքնաթելադրութեան եւ իրերաթելադրութեան ոգեւորիչ հո–*

սանք մը յառաջ բերելու անհատին եւ համայնքին մէջ՝ հոգեւոր կեանքի մը փորձառութիւնները փոխանցելով իրարու: Ընթերցումներ, երգեր, աղօթքներ եւ քարոզներ, պարզ ու խոր ներշնչումներով թաթաւուն, կ'իրականացնեն ընտանի այդ հաղորդակցութիւնը, որ իր կարգին՝ կենդանի դրոշմով մը՝ կը գեղեցկացնէ տեսլական պատկերը երկնաւոր Հօր:

Այս համախմբարանները՝ քրիստոնէական իրականութեան մէջ՝ տաճարներն են, սովորաբար կոչուած նաեւ եկեղեցի, որ յունարէն էկկլիսիա բառն է, եւ կը նշանակէ ժողովարան: Մեր մէջ ժողովրդային լեզուն կուտայ անոր նաեւ «ժամ» անունը իբրեւ՝ տեղի ԺԱՄ–ատացութեան:

Հայ տաճարին կամ եկեղեցիին ճարտարապետութիւնն ունի ինքնուրոյն ոճ մը: Ան հաւանաբար կը մատնէ դրոշմը հեթանոսական ճարտարապետական ոճին մեհեաններու, կրած ըլլալով միայն որոշ բարեփոխումներ՝ պատշաճելու համար քրիստոնէական պաշտամունքներու պահանջներուն: Եթէ այսպէս է՝ ուրեմն, ըստ մեզ, Լուսաւորչի վերագրուած հիմնայատակ քանդումները սխալ է առնել իրենց բացարձակ դրականութեամբ, ինչպէս նախորդ գլխուն մէջ ալ գիտել տուինք: Աւելի բանաւոր է խորհիլ թէ ան կործանած ըլլայ բագինները — սատուածներու գոհարանները — իրենց կուռքերով եւ «սպատկեր»ներով, եւ անոնց տեղ կանգնած նոր Զոհի — Քրիստոսի — սեղանը՝ իր խաչով: Լուսաւորչի գործելակերպը՝ պահելու հինը նորի պատմուճանումով կամ տալու նորը՝ հինի պատշաճեցումով՝ բնական եւ գործնական ճամբով ընտելացնելու համար ժողովուրդին միտքը քրիստոնէական ճշմարտութեանց,— այս մտածումը կ'ընէ արդարացի:

Հայ ճարտարապետութեան ոճի ինքնուրոյնութիւնը կը կայանայ գլխաւորաբար իր կաթողիկէին մէջ: Տեսակ մը գոթական կոն, աւելի ճաշակաւոր ու խորհրդադեղ, որ իր խաչակիր գագաթով կը գմբեթանայ տաճարի տանիքին կեդրոնը, եւ երբեմն նաեւ զանգակատան վերեւ՝ որ կը բարձրանայ արեւմտեան դրան վրայ:

Տաճարի այս դրնէն ներս դաւիթն է: Վանդակորմ մը, կամ քարորմ մը կը բաժնէ զայն եկեղեցւոյ բուն մարմինէն: Այս մարմինը կը բաղկանայ երեք մասերէ.— 1. նաւը՝ իր զոյգ կողերով՝ ուր կը հաւաքուի ժողովուրդը. 2. ատեանը՝ իր զոյգ դասերով՝ ուր կը կանգնի պաշտօնէութիւնը, եկեղեցականներն ու դպիրները. 3. խորանը՝ իր բեմով եւ սեղանով:

Աւանը, իր աջ ու ձախ դասերով, քիչ մը բարձր է նաւէն կամ երդիկէն ուսկից զատուած է կիսամէջք բարձրութեամբ վանդակորմով: Երկու դասերուն մէջ՝ վանդակին առջեւ կը կանգնին եկեղեցականները: Աջ դասին գլուխը գետեղուած է եպիսկոպոսական աթոռը: Իւրաքանչիւր դասի մէջտեղ, դրակալի մ'առջեւ, կը շարուին գոյգ-գոյգ դպիրները՝ շարականներու դաս առ դաս երգեցողութեան յարմարութեան համար: Երկու դասերն ալ ընդհանրապէս կ'ունենան իրենց առանձին դասապետները:

Աւանը կը յատկացուի դպրաց դասին կամ երգչախումբին՝ Ս. Պատարագի եւ խմբովին երգեցողութեանց միջոցին:

Տաճարին արեւելեան ճակատն է խորանը (1), առանձին կիսամիջաչափ բարձր: Ցատակի յառաջամասը կը ձեւացնէ բեմը՝ որուն վրայէն կը խօսուի ընդհանրապէս քարոզը: Ասոր համար քարոզը կը կոչուի նաեւ բեմասացութիւն: Խորանին մէջտեղ հաստատուած է սեղանը՝ հանդչած սիւնաձեւ վէմքարի մը վրայ: Սա սկզբնաբար սովորական քառանկիւնի սեղանի մը նմանութիւնն ունէր, ինչպէս է տակաւին յունացը: Այժմ եռեւի կողմէն աստիճանաւորուած է: Աստիճանները՝ ըստ խորհրդաւորութեան `եւ յարմարութեան՝ 3–7 են թիւով: Ասոնց վրայ կը գետեղուին՝ պատշաճ շարուածքով՝ աշտանակներ՝ իրենց մոմերով, եւ ծաղկամաններ՝ ծաղիկներով: Միակ խաչ մը՝ առանց խաչեալին, եւ Աւետարան մը՝ դաստառակով, կ'ամբողջացնեն այս յարդարանքը: Միւռոնակիր արծաթապատ աղաւնի մը, միայն որոշ հանդիսաւոր օրերու, կ'աւելնայ ասոնց վրայ: Արծաթեայ եւ ոսկեայ զարդարանքներու յաճախանքը քաջալերելի չէ:

Սեղանին առաջամասին վրայ, ուր կը դրուին սկիհն ու Խորհուրդի տետրակալը, կը սփռուի մաքուր սպիտակ ծածկոց մը, եւ մերթ ասեղնագործուած դողնոց մը անոր ճակատէն վար:

Սեղանի յետակողմէն վեր կը բարձրանայ խաչկալը՝ որ կ'ըլլայ ընդհանրապէս կիսաբոլորաձեւ ճաճանչաւոր՝ գագաթը կրելով խաչ մը, ինչպէս անունէն կարելի է մակաբերել: Հնագոյն ձեւն է հաւանաբար գմբեթարդը կամ կաթողիկէն, հանգչած սեղանի չորս անկիւններէն վերամբարձ եւ քանդակուած չորս սիւներու վրայ: Խաչկալին մէջտեղ կը գետեղուի օծումով նուիրագործուած պատկերը Ս. Աստուածածնի՝ Յիսուս մանուկը գրկին մէջ:

(1) Հայ եկեղեցիներու դէպ ի արեւելք նայուածքը հաւանաբար հեթանոսական սովորութեան մը վերջամնացութիւնն է: Ան մեր նախնեաց արեւապաշտութիւնը կը յիշեցնէ:

Խորանին աջ ու ձախ պատերուն մէջ բացուած կան մէկ-մէկ կոյր պատուհանիկներ կամ խորշեր։ Առաջինը՝ որ կը կոչուի նաեւ ընծայարան — այսինքն՝ հաղորդութեան ընծաներու, «պատարագիքներու», ընդունարան, սահմանուած է սկիհին՝ նախ քան սրբագործումը, եւ երկրորդը այլ սպասներու։ Այս պատուհանիկներուն արեւելեան քովն ի վեր կը կախուին քշոցները։

Երկու դասերուն արեւելեան պատերուն վրայ — այժմ ընդհանրապէս հիւսիսային եւ հարաւային պատերուն վրայ — կը բացուին մէկ-մէկ դռներ՝ որ մուտքեր են փոքրիկ խուցերու։ Հիւսիսային խցիկը հին ատեն յատկացուած էր Ս. Խորհուրդի ընծաներու պատրաստութեան, ատոր համար ալ կոչուած՝ խորհրդանոց։ Այժմ պատարագիչի զգեստաւորման տեղն է։ Հոս է նաեւ մկրտութեան աւազանը։ Հարաւայինը յատուկ է սարկաւագներու եւ դպիրներու զգեստաւորման. թէեւ շատ տեղեր պատարագիչն ալ հոս կ՚զգեստաւորուի։

Բ. — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՍՊԱՍՆԵՐ, ԱՆՕԹՆԵՐ ԵՒ ԶԳԵՍՏՆԵՐ

Եկեղեցական սպասներն ու անօթներն են՝

1. Ս Կ Ի Հ, *որ հաղորդութեան բաժակն է, զանազան մետաղներէ շինուած, եւ յաճախ արուեստագիտօրէն բանուած խորհրդանշական նկարներով կամ զարդերով։ Կը բաղկանայ պատուանդանէ, մէջքէ եւ տաշտիկէ։ Վերջինիս մէջ կը լեցուի գինին՝ որ հասարակ լեզուով կը կոչուի* բաժկի *— բաժակի յատուկ։ Տաշտիկն ունի իր կափարիչը, սկաւառակի ձեւով՝ քիչ մը գոգացած,* մաղզմայ *կոչուած, որուն վրայ կը հանգչի սրբագործելի հացը կամ նշխարը՝ մինչեւ սրբագործումի վայրկեանը։ Հաւանաբար մաղզման խորհրդանշանն է զոհի սեղանին, որուն վրայ կը զենուի՝ խորհրդաբար՝ աստուածային ԳԱՌԸ՝ Յիսուս։ Մաղզմային վրայ ալ կը ձգուի ծածկոց մը՝ քառակուսի ազնիւ կտաւէ, եւ մերթ նրբօրէն ասեղնագործուած։*

2. ԲՈՒՐՎԱՌ, *որ կը ծառայէ խնկարկութեան թէ սովորական պաշտամունքներու եւ թէ սուրբ Պատարագի միջոցին։ Խնկաման մըն է ան խսկաղէս՝ իր խաչազլուխ եւ դմբեթարդ կափարիչով։ Այս երկուքը իրարու ագուցուած են երկար ու բոժոժակիր երեք շղթաներով, որոնց ծայրերը ամփոփուած են գոգաւոր խփիկի մը մէջ։ Չորրորդ շղթայ մը կը բռնէ խնկամանին կափարիչը եւ վեր ու վար կը շարժէ զայն ըստ պահանջման, մէկ ծայրն ալ անցուած ըլլալով խուփին վրայ բացուած մէկ ծակէն, եւ վերեւէն օղակով մը բռնուած։*

3. Խ Ա Չ, *որ նախաքրիստոնէական շրջանին ոճրապարտներու մահագործիքն էր՝ մէջտեղէն մէկը միւսին վրայ զետեղուած փայտի երկու կտորներէ ձեւացած «ազխսանման»։ Յիսուսի մահուամբ այդ կախաղանին վրայ՝ ան դարձաւ փրկագործութեան խորհրդանշանը՝ նուիրական եւ յարգանքի առարկայ քրիստո-*

նշաններուն համար։ Խաչը կը գործածենք իբրեւ յուշարար այդ մեծ խորհուրդին։ (1)։

4· ԱՇՏԱՆԱԿՆԵՐ, միատեղն կամ բազմատեղն ճրագակալներ՝ որոնց վրայ կը զետեղուին բարեպաշտներու կողմէ ընծայաբերուած մոմեր։ Ճրագը՝ իբրեւ ամէնէն եթերային նիւթը՝ ամէն կրօններու մէջ նկատուած է խորհրդանշանը աստուածութեան, աստուածային յատկութիւններու եւ ոյժերու, ճշմարտութեան, սրբութեան, մէկ խօսքով՝ այն բանին՝ որ կը լուսաւորէ եւ կը մաքրագործէ մարդկային հոգին։ Քրիստոնէութիւնը առաւելապէս շեշտած է լոյսին այդ նկարագիրը՝ դայն դարձնելով խորհրդանշանը լուսաւորող եւ փրկագործող Աւետարանին։ Քրիստոս ինքն ալ «աշխարհի լոյս» անուանեց ինքզինք։ Աշտանակները սեղանին վրայ, ինչպէս նաեւ ջահերը եկեղեցիներու առաստաղէն կախ տրուած՝ ահա այդ խորհրդանշական լոյսը տուող մոմերու յատկացուած անօթներն են։ Ասոնց կարգէն են նաեւ

5· ԿԱՆԹԵՂՆԵՐԸ։ Կանթեղ լատիներէն candela բառն է՝ որ կը նշանակէ փայլիլ, լուսաւորել։ Արծաթէ կամ ոսկիէ պատեանի մէջ դրուած ապակեայ ամանն է ան, ուր լեցուած ձէթին մէջ կը դրուի պատրոյգը կամ բուծինը՝ որ կը վառի։ Հայաստանեայց եկեղեցիներուն մէջ աւագ սեղանին առջեւ կամարէն կախուած կանթեղը՝ ըստ հնագոյն սովորութեան՝ կը մնայ միշտ վառ, եւ ասոր համար ալ կը կոչուի մշտավառ։ Ան աւանդաբար կ'ընծայուի Լուսաւորչի, եւ կը կրէ նաեւ Լուսաւորչի կանթեղ անունը։

6· ԿԵՐՈՆՆԵՐ, աշտանակներուն եւ կանթեղներուն նման ասոնք ալ ճրագակալներ են։ Բառը հաւանաբար յունարէն է, κερόν եւ կը նշանակէ եղջիւր։ Ասոնք փայտեայ ձողիկներ են՝ իրենց գագաթը կրելով մոմակալներ, եւ կը գործածուին ընդհանրապէս Աւետարանի ընթերցման ատեն անոր աջ ու ձախ կողմերը՝ տղոց ձեռքով բռնուած, նաեւ թափօրներու եւ այլ արարողութեանց մէջ։

7· ՔՇՈՑՆԵՐ, բաղկացած սկաւառակաձեւ եւ եզերքը բոժոժներով մետաղեայ գլուխէ մը՝ հորիզոնական դիրքով, եւ ագուցուած մարդահասակ ձողի մը։ Քրիստոնէական նախնական շրջանին, երբ հաղորդութեան խորհուրդը կը կատարուէր գետնադամբաններուն մէջ, ասոնք կը ծառայէին որպէս գործիք ճանճերը քշելու։ Ասկից առած են իրենց անունը քշոց։ Այժմ տակաւին կը գործածուին իբրեւ նուագարաններ. բան մը՝ որ ոչ ախորժելի է, ոչ ալ քաջալերելի։

8· ԾՆԾՂԱՆՆԵՐ։ Տեսակ մը նուագարան։ Մէջտեղը կումբաւոր եւ հաւասար մեծութեամբ մետաղեայ կամ անագապղնձեայ սկաւառակներ, զորս՝ կումբերէն անցուած չուաններէն բռնելով՝ իրարու կը բախեն՝ երգեցողութեանց համաձայն ողանջիւններ ձեւացնելով։

9· ՇՈՒՆԻՉ, մետաղեայ կժիկ մը՝ փոքրիկ կոնքով միասին, պատարագիչ քահանայի ձեռքերու լուացման համար՝ Պատարագի մուտքէ առաջ բեմին առջեւ, եւ Պատարագի ընթացքին երկու անգամ։

10· ԱՂԱՒՆԻ միւռոնի. աղաւնին խորհրդապատկերն է Ս. Հոգիին՝ Յորդանանի տեսիլին համաձայն։ Շինուած է արծաթէ կամ ոսկիէ։ Մարմինին մէջ կը լեցուի սուրբ միւռոնը՝ որ կը պատրաստուի քառասուն ծաղիկներով եւ ձէթով,

(1) Կուրծքը խաչակնքելը վերջամնացութիւն մըն է նախնի քրիստոնեաներու մէկ սովորութեան՝ որով, հալածանքի թուականներուն, անոնք կը ծանօթանային իրարու։

եւ կ'օրհնուի Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմէ մեծ հանդիսաւորութեամբ եւ Ս. Լուսաւորչի Աջով, նաեւ Կիլիկիոյ Հայրապետին կողմէ։ Միւռոնն ալ նշանակն է Ս. Հոգիի ներգործող, վերածնող եւ սրբագործող օծութեան։ Կը գործածուի մկրտութեան, ձեռնադրութեան եւ Ջրօրհնեաց արարողութեան ատեն։

11. ՆՇԽԱՐՀ. փոքր բոլորաձեւ անխմոր հաց կամ հաց՝ վրան խաչանիշ կամ խաչելութեան պատկերով, եւ երկու կողմերը ՅՍ ՔՍ մակագրութեամբ։ Մերթ կը նկարուի նաեւ ցորենահասկ եւ խաղողողկոյզ՝ խորհրդանշան հացի եւ գինիի՝ որ սրբագործելի նիւթերն են հաղորդութեան։ Նշխարք կը նշանակէ կտորւանք։ Արդարեւ հին ատեն — ինչպէս այժմ Յունաց մօտ — ասոնք կտորուանքն էին հացի այն ընծաներուն՝ զորս հաւատացեալները գինիին հետ կը բերէին քահանային՝ հաղորդութեան խորհուրդը պատրաստելու համար։ Այս ընծաները կը կոչուէին «պատարագիք», ինչպէս կը տեսնուի մեր խորհրդատետրին մէջ։

12. ԳԻՆԻ, ճմլուած խաղողի հիւթը, որ՝ մեր սովորութեան համաձայն՝ պէտք է ըլլայ անապակ, այսինքն՝ ոչ ջրախառն, ինչպէս կ'ընեն յոյն եւ լատին եկեղեցիները։ Գինին նշանակն է Քրիստոսի արեանն՝ թափուած խաչին վրայ իբրեւ փրկութեան աղբիւր՝ բեկանուած հացին — չարչարուած մարմինին — հետ։

13. Մ Ա Ս. բառը ինքնին կը բացատրէ իմաստը։ Այն բարակ եւ բոլորշի բացուած հացերն են՝ որոնք, իբրեւ մնացորդ մասերը Ս. Սեղանին վրայ մատակարարուած հացին, քահանային հաղորդուելէն վերջ կը բաժնուին ժողովուրդին։ Բաշխողը կ'ըսէ անոր՝ որ կ'առնէ զայն.— «Մասն եւ բաժին եղիցի քեզ»։ այսինքն՝ մասնակից եղած ըլլաս սուրբ հաղորդութեան հացին եւ անոր շնորհին։

Եկեղեցական զգեստներն ալ հետեւեալներն են.—

Շապիկ, մինչեւ ոտքերն երկարող միակտուր, լայն թեզանիքներով եւ կուրծքէն միայն ճեղքուածքով զգեստ մը։ Կը հագնին դպիրներն ու սարկաւագները, խաչանիշ ուսանոցներով կամ առանց ուսանոցի։ Կը հագնին նաեւ պատարագիչ եկեղեցականները՝ առանց ուսանոցի։

Ուրար, նեղ ու երկար, երիզներով շրջաբոլորուած կտաւէ կտոր մը՝ որ կը ձգուի՝ սարկաւագի շապիկի կամ վերարկուի վրայէն՝ անոր ձախ ուսին, կախ տրուելով կուրծքէն ու կռնակէն՝ մինչեւ շապիկին կամ վերարկուին քղանցքները։

Փորուրար, բաց ի սարկաւագէ բոլոր եկեղեցականաց յատուկ տեսակ մը ուրար՝ կրկին լայնութեամբ, աւելի ճիշդ՝ բուն ուրարին երկու մասերու կցումով ձեւացած կտորը՝ որ կը ծածկէ միայն կուրծքը շապիկին վրայէն, վերնամասով շրջապատելով վիզը եւ ծոծրակին վրայ կոճկուելով կամ կապուելով։

Գօտի, որ կը պնդէ փորուրարը։ Անձեռոց մը կախ կը տրուի գօտիի ձախ կողմէն՝ իբրեւ սրբիչ լուացումներու միջոցին։

Վակաս, բարձր օձիքի ձեւով ծածկոց մը՝ որ կիսաբոլորաձեւ կը հանգչի պատարագիչի ուսերուն վրայ։

Բազպան, զոյգ թեւնոցներ կարճ՝ որ կը կոճկուին կամ կը կապուին դաստակներուն վրայ։

Շուրջառ, կիսաձուաձեւ վերնազգեստ մը՝ որ ուսերէն վար իջնելով՝ կը շրջապատէ իրանը, կուրծքէն ճարմանդով մը ամրապնդուելով։

Եմիփորոն, եպիսկոպոսի յատուկ ուսանոց–ուրար մը՝ որ կը պատէ կուրծքն ու թիկունքը, ետեւէն ու առջեւէն ծալուոր ծայրերը երկարած մինչեւ շուրջառին քղանցքները։

Սաղաւարտ, քահանայի յատուկ գլխանոց՝ պատարագի միջոցին։

Խոյր, եպիսկոպոսական գլխանոց պատարագի միջոցին. Երկթերթի, եւ վերի մասը դուրս եռանկիւնաձեւ՝ երկու ծայրերը մէկ–մէկ խաչով: Առիկա մեր մէջ մուտք գտած է լատին Եկեղեցիէն՝ ԺԲ–ԺԳ դարու վերջերը:

Կոնքեռ, հաւանաբար յունարէն բարդ բառ մը՝ որ կը նշանակէ ձեռն ի վերայ ծնգաց: Հայրապետական պատուանշան զարդ մը՝ երբ հովուական մախաղ կամ խորհրդանշան Յիսուսի զէնքին, որ գօտիին ձախ կողմէն կախ ինկած՝ կ'իջնէ ծունկին վրայ:

Բող, չուարչեայ նուրբ ծածկոց՝ որ կը ձգուի նորօծ Հայրապետին գլխէն վրայ Պատարագի միջոցին:

Գաւազան, օձագլուխ՝ վարդապետներու համար, կորագլուխ — հովուական — եպիսկոպոսներուն համար, եւ խաչագլուխ՝ Հայրապետներու համար: Վերջինս անգործածելի:

Մատանի, կը կրէ եպիսկոպոսը՝ աջ ձեռքին, եւ կաթողիկոսը՝ աջ մատնեմատին:

Հողաթափ, կիսակօշիկ մը ցած ներբանով եւ առջեւի մասը բաց, ընդհանրապէս անգործածուած, զոր եկեղեցականները կը հագնին պատարագի միջոցին:

Լանջախաչ՝ քահանայական եւ վարդապետական, եւ

Պանակէ, որ յունարէն պանայիա բառն է, եւ կը նշանակէ Աստուածածին, մի այդ պատկերը կրող կուրծքի եպիսկոպոսական զարդ մըն է, շղթայով մը կախուած վիզէն: Լանջախաչն ու պանակէն, որոնք ձեռնադրութեան հետ ալ կապ մը չունին, վերջամաս եւ վերցուելիք զարդեր են:

Ձեռաց խաչ, զոր եպիսկոպոսն ու վարդապետը գաւազանով մը կը բռնեն աջ ձեռքին մէջ՝ պատարագի եւ այլ հանդիսութեանց միջոցին:

Բայց ի եմիփորոնէն, գաւազանէն, խաչէն ու հողաթափէն, ինչպէս նաեւ մանեակէն՝ բոլոր միւս զգեստները պատարագիչը կը հագնի որոշ աղօթքներու արտասանութեամբ:

Գ. — ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Պաշտամունք կամ Պաշտօն ամբողջութիւնն է եկեղեցական այն արարողութեանց — աղօթք, երկրպագութիւն, երգեցողութիւն, Պատարագ — որոնցմով կը պաշտենք(1) զԱստուած՝ զանազան սպասարկութիւններ կամ ծառայութիւններ կատարելով տաճարին մէջ: Պաշտամունքի գլխաւոր մասը կը կազմէ ԺԱՄԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին ունի լուր եւ տօնական օրերու, ինչպէս նաեւ Կիրակիի յատուկ ժամերգութիւններ:

Հասարակաց ժամերգութիւնը կը բաղկանայ եօթը մասէ, իրենց յատուկ աղօթքներովը, մաղթանքներովը, քարոզներովը, շարականներով եւ երգերով:

Ահա այդ եօթը մասերը.—

1. ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ, որ հիմակ՝ կը կատարուի լուսարացէն վերջ, բայց ի վանքեր՝ ուր պահուած է դեռ նախկին սովորութիւնը: Առոր անմիջապէս կը կցուի՝

(1) Պաշտել կը նշանակէ ծառայել:

2. ԱՌԱՒՕՏԵԱՆԸ։
3. ԱՐԵՒԱԳԱԼ, *այժմ միայն Մեծ–Պահոց յատուկ, ճոխացած Շնորհալիի լուսաղբիւր երգերով, եւ որ կը կատարուի անընդմիջաբար Առաւօտեանէն վերջ։*
4. ՃԱՇՈՒ, *մեծ պահոց եւ մասամբ շաբաթապահոց յատուկ ժամերգութիւն՝ որ՝ միւս ժամերգութիւններէն անջատաբար՝ տեղի կ'ունենայ կէսօրին․ ինչ որ կը բացատրէ նաեւ իր անունը։*
5. ԵՐԵԿՈՅԵԱՆ
6. ԽԱՂԱՂԱԿԱՆ *եւ*
7. ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ
Վերջին երկուքը կը կատարուին Մեծ Պահոց, մասամբ ալ շաբաթապահոց մէջ, կից երեկոյեանին։

Առանձմէ դուրս է Ս. ՊԱՏԱՐԱԳը, *որ կը մատուցուի Կիրակի եւ տօնական օրեր՝ Գիշերային եւ Առաւօտեան ժամերգութիւններէն յետոյ։*

Ժամերգութեան նիւթերն են՝

1. Աղօթք *եւ*
2. Մաղթանք՝ *քահանաներու կողմէ։*
3. Քարոզ *կամ* յորդոր՝ *սարկաւագներու կողմէ։*
4. Սաղմոս՝ *փոխասաց դպիրներու կողմէ։*
5. Երգ *կամ* Շարական՝ *դպիրներու կողմէ դաս առ դաս, կամ համախմբաբար տաճարին մէջ։*

Կը դնենք նաեւ հոս երգեցողութեանց կարգը՝ Կիրակի օրերու յատուկ. —

— «Տէր, զի բազում եղեն նեղիչք իմ...», *քաղուածք սաղմոսներէ։*
— «Յիշեսցուք», *որմէ վերջ քարոզ՝* «Զարթուցեալքս», *եւ ապա՝*
— «Առաւօտ լուսոյ»՝ *Շնորհալի Հայրապետէ։*
— «Սաղմոսերգութիւն եւ հանգստեան շարական»՝ *ըստ աւուր ձայնին։*
— «Աստուած անեղ», *երգ Աւետարանի ընթերցումէն վերջ։*
— Օրհնութիւն, *«Օրհնեսցուք զՏէր»։*
— Ալելուք, *Սաղմոսներէ առնուած։*

Հոս կը վերջանայ Գիշերային ժամերգութիւնը եւ կը յաջորդէ Առաւօտեանը.
— Հարց, *որ կ'սկսի «Օրհնեալ ես, Տէր, Աստուած հարցն մերոց» խօսքերով։*
— Մեծացուսցէ, *«Մեծացուսցէ անձն իմ զՏէր», Աստուածածնի նուիրուած։*
— Երգ իւղաբերից, *«Եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ», «Արի, Տէր» եւ «Փառք յարութեան քո, Տէր», իւղաբերից աւետարանի ընթերցումէն առաջ եւ վերջ։*
— Ողորմեա, *«Ողորմեա ինձ Աստուած...»։*
— Տէր յերկնից, *«Օրհնեցէք զՏէր յերկնից...»։*
— «Փառք ի բարձունս»։
— «Նորաստեղծեալ»։

Ապա Ս. Պատարագ։

Ծնթ. — Իւրաքանչիւր շարական կ'սկսի առաջին համարովն այն սաղմոսին՝ զոր փոխասացները բարձրաձայն եւ եղանակաւոր կը կարդան շարականէն առաջ։ Եւ սաղմոսներու այդ առաջին համարներու անունով է որ շարականները կը կոչուին *«Օրհնութիւն», «Հարց», «Մեծացուսցէ», «Ողորմեա», «Տէր յերկնից», «Մանկունք»։*

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ.— *Շարականները զանազան ժամանակներու մէջ եւ տարբեր հեղինակներու կողմէ խմբագրուած ու եղանակուած արձակունակ եւ մերթ իւրայատուկ տաղաչափութիւններով քերթողաշունչ ու խորհրդազգած երգեր են մեծ մասամբ։ Այս* «հոգեւոր բանաստեղծութիւններն ու երգերը, իրենց ընտիր մասերովը, որոնց մէջ ոչ քերթողական աշխոյժն է որ կը պակսի եւ ոչ ալ երկիւղած սրտերու խորունկ զգացողականը, կը կազմեն հայ եկեղեցական պաշտամունքի չքնաղ գոհարը, մէկ կողմէն ազդակն ըլլալով մեր քրիստոնէական վեհ ներշնչումներուն, եւ միւս կողմէն երաժշտական արուեստի շքեղ արտադրութիւններուն վայելքը տալով մեզի»։ — Տես *Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան*, «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ», *էջ* 51։ — *Նոյնպէս չափական երգերը, մեղեդիներն ու տաղերը, գլխաւորաբար ծնունդ Շնորհալիի քնարական դրչին, կը ներկայացնեն՝ բովանդակութեամբ եւ եղանակներով՝ նախնեաց ներշնչումի, ճաշակի եւ արուեստի ամէնէն ինքնատիպ արտայայտութիւնները։*

Շարականներն ու երգերը քրիստոնէական–ազգային ապրումներու — եթէ ոչ նոյն իսկ հեթանոսական–կրօնական ընդ աղօտ վերյիշումներու — եւ հոգեւոր հին ու նոր փորձառութիւններու խոր ու հարազատ դրոշմը կրող կենդանի ցոլացումներն են իսկապէս։ Արուեստի վերհպումներ, դարձնելու համար զանոնք հաղորդական նոր ոգիի եւ պահանջումներու, ոչինչ պիտի եղծեն անոնց ներքին արժէքէն, կրօնազգած ներշնչումի խորքէն՝ որ արդարեւ պէտք է մնայ անձեռնմխելի։ Այս խորքին վրայ հիւսուած ու եղանակուած յղացումի նոր մարգարիտներ — շարականներ թէ երգեր — համաձայն պիտի ըլլան կատարելապէս մեր Եկեղեցիի միշտանորոգ բարձր ոգիին ու կենսունակութեան։

Դ. — ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԵՕԹԸ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

Եկեղեցական բառագիտութեան մէջ «Խորհուրդ» կը կոչուի այն ծէսը կամ արարողութիւնը՝ որ տեսանելի ձեւի մը տակ *հաւատացեալի հոգիին կը հաղորդէ Աստուծոյ* անտեսանելի շնորհները։ *Խորհուրդներու ընդունելութեամբ, որոնց պէտք է լծորդուած ըլլան հաւատքն ու արդարացնող գործը, քրիստոնեան կը դառնայ Աստուծոյ ճշմարիտ որդին։*

Խորհուրդ մը կը պահանջէ երեք բաներ. ա. Նիւթը, *օրինակ՝ ջուրը մկրտութեան համար, հացն ու գինին՝ հաղորդութեան համար, եւայլն.* բ. Ձեռնադրուած պաշտօնեայ մը՝ *քահանայ կամ եպիսկոպոս.* գ. Ս. Հոգիին կոչումը՝ *նոյն պաշտօնեային ձեռքով։*

Երկու տեսակ խորհուրդներ կան. ա. փրկագործական. *օրինակ՝ մկրտութիւն, հաղորդութիւն.* բ. սրբագործական *կամ նուիրագործական. օրինակ՝ քահանայութիւն, ամուսնութիւն։*

Քրիստոնէական նախնական Եկեղեցւոյ մէջ խորհուրդ կը նկատուէին մասնաւորապէս Մկրտութիւնն ու Հաղորդութիւնը, որոնք փրկագործական հանգամանք եւ նոյն ատեն միստիկ *բնոյթ ունենալով՝ իսկապէս* խորհուրդ (mystery) *էին։ Մկրտութեան հետ կապ ունէր*

դրոշմը, եւ հաղորդութեան հետ՝ ապաշխարութիւնը։ Հետզհետէ խորհուրդներու կարգն անցան նաեւ քահանայութիւնը, ամուսնութիւնը եւ օծումը՝ իրենց սրբագործական նշանակութեամբ։ Այսպէս խորհուրդներու թիւը բարձրացաւ եօթնի՝ հետեւեալ կարգով.—

1. Մկրտութիւն
2. Դրոշմ
3. Հաղորդութիւն
4. Ապաշխարութիւն
5. Քահանայութիւն
6. Ամուսնութիւն կամ պսակ
7. Օծում

1. — ՄԿՐՏՈՒԹԻՒՆ։ — Մկրտութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցին կը կատարէ ընկղմումով։ Այս ձեւը, կ'արդարացնէ նոյն իսկ համապատասխան յունարէն բառը՝ βαπτισμός, բապտիզմո'ս, որ կը նշանակէ մխրճում, մկրտում։ Քահանան երեք անգամ եւ «յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ» կը մխրճէ կամ կը թաղէ մանուկը կամ երախան աւազանի ջուրին մէջ՝ որ սրբագործուած է միւռոնով։ Թէեւ պայման է որ մկրտողն ըլլայ միշտ ձեռնադրուած պաշտօնեան, բայց յոյժ ստիպողական պայմաններու տակ — օրինակ՝ երբ տղան մահամերձ է — կրնայ մկրտել նաեւ որ եւ է մէկը։ Կնքահայրը ի դէմս մկրտուողի պարտաւոր է արտասանել «Հրաժարիմք»ը եւ Նիկիական համառօտ հանգանակը «Հաւատամք»։ Մկրտութեան բարոյական պտուղներն են՝ ա. Ջնջումը սկզբնական մեղքի՝ զոր կարելի է բացատրել մեղապարտ տրամադրութիւններու ժառանգականութեամբ. բ. վերածնունդ կամ վերանորոգում կատարեալ մաքրագործութեամբ. գ. անդամակցութիւն քրիստոնէական ընկերակցութեան կամ Եկեղեցւոյ։ Ասոնց վրայ հարկ է աւելցնել նաեւ՝ դ. մասնակցութիւն Քրիստոսի յարութեան — յաւիտենական կեանքին — «թաղուելով Անոր հետ մկրտութեամբ». Կող. Բ, 12, եւ Հռովմ. Զ, 4։ Ահա թէ ինչու Հայաստ. Եկեղեցին մկրտութիւնը կը կատարէ երեքպատիկ ընկղմումով կամ թաղումով՝ իբր նշանակ Քրիստոսի եռօրեայ թաղումին։

2. — ԴՐՈՇՄ։ — Մկրտութենէն անմիջապէս վերջ մանուկին բոլոր զգայարանները — տեսանելիք, լսելիք, հոտոտելիք, ճաշակելիք, շօշափելիք — ինչպէս նաեւ սիրտը, քամակն ու ոտքերը, իւրաքանչիւրին համար պատշաճ մաղթանքներով՝ պաշտօնեան կը դրոշմէ կամ կը կնքէ սուրբ միւռոնով, որ՝ բազմազան, բայց սովորաբար 40 ծաղիկներով եւ ձէթով զանգուած իւղ մըն է՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետի կողմէ եւ Ս. Լուսաւորչի Աջով օրհնուած։ Դրոշմը՝ ըստ մեր մաշտոցի՝ «կնիքն է երկնաւոր անապական պարգեւներու», կամ Ս. Հոգիին շնորհաց՝ որոնց մասնակից կ'ըլլայ նորոգ մկրտեալը՝ այս խորհուրդով։ Եւ, այսպէս, ան կը դառնայ «Աստուծոյ փրկեալը» եւ՝ «Աստուծոյ օծեալը»։

Առաքելական շրջանին սակայն կը կատարուէր առաքեալներու կողմէ ձեռնադրութեամբ՝ որով ձեռնադրեալը կ'ընդունէր Ս. Հոգին։ Անոր հետեւանք էր Եկեղեցիին նախնական սովորութիւնը՝ որուն համաձայն դրոշմը տուող պաշտօնեան էր եպիսկոպոսը։ Այս սովորութիւնը պահուած է ուրիշ եկեղեցիներու մէջ. իսկ մեր Եկեղեցին այդ իշխանութիւնն ալ տուած է նաեւ քահանային։ Կնիք բառէն առնելով՝ մեր լեզուին մէջ մկրտութեան համազօր եղած է նաեւ Կնունքը։

3. — Ս. ՀԱՂՈՐԴՈՒԹԻՒՆ: — *Հաղորդութիւնը,* Communion=Communis, *յարակից գաղափարն է Պատարագին։ Յունարէն բառն է* εὐχαριστία Եւքարիստի՛ա, *որ կը նշանակէ* շնորհակալիք: *Ս. Պատարագը* փրկագործական խորհուրդի, *աստուածմարդկային ներքին* հաղորդակցութեան, *կամ հոգեկան* հաղորդութեան *ամէնէն տպաւորիչ արտորդութիւններէն մէկն ու առաջինն է Հայաստանեայց Եկեղեցիին։ Կրօնական խորհրդադղած շունչ մը ողեւորած ու լեցուցած է զայն ծայրէ ի ծայր։*

«Ասիկա ըրէք իմ յիշատակիս համար»· — *ՅԻՍՈՒՍ* : — *Առօլ* «Տիրոջ մահը պատմեցէք»· — *ՊՕՂՈՍ* : — *Չկայ աւելի բովանդակալից, ներդործող ու սրտառուչ անօտղրութիւն մը* — տռամա — *քան պատարագի այս խորհրդականութիւնը՝ որ, միաշունչ յառաջընթացքով մը, իր խորքին մէջ կը ցոլացնէ կեանքի վերածումը այս երկու գերար լրացնող պատուէրներուն։ Հարկ է, սակայն, որ այս գիտակցութիւնը հոգիները բերէ, ոչ թէ բռնադրօսիկ շղթայումով մը՝ այլ ինքնաբերական դրաւչութեամբ մը, վերեւ անդրադրուած գաղափարական կամ անօսլայն հզօր* հաղորդակցութեան:

Պատարագը «անարիւն զոհ» *մըն է, որուն մէջ հաւատացեալը պիտի տեսնէ* «իրական ներկայութիւնը». *Քրիստոսի։ Հացն ու գինին, խորհրդանշանները Քրիստոսի մարմինին եւ արիւնին, ծիսական խորհրդականութեամբ հոգեւոր* «փոխարկում» *մը միայն կ'ունենան, ինչպէս կ'ընդունի Հայաստ. Եկեղեցին, բայց ոչ* «գոյացափոխութիւն», *այսինքն՝ հացի եւ գինիի* հիւթի — գոյացութեան — *շրջումը միսի եւ արիւնի հիւթի կամ գոյացութեան։ Այս է ըմբռնումը լատին Եկեղեցիին։*

Պատարագին հաղորդուելու, *անարիւն զոհին* շնորհաց հասարակորդուելու *էական պայմաններն են՝* ա. *խոստովանութիւն մեղքերու եւ զղջում.* բ. *հաշտութիւն ամէն մարդու հետ. նաեւ* գ. ծոմապահութիւն:

Ս. Պատարագի կամ Հաղորդութեան Խորհուրդի հաստատութիւնը հին է եւ առաքելական — եւ մանաւանդ Տեառնական —, *ինչպէս քրիստոնէական ընդհանրական՝ նոյնպէս մեր ազգային Եկեղեցիին մէջ։*

Արարողական ընդհանուր յօրինուածքը երկունքն է հրեայ–հելլենական մաքի։ Իր սակայն թարգմանութեամբ ան կը դառնայ ժառանգութիւն մեր Եկեղեցիին՝ ինքնուրոյն շնորհ մը եւ դրոշմ մը անոր կուտան հայեցի նկարագիր եւ հրապոյր։ Նոր վայելչութեամբ մը կ'զգեստաւորէ մանաւանդ զայն Ն. Շնորհալի, յաւելումովը քանի մը երգերու՝ որոնք այսօր մեր պատարագի երգեցողութիւնը, վարպետ ու հետախոյզ դպիրներու շնորհիւ արուեստի ճարտար վերհպումներով իր հոգեւորու վեհեցկութեան անրացած՝ օտար ականջներու իսկ կ'ընծայեն անսրժալուր, եթէ ոչ նաեւ սրտախօսիկ։

4. — ԱՊԱՇԽԱՐՈՒԹԻՒՆ: — *Ի հնումն՝ մեղքերը խոստովանող հաւատացեալը քահանան կ'ենթարկէր որոշ ապաշխարութեան, Աստուծմէ թողութիւն հայցելով անոր՝ համաձայն Քրիստոսի պատուէրին։ Այժմ ապաշխարութեան այդ ձեւը վերցուած է։ Խոստովանութիւնն ալ եղած է լոկ պայմանադրական ձեւականութիւն մը՝ Լաւագոյն է այդ երկու խորհուրդներն ալ վերածել իրենց իրական եւ գաղափարական նշանակութեան։ Այսինքն՝ թելադրել ենթակային՝ ինքնաքննութեամբ, ինքնաարդարութեամբ եւ ներքին զղջումով ձեռք բերել խղճի ու սրտի մաքրութիւն՝ քրիստոնէական անպար կեանք մը ապրելու անկեղծ ու հաստատ առաջադրութեամբ։*

5. — ՔԱՀԱՆԱՅՈՒԹԻՒՆ: — *Քահանայութիւնը, այսինքն՝ նուիրումը Աստուծոյ* ծառայութեան, *երկու կերպ է.* ա. «հոգեւոր», *կամ* «բանաւոր», *որուն կրնան եւ պարտին մասնակցիլ բոլոր հաւատացեալները՝ կոչուելով* «անարատ

քահանայութիւն» մը. Ա. Պետ. Բ, 5, 9. եւ բ. խորհրդակատար: Ասիկա կը տրուի միայն եպիսկոպոսի կողմէ ձեռնադրութեամբ եւ որոշ արարողութիւններով եւ օծումով, եպիսկոպոսը ինքն ալ այդ իշխանութիւնն առած ըլլալով առաքեալներէն՝ անխզելի յաջորդականութեամբ մը։ Ձեռնադրուած քահանան միայն իրաւունք ունի կատարելու՝ բաց ի ձեռնադրութենէ՝ բոլոր միւս խորհուրդները։

Ձեռնադրութիւնը իր արժէքը կը գտնէ եւ իր զօրութիւնը կը պահէ այն անձնական նկարագրին, կոչումին եւ հոգեւոր պատրաստութեան մէջ՝ որոնցմով օժտուած պէտք է ըլլայ ձեռնադրեալը։ Նկարագրի խաթարումով կամ հոգեւոր պատրաստութեան բացակայութեամբ դրժում մը կամ մեղանչում մը այդ կոչումին դէմ՝ ինքնին կը մերկացնէ ձեռնադրեալը իր ձեռնադրութեան շնորհներէն, եւ կանոնական կարգադրութեամբ կը լուծէ զինք քահանայական կարգէն.— կարգալուծութիւն:

6. — ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ կամ ՊՍԱԿ։ — Ամուսնութիւնը ամէն բանէ առաջ իբր ընկերային երեւոյթ, խորունկ եւ անկեղծ սիրով իրարու մօտեցած այր-մարդու եւ կին-մարդու միասին կենակցելու փոխադարձ առաջադրութեան պաշտօնական յայտարարութիւնն է, կամ պայմանադրութիւնը՝ զոր կը նուիրագործէ քահանան ձեռնտուութեան արարողութեամբ, պահանջելով անոնցմէ հրապարակային խոստում՝ ապրելու միասին հաւատարմութեամբ մինչեւ ի մահ, ամէն զոհողութեան յանձնառութեամբ։

Հայ Եկեղեցին ընդունած է նաեւ ամուսնալուծումը՝ պոռնկութեան, անբուժելի խելագարութեան, եւ այլ զանազան լուրջ ու արդարացուցիչ պարագաներու տակ։ Անմեղ կողմին կը տրուի արտօնութիւն վերամուսնութեան:

7. — Օ Ծ Ո Ւ Մ : — Հիւանդներու օծումը իւղով՝ իբրեւ միջոց ապաքինման՝ կարելի է խորհիլ թէ փրկչական տնօրէնութիւն կամ գոնէ թոյլտուութիւն է. Մրկ. Զ, 13. եւ վերապահուած չէ երբեք հիւանդին վերջին պահուն, ինչպէս է լատին Եկեղեցւոյ մէջ՝ իբրեւ extrême onction, վերջին օծում: Մեր Եկեղեցին այժմ չի կիրարկեր հիւանդաց օծումը՝ բաւականանալով միայն աղօթքով, Իսկ վախճանեալ եկեղեցականներու վրայ կատարուած վերջին օծումը վերջամուտ եւ ոչ քաջալերելի սովորութիւն մըն է։

*

Քրիստոնէական այս խորհուրդները գոյութիւն ունեցած են նաեւ՝ զանազան ձեւերու տակ եւ ըմբռնումներով՝ գրեթէ բոլոր հին կրօններուն մէջ։ Այս իրողութիւնը, սակայն, ոչինչով կրնայ նուազեցնել արժէքը հոգեւոր այն բարձր նշանակութեան՝ զոր քրիստոնէութիւնը տուած է անոնց։ Ընդհակառակը մենք կը տեսնենք այդ իրողութեան մէջ դէպ ի կատարելութիւն խորհրդաւոր ու աստուածային յառաջընթացք մը կրօնական ըմբռնումներու՝ որոնք բնական եւ ԱՍՏՈՒԱԾԱԴԻՐ են մարդուն հոգւոյն խորքը:

Ե. — ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՆՈՒԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Իբրեւ հոգեւոր կազմակերպութիւն՝ տարակոյս չկայ թէ Եկեղեցին պիտի ունենար նաեւ իր վարչական գործարանաւորութիւնը կամ մեքենականութիւնը, պահպանելու համար իր գոյութիւնը, եւ տարածելու համար՝ կանոնաւորուած եւ համակարգուած — սիստեմատիկ — *գործառնութեամբ մը՝ իր զարգացումն ու արդիւնաւորութիւնը: Այս հրամայական պէտքն էր որ, հետզհետէ նոր պայմաններու եւ պահանջներու բարդումներով, ծնունդ տուաւ եկեղեցական կամ սրբազնագործ պաշտօնէութեան, այսինքն՝* նուիրապետութեան: *Ուրիշ խօսքով՝ անհրաժեշտ դարձուց ներկայութիւնը մարդոց՝ որոնք, նկարագրով բարձր ու վստահելի, գործին ու գաղափարին համապատասխանող, եւ* զգացուած *կոչումի մը անսալով՝ նուիրէին իրենց անձերը անշահախնդիր ծառայութեան:*

Այս ծառայողները — *հեռու տիրապետական ոչ-աւետարանական ոգիէն —, իրենց* զանազան *այլ* ներգործող ոգիով նոյն՝ *պաշտօններով, պիտի կազմէին Եկեղեցիին նուիրապետութիւնը,— Համայնքի ծառայութեան* նուիրուածներու կառավարչութիւնը:

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը ներկայիս ամբողջացնող պաշտօնեաները՝ խոնարհագոյնէն բարձրագոյնը՝ հետեւեալներն են.—

1. ԴՊԻՐ. — *Ունի չորս աստիճաններ՝ ձեռնադրութեամբ ստացած: Պաշտօնն է գլխաւորաբար երգել, եւ գիրքը կարդալ պաշտամունքի միջոցին:*

2. ՍԱՐԿԱՒԱԳ. — *Ունի եկեղեցական վեց աստիճաններ՝ ձեռնադրութեամբ: Պաշտօնն է խնկարկել, աւետարան կարդալ, եւ հաղորդութեան սկիհը վերաբերել:* Սպասարկել *սուրբ սեղանին:*

3. ՔԱՀԱՆԱՅ. — *Ունի եօթը աստիճան՝ ձեռնադրութեամբ եւ օծումով: Իր պարտականութիւնն է՝ բաց ի ձեռնադրութենէ եւ միւռոնօրհնութենէ՝ մատակարարել Եկեղեցւոյ բոլոր միւս խորհուրդները: Կան ամուսնացեալ եւ կուսակրօն քահանաներ: Կուսակրօնները կը կոչուին նաեւ* ԱԲԵՂԱՅ: *Ասոնք կը կրեն կնգուղ կամ վեղար՝ իբր նշան աշխարհուրացութեան, եւ պարտին ապրիլ վանքերու մէջ:* ՎԱՐԴԱՊԵՏ*ը՝ չորս, եւ* ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ*ը՝ տասնեւչորս աստիճաններու ստացումով եւ գաւազան կրելու իշխանութեամբ կը զատորոշուին աբեղայէն ու քահանայէն, եւ վանքէն դուրս կը կոչուին ժողովուրդի ծառայութեան՝ քարոզչական եւ տաճարական պաշտօններով:*

4. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. — *Եպիսկոպոսութիւնը՝ հին ատեն՝ եկեղեցական-վարչական բնոյթ ունեցող պաշտօն մըն էր տաւելապէս, որուն կը կոչուէին վիճակաւոր* երէցները — *քահանաները —, ձեռնադրութեամբ եւ օծմամբ: Անոնք վերին հսկողներն էին, կամ* վերադիտողները՝ *ինչպէս համապատասխան յունարէն բառը՝* եպիսկոպոս՝ *կը բացատրէ: Մաշտոցի* «քահանայապետ» *մակդիրն ալ, որ կը տրուի եպիսկոպոսին, ինքնին կը մատնէ իր ծագումը — իբրեւ ի քահանայութենէ կոչ-*

ւած եւ քահանաներու պետ։ Եպիսկոպոսը կոչուած է նաեւ «եկեղեցւոյ իշխան», ոչ անշուշտ աշխարհիկ տիրապետութեան մը իմաստով։

Եպիսկոպոսն է որ կը կատարէ բոլոր ձեռնադրութիւնները, եւ եպիսկոպոսներ են, ընդհանրապէս թիւով տասներկու՝ համաձայն առաքելական թիւին, որ կը ձեռնադրեն կաթողիկոսը։

Այժմեան դրութեամբ՝ որ խոցելի է եւ փոփոխութեան կարօտ՝ եպիսկոպոսական աստիճան կրնան ընդունիլ միայն կուսակրօն քահանաները, նաեւ այրիացեալները։

5. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ կամ ՀԱՅՐԱՊԵՏ. — Հայ եկեղեցական պաշտօնէութիւնը կամ նուիրապետութիւնը իր լրումն ու կեդրոնացումը կը գտնէ յանձին ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝ որ կը կոչուի նաեւ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ։ Սա կ'ընտրուի Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ զաւակներու ներկայացուցչական ընդհանրական ժողովը, Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ գումարուած Պատգամաւորական ժողովի միջոցով՝ քուէներու մեծամասնութեամբ, եւ կ'ընդունի եկեղեցական երրորդ օծումը՝ տասներկու եպիսկոպոսներու ձեռքով ու ձեռնադրութեամբ։

Կաթողիկոսը կամ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ, որուն կեդրոնատեղին է Ս. Էջմիածնի ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԸ՝ մեր սեփական հայրենիքի՝ Հայաստանի սրտին մէջ, ժողովրդային գերիշխանութիւնը կամ ժողովրդապետական սկզբունքը խորհրդանշող Պետն ու Գլուխն է Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ։ Կաթողիկոս յունարէն բառ է, եւ կը նշանակէ ընդհանրական։ Իբր այդ՝ արդար եւ պատշաճ է որ այս պատուանունը վերապահուի Եկեղեցւոյ միասնականութիւնը մարմնացնող Ընդհանրական Հայրապետին։ Իր ամբողջական տիտղոսը՝ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ՝ ինքնին կ'արդարացնէ այս թելադրութիւնը։

Ներկայիս՝ կաթողիկոսը միայն կը կատարէ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները եւ սուրբ Միւռոնի օրհնութիւնը, մասնակցութեամբ սակայն նաեւ եպիսկոպոսներու։

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ՝ սկսած 1441 թուականէն, ինչպէս նաեւ ԱՂԹԱՄԱՐԻՆԸ՝ 1114-էն սկսած եւ 1895-ին վերջացած, մասնակի նկարագիր մ'ունին։ Կրելով մէկտեղ կաթողիկոսական բոլոր ստորոգելիները կամ հոգեւոր իրաւասութիւնները՝ իրենց վարչական իշխանութիւնը կը շրջանակուի աշխարհագրական որոշ սահմաններու մէջ։ Անոնք կը ճանչնան նաեւ Ընդհանրական Հայրապետի հեղինակութիւնը եկեղեցական ընդհանրական բնոյթ ունեցող խնդիրներու մէջ։ Ուստի պիտակաբար կամ ի սովորութենէ ասոնց ալ կը տրուի «Կաթողիկոս» տիտղոսը, ինչ որ քաջալերելի չէ։

ՊԱՏՐԻԱՐՔԸ — բառ յունարէն՝ որ կը նշանակէ Հայրապետ — ձեռնադրութեամբ, օծումով եւ զուտ հոգեւոր իրաւասութեամբ պարզ եպիսկոպոս մըն է, աշխարհագրական աւելի լայն սահմանի մը մէջ տարածուած վարչական իրաւասութեամբ — Կ. Պոլսինը —, կամ պատմական նուիրականութեամբ — Ս. Երուսաղէմինը — օժտուած Աթոռի մը հմայքի կամ հեղինակութեան յաւելումով։

Հայաստանեայց Եկեղեցին այժմ ունի Երկու Պատրիարքութիւններ. Երուսաղէմինը՝ որ կ'սկսի Է-րդ դարէն եւ կը շարունակուի մինչեւ այսօր, եւ Կ. Պոլսինը՝ որ սկիզբ կ'առնէ 1453 թուականէն, եւ կը շարունակէ նոյնպէս մինչեւ այսօր։ Կ. Պոլսինը դժբախտաբար կորսնցուցած է այժմ իր նախապատերազմեան դիրքը, արժէքն ու հմայքը. իսկ Երուսաղէմինը տիրացած աւելի բարձր վարկի եւ հմայքի՝ շնորհիւ վերջին երկու մեծանուն դահակալներուն։

Զ. — ՀԱՅԱՍՏ. ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՏՕՆԵՐԸ

Հայ Եկեղեցւոյ տօները կարելի է բաժնել գլխաւորաբար երկուքի,

1. Տէրունական Տօներ.
2. Սրբոց Տօներ:

1. ՏԷՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏՕՆԵՐ: — *Տէրունական — այսինքն Տիրոջ վերաբերեալ — տօներն են՝*

ա. ԾՆՈՒՆԴ եւ Մկրտութիւն, *կամ* Յայտնութիւն Քրիստոսի, *որ կը կատարուի անշարժօրէն Յունվար 6–ին:*

բ. Անուանակոչութիւն Քրիստոսի՝ *Յունվար* 13:

գ. Տեառընդառաջ, — *Քրիստոսի քառասնօրեայ ընծայումը տաճարին, Փետր.* 14:

դ. ԶԱՏԻԿ *կամ* ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԵԱՌՆ, *ապրիլեան լուսնի լրման մերձաւոր Կիրակին:*

ե. Համբարձումն Քրիստոսի, *Զատկէն* 40 *օրեր յետոյ՝ Հինգշաբթի օր:*

զ. Հոգեգալուստ, *Համբարձման երկրորդ Կիրակին:*

է. ՎԱՐԴԱՎԱՌ *կամ* Պայծառակերպութիւն Քրիստոսի, *շարժական տօն, ընդհանրապէս Յուլիսին:*

ը. ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ, *կամ* Գալուստ Տեառն՝ ի փոխումն կուսին, *Օգոստոս 15–ի մերձաւոր Կիրակին:*

թ. ԽԱՉՎԵՐԱՑ, *որ է՝ Գերեդարձ Տիրոջ Խաչափայտին Հերակլ կայսեր ձեռքով՝ Է–րդ դարուն. կը կատարուի Սեպտեմբեր 14–ի մերձաւոր Կիրակին:*

Այս տօներէն Ծնունդը, Զատիկը, Վարդավառը, Վերափոխումը եւ Խաչվերացը *կը կոչուին նաեւ ժողովրդական լեզուով եւ պլտաւարար* ՏԱՂԱՒԱՐ՝ *իբրեւ մեծահանդէս կատարուած տօներ, ինչպէս էր Հրէից Տաղաւարահարաց Տօնը:*

Տէրունական տօներու կարգը պէտք է դասել նաեւ Աւագ–Շաբաթու Հինգշաբթիի Ընթրեաց, *եւ Ուրբաթի* Չարչարանաց *յիշատակները:*

Ծնունդի եւ Զատկի նախընթաց Շաբաթ օրերը կը կոչուին Ճրագալոյց, *այսինքն՝ բազում* ճրագներ վառելու *օր*, Լուսավառութիւն: *Իսկ նոյն օրերու, ինչպէս նաեւ Վարդավառի, Վերափոխման եւ Խաչվերացի նախընթաց Շաբաթ օրերու երեկոները կը կոչուին* Նաւակատիք՝ *իբրեւ տօնին յիշատակը նորոգող ուրախութիւններու սկիզբը* Նախատօնակը: *Եկեղեցւոյ հոգեւոր ուրախութեանց —* Նաւակատիքի — *յաջորդող առտուն ընթրիքն ալ կը կոչուի* խթում՝ *ժողովրդական լեզուով, այսինքն՝ «Նաւակատիք, յորում լինի* խթիլ *— ճաշակել — ի կթեղէն կերակուրս ընդ երեկս». Հայկազեան Բառարան՝ Վենետիկ:*

2. ՍՈՒՐԲԵՐՈՒ ՏՕՆԵՐ։ — *Սուրբերու տօները կրնանք դասաւորել հետեւեալ կերպով.* —

ա. Աստուածածնի, *որ՝ բաց ի Վերափոխումէն՝ ունի նաեւ հետեւեալ վեց տօները,* — Յղութիւն, Ծնունդ, Տաճարին ընծայում, Աւետում, Գիւտ տփոյ եւ Գիւտ գօտւոյ, *այս վերջինները վերջամուտ, եւ Յղութեան տօնին հետ՝ ոչ քաջալերելի։*
բ. Նահապետներու՝ *սուրբգրական։*
գ. Մարգարէներու՝ *սուրբգրական։*
դ. Առաքեալներու *եւ* աշակերտներու՝ *Քրիստոսի։*
ե. Հայրապետներու, վարդապետներու, քահանաներու *եւ* սարկաւագներու՝ *ազգային եւ օտար։*
զ. Թագաւորներու, իշխաններու, զօրավարներու *եւ* զօրքերու՝ *ազգային եւ օտար։*
է. Մարտիրոսներու՝ *ազգային եւ օտար։*
ը. Կոյսերու՝ *ազգային եւ օտար։*
թ. Ճգնաւորներու՝ *օտար։*

Զերազանցօրէն ազգային–եկեղեցական տօներ են եւ պէտք է նկատուին՝

ա. Թադէոս եւ Բարթողիմէոս սուրբ առաքեալներ, *առաջին Լուսաւորիչները Հայ Եկեղեցւոյ։*
բ. Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, *Հայոց երկրորդ Լուսաւորիչը՝ որ ունի երեք տօներ,* — Մուտն ի վիրապն՝ *Մեծ Պահոց Գ-րդ Կիրակին կանխող Շաբաթ օրը,* Ելն ի վիրապէն՝ *Հոգեգալուստէն վերջ երկրորդ Կիրակիին նախընթաց Շաբաթ օրը,* Գիւտ Նշխարաց՝ *Ելն ի վիրապի–էն երկու շաբաթ վերջ Շաբաթ օրը։*
գ. Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ՝ *Լուսաւորչի Նշխարաց գիւտին յաջորդող Հինգշաբթի օրը։*
դ. Ղեւոնդեանց քահանայից *եւ* Վարդանանց զօրավարաց, *առաջինը Բուն Բարեկենդանի Կիրակին կանխող Երեքշաբթին, եւ երկրորդը՝ Հինգշաբթին։ Անոնց միասին տօնուիլը՝ ներկայիս աւելի նպատակայարմար է։*
ե. Թարգմանչաց վարդապետաց, — Մեսրոպ, Եղիշէ, Մովսէս Քերթող, Դաւիթ՝ Անյաղթ փիլիսոփայ, Գրիգոր Նարեկացի, Ներսէս Շնորհալի։ *Այս ցանկը խիստ պակասաւոր է։ Հարկ է անոր մէջ աւելցնել գլխաւորաբար* Ս. Սահակ՝ *մեծագոյնը Թարգմանիչներու,* Եզնիկ, Կորիւն, *եւ ուրիշներ՝ որոնց մասին պիտի խօսինք ըստ կարգին։ Իսկ առանձին տօն անհրաժեշտ է նշանակել* Ս. Ներսէս Շնորհալիի *եւ* Ս. Գրիգոր Նարեկացիի։

Այս տօներու կարգէն պէտք է հաշուել նաեւ՝

զ. Մեծն Ներսէս Հայրապետ՝ *զոր* Խաթ Եպիսկոպոսին *հետ կը տօնենք Տօն Կաթողիկէին յաջորդող Շաբաթ օրը։*
Եւ՝
է. Վարագայ Ս. Խաչ, *որ կը տօնուի Խաչվերացի երրորդ Կիրակին։*

Ասոնցմէ զատ Հայ Եկեղեցին տօներ սահմանած է նաեւ՝

1. Եկեղեցիի. *այսպէս՝*
ա. «Տօն Կաթողիկէ Սրբոյն Էջմիածնի», *Լուսաւորչի «Ելն ի վիրապէն» տօնին յաջորդող Կիրակին։*

բ. «Ցիշատակ տապանակի հնոյ եւ տօն նորոյս Ս. Եկեղեցւոյ», Վարդավառի նախընթաց Շաբաթ օրը։
գ. «Տօն Շողակաթի Ս. Էջմիածնի»՝ Լուսաւորչի տաճարին հաստատման, Վերափոխման նախընթաց Շաբաթ օրը։

2. Խ ա չ ի. այսպէս՝
ա. «Տօն Երեւման Սրբոյ Խաչին»՝ Զատկի 5-րդ Կիրակին։
բ. «Տօն Վարագայ Ս. Խաչին»՝ Խաչվերացի երրորդ Կիրակին։
գ. «Գիւտ Խաչի»՝ Խաչվերացի 7-րդ Կիրակին։

*

Հայ Եկեղեցին կը տօնէ սուրբերը՝ իրր յարգանք անոնց յիշատակին։ Ան, այսպէս, կը գնահատէ անոնց մէջ ապրուած աւետարանական անբասիր ու տիպար կեանքը։ Եւ այս՝ բոլոր սուրբերուն համար անխտիր, որ ազգին կամ որ եկեղեցիին որ ալ պատկանին անոնք։ Իսկ իր ազգային սուրբերուն մէջ ան կը գնահատէ քրիստոնէական կրօնի կենդանի շունչին տակ մշակուած ու նուիրականացած ազգային-եկեղեցական ապրումներու ալ արտայայտութիւնը յաւէտ յիշատակելի պատմական դէպքերու մէջ,— ինչպէս՝ Գրի Գիւտ, Մշակոյթի ստեղծագործութիւն՝ Թարգմանչաց ձեռքով, Հաւատքի պաշտպանութեան հետ ազգային գոյութեան կռիւ՝ նահատակութեամբ պսակուած՝ Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց կողմէ։ Եւ Լուսաւորիչով՝ Հայոց Լուսաւորութիւնը պետական նուիրագործութեամբ, եւ այլն։

Սուրբերու այս յարգանքին հետ Հայ Եկեղեցին կատարելապէս կը հաշտեցնէ անոնց բարեխօսութեան ըմբռնումը։ Անիկա ոչ թէ կը նուազեցնէ Աստուծոյ նկատմամբ մեր ունեցած բարձր հաւատքն ու մեծ վստահութիւնը, այլ նոյն իսկ կ՚ամրապնդէ զանոնք՝ անոնցմէ իսկ բխած ըլլալով։ Մանաւանդ որ ան բարեխօսութիւնը չի նկատեր երբեք հիմքը հաւատքին, այլ այդ հաւատքին վրայ զօրացած եւ անկէ ճնած սրտին մէկ բնական բերումը՝ մեծարելու Աստուծոյ յաւիտենական հանդիստին մէջ ապրող Աստուծոյ սիրելիները եւ մեր եղբայրները։ Բարին խօսիլ չեն դադրիր անոնք՝ որոնք կը հեռանան մեզմէ առանց կորսնցնելու մեզ հետ իրենց ունեցած հաղորդակցութեան գիտակցութիւնը։ Երկրաւորներուն խնդրանքը երկնաւորներու այդ բարի խօսքին — ԲԱՐԵԽՕՍՈՒԹԵԱՆ — ի զուր է նկատել հակառակ ճշմարիտ աստուածպաշտութեան։

Աւելորդ է ըսել թէ սրբոց պատկերներու եւ նշխարներու տրուած պատիւն ալ արդիւնք է մեր Եկեղեցւոյ այս բարեպաշտիկ տե-

սութեան: *Աւելորդապաշտական երեւոյթները ուղիղ ըմբռնման անգիտակ շեղումներ են՝ ժամանակի ընթացքին սրբագրելի*:

Հոս անգամ մըն ալ կրկնենք թէ այս բոլորին մէջ նշմարուած հեթանոսական երանգը *պատճառ մը չէ բնաւ նսեմացնելու իմաստն ու արժէքը՝ որոնցմով քրիստոնէական ոգին պայծառակերպած է զանոնք*:

Է. — ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՊԱՀՔԵՐԸ

Պահք — պահել *բայէն* — *կը նշանակէ մասնակի կամ բացարձակ, աւելի կամ պակաս տեւողութեամբ*, հրաժարում, ինքնազըրկանք *որոշ ուտելիքներէ կամ սնունդէ*: *Ըստ զանազան կրօններու պահքի հետապնդած նպատակներն ալ եղած են զանազան, եւ են հետեւեալները*.

ա. Ապաշխարութեան եւ քաւութեան արարք մը:
բ. Նախապատրաստական ծէս մը՝ սրբազան ճաշերէ կամ ընծայութենէ առաջ:
գ. Սուգի արտայայտութիւն մը:
դ. Սրբագործող ծէս մը:
ե. Երազներու եւ տեսիլներու առաջնորդող միջոց մը:
զ. Մոգական ծէսերու ոյժն աւելցնելու միջոց մը:

Քրիստոնէական բոլոր եկեղեցիներուն նման Հայ Եկեղեցին ալ սահմանադրած է պահքեր՝ զորս կարելի է երեք տեսակի վերածել.—

Ա. — Ապաշխարութեան եւ սրբագործման համար:
Բ. — Եկեղեցական կոչման նախապատրաստութեան համար:
Գ. — Հաղորդութեան խորհուրդին մասնակցելու համար:

Ա. — Ապաշխարութեան եւ սրբագործման պահքերը՝ *իրենց տեւողութեան համեմատ՝ երեք տեսակ են*.—

1. — Երկարատեւ, *ինչպէս են՝*

ա. Բառասնորդքը *Մեծ Պահոց, որ ժամանակի ընթացքին փոփոխութիւններու ենթարկուած եւ ի վերջոյ բարձրացած է* 49 *օրերու*:

բ. Յիսնակը, *Ծնունդի նախապատրաստական պահքը, որ՝ ինչպէս անունը ցոյց կուտայ՝ սկզբնարար կը բաղկանար* 50 *օրերէ, իսկ ապա վերածուած է* երեք եօթնեակներու, *այսինքն՝* Յիսնակաց՝ *Նոյեմբեր* 19–24, Ս. Յակոբայ՝ *Դեկտ.ի մէջ եւ* Ծննդեան՝ *Դեկտ.* 30–5 *Յունվար*:

2. — Շաբաթական: *Ասոնք են՝*

ա. Առաջաւորաց պահք՝ *Ս. Լուսաւորչի կողմէ հաստատուած* 301–*ին*: *Զորս եղանակներու պահքերը՝ որոնք են՝*

Բ․ Եղիական կամ փարեան պահք:
Գ․ Լուսաւորչի կամ ամրան պահք:
Դ․ Վարագայ Ս․ Խաչի կամ աշնան պահք:
Ե․ Ս․ Յակոբայ — արդէն յիշուած — կամ ձմրան պահք:
Զ․ Վարդավառի պահք:
Է․ Աստուածածնի պահք:
Ը․ Խաչի պահք:

3․ — Օրական: Պահոց օրեր են նաեւ ամէն Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ օրեր– բայց ի Ծնունդէն մինչեւ Անուանակոչութիւն եւ Զատիկէն մինչեւ Հոգեգալուստ հանդիպող Չորեքշաբթիներն ու Ուրբաթները․ զի այդ միջոցները անխափան ուտիք օրեր են:

Բ․ — Եկեղեցական կոչման նախապատրաստութեան համար: Քահանայական ձեռնադրութենէն վերջ ձեռնադրեալը՝ նախ քան իր պաշտօնին ձեռնարկելը՝ իր տաճարին քառասուն օրերը կ'անցունէ օրական ծոմապահութեամբ կամ միմիայն երեկոները միայն ընթրելով: Ասիկա ընդօրինակութիւն մըն է հաւանաբար Յիսուսի քառասնօրեայ ծոմապահութեան: Միւս ձեռնադրեալները զերծ են այս պայմանէն:

Գ․ — Հաղորդութեան խորհուրդին մասնակցելու համար: Թէ պատարագիչ քահանան կամ եկեղեցականը, եւ թէ Հաղորդութեան Ս․ Խորհուրդին մասնակցել ուզող հաւատացեալը պարտաւոր է նոյն օրը ծոմ մնալ մինչեւ հաղորդուիլը:

Պահոց պայմաններն են՝ հրաժարիլ մսեղէնէ, կթեղէնէ, եւ կաթեղէնէ: Մեծ Պահքը մեր մէջ կոչուած է նաեւ Աղուհացք, վասնզի հին ատեն օրածոմը կ'աւրէին երեկոյին միայն աղ ու հաց ուտելով:

Ը․ — ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԵՐՊԸ

Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կառավարչական կերպն է եղած, եւ է տակաւին, ժողովրդական, աւելի ճիշտ՝ ԺՈՂՈՎՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ: Հոգեւոր կառավարչութիւնը կազմող բոլոր պաշտօնեաները, սկսած դպիրէն մինչեւ Կաթողիկոսը, կ'ընտրուին ժողովրդական–ներկայացուցչական ձայնով: Եկեղեցին կը կառավարուի ու կը մատակարարուի Եկեղեցական ժողովներու մէջ մեծամասնութեամբ կայացած որոշումներով եւ որոշուած կանոններով կամ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՄԲ: Ներկայիս՝ այդ Սահմանադրութիւնները, բխած եկեղեցական կանոններու հիմնական սկզբունքներէն, եւ ըստ կարելւոյն համաձայնած տեղական օրէնքներու ոգւոյն ու պայմաններուն, կը խմբագրուին ժողովուրդի ներկայացուցչական — Երեսփոխանական — ժողովներու կողմէ, եւ կը հաստատուին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսէն: Թեմական կամ համայնքական տեղական ներքին կանոնագիրներն ալ կը կրեն միեւնոյն բնոյթը, եւ կը պատրաստուին Սահմանադրութեանց հիմնական սկզբունքներու նկատառումով:

Թ. — ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ Եկեղեցւոյ մատակարարական կամ նիւթական տնտեսութեան կերպը դժբախտաբար ամէնէն թերի ու խոցելի կողմն է: Պատահական հասոյթներ կամ եկամուտներ, նուիրատուութիւններ՝ կապուած յաճախ հոգեւոր մատակարարութեանց հետ՝ կը կազմեն գլխաւոր աղբիւրները կամ միջոցները այդ տնտեսութեան: Այս երեւոյթն եւ ոչ պատուաբեր կերպը կը դառնայ ընդհանրապէս պատճառ թէ՛ վարչական անախորժ չփոթութեանց, եւ թէ ներքին դանազան ցաւալի անկարգութեանց:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ:

ԻՄԱՍՏՈՒՆԻՆ ԿՈՉՈՒՆՔԸ

Իմաստութիւնը շինեց իր տունը,
Եւ կանգնեց անոր եօթը սիւները:
Մորթեց իր զենլիքն, իր գինին խառնեց.
Այսպէս պատրաստեց նա իր սեղանը:
Ապա ան ղրկեց իր աղախիններն՝
Գոչելու քաղքի գռիհներուն վըրայ. —
«Ով որ անըզգամ է թող գայ ինծի»:
Պակասամիտն ալ նա կանչեց իրեն. —
«Եկէք ու կերէք, օն, դուք իմ հացէս,
Խմեցէք գինիէս՝ զոր ես եմ խառներ:
Յիմարութիւնը թողէք որ ապրիք,
Եւ խոհեմութեան ճամբէն քալեցէք»:

ԱՌԱԿ, Թ, 1–6:

Տ Ե Ս Ի Լ
ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ

Այն հրեշտակը՝ որ ինծի հետ կը խօսէր՝ դարձաւ եւ արթնցուց զիս այնպէս ինչպէս մարդ կ'արթննայ իր քունէն: Եւ հարցուց ինծի.— «Ի՞նչ կը տեսնես դու»: Ես պատասխանեցի.— «Կը տեսնեմ ահա ոսկէձոյլ աշտանակ մը, անոր վրայ գունդ մը, գունդին շուրջ ճրագներ եօթը, եւ ճրագներուն ագուցուած եօթը բերաններ: Նաեւ երկու ձիթենիներ՝ մէկը գունդին աջակողմը եւ միւսը ձախակողմը»: Հարցուցի հրեշտակին՝ որ ինծի հետ կը խօսէր. — «Ի՞նչ են ասոնք, տէր»: Հրեշտակն ըսաւ ինծի. — «Չե՞ս գիտեր թէ ինչ են ասոնք»: Ըսի. — «Ոչ, տէր»: Հրեշտակը յարեց. — Ահա թէ ինչ կ'ըսէ Տէրը Զօրաբաբէլի մասին. —

«Ո՛չ բռնութեամբ եւ ոչ ոյժով,
Այլ իմ հոգիովս», — այսպէս կ'ըսէ զօրութեանց Տէրը:
«Եւ ի՞նչ ես դուն, ով մեծ լեռ.
Զօրաբաբէլի առջեւ դուն դաշտ պիտի ըլլաս:
Այն ատեն ինք պիտի հանէ գլխաւոր քարը,
Երբ չորս կողմէն պիտի գոչեն՝ «Շնորհք, շնորհք...»:
Եւ սա պատգամն ալ եկաւ ինծի Տիրոջ կողմէ. —
«Զօրաբաբէլ դրաւ իր ձեռքով հիմերն այս տան
Եւ իր ձեռքերն ալ պիտի զայն կանգնեն լրման»...:

ԶԱՔԱՐԻԱ, Դ, 1-9:

ՃՇՄԱՐԻՏ ՏԱՃԱՐԸ

Այսպէս կ'ըսէ Տէրն. —
«Երկինքն աթոռս է,
Երկիրն՝ ոտներուս պատուանդանն է այն:
Ի՞նչպիսի տուն պիտի շինէք ինծի համար,
Կամ հանգիստիս համար արդեօք ի՞նչպիսի վայր.
Զի այդ բոլորն ալ իմ ձեռքերս են կերտեր.
Անոնք իմըս են», — կ'ըսէ Տէրն:
«Ինչ որ կ'ուզեմ ես՝ խոնարհն է, սրտով կոտրածն,
Այն որ խօսքերս կը լսէ հոգւով մը երկիւղած:
Բայց անօրէնն՝ որ ինծի եզ կը զոհէ՝
Նման է անոր՝ որ մարդու գանկը կը փշրէ.
Երբ կը զոհէ ան ինծ ոչխար՝
Այնպէս է իբրև թէ շուն մը մորթած ըլլար.
Եւ երբ ընծան ըլլայ նաշիհ՝
Այնպէս իբր թէ թափած ըլլար արիւն խոզի.
Նաեւ այն որ կը ծխէ խունկ յիշատակի՝
Այնպէս իբր թէ նա կուռքերուն առջեւ է որ կուգայ ծունկի»...:

ԽՍԱՅԻ, ԿԶ, 1-3:

« ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԱՃԱՐԸ »

Մէկ կողմ թօթափեցէք ամէն չարութիւն, ամէն նենգութիւն, կեղծաւորութիւն եւ նախանձ, եւ ամէն չարախօսութիւն: Իբրեւ նորածին մանուկներ՝ բանական եւ անխարդախ կաթին փափաքեցէք: Եթէ ճաշակած էք Տիրոջ քաղցրութիւնը՝ ապա մօտեցէք Անոր, այն կենդանի վէմին՝ որ, թէպէտ մարդոցմէ անարգուած՝ այլ Աստուծմէ ընտրուած ու պատուական է: Մօտեցէք Անոր, որպէսզի դուք ալ իբրեւ *կենդանի վէմեր*՝ շինուիք ՀՈԳԵՒՈՐ ՏԱՃԱՐ ՄԸ, կազմելով անարատ քահանայութիւն մը՝ մատուցանելու Յիսուս Քրիստոսի ձեռքով այն *հոգեւոր պատարագները*՝ որոնք հաճելի են Աստուծոյ: Վասնզի Գիրքին մէջ ալ կայ թէ՝

«Ահաւասիկ Սիոնի մէջ ես կը դնեմ
Անկիւնաքար մը պատուական եւ ընտիր.
Ով որ անոր հաւատայ՝
Պիտի չըլլայ իր յոյսը բան մը պատիր»: Ես. ԻԸ, 16:

Արդ, մեզ՝ հաւատացեալներուս համար Ան պիտի ըլլայ «պատուական». իսկ չհաւատացողներուն համար՝

«Այն վէմը՝ զոր անարգեցին շինողները՝
Անկիւնաքարը եղաւ»: Սղմ. ՃԺԷ, 22:

Այո՛, «վէմ մը գլորման» եւ «գայթակղութեան քար մը» անոնց համար՝ որոնք կը սայթաքին անհնազանդ գտնուելով Աստուծոյ խօսքին: Այս է անոնց դատավճիռը: Բայց դուք ընտիր ցեղ մըն էք, թագաւորական քահանայութիւն մը, նուիրագործուած ազգ մը, սեփական ժողովուրդ մը, որպէսզի հռչակէք հրաշագործութիւնները Անոր՝ որ խաւարէն կոչեց զձեզ իր սքանչելի լոյսին, դուք՝ որ երբեմն «չժողովուրդ» էիք, բայց հիմակ Աստուծոյ ժողովուրդ էք, որ չէիք արժանացած Անոր գթութեան, բայց այժմ արժանացաք»:

Ա· ՊԵՏՐ· Բ, 1–10:

ՔՐԻՍՏՈՍ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հնազանդ եղէք իրարու Աստուծոյ հանդէպ երկիւղածութեամբ: Կիներն հնազանդ ըլլան այրերուն՝ իբրեւ Տիրոջ, զի այրն է գլուխ կնոջ, ինչպէս եւ Քրիստոս գլուխ է Եկեղեցւոյն: Եւ ինքն է փրկիչ մարմնին: Եւ ինչպէս որ Եկեղեցին կը հնազանդի Քրիստոսի՝ նոյնպէս կիները պարտին հնազանդիլ իրենց այրերուն ամէն կերպով: Այրեր, սիրեցէք ձեր կիները այնպէս՝ ինչպէս Քրիստոս սիրեց Եկեղեցին, եւ անոր համար իր անձը մատնեց, որպէսզի աւազանի ջուրին մէջ իր դաւանանքին համաձայն մաքրելով՝ սրբագործէ զայն, ունենալու համար Եկեղեցին իբրեւ իր սեփականութիւնը անոր բովանդակ փառքին մէջ, զերծ ամէն արատէ, անհարթութիւններէ եւ ասոնց նման որ եւ է բանէ, եւ ըլլալով մաքուր ու անբասիր: Այրերն ալ պարտին սիրել իրենց կիները իբրեւ իրենց մարմինները: — Ով որ կը սիրէ իր կինը՝ կը սիրէ իր անձը — : Ոչ ոք կ'ատէ իր անձը, այլ, կը սնուցանէ զայն ու կը դարմանէ, ինչպէս Քրիստոս Եկեղեցին· զի մենք անդամներն ենք անոր մարմնոյն, անոր մարմինէն ու ոսկորներէն»:

ԵՓԵՍ· Ե, 21–30:

ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ ՎԷՄԸ

Յիսուս Փիլիպպեան Կեսարիոյ կողմերն անցնելով՝ հարցուց իր աշակերտներուն· — «Ո՞վ կը կարծէ ժողովուրդը թէ է մարդու Որդին»: Անոնք պատասխանեցին· — «Ոմանք Յովհաննէս Մկրտիչը, ուրիշներ՝ Եղիան, շատեր ալ՝ Երեմիան կամ մարգարէներէն մէկը»: — «Իսկ դուք», ըսաւ անոնց, «ո՞վ կը կարծէք թէ եմ ես»: Սիմոն Պետրոս պատասխանեց· — «Դուն Քրիստոսն ես, կենդանի Աստուծոյ Որդին»: Յիսուս պատասխանեց· — «Երանի քեզ, Սիմոն՝ որդի Յովնանի, զի մարմինն ու արիւնը չէ որ յայտնեց զայդ քեզի, այլ իմ Հայրս՝ որ երկինքն է: Եւ ես կ'ըսեմ քեզի, որ դու *Պետրոս* — վէմ — ես, եւ ես այս վէմին վրայ պիտի շինեմ իմ Եկեղեցիս, եւ դժոխքին դռները զանի պիտի չյաղթահարեն: Քեզի պիտի տամ երկնքի թագաւորութեան բանալիները·

Ինչ որ կապես երկրի վրայ՝ կապուած պիտի ըլլայ երկինքի մէջ, եւ ինչ որ արձակես երկրի վրայ՝ արձակուած պիտի ըլլայ երկինքի մէջ»: ՄԱՏԹ· ԺԶ, 13–19:

ՃՇՄԱՐԻՏ ԵՐԿՐՊԱԳՈՒԹԻՒՆԸ

Սամարացի կին մը՝ Յակոբի ջրհորին մօտ՝ հարցուց Յիսուսին· —

«Մեր հայրերը այս լերան — Գարիզինի — վրայ երկրպագութիւն ըրին· իսկ դուք — հրեաներդ — կ'ըսէք թէ՝ Երուսաղէմ է միակ վայրը՝ ուր պէտք է երկրպագել»: Յիսուս պատասխանեց· — «Ով կին, հաւատա ինծի, որ պիտի գայ ժամանակ՝ երբ ոչ այս լերան վրայ, եւ ոչ ալ Երուսաղէմի մէջ պիտի երկրը–

պագեն Հօր: Դուք կ'երկրպագէք անոր՝ զոր չէք ճանչնար. մենք կ'երկրպագենք Անոր՝ զոր կը ճանչնանք, — վասնզի փրկութիւնը Հրեաներէն կուգայ: Բայց կուգայ ժամանակ — եւ արդէն եկած է — երբ ճշմարիտ երկրպագուները պիտի երկրպագեն Հօր հոգւով եւ ճշմարտութեամբ, վասնզի Հայրն ալ իրեն այսպիսի երկրպագողներ կ'ուզէ: Հոգի է Աստուած, ուստի իրեն երկրպագողներն ալ պարտին հոգւով եւ ճշմարտութեամբ երկրպագութիւն ընել»:

ՅՈՎՀ. Դ, 20–24:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1. — Հոս կը պատկերացուի Իմաստութեան շինարար եւ զուարթարար ոգին: Սա կ'առեղծէ կեանքի վիճակ մը՝ նման ընտանեկանին՝ ուր միայն անզգամները ու պակասամիտները կրնան զգաստանալ եւ վայելել բարիքները այդ ոգիին:

Եօթը սիւները կը ձեւացնէին բակը՝ որ կը կրէր պատշգամը կամ վերնատունը:

Հրէական սովորութեան համաձայն գինին կը խառնէին համեմներով:

Այլաբանական մեկնութիւնը հոս Իմաստութեան մէջ կը տեսնէր Աստուծոյ Բանը՝ որ իրեն համար մարմինը շինեց տաճար — տունը —, ուր իջաւ նաեւ Ս. Հոգին՝ եօթնարփի շնորհներու աղբիւրը: Զենուեցաւ ինք Երուսաղեմի խաչին վրայ, իր սեղանին հրաւիրելով պակասամիտ հրեաները ու անզգամ հեթանոսները՝ մասնակից ընելու համար զանոնք անմահ իր ապրեցնող հացին ու գինիին, իր կեանքին:

2. — Զաքարիայի այս տեսիլքին նպատակն է Զօրաբաբէլի գերեդարձէն վերջ — Ն. Ք. 538, քաջալերել կործանուած տաճարին վերաշինութիւնը: Զօրաբաբէլ, Սաղաթիէլի որդին եւ արքայական սերունդէ, Յուդայի Թագաւորն էր Զաքարիայի օրով, 522–520: Զաքարիա կը գօտեպնդէ զայն՝ իբր քաղաքային գլուխ՝ ձեռք առնելու տաճարի վերակառուցման գործը:

Տեսիլը այլաբանական պատկեր մըն է: Ոսկեձոյլ աշտանակը՝ գերութենէն դարձողներն են: Եօթը ճրագները՝ Աստուծոյ մշտարթուն աչքերն են, կամ աստուածային կատարեալ տեսութիւնը: Երկու ձիթենիները՝ Եհովայի երկու օծեալներն են, այսինքն՝ իբրեւ Թագաւորական իշխանութիւնը ներկայացնող՝ Զօրաբաբէլ, եւ իբրեւ քահանայ՝ Յեսու: Ասոնք կը դառնան նոյն ատեն բերանները կամ խողովակները ոսկեձոյլ աշտանակը օժտելու եօթը ճրագներու լոյսով:

Տաճարի վերաշինութեան համար կարեւորը նիւթական ոյժը չէ՝ որմէ թերեւս զուրկ կը նկատէր ինքզինք Զօրաբաբէլ, այլ բարոյական զօրութիւնը, Աստուծոյ Հոգին՝ որուն շնորհիւ Զօրաբաբէլ պիտի յաջողէր աւարտել իր հիմնադրած տաճարի շէնքը՝ ուրախութեան աղաղակներու մէջէն:

3. — Բաւական չէ միայն տաճար կառուցանել Աստուծոյ: Տաճարը ոչինչով կրնայ աւելցնել փառքը Աստուծոյ, բովանդակ տիեզերքն իսկ ըլլալով անոր գերագոյն եւ ձեռակերտ տունը: Փառաւոր տաճարի մը մէջ ամբարշտութեամբ լի սրտերու ներկայութիւնը՝ անարգանք մըն է Աստուծոյ: Ապականած հոգիէն մատուցած զոհերն ու աղօթքները — արտաքին եւ ձեւական պաշտամունքները — տարբեր չեն անոնցմէ՝ զորս կռապաշտները կը մատուցանեն: Ինչ որ կարեւոր է յաչս Աստուծոյ, եւ ինչ որ կրնայ տաճարին ալ արժէք մ'ընծայել՝ այդ ճշմարտապէս կրօնական ոգին է, ներքին բարձրօրէն բարոյաշունչ տրոփումներն են, Աստուծոյ սրբութեան հետ հաշտ հոգեւոր կեանքն է. եւայլն:

4. — Առաքեալը կը խօսի նոր կեանքի մասին՝ որ Աւետարանով տրուեցաւ աշխարհի: Այս նոր կեանքին մէջ մարդիկ պարտին ըլլալ մանուկներու պէս՝ որ կը փափաքին կաթին, սնունդներու ամենապարզին եւ կենսատուին: Քրիստոնէութեան մատակարարած կաթը այն հոգեւոր սնունդն է՝ զոր աւետարանական սկըզ-

բունքները կը բովանդակեն իրենց մէջ։ Անոնց մէջ է «քաղցրութիւնը» Տիրոջ՝ կենդանի վէմին։ Կենդանի՝ իր վճիտ, առողջարար ու անապառ ջուրերով։ Եւ այս վէմը միայն պիտի կրնար ըլլալ այն «անկիւնաքարը»՝ որուն վրայ պիտի բարձրանար «հոգեւոր տաճարը»՝ ընդդէմ նիւթական տաճարին։ Այս կենդանի վէմը կը դառնայ «պատուական» անկիւնաքարը անոնց համար միայն՝ որոնք իրենք ալ իրենց կարգին կը հանդիսանան «կենդանի վէմեր» հաւատքով ու Հոգիի բարոյական մաքրագործումով։ Եւ այս հաւատքով ալ կը մօտենան անոր։ Մեծադոյն արատները որոնք կրնան արգիլել այս մերձեցումը՝ մատնանշուած են առաջին համարին մէջ։ Բայց այս վէմը կ՚ըլլայ «վէմ գլորման» եւ «քար գայթակղութեան» — խոչընդոտ մը կեանքի ճամբուն վրայ — բոլոր անոնց համար՝ որոնք կ՚արհամարհեն Աստուծոյ խօսքը, որոնք չեն հաւատար։

Այս հոգեւոր տաճարին պաշտօնեաները՝ իրենք՝ զայն շինող հոգիներն են։ Անոնք կը կազմեն հոգեւոր քահանայութիւն մը, եւ կը մատուցանեն հոգեւոր պատարագներ՝ աւելի հաճելի Աստուծոյ քան զոհերն ու աղօթքները։ Սիրոյ, նուիրումի, զոհաբերումի անպար կեանքը։ Չկայ աւելի վսեմ — «արքայական» — քահանայութիւն մը՝ ծառայութիւն մը՝ քան այսպիսի կեանք մը։ Այսպիսի կեանքով մը միայն հաւաքականութիւն մը, կամ մարդկութիւնը կրնայ դառնալ «նուիրագործուած ազգ մը, սեփական ժողովուրդ մը» Աստուծոյ, եւ ճանչնալ ու գնահատել Աստուծոյ հրաշալի գործերը ուրիշներուն մէջ, եւ այն լոյսը՝ որուն կը կոչէ զմեզ Աւետարանը։

5· — Մարմինը ամբողջ ու առողջ պահելու գլխաւոր պայմանն է ներքին ներդաշնակութիւնը, կամ բոլոր մասերու խոհական փոխյարաբերութիւնը։ Մարմինը կառավարողն է գլուխը՝ իբրեւ մտածելու, դատելու, նախատեսելու, եւայլն, կեդրոնական գործիքը։

Առաքեալը այս հատուածին մէջ նկատի ունի ընտանեկան կեանքը՝ հիմնուած առն եւ կնոջ փոխյարաբերութեան վրայ։ Այս փոխյարաբերութիւնը նա կը համեմատէ այն ներքին աղերսին հետ՝ որով Քրիստոս եւ Եկեղեցի կապուած են իրարու։ Քրիստոս գլուխն է Եկեղեցիին, իբր այս՝ Նա փրկիչն է նաեւ անոր։ Փրկելու համար զայն՝ նախ սիրեց, սիրելով զայն՝ իր անձն ալ զոհեց։ Բայց որպէսզի Եկեղեցին կարենայ դառնալ անոր սեփականութիւնը, արժանի ըլլայ իսկապէս անոր այդ զոհաբերող սիրոյն՝ անհրաժեշտ է որ Եկեղեցիին անդամները՝ իրենց հաւատքի պարզ դաւանանքով՝ ընդունին քրիստոնէական մկրտութիւնը, ծիսական մաքրագործումին հետ ջնջելով իրենց մէջէն բարոյական ամէն արատ, եւայլն։ Հաւատացեալները իբրեւ հաւաքականութիւն — Եկեղեցի — այնպէս են Քրիստոսի հետ, ինչպէս կինը իր ամուսնին նկատմամբ։ Չի Եկեղեցին Քրիստոսի մարմինն է՝ զոր նա «կը սնուցանէ ու կը դարմանէ»։

Հնազանդութիւնը մէկուն կողմէ, եւ սէրը միւսին կողմէ կ՚ամրացնեն բարոյական այն միացեալ մեծ ոյժը՝ որ իր կարգին կ՚ապահովէ ներքին շինարար ու խաղաղարար ներդաշնակութիւնը քրիստոնէական ընկերակցութեան՝ Եկեղեցիին՝ ուրացած իր բովանդակ փառքին։ Մէկին հնազանդութիւնը կ՚ըլլայ ճշմարիտ ազատութիւնը՝ սիրովը միւսին՝ որ իր բացարձակ նուիրումին մէջ կը դնէ նաեւ քաղցր շեշտը հնազանդութեան — համակերպութեան։ Այսպէս, հնազանդութիւն եւ սէր կ՚ըլլան փոխադարձ։ Ասի որչափ ճշմարիտ է ընտանեկան կեանքին համար՝ նոյնքան ճշմարիտ է նաեւ Եկեղեցիին համար։ Եթէ Եկեղեցին կը հնազանդի Քրիստոսի փոխարէն Անոր սիրոյն, Քրիստոս ալ իր այդ սիրով կուտայ ինքզինքն անոր, — ո՞չ ապաքէն բարոյական հնազանդութիւն մըն ալ այս է։

6· Պետրոսի այս պատահական եւ ենթագիտակցական դաւանանքը — «Դուն Քրիստոսն ես, կենդանի Աստուծոյ Որդին» —, զոր նախապէս Նաթանայէլ–Բարթո–

դիմէջ էր արտասանած — «Ռաբբի, դուն ես Աստուծոյ Որդին, դուն ես Իսրայէլի թագաւորը» —, պիտի ըլլար «հիմնաքարը» կամ «կենդանի վէմը» քրիստոնէական Եկեղեցիին։ Պետրոսի «մարմինն ու արիւնը» — մարդ-Պետրոսը — չէր որ արտայայտեց այս ապառաժեայ — Պետրոսեան — դաւանանքը կամ ճշմարտութիւնը, այլ «Հայրը» որ զայն խօսիլ տուաւ անոր։ Ուրեմն, ինչ որ Հայրը յայտնեց, ինչ որ Պետրոսի լեզուն խօսեցաւ ներշնչմամբ, Յիսուս ինքն ալ՝ Հօր Որդին՝ Պետրոսի անունին բառախաղով — ըստ որում Պետրոս կամ Պետրա՝ յունա-լատին բառերով, եւ կեփա՝ արամէական բառով կը նշանակէ «վէմ» — յայտարարեց «վէմը» կամ «անկիւնաքարը» հիմնաքարը՝ որուն վրայ պիտի հաստատէր իր Եկեղեցին։ Այդ Եկեղեցին այս դաւանանքով իրեն հաւատացող համայնքն էր, Աստուծոյ Թագաւորութեան կալուածը, ուրիշ խօսքով՝ Աստուծոյ «սեփական ժողովուրդը»։ Այդ «դրուած հիմ»էն զատ այլ եւս ուրիշ հիմ մը գոյութիւն չունի, եւ չի կրնար ունենալ, ոչ Պետրոս, ոչ Պօղոս, եւ ոչ ալ որ եւ է առաքեալ. Ա. Կոր. Գ, 11։ Քրիստոնէական Եկեղեցւոյ «մարգարէներ»ուն հետ տասներկու առաքեալներու յորջորջումը իբրեւ «հիմեր», երկրորդական իմաստով են առնուած՝ իբրեւ շէնքին առաջին վիմաշարները իսկական հիմին վրայ։

Պետրոսի առաջնութեան գաղափարը, որուն վրայ այնքան մեծ շեշտ կը դնէ Հռոմէական Եկեղեցին, կը կորսնցնէ իր արժէքը ոչ միայն նոյն ինքն Յիսուսի խօսքերով՝ որոնցմով Պետրոս կը կոչուի քիչ յետոյ «սատանայ», իբրեւ մէկը՝ որ «գայթակղութիւն» կ'ըլլայ Յիսուսի՝ չխորհելով «զԱստուծոյսն, այլ՝ զմարդկանն», — Մատթ. ԺԶ, 23, Մրկ. Ը, 33, — այլ նաեւ այն յայտարարութիւններով՝ որոնցմով կը բացատրէ առաջնութեան աւետարանական նշանակութիւնը Աստուծոյ Թագաւորութեան մէջ, — Մրկ. Թ, 35, Ժ, 44, — եւ Պօղոսի վերաբերումը Պետրոսի հանդէպ։ Պետրոս՝ Յակոբոսէ վերջ երկրորդ «սիւնը սեպուած» էր Յովհաննէսի հետ, Երուսաղէմի նորակազմ Եկեղեցիին առաջնորդները – լիտըրները։ Ինչ որ սակայն աւելի ուշադրաւ է՝ Պետրոս ինքն իսկ այսպիսի առանձնաշնորհի մը յաւակնութեան կասկածը չէ տուած իր Թուղթերուն մէջ, «կենդանի Վէմ» նկատելով միայն զՔրիստոս, եւ «կենդանի վէմեր» քրիստոնեաները։ Արդարեւ, քրիստոնէական հաւատքի «վէմը» Պետրոսի անձը չէ, այլ՝ Հօր յայտնութիւնը թէ Յիսուս «Քրիստոսն է, Աստուծոյ Որդին»։

Հայաստանեայց Եկեղեցին այս «ՎԷՄԸ» կը ճանչնայ, եւ պարտի ճանչնալ հիմն ու «անկիւնաքարը» իր բարոյական շէնքին. եւ հայ հաւատացեալները կը ջանան եւ պարտին ըլլալ «կենդանի վէմեր»՝ կառուցանելու համար այդ շէնքը։

Այս Վէմին վրայ հաստատուած Եկեղեցին է որ կը մնայ եւ պիտի մնայ անպարտելի, «անխորտակելի» նոյն իսկ ամենաբուռն ույժերու դէմ՝ որոնք հոս կը խորհրդանշուին «դժոխքի դուռներ»ով. դռներ՝ որոնք ժողովրդային երեւակայութեան մէջ շինուած են ամենակարծր մետաղէ, կամ ադամանդէ։

Հարկ է դիտել տալ նաեւ թէ քիչ առաջ շէնքին հիմնադիր ներկայացուած անձը՝ Պետրոս՝ այս հատուածին վերջը նկատուած է իբրեւ տան տնտես եւ դռնապան։ Անոր կը տրուի տան «փականքը» կամ «բանալեաց իշխանութիւնը»։ Ասիկա ալ եբրայական կամ արամէական լեզուի մէկ պատկերաւոր բացատրութիւնն է՝ բնորոշելու համար բացարձակ իշխանութիւն մը կամ հեղինակութիւն մը. Ես. ԻԲ, 22։ Պետրոսի հոս տրուածը — այլուր արդէն տրուած բոլոր առաքեալներուն, Մատթ. ԺԸ, 18 — Եկեղեցիի գործերը տնօրինելու բացարձակ իրաւասութիւնն է, ուրեմն։ Բայց առաքեալներու, եւ իրենցմէ վերջ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներու այս իրաւասութիւնը, եւ անկից բխող բացարձակ վճիռները՝ դրական թէ բացասական՝ իրենց արժէքը կը գտնեն այն արդար համեմատութեան մէջ՝ զոր այդ վճիռներու բնոյթն ու տարողութիւնը կ'ունենան վճիռ ընդունող ենթակային հոգեկան վիճակին, անոր յանցաւորութեան կամ անմեղութեան չափին հետ։ Երկրի վրայ եւ մահ–

կանացուններու կողմէ տրուած վճիռները՝ երկնքի մէջ եւ Աստուծոյ առջեւ չեն կրնար ունենալ ոյժ՝ երբ կ'անտեսուի այս համեմատութիւնը։

7. — *Աւետարանին ամէնէն վսեմ եւ դուցէ դժուարահասանելի գաղափարականներէն մէկն է նաեւ այս, քրիստոնէական կրօնին ազատական իրականանալի մէկ ճշմարտութիւնը։ Պաշտելու համար զԱստուած — ծառայելու համար Անոր* — ժամանակի, տեղի, ձեւի, եւայլն, պայմանադրականութիւնները *մարդկային, հետեւաբար երկրորդական եւ անցողական են, նկատմամբ այն* տեւական եւ անանցանելի պայմանին՝ *որ է՝* իրական երկրպագութիւնը հոգւով եւ ճշմարտութեամբ զԱստուած պաշտելու գիտակցութեան մէջ։

«Փրկութիւնը Իսրայէլէն կուգայ»։ *Արդարեւ, ինք Յիսուս, հրեայ մը՝ իր երկրաւոր ծագումով, եւ «աշխարհի փրկիչը» իր կոչումովն երկնային, հրէութեան ծոցին մէջ իսկ պիտի դնէր հիմը իր նոր կրօնին։ Երուսաղէմ էր, ու պիտի մնար կեդրոնը* գիտակից աստուածպաշտութեան՝ *առեղծուած մարգարէններով, եւ կատարելագործուած իրմով. մինչդեռ Սամարացիք զանց ըրած զայդ՝ իրենց պաշտամունքները կը սահմանափակէին Մովսէսի Օրէնքին լոկ արարողական եւ ծիսական մասերուն մէջ։*

«Հոգի է Աստուած»,*այսինքն՝* հոգեկան ամենաբարձր յատկութիւններու տիպար մարմնացումն ու անսպառ աղբիւրը։ *Գերագանց գիտութիւնն է Ան, իմաստականութիւնը, բանականութիւնը, կամքը, սէրը, սրբութիւնը, արդարութիւնը, ճշմարտութիւնը, եւայլն. ուստի մարդն ալ՝ երբ Անոր պատկերը իր հոգիով՝ պարտաւոր է պաշտել զԱստուած իր հոգիի համապատասխան յատկութիւններով։*

ՕՏԱՐԻ ՄԸ ԿԱՐԾԻՔԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅ ՄԱՍԻՆ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Կրօնական բովանդակ պատմութեան մէջ չկայ բան մը որ Հայաստանեայց պատկառելի Եկեղեցիին չափ ուժգին ազդէ երեւակայութեանս, եւ խանդավառէ զիս համակ։

Պատճառը անոր հնութիւնը չէ սոսկ։ Հաստատութիւն մը կրնայ պատկառելի ըլլալ, եւ սակայն ոչ շահեկան։ Պատճառը անոր կազմութիւնն ալ չէ, թէեւ ուշագրաւ ու հոյակապ է այդ։ Պատճառը սա է մանաւանդ որ այս Եկեղեցին ամէն ուրիշէ աւելի ազգի մը հոգիին մարմնացումը կը ներկայացնէ աշխարհի վրայ։ Թանձր այն խաւին տակ՝ զոր տգիտութեան ու նախապաշարման դարեր անոր շուրջ գոյացուցած են իր գեղեցկութիւնը եղծանելու եւ կենսաւէտութիւնը չքացնելու համար, անմահ կեանքի մը կենդանի հոգին կը բաբախէ տակաւին։

Խաւարի ջոլիրներուն դէմ Քրիստոսի սուրբ անունով մերթ պայքարող, մերթ անպատմելի հալածանքի տակ յօշոտուող եւ արիւնող, մերթ խաղաղ օրերու մէջ քրիստոնէական հաւատքի յաղթական օրհներգները եղանակող, միշտ կենդանի, միշտ հաւատարիմ, եւ յաւիտեան յուսալից այդ հոգիին տեսիլն է որ կը հրահրէ եւ կը բոցավառէ քրիստոնեայ հաւատացեալին երեւակայութիւնը եւ կրօնական ջերմեռանդութիւնը։

Հայ ազգութեան այս հոգիին ազդեցութիւնը ոչ մէկ ժամանակ աւելի խորապէս զգացած եմ քան երբ կը կանգնէի հեռաւոր Հայաստանի լռին հովտի մը վաղեմի մէկ վանքին շրջափակին մէջ։ Ոհ, ինչ պերճախօս լռութիւն էր ան։ Եւ

յետոյ, իւրաքանչիւր գիւղի, աւանի եւ քաղաքի քարուկիր ամուր եկեղեցին, ղօղանջող զանգակը, աղօթքի եւ պաշտօնի անվրէպ ժամերը, մշտաբաց դուռը — ամբողջ տասներկեց դար — ինչեր, ինչեր կը յայտնեն այն ոգիին նկատմամբ, զոր ոչ հուրը, ոչ սուրը եւ ոչ ժամանակը կրցած են մարել: Երբ այսպիսի մտածումներու մէջ թաղուած կը կանգնիմ ես հայկական տաճարի մը մէջ, փոյթ չէ՝ որչափ ալ անփառունակ ըլլայ այն, եւ կ'ունկնդրեմ Աւետարանի ընթերցման, կամ պատմական Շարականներու վեհ եղանակներուն, կամ հոգեշունչ աղօթքի մը մատուցման, խորապէս կը յուզուի սիրտս: Հայ մը ի՞նչպէս կրնայ անտարբեր կենալ Ազգին այս մայր ոգիին առջեւ, ի զուր ջանացած եմ հասկնալ:

Հայաստանեայց Եկեղեցիին արմատական գաղափարն է իր թեւերուն մխիթարար ջերմութիւնը եւ հովանին տարածել ամէնուն վրայ՝ որոնք Հայ ծնած են: Հայաստանեայց Եկեղեցիին նկատմամբ այս աւելի ճշմարիտ է քան ուրիշ ո եւ է ազգային եկեղեցիի նկատմամբ: Եւ խոստովանելու ենք թէ այս գաղափարականը առ հասարակ լաւ պահպանուած է: Ամէն քրիստոնեաներու հանդէպ թոյլտուութիւնն ալ ուրիշ մէկ որոշ յատկութիւնն է Հայաստանեայց Եկեղեցիին:

Ահա թէ ինչու Հայաստանեայց Եկեղեցին կ'ազդէ իմ երեւակայութեանս եւ թէ ինչու կ'ստիպուիմ ըսել թէ բարեբախտ են այն Հայերը՝ որոնք իրենց հոգեւոր ժառանգութեան թանկագին յարգը կ'զգան:

ՀԷՐՊԸՐԹ Մ. ԱԼԷՆ

Ծնթ. — Հէրպըրթ Ալէն, Ամերիկացի միսիոնար մըն էր, ծնած Խարբերդ 1865–ին: Իր ուսումն առած է Ամերիկա, Պոստընի մէկ Գոլէճին մէջ, եւ վերադարձած Խարբերդ: Անկեղծ հայասէր մը՝ տիրացած էր նաեւ սքանչելիօրէն հայ լեզուին, եւ ծառայած մի·տ հայկական շրջանակներու մէջ՝ կատարեալ ուղղամտութեամբ: Մեռած է 1911–ին, թողլով անջնջելի մաքուր յիշատակ մը Հայութեան սրտին մէջ:

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ:
ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԼԵԶԵՐ:

Ա. ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ:

ԿԱԹՈՂԻԿԷ Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

Ուրախ եղիր սուրբ Եկեղեցի,
Քանզի Քրիստոս երկնից արքան
Այսօր պսակեց զքեզ իր խաչով,
Եւ քու բերդերըդ զարդարեց
Փառքերովն իր ըսքանչելի:

Խնդա յոյժ, դուստըր Սիոնի,
Քանզի երկիրս երկինք եղաւ
Այսօր կրկին քու նորոգմամբ,
Եւ թագաւորն այն երկնաւոր
Հանեցաւ քու մէջըդ բնակիլ:

Երկնի զօրաց դասերուն հետ
Այսօր կ'տօնենք զքեզ բերկրալի
Փառաւորութեամբ անլըռելի·
Ուրախ եղիր, հարս անարատ
Քու խորհուրդովըդ անքընին:

*

Խորան սրբութեան կանգնեցաւ սուրբ Եկեղեցի,
Եւ Քրիստոս թագաւորն հոս կը պատարագուի.
Եկէք, հաւատացեալներ, երգենք Քրիստոսի նոր երգ:

Հրեշտակաց գունդերն երկինքէն իջած կ'երգեն աւասիկ,
Հրաշալի ձայնով քաղցր եղանակներ հիւսելով յաւէտ,
Եւ կ'ոգեն երբեակ սրբասացութեամբ երգեր օրհնութեան:

Այսօր բազմաթիւ հրեշտակներն մեզ հետ կ'ըլլան տօնակից,
Քանզի երկնաւոր թագաւորը՝ սուրբ Եկեղեցիին կուգայ այցելել:

*

Խնդա, զուարճացիր, ով Եկեղեցի, դուն որ Աստուծմէ եղար հարսնացած,
Վասնզի ըզքեզ ընտրեց տէրերու Տէրն, ու հաճեցաւ բնակիլ քու մէջդ:

Լուսաւորուէ, լուսաւորուէ, Կաթողիկէ Եկեղեցի,
Քանզի քու մէջդ լուսոյ Հօրմէն շող ծագեցաւ աստուածեղէն,
Եւ մանուկներդ լուսաւորեց:

Ուրախացիր ու բերկրէ դու, ով հարսնցած Եկեղեցի,
Պայծառացուր քու մանուկներդ՝ օրհներգելու
Զնա որ լոյսի շող է ծագեր քու մէջըդ, Մայր Եկեղեցի:

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

Զքեզ, ով քաղաք Աստուծոյ, անապական դր․ տաճար,
Աստուածազարդ եւ լուսազգեաց փառքով պսակեց Սուրբ Հոգին,
Ուստի յաւէրժ կ'ուրախանան հաւատացեալներն:

Համագոյքի Աստուծմէն մէջըդ ծագեցաւ արդարութեան Արեգակն՝
Որ իր լոյսովը փարատեց թանձր խաւարն անգիտութեան,
Եւ հիմունքներըդ հաստատեց առաքելոց, մարգարէից հիմին վրայ:

Կանգնեցաւ մէջըդ սուրբ սեղան, բխեցաւ աղբիւր անապական՝
Որ յորդառատ վըտակներով կ'արբուցանէ միշտ տիեզերքն,
Բուսցընելով քաղցր բողբոջներ.
Ուստի յաւէրժ կ'ուրախանան հաւատացեալներն:

Առաքեալներու, մարգարէներու հիմին՝ հաւատքի հիմին վրայ անանց
Շինեցիր դու քու սուրբ Եկեղեցիդ,
Ասոր մէջ մարդիկ համաձայնեցան հրեշտակներուն հետ՝
Փառաւորելով Սուրբ Երրորդութիւնդ:

Ապաւէնի տեղ, եւ ժողովարան բանաւոր հօտի,
Բընակարան է հըրեշտակներու, եւ նաւահանգիստ է արդարներու,
Քաւարան է այն մեղաւորներու,
Զարդարուած յաւէտ առաքեալներով, մարգարէներով:

ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Անշնչական այս եկեղեցին — պաշտելի դշխոյ —
Կեանք կուտայ եւ կ'իշխէ մահուան.
Ադամեան պըտուղին նըման՝ որ յարմարապէս պիտի ճաշակուէր:
Թէպէտեւ անշունչ՝ սակայն գերազանց քան բանականները՝
Հրաշքներ կը գործէ· կատարելութեան ալ հասցընելով՝
Նորոգ կ'ստեղծէ, վերըստին մեր նեըսը նըկարելով
Կերպարանքը լուսեղէն փառքին:
Դարձեալ, օրինակն անոր մեծութեան՝ կամուրջն է վերին.
Որուն սկզբնական կառուցումն եղած է այնտեղ բնակող
Հոգեղէններու զօրքերէն առաջ:
Հոգիներու թեթեւացումով՝
Մարմիններուն ալ ան տեսակ մը նոր թռիչներ կ'ընծայէ.
Պատուական հոգւոյն հարստութիւնով անարգ մարմինն ալ
դարձնելով յարգի:
Ան չի զագրանար ինքնակիր մեղքով՝
Թէ չըկոխոտուի անհաւատներէն կամ չար մարդոցմէ:
Մեր ըմբռնումէն վեր զարմանալի պատկեր մըն է ան,
Բանաւորէն կառուցուած անբանն՝
Որ ապա անոր կ'ըլլայ օժանդակ,
Իբրեւ վեհագոյնն յաւէտ նըւաստին:
Մարդէն մեծ է ան, ինչպէս յաղթող ցուպն՝ ընտրեալ Մովսէսէն:
Ան աւելի բարձր է քան բանաւորն,
Ինչպէս ոչ ծաղկած այն խորհրդաւոր
Գաւազանն ալ էր քան Ահարոնը:
Ան քան մըտաւորն ալ է գերազանց,
Ինչպէս գետահերձ, ըսքանչելահրաշ
Եւ զարմանափայլ արուեստով մաշկեակն՝
Քան Եղիան եւ քան Եղիսէն:
Ան կրկնապատիկ կատարելութեամբ
Կը զօրացընէ սրբասուն ձեռքերն՝
Մաքրելով զանոնք, ոչ թէ գինելով:
Թէեւ նիւթական մարմինն է կերտուած քարէն ու հողէն՝
Եւ զգայուններուն ալ է հարազատ:
Ան՝ նըման անմահ «կենդանի վէմ»ին՝
Ոմանց կանգնումին կը դառնայ պատճառ:
Ողջ հոգիներուն դատաւորին պէս՝
Թէ անէծքի մէջ եւ թէ օրհնութեան
Հրաշապէս ազդող կը հանդիսանայ:
Իբր աներեւոյթ բաները տեսնող՝
Սա հրապարակով կը պախարակէ,
Եւ այն միւսին ալ կը տանի դարման:
Անուններով ան իրեն կը կանչէ՝
Իբր էակներու տիրող հրամանատար:
Հանգունակ լերան յաւիտենական՝
Անխոցելի է դիմամարտներէն:
Իբրեւ հրաշագործ ուռկանը Մեծին՝

Հոգեւորները նա կ'որսայ իր մէջ։
Անմեղութիւնով եւ անվրէպ կերպով
Քրիստոսի քայլին ան կը հետեւի։
Բարձր իշխանութեամբ. համարձակօրէն ու նախատաքաց՝
Գովելիին պէս կը մնայ բարձրագլուխ։

Գ. ՆԱՐԵԿԱՑԻ
ՆԱՐԵԿ, ՀԵ, Ժ։

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Եկեղեցին Հայկական, ծընընդավայրն է հոգւոյս՝
ինչքան քարայր մ'ընդարձակ, պարզ ու խորունկ, մութ ու լոյս,
իր գաւիթովն հիւրընկալ, իր լայն բեմով, ու հեռուն
Կանգնած իր լուռ խորանով՝ որ կարծես նաւ մ'է ծըփուն···։

Եկեղեցին Հայկական ես աչքըս գոց կը տեսնեմ
Ու կը շնչեմ, կը լըսեմ՝ իր Ցիսուսով մանկադէմ,
իր սեղանէն մըլխացող քուլայ–քուլայ խունկերով
Եւ իր պատերը ցնցող աղօթքներով ալեխռով···։

Եկեղեցին Հայկական բարձըր բերդն է հաւատքին
իմ պապերուս՝ որ հողէն զայն քար առ քար հանեցին
Ու երկինքէ՜ն իջուցին զայն ցօղ առ ցօղ, ամպ առ ամպ,
Ու թաղուեցա՜ն անոր մէջ հանդարտութեամբ, հեզութեամբ···։

Եկեղեցին Հայկական մեծ վարագոյր մ'է բանուած,
Որուն ետեւ ըսկիհին մէջ կ'իջնէ ինքը Աստուած,
Որուն առջեւ գլխահակ կուգայ իմ ազգըս ամբողջ
Հաղորդըւիլ անցեալին հաց ու գինւով կենսառողջ։

Եկեղեցին Հայկական՝ ծովուն դիմաց ալեկոծ
Նաւահանգիստ մ'է խաղաղ. ցուրտ գիշերին՝ հուր եւ բոց,
Ու տօթակէզ ցերեկին՝ անտառ մըն է ըստուերոտ,
Ուր շուշաններ կը ծաղկին՝ Շարականի գետին մօտ···։

Եկեղեցին Հայկական՝ մէն մի քարին տակ գետնի,
Դէպ ի երկինքն բարձրացող գաղտնի նամրայ մը ունի···։
Եկեղեցին Հայկական հայ հոգիին եւ մարմնոյ
Ջըրահանդերձն է փայլուն, մինչ իր խաչերն են դաշոյն

Եւ զանգակներն են բոմբիւն եւ երգն է մի՛շտ յաղթութիւն···

ՎԱՀԱՆ ԹԷՔԷԵԱՆ

Գ.

Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
« ՀՈԳԵԻՈՐ ՍՈԻՍԵՐ »

Երջանիկ է այն մարդն՝ որ օգնութեամբը Բարձրեալին՝
Ամենակալ Աստուծոյն հովանւոյն տակ կը բնակի։
Տիրոջ համար ան կ'ըսէ. — «Իմ ապաւէնս է եւ բերդս,
Եւ իմ Աստուածըս՝ որուն վրայ իմ յոյսս ես կը դնեմ»։
Ան զքեզ պիտի ազատէ որոգայթէն որսորդին,
Եւ մահաբեր անդուղէն։
Ըզքեզ պիտի իր տաքուկ փետուրներովը ծածկէ,
Պիտի. անոր թեւերուն տակ ապաստանըդ գտնես.
Ճշմարտութիւնը Անոր քեզ զէնք վահան պիտ' ըլլայ։
Դուն գիշերուան երկիւղէն պիտի երբեք չը վախնաս,
Եւ ոչ ալ այն նետերէն՝ որ կը թռչին ցերեկներն,
Նաեւ ոչ այն ժանտախտէն՝ որ կը շրջի մութին մէջ,
Այն հարուածէն դիւային՝ որ կը հասնի կէսօրին։
Քու աջ կողմէդ հազարներ, ձախէդ՝ բիւրեր պիտ' իյնան,
Սակայն քեզ ոչ մէկ չարիք պիտի բնաւ մօտենայ։
Բայց միայն դու սեփական քու աչքերովդ պիտ' նայիս՝
Տեսնելու այն պատիժն՝ որ մեղաւորներն պիտի կրեն։

ՍԱՂՄՈՍ, Ղ, 1–Տ։

Քրիստոնէական լոյսի ծագումը տեղի ունեցաւ այնպիսի ժամանակի մը մէջ՝ ուր աշխարհի բարոյական մակարդակը կը գտնուէր ստոր աստիճանի մը վրայ։ Բարեպաշտ եւ կարգ մը իմաստասէր հոգիներ դժգոհ էին այս վիճակէն։ Նոր կրօնին բերած շունչը կը զօրացնէր առաքինիներուն մէջ այս դժգոհութիւնը։ Սա՝ իր կարգին՝ ծնունդ կուտար անոնց մէջ յոռետեսութեան՝ *որ կը յանգէր երկրաւոր կամ աշխարհիկ կեանքի արհամարհանքին։ Անոնք կարօտը կը զգային հոգեկան անդորրութեան՝ զոր չէին կրնար գտնել ապականուած ընկերութեան մը ծոցին մէջ։ Ժխորէն հեռու առանձնարանները պիտի տային անոնց այդ անդորրութիւնը։ Ահա թէ ինչպէս ծագում առաւ քրիստոնէական շրջանի անապատական կենցաղը կամ* վանականութիւնը, *ոչ անծանօթ նաեւ այլ կրօններու։*

Կեսարիա մէկն էր այն քաղաքներէն՝ ուր վանական դրութիւնը

քրիստոնէական առաջին դարերէն դուրս իր պատրաստ գնովը: Լուսաւորչի կրտսեր որդին ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ կամ ՌՈՍՏԱԿ՝ այդ վանքերէն մէկուն մէջ հաւանաբար ստացաւ իր կրթութիւնը: Անշուշտ նա իր պատանութենէն ցոյց տուաւ զօրաւոր հակում մը առանձնական կեանքի: Իր մանկութիւնը դուցէ ժառանգած էր դայդ իր հօրմէն, ինչպէս նաեւ մօրմէն: Խորհրդապաշտ հոգի մը, իր մէջ ալ էին շեշտըւած աշխարհիկ այն նախասիրութիւնները՝ որոնք յետոյ երեւան պիտի դային նաեւ հօր մէջ՝ անոր ծերութեան օրերուն:

Կեանքը գեղեցիկ է, ան արժանի է ապրուելու: Այս գեղեցկութիւնը, սակայն, չամբողջանար տեսանելի առարկաներու մէջ միայն: Կեանքը գեղեցիկ է, ոչ անոր համար որ ան մեզի կուտայ ֆիզիկական հաճոյքն ու վայելքը: Բնութիւնն ու արուեստը անսպառ աղբիւրներ են արտագրաւ գեղեցկութիւններու: Բայց մենք չենք տեսներ բնութիւնն իր ամբողջական մանրամասնութիւններուն մէջ: Ոչ ալ արուեստը կրնայ տալ զանոնք մեզի իրենց կատարելութեանը մէջ: Մեր աչքը այնքան զօրաւոր չէ թափանցելու ամէն բանի եւ անոր խորքին: Բնութիւնը, հետեւաբար կեանքը, անտեսանելի եւ անծանօթ կողմեր ունի դեռ մեզ համար: Մենք դայդ կ'զգանք: Եւ ինչ որ կ'զգանք՝ խորհուրդ — mystery — մըն է այն, որուն իր պայծառ լոյսը կուտայ կրօնը: Կան հոգիներ՝ որոնք այդ խորհուրդով են համադրուած: Ներշնչեալ խորհրդապաշտներ են ատոնք:

Այսպիսի հոգի մը կազմուեցաւ Ռստակի մէջ: Իր ընտանեկան կրթութիւնը եւ վանական մթնոլորտը դայդ կը հնարաւորէին: Արդարեւ իր աշխարհն եղաւ իր վանքը: Հոն փթթեցան ու ձեւակերպուեցան իր շնորհներն ու ընդունակութիւնները: Հոն ճանչցաւ նաեւ արտաքին աշխարհը՝ իր բացասական կողմերովը: Միայն մայրական սէր ու գորովը հաւանաբար անոր մէջ մշակեցին նաեւ ընկերային բնազդ մը՝ իր խորհուրդներուն մէջէն տեսնելու կեանքը նաեւ իր դրական կողմերով:

Հակառակ սակայն իր խստակրօն կենցաղին եւ միայնակեաց միտումներուն՝ Ռստակի մէջ բացարձակապէս թաղուած չէին իր հօր լուսաւորչական շնորհն ու նկարագիրը: Աւետարանի խորհուրդը, որուն նուիրած էր իր բովանդակ սիրտը, չէր դադրած կեանք մ'ըլլալէ: Զայն կ'ապրէր ինք: Կ'ապրէր զայն անձնուեւայնացումով մը՝ որուն բարձրօրէն ճշմարիտ իմաստը Քրիստոսի կեանքով միայն կը բացատրուի: Դարձեալ, Քրիստոնէական կրօնի համամարդկային արժէքը չէր կրցեր ականջախից ընել զինք ձայնի մը հանդէպ՝ որ հօր

արիւնէն եւ աւանդութիւններէն կուգար: Ճիշտ է, խուլ էր այդ ձայնը, զի շատ խորունկէն կը հնչէր: Բայց անգամ մը յուզուած ու ցնցուած՝ այդ խորքը պիտի կրնար դրսեւորել իր հարազատ պատկերովը: Հայացած Պարթեւը չէր ջնջուած Գրիգորի այս սրտահատորին մէջ, որուն մարդկային հզօր անհատականութիւնը թրծուած էր քրիստոնէական կեանքի կենդանի լոյսով:

Եւ ահա Բուստակ Հայաստանի մէջ, թէեւ դժուարաւ արմատահանուած իր սիրական մենաստանէն: Հոն էր կոչած զինք հրաւէրը Լուսաւորիչ հօր՝ որ այլ եւս պատրաստ էր պատասխանելու երկնային հրաւէրին: Հօր խրատունքն էր ալ հանդիստ տալ իր պարտասած մարմինին, անձնատուր յաւիտենական տեսիլներու, չմոռնալով նաեւ այդ տեսիլներով ծնած ու սնած իր ժողովուրդը: Եւ Բուստակին կը մնար իր ալ հոգին լուսաւորող խորհրդաւոր տեսիլները կեանքի վերածել նոյն այն ժողովուրդին համար՝ որ իր մեծագոյն աւանդն ու ժառանգութիւնը պիտի ըլլար հօրմէն:

Այս խորհրդածութեամբ անշուշտ Բուստակ տեղի տուաւ այն թախանձանքներուն՝ որոնցմով հրաւիրակները իրեն հաղորդեցին հօր եւ թագաւորին հրամանը: «Լաւ է», կը պնդէին անոնք, «Աստուծոյ մշակութեան գործը, քան այն մենաւորական կեանքը անապատին մէջ»: Զոհաբերութիւնը ոչ թէ սոսկ անձնական փրկութեան՝ այլ շատերու հոգեւոր օգտին ու շահին համար է,— այս պիտի ըլլար անկից վերջ նշանաբանը իր հասարակական գործունէութեան:

Գրիգոր դեռ կենդանի — այլ եւ հոգւով արթուն եւ արի — հայրապետական պաշտօնի պատասխանատուութիւնը յանձնեց այս կրտսեր զաւկին: Վրթանէս, իր երէց եղբայրն ալ, չմնաց անմասն այս պատասխանատուութենէն, սրտամատոյց գործակից ըլլալով իր հարազատին: Բուստակի ընտանեկան կապերէ եւ հոգերէ զերծ վիճակը հաւանաբար պատճառ էր եղած ժառանգական կամ յաջորդական իրաւունքի այս ոստումին: Ասիկա, սակայն, ոչինչով կրցեր էր խանգարել սրտագին գործակցութեան ներդաշնակութիւնը երկու եղբայրներուն:

Բուստակ իր վարքովն ու գործունէութեամբը ինքզինք ցոյց տուաւ արժանաւոր լծակից ու յաջորդը իր հօր: Նոյն իսկ իր խօսելու ճարտարութեամբը, արդիւնք բազմամեայ պատրաստութեան, ան գերազանցեց իր հայրը: Շրջուն եւ անձանձիր քարոզիչի մը դերը կատարեց նա առաւելապէս: Իր խորհրդապաշտ մաքուր հոգւով՝ նախանձախնդիր ոգի յայտաբերեց անհատական, ընտանեկան եւ ըն—

կերտյին բարոյականի վերաբերմամբ։ Այս նախանձախնդրութիւնը, դուցէ քիչ մը չափազանցուած, հաճելի պիտի չթուէր ամենուն։ Իշխանական դասը, վարժ անհակակշիռ սանձարձակութեանց, խէթով պիտի դիտէր հարկաւ հեղինակաւոր սաստը անաչառ ու անխոչառ Հայրապետին։ Արդարեւ ան, անվերապահօրէն բծախնդիր, անխնայ կը խարանէր բարոյական ամէն փտութիւն՝ զոր կը տեսնէր իր շուրջը, ռամիկին թէ բարձր դասակարգին մէջ անխտիր։ Բայց իր սլաքները ուղղուած էին մանաւանդ նախարարական դասին, որուն կենցաղավարութիւնը աւելի եղերելի եւ խոցելի պատկեր կը ներկայացնէր քան հասարակ ժողովուրդը։ Անկեղծութեամբ օծուն իր այս խստաբարոյ նկարագրին համար Ռստակ կոչուեցաւ «Սուսեր Հոգեւոր»։

Իր արտաքինը պարզ էր ու անսեթեւեթ, արդիւնք վանական դաստիարակութեան։ Կը թուի թէ իր ֆիզիկական կառուցուածքն ալ շատ բան չէր յիշեցներ պարթեւական ծագումէն։ Իր բարձր անձնաւորութեան հմայքը, սակայն, պատկառելի եւ յարգելի կ՚ընծայէր զինք ամենուն։ Նիկիոյ մէջ, ուր գացած էր հօր կողմէ մասնակցելու եկեղեցական տիեզերական առաջին ժողովին — 325 —, նա փոխն ի փոխ ծաղրուած ու մեծարուած էր՝ ֆիզիկական ու հոգեկան նկարագրի այս զարմանալիօրէն հակադրական խառնուրդին շնորհիւ։

Ռստակի օրով մեռաւ Տրդատ՝ Հայոց Թագաւորը։ Ստեղծուեցաւ շփոթ կացութիւն՝ կարգ մը նախարարներու անիշխանական ձգտումներու հետեւանքով։ Հայրապետի հեղինակաւոր միջնորդութիւնը Կոստանդիանոսի մօտ՝ փրկեց կացութիւնը։ Խոսրով Կոտակ ժառանգեց իր հօր գահը։

Լուսաւորչի այս առաջին յաջորդին պաշտօնավարութիւնը տեւեց միայն եօթը տարի, 325–333։ Անոր դէմ նախարարներուն մախանքը հետզհետէ սաստկացաւ։ Ծոփաց իշխան Արքեղայոս անոնց յառաջապահն էր։ Զրոյց կար թէ Թագուհին ալ կամակից էր անոնց։ Վրիժառութեան ոգին անհաշտ թշնամի մը ստեղծած էր Արքեղայոսի մէջ։ Պատեհ ժամանակը չուշացաւ լուծելու այդ վրէժը։ Երբ Ռստակ հովուական այցելութեան մը կ՚ելլէր Ծոփաց աշխարհին՝ իշխանը, ճամբուն վրայ դարանակալ, յանկարծ յարձակեցաւ անոր վրայ, եւ իր իսկ ձեռքով սրամահ ըրաւ իր բարոյական վէրքը կտրելու յանդգնող «Հոգեւոր Սուսերը»։

Իր աշակերտները, որ ընկերացած էին իրեն, փոխադրեցին

մարմինը Եկեղեաց գաւառը, եւ թաղեցին զայն Թիլ աւանին մէջ՝ որ հօրենական կալուած էր:

Իր դերեզմանը կը գտնուէր Երիզայի Ջուխտակ–Հայրապետ կոչուած վանքին մէջ: Համաշխարհային պատերազմին՝ մեր բոլոր միւս պատմական մենաստաններուն հետ՝ այս ալ զոհ գնաց ոճրապարտ ու քանդիչ ձեռքերու:

Հայաստանեայց Եկեղեցին կը տօնէ Արիստակէս Հայրապետի յիշատակը՝ Լուսաւորչի որդւոց եւ թոռանց հետ՝ Վարդավառի երրորդ Կիրակիի նախընթաց Շաբաթ օր:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ:

ԵՐԿՈՒ ՉԱՓ, ԵՐԿՈՒ ԿՇԻՌ

Կըշիռ մեծ ու փոքրը, եւ չափ կրկին՝
Երկուքն ալ պիղծ են Աստուծոյ աչքին:

ԱՌԱԿ, Ի, 10:

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՅՈՒՍԱՑՈՂԸ

Օրհնեալ ըլլայ այն մարդը՝ որ կը վստահի Աստուծոյ,
Եւ որուն յոյսը Տէրն է:
Պիտի նմանի նա այն ծառին՝ որ գետի մօտ է տնկուած,
Եւ արմատները իր դէպի ջուրերն անոր կ'երկարէ:
Պիտի երբեք չըվախնայ երբ տօթն այրող հասնի վրայ,
Իր տերեւները փարթամ պիտի մընան անթարշամ.
Երաշտութեան տարիին իսկ ան պըտուղ պիտի տայ,
Ապրելով միշտ անվրդով:

ԵՐԵՄԻԱ, ԺԷ, 7–8:

ՕՐՀՆԵԱԼ ՍԵՐՈՒՆԴԸ

Զի ես եմ Տէրն՝ որ կը սիրեմ արդարութիւն,
Եւ կ'ատեմ ես կողոպուտն՝ որ անիրաւ է:
Պիտի զանոնք ես վարձատրեմ ըստ արժանւոյն,
Եւ անոնց հետ ուխտ պիտի դնեմ յաւէրժական,
Ամենուրեք պիտի ճանչցուին որդիքն անոնց,
Սերունդն անոնց պիտ' հռչակուի ազգերու մէջ,
Որ տեսնողներն ըսեն, — «Ասոնք են այն սերունդն՝
Որ օրհնըւած է Աստուծմէ իրաւցընէ»:

ԵՍԱՅԻ, ԿԱ, 8–9:

« ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՍՊԱՌԱԶԻՆՈՒԹԻՒՆԸ »

«Եղբայրներս, ուժաւորուեցէք Տիրոջմով եւ անոր զօրութեան կարողութեամբ: Հագէք Աստուծոյ սպառազինութիւնը, որպէսզի կարող ըլլաք դէմ դնելու սատանայի հնարքներուն: Վասնզի մեր պատերազմը ոչ թէ մարմինի եւ արիւնի՝ այլ այս դարու խաւարի իշխաններուն պետութիւններուն եւ աշխարհակալներուն հետ է, եւ երկնային սփիւռքի մէջ եղող չարութեան ոգիի ոյժերուն հետ: Ուստի առէք, այո, Աստուծոյ սպառազինութիւնը, որպէսզի կարողանաք չարութեան օրը դիմադրել չարին: Եւ ձեր թշնամին պարտութեան մատնելէ վերջ՝ կանգ առէք եւ ամուր կեցէք ձեր տեղը, գօտեւորեցէք ձեր մէջքը ճշմարտութեամբ, զրահաւորուեցէք արդարութեամբ, եւ պատրաստեցէք ձեր ոտքերը խաղաղութեան Աւետարանով: Եւ այս բոլորին վրայէն առէք հաւատքի վահանը՝ որով պիտի կրնաք մարել ատրաշէկ նետերը չարին: Առէք նաեւ փրկութեան սաղաւարտը, եւ Հոգւոյն սուսերը, այսինքն՝ Աստուծոյ խօսքը»:

ԵՓԵՍ· Զ, 10–17:

« ԱՅՈ–Ն՝ ԱՅՈ, ԵՒ ՈՉ–Ն՝ ՈՉ »

Հիներն ըսեր էին· — «Մի ըներ սուտ երդում, այլ ինչ որ կ'երդնուս՝ վճարէ զայն Տիրոջ»: — Բայց ես կ'ըսեմ ձեզի· — Ամենեւին մը ընէք երդում, ոչ երկնքի վրայ՝ զի ան աթոռն է Աստուծոյ, ոչ երկրի վրայ՝ զի ան պատուանդանն է Անոր, ոչ Երուսաղէմի վրայ՝ զի ան քաղաքն է մեծ թագաւորին, եւ ոչ ալ քու գլխիդ վրայ՝ վասնզի մազ մ'անգամ չես կրնար ներմկցնել կամ սեւցնել: Ձեր խօսքը թող ըլլայ՝ ԱՅՈ–ն՝ ԱՅՈ, եւ ՈՉ–ը՝ ՈՉ: Ասկէ աւելին կուգայ չարէն:

ՄԱՏԹ· Ե, 33–37:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ։

1· — *Խարդախելու բնազդը ընկերային չարիքներէն մէկն է։ Ան նշան է խաթարուած նկարագրի, եւ կը մատնէ պակասը բարոյական բարձր հասկացողութեան։* Մէկ չափ, մէկ կշիռ, — *այս է նշանաբանը ուղղամտութեան, եւ մէտը՝ ընկերային հաւասարակշռութեան։*

2· — *Կրօնի պահանջներէն մէկը, եւ թերեւս առաջինն է՝* վստահիլ Աստուծոյ: *Այսպիսի բնազանցական վստահութիւն մը չի ժխտեր երբեք, ընդհակառակը կը հաստատէ,* ինքնավստահութեան *անհրաժեշտութիւնը անհատական թէ ընկերային կեանքին մէջ հաւասարապէս։ Գիտենք թէ* նախաձեռնութեան ոգին՝ *լծակն է յաջողութեան եւ յառաջդիմութեան։ Առանց անոր՝ մարդը զուրկ է անհատական արժէքներու գիտակցութենէն, եւ ընկերութիւնը՝ իր մէջ մթերուած ոյժերը գնահատելու կարողութենէն։ Նախաձեռնութեան ոգին արդիւնք է ինքնավստահութեան, ինչպէս նաեւ՝ ինքնաճանաչութեան։ Այն բոլոր ձիրքերը, ֆիզիկական թէ հոգեկան, որոնցմով օժտուած է իւրաքանչիւր անձ աւելի կամ պակաս չափով,* աստուածային ոյժեր *են, ատակ՝ կեանքի վերածուելու։ Ինքնավստահ ըլլալ՝ կը նշանակէ* գտնել այդ ոյժերու աղբիւրը մեր մէջ, ճանչնալով մէկտեղ այդ աղբիւրին ԱԿԸ Աստուծոյ մէջ: *Մարդը իսկապէս բանական ծառ մըն է ուժաւորուած ներքին զօրութեամբ մը՝ որով ընդունակ կը դառնայ իր արմատներն երկարելու դէպ ի կենսատու ջուրերը — աստուածային պարգեւները —, մնալու համար միշտ կենդանի, եւ ըլլալու յաւէտ պտղաբեր իր կեանքով եւ գործունէութեամբ:*

Դարձեալ, Աստուծոյ վստահիլ՝ ըմբռնել է այն սերտ աղերսը՝ որ կայ մեր եւ Աստուծոյ միջեւ, մեր ընդունակութիւններուն եւ աստուածային կարողութեան միջեւ։ Այսպիսի վստահութիւն մը կուտայ մեզի ամէնէն ազնուական ու վսեմ ներշնչումները՝ կատարելու դիւցազնական գործեր, կամ «գործս Աստուծոյ»՝ ինչպէս կ՚երգէ Շնորհալի։

Աստուծոյ վստահիլը, ուրեմն, հոգիին կրաւորական անձնատուութիւնը չէ վերացական եւ չըմբռնուած զօրութեան մը այլ ներգործական ինքնավստահութիւնն է այն՝ Աստուծոյ հետ գործակցելու պայծառ գիտակցութեամբ։

Առանց ինքնավստահութեան Աստուծոյ վստահիլը՝ կը վրիպեցնէ մարդը իր բարձրագոյն կոչումէն, որ է՝ «ԳՈՐԾԵԼ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԳՈՐԾԵՐԸ», եւ աւետարանական յարացոյցէն որ է՝ Ջանալ ըլլալու «ԿԱՏԱՐԵԱԼ՝ ԻՆՉՊԷՍ ԵՐԿՆԱՒՈՐ ՀԱՅՐԸ»։

3· — Արդարութիւնը կեդրոնական գաղափարն է՝ որուն շուրջ հիւսած է Եսայի իր հեռահայեաց տեսիլները Իսրայէլի ճակատագրին վերաբերմամբ։

Եհովան ինք արդարութիւնն է, կամ արդարութեան սէրը՝ որ կ՚ատէ անիրաւութիւնը, եւ անհաղորդ է անոր։ Իսրայէլ իր սեփական ժողովուրդն է։ Գերութիւնը, որ զայն փոխադրած էր Բաբելական աշխարհ, անոր դէմ գործուած անիրաւութիւն մըն էր թէեւ արդարացած այն միւս անիրաւութեամբ՝ զոր գործած էր ինք Իսրայէլ Եհովայի դէմ՝ հեռանալով անոր պաշտամունքէն, ուրիշ խօսքով՝ մեղանչելով։ Բայց այդ պաշտամունքն ինքնին ձեւապաշտութեան մը վերածուած ըլլալով — ձեւապաշտութիւն մը՝ նոյնպէս անարդարանալի — պիտի բիւրեղանար, պիտի հոգիանար։ Իսրայէլ իր կրօնի այս բիւրեղացումով պիտի վերադառնար արդարութեան, հետեւաբար եւ պիտի վերարժանանար Եհովայի արդարութեան՝ ազատելով գերութեան կապանքներէն։ Այս ազատութիւնը — փրկութիւնը —, այսպէս, պիտի կրէր երկու նկարագիր՝ քաղաքական եւ կրօնական, կամ ֆիզիկական եւ հոգեկան, եւ ազատարարը — ՓՐԿԻՉԸ — պիտի ըլլար Եհովայի Օծեալը, ՄԵՍԻԱՆ։ Բայց այս Մեսիան պիտի իրականացնէր աստուածային արդարութիւնը ոչ միայն Իսրայէլի՝ այլ նաեւ բովանդակ ազգերուն համար։ Անոնք որ ազատելով մեղքի գերութենէն, արդարութիւնը ոտնակոխող բոլոր վատ արարքներէն պիտի արժանանան Աստուծոյ արդարութեան՝ պիտի կոչուին «օրհնեալ սերունդ», եւ իբր այդ պիտի հռչակուին։ Արդարատուէր Աստուծոյն եւ արդարացած այս սերունդին միջեւ պիտի հաստատուի յաւիտենական ուխտ մը, հոգեւոր միութիւն մը՝ որ պիտի ըլլայ վճիտ աղբիւրը երանաւէտ կեանքի մը, ժամանակաւոր՝ այս աշխարհի վրայ, եւ անվախճան՝ հանդերձեալին մէջ։

Մարգարէին այս տեսիլը իր իրականացումը պիտի գտնէր քրիստոնէութեան մէջ՝ ի Յիսուս աստուածային յայտնութեամբ։

4· — Սպառազինութիւնը զինական բոլոր այն միջոցներն են՝ որոնցմով զինուոր մը կը պատրաստուի պատերազմի։ Առաքեալը իր օրինակը կ՚առնէ հռովմէական սպառազինութենէն։ Հաւատացեալը այս աշխարհի վրայ՝ որ մեղքերով է խաւարացած՝ կոչուած է մղելու պատերազմ մը այդ խաւարի բոլոր ոյժերուն դէմ, — բազմապիսի փորձութիւններու եւ մեղանչական միտումներու դէմ՝ որոնք կ՚իշխեն եւ կը տիրակալեն մարդոց վրայ։ Նաեւ այն ստորնացնող ներգործութեանց դէմ՝ որոնք, ըստ հրէական նախապաշարումին, կուգան եօթը երկինքներու ոլորտներու մէջ շրջող չար ոգիներէն, այլ՝ ըստ քրիստոնէական ողջամիտ ըմբռնումին՝ իրարու հետ անուղիղ փոխյարաբերութեանց մէջ ապրող մարդոց անհատական եւ ընկերային ապականած բարքերէն։

Հոգեւոր պատերազմ մըն է, ուրեմն, այս եւ ոչ թէ մարմնաւոր։ Իր սպառազինումն ալ ըստ այնմ պիտի ըլլայ հոգեւոր, աստուածային։ Թշնամիները, որոնց

դէմ գործածուելիք զէնքերն են՝ ճշմարտութիւնը, արդարութիւնը, խաղաղութիւնը, խռովարար ոգին, անհաւատութիւնը, մէկ խօսքով՝ նիւթապաշտութեամբ բարոյական կորուստի առաջնորդող բոլոր փորձութիւնները կամ հրապոյրները։ Ասոնց դէմ գործածուելիք զէնքերն են՝ ճշմարտութիւնը, արդարութիւնը, խաղաղութիւնը, հաւատքը, Աստուծոյ խօսքը, եւ այն բոլոր առաքինութիւնները՝ որոնք կ'ապահովեն մարդուն — անհատին թէ ընկերութեան — փրկութիւնը։

Քրիստոնեայ մարտիկին կոչումն է ոչ միայն սպառազինուիլ այս առաքինութիւններով, այլ նաեւ յաղթական դուրս գալով՝ անոնցմով իրականացնել Աստուծոյ կամ Երկնքի թագաւորութիւնը երկրի վրայ։

5. — Խօսքը ցոլքն է հոգիին։ Եւ հոգին հիմն է ընկերային կեանքին։ Ինչ որ է ճառագայթը արեւին նկատմամբ՝ նոյնը պէտք է ըլլայ խօսքը հոգիին վերաբերմամբ։ Լոյս եւ ջերմութիւն՝ ճառագայթը դուրս կը բերէ արեւի հրադունդի ընդերքին մէջ ծածկուած բոլոր մետաղներէն։ Լոյսն ու ջերմութիւնը կեանքն է՝ զոր պէտք է յայտաբերէ նաեւ խօսքը հոգիի խորքէն, անոր աննիւթական գանձերէն։ Այսպիսի խօսք մը ճշմարտութիւնն իսկ է, հարազատ պատկերը հոգիին։ Ան անկարօտ է վկայի։ Իր վաւերացման նշանակն է՝ Այո կամ Ոչ։ Ճշմարտարանին համար խօսքը հաստատութիւն մըն է կամ ժխտում մը. իսկ ստախօսին համար կ'ըլլայ երդում մը։

Երդումը կասկած եւ անվստահութիւն ներշնչող անհատական տկարութիւն մըն է։ Նաեւ ընկերային վտանգ մը։ Ան յաճախ գործիքն է նենգութեան, խարդախութեան եւ դաւի։

Երդումը սրտի խաւարն է. լոյս մը զայն կրնայ փարատել։ Այդ խաւարը արդարացուցին Իսրայէլի «հինները». զայն բացարձակապէս դատապարտեց եւ իր լոյսով փարատեց Յիսուս։ Այդ խաւարը այսօր ալ կ'արդարացնեն մարդիկ դատարաններու մէջ եւ դիւանագիտական սեղաններու վրայ։ Կեղծիքը կ'օրինականանայ։ Աւետարանի ճշմարտութեան լոյսը միայն թափանցելով սրտերէն ներս կրնայ ազատել մարդկութիւնը ապաբարոյականացնող այդ կեղծիքներու ծրարներէն։

Այո—ն այո, եւ ոչ—ն՝ ոչ, երդումի տեղ անձնական արժանապատուութեան գիտակցութենէն բխած պատուոյ խօսք,— ասկէց աւելին ստուգիւ կուգայ չարէն։ Եւ աշխարհ կը տեսնէ ասոր ապացոյցը։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴԱՎԷՊ ՄԸ՝
ԻՆՉՊԷՍ ՈՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԱԾ Է։

ՆԻԿԻՈՅ ԼՃԻՆ ՎՐԱՅ

« Արիստակէս մեծ հայրապետը փոխանորդեց մեծափառ Հօրը, համաձայն Գիրքին թէ՝ «Հայրերուն պիտի յաջորդեն որդիները»: Ան ոչ միայն ժառանգորդ եղաւ հայրենի պատուին՝ այլ նաեւ իր սուրբ վարքովը հօրը հաւասարեցաւ. մանաւանդ թէ իր կուսութեամբ ալ զայն գերազանցեց: « ՍՈՒՍԵՐ ՀՈԳԵՒՈՐ » եղեւ ան ճշմարտապէս՝ իր քարոզութիւններով: Իր անաչառ յանդիմանութիւններուն հետեւանքով զինք ատող անմիտներու կողմէ խողխողուեցաւ Տիրոջ պատուիրանին վրայ՝ առաքելաբար մահն ընդունելով, եւ կենդանեաց կանոնին մէջ թեւակոխելով: Վասնզի տերունի հրամանին համաձայն կենդանի մնալով Աստուծոյ՝ երկնքի մէջ արձանագրուած անդրանիկներու Եկեղեցիին, մեր ամենուս մայրն եղող վերին Երուսաղէմի մէջ՝ որ գերծ է վայրաքարշ վրդովումներէ, Երրորդութեան մօտ՝ ուր են սերովբէներու դասերը, քերովբէներու գունդերը, հրեշտակ-

Ներու խումբերը, երեղէններու երգերը,— է նաեւ ճշմարտապէս մեր Ս. Արիս-տակէսը, որ՝ երկնայիններուն հետ իմանալի ձայնակցութեամբ՝ կը փառաւորէ Հօր եւ Հոգւոյն հետ յաւիտենական անլռելի ձայնով փառաւորուած Քրիստոս Քահանայապետը:

« Աւիկա ներկայ եղաւ՝ հօր կողմէ փոխանորդաբար՝ Հռոմմներու մայրաքաղաք Նիկիա հաւաքուող հայրերու ժողովին մէջ: Հոն մեծափառ եւ զարմանալի հրաշքներով փառաւորուեցաւ: Բազմախումբ սուրբ հայրերուն մէջ հոչակաւոր հանդիսացաւ: Մեծ ծովէն ձեւացած սիւքաշարժ վեհաւէտ ու քստմնածածան թանձր ջուրերով լայնատարած մեծ լճին կապուտակ ալիքներուն վրայ՝ սիզաքայլ ու սրբընթաց ոտքերով սխրացած՝ անվեհեր նայուածքով յիսուսաբար առաջադրուած տեղն հասաւ: Ոչ թէ պետրոսօրէն երկմտեցաւ, այլ փրկչաբար խիզախեց: Հոն հաւաքուած բազմաթիւ հայրերուն զարմանք եւ հիացում պատճառեց: Իր վերադարձին ալ՝ առաջարկուած փորձը կատարեց առանց տարակուսելու եւ ընկրկելու: Եւ նոյն համարձակ գնացքով հաստատուն հողին վրայ ոտք դրաւ: Իր քայլերուն հետքերը մինչեւ այսօր ալ լուսեղէն շաւիղի մը պէս ջուրերու մակերեսին վրայ կը տեսնուին ի յիշատակ Սուրբին կատարած սքանչելիքին: Տեսնողներն ալ իբրեւ ճշմարտութիւն կը պատմեն ամէն տեղ համոզուած եւ առանց երկրայելու: Թշնամիներու վկայութեամբն իսկ, որ ըստ ամենայնի զօրաւոր է, կը հաստատուի այս: Այդ տեղւոյն վրայ Աստուծոյ տուն ու տաճար ալ կայ շինուած, իբր վկայ հրաշքին, եւ իբր ապացոյց տեսնողներու···:

Սա դառնալով Նիկիոյ ժողովէն՝ եկաւ Հայոց աշխարհը մեծ հանդէսով, զօրացած Ս. Հոգւոյն շնորհներով, նման մեր Փրկիչ Յիսուսին՝ որ Հոգւոյն զօրութեամբ կը դառնար Գալիլիա: Իր համբաւը տարածուեցաւ ամէն կողմ ուր որ հասաւ: «Այս այն մարդն է, կ'ըսէին իրարու, որ Փրկիչ Յիսուսի նման հեղինակօրէն կը սաստէ հովերուն եւ ծովերուն, եւ սոնք կը հնազանդին անոր: Կը հրամայէ նաեւ պիղծ այսերուն, եւ անոնք կ'ելլեն մարդոց մէջէն: Կ'ապաքինէ մարդոց բոլոր ցաւերը իր Տիրոջ զօրութեամբ»: Լսելով այս խօսքերը՝ կը բերէին բոլոր հիւանդները ու ախտաժէտները, կը դնէին անոր առջեւ, եւ նա կը բժշկէր ամէնքն ալ: Շատեր տեսնելով այս սքանչելիքները՝ փառք կուտային Աստուծոյ եւ կ'ըսէին·
— Ինչպէս որ լսեցինք՝ այնպէս ալ տեսանք»:

Այսպիսի մեծասքանչ հրաշքներով եւ չքնաղագեղ նոխութեամբ ան եկաւ հասաւ Հայոց աշխարհը, իրեն հետ բերելով Մեծ ժողովին կողմէ խմբագրուած հաւատոյ գիրը, եւ ներկայացնելով զայն իր հօրը՝ Ս. Գրիգորին, եւ մեծ թագաւորին՝ Տրդատին: Ասոնք մեծ ուրախութեամբ ընդունեցին զայն, եւ անոր վրայ ըրին պատշաճ յաւելում մը, խնդրելով Տիրոջմէ որ նոյն հաւատքին վրայ հաստատ մնայ իրենց վիճակուած ժողովուրդը »:

ՍՈՓԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ, Ժ:

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԵՒ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ ՄԸ։

Աւանդավէպերը պատմական հիմքի մը վրայ ժողովրդային երեւակայութեամբ հիւսուած առեղծուածութիւններ են յաճախ։ Հոգեբանական վայրկեաններ կամ ապրումներ՝ գունաւորուած պատկերներու վերածուած, դիւցազներգութիւններ ըլլան անոնք թէ հրաշապատում դրուագներ։ Մարդկութեան մանուկ հոգին կը ցնծայ անոնց մէջ, իր բովանդակ միամտութեամբը՝ որ հիացում եւ պաշտում ունի դիւթական դէմքերու, բազմախառն դէպքերու եւ անլոյծ երեւոյթներու խորհրդ—

դաւորութեան հանդէպ։ Կը բացատրէ զանոնք լեզուով մը՝ որ վաղնջական է, համադրութիւն մը նշաններու կամ նշանակներու՝ որոնք իմացք մը կամ իմաստ մը կը թաճրացնեն, այնքան հասկանալի ըլլալով սեղծող միտքերու, բայց այնքան անիմանալի դարերու անջրպետներով հեռացող հոգիներու համար։ Միայն վերլուծումի ոգին, զերծ նախապաշարումներու եւ կանխակալ կարծիքներու միջամտէն, կրնայ չափով մը քակել զանոնք ծրարող առեղծուածային պատատները՝ երեւան բերելու համար անոնց հիմքը կամ կորիզը։

Ի՞նչ է հիմքը մեր այս աւանդավէպին։

Կրօնական մեծահանդէս ժողով մը տեղի կ'ունենայ Նիկլիոյ լիճին ափերուն վրայ։ Հոն է՝ իր պերճ զգեստաւորումին մէջ՝ Բիւզանդիոնի մեծազօր ինքնակալը։ Այնտեղ են փութացած քրիստոնեայ աշխարհին եկեղեցական ներկայացուցիչները՝ իրենց արտաքին պատկառանքի բովանդակ շուքին տակ։ Լաւ սպառազինուած իմացականութիւններ են անոնցմէ շատերը։ Իրենց հմտութեան մթերքը, սակայն, խառնամանում մըն է տարտամ ծանօթութիւններու։ Լոյսի ջահը իր բոցն առած է մրցակէր կամ վիճակէր բերումներու հրարուխէն։ Ո՞վ դուրս պիտի գայ յաղթական, եւ ի՞նչ պիտի ծնի այդ բոլորէն։ Գուպարող կողմերուն մէջ մէկը ձեռքն է ինքնակալի դատումին։

Ահա եւ Արեւելքի ներկայացուցիչ մը. Հայոց հայրապետը՝ իր անհրապոյր արտաքինով՝ որ քողքն է իր ներքին արժանիքներուն։ Դրսերեւոյթին յառած աչքեր ծաղրի ծիծաղ մը կը փայլատակեն շրթներու վրայ։ Գեղջուկ մաճկա՞լ մ'արդեօք, որ եկեր է խօսքի վարպետներուն հետ պայքարի հանդէսը մտնելու։ Նիկլիական լիճը իր ծալ ի ծալ վէտվէտումներով դաշտացած է հոն։ «Մաճկալ, մաճկալ, ահա արօրը, եւ ահա դաշտը, հերկէ ու վարէ զայն ձեռքդ ի մաճին»։ Եւ ահա Աւետարանի մաճկալը հոն, ժողովին մէջ, իր հոգիին բոլոր հրաշագործ զօրութեամբը։ Մաճը անոր ձեռքին մէջ անհաստատ սրտերուն համար այնպէս է, ինչպէս մշակին ձեռքին մէջ կոշտ հողերուն համար։ Լոյծ ջուրերը լճին՝ երերուն դաւանութիւններն են սրտին։ Հայոց Հայրապետը, որուն խիղճը այնքան պայծառ է ցոլքերուն տակ աստուածային խորհուրդի մը, ունի սքանչելագործ զօրութիւնը ակօսելու այդ դաւանութիւնները մաճովն Աւետարանին, եւ դուրս բերելու անոնցմէ պտղաւէտումը սրտի թաքուն արժէքներն ու գեղեցկութիւնները տեսնող հաւատքին։

Նիկլիոյ լիճին աւանդավէպը, այսպէս, ուղիղութեամբ կուրացած հաւատքի մը աչքերը բացող լոյս հաւատքին հրաշագործ զօրութեան փառաբանութիւնն է կարծես։

ՇԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾ։
ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԷՋԵՐ։

Ա. — ՇԱՐԱԿԱՆ։

ՈՐԴԻՈՑ ԵՒ ԹՈՌԱՆՑ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ

Աստուածային հաւատքի դաւանանքը սուրբ հայրերուն
Քեզմով ծագեցաւ լոյս Հայաստանեայց հանուր ծաւալուն,
Ով սուրբ ՌՍՏԱԿԷՍ,
Մեր հոգիներուն համար անդադար դուն բարեխօսես։

Բանաւոր հօտին Քրիստոսի ընտրեալ հովիւ դու արի,
Բըխած լուսոյ Հօր աղբիւրէն իբրեւ շառաւիղ բարի,
Ով սուրբ *ՎՐԴԱՆԷՍ*,
Մեր հոգիներուն համար անդադար դուն բարեխօսէ:

Գովուած՝ վկաներուն մէջ՝ եղար դու մեծ հօրըդ համարուն,
Եւ խորտակեցիր քաջութեամբ պատկերն անօրէններուն,
Ով Տէր սուրբ *ՅՈՒՍԻԿ*,
Մեր հոգիներուն համար անդադար դուն բարեխօսէ:

Դասակից եղար անմարմիններուն կուսութեամբդ ամբիծ,
Վըկայ Քրիստոսի քահանայապետ ստոյգ եւ հօգելից
Ով սուրբ *ԳՐԻԳՈՐԻՍ*,
Մեր հոգիներուն համար անդադար դուն բարեխօսէ:

Երկնայիններուն երկրի վրայ հաղորդ նզնութեամբդ համակ,
Որ կշտամբելով թագաւորն՝ եղար Տիրոջ նահատակ,
Ով սուրբ *ԴԱՆԻԷԼ*,
Մեր հոգիներուն համար անդադար դուն բարեխօսէ:

Բ. — ՔԵՐԹՈՒԱԾ:

ՆԻԿԻՈՑ ԼՃԻՆ ՄԱՃԿԱԼԸ

Լոյս կանթեղէն հօրն շող մ'ունէր վըճիտ
Շուրթներուն վըրայ փթթած իր ժըպիտ.
Նայուածքն ալ աղու երկնի պէս ծաւի՝
Արշալոյսներուն էր միշտ ծարաւի:

Ծիծաղը ծաղրին՝ վերջալոյսներէն
Փրփուրը ժահրին ժայթքեց ուղխօրէն,
Թառամեցնելու ժպիտն Արեւելքին,
Մութ ծորելով մէջն աչքին գրաւարբթագին:

« Հովուական ցուպին տեղ մա՛նն արօրին…
Թող անոր վրայ բիրտ մատներն օրօրին,
Ակօսներ բանայ դաշտին մէջ այս լոյծ… »:

Եւ ահա մանն իր հետքին՝ նրագալոյց
Հաւատքի բոցէն՝ այիքներն հերկեց…
Եւ լոյսովն հրաշքի խեռ խաւարն հերքեց,

Պարզ սըքեմին տակ մեծ հոգին յաւէտ՝
ՌՍՏԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏ:

Գ. Ե. Տ.

Դ.

Ս. ՎՐԴԱՆԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

« Յառաջադէմ յամենայն գործս բարիս »

ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ ԵՒ ՎԱՉԷ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՎԱՉԷԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Ողորմէ ինձ, ողորմէ ինձ, ո՜վ Աստուած,
վասնզի իմ անձս քեզի կը յուսայ:
Քու թեւերուդ ռովանիին ապաւինիմ պիտի ես,
Մինչեւ որ վերջ գտնեն վտանգները սաստիկ:
Աղաղակեմ պիտի բարձրեալ Աստուծոյն,
Իմ բարերար Աստուծոյն:
Աստուած ղրկեց ճշմարտութիւնն ու իր սէր,
Խորտակելով զանոնք՝ որ զիս կ'ուզեն ընել ոտնակոխ:
Մարդոց որդիքն յօշոտող առիւծներու մէջ է անձս.
Ակռաներն են անոնց նետեր, նիզակներ,
Ու լեզուներն՝ սուր թուրեր:
Բարձրեալ ես դու երկինքին մէջ, ով Աստուած,
Եւ բովանդակ երկրի վրայ է քու փառքդ:
Իմ ոտքերուս պատրաստեցին որոգայթ,
Եւ իմ առջեւըս փորեցին խորխորատ.
Սակայն իրենք իսկ անոնց մէջ գլորեցան:
Պատրաստ է սիրտս, ո՜վ Աստուած,
Պատրաստ է սիրտս օրհնել, սաղմոս երգել քեզ:
Արթնցիր, փառքս, արթնցիր վին ու քնար,
Ես ալ պիտի առտուն կանուխ արթննամ:
Ժողովրդոց մէջ պիտի գքեզ գովեմ, Տէր,
Ազգերուն մէջ պիտի երգեմ քեզ սաղմոս:
Մինչեւ երկինքը մեծ է քու գթութիւնդ,
Ճշմարտութիւնդ մինչեւ ամպերն է սլացած:
Բարձրեալ ես դու երկինքին մէջ, ով Աստուած,
Եւ բովանդակ երկրի վըրայ է քու փառքդ:

ՍԱՂՄՈՍ, ԾԶ:

Վրթանէս, կամ Վարդան, իր եղբօր՝ Ռստակի նման ծնած, սնած, դաստիարակուած, բայց նաեւ ամուսնութեամբ երկուորեակ զաւակներու տէր է եղած Կեսարիոյ մէջ: Իր երկուորեակներն էին Գրիգորիս եւ Յուսիկ:

Իր մանկութիւնն ու պատանեկութեան առաջին տարիները հաւանաբար անցուցած է ընտանեկան յարկի տակ։ Իր իմացական մշակութիւնը չէ ունեցած վանական նկարագիր։ Իր բնածին հակումները դէպի հասարակական կեանքը՝ մղած են զինք այլ սպառազինութեամբ նետուելու ասպարէզ մը՝ որ այլ եւս Լուսաւորչի սերունդին պիտի ըլլար։ Ինչ որ կը տեսնենք Վրթանէսի մէջ շեշտուած՝ գործնապաշտ *ոգին է։ Ոչ թէ, սակայն, գաղափարապաշտ թռիչքէ զուրկ գործնապաշտութիւն մը. զի Լուսաւորչի այս երէց որդին ալ իր տեսիլը կը շինէր այն ներշնչումներով՝ զորս իր եղբօր նման կը քաղէր աւետարանական սկզբունքներէ։*

Սնունդ, դաստիարակութիւն եւ հայրապետացում։

Միայն թէ իր մէջ քիչ մ'աւելի զօրաւոր էր այն խանդը՝ որով քաղաքական պայմաններու վրայ հիմնըւած ազգային կեանքը կը վառէր իր հոգին։ Հզօր կամք մը, Պարթեւական այս տոհմին յատուկ, պիտի բեղմնաւորէր իր այս ստեղծագործող ու շինարար խանդը։ Տասնեւհինգամեայ կեանքը արքայական պալատին մէջ՝ նպաստամատոյց եղաւ այս ուղղութեամբ զարգացնելու իր հոգեկան այս ձիրքը։ Իր եղբօր եղերական մահէն անմիջապէս վերջ, 333-ին, Վրթանէս պաշտօնի գլուխ անցած է արդէն հայրապետական կոչումին ու բովանդակ պատասխանատուութեան խոր գիտակցութեամբ։ Յաջորդ տարին իսկ, 334-ին, իր դիմումը Երուսաղէմի Մակար Պատրիարքին՝ ստանալու համար անկից լուսաբանութիւններ եկեղեցական ինչ ինչ կարգերու մասին՝ իր բարեկարգչական ոգին ու նախանձախնդրութիւնը կը մատնանշէ։

Առաջին օրէն իսկ Եկեղեցւոյ պետը կը տեսնենք Պետութեան գլխուն կողքին։ Մեծն Տրդատի յաջորդած էր իր որդին Խոսրով Գ. Կոտակ։ Սա զուրկ ըլլալով իր հօր ֆիզիկական շնորհներէն եւ իմացական տաղանդէն, բայց օժտըւած բարի տրամադրութիւններով՝ պէտք ունէր Վրթանէսին նման ուժեղ եւ հեղինակաւոր անհատականութեան մը գործակցութեան։ Խոսրովի մէջ՝ ալ, սակայն, չէր պակսեր շինարար ու բարեզարգիչ ոգին՝ որով շէնցնել պիտի ջանար իր երկիրը։ Երկու անտառները՝ «Տաճար մայրի»*ն, կամ Կաղնեաց անտառը, զոր տնկել տուաւ Գառնիի բերդէն մինչեւ Մեծամօրի դաշտի Դուին բլուրը եւ Ազատ գետէն մինչեւ Տիկնունի ապարանքը երկարող ընդարձակ գետնին վրայ, եւ* Խոսրովա–

Խոսրով Գ. Կոտակ.— Հայրապետ եւ թագաւոր գործակիցներ։

կերտը՝ որ նոյնպէս կը տարածուէր Մեծամօրի դաշտին մէջ եղեգնաբերանին հարաւակողմը, դարձեալ՝ Դուինի մէջ կառուցուած «արքայական ապարանքները», այդ ոգիին յայտարար նշաններն են: Տըրդատի վերակերտած Հայաստանը, շնորհիւ երկու պետերու այս աննախանձ աշխատակցութեան, գեղեցիկ հանդիսարանն եղաւ խաղաղութեան եւ շինութեան, առողջութեան եւ բազմամարդութեան, բարեբերութեան եւ առատութեան, ինչպէս նաեւ աստուածասիրութեան եւ աստուածահաճոյ բարեպաշտութեան: Երկրին մէջ սկսած իրաւունքի եւ արդարութեան նոր դարաշրջանը ունեցաւ իր աւելի ներոյժ փթթումն ու ծաւալումը: Վրդանէսի դերը, մասնաւորապէս, իբրեւ հայր եւ եղբայր, իբրեւ լուսաւորիչ եւ առաջնորդ, մեծ էր եղած՝ նիւթական ու բարոյական, քաղաքական ու եկեղեցական կեանքի վերելքն ու բարգաւաճումն ստեղծելու ջանքին ու նուիրումին մէջ:

Հայրապետի շինարար, եկեղեցանուէր ու հայրենասէր ոգին եւ վարչական մեծ տաղանդը ժողովրդականացուցեր էին անոր անունն ու հմայքը: Կար, սակայն, երեւոյթ մը, թէեւ քողարկուած, որ կ'եղծէր ներդաշնութիւնը վերեւ նկարագրուած մխիթարական համապատկերին: Հեթանոսական հին բարքերն ու սովորոյթները դեռ իրենց վերջամնացութիւններն ունէին մանաւանդ նախարարական տուներուն մէջ: Իշխանազուն տիկիններ քաջալեր կը հանդիսանային անոնց պահպանման: Սին փառասիրութեամբ սնած հոգիներ՝ այսպիսիները թաքուն ատելութեամբ մ'էին լեցուած Հայրապետին դէմ: Խաւարի մէջ խարխափող հոգիներ էին ասոնք՝ որոնք պիտի չսիրէին գալ լոյսին: Պէտք է ճշմարիտ նկատել նոյնպէս թէ այս ատելութեան պատճառներէն մէկն ալ ունէր քաղաքական բնոյթ: Հայ նախարարները բաժնուած էին երկու կուսակցութեանց, մէկը պարսկամէտ եւ միւսը յունասէր: Լուսաւորչի սերունդը բնական եւ զօրաւոր հակումներ ու համակրանք ցոյց կուտար միշտ դէպի այս վերջին կուսակցութիւնը: Վրդանէս հայրապետ չէր կրնար ընդգրկել տարբեր քաղաքականութիւն: Ընդդիմադիրները ժողովրդական թիկունք չունէին: Սակայն զանոնք կ'առաջնորդէր շատ անգամ անուղիղ միջոցներու՝ տկարացնելու համար պահպանողական — յունասէր — կուսակցութիւնը: Այսպիսի փորձ մ'ըրին նաեւ սոյն մեծահոգի Հայրապետի ժամանակակից ընդդիմադիրները, իրենց թաքուն քաջալերող մ'ունենալով յանձին իշխանազուն տիկնի մը, հա-

Դաւադրութեան մը վրիպումը:

ւանարար Աղձնեաց ապստամբ բդեշխ Բակուրի կնոջ· Թէեւ ժողովուրդին մէջ շրջած գրոյցը կը մատնանշէր Թաթուհին:

Աշտիշատի լուսաւորչահիմն մեծ տօներէն մէկն էր: Թագաւոր, նախարարներ եւ ամէն կողմէ թափուող բազմութիւն մը հաւաքուած էր հոն՝ կատարելու այդ տօնը: Այնտեղ փութացած էր նաեւ Հայրապետը՝ մատուցանելու Ս. Պատարագը Տարօնի այդ հնագոյն Մայրեկեղեցիին մէջ: Սասունցի լեռնականներու 200 հոգինոց խումբ մը, նախարարներէն սադրուած, ուխտաւորական պատրուակով՝ այլ ոճրապարտ դիտաւորութեամբ, կուգան նոյնպէս Աշտիշատ: Կը շրջապատեն եկեղեցիին քաղաքորմը, մինչ պարիսպէն ներս՝ տաճարին մէջ՝ կը պատարագէր Հայրապետը: Անոնք որ միացած էին այս չարախումբին՝ քրմական սերունդէն էին ընդհանրապէս:

Դաւը ճախողեցաւ: Ներքին անհամաձայնութի՞ւն մը՝ թէ դաւը քողարկերծող միջադէպ մը, կամ հրաշալի երեւոյթ մը, կարկամեց կամ խափանեց խաղուկները եկեղեցւոյ բակին մէջ հաւաքուած այդ խուժանին: Զինաթափուած ամբոխը կ'սպասէր իր դատավճռին՝ երբ Հայրապետը, պատարագի աւարտումէն վերջ, իր անձի եւ հմայքի բովանդակ պատկառելիութեամբը, եւ աներկիւղ կանգնած անոնց առջեւ՝ կը հարցնէր.— « Ո՞վ էք դուք, ինչո՞ւ եւ ո՞ւսկից էք եկեր հոս, զո՞վ կը փնտռէք »: Իր խօսքերուն շեշտը կը կրէր դրոշմը եւ իր հեղինակութեան, եւ կարեկից սիրոյ, որ զինաթափ կ'ընէ բռնաւորներն ու ոճրագործներն անգամ: Դաւադիրները խոստովանեցան իրենց ոճրապարտ մտադրութիւնը: «Հոս եկանք, ըսին անոնք, Հայոց մեծ Տիկինէն քաջալերուած՝ քանդելու համար այս սրբատեղին եւ զքեզ ալ սպաննելու: Բայց այժմ կ'զգանք թէ մեծ է զօրութիւնն այն Աստուծոյ՝ որ միայն է Աստուած»: Վրդանէս, անվրդով ու անյիշաչար, ներեց անոնց, եւ պատշաճ յորդորականներէ վերջ՝ մկրտեց զանոնք Արածանիի մէջ՝ քրիստոնէական հաւատքին դարձնելով: Մկրտուողներուն թիւն էր աւելի քան երկու հազար: Տօնակատարութիւնները վերջանալուն՝ Հայրապետն անցաւ Եկեղեաց գաւառի Թիլ աւանը՝ որ իրենց կալուածն էր:

Այս միջոցներուն քաղաքային կամ միջցեղային կռիւ մը ծագեցաւ երկու հայ նախարարութիւններու՝ Մանաւազեանց եւ Որդունեանց միջեւ, եւ պահ մը վրդովեց Հայաստանի ներքին խաղաղութիւնը: Հաւանաբար ցեղային մանր հաշիւներէ ծնունդ առած

Մանաւազեանց եւ Որդունեանց անճիտումը:

անհաշտ ատելութենէ դերագրգռուած, տոհակոխ ըրած ամէն իրաւունք եւ արհամարհելով իրաւախոհական ամէն թելադրութիւն՝ «մեծ ոխութեամբ» անոնք զէնք բարձրացուցին իրարու դէմ: Երկու կողմէն կռիւն եղաւ արիւնահեղ, եւ կոտորածը՝ մեծ: Խոսրով Թագաւոր եւ Վրդանէս հայրապետ իբրեւ միջնորդ անոնց մօտ ղրկեցին ամէնէն շատ յարգուած եւ ժողովրդականութիւն վայելող եպիսկոպոսներէն մէկը՝ պատկառելի Աղբիանոսը՝ հաշտեցնելու երկու կողմերը, եւ վերահաստատելու խաղաղութիւնը: Պատուական եպիսկոպոսը անարգանքի միայն արժանացաւ, եւ վերադարձաւ ձեռնունայն: Այս միջնորդութիւնը նոյն ատեն աւելի գայրացուց երկու կողմերը, եւ սաստկացուց կռիւը: Ասկից զատ անոնք չխնայեցին նաեւ արքունի տան՝ որուն մեծամեծ վնասներ հասցուցին: Հանդարտաբարոյ Խոսրով ալ չկրցաւ զսպել իր ցասումն ու սրտմտութիւնը, եւ անոնց վրայ ղրկեց Վաչէ զօրավարը՝ որ Արտաւազդի որդին էր, Մամիկոնեան տոհմին նահապետը եւ Հայոց ընդհանուր հրամանատարը — սպարապետը: Վաչէ բաւարար գունդով մը հասաւ շուտով եւ բուռն յարձակումով մը ընկճեց երկու ցեղերն ալ՝ անճիտելով զանոնք Թագաւորին հրամանին համաձայն: Անոնց աւաններն ու գիւղերը դարձան եկեղեցական կալուած:

Սպառնալիք մըն ալ եկաւ դուրսէն՝ հիւսիսէն: Մազքութներու Թագաւորը՝ Սանեսան, ինքն ալ Արշակունի մը՝ որով եւ արենակից Խոսրովի, միացած սահմանակից զանազան բարբարոս ցեղերու հետ, խառնիճաղանճ ու անկարգ բանակով մը անցաւ Կուր գետէն եւ մտաւ Հայաստանի սահմաններէն ներս: Իր անցքին վրայ սփռելով աւեր ու քանդ՝ ներխուժեց դէպ ի Այրարատ: Խոսրով եւ աւեւոր Հայրապետը հարկադրուեցան ապաստանիլ Դարեւնից ամուր բերդին մէջ: Սարսափի այս վիճակը տեւեց ամբողջ տարի մը: Վերջապէս հասաւ Վաչէ, որ այդ միջոցին կը գտնուէր յունական բաժնի սահմաններուն մէջ: Թշնամին բանակած էր «Ցլու-Գլուխ» կոչուած լեռան մօտ: Վաչէ իսկոյն կազմեց ուժեղ ու կանոնաւոր բանակ մը նախարարական տուներու քաջավարժ մարտիկներէն, եւ յարձակում գործեց Թշնամի զօրութեան վրայ՝ զոր յաջողեցաւ ջախջախել: Ապա

Մազքութներու յարձակումն ու պարտութիւնը:

չարունակեց իր ճամբան մինչեւ Վաղարշապատ։ Հոն էր Սահեստան՝ իր սեփական դունդով։ Հոս ալ յանկարծական յարձակում մը Հայոց բանակի կողմէ՝ փախուստի մատնեց Թշնամին՝ որ իրեն ապահով պատսպարան ընտրեց Օշական բերդի ապառաժուտ դաշտը։ Հոս տեղի ունեցաւ արիւնահեղ կռիւ մը։ Սպարապետին քաջ նիզակակիցները, Բագրատ Բագրատունի, Մեհենդակ եւ Գարեգին Ռշտունիներ, Վահան Ամատունի եւ Վարազ Կամսարական, ապահովեցին Հայոց վճռական յաղթանակը։ Սրէ անցուցին Ալաններէ, Մազքութներէ, Հոներէ, եւ այլ բարբարոս ցեղերու խառնուրդ այդ հրոսախումբը։ Օշականի դաշտը լեցուեցաւ դիակներով։ Արիւնը կը հոսէր գետի նման։ Քիչեր միայն մազապուրծ՝ իրենց շունչն առին Հայաստանի սահմաններէն անդին։ Սանեսան ինքն ալ վրայ տուաւ իր գլուխը՝ զոր ներկայացուցին Խոսրովի։ Հայոց դզայուն եւ բարեսիրտ Թագաւորը յուզումով դիտեց զայն։ «Եղբայրս էր», ըսաւ ան, «գի Արշակունի էր ցեղով»։ Թագաւորը եւ Հայրապետը ապա դացին պատերազմի վայրը, տեսան կոտորուած զօրքերուն դիակները՝ որոնցմով ծածկուած էր դաշտը։ Հրամայեցին վերցնել դիակները՝ դերծ պահելու համար երկիրը նեխումի ապականարար հետեւանքներէն։

Այս պատերազմին յաջորդեց խաղաղութեան բաւական երկար շրջան մը։ Խոսրով եւ Վրդանէս օգտագործեցին զայն երկրին շինութեան համար։

Բակուր՝ բդեշխ Աղձնեաց, Մանաճիհր Ռշտունի, եւ Յակոբ՝ Մծբնայ Հայրապետ։

Հիւսիսական հրոսախումբի արշաւանքի աղէտները հազիւ դարմանուած էին՝ երբ սպառնալից շարժում մըն ալ ծայր տուաւ հարաւէն՝ ընտանի Թշնամիի կողմէ։ Աղձնեաց բդեշխը Բակուր, որ Հայոց դահերէց իշխաններէն մէկն էր, քաջերուած Պարսից Շապուհ արքայի Թելադրութիւններէն եւ դործնական աջակցութենէն, եւ հաւանաբար հրապուրուած Հայաստանի Թագին տիրանալու խայծէն, պատեհ առիթ նկատեց ապստամբիլ Խոսրովի դէմ։ Թագաւորը Ռշտունեաց իշխան Մանաճիհրի կը յանձնէ ըմբոստութիւնը նուաճելու գործը։ Մանաճիհր, գլուխն անցած կիլիկեցի գինուորներէ բաղկացած հարաւային գունդին՝ կը յարձակի Աղձնեաց աշխարհին վրայ՝ ասորական սահմաններէն անցնելով։ Հայոց բանակը դժուարութիւն չի կրեր շուտով գսպելու ապստամբութիւնը։ Կ'սպաննուի Բակուր, եւ գլուխը կը տարուի Հայոց Թա—

գաւառին։ Սրէ կ'անցուի նաեւ անոր ամբողջ ցեղը։ Կ'ազատին միայն աղջիկ մը՝ որ յետոյ կը հարսնանայ Սիւնեաց Վաղինակ իշխանին, եւ որդիներէն մէկը՝ Հեչա՝ որ շղթայակապ կ'ուղարկուի նոյնպէս Թագաւորին։ Ասկէց զատ, Բշտունին անխնայ կոտորել կուտայ ոչ միայն ապստամբութեան մասնակցող մարտիկները՝ այլ նաեւ ռամիկ շինականներ, հաւանաբար բոլորն ալ ասորիներ։ Նոյնպէս Մծբինի կողմերէն իր հետ կը տանի 800-ի չափ գերիներ՝ որոնց մէջ էին Մծբինի եպիսկոպոս Ցակոբի ութ սարկաւագները, եւ արգելափակեց զանոնք Մանազկերտի բերդին մէջ։

Մանաճիհր ծանօթ էր իր անգթութեամբ, իբրեւ «այր չար եւ անզգամ», որ տարապարտ եւ անխտիր կը կոտորէր անմեղ մարդիկ։

Մեծ էր նաեւ համբաւը Ցակոբի թէ Աղձնեաց բդեշխութեան սահմաններուն եւ թէ Հայոց մէջ ընդհանրապէս։ Աւանդութիւն մը, որ պատմական հիմ չունի, զայն կը նկատէր հօրաքեռորդին Լուսաւորչի։ Եկեղեցական հմտութեամբ ճոխացած՝ Ցակոբ ճգնաւորական հակումներ ցոյց տուաւ նախ քան կրօնաւորիլը։ Մնաց ժամանակ մը Մարուգէ ճգնաւորին մօտ՝ որուն ճգնարանն էր Կորդուաց լեռներուն մէջ։ Իր սրբակեաց վարքը, որով ժողովրդականացած էր իր անունը, զինք բարձրացուց Մծբինի եպիսկոպոսական պաշտօնին՝ հակառակ իր ընդդիմութեան։ Ցակոբ սովորական ճգնաւոր մը չէր սակայն։ Անոր մէջ կ'ապրէր նաեւ խանդավառ աւետարանիչը։ Ան իր ազդու խօսքին հետ կը կցորդէր նաեւ հրաշալի ներգործութիւնը իր պատկառազդու անձին։ Ժողովրդային երեւակայութիւնը անոր կեանքը դրոշմած էր հրաշապատում զրոյցներով՝ որոնց մէջէն կ'արտափայլի անոր խորհրդազդած հոգին իր բազմապիսի շնորհներովն ու գերող հմայքովը։ Դարերը նուիրականացուցած են այդ առասպելախիտ պատմուածքները, բարեպաշտիկ աւելադրութիւններով Ցակոբի դէմքը այլակերպելով գերերկրային ոգիի մը լուսեղէն պատկերին տակ։ Ան եղած է ժողովրդական «ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾ» Հայրապետը։

Մանաճիհրի անգթութիւնները, Մծբնացի շինականներուն եւ իր սարկաւագներուն գերութիւնը՝ խռովեցին սուրբին սիրտը։ Ոչ միայն զանոնք ազատելու, այլ նաեւ իշխանը խրատելու եւ զայն իր «մոլեգին գազանամտութենէն ընտելական բարքին դարձնելու» բարի դիտաւորութեամբ ուղեւորուեցաւ դէպ ի Բշտունիք։ Իշխանը արհամարհանքով ընդունեց զինք, եւ շնական երգիծանքով լսեց անոր ողոքական խօսքերը։ Ի հեճուկս անոր խրատներուն եւ բարեխօսութեան՝ ազատ արձակելու այն գերիները՝ որոնք ոչինչ էին գործած

արժանի պատիժի, Հայրապետին աչքին առջեւ իսկ բոլոր բանտարկեալները ջրամոյն խեղդել տուաւ Վանայ ծովուն մէջ: Այս դառնալով սուրբին՝ «Տեսա՞ր թէ», ըսաւ անոր զկծող ծիծաղով, «ինչպէս մեծարեցի զքեզ քու բարեխօսութեանդ համար. հանդստացուցի զիրենք իրենց կապանքներէն, եւ հիմակ անոնք դեռ կը լողան ծովուն մէջ»: Ու դուրս վռնտեց Մծբնացին իր սահմաններէն: Աւանդութիւնը Սքանչելագործին կը վերագրէ վշտահար սրտէ ելած այն դառն անէծքը՝ որ նա Ընձաքիսարս լերան կատարէն նզովեց Ռշտունեաց գաւառը եւ դարձաւ իր հայրենիքը:

Մծբինի սուրբին կ՚ընծայուի վերելքը դէպ ի Արարատ՝ հաստատելու համար Նոյի տապանի գոյութիւնը այդ լերան վրայ: Ըստ աւանդութեան՝ հրեշտակ մը կը կատարէ անոր սրտի բաղձանքը, լեռնալանջին վրայ իսկ՝ ուր սուրբը՝ յոգնաբեկ՝ իր երազային նինջին մէջ կը հանգչէր, նուիրաբերելով տենչացուած տապարկայէն բեկոր մը: Աղբիւր՝ մը, Ս. Յակոբայ կոչուած, մշտնջենաւորեց աւանդական այս սրտախօսիկ գրոյցը: Իսկ ազատարար տապանի այդ նուիրական բեկորը՝ Ազատ Մասիսէն սուրբ սուրբին շնորհուած՝ տակաւին կը պահուի մինչեւ այսօր Հայոց Մայր Աթոռի՝ Ս. Էջմիածնի թանգարանին մէջ:

Ուրիշ կենդանի յիշատակ մըն ալ՝ գեղեցիկ գրոյցի մը զգեստաւորուելով՝ կը խօսի Արտամէտցի կիներու սպիտակ մազերուն մէջ: Այս է աւանդավէպը: Երբ սուրբը կ՚անցնէր Արտամէտէն՝ կը հանդիպի աղբիւրի մը, որուն մօտ կիներ՝ մերկամարմին՝ լուացք կ՚ընէին: Տեսնելով սուրբը՝ կը շարունակեն իրենց աշխատանքը անամաչօրէն առանց ծածկուելու: Ցասկոտ անիծած է զանոնք՝ անոնց մազերը սպիտակցնելով:

Յակոբ Մծբնայ Հայրապետը, որ մասնակցած է նաեւ Նիկիոյ Ժողովին, ազգային եւ խիստ ժողովրդական սուրբի մը լուսապսակով պատուըւած է մեր Եկեղեցւոյ կողմէ, ամէն տարի մեծահանդէս տօնելով անոր յիշատակը՝ Յիսնակաց չորրորդ Կիրակիի նախընթաց Շաբաթ օրը:

Այս մասնակի դէպքերուն յաջորդեցին քաղաքական աւելի ծանրակշիռ դէպքեր ու դժուարութիւններ: Խոսրովի թագաւորութեան վեցերորդ եւ Վրդանէս Հայրապետի պաշտօնավարութեան չորրորդ տարին, 337-ին, վերջ կը գտնէր քառասնամեայ պայմանաժամը խաղաղութեան այն դաշինքին՝ որ կնքուած էր 297-ին Յունաց եւ Պարսից միջեւ: Շապուհ Բ. պատեհ առիթ կը նկատէր գործադրելու իր

հայաստաց ծրագիրը: Նենգամիտ հայ նախարարներ գտաւ իրեն գործակից: Անոնցմէ մէկն էր Դատաբէն, Բզնունեաց նահապետը: Պարսից առաջին յարձակումը Հայոց համար եղաւ աղիտաւոր: Եւ այս՝ շնորհիւ Դատաբէնի դաւաճանութեան:

Պարսկական յարձակումներ· Վաչէեանց քաջագործութիւններն ու նահատակութիւնը:

Խոսրով եւ Վրդանէս զբաղած էին երկիրը բարեզարդելու գործով՝ երբ լուր հասաւ Հեր եւ Զարեւանդ րեւցած է արդէն սահմանագլուխին վրայ: Խոսրով առանց դանդաղելու հրաման կուտայ Բզնունեաց նահապետին՝ անմիջապէս «աւելի քան չափն» զուգազ — անկանոն զինուոր — հանել ամէն կողմէ, եւ փութալ արգիլել թշնամիին յառաջխաղացութիւնը: Դատաբէն առաջնորդուեցաւ վատ ոգիէ: Հասնելով Հեր եւ Զարեւանդ՝ գաղտնի բանակցութիւններով համաձայնեցաւ պարսիկ զօրավարներուն հետ երկրին դռները բանալու անոնց առջեւ, եւ թագաւորը դաւով մատնելու անոնց ձեռքը: Դաւաճանը խոստումէն անցաւ գործի: Պարսիկ բանակը անակնկալօրէն խուժեց Հայոց 40,000–ի մօտ զինուորներուն վրայ եւ ահաւոր ջարդ մը տուաւ անոնց: Ինք Դատաբէն ալ պարսիկ զօրքին գլուխն անցած՝ պատրաստուեցաւ յարձակելու թագաւորին վրայ: Պարտութեան եւ մատնութեան գուժկանը՝ հայ փախստական զինուորներ շուտով հասցուցին արքայական բանակը: Թագաւոր եւ Հայրապետ պահ մը վրդովուեցան: Բայց ծերունի Վրդանէս՝ միշտ երիտասարդական կորովով լի՝ յուսահատիլ չէր գիտեր: Նա սրտապնդեց թագաւորը: Հասաւ նաեւ Մամիկոնեան սպարապետ Վաչէ՝ իր մօտաւորապէս 30,000 զօրքերով: Քաջ Վահան Ամատունիին հետ վերակազմեց քայքայուած բանակը: Հաւատարիմ նախարարները կազմ ու պատրաստ իրարու հանդիպեցան Առեստ աւանի մէջ՝ Վանայ ծովուն մօտերը: Հայերը այս անգամ շահեցան պատերազմը: Դատաբէն ձերբակալուեցաւ, եւ թագաւորին առջեւ իսկ քարկոծուեցաւ, իբրեւ արդար հատուցում մէկու մը՝ որ «հայրենեաց եւ իր տիրոջ բանակին դաւաճան կը հանդիսանայ»: Ապա Վաչէ անցաւ Աղթամար, ուր՝ ամրոցին մէջ՝ ապաստանած էին Դատաբէնի կինն ու որդիները: Սպարապետը, հայրենասիրական զգացումին մէջ խեղդելով պահ մը մարդասիրական ոգին, չխնայեց նաեւ ատոնց կեանքին: Բզնունեաց նախարարութեան այս ազգատոհմն ալ եղաւ բնաջինջ, եւ անոր կալուածները յարքունիս գրաւուեցան:

Այս պատերազմէն վերջն ալ, սակայն, չպակսեցան պարսկական պարբերական յարձակումներ: Շնորհիւ ծերունի սպարապետ Վաչէի եւ Ամատունի Վահանի սերտ գործակցութեան եւ կորովի դիմադրութեանց, եւ Խոսրովի իսկ հեռատես կարգադրութեամբ անոնց ձեռքին տակ գործող արքունի եւ նախարարական ուժերու հաւատարիմ պաշտպանութեան՝ Հայոց սահմանը մնաց անանցանելի:

Պարսիկներուն համար անմարսելի էր, սակայն, իրենց պարտութիւնը: Տապուհ չէր կրնար մնալ հանդարտ: Հայաստանի նուաճումը կեանքի եւ մահու խնդիր մըն էր իրեն համար: Հռովմէական ցանկութեանց դէմ ամուր պատուար մը պարսկական Հայաստան մը միայն կրնար ըլլալ: Ահա թէ ինչու ան նոր բանակով մը կրկին երեւցաւ մեր երկրի սահմանագլխուն վրայ: Եւ դարձեալ իր դէմ գտաւ Վաչէն՝ գլուխն անցած նախարարական ազատախումբ բանակին: Պատերազմի խառնուրդին՝ ահաւոր եղաւ երկուստեք թափուած արիւնը: Հոն ինկաւ նաեւ Հայոց մեծ ու քաջ սպարապետը Վաչէ Մամիկոնեան: Այս անփոխարինելի կորուստը յառաջ բերաւ խոր սուգ ու սրտաբեկութիւն: Հայոց աշխարհը իր դիւցազն ազատաբարն էր որ կը կորսնցնէր: Թագաւորն ու իշխանները, եւ առ հասարակ ամբողջ բանակը, ողբ ու կոծի մէջ էին: Վրդանէս հայրապետ, որքան գլայուն՝ նոյնքան արիասիրտ, կը զօրացնէր զանոնք սփոփանքի խօսքերով:

«Մխիթարուեցէք», *կ'ըսէր անոնց*, «վասնզի անոնք որ մեռան՝ մեռան հայրենիքին, Եկեղեցիին եւ մեր աստուածատուր կրօնին համար: Ինկան, որպէսզի մեր երկիրը գերի չըլլայ ու չքանդուի, սուրբ եկեղեցիները չպղծուին, մարտիրոսները չանարգուին, սրբազան սպասները անօրէն ձեռքերու մէջ չիյնան, քրիստոնէական սուրբ ուխտը չեղծուի, եւ մկրտուածները՝ գերեվարուելով՝ հեթանոսական պաշտամունքներու չբռնադատուին: Քաւ լիցի թէ ուզէինք մեր աշխարհին մէջ հաստատուած տեսնել թշնամին՝ իր անաստուած կրօնքով: Եւ ահա մեր նահատակները՝ հեռացնելու համար այս չարիքը մեր հայրենիքէն, եւ թոյլ չտալու որ այսպիսի աստուածապաշտ աշխարհի մը մէջ անօրէնութիւն մտնէ, եւ ջերմեռանդ սիրով իրարու կապուած հոգիները իրարմէ բաժնէ ու քակտէ,— կռուեցան ու մեռան: Անոնք իրենց կենդանութեանը այսպէս մտածեցին ու գործեցին, եւ իրենց մահովն ալ ապացոյցը տուին իրենց հաստատմտութեան՝ զոհաբերելով իրենց անձերը աստուածային ճշմարտութեան յաղթանակին համար, ի սէր Եկեղեցիի, մարտիրոսներուն, մեր

սուրբ կրօնին ու հաւատքին, քահանայական ուխտին, անթիւ նոր մկրտուածներուն, եւ վերջապէս Տիրոջ դատին նուիրուած բանակին: Անոնք որ այս բոլորին համար չխնայեցին իրենց անձերուն՝ այնպիսիները պատուակից են Քրիստոսի վկաներուն:

Արդ, չլանք անոնց վրայ, այլ պատուենք զանոնք՝ ինչպէս կը պատուենք ճշմարտութիւնը: Նահատակներու կարգը դասենք զանոնք, եւ յաւիտենական կանոն դնենք անխափան կատարելու անոնց քաջութեան յիշատակը: Տօնենք մենք այսօրը, եւ ուրախ ըլլանք: Թող Աստուած անոնցմով հաճի մեզի, եւ խաղաղութիւն շնորհէ ասկից վերջ»:

Ստուգիւ, իմաստուն եւ հայրենասէր Հայրապետը այդ օրը սահմանեց իբրեւ յիշատակի համազգային տօն: Կանոն դրաւ նոյնատեն՝ իբրեւ երախտագիտական ցոյց եւ հայրենասիրական մաքուր զգացումներու խրախոյս՝ Ս. Պատարագի միջոցին յիշատակել անունները անոնց՝ որոնք անկից յետոյ Վաչէեանց նման կը մեռնին կրօնի պաշտպանութեան եւ հայրենիքի փրկութեան համար:

Իսկ Թելադրութեամբ Հայրապետին եւ ի յարգանս հայրենեաց մեծ երախտաւորին Վաչէի՝ անոր որդւոյն Արտաւազդի յանձնուեցան սպարապետութեան պատիւն ու պաշտօնը: Եւ որովհետեւ Արտաւազդ դեռ անչափահաս էր՝ Թագաւորն ու Հայրապետը Արշաւիր Կամսարականին եւ Սիւնեաց Անդովկ իշխանին պաշտօն տուին հրահանգելու պատանի Մամիկոնեանը հայրենասիրութեան եւ քաջագործութեան մէջ, բարեպաշտիկ եւ ազգասիրական զգացումներով սնուցանելով զայն: «Խնամակալ ըլլալ այրիներուն եւ որբերուն, եւ Վաչէի նման դառնալ քաջագործ սպարապետ մը եւ անուանի զօրավար մը», — այս պիտի ըլլար դիտակէտը Արտաւազդի կրթութեան ու դաստիարակութեան:

339–*ին մեռաւ Հայոց Թագաւորը Խոսրով, մօտաւորապէս տասը տարիներ իր ձեռքն ունենալով երկրին ղեկը: Իր մահը ողբաց ամբողջ Հայաստան աշխարհ: Թաղումը կատարուեցաւ մեծաշուք հանդէսով: Մարմինն ամփոփուեցաւ Դարանաղեաց գաւառի Անի բերդին մէջ՝ որ գերեզմանավայրն էր իր նախնեաց:*

Մահ Խոսրովի եւ Վրդանէսի. Զուգակշիռ երկու պետերու:

Խոսրովի մահէն երկու տարի վերջ Վրդանէս եւս կնքեց իր բազմարդիւն կեանքը խոր ծերութեան մէջ եւ խաղաղութեամբ՝ ինքն

ալ ութ տարիներ վարելով հայրապետական պաշտօնը, 333–341: Իր մահուան սուգն ալ եղաւ անկեղծ ու համաժողովրդական, Թաղումը՝ մեծահանդէս: Ամէն կողմէ հաւաքուած յուղարկաւորներու հոծ թափօր մը հետեւեցաւ այն արքունական կառքին՝ որ կը կրէր մարմինը սուրբին: Որբացածի խոր ու վշտահար գիտակցութիւն մը առաջնորդեց այդ թափօրն ու դագաղը մինչեւ Դարանաղեաց Թորդան գիւղը՝ ուր հանգչեցուցին բազմերախտ հայրապետին համբուրելի նշխարները: Իսկ իր յիշատակը կենդանի մնաց ու կը մնայ սրտին մէջ այն ժողովուրդին՝ որուն ծառայեց, եւ այն Եկեղեցիին՝ որուն լուսաւոր ռահվիրաներէն մէկը հանդիսացաւ:

Ինչպէս տեսանք, Խոսրով Կոտակ չէր ժառանգած իր հօր ֆիզիկական բարեմասնութիւնները, ոչ ալ անոր զինուորական եւ քաղաքագիտական ձիրքերը: Բայց բարեմոյն էր իր նկարագիրը, եւ ազնիւ. բան մը՝ որ գուցէ մօրենական ժառանգութիւնն էր իրեն: Մշակուած միտք՝ յառաջդիմասէր էր եւ հայրենասէր: Վարչական կարողութենէ թերեւս զուրկ՝ գիտէր սակայն գնահատել արժանիքները, եւ գոռոզամիտ չէր՝ արհամարհելու շինարար խորհուրդներն ու թելադրութիւնները: Իր համերաշխ գործակցութիւնը Հայրապետին հետ՝ անիրաւութիւն է նկատել անհատականութենէ զուրկ կրաւորական ոգիէ բխած անողնայար անձնատուութիւն մը: Ան կատարեալ գիտակցութեամբ եւ յօժարակամութեամբ իր արքայական հեղինակութեամբ կը նուիրագործէր ինչ որ տաղանդաւոր Հայրապետը կը ծրագրէր երկրին բարօյական եւ մշակութային զարգացման համար: Բայց երկրին բարեզարդումը կամ տնտեսական բարգաւաճումը նկատի ունեցող մշակութային ձեռնարկները կը կրէին նաեւ դրոշմը իր սեփական յղացումներուն՝ որոնց ոյժ կուտար եւ քաջալեր կը հանդիսանար Հայրապետը:

Լուսաւորչի երէց որդին ինք ալ, կարող ծրագրող ու կազմակերպիչ, ոչ թէ իշխանաբար կ՚արհամարհէր Թագաւորին դիրքն ու վարկը՝ այլ նախանձախնդիր ոգիով կ՚աւելցնէր անոնց վրայ իր աստիճանին պատկառելի շուքն ու շնորհը, ստեղծելով, այսպէս, երկու հեղինակութեանց ամուր ու ներդաշնակ միութիւնը՝ ի սպաս դրուած երկրին յառաջդիմութեան: Այս միութիւնը եղաւ նաեւ գլխաւոր ազդակը՝ որ կարողացաւ գոյացնել ու պահպանել ներքին կապակցութիւն մը երկրին զանազան ոյժերուն միջեւ, մէտովը զինուորական զօրութեան՝ որուն այնքան արժանաւոր ներկայացուցիչն եղաւ Վա–

չէ Մամիկոնեան: Մասնակի ըմբոստութիւններ, որոնք շուտով գըսպըւեցան, չեն հերքեր այս գեղեցիկ իրողութիւնը:

Վրդանէս եղաւ զարգացած, իմացական եւ հոգեկան բարձր ձիրքերով օժտուած, փորձառու եւ քաղաքագէտ, առաքելական այցելութիւններով մօտէն եւ միշտ իր հօտին հսկող անձնուէր հովիւ մը եւ հայրապետ մը: Բայց նաեւ բարի, պարտաճանաչ եւ գիտակից դաստիարակ—հայր մը արժանաւոր զաւակներու: Ռստակի այս եղբօր բարոյական նկարագրի կարգ մը գիծերը կ'արտացոլան կենսագրի հետեւեալ տողերուն մէջ.—

« Ոչ միայն ըստ մարմնոյ՝ այլ նաեւ ըստ հոգւոյ հաւասար էր անոր — Ռստակի — առաքինութեան՝ ըլլալով պանծալի բազմապիսի շնորհներով: Ուղղափառ վարդապետութեամբ ճշմարտութիւնը կը քարոզէր ան միշտ: Իր ինքնայօժար տքնութիւններով կրկնապէս կը հաստատէր թագաւորական աթոռը՝ բարեպաշտութեամբ եւ ուղղափառ հաւատքով զարդարելով զայն: Արքայական պատիւով գովուած եւ իր սրբութեամբը շքեղացած՝ յառաջադէմ էր նա բարի գործերու մէջ, եւ արիագոյն՝ առաքինական ծառայութեանց մէջ: Բարիները կը յորդորէր բարի աշխատանքներու, եւ չարերը կը յանդիմանէր անկեղծ խօսքերով: Արդարեւ հաւատքի տիպար մըն էր ան, աստուածպաշտութեան կանոն եւ ամէն բանի մէջ հիմնական չափ: Մարմնի մէջ կենդանի վկայ Քրիստոսի՝ ան սպանած էր Երկրաւոր անդամները, առաքեալի խօսքին համաձայն: Իր անմարմին ճգնութիւններով, ճշմարիտ կենցաղավարութեամբ, ուղիղ վարդապետութեամբ եւ բարւոք վերակացութեամբ՝ ան իր անձը օրինակ հանդիսացուց շատերուն, եւ բարի դիտակէտ ապագայ սերունդներուն, ըղձալի մարդոց եւ հաճելի՝ Աստուծոյ »:

Սխալ չըլլար, զուգակշիռ ընելու համար գոնէ ճշմարտամերձ, ըսել թէ Հայրապետին նկարագրի այս գիծերը՝ այլապէս եւ տարբեր համեմատութիւններով՝ փայլեցան նաեւ Թագաւորին կեանքին եւ գործունէութեան մէջ, քանի որ սա մինչեւ իր վերջին վայրկեանը գիտցաւ իր հոգին ու միտքը բաց պահել անձնուէր Հայրապետին աւետարանական ներշնչումներուն առջեւ: Արդար ըլլալու համար, սակայն, յիշենք միայն կարգ մը ցեղերու անճիտման գուցէ բարբարոս դէպքերը, որոնց մէջ հաւանաբար հանուր հայրենեաց վտանգուած շահը կը բերէ արդարացումի տխուր հարկը: Չպէտք է մոռնալ Խոսրովի արցունքը ապիրատ Սանեսանի մը արիւնաթաթաղ գլուխին վրայ, եւ Վրդանէսի վեհոգի ընթացքը դաւադիր լեռնականներու հանդէպ:

Վրդանէս Հայրապետի հեռատես քաղաքականութեան մէկ գործն ալ կարելի է նկատել իր որդին Յուսիկը ամուսնացնելը Խոսրովի Տիրան որդւոյն աղջկան հետ: Հոս կարեւոր կը սեպենք համառօտակի բացատրել բնոյթն այն փոխյարաբերութեան՝ որ քրիստոնէութեան մուտքէն վերջ գոյութիւն ունեցաւ Թագաւորական եւ Հայրապետական տուներուն, կամ Պետութեան եւ Եկեղեցիին միջեւ:

Թագաւորական եւ հայրապետական տուներուն փոխյարաբերութիւնը· Պետութիւնն ու Եկեղեցին:

Պատմական-իմաստասիրական վերլուծումը ներկայի լոյսով եւ քննադատօրէն մօտենալով անցեալի մէջ աշխարհական եւ հոգեւորական իշխանութեանց փոխյարաբերութեան եւ փոխազդեցութեան հարցին՝ մեղադրելի եւ վնասակար կը գտնէ հոգեւոր իշխանութեան գերադասութեան ձգտումը աշխարհականին վրայ: Մասամբ ճշմարիտ այս դատաստանը՝ ընդհանուր երեւոյթներու վրայ հիմնուած՝ ըստ ամենայնի ճիշտ չէ, երբ զայն փոխադրենք մեր պատմութեան իրողութեանց վրայ: Մասամբ ճշմարիտ է, օրինակ, Հռովմէական Եկեղեցւոյ միջնադարեան դիրքի վերաբերմամբ, ըստ որում ան իր երկրաւոր իշխանութեան ժառանգութիւնն առաւ Հռովմէական կայսրութեան բեկորներէն, ստեղծելով տեսակ մը եկեղեցական կայսերականութիւն — impérialisme —, անոր մէջ թանձրացնելով երկրաւոր թագաւորութեան մը զուտ գաղափարական նշանակութիւնը: Պապը, իբրեւ pontifex maximus, ոչ միայն կայսր մըն էր, այլ նաեւ աւելի քան զկայսր, կայսերական բոլոր շուքովն ու ստորոգելիներովը: Գուցէ աւետարանական տեսիլի մը տիեզերականօրէն իրականացման ձգտումը կար հոն ծրարուած. բայց, յամենայն դէպս, Եկեղեցիին փորձը՝ իւրացնելու պետական սարոյթի մը ամբողջ մեքենականութիւնը՝ եղծեց իր նկարագրի իսկական գիծերը, իր հոգեւորականութիւնը: Աւետարանի թագաւորութիւնը, որ չէր «յայսմ աշխարհէ» եւ «աստի»՝ — Յովհ. ԺԸ, 36 — կեսարներու ծիրանիով զգեստաւորեց «Քրիստոսի ծառաներուն ծառան»: Այս գործի սահմաններէն դուրս է վերլուծել պատճառները, եւ լաւ ու յոռի արդիւնքներն այդ կերպարանափոխութեան:

Պատկերը տարբեր էր Արեւմտեան կայսերականութեան Արեւելեան մասին մէջ՝ ուր ծնունդ առաւ Բիւզանդականութիւնը: Հոս կայսրն է որ իր ծիրանիին վրայէն կը հագնի նաեւ եկեղեցական

բարձրագոյն իշխանաւորին պատմուճանը։ Հոգեւոր իշխանութիւնը՝ ինքը՝ քրիստոնէական կնիքը դրոշմելով աշխարհիկ իշխանաւորին ճակտին՝ կը տեսնէ ու կը փառաբանէ անոր մէջ Աստուծոյ ամէնազօր Օծեալը։ Մեծ են Եկեղեցիին հմայքն ու ազդեցութիւնը, եւ անոր նուաճումները՝ յարաճուն։ Կայսրները իրենք զայդ կը տեսնեն։ Նոր Հռովմի — Կ. Պոլսոյ — կամ Հռոմական աշխարհի այս ինքնակալները դիտցան օգտագործել այդ հմայքն ու ազդեցութիւնը, ըստ երեւոյթին ենթարկուելով Եկեղեցիի հեղինակութեան, այլ ըստ էութեան՝ ծառայեցնելով զայն պետական հեղինակութեան զօրացման։ Այս անբնական ընդխառնումը, սակայն, ի վերջոյ աղխտաւոր եղաւ իսկապէս պետութեան համար, երբ բիւզանդական բովանդակութիւն վէճեր Ս. Սոփիայի Մայր-Եկեղեցւոյ գմբեթին դարաւոր փառքը՝ Խաչը Թոյլ տուին որ փոխանակուի մահիկով։

Իսկ ի՞նչ էր պատկերը մեր երկրին մէջ։

Ինչ որ եղաւ Կոստանդիանոս Արեւմուտքի մէջ՝ նոյնը չեղաւ Տրդատ Արեւելքի մեր թաժնին մէջ։ Ոչ Տրդատ կեսար մ՚ըլլալ փորձեց՝ հովուական ցուպի յաւելումով, ոչ ալ Լուսաւորիչ պապ մը՝ կայսերական մականի մ՚օժտումով, կամ տիեզերական պատրիարք մը՝ կայսերական դրօշի մը հովանաւորումով։ Տրդատ եւ Գրիգոր փոխադարձ գործակցութեան մը սկզբունքին վրայ հիմնեցին իրենց իշխանութիւնն ու հեղինակութիւնը, պահելով իւրաքանչիւրն իրենին բնորոշ նկարագիրը։ Տեսակ մը ԳՈՅԱԿՑՈՒԹԻՒՆ էր այդ՝ հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանութեանց. գոյակցութիւն մը՝ որ ճիշտ է թէ չմնաց ընդմիշտ եւ բոլորովին անխաթար։

Գոյակցութեան այս սկզբունքը ամուր ու մնայուն դաւանանքն եղաւ Լուսաւորչի տոհմին, եւ ապա անոր յաջորդող դրեթէ բոլոր հայրապետներուն։ Անիկա երբեք արդիւնք չէր «դինաստիական նկատումներ»ու, կամ աշխարհիկ տիրապետութեան մը յաւակնութիւններու։ Կալուածատիրական ճոխութիւնը, որով օժտուեցաւ մասնաւորապէս Լուսաւորչի դաւազանը, չունէր բնաւ նկարագիրը աշխարհիկ աւատապետութեան՝ որուն միակ մտահոգութիւնն էր յաճախ սեփական տոհմին բարօրութիւնը՝ ի վնաս նոյն իսկ այլ տոհմերու։ Եկեղեցիին կալուածական հարստութիւնը աղբիւրն էր այն անձնուէր ու բազմակողմանի ծառայութեանց՝ որոնց նպատակն էր աւետարանական գաղափարականին ու կեանքին ընդմտումն ու տարրացումը բովանդակ հայաշխարհին մէջ, իրականացնելու համար իսկապէս «այս աշխարհէն» եւ «աստի» չեղող հոգեւոր թագաւորութեան մը

կառուցումը համաժողովրդական բարոյականի մը հաստատուն գետնին վրայ։ Անիկա չէր եղծեր ոչ Պետութեան աշխարհիկ դիմագիծը, ոչ ալ կ'աղաւաղէր Եկեղեցիին հոգեւոր կոչումը։

Այս ուղղութեամբ գործեցին Գրիգոր եւ Տրդատ, այդ ուղղութեան հետեւեցան Վրթանէս եւ Խոսրով. Նոյն ուղղութեամբ փորձեցին շարժիլ Յուսիկ Տիրանի հետ՝ որ զայն չգնահատեց, Ներսէս Արշակի հետ՝ որ մոլորեցաւ, Սահակ Վռամշապուհի հետ՝ որ Տրդատի եւ Խոսրովի իմաստութիւնն ունեցաւ։

Այս եղաւ միշտ պատկերը մեր Եկեղեցիին, որուն մէջ «մոլորութիւններ» եւ «միակողմանի հայեացքներ» տեսնելը առ նուազն մոլորած ու միակողմանի դատաստանի արդիւնք կարելի է նկատել։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ։

ԻՄԱՍՏՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՆՃԱՐԵՂ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Եթէ կը ցանկաք իշխանական աթոռներու եւ գաւազաններու, ո՛վ ժողովուրդներու թագաւորներ, պատուեցէք իմաստութիւնը՝ որպէսզի յաւիտեան թագաւորէք։ Իսկ թէ ի՛նչ է իմաստութիւնը, եւ թէ ի՛նչպէս է ծնունդ առած ան՝ պիտի պատմեմ ձեզի, եւ պիտի չծածկեմ ձեզմէ խորհուրդներ. այլ պիտի հետազօտեմ զայն անոր ծնած օրէն, եւ անոր գիտութիւնը պիտի բերեմ լոյս՝ չանտեսելով ճշմարտութիւնը։ Մաշող նախանձով պիտի չվարուիմ անոր հետ. վասնզի այդպիսի մէկը անհաղորդ է իմաստութեան։ Իմաստուններու շատութիւնը աշխարհի բարօրութիւնն է, եւ հանճարեղ թագաւոր մը՝ բարգաւաճումն է ժողովուրդին։ Ուստի խրատուեցէք իմ խօսքերովս, եւ պիտի օգտուիք։

ԻՄԱՍՏ. Զ, 22–27։

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԼՈՅՍԻՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ

Մտիկ ըրէք, ո՛վ կղզիներ,
Ականջ տուէք, ո՛վ ժողովուրդներ հեռաւոր,
Տէրն արգանդէն կանչեց զիս,
Իմ անունս մօրս որովայնէն իսկ յիշեց։
Բերանս ըրաւ սուր սուսեր,
Զիս իր ձեռքին հովանիին տակ ծածկեց։
Նա յղկուած նետ մ'ըրաւ զիս՝
Իր կապարճին մէջ դընելով զիս ի պահ։
Եւ ըսաւ ինծի.— «Դուն ծառաս ես, Իսրայէլ,
Քեզմով է որ փառաւորուիմ պիտի ես»։
Այսպէս նաեւ զիս պատուեց Տէրը փառքով,
Ու զօրացուց զիս Աստուած։
Եւ ես ըսի.— «Ուրեմն ի զո՞ւր ջանացի,

Իմ զօրութիւնս պարա՞պ տեղը վատնեցի…
Բայց վստահ եմ թէ Տէրն ինծի պիտի ընէ իրաւունք,
Եւ իմ վաստակս Աստուած պիտի վարձատրէ»:
Եւ Տէրն՝ որ զիս ըստեղծած էր ընկիզբէն
Իբր իր ծառան՝ Յակոբն իրեն դարձնելու,
Եւ Իսրայէլն հաւաքելու իրեն մօտ՝
Ըսաւ ինծի.— «Բի՞չ է քեզի ըլլալ ծառայ մի միայն
Հաստատելու կրկին ցեղերն Յակոբին,
Կամ դարձնելու Իսրայէլի մնացորդներն:
Այժմ ես պաշտօն կուտամ քեզի՝ որպէսզի
Լոյսը դառնաս ազգերուն,
Եւ փրկութիւնըս հասցնես մինչեւ ծայրերն աշխարհի»:

ԵՍԱՅԻ, ԽԹ, 1–6:

ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ

Թող ամէն մարդ հնազանդի այն իշխանութեան՝ որուն ներքեւ կը գտնուի· վասնզի չկայ իշխանութիւն մը՝ որ Աստուծմէ եղած չըլլայ, եւ անոնք որ գոյութիւն ունին արդէն՝ Աստուծոյ կողմէ են կարգուած: Ուստի ո՛վ որ դէմ կը կենայ իշխանութեան՝ Աստուծոյ հրամանին հակառակած կ՚ըլլայ· եւ անոնք որ կ՚ընդդիմանան՝ իրենց անձերուն վրայ կը հրաւիրեն դատապարտութիւն: Իշխանները վախ կը պատճառեն, ո՛չ թէ բարի՝ այլ չար գործեր կատարողներուն: Կ՚ուզե՞ս չվախնալ իշխանութենէն՝ բարին գործէ, ու պիտի գովուիս անկէ: Ան Աստուծոյ կողմէ սպասաւոր նշանակուած է քեզի՝ բարիին դիտումով· իսկ եթէ դուն չար կը գործես՝ վախցիր· զի զուր տեղ չէ կապած սուրն իր մէջքին· Աստուծոյ սպասաւոր է ան՝ աստուածային վրէժխնդրութեամբ պատուհասելու համար չարագործները: Ուստի, հարկ է հնազանդիլ, ոչ միայն զերծ մնալու համար այդ պատուհասէն՝ այլ նաեւ իբրեւ խղճմտանքի խնդիր, — ճիշտ այն պատճառով՝ որով տուրք կը վճարէք —, զի իշխանները Աստուծոյ պաշտօնեաներն են, կոչուած՝ իրենց յանձնուած գործը կատարելու փութով: Ուստի իւրաքանչիւրին հատուցէք ինչ որ պարտ է հատուցանել, անոր որ տալու է հարկ՝ հարկ, անոր որ մաքս՝ մաքս, անոր որ վախ՝ վախ, անոր որ պատիւ՝ պատիւ: Ոչ ոքի պարտապան մնացէք, բաց ի զիրար սիրելէ· զի ով որ կը սիրէ ընկերը՝ նա օրէնքը կատարած կ՚ըլլայ:

ՀՌՈՎՄ. ԺԳ, 1–8:

ՓՐԿԱՐԱՐ ԴՈՒՌԸ

Յիսուս ըսաւ.— «Դատաստանի համար եկայ այս աշխարհը, որպէսզի կոյրերը տեսնեն եւ ականիները կուրանան»: Քանի մը փարիսեցիներ՝ որոնք իրեն հետ էին՝ լսելով այս խօսքերը՝ հարցուցին անոր.— «Մի՞թէ մենք ալ կոյր ենք»: Յիսուս պատասխանեց.— «Եթէ կոյր ըլլայիք՝ մեղաւոր պիտի չըլլայիք: Բայց հիմա կ՚ըսէք թէ՝ կը տեսնենք, ուստի եւ մեղքը կը մնայ ձեր մէջ հաստատուած»:

«Ճշմարիտ ճշմարիտ կ՚ըսեմ ձեզի, Ան որ չի մտներ ոչխարներու բակը դռնէն, այլ ուրիշ տեղէ կ՚ելլէ հոն՝ այնպիսին գող է եւ աւազակ: Իսկ այն որ

կը մտնէ դռնէն՝ հովիւն է ոչխարներուն: Դռնապանը կը բանայ դուռը անոր առ-ջեւ, եւ ոչխարները կը լսեն անոր ձայնին: Նա իր ոչխարները կը կանչէ անունց անուններով, եւ դուրս կը հանէ զանոնք: Եւ երբ զանոնք բոլորը դուրս կը հանէ՝ անոնց առջեւէն կ'երթայ, եւ ոչխարները իրեն կը հետեւին՝ վասնզի կը ճանչնան անոր ձայնը: Օտարի ետեւէն չեն երթար, այլ կը փախչին անկէ, վասնզի օտարին ձայնը չեն ճանչնար»:

Յիսուս այս այլաբանութիւնը ըսաւ անոնց, բայց անոնք չէին հասկնար թէ ինչ կը խօսէր նա իրենց: Եւ Յիսուս դարձեալ ըսաւ անոնց.— «Ճշմարիտ ճշմա-րիտ կ'ըսեմ ձեզի՝ Ես եմ դուռն ոչխարներուն: Բոլոր անոնք որ ինծմէ առաջ եկան՝ գող էին եւ աւազակ, բայց ոչխարները անոնց չլսեցին: Ես եմ դուռը. եթէ մէկը ինծմէ ներս մտնէ՝ պիտի փրկուի. պիտի մտնէ ու ելլէ, եւ արօտ գտնէ: Գողը կուգայ միայն գողնալու, սպաննելու եւ կորսնցնելու համար: Ես եկայ որ կեանք ունենան, եւ լիառատ ունենան»:

ՅՈՎՀ. Թ, 40. Ժ, 1–10:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.— *Իմաստութեան մասին խօսուած է արդէն այլուր. Տես, էջ* 34–35:
Իմաստութիւնը՝ ըստ հեղինակին՝ «ճաճանչն է Աստուծոյ զօրութեան, եւ վճիտ վտակ մը՝ որ կը հոսի Ամենակալին փառքէն: Նշոյլը մշտնջենաւոր լոյսին, անարատ հայելին Աստուծոյ կարողութեան եւ պատկերը Անոր բարերարութեան». Դ.լ. է, 25–26: *Այսպիսի իմաստութիւն մը՝ որ անհաշտ է կեղծիքին եւ նախանձին՝ առաջնորդող լոյսը պէտք է ըլլայ աշխարհը կառավարողներուն: Իմաստութեամբ կ'երաշխաւորուի աշխարհի բարօրութիւնը, եւ անով օժտուած իշխանաւոր մը կրնայ իրականացնել ժողովուրդի մը բարոյական վերելքը: Լոյս, կարողութիւն եւ բարերարութիւն,— ասոնք են աստուածային այն թանկարժէք օժիտները՝ զորս իմաստութիւնը կը բերէ մարդոց:*

2.— *Աստուած Զօրութիւնն է տիեզերական: Ամենունն է ան եւ ամենուն մէջ: Մարդկային նեղ մտքերու մէջ միայն Ան կրնայ մասնաւորուիլ: Մեսիական գաղափարը Իսրայէլի ժողովուրդին մէջ առաջնորդած էր այդ մասնաւորումին: Դաւիթի թագաւորութիւնը վերահաստատող իշխանը պիտի ըլլար ան, որ պիտի ազատէր Իսրայէլը իր թշնամիներէն: Եսայիի այս ներշնչուած տողերուն մէջ կը տեսնենք ընդլայնումը այդ գաղափարին: Եահուէն չէ այն Աստուածը՝ որ կը հետաքրքրուի լոկ Իսրայէլով եւ անոր ազատագրութեամբ. անոր լոյսը բոլոր ազգերուն համար է, եւ իր փրկարար թեւերը կը տարածուին աշխարհի բոլոր ծայրերը: Աւետարանի նախերգանքն է մարգարէական տեսիլի այս կենդանի թըր-թըռացումը:*

3.— *Առաքեալն իր աչքին առջեւ ունի հռովմէական իշխանութիւնը, ինքն ալ ըլլալով մէկը հռովմէական քաղաքացիներէն: Նկատի ունի նաեւ իր ազգակից-ներուն կամ Հռովմի հաւատացեալներուն վերաբերումը այդ իշխանութեան հան-դէպ՝ որ կասկածոտ է: Այդ վերաբերումը բարեպաշտիկ ոգիին ըմբոստացումն է ամէն օրէնքի եւ կանոնի դէմ՝ որոնք ամբարիշտ իշխանութենէ մը կուգան, հոգ չէ թէ ունենան անոնք քաղաքային բնոյթ: Պօղոս թիւր կը գտնէ այս ըմբռնումը՝ որ կրնայ առաջնորդել աղէտալի անիշխանութեան: Ան խնդիրը կ'առնէ իր սկզբ-ունքային տեսակէտէն: Իշխանութիւնը աստուածային է, կամ աստուածատուր: Օրէնքներն ու կանոնները, որոնք երկրի մը քաղաքային յօրինուածութեան ներ-*

դաշնակութիւնը պահպանելու կոչումն ունին՝ չեն կրնար ոտնակոխուիլ առանց արդար հատուցումն ստանալու իշխանութենէն։

Դարձեալ, իշխանութիւն մը՝ սկզբունքով՝ ժողովուրդի բարւոյն ծառայելու սահմանուած հեղինակութիւն մըն է, ինչ որ կը հաստատէ անոր աստուածային հանդամանքը։ Ան կը վարձատրէ ինչ որ համաձայն է հասարակաց բարւոյն, եւ կը պատժէ՝ ինչ որ հակառակ է անոր։ Արդ, այսպիսի իշխանութիւն մը երկիւղալի չէ անոնց համար՝ որոնք բարին կը գործեն, որ կը հնազանդին այդ բարւոյն պաշտպան օրէնքներուն եւ կանոններուն. բայց երկիւղալի է անոնց համար՝ որ չարին են հակամէտ, չար կը գործեն։ Պաշտօնեային մէջքէն կախուած սուրը խորհրդանշանն է եւ գործօնն արդարութեան՝ որ երկաթէ է անոր նման՝ ունենալով վարձատրելու եւ պատժելու իշխանութիւնը, այսպէս ապահովելով ընկերային կեանքի ներքին խաղաղութիւնն ու ներդաշնակութիւնը։

Գաղափարական այս ըմբռնումով է որ առաքեալը կը յորդորէ մասնաւորապէս Հռովմի հաւատացեալները զգուշանալ ըմբոստ միտումներէ եւ ցոյցերէ քաղաքային օրէնքներու եւ պաշտօնեաներու դէմ։

Անիշխանական ձգտումները, ինչ շարժառիթներ որ ալ ունեցած ըլլան անոնք, աղիտալի են իսկապէս մարդկային ընկերութեան համար, որ իբրեւ կազմակերպութիւն՝ հոգեբանական եւ նիւթական տուեալներու վրայ հիմնուած՝ կարգաւորիչ եւ կառավարող հեղինակութեան մը կը կարօտի անհրաժեշտօրէն։ Տարակոյս չկայ թէ այդ հեղինակութիւնը պէտք է ըլլայ յայտարարը համաժողովրդական այն իրական պահանջներուն՝ որոնց արդար գոհացումը կ'ապահովէ հասարակաց՝ հետեւաբար նաեւ անհատական բարօրութիւնը։ Իշխանութիւն մը՝ որ զուրկ է այս նկարագիրէն, որ առաւելապէս եւ տարամերժօրէն անհատի մը տիրակալութիւնն է հաւաքականութեան վրայ, որ կը զոհէ ամբողջին շահը մասին օգտին, կը կորսնցնէ իր աստուածային հանդամանքը։ Այս պարագային անիրական ու մեղադրելի չէ անշուշտ ընդվզող ոգին՝ որ կ'արտայայտուի օրինական ճամբով եւ խոհականութեամբ, առանց ցնցելու հիմը ընկերային սարոյթին։ Այսպիսի ազատութիւն մը ժխտումը չէ հնազանդութեան ոգիին՝ որ իշխանութեան եւ օրէնքին մէջ պիտի յարգէ զանոնք ներշնչող աստուածային բարձր սկզբունքներու պաշտպան ոյժն ու հեղինակութիւնը։ Ըստ այսմ, իշխանութիւնը ինքն ալ, տեւական ըլլալու համար իր գոյութիւնը, անհրաժեշտ է որ ունենայ երկրորդ հատուածին մէջ նկարագրուած իմաստութիւնը՝ իբրեւ սկզբունք կառավարելու։ Ան պէտք է ըլլայ «սպասաւորն» Աստուծոյ, այսինքն՝ արդարութեան, իսկապէս կարգ ու կանոնի պաշտօնեան, եւ ոչ թէ բռնաւոր տէր մը՝ որուն քմահաճոյքին պէտք է ծառայէ ժողովուրդը։ «Խղճմտանքը», որով քաղաքացին պիտի հնազանդի իշխանութեան, պիտի ըլլայ նաեւ մղիչ ոյժը՝ որով իշխանութիւնը պիտի ծառայէ քաղաքացիին։

Պօղոս յորդորելով Հռովմի հաւատացեալները հնազանդութեան՝ հաւանաբար ի մտի ունէր Սենեկայի նման համբաւաւոր իմաստասէրի մը ներկայութիւնը՝ իբրեւ դաստիարակ՝ Հռովմի ժամանակակից կայսեր՝ Ներոնի մօտ, ինչպէս կը թուի ենթադրել Հ. Լագրանժ։ Բայց Ներոն երկար չմնաց անոր բարերար ազդեցութեան տակ, եւ «ամէնէն անգութ բռնաւորներուն անգութ նախատինք մը՝ դարձաւ՝ ամենավայրագ քմայքով մը վարելով մեքենան իր տիեզերածաւալ Պետութեան։ Պօղոս ինքն ալ ի վերջոյ զոհ պիտի երթար այդ անգթութեան։ Առաքեալը պիտի ըսէր թերեւս թէ այդպիսի իշխանութիւն մը ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ պատուհաս մը Աստուծոյ կողմէ։ Այսպիսի տեսութիւն մը, ըստ էութեան բարեպաշտիկ, բացարձակապէս հաշտ չէ անշուշտ աստուածային ղեկավար այն իմաստութեան հետ՝ որ «մարդասէր» է, եւ որով օժտուած պէտք է ըլլայ որ եւ է իշխանաւոր, թող թէ ամբողջ ժողովուրդներու ճակատագիրն իր ձեռքին մէջ ունեցող միապետ։

4.— «Դատաստանը»՝ Հոս՝ վարձատրելու եւ պատժելու դատարանական գործողութիւնը չէ։ Բնագրական բառը՝ κρίσις —կրի՛մա— կը նշանակէ նաեւ ընտրութիւն, բաժանում։ Յիսուսի երեւումը մարդոց մէջ եւ անոր վարդապետութիւնը՝ յառաջ պիտի բերէին բաժանում մը մարդկային երկու դասակարգներու. — ականիններու եւ կոյրերու, կամ տեսնողներու եւ չտեսնողներու։ Կոյրերը պիտի ըլլային անոնք՝ որոնք կը կարծէին, կը յաւակնէին տեսնել ճշմարտութիւնը. եւ ականինները, տեսնողները պիտի ըլլային անոնք՝ որոնք թէեւ չէին տեսներ, բայց ունէին գիտակցութիւնը իրենց այդ ակարութեան, եւ բարի տրամադրութիւնը՝ տեսնելու։ Առաջին դասակարգին կը պատկանէին Յիսուսի ժամանակակից փարիսեցիները՝ որոնք իրենց ժառանգորդներն ունին ամէն դարու մէջ։

Ասոր կը յաջորդէ Արեւելքի մէջ հովուական կենցաղի կենդանի եւ նկարագեղ մէկ պատկերը՝ որ այլաբանօրէն կը պարզէ աւետարանական բարձր ճշմարտութիւն մը։ Ահա այդ ճշմարտութիւնը։ —

Կոյրերը չեն կրնար ըլլալ «հովիւ» եւ «առաջնորդ» «հօտ»ին։ Անոնք «գող են եւ աւազակ». ուստի անուղիղ ճամբով — ցանկապատէն մագլցելով — կը մտնեն ոչխարներու «բակ»ին մէջ — հովուական ասպարէզին մէջ —, կը գողնան ոչխարները — մարդոց սրտերը —, թէ իսկ անոնք չուզեն լսել իրենց եւ փախչին անոնցմէ, կ'սպաննեն անոնց հոգիները իրենց թունաւոր ազդեցութեամբ, եւ կը կորսնցնեն անոնց անձերը, անհատականութիւնը՝ անմիտ ձեւերու կաղապարին եւ կեղծիքի տիղմին մէջ։ Միակ ուղիղ ճամբան դուռնէն մտնելն է։ Ով որ կ'ուզէ ծառայել հօտին, հովուել զայն դալարագեղ արօտներու մէջ, նուիրումով եւ ուղղամտութեամբ, պարտի ընտրել այդ ԴՈՒՌԸ՝ Յիսուս, կրելով անոր հոգին իր մէջ, եւ անոր քարոզած սկզբունքներուն վրայ հիմնելով իր հեղինակութիւնը։ Այդ սկզբունքները իրենց մէջ կը խտացնեն այն յորդառատ կեանքը՝ զոր Յիսուս բերաւ մարդկութեան։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ։

1.— ԱԶԱՏ ԳԵՏ։ — Միջին դարէն սկսած՝ կոչուած նաեւ Գառնոյ ջուր։ Կը բխի Գեղամայ լեռներէն, կ'անցնի Գառնիի մօտէն, կ'իջնէ Արարատեան դաշտ, եւ ոռոգելով Ոստանը՝ կը թափի Երասխի մէջ։ Բիւզանդիոնի հայազգի կայսր Մօրիկի օրով 600–ին Հայաստանի Յունաց եւ Պարսից բաժիններուն սահմանագիծն է եղած այս գետը։ Իր անունը թերեւս ունի դիցաբանական նշանակութիւն։

2.— ԱՂՁՆԻՔ։ — Հայաստանի հարաւ–արեւմտակողմը եւ անոր 15 նահանգներէն երրորդը, սահմանակից Տուրուբերան եւ Մոկք նահանգներուն։ Իր մէջէն կ'անցնի Տիգրիս գետը։ Հոս է՝ մինչեւ վերջին թուականներս իր բնակչութեան քաջութեամբ համբաւաւոր հանդիսացած ՍԱՍՈՒՆ գաւառը։ Այս նահանգին իշխանը հին ատեն կը կոչուէր «բդեշխ», «մեծ իշխան», «բարձրերէց արքունի ատենին», եւայլն։ Յաճախակի է եղած նահանգիս իշխաններուն ապստամբութիւնը բնիկ թագաւորին դէմ։

3.— ԱՂԹԱՄԱՐ։ — Վանայ ծովուն ամէնէն հռչակաւոր մէկ կղզին, դիրքով անառիկ։ Ան եղաւ Արծրունեաց թագաւորութեան արքայանիստ քաղաքը, զոր հրաշալի շինութիւններով եւ ապարանքներով զարդարեց Գագիկ թագաւոր, 915–921։ Նոյն թագաւորը հոն կառուցանել տուաւ նաեւ Ս. Խաչ եկեղեցին, աշխարհի ամէնէն հոյակապ տաճարներէն մէկը, Մանուէլ ճարտարապետին ձեռքով. եւ այս առիթով հաստատուեցաւ նաեւ Աղթամարի կաթողիկոսութիւնը յանձին Եղիշէ Արքեպիսկոպոսի։ Այդ կղզիին մէջ կը տեսնուին տակաւին Արծրունեաց Թամար թագուհիին աղօթատեղիի մնացորդները։

4·— ԱՐՏԱՄԵՏ: — *Վանայ հարաւ–արեւմտակողմը, ծովակին արեւելեան եզերքը, Սիփան սարի դիմաց, զմայլելի տեսարաններով քաղաք մը։ Իր կլիմայական բարեմասնութիւններուն համար Արտաշէս այս քաղաքն ալ ճոխացուցած է գեղեցիկ շինութիւններով եւ պալատներով։*

5·— ԱՇՏԻՇԱՏ *կամ* ՑԱՇՏԻՇԱՏ: — *«Ցաշտից տեղիք», այսինքն'* զոհերու *ճաղաճ*: *Թէ հեթանոսական եւ թէ քրիստոնէական ժամանակաշրջաններուն նշանաւոր քաղաք Տարօն գաւառի մէջ, Արածանի գետի աջակողմը բարձրացող եւ Մշոյ դաշտին վրայ նայող Քարքէ լերան սարահարթին վրայ։ Այստեղ էր* հռչակաւոր *մեհեանը Անահիտին, Վահագնին եւ Աստղիկին, ինչպէս տեսանք։ Նոյն տեղւոյն վրայ կանգնեցաւ ապա Հայոց առաջին Մայր–եկեղեցին' Լուսաւորչի ձեռքով, որուն տոհմին սեփական կալուածը դարձաւ քաղաքը։ Հոս խոնարհ մատուռի մը տակ կը գտնուէր մինչեւ վերջին համաշխարհային պատերազմը' Ս. Սահակ Պարթեւի գերեզմանը։*

6·— ԳԱՌՆԻ: — *Երեւանի հարաւ–արեւելակողմը, 4–5 ժամուան հեռաւորութեամբ Ազատ գետին վրայ կառուցուած է այս քաղաքաւանը, իր հռչակաւոր բերդով՝ զոր Եղիշէ պատմիչ կը կոչէ «անմատոյց ամուր», եւ որ շինուած էր «հրաբխային մնացորդներով ծածկուած քարաժայռի մը դահաւանդին վրայ»։ Ան եղած է Արշակունի թագաւորներու դաստակերտ, եւ հոն պահուած է արքունի գանձը։ Գառնիի շինութիւններուն մէջ յիշատակութեան արժանի են «զարմանալի» Թախտը Տրդատի, կամ* Խոսրովիդուխտի *Հովանոցը, զոր Տրդատ կառուցանել տուած է ամրոցի հարաւ–արեւելեան ծայրը, եւ որ կործանած է 1860–ի Երեւանի երկրաշարժի հետեւանքով։ Աւերակի մնացորդներն իսկ տակաւին այսօր հիացում պատճառող արուեստի ոճ մը կը մատնեն։ Հոս են նաեւ մեր նշանաւոր մենաստաններէն Այրեվանքը կամ Գեղարդայ վանքը, Հաւուց կամ Հայոց վանքը, եւայլն։*

7·— ԴՈՒԻՆ: — *Հռչակաւոր եւ պատմական դէպքերով հարուստ քաղաք մը Այրարատ նահանգի Ոստան գաւառին մէջ։* Խոսրով *Գ. գայն դարձուց արքայանիստ քաղաք. իսկ Ե–րդ դարուն հոն փոխադրուեցաւ նաեւ կաթողիկոսական աթոռը։ Հայաստանի ամէնէն ծաղկած եւ վաճառաշահ քաղաքներէն մէկն էր ան։*

8·— ԸՆՁԱՔԻԱՐՍ: — *Ռշտունեաց գաւառին մէջ լեռ մը' որ այժմ կը կոչուի* Կապուտկող:

9·— ՀԵՐ ԵՒ ԶԱՐԵՒԱՆԴ: — *Այս երկու գաւառները միշտ միասին կը յիշուին' իբրեւ* միացեալ *գաւառներ' մեր հին պատմութեան մէջ։ Սահմանակից էին Պարսկաստանի, հետեւաբար կը նկատուէին եւ էին Հայաստանի սահմանապահ գաւառները' պարսկական յարձակումներու դէմ։ «Ը եւ Ժ դարերուն կը կոչուէին* Ռստակ»: *Հեր, այժմ* Խոյ, *գաւառին մէջ էր Վահան Մամիկոնեանի օրով պատմականացած* Նուարսակ *գիւղը' որու մասին պիտի խօսինք ըստ կարգին։*

10·— ՄԵԾԱՄՕՐ: — *Կոչուած նաեւ* Սեւ ջուր: *Գետ' որ կը բխի Մեծամօրի ճախճախուտքէն* — Այգըր–կէօլ —, *Արագածի մօտ, եւ իր մէջ ընդունելով Արագածէն բխող Քասաղ գետը' կը թափի Երասխի մէջ։*

11·— ՄԾԲԻՆ: — *Միջագետքի նշանաւոր քաղաքներէն մէկը, որ Մեծն Տիգրանի օրէն սկսած' երկար ատեն մնաց Աղձնեաց բդեշխութեան սահմաններուն մէջ։ «Միջագետքի հայկական կալուածներէն հարուստ, լաւ ամրացած եւ քաղաքական–ռազմական ահագին նշանակութիւն ունեցող քաղաքը»՝ զոր երկար պաշարումէ մը վերջ կողոպտեց Լուկուլլոս հռովմայեցի զօրավարը։ Մծբին հռչակաւոր եղած է նաեւ իբրեւ ասորական մշակոյթի կեդրոններէն մէկը։*

12·— ՌՇՏՈՒՆԻՔ: — *Այժմ* Ոստան, Գաւաշ: *Վասպուրական — Վան — նահանգի գաւառներէն մէկը, հարաւ-արեւելեան ափին վրայ Վանայ Ծովուն: Զայն ամրացուց եւ շինութիւններով զարդարեց Արծրունեաց Գագիկ թագաւորը Ժ-րդ դարուն: Այս գաւառին մէջ են Աղթամար եւ Առտէր կղզիները. նաեւ Նարեկայ վանքը՝ որ Գր. Նարեկացիով համբաւաւոր հանդիսացաւ մեր կրօնական գրականութեան պատմութեան մէջ:*

13·— ՍԻՒՆԻՔ: — *Բնական ամրութիւններով հարուստ եւ պատմական իրադարձութիւններով նշանաւոր՝ լեռնային նահանգներէն մէկն է Հայաստանի: Անունն ունի նախահայկական ծագում, եւ յիշատակուած է Ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ* Սուինիա *ձեւին տակ: Սիւնեաց նախարարութիւնը, որ կը կոչուէր նաեւ* Սիսական, *կատարած է ճակատագրական դեր մեր քաղաքական պատմութեան մէջ: Համբաւաւոր հանդիսացած է՝ քրիստոնէական շրջանին՝* Սիւնեաց Մետրապոլտարանը *կամ* Դպրոցը՝ *իբրեւ հոգեւոր-մշակութային վառարան:*

14·— Ս· ՍՈՖԻԱ: — *Կ· Պոլսոյ բիւզանդական Մայր-Եկեղեցին, կառուցուած Յուստինիանոս Ա· կայսեր կողմէ,* 527–565, *եւ նուիրուած Սոփիա սրբուհիին անունին, որ նահատակուած է Հռոմի մէջ Ադրիանոս կայսեր օրով,* 117–138: 1453*-ին Օսմանեանց գրաւումով՝ ան վերածուեցաւ իսլամական ճամիի:*

ՇԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԵՐԹՈՒԱԾ:

Ա· ՇԱՐԱԿԱՆ:

Ս· ՅԱԿՈՎԲԱՅ ՄԾԲՆԱՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ

Յաղթող եւ սուրբ հայրապետ, դու նման մեծ Մովսէսի,
Ընդդիմամարտ արութեամբ խաչը կրեցիր պարծանքի·
Ըզքեզ ունինք բարեխօս երկինքն՝ Հօր մօտ՝ մեզ համար:

Առաքումով Սուրբ Հոգւոյն անապատէն կոչուեցար,
Պատիւն առիր մեծութեան դու նման մեծ Յովհաննու·
Ըզքեզ ունինք բարեխօս երկինքն՝ հօր մօտ՝ մեզ համար:

Կարող եղար զօրութեամբ զարմանագործ հրաշքներու,
Հովիւ՝ շնորհուած Աստուծմէ՝ ընտրեալ հօտին Քրիստոսի
մեծ Պետրոսին նմանեցար·
Ըզքեզ ունինք բարեխօս երկինքն՝ հօր մօտ՝ մեզ համար:

Ուրախացան զօրքն երկնից մեծ ճգնութեանըդ վըրայ,
Որ զըւարթնոց պէս վերին մարմինի մէջ կերտուեցար·
Ըզքեզ ունինք բարեխօս երկինքն՝ հօր մօտ՝ մեզ համար:

Բըխումով սուրբ արցունքիդ մեռեալներուն տուիր դուն կեանք,
Ղազարոսին կեանք շնորհող Յիսուս Փրկչին հանգունակ·
Ըզքեզ ունինք բարեխօս երկինքն՝ հօր մօտ՝ մեզ համար:

Այլ մենք ձայնով ցնծագին կը տօնենք սուրբ յիշատակդ,
Յարգուած վըկայ Քրիստոսի սուրբ հայրապետ դու Յակոբ·
Ըզքեզ ունինք բարեխօս երկինքն՝ հօր մօտ՝ մեզ համար:

Յանձն առիր դու չարչարանք ի սէր Նոյեան տապանին,
Ընդունեցիր հրեշտակէն փրկութեան փայտն աշխարհին·
Ըզքեզ ունինք բարեխօս երկինքն՝ հօր մօտ՝ մեզ համար:

Ս. ՎՐԴԱՆԷՍ ՀԱՑՐԱՊԵՏ

Ճշմարտութեան պաշտամունքին ընկիրուած՝
Զոյգ թեւերն էր հագած կրօնին, հայրենեաց.
Խանդը մէկուն՝ շունչով միւսին բոցավառ՝
Մտքին, հոգւոյն կայծեր էր տուեր երկնապար։

Ո՛չ թէ եռանդը մոլութեան պաշտումին՝
Ուր կեանքը բոյր մ՚ըլլայ միայն անմարմին,
Ո՛չ ալ նիւթին ադապատանքն աներագ՝
Ուր ծեւերուն մէջ մեռնէր կեանքն հանապազ։

Արքայական ծոյլ մականին մէջ Հայուն՝
Հայութեան Սիրտն էր սիրեր ան ըզգայուն,
Ոչ–այլատեաց Հայրենիքի փառքով ջեր։

Հովուական ցուպն ալ շնորհալի ծաղկումն էր
Սուրբ հաւատքի այն տեսիլին՝ վեհ ստուգիւ՝
Որ մարդիկն ողջ կ՚ընէ «ՄԷԿ ՀՕՏ՝ ՄԷԿ ՀՈՎԻՒ»...։

Այս էր հոգին երկնատես
Հայրապետին ՎՐԴԱՆԷՍ։

Գ. Ն. Տ.

Ե.

ԵՐԿՈՒՈՐԵԱԿ ՆԱԽԱՏԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՅՈՒՍԻԿ ՊԱՐԹԵՒՆԵՐ «ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍԻՒՆԵՐ»

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ

Քու գութդ ու սէրդ, ով Տէր, թող գայ իմ վըրայ,
Եւ փրկութիւնըդ՝ քու խօսքիդ համաձայն:
Այն ատեն զիս նախատողին պիտի ես
Պատասխանեմ, ապաւինած խոստումիդ:
Մի հեռացներ ճշմարտութեան խօսքը բնաւ
Իմ բերանէս. զի դատաստանիդ եմ վստահ:
Օրէնքներուդ պիտի ես միշտ հնազանդիմ,
Յաւիտեանըս յաւիտենից եւ յաւէտ:
Թող որ քալեմ ես ապահով, անկաշկանդ,
Որպէսզի քու պատուիրաններըդ փնտռեմ:
Թագաւորաց առջեւ՝ առանց ամօթի
Օրէնքներուդ համար պիտի վըկայեմ:
Պատուէրներովըդ ալ բերկրիմ պիտի յոյժ,
Զի սիրեցի ես զանոնք:
Անոնց պիտի ես իմ ձեռքերս երկարեմ,
Զի սիրեցի ես զանոնք.
Հրամաններուդ վրայ պիտի խոկամ միշտ:

Յիշէ խոստումըդ զոր ըրիր ծառայիդ,
Յուսադրելով զիս այսպէս:
Այս է որ զիս խռովքներուս մէջ կ'ըսփոփէ,
Քու խոստումդ է որ մէջըս կեանք կը դընէ:
Թէ իսկ հպարտները զիս ծաղրեն դառնօրէն՝
Ես բնաւ պիտի չըշեղիմ քու օրէնքէն:
Յիշելով քու դատաստաններդ անցեալի՝
Սփոփանքով սիրտս եղաւ լի:
Իսկ տրտմութիւն տիրեց ինծի, երբ տեսայ
Թէ ամբարիշտ մարդիկ օրէնքդ են թողեր:
Ինծի համար երգեր եղան կանոններդ՝
Պանդխտութեան տանըս մէջ:
Գիշերները, ով Տէր անունդ յիշեցի,
Ու պահեցի օրէնքներդ:
Սա եղաւ ինձ կեանքի տանող ճանապարհն՝
Որ քու արդար հրամաններըդ գործադրեմ:

ՍԱՂՄՈՍ, ՃԺԸ, ԽԱ–ԾԶ:

Լուսաւորչի ձեռքով վերանորոգուած Հայաստանեայց Եկեղեցին ժառանգած ու գործադրած է, առաջին օրէն իսկ, առաքելական ծառայութեան ոգին: Այդ առաքելութիւնն եղած է ոչ միայն ներքին, Հայաստանի սահմաններէն ներս, այլ նաեւ արտաքին, սահմանամերձ երկիրներու մէջ: Արտաքին առաքելութեան գլխաւոր դաշտերն են եղած Վրաց եւ Աղուանից աշխարհները: Հիւսիսային լեռնական ցեղերն ալ բոլորովին չեն զրկուած այդ լուսատարած ծառայութենէն:

Լուսաւորչի մասնաւոր հոգածութեան արդիւնքն էր իր երկուորեակ թոռներէն առաջինի՝ Գրիգորիսի կաթողիկոսացումը Վրաց եւ Աղուանից զոյգ աշխարհներուն վրայ:

— 1 —

Ս. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՊԱՐԹԵՒ

« ԸՆՏԻՐ ԱՆՕԹ »

Ծնունդ, դաստիարակութիւն, եկեղեցական ասպարէզ:

Գրիգորիս, ինչպէս իր եղբայրը Յուսիկ, ծնած է Կեսարիա 295–ին: Տասնեւվեց տարեկան էր երբ հօրը եւ եղբօրը հետ եկաւ Հայաստան: Իր նախնական կրթութիւնը ստացած էր Կեսարիա: Հայաստան գալով՝ շարունակեց իր ուսումը Տրդատի արքունիքին մէջ: Ֆիզիկական կազմով կը յիշեցնէր պապը, իսկ հոգեկան հակամիտութիւններով՝ առաւելապէս հօրեղբայրը: «Բարեհասակ» եւ «հոգեշնորհ»,— ահա խտացումն իր ֆիզիկական եւ բարոյական նկարագրին: Իր ուսման լուսագլուխն էր աստուածգիտութիւնը: Պալատին մէջ, ուր Թերեւս հիմնուեցաւ առաջին դպրոցը, «Գրոց ուսումն» եղաւ արդարեւ երկուորեակ եղբայրներուն դաստիարակութեան լրացուցիչ տարրերքը: Այդ ուսման լծորդուեցան «առաքինական գործերը»՝ որոնցմով փայլեցաւ Լուսաւորչի այս արժանաւոր եւ անուանակից Թոռը:

Պատանեկան հասակին մէջ Գրիգորիս ընդգրկեց եկեղեցական ասպարէզը՝ ձեռնադրուելով կուսակրօն քահանայ: Արար, հազիւ

քսանեւհինգ տարեկան՝ Լուսաւորչի իսկ կարգադրութեամբ եւ ձեռքով բարձրացաւ եպիսկոպոսական աստիճանին, եւ նշանակուեցաւ կաթողիկոս Վրաց եւ Աղուանից կողմերուն: Պաշտօնին գլուխն անցնելով՝ նուիրուեցաւ եռանդով առաքելական գործին: Շրջեցաւ քաղաքէ քաղաք, քարոզելով եւ ամէն կողմ եկեղեցիներ շինելով ու նորոգելով: Իր առաքելական շրջանակը կը տարածուէր մինչեւ Ատրպատական: Իր քարոզութեան առանցքն էր քրիստոնէական հաւատքի ճշմարտութիւնը: Անձնական հեղինակութեան հետ արիւնի հմայքը իր աւետարանչական գործը կը դարձնէին խորազդեցիկ:

Գրիգորիսի բնաւորութիւնն էր սքանչելի, վարքը՝ խստամբեր: Պահք ու աղօթք՝ ներշնչումի վճիտ աղբիւրներն էին իր մաքուր կենցաղին: Հսկումի եւ խոկումի ամբողջ գիշերներ կ'անցունէր նա, անդրադառնալով իր կոչումի պարտականու-

Իր նկարագիրը:

թեանց վրայ: Մարդասէր էր՝ բառին ամենալայն առումով: Ատոր համար իր նուիրումը ժողովուրդին՝ հզօր էր ու անսահման: Իր աւետարանական ընթացքին եւ Եկեղեցւոյ վերակացութեան գործին մէջ անթերի էր նա: Քաջալերող էր բարի գործերու՝ որոնց կ'առաջնորդէր բոլորը՝ խօսքով եւ անձին օրինակով: Ինք «հոգւով եռացող»՝ հոգեւոր եռանդ կ'արծարծէր ամենուն մէջ, մօտաւորներուն եւ հեռաւորներուն հաւասարապէս: Խոր ու բարձր էր իր հաւատքը՝ թէ իր պաշտօնի կիրառման մէջ եւ թէ իր յաջողութեան վրայ: Կորիճ մարտիկի մը նման կը հրահանգէր ինքզինք, եւ կը պատրաստէր ամէն փորձութեանց եւ վիշտերու՝ որոնց կը դիմակալէր կատարեալ ինքնավստահութեամբ: Մեծ հաճոյք էր իրեն եւ կեանքի պայման՝ կռուիլ ճշմարիտ հաւատքին համար:

Գրիգորիս նաեւ դժուարութիւններ ունեցաւ բարեկարգելու Վրաց եւ Աղուանից աշխարհներուն մէջ հիմնուած եկեղեցիները: Այլ անցաւ նաեւ Մազքութներու լեռնասահմանները: Հոս առաջին անգամ հանդիպեցաւ Սանեսան թագաւորին՝ որ իր բանակն էր զետեղած Վատնեան դաշտին մէջ, Կասպից ծո-

Գրիգորիս Մագքթաց մէջ:

վուն եզերքը: Թագաւորը զայն ընդունեց սիրով: Թոյլ տուաւ որ ան իր առաքելական պաշտօնը կատարէ համարձակ: «Ճանչցէք զԱստուած»,— այս էր առանցքն իր քարոզութեան: Առաջին պատեհութեամբ «մանուկ» հայրապետին խօսքերը գործեցին խոր տպաւորու-

Գրիգորիսի նահատակութիւնը։

թիւն։ Թագաւորն ու բանակը ցոյց տուին համակերպութիւն։ Ցետոյ, սակայն, սկսան քննել աւետարանական սկզբունքները՝ որոնք նորութիւններ չէին իրենց համար։ Եւ երբ իմացան թէ Աստուծոյ աչքին առելի են աւարառութիւն, յափշտակութիւն, սպանութիւն, ագահութիւն, այլագրկութիւն, ուրիշի իրաւունքն ուտելը եւ անոր ունեցածին աչք տնկելը,— գայրացան։ — «Լաւ», ըսին անոր՝ իշխանները, «եթէ չյափշտակենք, չաւերենք եւ ուրիշինը չառնենք՝ ի՞նչով պիտի ապրեցնենք գինուորներու այս բազմութիւնը»։ Ի զուր երիտասարդ կաթողիկոսը կը ջանար համոզել գիրենք թէ անուղիղ միջոցները չեն որ կ՚ապահովեն կեանքը. թէ՝ իրաւունքի յափշտակութիւնը հակառակ է բարոյական սկզբունքներու. թէ ամէն մարդ պարտաւոր է վայելել միայն սեփական աշխատանքի արդար արդիւնքը. թէ՝ քրիստոնէութիւնը արդարութեան կրօնքն է, եւայլն, եւայլն։ Բարբարոս խուժանը ոչ իսկ մտիկ ընել կ՚ուզէր։ Անոր դայրոյթը գրգռողներն ալ քիչ չէին։ «Այսպիսի խօսքերով», կ՚ըսէին անոնք իրարու, «ան կ՚ուզէ արգիլել մեզ քաջութեամբ ձեռք բերելու մեր ապրուստն ապահովող որսը։ Եթէ ականջ տանք ատոր՝ ի՞նչպէս պիտի ապրինք, քանի որ ձի հեծնելու սովորութիւնն անգամ պէտք է մոռնանք»։ Զինուորականները նոյն իսկ ուզեցին քաղաքական թաքուն նպատակ մը տեսնել Գրիգորիսի առաքելութեան մէջ։ «Ասիկա Հայոց թագաւորին խորհուրդն է», կը խօսէին անոնք մէկ մէկու։ «Ան ղրկած է այս մարդը հոս, որպէսզի այսպիսի քարոզութիւններով չթողու որ արշաւենք ու ասպատակենք իր երկիրը»։ Այս անհիմն կասկածը առաջնորդեց զանոնք ոճիրի։ Որոշեցին սպաննել Գրիգորիսը։

Սանեսան, որուն կապը սրտագին չէր Հայաստանի հետ, չհակառակեցաւ։ Նոյն իսկ լռելեայն ալ քաջալերեց տրուած որոշումը։ Զօրքերը բերին կատաղի ձի մը, անոր ագիէն կապեցին ու կախեցին երիտասարդ կաթողիկոսը, եւ արձակեցին ձին վերեւ յիշուած Վատնեան դաշտին մէջ։ Այսպիսի չարաչար մահով մը նահատակուեցաւ Լուսաւորչի այս առաքինի թոռը՝ որ քրիստոնէական կրօնի առաքեալն էր հանդիսացած այս խուժդուժ ցեղերուն մէջ՝ այնքան անվեհեր եւ ինքնամոռաց նուիրումով։

Սուրբին արիւնաթաթաղ մարմինը ամփոփուեցաւ Հայոց սահմանակից Աղուանից Հաբանտ գաւառի Ամարազ գիւղին մէջ,— այժմ Շուշիի վիճակ՝ ուր կը գտնուի Ամարազու Ս. Գրիգորիս վանքը։

Սաննսան օր մը պիտի վճարէր այս ոճիրը իր իսկ արիւնով, ինչպէս տեսանք նախորդ գլուխին մէջ:

Գրիգորիսի յիշատակը կը տօնախմբուի տարին երկու անգամ. առաջինը Լուսաւորչայ որդւոց եւ Թոռանց հետ, եւ երկրորդը՝ Ս. Խաչի Ե–րդ Կիրակիին յաջորդող Երկուշաբթի օր՝ իբրեւ «Գիւտ Նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի Աղուանից Կաթողիկոսին»:

— 2 —

Ս. ՅՈՒՍԻԿ ՊԱՐԹԵՒ

« ՔԱՋ ՍՊԱՌԱԶԷՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ »

Ծնունդ, դաստիարակութիւն եւ ամուսնութիւն:

Յուսիկ, Վրթանէսի կրտսեր որդին, ծնած է Կեսարիոյ մէջ: Իր մանկութիւնն ու պատանեկան առաջին շրջանն անցուցած է այնտեղ: Իր եղբօր՝ Գրիգորիսի հետ հոն է ստացած նաեւ իր նախնական կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը: 310–ին, հազիւ տասնեւհինգ տարեկան, հօր, հօրեղբօր եւ եղբօր հետ եկած է Հայաստան: Արքունի տան մէջ սնած եւ իր ուսումնական կեանքն է շարունակած: Մանաւոր համակրանքն է շահած Տիրանի՝ Տրդատ Թագաւորի Թոռան՝ որ հասակակից էր Լուսաւորչի Թոռներուն: Խոսրովուհի — այս եղած ըլլալ կ'ենթադրենք Խոսրով Կոտակի աղջկան անունը — փոքրիկ քոյրը Տիրանի, անմասն չէր այս համակրանքին: Յուսիկ անտարբեր էր: Ան հետամուտ էր միայն իր ուսման: Իր հօր՝ Վրթանէսի կապը արքունիքին հետ աւանդական էր: Ծերունի Թագաւոր եւ Հայրապետ՝ Տրդատ եւ Գրիգոր՝ պատճառ մը չունէին չքաջալերելու այսպիսի համակրանք մը, որչափ ալ մէկ կողմէն եղած ըլլար այն: Քսան տարեկան պարմանի մըն էր Յուսիկ՝ երբ՝ գրեթէ ակամայ՝ ամուսնացաւ Խոսրովուհիին հետ: Ոչ մէկ կերպով Յուսիկ պատրաստուած էր այդ կենցաղին, ոչ բնախօսական, ոչ ալ հոգեբանական հակումներով: Իր ընտանեկան կեանքի առաջին իսկ օրերուն ան ունեցաւ հոգեկան անօրինակ խռովքներ եւ սրտի ճմլումներ: Ոչ

անոր համար որ կ՚արհամարհէր ամուսնութիւնը, այլ որովհետեւ իր խառնուածքին եւ գաղափարականին հակառակ կը գտնէր պալատական բարքերն ու սովորոյթները: Ան չէր տեսներ նաեւ տխուր կինը իրեն պարտադրուած հարսին մէջ: Խոսրովուհի, արդարեւ ոչ մէկ գիծ կրցեր էր ժառանգել ոչ մեծ-հօր՝ Տրդատի, ոչ մեծ-մօր՝ Աշխէնի, եւ ոչ ալ հօր նկարագրէն: Տիրանի եւ իր քրոջ կը պակսէր քրիստոնէական այն բարեպաշտիկ շունչը՝ որ իրենց հօրենական պապուն ու մամուն էր եղած: Խոսրովուհի ոչինչ ունէր նաեւ իր պապքրոջմէ՝ Խոսրովիդուխտէն, որուն անունով էր հաւանաբար մկրտուած: Տիրան ամէն բան կը դիտէր քաղաքական հայեցակէտէ: Ան կը սիրէր Յուսիկի մէջ ալ տեսնել պալատական աւանդութիւններով սնած ու մշակուած մարդը: Դեռ ոչ իսկ գահաժառանգ՝ հաշտ աչքով չէր դիտեր եկեղեցիի դերակշիռ դիրքն ու դերը քաղաքական իրադարձութեանց մէջ անգամ: Բաւական հպարտ էր ան՝ թոյլ չտալու որ այդ պատահի նաեւ օր մը՝ երբ իշխանութիւնն անցնի իր ձեռքը:

Տարիներ տեւեց այս դրութիւնը: Տիրան յաջորդած էր իր հօր՝ Խոսրով Կոտակի, 342-ին: Յուսիկի եւ Տիրանի նկարագիրները բոլորովին հակոտնեայ էին իրարու: Անոնց նայուածքն ալ կ՚ուղղուէր տարբեր կէտերու: Յուսիկ կը նայէր լոյսին, Տիրան՝ քաոսին: Խոսրովուհի ամէն կերպով հարազատ քոյրն էր իր եղբօր: Ցուրտ մնաց միշտ Յուսիկի վերաբերումը անոր

Հոգեկան խռովքները Յուսիկին:

հանդէպ: Զղջումի եւ խղճահարութեան յայտնի նշաններ կը մատնէին դառնութիւնն իր սրտին: Այս բոլորէն իր մէջ արթնցած էր տխուր նախազգացում մը, որ հետզհետէ կը դառնար տանջող սեւեռամտածում մը: Իրեն գրեթէ ստոյգ կը թուէր թէ այս ամուսնութիւնը պիտի ըլլար անիծաբեր: Այդպիսի ծառէ մը, որպիսին էր իր կինը, կարելի չէր ակնկալել բարի պտուղ: Ամբողջ տարիներ ան հոգեկան տուայտանքներով երեւակայեց, եւ տեսակ մը մարգարէական տեսողութեամբ գուշակեց սեւ օրերը՝ որ կ՚սպասէին իրեն: Խոսրովուհի կը կռահէր՝ ինչ որ կը մռայլոտէր իր ամուսնին դէմքն ու սիրտը: Հակակրութիւնը ի վերջոյ վարակեց նաեւ իր հոգին: Յուսիկի ընտանեկան կեանքը, այսպէս, հեռի էր ըլլալէ խաղաղ ու տիպար: Տիրանի ուղղակի հսկողութեան տակ այդ կեանքը՝ խեղդող մթնոլորտ մ՚ունէր Յուսիկի համար: Այդ թունաւոր մթնոլորտին մէջ էր որ հասակ կը քաշէին իր երկուորեակները՝ Պապ եւ Աթանագինէ:

Լուսաւորչեան տոհմի նկարագրի գիծերէն ոչինչ կը տեսնուէր անոնց մէջ: Ընդհակառակը, իրենց Փիզիկական աճումին հետ տակաւ առ տակաւ անոնք կը ցուցաբերէին հոգեկան եւ բարոյական այնպիսի յօժարութիւններ, ճաշակ եւ ախորժակ՝ որոնք ոչ մէկ կերպով կըրնային փայփայել հօր երազներն ու ակնկալութիւնները: Անոնց մէջ չափազանց աշխարհիկ ոգի մը կ'սպառնար փլցնել գեղեցիկ շէնքը իր այդ երազներուն: Բռնազբօսիկ սիրոյ մը իր զոյգ ու միակ պտուղները կը դառնային հետզհետէ խակապէս «անպիտան»: Իր նախազգացումներն ու կասկածները կ'արդարանային: Անոնց մէջ կը պակսէր բացարձակապէս ծառայութեան եւ նուիրումի ոգին: Ցուսիկի հոգին վրդովուած էր միշտ այս պատկերին առջեւ: Արցունքը չէր դադրեր իր աչքերէն: Ամուսնական կապը եթէ ոչ խզուած պաշտօնապէս՝ ձգտուած էր խակապէս: Մեկուսացած կեանք տան մէջ: Իր հոգեկան խորունկ խռովքը ծնունդ կուտար երազներու եւ տեսիլներու՝ որոնք իրենց կարգին կը դարձնէին զայն աւելի տագնապեցուցիչ:

Այս անտանելի դրութեան մասամբ վերջ տուաւ Խոսրովուհիի անակնկալ մահը: Ցուսիկ ազատած էր իր խիղճը ճնշող մղձաւանջէն: Նոր յոյս մը թեւ տուած էր իրեն: Կը խորհէր թէ մօր ազդեցութեան ջնջումը գուցէ չափով մը կերպարանափոխէր տղոց՝ կազմուելու վրայ եղող՝ նկարագիրը: Իր տեսութիւնը աւելի հեռուները կ'երթար: Անկարելի չէր գտնել որ անոնցմէ յառաջ գար սերունդ մը նոր՝ պապենական յատկանիշներով: Սրտի այս կաթոգին իղձը թեւ կ'առնէր աղօթքներով, եւ տեսիլի մը լոյսը կ'ոգենուր: — «Քու զաւակներէդ պիտի ծնին այլ զաւակներ՝ որոնք Հայաստան աշխարհի համար պիտի ըլլան աստուածային գիտութեան լուսատուներ եւ հոգեւոր իմաստութեան աղբիւրներ...: Անոնք Եկեղեցիի սիւները պիտի ըլլան, եւ կենաց Բանին մատակարարները..., վասնզի ուսկից որ հիմնուած է այդ Եկեղեցիին շինուածքը՝ անկից պիտի գտնէ նաեւ իր աւարտը...».— Այս էր եղած անբարբառ պատգամն այդ տեսիլին՝ որ աստուածային յայտնութեան մը պէս լուսաւորած ու մխիթարած էր զինք: Ալ խաղաղած էր իր հոգին, ըի հաւատքով՝ ապագայի նկատմամբ: Խարխուլ տան փլատակներուն տակէն կը յառնէր իր հոգեշունչ խոկերով կերտուած հեռանկարն այդ ապագային:

Տիրան յաջորդած էր Խոսրովի 342-ին, ինչպէս տեսանք: Թափուր էր հայրապետական աթոռը: Վրդանէսի միակ արժանաւոր յաջորդը կը մնար Ցուսիկ: Տիրան՝ որքան ալ ցրտացած իր քեռայ-

Հայրապետութիւն եւ նկարագիր Յուսիկի:

րէն՝ կը ճանչնար անոր արժանիքը: Ասկից զատ ան չէր կրնար դէմ երթալ ժողովրդական բաղձանքին՝ որ ի նպաստ էր միշտ Լուսաւորչեան տոհմին: Ուստի մեծ, եւ կարծես ալ աւանդական դարձած հանդիսաւորութեամբ, Տիրան հրաւիրեց եւ բարձրացուց Պարթեւ Յուսիկը հայրապետական իշխանութեան:

Բարձրահասակ եւ առոյգ, գեղատեսիլ ու աննման էր Յուսիկ իր Փիզիկական կազմով: Մաքուր ու վճիտ էր իր հոգիով: Աշխարհային հաճոյքներէ հեռու՝ «քաջ սպառազէնն էր ան Քրիստոսի», նման իր նահատակ եղբօր: Անաչառ էր ամէն բանի մէջ եւ ամենուն հանդէպ: Կեղծիքն ու վախը տեղ ու տուն չունէին իր սրտին եւ խօսքին մէջ: Պալատը՝ իր բոլոր հրապոյրներով՝ չկրցաւ եղծել աղամանդն իր հոգիին: Հոգեկան շնորհներով օժտուած եւ աստուածային գիտութեամբ աղբերացած անձն էր այդ աղամանդն իր մէջ: Լուսաւորչեան նախնիքն էին որ կը վերապրէին իրմով: Հայրապետական պաշտօնը ալ աւելի խորացուց ու ցոլացուց միանգամայն իր այս բարոյական յատկութիւնները: Աստիճանին մեծվայելչութիւնը, լծորդուած իր անձնական հմայքին, «ծերական հանճարի հայրական միտքը» կը յայտաբերէր անոր երիտասարդի հասակին մէջ: «Քրիստոսեան լուծը», քան «թագաւորական մեծութիւնը», կը դառնար լծակն իր առաքինական կենցաղին եւ պատկառազդու հեղինակութեան: Յուսիկ, ինչպէս նաեւ իր եղբօր՝ Գրիգորիսի նկարագրի մեծութեան մէջ մշտադալար մնաց «մանուկ» հոգին՝ որով ճանչցան զանոնք ժողովրդական սէրն ու յարգանքը:

Խիստ էր, սակայն, եւ աններող՝ իր նախանձախնդրութիւնը բարձրագոյն բարոյականի վերաբերմամբ: Ասկից ծնունդ առաւ իր անհաշտ ու յարձակողական ընթացքը պալատի եւ նախարարական տուներու ցուցադրած տգեղ բարքերու հանդէպ: Ոչ ոքի կը խնայէր: Իր յանդիմանական սլաքները շեշտակի կ՚ուղղուէին եւ թագաւորին, եւ նախարարներուն: Սպառնալից էին յաճախ իր խօսքերը: «Ճշմարտութեան համար մինչեւ ի մահ մարտնչող մը»՝ ան չէր հանդուրժեր գեղծումներու եւ շեղումներու: Պայծառ ու անկաշառ գիտակցութիւն՝ ան չէր ճկեր, անողնայար հաճոյակատարութեամբ մը, պալատական քաղաքագիտական խաղերու առջեւ: Իր հաւատքը պայմանադրականութիւն մը չէր, ոչ ալ քարոզած Աւետարանը՝ յարափոփոխ օրինագիրք մը:

Զգտում Յուսիկի եւ Տիրանի միջեւ. — Նախատակութիւն Յուսիկի:

Տիրան եւ նախարարներ հեռու էին ըմբռնելէ այսպիսի նրբազատ բծախնդրութիւն մը անհատական եւ ընկերային բարոյականի մասին: Թէեւ քրիստոնէացած՝ բայց անսիրելի եւ բոլորովին հրաժարելի չէին իրենց հեթանոսական բարքեր՝ որոնք կը բնորոշէին բարձր դասակարգի կենցաղը մանաւանդ: Յուսիկի համար աններելի էր որ եւ է հաշտութիւն քրիստոնէութեան եւ հեթանոսութեան միջեւ: Հայրապետի այս անճկուն կացքը ոչ միայն հաճելի չէր թագաւորին՝ այլ նոյն իսկ հետզհետէ կը դառնար անհանդուրժելի: Տիրան, սակայն, աւելի համբերող էր, եւ ինքն ալ էր անշեղ իր ուղղութենէն: Չէր ժխտեր եկեղեցիի կարեւորութիւնը, նկատի առնելով անոր ժողովրդական հանգամանքը: Բայց Յուսիկ գիտէր անոր հոգեկան հակումները, եւ կը ճաղկէր զանոնք առանց ակնածութեան: Տիրանի յամառ բնաւորութիւնը եւ Յուսիկի անդրդուելի նախանձախնդրութիւնը՝ վերջինս առաջնորդեցին ծայրայեղութեան: Յուսիկ չափազանց զզուած թագաւորի եւ իշխաններու հակաքրիստոնէական անսանձ ընթացքէն՝ չվարանեցաւ տեսակ մը բանադրական *վճիռով արգիլել անոնց մուտքը եկեղեցիէն ներս: Անիկա, սակայն, պիտի ունենար ողբերգական հետեւանք:*

Տօնական հանդիսաւոր օր մըն էր: Ծոփաց Բնաբեղ բերդի արքունական եկեղեցիին մէջ տեղի կ'ունենար պաշտամունք: Հանդիսապետն էր Յուսիկ: Տիրան, արհամարհելով հայրապետական արգելքը, իր նախարարներով եկած էր հոն, եւ կ'ուզէր մտնել եկեղեցի: Յուսիկ լսելով՝ իջաւ եկեղեցիի դրան առջեւ եւ փորձեց արգիլել անոնց մուտքը: — «Արժանի չես, ինչո՞ւ ես եկեր. մի գար ներս», — կը պոռար՝ զայրացած՝ Տիրանի երեսն ի վեր:

Այս յանդգնութիւնը արժեց իր կեանքը: Տիրան չկրցաւ զսպել իր կատաղութիւնը: Հրամայեց ներս քաշել հայրապետը, եւ բրածեծ ընել եկեղեցիին մէջ: Հրամանը գործադրուեցաւ: Եկեղեցիի պաշտօնեաները վերցուցին չարաչար խոշտանգուած եւ կիսամեռ վիճակի մէջ ձգուած հայրապետը, եւ տարին Դարանաղեաց գաւառի Թորդան գիւղը: Հազիւ քանի մ'օրեր կրցաւ ապրիլ Յուսիկ, եւ աւանդեց իր բարի հոգին 347-ին: Մարմինը թաղուեցաւ իր պապուն եւ հօր գերեզմաններուն մօտ:

Հայ Եկեղեցին տօնելի սուրբերու կարգը դասած է նաեւ Յուսիկ Պարթեւ Հայրապետը՝ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ ՈՐԴԻՈՑ ԵՒ ԹՈՌԱՆՑ *յիշատակին հետ:*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ.

ԱՆԿԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ

Ով որ կ'ըսէ ամբարիշտին՝ «Արդար ես»՝
Ժողովուրդները անոր անէծք պիտի տան,
Եւ ազգերը զանի պիտի անարգեն:
Իսկ անոնք որ կը կշտամբեն համարձակ՝
Անոնց վըրայ պիտի իջնէ օրհնութիւն:
Թէ քու խօսքերդ ըլլան ուղիղ ու բարի՝
Սիրոյ համբոյր պիտի քաղես շրթներէ:...
Ցանդիմանողը վերջապէս կը գտնէ
Աւելի շնորհ քան թէ լեզուն շողոքորթ:

ԱՌԱԿԱՑ-ԷՆ:

ԿՈՉՈՒՄԻՆ ՁԱՅՆԸ

Տէրն իր խօսքը ուղղեց ինծի, եւ ըսաւ.—
«Ես քեզ ճանչցայ՝ որովայնի մէջ դեռ ըզքեզ չըստեղծած,
Զքեզ ընտրեցի՝ երբ արգանդէն չէիր ելած լոյս-աշխարհ,
Եւ մարգարէ կարգեցի զքեզ ազգերուն»:
— Եւ ես տըւի պատասխան.—
«Ո՜վ Տէր Աստուած, ահաւասիկ խօսիլ իսկ չեմ գիտեր ես,
Մանուկ մըն եմ վասնզի»:
— Տէրը սակայն ըսաւ ինձ.—
«Մի ըսեր թէ մանուկ եմ,
Զի ուր որ զքեզ ղրկեմ՝ պիտի երթաս դու,
Պիտի խօսիս ինչ որ ես քեզ պատուիրեմ:
Դու մի վախնար երեսն անոնց տեսնելով,
Վասնզի ես քեզ հետ եմ՝ քեզ օգնելու»:
Տէրը այսպէս խօսեցաւ:
Ապա իր ձեռքն երկարեց եւ դպցնելով բերանիս՝
Ըսաւ.— «Ահա խօսքերս դըրի քու բերանդ,
Տե՛ս, այսօր քեզ հնազանդ ըրի թագաւորներ ու ազգեր՝
Որպէսզի խլես ու փլցընես, կորսընցնես ու աւրես,
Նա՛եւ շինես ու տնկես»:

ԵՐԵՄԻԱ, Ա, 4–10:

ԱՒԵՏԱՐԱՆՉԻՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Աստուծոյ առջեւ եւ Յիսուս Քրիստոսի — որ պիտի դատէ կենդանիները ու մեռեալները՝ երբ ինք յայտնուի եւ իր թագաւորութիւնը գայ — կ'երդուընցնեմ քեզ քարոզելու խօսքը. խնամքով աշխատէ այդ բանին՝ ատենին թէ ատենէն դուրս. յանդիմանէ, սաստէ, յորդորէ՝ կատարեալ համբերութեամբ եւ անդադար ուսուցանելով. զի պիտի գայ ժամանակ՝ երբ մարդիկ պիտի խոտորին ողջամիտ վարդապետութենէն, եւ իրենց շուրջ պիտի կուտակեն այնպիսի ուսուցիչներ՝ որոնք իրենց ցանկութեան համաձայն ախորժալուր խօսքեր պիտի ըսեն: Անոնք ականջ պիտի դարձնեն ճշմարտութենէն եւ առասպելներու ետեւէ պիտի ըլլան: Բայց դուն ամէն պարագայի տակ արթուն կեցիր, նեղութիւններու առջեւ մի ընկրկիր, աւետարանչի աշխատանք տար, եւ քու պաշտօնիդ վերաբերեալ բոլոր պարտականութիւնները կատարէ: Բ. Տիմ. Դ, 1–5:

ԾԱԾԿՈՒԱԾ ԻՄԱՍՏՈՒՆՆԵՐԷՆ ՅԱՅՏՆՈՒԱԾ ՏՂԱՅՈՑ

Նոյն ժամուն ցնծաց Յիսուս հոգւով եւ ըսաւ.— «Շնորհակալ եմ քեզմէ, Հայր, տէր երկնի եւ երկրի, որ այս բաները ծածկեցիր իմաստուններէն եւ գիտուններէն, եւ յայտնեցիր տղայոց։ Այո՛, Հա՛յր, շնորհակալ եմ, որ այսպէս հաճելի եղաւ քեզի»։ Ապա դառնալով իր աշակերտներուն՝ ըսաւ անոնց առանձինն.— Ամէն բան տրուեցաւ ինծի իմ հօրմէս. եւ ոչ ոք գիտէ թէ ո՛վ է Որդին՝ եթէ ոչ Հայրը, եւ թէ ո՛վ է Հայրը՝ բայց եթէ Որդին, եւ այն՝ որուն կը կամենայ յայտնել Որդին»։ Ապա նաեւ աւելցուց.— «Երանի՜ այն աչքերուն՝ որոնք կը տեսնեն ինչ որ դուք կը տեսնէք։ Կ'ըսեմ ձեզի, շատ մը մարգարէներ ու թագաւորներ փափաքեցան տեսնել ինչ որ դուք կը տեսնէք, եւ լսել ինչ որ դուք կը լսէք, ու չլսեցին»։

ՂՈՒԿ. Ժ, 21–24։

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

1.— *Հրեայ տոհմապետին խօսքերը, ըստ ինքեան շատ պարզ, դրոշմն ունին ճշմարտութեան՝ զոր աշխարհ դժուար թէ գործադրել ուզէ։ Ընկերային կուտակումներու մէջ, ըլլան անոնք իշխանութիւններ թէ կազմակերպութիւններ, ունենան անոնք կրօնական թէ աշխարհական բնոյթ, իրերն այնպէսի եղանակով մը դասաւորուած են որ բացարձակ անկեղծութեան տիրապետութիւնը կեանքի գործառնութեանց մէջ, եթէ ոչ անհնարին՝ գոնէ չափազանց դժուարին է։ Անիրաւները կ'ըլլան արդար, փոքրութիւնները կը հռչակուին մեծութիւններ, ինչ որ շեղ է՝ կը յայտարարուի ուղիղ։ Ասիկա տխուր երեւոյթ մըն է՝ որ կը մատնէ վատախտարակ մտայնութիւն մը՝ դարերու ընթացքին շինուած։*

Ճիշդ է սակայն հեղինակին դատաստանը, ըստ որում այս բոլորին դէմ կայ ժողովրդային հաւաքական խղճմտանք մը՝ որ բնազդօրէն կը տեսնէ սխալը։ Ան, արդարեւ, ամէնէն աւելի կ'ըմբոստանայ շողոքորթ լեզուին դէմ, զգալով դառնութիւնն այն թոյնին՝ որ ծածկուած է անոր տակ։ Երբ խօսքը ուղիղ է ու բարի՝ հոգ չէ թէ ըլլայ այն յանդիմանութիւն, սաստ կամ յորդոր, կը դառնայ մագնիսական զօրութիւն մը՝ որ սէր ու համակրանք կը դրաւէ։ Կշտամբող լեզուն՝ որ անարժան գործ մը կամ ընթացք մը կը ձաղկէ, որ կործանարար վրիպանք մը կը յայտարարէ, որ շինարար ուղի մը կը բանայ՝ օրհնութիւն կը բերէ իսկապէս յանդիմանիչին. օրհնութիւն մը՝ զոր մաքուր խղճմտանք մը միայն կրնայ ըմբռնել ու վայելել։

Հին ու խարխուլ աշխարհի մը երերուն ու փխրուն հիմքն է սուտը՝ մեծ ու պզտիկ, պայմանադրական կեղծիքը՝ որ հաւասարապէս կը կրծէ իշխանաւորներուն եւ սոսկականներուն սրտերը։ Իսկ նոր ու տիպար աշխարհի մը անխորտակելի եւ հաստատուն առանցքը կրնայ ըլլալ բացարձակ անկեղծութիւնը։

Հաւաքականութեան մը բնազդը կամ խղճմտանքը աւելի արթուն ու ողջմիտ է քան անհատականութեան դատաստանը՝ որ հակամէտ է միշտ մոլորանքի, առաջնորդուած ըլլալով անձնապաշտ եւ այլատեաց տրամադրութիւններէ։

2.— *Չկայ մարդկային կեանք մը՝ որ լոյս–աշխարհ չգայ որոշ կոչումով։ Բնախօսական եւ հոգեբանական ճշմարտութենէ շատ հեռու չէ նաեւ այն ըմբռնումը թէ այդ կոչումի նախատրամադրութիւններով օժտուած է նոյն իսկ սաղմը՝ որ պիտի ըլլայ վաղուան մարդը։ Արդանդին մէջ կայ իսկապէս խորհուրդ մը՝ զոր*

ճանչնալ պարտին հայրեր ու մայրեր հաւատարապէս։ Կոչումին մէջ, այո, կայ աստուածային ձայն մը կամ շունչ մը՝ որ օր մը պիտի ըլլայ ներշնչումը կոչուողին։ Բայց կան եւ այլ բազմաբարդ ազդակներ՝ ներքին թէ արտաքին՝ որ այդ շունչը աստիճան առ աստիճան կը կազմաւորեն, կը կենսաւորեն, կը զօրացնեն, կը մարմնաւորեն ու կ'անձնաւորեն, տալով անոր որոշ դրոշմ ու նկարագիր։ Այդ ներգործութիւնները կը դառնան աղետալի՝ եթէ չհամապատասխանեն գաղափարական նպատակակէտի մը՝ որուն կարելի էր եւ պէտք էր ուղղել տղուն բնական ձիրքերը՝ ծնունդէն առաջ ու յետոյ։

Կոչում մըն էր՝ Իսրայէլի մէջ՝ մարգարէութիւնը։ Նախատեսող ոգին էր ան, որ անցեալի փորձառութիւններէն եւ ներկայի ապրումներէն ու իրողութիւններէն կ'առնէ ապագային վրայ ցոլացող իր լոյսը։ Այդ ոգին անձնաւորող մարգարէն ներշնչեալ մըն էր իր սաղմնաւորումի վայրկեանէն իսկ, եւ արտաքին ազդակներ նպաստաւոր են եղած կենդանի եւ անաղարտ պահելու հոգեկան աղբերը՝ որ կայ մէկ կողմէ ներշնչեալին եւ իր տարրկային, եւ միւս կողմէ ներշնչեալին եւ ներշնչողին միջեւ։ Այդ Ներշնչողը դպչող ձեռք մը եւ խօսող ձայն մը կ'ըլլայ իր անտեսանելի զօրութեամբ համադրուած հոգիին համար՝ զոր կը շարժէ, կը յուզէ եւ կը խօսեցնէ։ Այսպիսի մարգարէ մը, արդարեւ, աւելի բարձր է քան այն թագաւորները՝ որոնք բռնաւորներ են եւ բարբարոսներ՝ զուրկ խիղճէ եւ գութէ, եւ քան այն ազգերը՝ որոնք հեթանոսօրէն հեռացած են ճշմարտութենէն եւ անոր վրայ հիմնուած կենցաղավարութենէն։ Մարգարէական ոգին, որուն պարտին հնազանդիլ թագաւորներն ու ազգերը, ունի կրկնակ աշխատանք. առաջին՝ խլել՝ արմատաքի, փլցնել՝ հիմնովին, կորսնցնել՝ հետախաղաղ, եւ աւրել՝ անկանգնելի ինչ որ վնաս ու չարիքն է կեանքին, ինչ որ պակասաւոր տարրն է մարդկային անհատին եւ ընկերային հաւաքականութեան. երկրորդ, շինել՝ հաստահիմն եւ տնկել՝ խորարմատ՝ ինչ որ բիւրեղացած տարրերն են անհատական եւ հաւաքական նկարագիրներուն։

Մարգարէական ներշնչում մը այնքան աւելի հարազատ է ներշնչողի աստուածային նկարագրին, եւ մարգարէական գործունէութիւն մը այնքան աւելի համապատասխան է մարգարէական կոչումին՝ որչափ աւելի ընդարձակ են իրենց ծաւալումն ու տարողութիւնը։ Անհատականը տեղի կուտայ խմբակցականին, խմբակցականը՝ ազգայինին, եւ ազգայինը՝ մարդկայինին, որ իր մէջ կը միացնէ բոլոր անհատները, խմբակցութիւններն ու ազգութիւնները։

Երեմիայի կոչումը հոս կը տարածուի ոչ թէ միայն Իսրայէլի՝ այլ ամբողջ ազգերուն եւ անոնց ճակատագրին վրայ՝ որ բարոյական գեղեցկութեամբ մը կը պայծառանայ. ուստի բարձրագոյնն է այդ կոչումը։

Ոչ նուազ արժէքաւոր է նաեւ մարգարէական այն կոչումը՝ խլելու եւ տընկելու, փլցնելու եւ շինելու՝ որ, թէեւ նկատի ունի ազգ մը, բայց ոչ ի վնաս ուրիշ ազգերու, եւ որուն տեսիլները՝ որքան ալ իրենց թռիչքն առած ըլլան ազգային գաղափարականի մը լուսաւոր պատկերներէն՝ ունին իրենց նաեւ համամարդկային յենակէտ մը կամ երկինք մը՝ խորք մը։

3.— Աւետարանիչն ունի, եւ պարտի ունենալ, մէկ բեւեռակէտ՝ որուն վրայ կեդրոնացնէ իր բովանդակ ուշադրութիւնն ու ջանքերը։ — Քարոզել ճըշմարտութեան ԽՕՍՔԸ, այսինքն՝ Աւետարանը, կամ աւետարանական սկզբունքները՝ որոնք դեռ խմբագրուած ու համադրուած Գիրքի մը ձեւը չէին առած։ Այսպիսի աշխատանք մը վեր է ամէն ժամանակէ։ Աւետարանիչը արթուն պէտք է ըլլայ ոչ միայն օգտուելու առձեռն պատեհութենէն՝ այլ նաեւ ստեղծելու ամէն առեն պատեհութիւն՝ իր պաշտօնը կիրարկելու արդիւնաւորապէս։ Աւետարանչական գործը կը պահանջէ յարատեւութեան ոգի։ Ասիկա իր կարգին կ'ենթադրէ նաեւ անընկճելի կամք եւ անընկրկելի կորով՝ բխած անկեղծ ու խոր հաւատքէ

մը՝ քարոզուած ճշմարտութեան նկատմամբ: Աւետարանչի գործը, դարձեալ, կը պահանջէ աներկիւղ եւ անաչառ ոգի՝ ի հարկին յանդիմանելու եւ սաստելու մոլորանքներն ու շեղումները՝ սրբագրելու համար զանոնք:

Առաքելական այս տողերուն մէջ կը նշմարուի կանխատեսութեան եւ նախահոգութեան ոգի մը հանդէպ այն դէպքին՝ զոր պիտի կատարեն — կամ արդէն սկսած էն կատարել — Աւետարանի ողջամիտ վարդապետութեան անփոյթ եւ տապալելներու սիրահար ժողովուրդի մը մոլորանքները փայփայող հաճոյակատար ուսուցիչներ: Այս վտանգին դէմ Աւետարանիչը պիտի սպառազինուի սթափ ու արթուն մտքով, կոչումի հաւատաւոր գիտակցութեամբ, հոգիի անվեհեր արիութեամբ, նեղութեան ջանքերով եւ անթերի պարտակատարութեամբ:

4·— Բարոզչական պաշտօնով ուղարկուած 72 աշակերտները կը վերադառնան իրենց առաքելութենէն, եւ՝ բերկրալից՝ համարատուութիւնը կ'ընեն իրենց յաջողութիւններուն:

Այս առիթով է, ըստ Ղուկասու,— «ի նմին ժամու» — որ Յիսուս ինքն ալ՝ հոգիի ներշնչուած ցնծութեամբ՝ իր շնորհակալութիւնը կը յայտնէ Հօր, ոչ անոր համար որ հրաշքներ են գործուած աշակերտներուն ձեռքով, այլ որովհետեւ անոնց գործունէութեամբ սկիզբը կը դրուի Աւետարանի յաղթական քարոզութեան, եւ ինք կը նախատեսէ արդէն չարին պարտութիւնը՝ բանաստեղծական պատկերով մը արտայայտուած:

Այդ յաղթութիւնը ամէն բանէ առաջ խաղաղ նուաճումն է սրտերու պարզամիտ եւ անուս այն դասակարգին՝ զոր Յիսուս կը կոչէ «տղայք», ի հեճուկս անոնց՝ որոնք «իմաստունք» եւ «գիտունք» կը կարծուէին, կամ կը կարծէին իրենքզիրենք: Դպիրներն ու փարիսեցիներն էին ատոնք՝ որոնք կը մերժէին Աւետարանի քարոզութիւնը: Յիսուս գոհ է, ոչ անշուշտ այդ մերժումին համար, այլ անոր համար որ Աւետարանի ճշմարտութիւնը տեղ չէր կրնար գտնել գոռոզ ու յանձնապաստան, եղծ ու կեղծ հոգիներու մէջ, որպիսիներ էին այդ ինքնակոչ իմաստուններն ու գիտունները: Պարզ ու սրտաբաց հոգիներ միայն — «տղայք» — կրնան տեղ տալ իրենց մէջ աշխարհի իմաստութենէն բարձր՝ բայց անկէ շատ աւելի սրտախօսիկ եւ ոեսանող իմաստութեան մը՝ որ աւետարանական ճշմարտութեան ոգին իսկ է:

Այն հեղինակութիւնը՝ որով Յիսուս կ'աւետարանէր, եւ որու անունով կը քարոզէին առաքեալներն ու աշակերտները, իր բարձրագոյն եւ միակ աղբիւրն ունէր «երկնի եւ երկրի տէր՝ Հօր» մէջ:

Յիսուսի մէջ եւ անոր անունով գործող ու ներգործող այս հեղինակութիւնը կը բացատրէ խորհուրդն այն կեանքին՝ որ Յիսուսինն եղաւ: Այդ ծածկուած խորհուրդին կատարեալ գիտութիւնը Աստուծոյ Հայրութեան եւ Յիսուսի Որդիութեան փոխյարաբերութեան մէջ է, որով Հայրը կը ճանչնայ Որդին, եւ Որդին համագունակ է թէ՝ կը ճանչնայ Հայրը: Ոչ միայն այսչափ. Որդին ունի նաեւ կոչումն ու իրաւունքը այս ծանօթութեան հաղորդակից ընելու ուրիշներն ալ՝ իր կեանքով: Այս ծանօթութիւնը իր հետ պիտի բերէր նաեւ այն միւս ծանօթութիւնը թէ մարդիկ իրենք ալ «Աստուծոյ որդիներ» են:

Այս փոխադարձ ճանաչումին մէջ է յաւիտենական կեանքի նշանակութիւնը:

Տրուած երանին այն բախտաւորութեան համար է՝ զոր Յիսուսի առաքեալներն ու աշակերտներն ունեցան՝ տեսնելով իր մեսիական առաքելութիւնը:

ՁՐՈՒՑԱԽԱՌՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՄԸ։

ՅՈՒԼԻԱՆՈՍԻ ՊԱՏԿԵՐԸ

« Այդ ժամանակ Յունաց թագաւորեց ամբարիշտ Յուլիանոսը՝ որ ուրացաւ զԱստուած, պաշտեց կուռքերը, եւ հալածանք ու խռովութիւն յարուց Եկեղեցւոյ վրայ։ Բազմապիսի միջոցներով ան կը ջանար շիջեցնել քրիստոնէական հաւատքը. բայց ոչ թէ բռնադատութեամբ՝ այլ խորամանկ հնարքներով կը հաւանեցնէր երկրպագելու դեւերուն։ Արդարութիւնը զայն զինեց Պարսից դէմ. ուստի ան կ'իլիկիայէն անցնելով՝ հասաւ Միջագետք։ Պարսիկ կողմնապահ զօրքերը՝ կտրելով Եփրատի նաւակամուրջի չուանը՝ անցքը կը պահպանէին։ Իսկ մեր թագաւորը՝ Տիրան՝ դիմաւորելով Յուլիանոսը՝ կը քալէ պարսիկ զինուորներուն վրայ եւ կը հալածէ զանոնք։ Ապա սպասարկելով ամբարիշտ Յուլիանոսի՝ կ'անցունէ զայն գետէն իր բազմաթիւ այրուձիուն հետ, եւ յոյժ կը մեծարուի անկէ։

Տիրան կը խնդրէ Յուլիանոսէն չտանիլ զինքն ալ իր հետ Պարսկաստան, պատրուակելով թէ անկարող է ձիավարել։ Յուլիանոս կը հաւանի, բայց զօրք ու պատանդներ կ'ուզէ անկից։ Տիրան կը խնայէ իր երկրորդ որդւոյն՝ Արշակի, եւ կուտայ իր երրորդ որդին՝ Տրդատ՝ կնոջմով ու զաւակներով — ընդ որս՝ Գնէլ — , եւ իր մեռած անդրանիկ որդիին՝ Արտաշէսի որդին՝ Տիրիթ։ Յուլիանոս անմիջապէս կը ղրկէ զանոնք Բիւզանդիոն։ Իսկ Տիրանը կը դարձնէ իր աշխարհը։ կուտայ անոր իր պատկերը՝ տախտակի վրայ նկարուած, այլ դեւերու — դիքերու — պատկերներուն հետ, եւ կը հրամայէ կախել զայն եկեղեցիին մէջ արեւելակողմը, ըսելով. «Անոնք որ հարկատու են հռովմէական տէրութեան՝ այսպէս կ'ընեն»։ Յանձն առաւ Տիրան, եւ իր հետ բերաւ զանոնք։ Ջմտածեց թէ խաբէութեամբ այս պատկերներով դեւերուն է որ երկրպագութիւն պիտի ըլլայ։

Տիրան հասնելով Ծոփաց գաւառը՝ իր արքունական եկեղեցիին մէջ ուզեց կախել պատկերը։ Յուսիկ յափշտակեց զայն արքային ձեռքէն, գետին նետեց եւ կոխոտելով փշրեց, հասկցնելով անոր այդ բանին տակ ծածկուած խորամանկութիւնը։ Տիրան ականջ չտուաւ. զի վախցաւ Յուլիանոսէն, խորհելով թէ կրնար ինքն ալ սպաննուիլ՝ իբրեւ թագաւորական պատկերը կոխոտող։ Եւ աւելի բորբոքելով իր չարութեան մէջ՝ զոր ունէր Յուսիկին դէմ իր յանցանքներուն համար անկից միշտ յանդիմանութիւն կրելու հետեւանքով, հրամայեց ջաղոտներով ծեծել զայն երկար։ Գանահարութեան մէջ Յուսիկ աւանդեց հոգին։

Անոր նահատակութենէն վերջ անէծքներով նախատինք ընդունեց Տիրան ծերունի քահանայ Դանիէլէն՝ որ աշակերտ էր Ս. Գրիգորի, եւ սպառնաց։ Տիրան հրամայեց զայն ալ ընել խեղդամահ։ Աշակերտները վերցուցին մարմինը եւ թաղեցին իր մենարանին մէջ՝ որ կը կոչուի *Հացեաց Դրախտ* »։

Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Գիրք Գ, ժգ, ժդ։

ԾՆԹ.— Յուսիկի Հայրապետութեան Թուականն է 341–347։
Յուլիանոս Թագաւորած է 361–363։
Որով եւ պատկերի այս զրոյցը յերիւրածոյ է։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ։

1.— ՏՈՓՔ կամ ԾՈՓԱՑ ԱՇԽԱՐՀ։ — *Արածանիի եւ Եփրատի միջեւ տարածուած երկրամաս մը։ «Այստեղ է Խարբերդի հռչակաւոր արգաւանդ դաշտը՝ ուր ամենահին ժամանակներէն զարգացաւ պետական կեանքը։ Արմէնները գրաւելով այդ երկիրը՝ այստեղ ալ, ինչպէս կ'երեւի, հաստատեցին իրենց քաղաքական*

կեդրոններէն մէկը»: Լէօ, Պատմ. Հայոց, էջ 378–379: — Այս գաւառին մէջ էր, Եփրատի արեւելակողմը, ԲՆԱԲԵՂ Հարքունի բերդը»:

2.— ՀԱՑԵԱՑ ԴՐԱԽՏ: — Աշտիշատի Վահեվահեան մեհեանի գրաւած բարձրաւանդակի տարածքը Արածանիին վրայ նայող անտառակ մըն էր՝ հացի ծա–ռերէ բաղկացած, եւ հաւանաբար սրբազան նկատուած հեթանոսական շրջանին:

ՆԵՐԲՈՂ ԵՒ ՇԱՐԱԿԱՆ:

Ա.— ՆԵՐԲՈՂ

ՔԱՌԵԱԿ ՇԱՌԱՒԻՂՆԵՐ
ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻՆ

Այս չորսը շառաւիղներն են հաւատքի մեծ հօր մեր սուրբ Գրիգոր Լուսա–ւորչին, տիրապէս առաքինական սերունդն անոր, ոչ միայն ըստ մարմնոյ, այլ նաեւ անոր հոգեւոր շնորհներուն պտուղները՝ գովելի երկունքներով: Սրբութեան սիրողներ եւ ճշմարիտ քարոզիչներ Աստուծոյ Որդւոյն, իրենց ժամանակին մէջ պանծալի փառքով սպայծառացած:

Առաքողին առաքեալներ եւ ճշմարիտ Սէրէն սիրուածներ,
Քաղցրութեան վարդապետութեամբ պատուըւած քահանաներ,
Մեզ՝ կողմն արեւի գտնուողներուս արեգակներ,
Եւ խաւարի մէջ նստողներուս՝ լուսատուներ.
Տրտմածներուն՝ ցնծութիւն, եւ գրուած հօտերուն՝ հաւաքիչներ.
Անուշաբոյր նարդոսներ եւ քաղցրատեսիլ քրքումներ.
Տիեզերքի ծաղիկներ, եւ աշխարհի խնդութիւն:
Պարծանք քրիստոնէութեան, եւ Եկեղեցւոյ պսակներ,
Խաղաղութեան միջնորդներ, եւ Արարիչն արարածներուն հետ
[հաշտեցնողներ:
Սուրբ Հոգւոյն շնորհներով օծուած, եւ ճշմարիտ Օծեալին փոխանորդներ՝
Լուսաբաշխ աջով տալով օծութիւն զանազան աստիճանաւորներուն:
Հաւատքի կանոններ, եւ Եկեղեցւոյ բարձրացուցիչներ.
Վարդապետներ տղայացածներուն, եւ դաստիարակ չափահասներուն.
Ոմանց Քրիստոսով կաթ ջամբելով, եւ ուրիշներու հաստատ կերակուր:
Քրիստոսի Եկեղեցին շրջապատող պարիսպներ,
Եւ հաւատքի ամուր աշտարակներ.
Երկրի վրայ վրանակից մարդոց, եւ երկնքի մէջ՝ դասակից հրեշտակներուն:
Նաւաստիներ ճշմարտութեան, եւ նաւահանգիստ ալեկոծեալներուն:
Ամոլներ հաւատքի, եւ պարծանք հաւատացեալներուն:

Եւ դեռ ի՞նչ ըսեմ. խօսքս անզօր է ներբողելու զանոնք: Ամէն բան էին անոնք ամէն բանի մէջ. եւ ամենուն հետ ըլլալով ամէն բան՝ կը լեցնէին ամէնքն ալ: Տունկեր էին անոնք տենչալի մեր Թորգոմեան Տան, եւ ծաղկած բարունակներ սուրբ այգիին մէջ, որ է՝ Քրիստոսի Եկեղեցիին. զանազան ծաղիկներէ հաւաքուած ծառի արգասիքներով բողբոջածներ. վայելուչ պսակներ՝ յօրինուած Յիսուսի մե–ծայարգ փառքին համար:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ եւ ՎՐԴԱՆԷՍ, ՅՈՒՍԻԿ եւ ԳՐԻԳՈՐԻՍ, քառեակ բիւրեղ պանծացեալներ, չորս տարրերուն նման՝ լեցնելու աշխարհը լման, լոյսով լիապէս լեցնողներ: Նդեմարու աղբիւրէն բխածներ, անոր քառանիւղ վտակներուն նման յառաջանալով՝ քառանկիւնի լման աշխարհի ծարաւիները զովացնելու: Աստուծոյ մէջ խարսխուած ամուր սիւներ՝ հաւատացեալներու շահեկանութեան համար մշտական: Զորեքդիմեան իմանալի կառքեր՝ Եզեկիէլի հրաշալի տեսլին համաձայն: Բարձրեալի շնորհին լուծը վերցնող փառաց աթոռներ Աստուծոյ Որդւոյն՝ փառաւորուածն Հօր եւ Հոգիին հետ:

ՍՈՓԵՐՔ ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ, Ժ, էջ 38–40:

Բ.— ՇԱՐԱԿԱՆ:

ՈՐԴԻՈՑ ԵՒ ԹՈՌԱՆՑ
ՍՈՒՐԲ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ

Այսօր երկնային զուարթուններուն հետ,
Ո՛վ ժողովուրդ Հայաստանեայց,
Տօնելով յիշատակը սուրբ Հայրապետներուն՝
Սուրբ Գրիգորի շառաւիղներուն,
Օրհնեցէք Հայրը երկնաւոր:

Այսօր, որդիք Թորգոմայ,
Որ աւազանէն ծընած էք իբրեւ Սիոնի որդիք,
Յիշատակին առիթով սուրբ հայրերուն՝
Որդիներուն մեծ Լուսաւորչին,
Գովեցէք միածին Որդին:

Այսօր, դուք սուրբ Եկեղեցւոյ քահանաներ,
Հաղորդ երկնաւոր քահանայութեան,
Անոնց հետ՝ զորս իբր քահանայապետ
Կը պատուենք անա աստուածային պաշտամունքներով,
Բարեբանեցէք ճշմարիտ Հոգին,
Երգելով՝ «Փա՜ռք ի բարձունս»:

ՏԷՐ ՅԵՐԿՆԻՑ

Ս․ ՆԵՐՍԷՍ ՄՆԾՆ ՊԱՐԹՆԻ․

սէս եւ Սանդուխտ եղան ոչ միայն կեանքի տխուր լծակիցներ՝ այլ նաեւ ուսումնակիցներ: Ծաղկահասակ ամոլները միասին շարունակեցին իրենց ուսման դասընթացքը Կեսարիոյ մէջ: Այնտեղ ունեցան իրենց անդրանիկ եւ միամօր զաւակը՝ Սահակ, 348–ին: Մանուկն Սահակ մէկ տարի միայն վայելեց մայրական գուրգուրանք: Պարթեւ–Մամիկոնեան ընտանեկան այս երջանիկ բոյնը շուտով քանդուեցաւ վաղահաս մահովը Մամիկոնեան հարսին: Սանդուխտի մարմինը հօր ձեռքով փոխադրուեցաւ Հայաստան, եւ թաղուեցաւ Թիլ աւանի մէջ: Մեծ էր հարուածը. բայց Ներսէս չկորսնցուց իր հոգիի արիութիւնը: Իր բովանդակ խանդաղատանքն ու մտադրութիւնը նա կեդրոնացուց իր սիրոյ միակ պտուղին՝ Սահակի վրայ: Զայն յանձնեց դայեակի մը խնամքին՝ իր իսկ հսկողութեան տակ: Նոր ամուսնութիւն մը կնքել՝ հեռու եղաւ իր մտածումէն: Չընդհատեց իր ուսանողական կեանքը մինչեւ 350 թուականը: Ազգակցական սերտ կապը՝ Պարթեւ եւ Մամիկոնեան տուներու միջեւ՝ մնաց այնուհետեւ անխզելի եւ դարձաւ աւանդական:

Խոսրով Կոտակի մահէն վերջ Հայոց թագաւորեց Տիրան՝ 342–ին: Շապուհ Բ. Երկայնակեաց՝ Պարսից արքան — 310–379 — հաշտ աչքով չդիտեց այս պարագան, ըստ որում Տիրան իր հօր դահը բարձրացած էր Յունաց հաւանութեամբ եւ հովանաւորութեամբ:

Արշակ կը յաջորդէ Տիրանի · Ներսէս ի Հայս · սենեկապետ Արշակի :

Վրէժ լուծելու համար՝ Շապուհ դիմեց սովորական դաւին: Իր մօտ հրաւիրեց Տիրանը՝ երկու դրացի երկիրները շահագրգռող յոյժ կարեւոր հարցի մը շուրջ խորհրդակցելու պատրուակով: Տիրան չմերժեց: Պարսից դոռոզ արքան չվարանեցաւ հրապարակով նախատել Հայոց թագաւորը իր գինուորներուն առջեւ: Ան չբաւականացաւ այսչափով: Զրկեց նաեւ զայն լոյսէ՝ վայրագօրէն փորել տալով անոր զոյգ աչքերը: Հաստարակաց խիղճը աստուածային պատիժ մ'ուզեց տեսնել այդ եղերական դէպքին մէջ: Երկու լուսաւորիչներ — Յուսիկ եւ Դանիէլ — խաւարեցնող աչքերու խաւարումը: Բայց նոյն ատեն ժողովուրդին հայրենասիրական զգացումը եւ ազգային արժանապատուութեան վիրաւորանքը վրէժխնդրական բուռն ոգիով մը լեցուցին ամենուն սիրտը: Նախարարները, Անդովկ Սիւնիի եւ Արշաւիր Կամսարականի պատգամաւորութեամբ, դիմեցին Յունաց՝ օգնութեան խնդրանքով: Յոյները չմերժեցին: Յարձակումը Պարսից բանակին վրայ՝ եղաւ կատաղի:

Յաղթանակը շահեցան Հայերը: Շապուհ հարկադրուեցաւ փախուստ տալ: Սակայն հաշտութիւն խնդրեց Կոստանդ կայսրէն: Ընդունեց կայսեր բոլոր պայմանները, ազատ արձակելով Հայոց տարաբախտ թագաւորը՝ Տիրան, անոր գահաժառանգ որդւոյն՝ Արշակին հետ: Կնքուեցաւ խաղաղութեան դաշինք մը Յունաց եւ Պարսից միջեւ: Բացուեցաւ անդորրութեան շրջան մը նաեւ մեր երկրին համար արքայորդի Արշակի թագաւոր հռչակուելովը՝ Տիրանի իսկ առաջարկութեամբ, 350–ին, անոր 45 տարեկան հասակին մէջ:

Ներսէս լսելով իր մօրեղբօր Արշակի Հայաստան դարձն ու թագաւորելը՝ թողուց իսկոյն Կեսարիան, հաւանաբար լրացուցած ըլլալով իր ուսման դասընթացքը, եւ ինքն ալ եկաւ Հայաստան: Արշակ ուրախութեամբ ողջունեց քեռորդիին գալուստը: Գիտակ անոր կարողութիւններուն եւ վստահելի նկարագրին՝ անոր յանձնեց սենեկապետութեան եւ պալատական գործերու ընդհանուր վերակացութեան բարձր ու պատասխանատու պաշտօնը: Ներսէս 21 տարեկան էր դեռ այն ատեն:

Հայ–Պարսկական վերջին կռիւներուն հետեւանքով Հայաստան աւերի ու աւերի էր մատնուած: Խախտուած էր ամէն կարգ ու կանոն: Արշակ գիտակցեցաւ իր վրայ ծանրացող պարտականութեան եւ պատասխանատուութեան: Ջանաց՝ ոչ առանց խոհականութեան՝ վերականգնել ու շէնցնել երկիրը՝ օգտուելով անշուշտ աչաղուրկ հօր խորհուրդներէն եւ երիտասարդ սենեկապետի անձնուէր գործակցութիւնէն: Իր գահակալութենէն վերջ ուղարկեց Ներսէսը Բիւզանդիոն՝ իրեն կին բերելու Կոստաս կայսեր՝ Կոստանդի եղբօր՝ երբեմնի նշանածը, եւ Աբլաբիոս իշխանի աղջիկը՝ Ոլիմպիադան: Ներսէս յաջողութեամբ կատարեց այս փափուկ առաքելութիւնը:

Ներսէս իր վրայ կը կրէր ազնուական ու առնական բոլոր յատկանիշներն իր ցեղին: Բարձրահասակ էր ու վայելչակազմ: Իր աննման գեղեցկութեամբը՝ թագաշանդուր վարսերով պսակաւորուած

Ներսէսի փիզիկական նկարագիրը:

դրաւիչ էր ու համակրելի: Իր զինուորական պատմուճանն ու մարգարտազարդ կամարէն կախուած արքայական ոսկեպատեան՝ սուրը կ'աւելցնէին անոր ֆիզիկական հրապոյրը: Իր դէմքի՛ շնորհալի գծերուն մէջ, որոնց ներդաշնակութիւնը չէին եղծեր բնաւ արդար ցասումէն մերթ փոթփոթած խիստ կնճիռներն անոր ճակատին, նշմարելի էր պատկառազդու արտայայտութիւնն իր առինքնող նայուածքին: Ֆիզիկական այս աննման տուրքերու ներդաշնակ խառ–

էր։ Անվրդով լսելէ վերջ իրեն եղած վերագրումները՝ Հայրապետը պատասխանեց.— «Ինչ որ Մախաղ գրեր է իմ մասին՝ բոլորովին սուտ չէ։ Սիրել քրիստոնէութիւնն ու քրիստոնեաները՝ այդ եղած է իմ ուղղութիւնը մանկութենէս ի վեր։ Կ'ուզեմ ամէն ջանք թափել՝ պարգեւատրութեամբ, յորդորներով թէ բարոյական հարկադրանքով՝ ուղիղ ճամբուն առաջնորդելու ամէն անոնք՝ որ շեղած են ճըշմարտութենէն։ Իսկ Հռոմնէրու հետ մեր յարաբերութեանց մասին անոր գրածները՝ պարզ զրպարտութիւններ են։ Ես Բիւզանդիոնի մէջ եմ ուսած. ունիմ հոն բազմաթիւ ծանօթներ եւ աշակերտակիցներ։ Ասկից զատ, մեր եկեղեցական կարգ մը պէտքերը հոնկից միայն կրնանք հայթայթել։ Ահա թէ ինչո՛ւ մենք կապեր ունինք այդ աշխարհին հետ։ Գալով հնազանդութեան խնդրին՝ մեր կրօնքն ալ կը պատուիրէ որ ծառաները պատշաճ ու արժանի հնազանդութիւնը ցոյց տան իրենց տէրերուն»։

Պերոզ արդարացի գտաւ Կաթողիկոսին դիտողութիւնները, եւ համոզիչ՝ անոր չքմեղանքները։ Ըմբռնեց նոյն ատեն թէ քինախնդրութեան արդիւնք էին Գադիշոյի ամբաստանութիւնները։ Բայց որպէսզի ենթադրել չտայ թէ փոխած է իր քաղաքականութիւնը քրիստոնեաներու հանդէպ՝ դադրեցուց հարցափորձը, եւ իր պատգամաւորին միջոցով մեծամեծ խոստումներով առաջարկեց Հայրապետին ընդունիլ պարսիկ դենը, առարկելով միանգամայն թէ անոր կաթողիկոսութիւնը չէ վաւերացած արքէն իր կողմէ։ Խոստումներուն կցած էր նաեւ սպառնալիք՝ առնելու անոր եպիսկոպոսական աստիճանը, եւ կապելու անկէ եկեղեցական ամէն իշխանութիւն եւ պաշտօն։

Կորովի Հայրապետը փափաքեցաւ անձամբ պատասխանել Թագաւորին, խորհելով թէ պատգամաւորը պիտի չհամարձակէր կրկնելու արքային ինչ որ ինք պիտի խօսէր։ Յազդավշնասպ ապահովցուց զինք թէ բառ առ բառ պարտաւոր էր հաղորդել իր տիրոջ ինչ որ ինք պիտի ուզէր պատասխանել։— «Ըսէ Թագաւորին», խօսեցաւ այն ատեն Գիւտ, «թէ ուրախութեամբ յանձն կ'առնեմ որ զերծ մնամ իմ պաշտօնիս պատճառած աշխարհատանջ հոգերէն ու նեղութիւններէն՝ պարապելու համար միայն աղօթքի։ Իսկ եպիսկոպոսական աստիճանըս՝ բաց ի մահէն՝ աշխարհական ոչ մէկ իշխանութիւն կարող է կողոպտել ինձմէ։ Գալով քու կրօնքիդ՝ զոր կը հրամայես ինձ ընդունիլ՝ պատիւ ու պարգեւներ խոստանալով, այս է պատասխանս.— Մահկանացուներուն մէջ չկայ մէկը՝ իշխանաւոր մը՝ որ քեզմէ աւելի մեծ պատուի արժանացած ըլլայ։ Բայց քու անպէտ ու զարշելի կրօնքիդ համար, դու՝ որ Թագաւոր ես, եւ քու բոլոր կրօնակիցներդ, մեռեալ կը նկատուիք իմ աչքիս, եւ ո՛չ կենդանի։ Եւ քու պատիւներդ ու փառքդ՝ ես կը համարեմ անարգանք եւ մանուկներու ծաղր ու ծա-

նակ»:

Պատգամաբերը մնաց ապշած: «Եթէ կը պնդես խօսքերուդ վըրայ», ըսաւ անոր, «իրաւունք ունէիր մտածելու թէ պիտի չկարենայի Թագաւորին հաղորդել այդ բոլոր ըսածներդ. վասնզի արդարեւ կատարեալ ստամբակի մը արտայայտութիւններն են անոնք, ոչ երբեք լսուած մինչեւ այսօր»: «Դուն ըսիր թէ», վրայ բերաւ Հայրապետը, «Թագաւորական օրէնք է որ պատգամաբերները ոչինչ պակսեցնեն կամ աւելցնեն իրենց լսուած խօսքերէն: Գնա, ուրեմն, եւ հաղորդէ՛ անոր ինչ որ հիմակ դուն լսեցիր ինծմէ. վասնզի անհնար է որ ասկից տարբեր բան մը խորհիմ կամ խօսիմ»:

Պատգամաւորը գողն ի գող ներկայացաւ Պերոզի: Արտօնութիւն առնելէ վերջ՝ երկրորդելու ինչ որ Հայոց Հայրապետը յանդգնութիւնն էր ունեցած խօսելու՝ մի առ մի պատմեց անոր ամէն բան:

Պաշտօնանկութիւն
Եւ
Մահ Գիւտ Կաթողիկոսի:

«Արքայից արքան» զայրացաւ ու սրտմտեցաւ: Պատրաստ էր խիստ հրաման մ'արձակելու՝ երբ յանկարծ լռեց: Տանջալից մահ մը կըրնար նկատուիլ նահատակութիւն, եւ նահատակուածը կ'արժանանար քրիստոնեաներու բարեպաշտական յարգանքին: Պերոզ խորհեցաւ թէ զուցէ այս էր նաեւ ակնկալութիւնը ծերունի Հայրապետին: Թողելով վերջապէս լռութիւնը՝ հրամայեց Ցըղատմշնապի.— «Գնա՛ ըսէ՛ անոր թէ պիտի չհասցնեմ քեզ նահատակութեան պատիւին՝ զոր կը ցանկաս ձեռք բերել իմ ցասումս գըրգռելով: Մնացի՛ր ուր որ կ'ուզես, բայց այլ եւս կաթողիկոս չես»: Ուրա-

Այս վճիռը բերկրալից եւ տրտմալից էր միանգամայն: խացաւ, զի իր յոգնած ուսերը կ'ազատէին աշխարհի հոգերու լուծէն եւ կը հանգչէին. բայց նաեւ տխրեցաւ անմխիթար, արժանացած չըլլալուն համար կապանքի եւ մահուան՝ որոնց կը տենչար հոգեւին:

Ժամանակ մը մնաց Պարսկաստան ինքնակամ: Հոն առարկայ եղաւ ընդհանուրի ակնածանքին ու յարգանքին: Ոչ միայն եկեղեցականները ու քրիստոնեաները, հապա նաեւ ու առաւելապէս հեթանոսները կը սիրէին ու կը պատուէին զինքը: Հոգեւորական կոչում ունեցողներ կը փափաքէին անոր աջէն ընդունիլ ձեռնադրութիւնը: Ձեռնադրեց քանի մը եպիսկոպոսներ եւ բազմաթիւ քահանաներ:

Այսպէս անցան սակաւ տարիներ: Ապա ողջերթի շքեղ հանդիսութեամբ մը հրաժեշտ առնելով ժողովուրդէն եւ օրհնելով զանոնք՝ վերադարձաւ Հայաստան: Իր ծերութեան վերջին օրերը ապրեցաւ Վանանդ գաւառի Ոդմսու գիւղին մէջ՝ ուր կնքեց իր մահկանացուն 478-ին եւ թաղուեցաւ, եկեղեցանուէր, հայրենասէր, արդարակորով եւ

ուր իշխանական եւ զինուորական բոլոր դասակարգներն ունեցան իրենց ներկայացուցիչները։ Ժողովին նպատակն էր խորհրդակցիլ հայրապետական ընտրութեան շուրջ։ Ընդհանուրին բաղձանքն էր հայրապետական աթոռին վրայ տեսնել Լուսաւորչի սերունդէն մէկը։ Եւ այդ մէկը Ներսէսն էր։ Ան էր միակը՝ որ ունէր ոչ միայն արիւնին հմայքը՝ այլ նաեւ ամէն անհրաժեշտ պատրաստութիւն եւ յարմարութիւն պահելու աթոռին հեղինակութիւնն ու վարկը՝ անոր ազգաշէն դերով միասին։ «Ներսէս պէտք է ըլլայ մեր հովիւը»,— կը լսուէր ամէն կողմէ։ «Ոչ ոք՝ անկէց զատ՝ պիտի ըլլայ մեր հովիւը, ոչ ոք՝ անկէց զատ՝ պիտի նստի հայրապետական աթոռին վրայ»,— կը բարձրանար աղաղակը հոն հաւաքուող բազմութեան։

Ներսէս պահ մը մնաց լուռ ու շուարած։ Եթէ ոչ անակնկալի՝ այլ դժուարին երկընտրանքի առջեւ կը գտնէր ինքզինք։ Ոչ մէկ կարողութիւն, ոչ ալ հեղինակութիւն կրնար զինք ստիպել՝ որ ընդունէր այդ պաշտօնը, բայց ժողովրդային այս միահամուռ պահանջքէն՝ ուրիշ հնարք չգտաւ բայց եթէ հրապարակաւ իր անձին անարժանութիւնը ու պէս թէ փաստող իրողութիւններ իր անհատական կեանքի վերաբերմամբ։ Այս խուսափողական եւ յերիւրածոյ ինքնավերագրումները թագաւորին ու հաւաքոյթին թալկացնող ծիծաղը շարժեցին։ «Մեր վրայ, եւ մեր գլխուն վրայ թող դառնան այդ մեղքերը՝ զորս դու գործեր ես...։ Դուն քու նախահօրդ՝ Գրիգորի գործը վերանորոգէ մեր մէջ»,— կը գոչէին զօրքն ու ժողովականներն առհասարակ։ Ներսէսի յամառ պնդումները, նոյն իսկ մերթ դիտումնաւոր վիրաւորիչ ակնարկութիւնները ժողովուրդի հասցէին՝ հանդիպեցան հաւաքոյթին խլացուցիչ աղմուկին։ «Այդ մեղաւորդ պիտի ըլլաս մեր հովիւ», եղաւ վճիռը հասարակաց կամքին։

Ներսէս իր սենեկապետի բովանդակ շքեղ յարդարանքին մէջ կանգնած էր թագաւորին կուշտն ի վեր։ Ցուցումը կ՚աւելցնէր հրապոյրն իր գեղեցկութեան։ Իր մելանոյշ նայուածքը՝ մերթ խոնարհած խոհուն, եւ մերթ մագնիսօրէն արձակուած խանդավառ ալիքին վրայ ծովածաւալ բազմութեան՝ կը մատնէին թրթռումները այդ յուզումի ամբողջ ներքին ապրումներուն։ Արշակ, այլ եւս անհամբեր, եւ լսելով ժողովուրդին անբեկանելի վճիռը, յանկարծ դարձաւ դէպ ի Ներսէսը, եւ ինքն ալ յուզուած ու կէս բարկացոտ՝ քաշեց հանեց արքունական սուրն իր կամարով անոր մէջքէն։ Ապա ծունկի բերաւ զայն, կտրել հրամայեց անոր գանգրագեղ մազերը, եւ հանել անոր վրայէն զինուորական վայելուչ պատմուճանը։ Անոնց տեղ հագուեցուց անոր եկեղեցական սքեմը, եւ կանչելով ծերունի Փաւս—

տոր եպիսկոպոսը՝ ձեռնադրել տալու զայն սարկաւագ։ Մինչ խողովիքը գետին կը թափէին՝ շատեր կ'արտասուէին, ափսոսալով գեղեցկութիւնը՝ որ իր նոր կերպարանափոխութեան հետ կ'անհետանար։ Բայց երբ տեսան զինք «քրիստոնէական գեղեցկութեամբ զարդարուած»՝ տրտմութիւնը փոխարկուեցաւ ուրախութեան։ Գոհ էին ամէնքն ալ՝ խորհելով թէ ան կը կոչուէր ըլլալու «Քրիստոսի Տան Հոգաբարձու»։

Ներսէսի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, ըստ Փաւստոս Բիւզանդ պատմիչին, տեղի ունեցաւ Կեսարիոյ մէջ մեծահանդէս շուքով. Թէեւ պատմական անճշտութիւններ կասկածելի կը դարձնեն այս պարագան։ Հայաստանի մէջ բաւականաչափ եպիսկոպոսներու գոյութիւնը միւս կողմէ հաւանական կ'ընէ այս ձեռնադրութեան Հայաստանի մէջ կատարուած ըլլալը։ Նախընթացներ ալ — Արիստակէսի եւ Վրթանէսի ձեռնադրութիւնները — զայս կը հաստատեն։

Ներսէս բարեկարգիչ։

Երիտասարդ ու տաղանդաւոր Հայրապետը ծանր պատասխանատուութեան մը տակ էր մտած։ Որքան ալ Եկեղեցին, Լուսաւորչէն սկսած, որոշ յօրինուածութիւն մըն էր ստացած կազմակերպական եւ վարչական գետնի վրայ, տակաւին հեռու էր հաստատ ու վերջնական ձեւ մը ներկայացնելէ։ Ինչ որ Լուսաւորիչ յաջողած էր գոյութեան բերել՝ ատաղձներ էին առաւելապէս։ Անոր զաւակներն ու Ներսէսի պապը՝ Յուսիկ քիչ չափով միայն հնարաւորութիւն ունեցան շէնքի ձեւաւորման գործով պարապելու։ Ներսէսի կը մնար պարտականութիւնը՝ կանգնելու ամբողջովին այդպիսի անյետաձգելի ձեռնարկի մը լուրջ աշխատանքներով։ Նա լիովին կ'ըմբռնէր թէ բարեկարգ կազմակերպութեամբ մը միայն կարելի պիտի ըլլար Հայաստանեայց Եկեղեցին դնել զօրաւոր ու տեւական հիմի մը վրայ։ Այս գործին հասկացողութիւնն ալ ունէր գրեթէ կատարեալ չափով։ Եռանդը, հաստատակամութիւնն ու կարողութիւնը կը գերազանցէին այդ չափը։ Նախ Կեսարիա, ապա Բիւզանդիոն՝ ուր այցելած էր որոշ առաքելութեամբ, ինչպէս տեսանք, եւ այս առիթով ուսումնասիրած էր նաեւ երկրին զինուորական, քաղաքական եւ եկեղեցական կեանքը, աւելի ընդլայնած էին իր միտքը նոր ծանօթութիւններով ու փորձառութիւններով։ Աչքի առջեւ ունէր, հայ աշխարհին մէջ, քրիստոնէական Եկեղեցի մը՝ ազգային-հեթանոսական դրոշմով։ Նորադարձ Հայութիւն մը՝ որուն հոգեբա-

նութիւնը թրծուած էր կրօնական եւ ընկերային հին սովորոյթներու ներգործութեամբ: Ձի՝ թէեւ մեհեանները վերածուած էին քրիստոնէական տաճարներու, եւ կործանած բագիններու տեղ կանգնած էին նոր Ջոհի սեղաններ՝ բայց Հայութեան հեթանոս հոգին սակաւ ինչ փոխուած էր իր խորքին մէջ: Հեթանոս–Քրիստոնէութիւն մը, իր բոլոր խառնամանուած երեւոյթներովն ու հետեւանքներովը, սկըզբնաւորումն էր եղած Հայ Եկեղեցիին, գոնէ ժողովրդի սրտին մէջ: Հին բարքերն ու աւանդութիւնները, դարերու ընթացքին միս եւ արիւն դարձած, տեղի չէին տուած բոլորովին նոր կրօնի լոյսին առջեւ: Վերադարձ դէպ ի այդ բարքերն ու աւանդութիւնները՝ բնազդական հակումն ու փորձութիւնն էր տակաւին թէ իշխանական տուներուն, եւ թէ ժողովրդական խաւերուն: Հեթանոսութիւնը կը շնչէր եւ կ՚ելեկտրականացնէր մթնոլորտը՝ ամէն անգամ որ տունը կամ ընկերական համախմբումներ զուարթ ժամանցի եւ խրախճանքի պահեր կ՚ապրէին: Ներսէս կը տեսնէր այս բոլորը: Արքունիքը՝ ուր ապրած էր իր պաշտօնին բերումով՝ կուտար ատոր ամէնէն հարազատ մէկ պատկերը: Գուցէ շատ տարբեր չէր նաեւ դրութիւնը Կեսարիոյ եւ Բիւզանդիոնի մէջ: Բայց Եկեղեցին՝ այդ կեդրոններում՝ ունէր աւելի ուժեղ կազմակերպութիւն:

Ներսէս, այսպէս, ի յայտ եւ ի սպաս կը բերէր իր բարեկարգիչի տաղանդը, մէկ կողմէ կիրարկելով իր անձնական դատողութիւնն ու փորձառութիւնները, միւս կողմէ օգտուելով այս եկեղեցիներու մէջ կատարուած նուաճումներէն:

Աշտիշատի ժողովը. Բարեկարգական որոշումներ ու կանոններ:

Ներսէսի ձեռներէց ոգին, այնքան ներոյժ, պիտի չանտեսէր գործակցութեան անհրաժեշտութիւնը: Իր ծրագիրները, որքան հըսկայ՝ նոյնքան յստակ իրեն համար, պիտի կրնային մարմին առնել՝ դառնալով սեփականութիւնը իր գործակիցներուն, նաեւ հանրութեան: Ահա այս ըմբռնումով ու նպատակով նա գումարեց Աշտիշատի ժողովը: Ներկայ եղան բոլոր եպիսկոպոսները, նաեւ աշխարհականներ: Խորհրդակցութեան եւ վիճաբանութեան նիւթ դարձան եկեղեցական–վարչական բարեկարգութիւնն ընդհանրապէս, եւ Եկեղեցւոյ դերը ընկերային–բարոյական մարզին մէջ, ինչպէս նաեւ հաւատքի եւ կանոնի վերաբերեալ մասնաւոր խնդիրներ: Իրն էր, Ներսէսինը, տիրական խօսքը բոլոր հարցերու վճռահատութեանց մէջ: «Առաքելական կանոններն» եղան հիմնաքարերը

ժողովի բարեկարգական ամբողջ որոշումներուն: Դժբախտաբար այդ որոշումները, կամ «բազում կանոնական կարգերը» առանձնապէս բանաձեւուած եւ օրինագրուած (codify) չեն հասած մեզի: Միայն պատմիչներու հարեւանցի ակնարկութիւններէն մենք կրնանք կազմել համագրուած մարմինը (corpus) այդ կանոններուն:

Բաց ի վարչական կարգադրութիւններէ, որոնց շնորհիւ Եկեղեցին ունեցաւ նուիրապետական աւելի կատարեալ կազմ մը եւ գործունէութեան աւելի կանոնաւոր — սիստեմատիկ — եղանակ մը, ամէն թեմ օժտելով պատասխանատու եպիսկոպոսով մը, Ժողովը սահմանեց կանոններ՝ Եկեղեցիին ընկերային-բարոյական կեանքը հիմնելու աւելի առողջ եւ աւետարանաշունչ սկզբունքներու վրայ: Այս կանոնները կարելի է բաժնել երկու խումբերու,— դրական ու բացասական, կամ հրամայական եւ արգելական:

1.— Դրական կամ հրամայական կանոններ: — Այս կանոններն իրենց աղբիւր ունէին քրիստոնէական ԳՈՒԹԸ, կամ աւելի ճիշդ՝ աւետարանական ՍԷՐԸ: Փրկչական այս թուականին — Դ-րդ դար —, ինչպէս այլուր՝ նաեւ Հայաստանի մէջ, տակաւին գոյութիւն ունէին ստրկութիւնը, գերութիւնը եւ ծառայութիւնը: Կար անզօր եւ իրաւազրկուած դասակարգ մը՝ զոր կը շահագործէր զօրաւոր եւ իրաւատէր ուրիշ դասակարգ մը — ազնուականութիւնը —, գրաստի հաւասար արժէք մը լոկ տեսնելով անոր մէջ: Ջնջել իսպառ այդ դրութիւնը՝ ընկերային արմատական յեղաշրջումով մը՝ անկարելի գործ էր այդ դարուն, այդ միջավայրին եւ տուեալ պայմաններուն: Որքան ալ հոգիի անդուսպ ըմբոստացում մը՝ քրիստոնէական շունչով ներարկուած, կը շարժէր այս մեծ առաքեալը՝ Հնար չէր, սակայն, մէկ ոստումով արմատախիլ ընել ունակացած դարաւոր չարիք մը: Եկեղեցիին դէնքը ԳՈՒԹՆ էր: Աշտիշատի Ժողովը վճռեց դիմել այդ դէնքին: Կանոնադրեց գութով վերաբերուիլ այդ դասակարգին հանդէպ. այսինքն՝ դիտակցիլ այն զրկանքին՝ զոր կը կրէ ընկեր-մարդը իր նմանէն, եւ չզլանալ անոր՝ ինչ որ բնատուր կամ աստուածաձիր իրաւունքն է որ եւ է մարդու: Անիկա միջոց մըն էր չափաւորելու եւ նոյն իսկ չքացնելու գոնէ ֆիզիկական ուժի բռնապայման վատնումն ու չարաշահութիւնը: Սկզբնաքայլ մըն էր այն դէպ ի քրիստոնէական-ընկերային այն հաւասարակարգը՝ ուր պէտք էին անհետանալ դասակարգային խտիրները եւ նուիրագործուիլ մարդավայել ազատութի հաւասարակաց իրաւունքը: Այս կանոնները մասնաւորապէս նկատի ունէին Թագաւորը, իշխաններն ու ազնուականները՝ որոնց կը պատուիրուէր «Գութ ունենալ ծառաներու,

փոքրերու եւ աշակերտներու վրայ, սիրել զանոնք իբրեւ ընտանիքի անդամներ, չարհամարհել իբրեւ անարժէքներ, եւ չնեղել զանոնք տարապայման հարկերով»: «Վասնզի անոնք ալ իրենց տէրն ունին երկինքի մէջ», — կը վճռէր Ժողովը: Ծառաներէն ալ կը պահանջուէր «ԱՐԴԱՐ հնազանդութիւն»: Ոչ թէ կամազուրկ կամ ստրկական անձնատուութիւն, այլ կամաւոր եւ ազատ նուիրում այն աշխատանքին՝ զոր պիտի կատարէ իբրեւ մէկը տան անդամներէն: Ծառայելու այս ազատութեան մէջ է ահա հնազանդելու արդարութիւնը:

Ժողովի ուշադրութենէն չվրիպեցան նաեւ տունն ու վարժարանը: Հին ըմբռնումը՝ փոքրերն ու աշակերտները կրթել ու դաստիարակել բիրտ ուժով եւ խստութեամբ տեղի կուտար նոյնպէս գութի զգացումին: Եթէ տղայ մը չէր լսեր ականջով՝ զուր է փորձել լսել տալ թիկունքով: Մանուկը կամ աշակերտը գորովով ու սիրով կարելի է առաջնորդել եւ վարժեցնել լաւագոյն սովորութիւններու: Բռնութիւնն ու ծեծը կ'սպաննեն տղուն մէջ համակրանքը: Եւ մանաւանդ կ'ստեղծեն հակակրանքը, որ բարոյական թունաւորում մըն է՝ վտանգաւոր թէ անհատին եւ թէ ընկերութեան համար միանգամայն: Գութը, եթէ մարդկային իրաւունքներու խոր գիտակցութենէն է բխած, ճշմարիտ դեղթափն է բարոյական ամէն դեղծումներու: Կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը՝ այդ հեռաւոր դարերուն մէջ՝ աւելի լաւ մանկավարժական սկզբունք մը պիտի չկրնային գտնել: Հոս ալ, ուրեմն, կ'արտափայլի Ներսէսի ոչ միայն սրտին փափկութիւնը՝ այլ նաեւ անոր մտքի լայն հասողութիւնը այս կարեւոր մարզին մէջ:

2.— Բացասական կամ արգելական կանոններ: — Անհատական եւ ընտանեկան բարոյական թերութիւններ բացառիկ երեւոյթներ չէին նաեւ Հայոց մէջ: Աշտիշատի Ժողովը զանց չըրաւ նաեւ ատոնց քննութիւնը: Բազմապիսի անառակութիւններ, արբեցութիւն, շատակերութիւն, ագահութիւն, յափշտակութիւն, զրկութիւն, նենգութիւն, քսութիւն, բամբասանք, ստախօսութիւն, սուտերդմնութիւն, թշնամիներէ վրիժառութիւն, ոճրագործութիւն, եւայլն, այս բոլորն արգիլուեցան մասնաւոր կանոններով, որոնք անշուշտ որոշ պատիժներ ալ կը սահմանէին կանոնազանցներուն համար:

Ժողովը լրջօրէն զբաղեցաւ նաեւ ամուսնական հարցով: Արգիլուեցան ապօրէն կենակցութիւնները, անհաւատարմութիւնները եւ մերձաւորներու խնամութիւնը: Արգելական կանոններ դրուեցան

նաեւ ամուսնական յարաբերութեանց մասին՝ հիմնուած բնախօսական–առողջապահական օրէնքներու վրայ:

Նոյնպէս խստիւ արգիլուեցան մեռելական հեթանոսական կոծերը, լալկան կիներու ջայլերը մեռելներու վրայ՝ իբրեւ յուսահատական արտայայտութիւններ յաւիտենական կեանքի ուրացումին: Իբր դատապարտելի եւ բարբարոսական արարքներ խստիւ արգիլուեցան անոնց հետ նաեւ ինքնացումները, անձնասպանութիւնները, ողբերգական ծափերն ու կաքաւները մեռելական տուներուն մէջ եւ գերեզմաններուն շուրջ:

Մեռած կենդանիներու միսէն եւ արիւնէն հրաժարելու կանոնները, նոյնպէս այս ժողովին մէջ դրուած, կը յիշեցնեն առաքելական մէկ կանոնական հրահանգը՝ «Հեռու մնալ կուռքերու մատուցուած զոհերու միսէն ու արիւնէն, եւ խեղդուածէ», ԳՈՐԾՔ ,ԺԵ ,29:

Ներսէսի բարեգործութիւնները. Զանազան հիմնարկութիւններ:

Ներսէս Աշտիշատի ժողովը այլապէս ալ դարձուց արդիւնաւոր ու նշանաւոր: Ան լայնօրէն պարզեց հոն իր բարեգործական ծրագիրները, եւ ժողովի հաւանութեան արժանացնելէ վերջ զանոնք ինքն իսկ եղաւ անոնց գործադիրը: Իր բարեգործական ձեռնարկներուն նպատակն ալ էր հաստատել ողորմածութիւնը, խլելով անգթութեան արմատը՝ որ բնական սովորութիւն մըն էր եղած մեր երկրին մէջ: Այդ անգթութեան ապացոյցն էր այն անմարդկային վերաբերումը՝ զոր ունէին հայերը բորոտներու, ուրուկներու, հաշմանդամներու, եւ մասամբ ալ, կամ տեղ տեղ՝ հիւրերու եւ օտարականներու հանդէպ: Ասոնք բոլորը կը կազմէին լքուած եւ ամէն խնամքէ զրկուած դասակարգները: Բորոտները կը նկատուէին օրէնքի առջեւ պիղծ, եւ ատոր համար կը հալածուէին: Ուրկութիւնը կը համարուէր փոխանցիկ, ուստի այդ ախտով վարակուածները կը վտարուէին ընկերութենէն: Ասոնք իրենց դադարը կը գտնէին անապատներու եւ ամայի վայրերու մէջ՝ իրենց իբր ծածկոյթ ունենալով քարերն ու մացառները, եւ զուրկ էին ամէն մխիթարութենէ: Հաշմանդամները նոյնպէս կը թողուէին անխնամ, եւ հիւրերն ու օտարականները՝ անպատսպար:

Ներսէս, այս մեծահոգի հայրապետը, ուզեց փոխել իր հայրենիքին ընկերային կեանքի այս տխուր պատկերը: Իւրաքանչիւր գաւառի մէջ նա կառուցանել տուաւ ուրկանոցներ, հիւանդանոցներ

եւ աղքատանոցներ՝ ատոնց համար ընտրելով մեկուսացած եւ ապահով վայրեր: Անոնց մատակարարութեան յատկացուց բաւարար ռոճիկ, իւրաքանչիւր հիմնարկութեան սահմանելով որոշ աւաններ, գիւղեր ու ագարակներ: Նոյնպէս կարգադրեց որ արտերու արդիւնքներէն եւ արօտականներու կիթերէն ու բուրդերէն բաժին հանուին այդ հաստատութիւններուն: Ժողովական որոշումով արգիլեց աղքատներուն իրենց կայաններէն դուրս ելլելով դռնէ ի դուռ մուրալու սովորութիւնը: Ասոր փոխարէն բարոյական պարտականութիւն դրաւ ժողովուրդին վրայ՝ ողորմասէր զգացումէ դրդուած՝ դարման տանիլ անոնց եւ հոգալ անոնց պէտքերը: Նաեւ ամէն կողմ շինել տուաւ որբանոցներ, ծերանոցներ, անկելանոցներ եւ հիւրանոցներ. եւ ամայի տեղերու մէջ ու լեռներու կատարները կամ լանջքերուն վրայ ալ եղբայրանոցներ, մենաստաններ եւ ճգնաւորներու խրճիթներ: Այս բոլոր հիմնարկութեանց վրայ «հայր եւ տեսուչ» կարգեց Շաղիտա, Եպիփան, Եփրեմ, Գինդ Սլկունի, եւ ուրիշներ:

Կարգադրեց նաեւ որ վանքերու մէջ շինուին շիրիմները թագաւորներուն, իշխաններուն եւ զօրավարներուն, այս կերպով կապելու համար անոնց սիրտը այդ հաստատութիւններուն հետ, եւ ապահովելու անոնց տեւական խնամք եւ օժանդակութիւն:

Ներսէսի վարժարանները:

Ներսէսի բարեգործական կամ բարեկարգական ձեռնարկներուն մէջ ոչ աննշան տեղ մը բռնեցին նաեւ իր ջանքերը՝ զարկ տալու կրթական գործին: Նա առանձնապէս հոգածութեան առարկայ ըրաւ այն վարժարանները՝ որոնք կէս դարու գոյութիւն մ'ունէին արդէն, բաժնուած երկու խումբերու՝ համաձայն անոնց մէջ աւանդուած յունարէն կամ ասորերէն լեզուներուն: Ինք աւելցուց անոնց թիւը հայկական բոլոր գաւառներուն մէջ եւ զանազան տեղեր: Յունարէնի եւ ասորերէնի գործածութիւնը, որ արդիւնք էր սեփական գրի չգոյութեան, պատճառ մը չէր անշուշտ որ զանց առնուէր բոլորովին ազգային լեզուին ուսուցումը՝ բերանացի կամ թարգմանական ճամբով: Հրահանգներու պատրաստութեան մէջ հաւանաբար կը գործածուէին յիշուած երկու լեզուներու գիրերը: Հայ լեզուի ուսուցումը անհրաժեշտ էր արդարեւ. զի կրթութեան եւ կրթուածներու գլխաւոր նպատակն էր Աստուածաշունչի քարոզութիւնը մեր երկրի սահմաններէն ներս մասնաւորապէս: Եւ այս կրնար յաջողիլ միայն ժողովուրդի խօսած լեզուի միջոցով: Սահակ եւ

Մեսրոպ, որոնց մասին պիտի խօսինք իրենց կարգին, այս դպրոցներու աշակերտներէն էին, եւ ասոնց շնորհիւ տիրացած այն տիպար կամ դասական հայերէնին՝ որով յետոյ պիտի թարգմանէին Ս. Գիրքը: Ներսէս ուսուցչութեան պաշտօնին կոչեց մասնաւորապէս այնպիսիներ՝ որոնք իրենց ուսումն առած եւ այդ գործին պատրաստուած էին կրթական օտար կեդրոններու մէջ: Ասոնցմէ գլխաւորն էր Աթէնք, ուր տակաւին Ներսէսի օրերուն՝ կ'ապրէր հայազգի աշխարհահռչակ գիտնական հռետոր-ուսուցիչը՝ Պրոյերեսիոս կամ Պարոյր: «Դեռ եւս կը շարունակէր հայ երիտասարդներու համախմբումը անոր — Պարոյրի — հովանաւորութեան տակ՝ յունական գիտութիւնը իւրացնելու համար: Այս ուսանողները կը վերադառնային հայրենիք, եւ այստեղ անոնք ուրիշ ի՞նչ ասպարէզի մէջ կարող էին գործադրել իրենց յունագիտութիւնը՝ եթէ ոչ գլխաւորապէս դպրոցներու մէջ»: Լէօ, Պատմ. Հայոց, էջ, 607:

Մեր պատմահայր Մովսէս Խորենացի սապէս կը բնորոշէ Ներսէսի ձեռքով բարեկարգուած մեր երկիրը.— «Կ'արժէր տեսնել այնուհետեւ մեր աշխարհը, ոչ իբրեւ անկարգ բարբարոսներու՝ այլ իբրեւ համեստ քաղաքացիներու բնակավայր»: Նոյնպիսի գովեստներով կ'արտայայտուի նաեւ մեր միւս պատմիչը՝ Փաւստոս Բիւզանդ:

Ներսէսի բարեգործական ձեռնարկներու արժէքը նուազեցնելու ճիգը, ընկերային կամ ընկերվարական արդիական տեսութիւններով, արդիւնք է պատմութեան փիլիսոփայութեան դէմ կամաւոր կամ ակամայ մեղանչումի մը, կամ ժամանակավրէպ դատողութիւններու:

Թերեւս պիտի ըլլար պատկերացումը Ներսէսի բարեգործական աշխատանքներուն՝ եթէ գանց ընէինք անոնց բարձր ոգին ցոլացնող սրտայոյզ մէկ դրուագը: Զայդ կը գտնենք իր սեփական ՏՈՒՆին մէջ:

ՆԵՐՍԷՍԻ ՏՈՒՆԸ:

Ներսէս իր տունը վերածած էր մանրանկարի մը՝ ուր կը խտանային, կենդանի արտայայտութեամբ մը, իր սրտի եւ մտքի բոլոր գեղեցիկ ստեղծագործութիւնները: Իր տունը, առանց ա՛յնքան սիրուած եւ շուտով անհետացած տանտիրուհիին՝ Սանդուխտին ալ, ընտանեկան ընդարձակ ու ջերմիկ յարկ մըն էր, որուն անդամներն էին՝ իր հոգեհատոր Սահակէն զատ՝ բոլոր ԹՇՈՒԱՌՆԵՐԸ: Հոն էր աղքատը, ախտաժէտը, արկածեալը, խեղանդամը, կոյրը, եւ բախտէն հարուածուած որ եւ է եղկելի: Ինքն էր զանոնք անձամբ խնամարկողը, անոնց սպասաւորը, անոնց վէրքերը լուացողն ու մաքրո-

ղը: Իր ձեռքը բժշկող էր եւ պատսպարող, իր լեզուն սրտապնդող ու մխիթարող, իր սիրտը սիրազեղ, եւ իր զուարթ հոգին՝ կենդանութիւն սփռող իր շուրջը:

Իր սեղանը հասարակապետական կենցաղի մը յուզիչ ցուցանակն էր: Ահա թէ ինչպէս կը ներկայացնէ զայն պատմիչը.—

« Թէեւ իր յոյժ աղքատասիրութեան քերումով բոլոր գաւառներուն մէջ շինեց բազմաթիւ աղքատանոցներ, եւ անոնց համար ապահովեց ապրուստի միջոցներ՝ որպէս զի անոնք իրենց մահիճներէն դուրս ելլելով չյոգնին,— սակայն առանց անոնց ալ սեղան չէր ունենար, այլ կաղերը, կոյրերը, մարմնահարները — ցաւագարները—, խուլերը, հաշմանդամները, խեղերն ու կարօտները իրեն հետ իր սեղանին շուրջ կը բոլորուէին ու կը կերակրուէին: Եւ ինք իր ձեռքով կը լուար բոլորն ալ, վէրքերը կ'օծէր իւղով ու կը փաթաթէր, եւ անձամբ կը կերցնէր անոնց իրենց կերակուրները: Իր բոլոր ունեցածները կը գործածէր ու կ'սպառէր անոնց պէտքին: Բոլոր օտարականները իրեն հետ իր տան մէջ հանգիստ ու դադար կ'առնէին »:

Գնէլի եղերական մահը. Տիրիթ եւ Վարդան. Ներսէսի կշտամբանքը Եւ մեկուսացումը:

Բիւզանդիոնի մէջ իբրեւ պատանդ կը մնային Արշակի եղբայրը՝ Վարդան, եւ երկու եղբօրորդիները, Տիրիթ՝ Արտաշէսի որդի, եւ Գնէլ՝ Վարդանի որդի: Ներսէս երբ 351–ին իբր սեննկապետ դնաց Բիւզանդիոն՝ Ողոմպին հարս բերելու Արշակին, վերադարձին յաջողեցաւ ազատ արձակել տալ եւ իրեն ընկերացնել թագաւորին երկու եղբօրորդիները: Վարդան արդէն մեռած էր, կամ սպաննուած՝ ինչպէս կը կարծուէր: Գնէլ ուշիմ եւ համակրելի պատանի մըն էր, սիրուած նաեւ Յունաց կայսրէն: Իր ազատագրութեան առիթով կայսրը զինք պատուեց հիւպատոսութեան տիտղոսով, եւ վարձատրեց առատ գանձերով: Տիրիթ առանց նախանձի չդիտեց կայսերական այս շնորհները: Գնէլ Հայաստան դառնալով ապրեցաւ իր կուրացած պապուն՝ Տիրանի մօտ, Արագածոտն գաւառի Կուաշ աւանի իրենց սեփական կալուածներուն մէջ: Տիրան ինքն ալ այս թոռան պարգեւեց իր բոլոր հարստութիւնը: Գնէլ, կանաչարեւ սպարմանի, ամուսնացաւ Սիւնեաց Անդովկ իշխանի ակն ու աբեղակ աղջկան՝ Փառանձեմի հետ: Անոր գեղեցկութեան եւ պարկեշտութեան, համեստութեան եւ այրասիրութեան համբաւը

տարածուած էր ամէն կողմ։ Հարսանեաց հանդէսը կատարուեցաւ արքայավայել շուքով։ Գնէլ իր բարեմոյն նկարագիրովն ու ստացած դաստիարակութեամբը շահեցաւ նաեւ սիրտը նախարարներուն։ Անոնք իրեն յանձնեցին զինուորական կրթութիւնն իրենց զաւակներուն։ Գնէլ եւ Փառանձեմ, ամէն մասամբ իրարու յարմար, կազմեցին, այսպէս, ընտանեկան շատ երջանիկ բոյն մը՝ Տիրանի դուրգուրոտ թեւարկութեան տակ։ Նախանձը հետզհետէ աւելի սաստկօրէն կը կրծէր Տիրիթի սիրտը։ Ասոր վրայ աւելցաւ նաեւ իր մեղապարտ ցանկութիւնը՝ տիրանալու իր հօրեղբօրորդւոյն կնոջ՝ Փառանձեմի։ Հասնելու համար իր նպատակին՝ Տիրիթ խտիր պիտի չդնէր միջոցներու մէջ։ Եւ միակ ապահով միջոցն էր վերցնել Գնէլի կեանքը։ Իր առաջին զէնքն եղաւ քսութիւնը։ Իրեն մտերիմ գործակից գտաւ Վարդան՝ եղբայրը սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի։ Անոնք մօտեցան Արշակի եւ ստախօսեցին թէ «Գնէլ կ'ուզէ սպաննել զքեզ, որպէսզի ինք թագաւորէ։ Եւ բոլոր նախարարները, ազնուականներն ու մեծամեծները կը սիրեն Գնէլը, եւ կը նախընտրեն զայն ունենալ իրենց թագաւոր»։ Այս զրպարտութիւնները՝ յաճախ կրկնուած՝ վերջապէս հասան իրենց նպատակակէտին։ Արշակ կասկածոտ դարձաւ Գնէլի հանդէպ։ Առաջին անգամ հեռացուց զայն Այրարատէն, ուր թագաւորէն զատ դահաժառանգը միայն իրաւունք ունէր ապրելու։ Այս անակնկալ կարգադրութիւնը խորապէս խոցեց սիրտը տարաբախտ Տիրանին՝ զոր Արշակ, իր որդին, չվարանեցաւ խեղդամահ ընել տալ՝ չհանդուրժելով անոր խիստ յանդիմանութիւններուն Գնէլի հեռացման հետեւանքով։

Տիրիթ դեռ գոհ չէր։

Օր մը Արշակ որսի էր ելած Մասեաց թիկունքը իր երէաշատ մէկ կալուածին մէջ։ Իրեն կ'ընկերանային Տիրիթ եւ Վարդան։ Թագաւորը՝ հարբած՝ կը պարծենար իր որսավայրով։ Տիրիթ նենգամտութեամբ պատասխանեց անոր.— «Գնէլ աւելի շատ երէներ ունի իր Շահապիվանի լերան վրայ»։ Արշակ դժկարեցաւ։

Մօտեցած էին Նաւասարդեան տօները։ Արշակ չէր մոռցած Շահապիվանի որսատեղին։ Լուր ղրկեց Գնէլի թէ կ'ուզէ տօնական օրերն անցունել իրեն հետ Շահապիվանի մէջ։ Գնէլ, միամիտ, պատրաստութիւններ տեսաւ արժանավայել ընդունելութիւն մ'ընելու իր հօրեղբայր թագաւորին։ Որոշուած օրը հասաւ Արշակ, եւ իրեն ընկերացող զօրագունդը գետեղեց Շահապիվանի արքայական բանա-

կալվայրին մէջ։ Հոն էր նաեւ Հայոց հայրապետը՝ Ներսէս։ Ծայր էին տուեր եկեղեցական եւ աշխարհական հանդիսութիւնները՝ երբ յանկարծ լուր տարածայնուեցաւ թէ սպաննուած է Գնէլ։

Ժողովրդային գրոյցները այլ եւ այլ ձեւերով կը պատմէին այս եղերական դէպքը։ Հոս կը համադրենք այդ գրոյցները՝ որոնք տարակոյս չկայ թէ հիւսուած են պատմական հիմքի մը շուրջ։

Դեռ Նաւասարդեան աշխարհիկ խաղերը չսկսած, որոնց մաս կը կազմէր որսորդութիւնը, բանակին մէջ տեղի ունեցաւ եկեղեցական ցայգապաշտօն։ Յաջորդ առաւօտուն արշալոյսին հեռուէն երեւցաւ Գնէլի վաշտը։ Գնէլի կ'ընկերանար նաեւ՝ Արշակի փափաքին համաձայն՝ իր կինը Փառանձեմ ժանուարով։ Թագաւորը ղրկեց խումբ մը՝ դիմաւորելու համար իր եղբօրորդին։ Այդ խումբին մէջ էին Տիրիթ եւ Վարդան, ինչպէս նաեւ Ներգմակ դահճապետ։ Կարգադրուած էր որսորդութիւն մը կեղծել նախ քան արքայական բանակ մտնելը, եւ նետահար սպաննել Գնէլը, չարաղէտ վրիպանքի մը վերագրելով դէպքը։

Փառանձեմ, արթուն եւ իմաստուն կին, տեսնելով դահիճը եւ անժամանակ որսորդութեան մը փորձը՝ նախազգաց թէ լարուած դաւի մ'առջեւ կը գտնուէին։ Մեծ եղան իր վրդովումն ու տարաւիլը. եւ սլրդելով դաւադիրներու ուշադրութենէն՝ աճապարեց հայրապետին մօտ՝ որ այդ պահուն առաւօտեան ժամերգութիւնը կը կատարէր։ Աղիողորմ ճիչերով պատմեց Ներսէսի՝ ինչ որ կռահած էր։ Ան կը պաղատէր ու կը կրկնէր խելակորոյս.—

« Շուտով հասիր, սուրբ Հայրապետ,
Շուտով հասիր, զի մատաղիկ ուռն իր որթէն կը կտրեն.
Շուտ հասիր, զի արդարն ի զուր կը խողխողեն։
Շուտով հասիր, սուրբ Հայրապետ, անօգնական Գնէլին,
Շուտով հասիր, սուրբդ Աստուծոյ,
Զի գառն անմեղ՝ գայլերուն մէջ
Շուարած չորս կողմ կը նայի,
Եւ չկայ հովիւ մը որ հրթայ պատանեկին օգնութեան,
Եւ գազանները անոր չեն ողորմիր..... »։

Գուսանական երգերու մէջ գուցէ արձանագրուած այս աղաղանգը ցնցեց նաեւ Ներսէսը։ Դադրեցնելով խսկոյն պաշտամունքը՝ նա վազեց դէպ ի արքունի վրանը։ Հայրապետը ինքն ալ բոլորովին անտեղեակ չէր անցուդարձերուն։ Արշակ լսելով Ներսէսի ձայնը՝ գլուխը թաղեց իր սամոյրին տակ եւ քնանալ ձեւացուց։ Հայրապետը առանց այլեւայլի մտաւ ուղղակի վրանէն ներս, եւ ձայն տուաւ թա–

գաւորին: Արշակ՝ «սալլացած»՝ երեսը պահած վրաւակի տակ, եւ ընկողմանած դահոյքին մէջ, չլսել կեղծեց՝ շարժիլ անգամ չուզելով: Ի զուր Ներսէս կը քաշէր սամոյրը, եւ կը փորձէր ցնցել անոր խիղճը ողոքական խօսքերով: Ճիշտ այդ միջոցին՝ երբ հազիւ խլրտիլ սկսած էր Արշակ՝ ներս մտաւ դահճապետը Տիրիթի եւ Վարդանի հետ, եւ հաղորդեց վճռուած պատահարը: Արշակ, որպէս թէ այլայլած, ոտքի ցատկեց: Ներսէս ըմբռնեց խաղը: «Օձ ու քարը՝ Թովմէի ձայնին ունկնախիցս»,— որոտաց հայրապետը՝ չկարենալով ալ զսպել իր վշտին արդար ցասումը. եւ՝ հատկակիծ՝ հեռացաւ վրանէն, անէծք տեղալով Արշակի գլխին: Հակառակ Թագաւորին բոլոր հրք-մեղանքներուն՝ ընկճուած հայրապետը երկար ատեն այլ եւս չերեւցաւ բանակին մէջ:

Արշակ, անտեղեակ ձեւանալով ոճրի դաղտնիքին, հրամայեց որ բանակի բոլոր մարդիկ, մեծ թէ պզտիկ, երթան ողբալու սպանուած Արշակունի մեծ սեպուհը՝ Գնէլ: Թագաւորն ինք ալ գնաց անձամբ խառնուելու լալկաններու հետ. եւ նստած դիակին մօտ՝ կուլար ու կը կոծէր կուրծքը: Իսկ Փառանձեմ, զգեստները պատռելով, հերարձակ ու մերկալանջ, աղիողորմ ճիչերով եւ ողբախառն արցունքներով ամենուն սիրտը կը խշխշացնէր, եւ ամենուն աչքերէն արտասուք կը խլէր: Այնտեղ էր նաեւ Տիրիթ, դաւը նիւթողը: Տեսնելով Փառանձեմը իր վշտին մէջ խելացնոր՝ ինքն ալ կը կորսնցնէր իր խելքը, եւ՝ որպէս թէ հանդարտեցնելու համար զայն՝ անպատկառօրէն անոր ականջին կը հասցնէր հետեւեալ խօսքերը.—

« Մի դու ննջեր ըզքեզ այդքան,
Զի բարի մարդ մ'եմ ես քան զայն:
Սիրեցի զքեզ, ասոր համար
Ալ մատնեցի ես զայն մահուան,
Որ զքեզ առնեմ ինձ կընութեան »:

Շանթի մը պէս ինկան այս խօսքերն այրասէր իշխանուհիին գլխուն ու սրտին: Մազերը փետտելով եւ աւելի բարձր ճչելով՝ լալկան կիներու ջայլերուն կը խառնէր իր ալ ողբերգը.—

« Էրկանս մահուան ես եմ պատճառ,
Զի այն որ աչք տնկեց իմ վրայ՝
Իմ ամուսինս տուաւ ըսպաննել… »:

Այս ողբերն ու բերնէ բերան շրջան ընող զրոյցները հասան Արշակի ականջին: Քակուած էր կծիկը ահաւոր դաղտնիքի մը: Հասկցաւ Թագաւորը թէ իր եղբօրորդին զոհ էր գացեր նախանձի եւ

ոխի։ Զգաց թէ ինքն ալ էր յանցաւոր այս անլուր եղեռնին համար։ Ծափ ծափի կը զարնէր հեծանոսօրէն՝ խղճահար ու զղջացած, եւ կ՚ողբար բարձրաձայն՝ եղերամայրերուն թելադրելով հետեւեալ վշտերգը․—

« Գընէլի կընոջ հետ ողովհետեւ
Անարժան սիրով զարնուեցաւ Տիրիթ՝
Անոր համար նա չար քսոյթը նիւթեց
Զուր ու տարապարտ։
Զմեզ ալ արիւնին մէջ թաթղեց արդար՝
Ցանկութեամբն իր պիղծ՝
Իր իսկ եղբայրը կորսնցնել տալով։
Ու մեզ ժառանգել տըւաւ ծանրածանր
Անէծք ու չարիք՝ որ չեն անցնիր բնաւ »։

Իրողութիւնը ստուգել վերջ ալ, սակայն, Արշակ դեռ ժամանակ մը ձեւացաւ սուտ խաւլ։ Թաղումը կատարուած եւ երկար օրեր անցեր էին արդէն՝ երբ Տիրիթ, անհամբեր, միջնորդներ ղրկեց Արշակի մօտ՝ խնդրելով անկէ որ արտօնէ զինքը ամուսնանալու Փառանձեմի հետ։ Այս ապիրատ յանդգնութիւնն արժեց իր կեանքը։ Արշակ այլ եւս կասկած չունէր թէ Գնէլ իր կնոջ համար էր սպաննուած։ Միտքը դրաւ այդ մահուան վրէժը լուծել Տիրիթի մահով։ Տիրիթ լսելով իր հօրեղբօր սպառնալիքը՝ ի զուր փախուստ տալ փորձեց։ Ազատագունդ բանակը զայն հետապնդեց։ Բասեն գաւառի մայրիներու անտառին մէջ փախստականը ձեռք տուաւ իր օձիքը, եւ տեղն ու տեղը սպաննուեցաւ։

Արշակ Փառանձեմն առաւ իր պալատը՝ իբրեւ իրեն երկրորդ կինը։ Գնէլի յիշատակը իր սրտին մէջ միշտ կենդանի պահող պարկեշտ իշխանուհին երբեք չկրցաւ իր նուիրուած սէրը փոխանցել Արշակին։ Պալատը չեղծեց անոր բարոյական նկարագիրը․ թէեւ ժողովրդային զրոյցը այս տարաբախտ կնոջ վերագրեց ոճիրներու սարսափելին։ Ողոմպիին թունաւորումը Մրջնիկ կոչուած Տարօնցի անարժան քահանայի մը ձեռքով եւ սուրբ Հաղորդութեան միջոցով՝ նկատուեցաւ գործը Փառանձեմի նախանձոտութեան։ Հաւանականութենէ հեռու չըլլայ թերեւս այդ վերագրումն ընել նոյն ինքն Արշակի՝ որուն խիղճը անվարժ չէր հանդուրժելու նոյնանման ոճիրներու։

Ներսէս ոչ միայն պարտաճանաչ կրօնապետ մըն էր՝ այլ նաեւ իմաստուն ու գործունեայ հայրենասէր մը։ Իր մեկուսացումը քաղաքական ասպարէզէն չէր կրնար տեւել երկար։ Առիթը չուշացաւ

Ներսէսի երկրորդ պատգամաւորութիւնն ի Բիւզանդիոն:

վերադառնալու հոն ։ Հայրենասիրութիւնը մոռցնել պիտի տար իրեն տըխուր անցեալը՝ դիմադրաւելու համար ազգին սպառնացող ներկայ եւ ապագայ վտանգներուն։ Յոյն եւ Պարսիկ մրցակից պետութիւնները ելած էին իրարու դէմ։ Բիւզանդիոն պարտուած էր, եւ Տիզբոն յաղթական։ Առաջինին համար ամօթապարտ դաշինք մը իր եւ յաղթականին միջեւ՝ Հայաստանը դրած էր անելի առաջնորդող երկընտրանքի մ'առջեւ։ Արշակ շփոթած ու անճրկած էր։ Անհրաժեշտ էր ներկայութիւնը տաղանդաւոր հայրապետին։ Թագաւորն անձամբ դիմեց անոր եւ խնդրեց անոր աջակցութիւնը։ Ներսէս չմերժեց։ Իր քայլը վճռական էր։ Տիզբոնէն, որուն գահին վրայ կը գտնուէր Շապուհի նման գոռոզ աղուէս մը, ոչինչ կարելի էր ակնկալել։ Սաստիկ էր հոն հալածանքը քրիստոնէութեան դէմ։ Բիւզանդիոնի գահը բարձրացած էր Յովիանոս, 363–364։ Թէեւ աս էր ակնարկուած դաշինքն ստորագրողը՝ բայց ունէր բարեպաշտի համբաւ։

Գլուխն անցած պատգամաւորութեան մը՝ Ներսէս մեկնեցաւ Բիւզանդիոն։ Հոն, սակայն, փոխանակ Յովիանոսի՝ գտաւ աղանդաւոր Վաղէսը։ Նորընտիր կայսրը պատգամաւորութիւնն ընդունեց պատիւով։ Ներսէս պարզեց իրենց նպատակը։ Ապահովելու համար Հայաստանը պարսկական հաւանական յարձակումի մը դէմ՝ կը խնդրուէր Բիւզանդիոնի օժանդակութիւնը։ Վաղէս անզօր էր չափուելու Շապուհի հետ։ Իր աղանդաւորական միտումներէն տարուած՝ կրօնական–դաւանական վիճաբանութեան մը բռնուեցաւ Հայոց Հայրապետին հետ։ Ներսէս վճռապէս մերժեց կայսեր առաջարկը՝ ընդունելու անոր հոգեմարտ դաւանանքը։ Վաղէս սքօղելով իր դժգոհութիւնը՝ օրօրող խոստումներով միայն վերադարձուց հայ պատգամաւորութիւնը՝ պատանի Պապը պահելով իր մօտ իբրեւ պատանդ։ Հայրապետի բացակայութիւնը տեւած էր ինն ամիս, 364–365։ Այս յապաղումը, եւ կայսեր ոչ ջերմ վերաբերումը Ներսէսի հանդէպ՝ տեղի տուած էր իննամեայ կամ իննամսեայ աքսորանքի մը զրոյցին՝ որ զուրկ է պատմական հիմքէ։

Ներսէսի բացակայութեան միջոցին հայրապետական գործերը իբրեւ տեղապահ կը վարէր Խաղ՝ Բագրեւանդի եւ Արշարունեաց եպիսկոպոսը։ Իր գլխաւոր պարտականութիւնն էր շրջիլ երկրին

Խադ եւ Արշակ· Արշակաւան:

ամէն կողմերը, եւ հսկել բարե-գործական եւ կրթական ձեռնարկ-ներուն վրայ: Խադ կարնեցի էր, եւ ձեռնասունը Ներսէսի: Ամուսնացած էր եւ ունէր երկու զաւակներ: Մտքով յաջողակ, հաւատքի մէջ յառաջադէմ, եւ ամէն գործի մէջ վստահելի: Ներսէսի նկարագիրէն ցայտուն գիծ մ'ունէր նաեւ ինք: Կամքով զօրաւոր էր, խօսքով անվախ ու ազդեցիկ, եւ աշխատութեան մէջ եռանդուն: Թէեւ ամուսնաւոր՝ բայց իբր եկեղեցւոյ պաշտօնեայ եւ հասարակական գործիչ անձնուրաց էր իր նուիրումին մէջ: Թա-դաւորին քննադատելի արարքներուն հանդէպ անվերապահօրէն ծա-ռացող՝ չէր քաշուեր յանդիմանել զայն յաճախ: Ինքն ալ իր վար-դապետին նման եղած էր ժողովրդական մարդ: Իր անձին շուրջ ալ հիւսուած էին հրաշապատում զրոյցներ: Իր վեհանձն ոգին՝ որով կը նուաճէր բարոյական թշուառներու սրտերն անգամ՝ կ'արտացոլայ գողերու հետեւեալ պատմութեան մէջ: Օր մը գողեր կուգան ու կը գողնան Խադի եկեղեցւոյն եզները, եւ կ'երթան: Օր մըն ալ գող-ցողներու աչքերը կը կուրնան: Խղճահար՝ անոնք խարխափելով ալի կ'առնեն եպիսկոպոսին տան դուռը՝ իրեն դարձնելով գողցուած եզ-ները: Խադ դուռը բանալով երբ կը տեսնէ զանոնք՝ շնորհակալու-թիւն կը յայտնէ Աստուծոյ, որ այդպէս հոգածու է եղած իր հա-ւատացեալներուն: Կ'առնէ զանոնք ներս, կ'աղօթէ անոնց վրայ եւ կը բժշկէ անոնց աչքերը: Ցետոյ կը հրամայէ լուալ զանոնք: Նաեւ ճաշ պատրաստել տալով՝ մեծապէս կ'ուրախացնէ զանոնք: Ապա կ'օրհնէ զանոնք, իրենց կը վերադարձնէ այն եզները՝ զորս գողցեր էին անոնք, եւ ճամբու կը դնէ զանոնք: Միրիէլի հայկական նախա-տիպար մը:

Խադի կենցաղակերպին մէջ ոչինչ կար մեղադրելի: Ինչ որ միայն պահ մը տեղի տուաւ խժրծանքի՝ այդ իր պճնադդեստ եւ ձիասէր ըլլալն էր: Փակելու համար, սակայն, չարախօս բերանները՝ ան հրաժարեցաւ նաեւ անոնցմէ, եղաւ խարազնազգեստ եւ էշով կը շրջէր այլ եւս իր կեանքի բովանդակ օրերուն:

Արշակ՝ Ներսէսէն վերջ բախեցաւ նաեւ այս ժայռին: Օգտուե-լով հայրապետի բացակայութենէն՝ ան փորձեց գործադրել իր մէկ ձախող ծրագիրը: Կոգ գաւառի հովիտին մէջ ձեռնարկեց նոր քա-ղաքի մը շինութեան: Ցաջողելու համար իր այս ձեռնարկին մէջ՝ արքունի հրովարտակով մը արտօնեց բոլոր յանցապարտները երթալ բնակիլ հոն եւ չէնցնել զայն՝ ազատ մնալով որ եւ է հետապնդումէ

Եւ պատիժէ: Այս՝ տեսակ մը ապաստանի քաղաքը շուտով լեցուեցաւ գողերով ու աւազակներով, սրիկաներով եւ ոճրագործներով, աւարառուներով ու կողոպտիչներով, կնաթողներով եւ այրաթողներով: Թէեւ դժուար չէր գուցէ այս ձեռնարկին մէջ տեսնել նոյն իսկ հեռահայեաց բարի դիտաւորութիւն մը՝ ակամայ մոլորածներ առաջնորդելու ուղղութեան՝ բայց, նկատի առնելով Արշակի ծանօթ նկարագիրը, գայթակղութիւնն ու վրդովումը մեծ եղան ամէն կողմ: Նախարարներն ու ազնուական դասակարգը ամէնէն աւելի մտահոգուողներէն ու զայրացողներէն եղան: Գանգատներն ու բողոքները մնացին անլսելի: Ցուցուած էր նաեւ Խադ: Կը նախատեսէր անխուսափելիօրէն աղէտալի հետեւանքը: Արշակաւան — այսպէս անուանեց Արշակ իր նոր դաստակերտը — կը դառնար բարոյական ապականութեանց բոյն մը: «Իրաւունքը մեռա՜ւ...»,— կը լսուէր ամբաստանքը ամէն շրթունքէ:

Թագաւորը ոչ միայն արհամարհեց Խադի դիտողութիւններն ու յանդիմանութիւնները՝ այլ նաեւ, նուիրագործելու համար իր անխորհուրդ ձեռնարկը, առաջարկեց անոր օծել այն եկեղեցին՝ զոր շինել տուած էր իր նոր աւանին մէջ: Խադ մերժեց: Արշակի կաշառատուութեան փորձն ալ մնաց ապարդիւն: Շռայլուած բոլոր նուէրները եպիսկոպոսը բաշխեց աղքատներուն: Միւս կողմէ չդադրեցաւ քննադատելէ Թագաւորը այս ամբարիշտ արարքին համար: Արշակ՝ յուսահատ ու կատղած՝ վտարեց Խադը իր բանակէն:

Ներսէսի դարձը· Արշակաւանի կործանումը:

Հայրապետին դարձը Բիւզանդիոնէն՝ փարատեց երկրին «որբութեան սուգը»: «Հոգեւոր գանձն» էր ան Հայաստան աշխարհին: Այսպէս կը ճանչնար զայն ժողովուրդը: Ուրախ էր նաեւ ինքը՝ Ներսէս: Բայց իր ուրախութիւնը չմնաց անպղտոր: Տրտմութեամբ լեցուեցաւ իր սիրտը՝ երբ լսեց Խադէն Թագաւորին արարքները, մանաւանդ Արշակաւանի շինութիւնը: Զգացուց Արշակի իր ցաւն ու դժգոհութիւնը, եւ յորդորեց սրբագրել իր սխալը: Մատնացոյց ըրաւ գլխաւորաբար այն յոռի ու վտանգաւոր հետեւանքները՝ որոնց պատճառ պիտի դառնար Արշակաւանը: Խորհուրդ տուաւ քանդել զայն: «Վա՜յ անոր՝ որ իր տունը կը շինէ անարդարութեամբ, եւ իր վերնայարկերը անիրաւութեամբ»,— սպառնաց անոր՝ մարգարէական խօսքին մէջբերումով: Արշակի համար ասիկա

պատուոյ հարց մըն էր այլ եւս ապահովաբար. ուստի հայրապետին թելադրութիւններն ալ՝ դուցէ խնկարէս քիչ մը անդործնական՝ թողուց աննկատ: Ներսէս վշտացած՝ թողուց Թագաւորն ու հեռացաւ:

Նախարարները լսելով թէ անլսելի մնացած է հայրապետի միջամտութիւնը, եւ չկրնալով զսպել իրենց գայրոյթը՝ յարձակում մը կազմակերպեցին Արշակաւանի վրայ: Անխնայ ջարդ մը՝ դրեթէ բնաջինջ ըրաւ խառնիճաղանճ բնակչութիւնը: Ասոր յաջորդեց ժանտախտի նման համաճարակ մը՝ որ կարճ ժամանակի մէջ քաղաքը դարձուց անմարդաբնակ ու քարուքանդ: Արշակ՝ սարսափած ու խղճահար՝ կրկին դիմեց Ներսէսի՝ խնդրելով հաշտուիլ իր հետ: Երդումով կը խոստանար մտիկ ընել այլ եւս իր թելադրութիւններուն: Հայրենասէր հայրապետը տեղի տուաւ անոր թախանձանքներուն:

Արշակ շուտով մոռցաւ, սակայն, իր երդումը: Ան ոխով ու վրէժխնդրութեամբ էր լեցուած Արշակաւանն աւերող նախարարներուն դէմ: Եւ այդ վրէժը լուծեց նա՝ անողորմաբար կոտորել տալով անոնցմէ շատերը: Կին եւ մանուկ դերծ

Արշակի փոխվրէժը:

չմնացին այդ արհաւիրքէն: Իր գայրոյթը թափեց մասնաւորապէս Կամսարական ցեղին վրայ: Փորձեց անճիտել զայն. ազատեցաւ միայն Արշաւիրի որդի Սպանդար: Ան չգոհացաւ միայն կոտորելով, այլ նաեւ հրամայեց անթաղ թողուլ անոնց դիակները: Մինչ սայլորդներ, տեսնելով անոնց ոսկորները որ դադանակուր կ՚ըլլային, հաւաքեցին ու թաղեցին զանոնք փոսերու մէջ: Սրտի այս գործը Արշակի կողմէ վարձատրուեցաւ սայլորդներու կախաղանի մահով: Խաղ վրայ հասաւ, եւ սաստիկ կշտամբեց Թագաւորը այս խժդժութեան համար: Արշակ չհանդուրժեց: Հրամայեց քաշել զայն հրապարակ եւ գանակոծել: Եպիսկոպոսին տադրերը, որ Ապահունեաց ցեղէն էին, հազիւ կրցան ազատել զայն՝ խոշտանգելով եւ կիսախողխող վիճակի մէջ թողլով յարձակողները: Արշակ մտաւ թաքստոց, վախնալով որ մի դուցէ ապստամբական խռովութիւն մը ծագի նախարարներու կողմէ:

Հայաստանի քաղաքական ներքին եւ արտաքին կացութիւնը նպաստաւոր էր Շապուհի՝ իրագործելու համար իր երկար ատենէ ի վեր որոճացած ծրագիրը: Հայ նախարարներ ալ, մասնաւորապէս

Արշակ Տիզբոնի մէջ. Վասակի հայրենասիրութիւնը. փախուստ Տիզբոնէ:

Մեհրուժան Արծրունի եւ Վահան Մամիկոնեան, զզուած Արշակի կամակոր ընթացքէն, եւ անյոյս Բիւզանդիոնէն՝ թեւ ու թիկունք հանդիսացան Պարսից արքային:

Շապուհ նախ փորձեց դաւով լուծել հարցը: Իր մօտ հրաւիրեց Արշակը՝ որ հարկադրուած ընդունեց հրաւէրը: Արքան մեծարեց զայն մեծ պատուով ու փառքով: Եղբայրական վերաբերում ցոյց տուաւ անոր հանդէպ՝ արքայական երկրորդ պալատը յատկացնելով անոր, եւ անվերջ խրախճանքներ սարքելով անոր ի պատիւ: Իրեն հաւասար տեղ ու զարդով անոր փառասիրութիւնն ու անձնասիրութիւնը փայփայեց:

Արշակի ընկերացած էին իր սպարապետը՝ Վասակ Մամիկոնեան, եւ իր աները՝ Անդովկ Սիւնի:

Տիզբոնի մէջ օր մը, զբօսական պտոյտի մը միջոցին, Արշակ, Վասակի ընկերակցութեամբ, կը մտնէ Պարսից արքային ախոռը: Հոն նստած էր Շապուհի ախոռապետը: Սակայն տեսնելով Հայոց թագաւորը՝ ոչ միայն մեծարանքի որ եւ է ցոյց չըներ, այլ նաեւ կը նախատէ զայն պարսիկ լեզուով՝ երգիծանքի սա խօսքերով.— «Հայոց այծերու արքայ, եկուր նստիր խոտերու սա խուրձին վրայ…»: Դեռ խօսքը չէր վերջացուցած՝ երբ Վասակ, չհանդուրժելով Հայոց թագաւորին եղած այս անարգանքին՝ ախոռին մէջ տեղն ու տեղը կը զարնէ ու կը գլխատէ ախոռապետը: Շապուհ լսելով՝ ոչ միայն չի պատժեր Հայոց սպարապետը, այլ նոյն իսկ կը գովէ անոր քաջարութիւնն ու տիրասիրութիւնը, կը վարձատրէ զայն, եւ մեծ [illegible]ւէր կը կապէ անոր՝ որչափ ատեն որ կը տեւէ հաշտութիւնը երկու թագաւորներուն միջեւ:

Շապուհ բացարձակապէս վստահ չէր, սակայն, Արշակի տեւական հաւատարմութեան վրայ: Արշակ, միամտեցնելու համար զայն, բռնադատուեցաւ երդնուլ Աւետարանին վրայ: Այս բանին միջնորդ եղած էր Վարդան՝ սպարապետին եղբայրը: Պարսից արքան գտաւ աւելի արմատական միջոց մը: Ուզեց խնամիական կապով մը ամրապնդել տրուած երդումը՝ իր աղջիկը կնութեան տալով Արշակի: Վասակ եւ Անդովկ ըմբռնեցին դաւն ու թակարդը: Մօտենալով թագաւորին՝ պարզեցին եղելութիւնը: Պարսիկ արքային խորհրդականը, կաշառուած Վասակէ եւ Անդովկէ, ինք անձամբ յայտնեց այս

դաշտնիքը Արշակին: Իսկոյն ծրագրուեցաւ Հայոց փախուստը դաշտագողէ: Դեռ չլուսցած՝ ամէն մարդ զինուած ու ձի հեծած՝ խոյս տուաւ բանակատեղիէն, հոն թողլով իրենց վրաններն ու կահկարասիները:

Առաւօտուն՝ երբ պահն եկաւ հաւաքուելու արքային մօտ՝ Արշակ չերեւցաւ: Մեծ եղաւ ամենուն զարմանքը եւ Շապուհի զայրոյթը՝ երբ Հայոց բանակատեղին գտան թափուր: Արքան փորձեց պատգամաւորութեան մը միջոցով եւ սիրոյ երդումով ու յանդիմանական խօսքերով ետ դարձնել Արշակը: Ի զուր: Այս միջադէպը լայն բացաւ խրամատը երկու թագաւորներուն, հետեւաբար նաեւ երկու երկիրներուն միջեւ:

Ճեղքուած էր, սակայն, նաեւ Հայոց ճակատը: Երկու հակամարտ քաղաքականութիւններ ունեցան իրենց ուխտեալ պաշտպանները.— Պարսկական եւ Հակապարսկական: Պարսկականին գլուխ կանգնեցան Մեհրուժան եւ Վահան:

Հակամարտ քաղաքականութիւններ. Նախարարական ըմբոստութիւններ Արշակի դէմ. Ներսէսի միջամտութիւնը:

Հայաստան կը գտնուէր ներքին եւ արտաքին թշնամիներով զօրացած յարձակողականի մը դէմ: Իրերայաջորդ կռիւներու ընթացքին Հայոց բանակը դուրս եկաւ յաղթական, շնորհիւ սպարապետ Վասակի քաջագործութիւններուն: Շուրջ երեսուն տարիներ պարբերական պատերազմներու շրջան մ՚էր բոլորած մեր երկիրը: Արշակի տասնեւօթը տարիներուն յաճախակի եղան կռիւները Հայոց եւ Պարսից միջեւ: Նախարարները, ուժասպառ ու ձանձրացած, միախորհուրդ որոշեցին վերջ տալ այս անտանելի կացութեան: Դիմեցին նաեւ հայրապետին: Ցայտնեցին անոր իրենց մտադրութիւնը: Անոնք պատասխանատու կը նկատէին Արշակը: «Արշակի թագաւորութեան բոլոր օրերուն — ինչպէս անկից առաջ, երեսուն տարիներ շարունակ — պատերազմի մէջ ենք», կը բողոքէին անոնք: «Սուրով, սլաքով ու տէգով միայն մեր երեսի քրտինքները սրբեցինք: Ալ անհանդուրժելի է, եւ չենք կրնար պատերազմիլ: Աւելի լաւ է որ մենք ալ երթանք ու հպատակինք Պարսից արքային, ինչպէս ըրին մեր ընկերները: Եթէ Արշակ կ՚ուզէ կռուիլ՝ թող կռուի Վասակի եւ իր աներոջ՝ Անդովկի հետ միասին. ալ ոչ ոք Հայոց աշխարհէն պիտի երթայ օգնել իրեն»:

Ներսէս ջանաց փոխել անոնց միտքը, բացատրելով թէ որքան կործանարար պիտի ըլլար իրենց առնելիք անկշիռ քայլը ամբողջ երկրին համար։ Անիկա պարզ դաւաճանութիւն մը կը համարէր հայրենիքի դէմ, հետեւաբար նաեւ ոտնահարում մը ազգային արժանապատուութեան։ Ներսէս ինք շատ լաւ գիտէր թէ Արշակ անարժան մըն էր թագաւորական պատուին ու պաշտօնին. բայց ամէն պարագայի տակ չէր կարելի ընել իշխանը փոխանակել օտար տիրոջ մը հետ։ Այս էր, եւ այս պիտի ըլլար միշտ Լուսաւորչի սերունդին անյեղլի սկզբունքը ամէն ժամանակի համար։ Հայրապետին յորդորները մնացին անզօր՝ ետ կեցնելու նախարարները իրենց մտադրութենէն։ Անոնք սրտնեղած՝ սկսան աղմկել ու պոռչտալ.— «Օ՛ն, երթանք եւ ցրուինք մեր տեղերը։ Ալ չենք կրնար լսել այդպիսի խօսքեր»։

Մինչ այս՝ Շապուհ նոր փորձ մըն ալ ըրաւ խարդաւանանքով իր ճիրաններուն մէջ ձգել Արշակը։ Սիրալիր գրութեամբ մը կրկին իր մօտ հրաւիրեց զայն, առաջարկելով տեւական խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն հաստատել իրենց միջեւ։

Արշակի եւ Վասակի եղերական ճակատագիրը։

Եւ ի նշան անկեղծութեան՝ վարագուրոշմ մատանիով կնքուած աղ ղրկեց անոր։ Արշակ տեսնելով իր նախարարներու ապստամբական կացքը՝ չկրցաւ մերժել հրաւէրը։ Իր հետ առնելով Վասակ սպարապետը մեկնեցաւ Պարսկաստան։ Ընդունելութիւնը ոչ ջերմ էր, ոչ ալ խիստ ցուրտ։ Շապուհ առաջարկեց Արշակի՝ ուխտումով Պարսկաստան կանչել նաեւ Փառանձեմը։ Արշակ համակերպեցաւ։ Շապուհ չափազանց կասկածոտ էր ու անհաւատ։ Փորձելու համար Արշակի հաւատարմութեան անկեղծութիւնը՝ դիմեց կախարդական միջոցներու։ Աղթարներու յանձնարարութեան համաձայն ան մասնաւոր մարդիկ ղրկեց տանիլ ուղտերով Հայաստան, եւ անկից բերել տուաւ երկու բեռ հող եւ մէկ կահոյր ջուր։ Հրամայեց ապա բերուած հողը սփռել վրանի յատակի կէս մասին վրայ, եւ հողին վրայ ալ ցանել ջուրը. իսկ յատակին մնացած կէսը պահել տեղական հողով։ Յետոյ կանչեց Արշակն իր մօտ, եւ հեռացուց միւս ներկաները։ Բռնելով անոր ձեռքէն՝ սկսաւ երթեւեկել վրանին տակ։ Կանգ առնելով պարսիկ հողին վրայ՝ Շապուհ հարցուց Արշակին.— «Ինչո՞ւ եղար ինծի թշնամի. ես քեզ սիրեցի իբրեւ որդի, բայց դու քարսիրտ եղար

ինծի դէմ, դարձար թշնամի, եւ ինծի դէմ ելար պատերազմի»: Արշակ պատասխանեց.— «Մեղանչեցի քեզի դէմ. բայց ահա հիմակ եկած եմ առջեւդ, ահա ծառադ քու ձեռքիդ մէջ. ըրէ ինչ որ կը կամենաս ընել. սպաննէ զիս, վասնզի յոյժ յանցաւոր եմ առջեւդ. մահապարտ եմ»: — Շապուհ դարձեալ բռնած ձեռքէն շարունակեց իր ճեմական պտոյտը, եւ՝ որպէս թէ առանց որ եւ է դիտումի՝ այս անգամ ալ կանգնեցաւ հայ հողին վրայ: Արշակ յանկարծ փոխուեցաւ. ըմբոստութեան գոռոզ ոգին արթնցաւ իր մէջ: — «Հեռացիր մօտէս», գոչեց Շապուհի երեսն ի վեր, «չարագործ ծառայ՝ որ տէր ես դարձեր քու տէրերուդ: Բայց ես պիտի լուծեմ իմ նախնիքներուս եւ Արտաւանի մահուան վրէժը: Դուք ծառաներդ ձեր տէրերուն՝ մեր բարձն էք խլեր: Բայց ես օձիքէդ պիտի թող չտամ մինչեւ որ մեզի դարձնես մեր բարձը»:— Հազիւ թէ հայահողէն կ՚անցնէին պարսկահողին վրայ՝ Արշակ կը դղջար ըսածներուն համար, եւ կ՚իյնար Շապուհի ոտքերուն: Վերադառնալով հայահողին վրայ՝ աւելի խստօրէն կը խօսէր անոր: Եւ այսպէս յաջորդաբար ու շարունակաբար՝ առաւօտէն մինչեւ երեկոյ: Հայահողին վրայ խրոխտ առիւծ, պարսկահողին վրայ՝ երկչոտ նապաստակ:

Վերջին փորձը՝ ժողովրդային զրոյցներուն համաձայն՝ եղաւ ճաշասեղան մը: Սեղանին վերի կողմերը Շապուհ բազմեցուց պարսիկ իշխանաւորները: Ապա կանչել տուաւ Արշակը, եւ նստեցուց վարի կողմը, նախապէս յատակին վրայ ոտքին տակը ցանել տալով հայ հողէն: Արշակ վիրաւորուած, եւ պահ մը փքացած, կանգնեցաւ եւ խօսքն ուղղելով Շապուհի՝ «Ոտքի ելիր անկէց», պոռաց, «թող ես հոդ նստիմ, զի այդ է տեղն իմ տոհմին: Թէ պատահի որ հասնիմ իմ աշխարհ՝ պիտի սաստիկ վրէժ առնեմ ես քեզմէ»:

Ալ հատած էր Շապուհի համբերութիւնը: Անգութ կատաղութեամբ մը նա հրամայեց շղթայել զարնել Արշակը, եւ տանիլ նետել Անյուշ կոչուած բերդը՝ մինչեւ որ հոն մեռնի:

Իր վրէժի ծարաւը սով չյագեցաւ: Մոռցած չէր Վասակի ժպրհութիւնը: Կանչելով զայն իր մօտ՝ սկսաւ հեգնախառն նախատել Հայոց պատուախնդիր ու քաջ սպարապետը: Ժողովրդային զրոյցը կուտայ մեզի անոնց խօսակցութիւնը՝ որ հետեւեալն է.—

ՇԱՊՈՒՀ.— « Ապուէս, դուն էիր մեզի խանգարիչ,
Որ այսչափ երկար մեզ յոգնեցուցիր.
Դուն ես այն մարդը՝ որ կոտորեցիր

Մեր Արիները այնչափ տարիներ:
Ու հիմակ տեսնեմ ի՞նչ պիտի ընես.
Աղուէսի մահով պիտի սպաննեմ քեզ... »:

ՎԱՍԱԿ. — « Տեսնելով այժմ զիս հասակով փոքրիկ՝
Չերկրցար չափել դուն իմ մեծութիւնս.
Զի ցարդ ես առիւծ էի քեզ համար,
Իսկ հիմակ՝ աղուէս:
Մինչ Վասակն էի՝ ես հսկայ էի,
Մէկ ոտքըս դրած մէկ լերան վըրայ,
Եւ միւս ոտքըս ալ մէկ այլ լերան վրայ:
Երբ իմ աջ ոտքիս վրայ կը յենուի՝
Աջ լեռը գետնին կ'ընէի հաւասար.
Եւ երբ ձախ ոտքիս վրայ կը յենուի՝
Ձախ լեռը գետնին կ'ընէի հաւասար »...

ՇԱՊՈՒՀ. — « Օն, ըսէ ինծի, ո՞վ են այն լեռներ՝
Զորըս դուն գետնին հաւասար ես ըրեր »:

ՎԱՍԱԿ. — « Երկու լեռներէն մէկը դուն էիր,
Ինչպէս եւ միւսն ալ թագաւորն Յունաց:
Երբ ինծի Աստուած զօրութիւն էր տուած՝
Զքեզ եւ կայսրն Յունաց գետին կ'անցնէի,
Երբ օրհնութիւնը մեր հօր 'Ներսէսի
Մեր վրայ էր հանգչած,
Եւ ըզմեզ ձեռքէ չէր թողած Աստուած.
Որչափ ատեն որ պահեցինք իր խօսքն
Եւ մեր սրտին մէջ տեղ գըտաւ իր խրատ:
Բայց մենք բաց աչքով ինկանք խորխորատ...
Ուստի հիմակ ինչ որ կ'ուզես՝ ըրէ »:

Վասակի այս համարձակախօսութիւնը արդարեւ իրեն արժեց աղուէսի մահը: Շապուհ հրամայեց անմիջապէս մորթել Մամիկոնեան սպարապետը, հանել մորթը, լեցնել զայն խոտով եւ դնել Արշակի աչքին առջեւ նոյն Անյուշ բերդին մէջ:

Եղերական եղաւ նաեւ Արշակի մահը, եւ ողբերգական: Քուշանաց թագաւորը պատերազմի բռնուեցաւ Պարսից հետ: Շապուհ անոր դէմ ելաւ իր բանակով՝ որ կազմուած էր պարսիկներէ եւ գերի բռնուած հայերէ: Անոնց մէջ էր նաեւ Անդեղ տան իշխան եւ Արշակի արքունիքի վերակացու Դրաստամատը: Երբ երկու ճակատները հանդիպեցան իրարու՝ Քուշանները յաջողեցան պարտութեան մատնել պարսկական բանակը, զօրքերէն շատերը գերի բռնել եւ մնացածներն ալ հալածել: Ապա յարձակեցան Շապուհի վրայ: Պիտի սպաննուէր նաեւ Շապուհ՝ եթէ վրայ չհասնէր Դրաստամատ իրեններով եւ չազատէր զայն ստոյգ մահէն:

Վերադառնալով Պարսկաստան բախտաւոր արքան ուզեց երախտահատոյց ըլլալ իր ազատարարին: «Բան մը խնդրէ ինձմէ», ըսաւ անոր, «ինչ որ ալ ուզես՝ պիտի տամ, պիտի չմերժեմ»: Դրաստամատ պատասխանեց.— «Քեզմէ ուրիշ բան չեմ խնդրեր բայց եթէ տալ ինձ հրաման երթալ տեսնելու իմ բնիկ տէրը, Հայոց Արշակ արքան: Եւ մէկ օրուան համար արտօնէ որ քակեմ անոր կապանքները, լուամ եւ իւղով օծեմ անոր գլուխը, հագցունեմ պատմուճան, փռեմ անոր համար բազմոցներ, դնեմ անոր առջեւ խորտիկներ ու գինի, եւ երաժշտական երգերով ուրախացնեմ զայն ամբողջ օր մը»: «Դժուար բան խնդրեցիր», վրայ բերաւ Շապուհ քիչ մը խոժոռած: «Պարսից թագաւորութեան հիմնուելէն ի վեր ոչ ոք համարձակած է յիշեցնել՝ առանց պատիժի՝ արքաներուն մէկը, մանաւանդ թագաւոր մը՝ որ այդ Անյուշ բերդին մէջ է բանտարկուած: Հիմակ դուն յիշեցնելով ինձ Անյուշը՝ քու անձդ մատնեցիր մահուան: Բայց որովհետեւ մեծ է երախտիքդ ինծի՝ գնա եւ քու խնդիրքդ թող կատարուի»:

Դրաստամատ խնդադին, Շապուհի մէկ հաւատարիմ թիկնապահին հետ եւ արքայական հրովարտակով մը փութաց Անյուշ բերդ: Մտաւ Արշակի խցիկը: Խիստ յուզիչ եղաւ անակնկալ այս այցելութիւնը: Արշակի նախկին վերակացուն քակեց շուտով անոր ձեռնակապերը, ոտքի երկաթները եւ վզի շղթան: Լուաց անոր գլուխը եւ լոգցուց անոր մարմինը: Փռեց բազմոցներ անոր համար, եւ նստեցուց զայն անոնց վրայ: Պատրաստեց ճոխ ընթրիք մը եւ դրաւ անոր առջեւ՝ թագաւորներու սովորութեան համաձայն: Սթափեցուց զայն եւ մխիթարեց: Մասնաւորապէս տարուած գուսաններ իրենց զուարթ երգերով ուրախացուցին անոր սիրտը:

Բուն ընթրիքէն վերջ աղանդերի միջոցին անոր առջեւ բերին միրգ, խնձոր, վարունգ եւ ամիճ: Դրին նաեւ դանակ՝ որպէսզի ուզածը կեղուէ եւ ուտէ: Դրաստամատ՝ միշտ ոտքի վրայ եւ գոհ իրեն ընծայուած այս անյուսալի պատեհութենէն՝ իր կարելին կ՚ընէր զուարթ եւ սփոփուած պահելու Արշակը: Արշակ ըստ երեւոյթին ինքն ալ էր գոհ, բայց մխացում մը կար իր հոգւոյն խորը: Կը խմէր՝ աւելի թմրեցնելու համար իր խոցուած սիրտը: Եւ գինին սկսաւ մթագնել իր աչքերը: Արբեցութիւնն իր մէջ արթնցուց հպարտութիւնը, բայց նաեւ խթանեց վիշտը: «Վա՜յ ինձ՝ Արշակիս», կը հառաչէր հոգին խռոված, «այս ե՞ս եմ միթէ. ուրեմն մինչեւ հո՞ս իջայ, եւ այս բաներն անցան իմ գլխէն...»: Այս ըսելով՝ յանկարծ

վերցուց դանակը, մխեց զայն սրտին, եւ վայրկենաբար տարածուեցաւ բազմոցին վրայ անշնչացած: Դրաստամատ՝ շուարած ու խելակորոյս՝ վազեց քաշեց նոյն դանակը Արշակի կուրծքէն, եւ խրեց իր կուշտին: Ինքն ալ ինկաւ ու մեռաւ իր տիրոջ արիւնլուայ դիակին մօտ:

Օտար անկողմնակալ պատմիչներ իբրեւ հաւատքի նահատակ կը ներկայացնեն Արշակը: «Վրիժառու երկաթով կոտամահ եղաւ», — կը գրէ Ամմիանոս լատին պատմիչը, Դ–րդ դար:

Ինչ կերպով ալ մեռած ըլլայ Հայոց այս տարաբախտ թագաւորը՝ պատմութեան ընդհանուր տուեալները ցոյց կուտան թէ ան, հակառակ իր կարգ մը անպարտկելի թերութիւններուն, զուրկ չէր բոլորովին հայրենասիրական զգացումէ: Անտարբեր չէր նաեւ կրօնի եւ Եկեղեցիի հանդէպ: Դժուար չէր գուցէ որ ինքն ալ ուրացութեամբ պահէր իր դիրքն ու թագը: Բայց այդ՝ անհաշտ էր իր նկարագրին եւ համոզումներուն: Որքան ալ հին աւանդութիւններու եւ սովորութիւններու նկատմամբ անթեղուած համակրանք մը կար իր սրտին մէջ՝ կոյր չէր սակայն բարոյական աւելի կուռ զօրութեամբ օժտուած քրիստոնէական լոյսին հանդէպ: Արշակ բացարձակապէս տկար չէր, արդարեւ, սրտով, մտքով ու կամքով: Խրոխտ գիծ մը կը բնորոշէր իր ընդհանուր խառնուածքը: Այդ գիծը մշակած էր իր մէջ եւ խորացուցած՝ անկախութեան ոգին: Եթէ նախարարները կրնային գնահատել Ներսէսի թելադրութիւնները՝ համերաշխիլ արքային հետ եւ միացած ոյժով թիկունք հանդիսանալ թագաւորին՝ ո՛չ յունական եւ ո՛չ ալ պարսկական կողմերուն ցոյց տալով շեշտուած համակրութիւն կամ հակակրութիւն,— Արշակ կրնար դուրս գալ այլ կերպարանքով, եւ իր թագաւորութիւնը կ՚ըլլար աւելի արդիւնաւոր: Ժողովրդային դրոյցներէն շատեր երեւան կը բերեն Արշակի նկարագրին նաեւ լաւագոյն գիծերը՝ որոնցմով ան կրցած է համակրանքի տեղ մը գտնել ժողովուրդի սրտին մէջ:

Այսպէս թէ այնպէս, Արշակ, ինչպէս նաեւ Վասակ, եթէ ոչ հաւատքի՝ գոնէ ազգային նահատակներ կրնանք նկատել անվարան:

Պարսկական քաղաքականութեան յարողներուն մէջ ամէնէն անդարձ համոզուողներն էին Վահան Մամիկոնեան՝ Վասակ սպարապետի եղբայրը, եւ Մեհրուժան Արծրունի՝ Վահանի քեռորդին: Եր-

Երկու ազգադաւ հաւատուրացներ՝ Վահան Մամիկոնեան եւ Մեհրուժան Արծրունի:

կուքն ալ ուրացած էին քրիստոնէութիւնը, եւ ընդունած Մազդէզանց կրօնը: Վահան ամուսնացած էր նաեւ Շապուհի քրոջ՝ Որմզդուխտի հետ: Ասիկա վարձատրութիւնն էր իր ազգադաւ հաւատարմութեան կամ հաւատուրացութեան, միեւնոյն ատեն հնարք մը Շապուհի կողմէ՝ ամուր կապելու ուրացողին սիրտը Տիզբոնի արքունիքին հետ: Ինք եւ իր քեռորդին, այսպէս, պատուհասն էին դարձեր Հայաստանի՝ Շապուհի ձեռքին մէջ: Ձեռք ձեռքի տուած տենդագին գործունէութեամբ մը անոնք կը ջանային հող պատրաստել մեր երկրին մէջ՝ զօրացնելու համար պարսկական ազդեցութիւնն ու հեղինակութիւնը, ի հեճուկս Բիւզանդիոնի: Անոնց տեսութեան համաձայն քրիստոնէութիւնը, եւ անոր հետ զուգընթաց արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը, անհաշտ էին հայ աշխարհի շահերուն հետ: Ահա թէ ինչու անոնք՝ առանց խղճահարելու՝ ոյժ կուտային Շապուհի ծրագրին՝ անողորմաբար հալածելու քրիստոնէութիւնը երկու երկիրներուն մէջ, անոր տեղ հաստատելու մազդէականութիւնը: Քանդել եկեղեցիներ, այրել կրօնական գիրքեր, եւ ուրացութեան ստիպել հաւատացեալներ,— մաս կազմեցին իրենց եռանդուն գործունէութեան: Նահատակութեանց նոր թուական մըն էր որ բացուեցաւ: Անողոք բռնութիւնը իրենց սիրելի զէնքն եղաւ: Անգութ էին նոյն իսկ իրենց ազգականներուն եւ ընտանիքի անդամներուն հանդէպ: Ատրուշաններ կը շինէին զանազան շրջաններու մէջ, եւ իրենց ազգականները կը հրահանգէին ու կը դաստիարակէին մազդէական ուսումով: Վահանի դաւաճան եւ հաւատուրաց ընթացքը, սակայն, արժեց իր եւ իր երկրորդ կնոջ կեանքը: Սամուէլ, իր միակ որդին, հայրենասիրական աննման նախանձախնդրութենէ մը մղուած, օր մը սպաննեց իր հայրն ու մօրուն՝ Որմզդուխտը, եւ ինք փախաւ Խաղտեաց աշխարհը:

Շապուհ ժամանակը հասած նկատեց արշաւելու Հայաստանի վրայ: Շարժման մէջ դրաւ իր բանակը: Փառանձեմ լսելով՝ 11,000 զինուած մարտիկներով եւ 6,000 կիներով ապաստանեցաւ Արտագերից բերդը: Միեւնոյն ատեն պատգամաւորութեամբ մը՝ որուն գլուխն էր Մուշեղ Մամիկոնեան՝ Վասակի որդին, դիմում կատարուեցաւ Բիւզանդիոնի՝ Վաղէս

Պարսկական յարձակումները· Փառանձեմի նախատակութիւնը· Պապ ի Հայս· Պապ եւ Ներսէս· Ներսէս՝ «ՀԱՅՐ ՀԱՅՈՑ»· Մուշեղ Մամիկոնեան:

կայսրէն խնդրելով պատանդ Պապն ուղարկել Հայաստան իբրև Հայոց Թագաւոր։ Պապին ալ կու ընկերանար նաև յունական օգնական զօրագունդ մը։ Պատգամաւորութիւնը դեռ չվերադարձած՝ Պարսկական բանակը մտաւ Հայաստանի սահմաններէն ներս։ Պաշարեց Արտագերից բերդը՝ որ յոյժ անառիկ դիրք մ'ունէր։ Դիմադրական ոյժը քաջալերողը ներսէն՝ ինք Հայոց քաջարի Թագուհին էր։ Արախոյս կուտար նաև դուրսէն։ Լուր կ'ստացուէր միշտ թէ արքայորդին Պապ շուտով կը հասնի օգնութեան։ Պապ ինքն ալ յաճախակի նամակներով կը սրտապնդէր մայրն ու պաշարուածները։ Բայց օգնական զօրագունդը կ'ուշանար. Պապ չէր երևեր։ Տասներեք ամիսներ շարունակ բերդը դիմացաւ և օղակաւորուած մնաց պարսկական զօրքերու շղթայով մը։ Անակնկալ աղէտ մը սակայն տարտակեց դիմադրողներու դիւցազնական ոգին։ Տասնեւչորրորդ ամսուն համաճարակ մը, որ վերագրուեցաւ չափազանցուած կերուխումի, կոտորակեց պաշարուածները, և ի վերջոյ ամայացուց բերդը։ Փառանձեմ՝ իր երկու նաժիշտներով՝ դերծ մնաց ախտէն։ Բերդէն գաղանաբար ներս սպրդող Հայր Մարդպետի անարգական ընթացքը՝ աւելցած այս աղէտին վրայ՝ բարոյալքեց այլապէս կորովի Փառանձեմն ալ։ Հայոց Թագուհին՝ ճարահատ՝ բացաւ բերդին դուռը։ Ներս խուժեցին պարսիկ զինուորները, և լաւ մը կողոպտելէ վերջ բոլոր գանձերը՝ իջան բերդէն, իրենց հետ տանելով նաև Փառանձեմը՝ կալանաւորուած։ Իսկ բերդն ըրին հրոյ ճարակ։

Արտագերիցի դրաւումէն յետոյ պարսկական բանակն ասպատակեց նաև Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան և Նախիջևան, և անոնց բնակիչները՝ հայ և հրեայ՝ գերի վարեց դէպ ի Պարսկաստան։ Այս գերիներուն մէջ էր նաև Հայոց Թագուհին՝ Փառանձեմ։ Շապուհի անարգ փորձերը՝ պատուազրկելու դժբախտ Թագուհին՝ հանդիպեցան անպարտելի դիմադրութեան։ Այն ատեն գազանաբարոյ արքան հրամայեց հրապարակաւ ընել զայն՝ մեքենաներու մէջ պրկել տալով անոր մարմինը, և յանձնելով ամբոխի անասնական կիրքերուն։ Այս կերպով վերջ գտաւ Հայոց պատուախնդիր Թագուհիին՝ Փառանձեմի ողբերգական կեանքը։

Եթէ զանց ընենք ժողովրդային այն զրոյցը՝ որուն համեմատ Սիւնեաց նախկին իշխանուհին՝ դառնալով Հայոց տիկին՝ թունաւորել տուած է իսկական Թագուհին՝ Ողոմպին, և նկատի առնելով իր կեանքի մնացած բոլոր փուլերն ու պարագաները, ժամանակա–

կից պատմիչին նպաստաւոր վկայութիւնները անոր նկարագրի մասին, իր մահուան ողբերգական դրուագը, եւայլն, եւայլն,— չենք դնդեւիր արձանագրելու իր անունն այստեղ որպէս իրական նահատակուհի:

Պապ արքայական թագն ստացած Վաղէսէն՝ վերջապէս հասաւ Հայաստան: Իրեն ընկերացած էին Տէրէնտ ստրատելատ եւ Ադէ կոմս հսկայ բանակով մը: Միասին էր նաեւ Մուշեղ՝ իր հօր տեղ սպարապետութեան պաշտօնին բարձրացած: Յունական բանակի երեւումը Պապի առաջնորդութեամբ՝ քաջալերեց հայկական ցրուած ոյժերը: Հաւատարիմ նախարարները իրենց զօրագունդերով եկան հաւաքուեցան դեռատի Թագաւորին շուրջ: Անկարելի էր դանց ընել նաեւ Հայրապետին ներկայութեան անհրաժեշտութիւնը: Թագաւոր, նախարարներ եւ ժողովուրդ անհամբեր կ'սպասէին անոր երեւումին: Պատգամաւորներ ելած էին փնտռելու զայն: Ամէն մարդ կը հաւատար թէ՝ 1. ան մեծապէս կարող էր սատարել ամբողջ Հայ աշխարհի ազատագրութեան եւ շինութեան գործին. 2. անոր աղօթքները զօրաւոր էին ձեռք բերելու ինչ որ ինք խնդրէր. 3. անոր իմաստուն թելադրութիւնները կրնային օգտակար ըլլալ իրենց յառաջիկայ ձեռնարկներուն համար: Եւ գտան Ներսէսը: Պապ անձամբ ներկայացաւ պատկառելի Պարթեւին, եւ թախանձագին խնդրեց անկէ կրկին իջնել ասպարէզ, իբրեւ «ՀԱՅՐ ՀԱՅՈՑ» բերելով իր թանկագին օժանդակութիւնը: Դժուարաւ հաւանեցաւ Ներսէս: Գնէլի սպանութենէն ի վեր առաջին անգամն էր որ նա կը մտնէր արքունի բանակին մէջ: Եւ իբրեւ «վերակացու, խրատատու, կազմակերպիչ եւ առաջնորդ»՝ ան արդարացուց բոլորին ակնկալութիւնները՝ հանդիսանալով իսկապէս կատարեալ ՀԱՅՐ:

Մուշեղ, միւս կողմէ, վերակազմեց Հայոց բանակը անթերի սպառազինութեամբ. ապա՝ ի ներկայութեան Պապին, Ներսէսին, Տէրէնտի եւ Ադէի՝ զօրահանդէս մը կատարեց: Պապ եւ յոյն զինուորականները գնահատեցին Մուշեղը շնորհակալութեան խօսքերով եւ պարգեւներով: Հայրապետը ինքն ալ օրհնեց սպարապետը, մաղթելով յաջողութիւն եւ նորանոր յաղթութիւններ հայրենիքի տեւական ազատութեան համար: Այս քաջ սպարապետը՝ գլուխն անցած իր բանակին, եւ Յունաց կայսերական գունդին օժանդակութեամբ, առաջին խիզախ յարձակողականը գործեց Դարանաղեաց գունդին կողմերը՝ ուր գետեղուած էր պարսկական բանակը: Հոն լաւ ջարդ

մը տուաւ պարսիկ զօրքին, եւ սպաննեց անոնց Կարէն եւ Զիկ զօրավարները: Այսպէս նա հասաւ մինչեւ Գանձակի սահմանները: Պատմաւ Հայաստան, եւ տիրացաւ այն գլխաւոր բերդերուն՝ որոնք գրաւուած էին Պարսից կողմէ: Անոնցմէ արժէքաւորն էր Կողովիտ գաւառի մէջ Դարօնից բերդը՝ որ մնացած էր անառիկ՝ հաւատարիմ բերդակալներու շնորհիւ, եւ ուր պահուած էին արքունի գանձերը: Այս յարձակումէն կրցաւ ճողոպրիլ միայն Մեհրուժան Արծրունի:

Մուշեղ այնուհետեւ սկսաւ շրջիլ երկրին ամէն կողմերը: Քանդեց Մազդէզանց ատրուշանները, եւ բռնելով քուրմերը՝ խորովեց զանոնք իրենց նուիրական կրակին վրայ: Զարաչար սպաննեց պարսիկ բերդակալները, եւ Պարսից արքային սիրելի ազնուականներէն շատերը մորթել, մորթերը խոտով լեցնել եւ պարիսպներուն վրայէն կախել տուաւ՝ իր հօր Վասակի վրէժը լուծելով:

Ան՝ Ներսէսի գործակցութեամբ՝ շինարար աշխատանքներու ալ ձեռնարկեց: Աւերակներ վերականգնեց, եկեղեցիներ վերանորոգեց: Մեծագործ հայրապետը ինքն ալ, ոգին այս շարժման, նուիրուեցաւ կրկին աղքատներու եւ կարօտներու օգնութեան գործին: Իր ջանքերուն շնորհիւ էր որ կարգ–կանոն մտաւ նաեւ Թագաւորական վարքուբարքին մէջ: Վերահաստատեց եկեղեցիներու խանգարուած բարեկարգութիւնը:

Շապուհ նոր բանակով մը՝ որուն առաջնորդն էր Մեհրուժան՝ երեւցաւ Ատրպատականի սահմաններուն վրայ: Մուշեղ՝ Պապի հրամանով եւ 40,000–ի մօտ լաւ կազմակերպուած սահմանապահ զօրագունդով մը գնաց նոյն կողմերը: Պարսիկ բանակը այս անգամ ալ հանդիպեցաւ Հայոց բուռն յարձակումին եւ կոտորուեցաւ: Արքան մազապուր փախաւ միաձի: Պարսիկ աւագանիներէն շատեր ձերբակալուեցան, Թագաւորին գանձերը աւարի տրուեցան, եւ Պարսից տիկնանց Տիկինը՝ Թագուհին, ուրիշ կիներու հետ, գերի բռնուեցան: Ձերբակալուած աւագանիները արժանացան նախորդներու բախտին. անոնց խոտալից մարմինները բերուեցան Պապի առջեւ: Բայց Մուշեղ, որքան քաջ՝ նոյնքան ալ վեհանձն, չթողուց որ ձեռք երկարի Շապուհի կիներուն վրայ՝ մոռացութեան տալով նոյն իսկ Հայոց Թագուհիին խուժդուժ սպանութիւնը, եւ մասնաւոր ժանուարներով վերադարձուց զանոնք Պարսից արքային: Շապուհ՝ հիացած Հայոց սպարապետի այս ասպետական ոգիին վրայ, եւ ի նշան երախտագիտութեան, իր գինիի բաժակին վրայ նկարել տուաւ Մուշեղի պատկերը՝ անոր ճերմակ ձիով: Ամէն անգամ որ գինի խմէր՝ ա–

վտրուժիւն ըրաւ պարպելու իր դաւաթը Մուշեղի կենացը՝ ըսելով.
— «Ճերմակաձին Թող գինի խմէ»: Գարսիկ կիներու վերադարձումը, սակայն, հաշտ աչքով չդիտեցին ոչ Հայոց գինուորները, ոչ ալ ինքը՝ Պապ:

Հայոց Թագաւորը այս առիթով չմոռցաւ լուծելու նաեւ վրէժը այն անարգանքին՝ որուն առարկայ եղած էր իր մայրը՝ Փառանձեմ Հայր Մարդպետի կողմէ՝ Արտագերից բերդին մէջ՝ պաշարման միջոցին: Մուշեղ նստեցուց զայն՝ մերկ ի մօրէ՝ սառած Եփրատի վրայ, ուր ան փչեց իր Թշուառական հոգին:

Շապուհ չէր կրնար տանիլ իր պարտութեան ամօթը: Իր բանակը դարձեալ երեւցաւ Ատրպատականի սահմանագլխուն վրայ: Պապ հրամայեց զօրաժողով ընել Բագաւանի մէջ, Նպատ լերան ստորոտը:

Ձիրաւի ճակատամարտը· Ներսէս Նպատի գագաթը· Պարսկական նոր յարձակում եւ պարտութիւն:

Օգնութեան փութացին նաեւ յոյն գինուորները: Խրամատներ բացուեցան բանակատեղիին շուրջ՝ Եփրատ գետին մօտ: Հայոց բանակը կազմ ու պատրաստ էր ճակատելու:

Շապուհի աջակից էր Աղուանից Ուռնայր Թագաւորը: Սա առաջարկեց Պարսից արքային իրեն Թողուլ Հայոց վրայ յարձակելու գործը, Արեաց գունդին վերապահելով զարնուիլ յունական զօրագունդին հետ: Շապուհ ուրախութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ընդունեց այս առաջարկը: Մեհրուժան, մասամբ նախանձէն անշուշտ, հեգնեց Ուռնայրի այս յոխորտանքն ու յանդգնութիւնը: «Գագ գըլկեցիր ահա», ըսաւ անոր. «բայց մեծ զարմանք պիտի ըլլայ՝ եթէ կարենաս ժողվել»: Եւ ձեռքի տակէ իմացուց այս կարգադրութիւնը Մուշեղի:

Երկու բանակները եկան դէմ առ դէմ ՁԻՐԱՒ դաշտին մէջ: Խառնուրդի պահն էր: Պապ ինքն ալ՝ գինուած՝ պատրաստուեցաւ մտնելու կռուին մէջ: Տէրէնտ չԹողուց: «Մեր կայսրը ղրկեց զմեզ պաշտպանելու զքեզ», ըսաւ անոր. «եթէ վտանգ պատահի քեզ՝ ի՞նչ երեսով պիտի ներկայանանք իրեն: Դուն եւ Ներսէս հայրապետ ելէք նստէք Նպատ լերան վրայ ապահով տեղ մը: Թող Ներսէս աղօթէ մեր յաղթութեան համար, եւ դու բարձրէն դիտէ պատերազմը»: Պապ սախպուեցաւ համակերպիլ: Իսկ Մուշեղ բերաւ իր զէնքերն ու գինանշանները, դրաւ հայրապետին առջեւ, եւ խնդրեց որ օրհնէ զանոնք կռուի մտնելէ առաջ:

Պապ չէր մոռցած զրոյցները պարսիկ կալանաւոր կիներու հանդէպ հայ սպարապետի բռնած ընթացքի մասին: Կասկածելով որ մի գուցէ գաղտնի մտերմութիւն մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ Մուշեղի եւ Շապուհի միջեւ՝ չուզեց թոյլ տալ որ ան մասնակցի պատերազմին: Մահացու հարուած մըն էր այս սպարապետի հայրենասիրական եռանդին ու զինուորական պատուին: Ուստի Մուշեղ դիմեց հայրապետի միջնորդութեան: Պապ չուզեց լսել: «Մի բարեխօսեր դու ատոր համար», կ'ըսէր պատանի թագաւորը հայրապետին. «դի դաշտ իջնէ թէ չէ՝ ան պիտի անցնի Պարսից կողմը»: Ներսէս ապահովցուց զինքը, եւ ստիպեց որ արտօնէ: Պապ, ի յարգանս հայրապետին՝ որմէ կ'ակնածէր, տեղի տուաւ: «Թող քու կամքդ ըլլայ», ըսաւ անոր. բայց նախ երդուընցուր զինքը քու ձեռքիդ վրայ թէ՝ պիտի չխաբէ զմեզ, եւ ապա արձակէ որ երթայ»: Մուշեղ՝ կանչուելով թագաւորին առջեւ՝ մօտեցաւ հայրապետին, բռնեց անոր ձեռքը, եւ ըրաւ իր հաւատարմութեան երդումը յուզուած շեշտերով: Ապա երդուընցաւ նաեւ Պապի ձեռքին վրայ, եւ ըսաւ. — «Պիտի ապրիմ ու մեռնիմ քեզի համար, ինչպէս ապրեցան ու մեռան իմ նախնիքս քու նախնեացդ համար, եւ իմ հայրս քու հօրդ՝ Արշակի համար: Միայն թէ չարախօսներուն դուն մի տար ականջ»: Ապա հայրապետը օրհնեց զինքն ու իր զէնքերը սրտագին մաղթանքներով: Իսկ Պապ հրամայեց տալ անոր իր սեփական ձին ու նիզակը: Մուշեղ մերժեց: «Իմ զէնքովս կ'ուզեմ ես կռուիլ», ըսաւ անոր: «Դուն ինչ որ ալ տաս ինծի՝ արդէն քուկդ եմ ես»: Այս ըսաւ՝ ու ձին աշտանակելով՝ իջաւ դաշտ:

Ներսէս Նպատի գագաթն էր: Իբրեւ նոր իմն Մովսէս՝ ան կ'աղօթէր հոն բազկատարած դէպ ի երկինք, երբ Հայոց զինուորները կրակի նման կը յարձակէին Պարսից բանակին վրայ: Մուշեղի գունդը կը կատարէր յառաջապահի դեր: Յանկարծ ան ծածկուեցաւ դաշտի աչքէն: Ցնցուած մութ մտածումներէ՝ թագաւորը վազեց հայրապետին մօտ: «Կործանեցիր, այրեցիր զիս», բացագանչեց անոր՝ յուզումով: «Ես ըսի քեզի որ այդ մարդը չղրկես պատերազմի: Ահա ան հիմակ Պարսից կողմն անցաւ, եւ մեծամեծ վնասներ պիտի հասցնէ մեզի»: Ներսէս մխիթարեց զինք: «Մի, արքայ, մի կասկածիր», կը խօսէր անոր վստահութեամբ. «ան չի խաբեր մեզ. այլ դուն պիտի տեսնես անոր քաջութիւնները»: Պապ անհամբեր էր ու սրտադող: Կ'ստիպէր հայրապետը աղօթել անդադար: Ներսէս կը խրախուսէր զայն ու կ'աղօթէր: Այսպէս տեւեց մինչեւ արեւամուտ:

Կատաղի ճակատամարտը վերջ գտաւ Հայոց յաղթութեամբ: Պարսկական պարտուած բանակը փախուստ տուաւ, եւ ցրուեցաւ լեռներուն, դաշտերուն եւ խորաձորներուն մէջ: Հայ եւ յոյն զինուորները հետապնդեցին զանոնք, եւ անխնայ ջարդ մըն ալ տուին անոնց: Քիչեր միայն, քաջաձի զինուորներ, կրցան ճողոպրիլ այս կոտորածէն: Անոնք հալածուեցան մինչեւ Գանձակ, Ատրպատականի սահմանները: Մուշեղ մասնաւորապէս հետապնդեց Աղուանից թագաւոր Ուռնայրը: Հասաւ անոր, բռնեց զայն, եւ իր նիզակի բունով լաւ մը ծեծելէ վերջ անոր կառափը՝ ըսաւ. «Շնորհակալ եղիր այս չափին, զի թագաւոր մարդ ես, թագ ունիս. ես չեմ սպաններ թագաւոր մէկը՝ որչափ ալ նեղեն զիս»: Եւ թոյլ տուաւ որ ութ հեծեալներով փախչի երթայ իր երկիրը:

Հայոց բանակը, այսպէս, յաղթական վերադարձաւ պատերազմի դաշտէն: Անհաշուելի էին այն գլուխները՝ զորս բերաւ դրաւ Պապի առջեւ Հայոց սպարապետը՝ Մուշեղ: Աւարի տրուած անթիւ գանձերուն մաս կը կազմէին զէնքեր, դրօշներ, ոսկի, արծաթ, կարասիներ, ձիեր, ջորիներ եւ ուղտեր:

Մուշեղի վեհանձն վերաբերումը, սակայն, թշնամի թագակիրներու հանդէպ՝ առիթ ընծայեց նախանձոտներու քսութեան: Ամբաստանութիւն եղաւ թէ նենգաւոր է զօրավարին ընթացքը թագաւորին նկատմամբ, եւ մահ կ՚սպառնայ անոր: Ասոր հետեւանքով դժտութիւններ ծագեցան Պապի եւ Մուշեղի միջեւ: Պապ յաճախ կը յանդիմանէր Մուշեղը այս արարքներուն համար: Օր մը զօրավարը պատասխանեց անոր.— «Ինծի աստիճանակիցները ես բոլորն ալ սպաննեցի. իսկ թագակիրները ոչ թէ ինծի՝ այլ քեզի են աստիճանակից: Դուն եկուր սպաննէ քու ընկերներդ, ինչպէս ես իմիններս սպաննեցի: Բայց ես թագ ունեցողի մը վրայ ձեռք չեմ երկարած, չեմ երկարեր, եւ երբեք ալ պիտի չերկարեմ: Եթէ անոր համար կ՚ուզես զիս սպաննել՝ սպաննէ: Իսկ եթէ իմ ձեռքս իյնայ թագաւոր մը, ինչպէս շատ անգամներ ինկեր է, ես զայն չեմ սպաններ, թէ իսկ ասոր համար մէկը զիս սպաննել ուզէ»:

Պապ խոր յուզումով լսեց Մուշեղի այս սրտալի խօսքերը: Ելլելով իր գահոյքէն՝ բռնեց ողջագուրեց զայն, եւ փարելով անոր վզին՝ փղձկեցաւ եւ ըսաւ.— «Մահապարտ են անոնք՝ որ կը չարախօսեն Մուշեղի՝ այս քաջ ու պատուական մարդու վրայօք: Ասոր նախնիքն իմ նախնեացս, եւ հայրը՝ իմ հօրս համար են ապրած ու մեռած: Ինքն ալ է ծառայած անձնուրացօրէն: Մեր սքանչելի հօր՝

Ներսէսի աղօթքներուն շնորհիւ Աստուած տասը ձեռքով մեզ պարգեւած է բազում յաղթութիւններ եւ խաղաղութիւն։ Արդ, ի՞նչպէս կ'ըսեն թէ՝ Մուշեղ կ'ուզէ քեզ սպաննել։ Այսպիսի երախտաւոր մարդ մը՝ որ օտար ազգերէն կը խնայէ՝ ի՞նչպէս կրնայ ձեռք երկարել բնիկ տէրերու վրայ»։ Ու Պապ մեծամեծ պատիւներով ու պարգեւներով վարձատրեց իր հաւատարիմ զօրավարը։

Ուռնայր, Մուշեղի երախտաւորեալն ալ, չեղաւ երախտամոռաց։ Շապուհի թաքուն ծրագիրներուն իրազեկ՝ գաղտնի լուր ղրկեց Մուշեղի պատգամաւորի մը միջոցով թէ Պարսից թագաւորը կը պատրաստուի յանկարծական յարձակում մը գործել կրկին Հայաստանի վրայ։ Յոյն ստրատելատը մէկ կողմէ, Հայոց սպարապետը միւս կողմէ՝ շուտով կազմեցին իրենց բանակները, բաղկացած բաց ի սպարակիրներէ՝ 90,000 նիզակակիրներէ։ Ասոնք աճապարեցին դէպ ի այն սահմանները՝ զորս մատնանիշ էր ըրած Ուռնայր։ Պապ եւ Ներսէս մնացին Հայաստանի մէջ։

Շապուհ՝ անտեղեակ անցուդարձին՝ իր զօրքով հասաւ ռազմավայրը, եւ մեծ եղաւ իր զարմանքը՝ երբ իր դիմաց գտաւ հայոյունական բանակը կազմ ու պատրաստ։ Անմիջապէս տեղի ունեցաւ երկու ճակատներու իրերաբախումն ու խառնուրդը։ Մոլեգին էր Հայոց նիզակաւորներու յարձակումը։ Անոնք քաջարար ձիերէն վար կ'առնէին թշնամիները, եւ Պարսից արքային աչքին առջեւ գետին կը տապալէին զանոնք։ Հայոց ռազմիկները իրենց քաջութիւնը կ'ատնային իրենց տարաբախտ թագաւորին՝ Արշակի անունէն՝ երբ խառնուրդի միջոցին կ'աղաղակէին միաբերան. — «Առ Արշակ քաջ...»։ Իսկ սպաննուած բոլոր թշնամիները կը նուիրէին անոր՝ ըսելով. — «Զոհ եղիր մեր Արշակ թագաւորին...»։

Հայա-յունական ռազմադաշնութիւնը՝ մերթ յարձակումներով եւ մերթ նահանջելով, ինչպէս որ հարկը կը պահանջէր, ապահովեց վճռական յաղթութիւնը Հայոց համար։ Շապուհ սակաւ զօրքով դարձեալ փախուստ տուաւ ամօթահար։ Իսկ հայ զինուորները դարձան ուրախ իրենց թագաւորին մօտ, մեծ աւար, բարի անուն եւ շքեղ փառք ձեռք բերելով։

Շապուհ զարմանքով եւ հիացումով կը խօսէր հայ զինուորներու քաջարծութեանց եւ տիրասիրութեան մասին։ «Այսչափ ատենէ ի վեր Արշակ կորսուած է Անյուշ բերդին մէջ», կ'ըսէր նա իր շուրջիններուն. «բայց անոնք դեռ սրտագին սէրէ մը դրդուած՝ այնպէս կը համարէին թէ Արշակ է կանգնած իրենց գլուխը իբրեւ

թագաւոր, եւ իրենք անոր է որ կը ծառայեն ճակատամարտի մէջ։ Երանի անոր՝ որ տէր է Հայոց գունդին, այնպիսի տիրասէր, միաբան եւ հաւատարիմ զինուորներու»։

Բիւզանդականութիւն եւ Ասիականութիւն.— Պապի եւ Ներսէսի փոխյարաբերութիւնները։

Պապ՝ թէեւ երիտասարդ եւ անփորձ՝ բայց բոլորովին զուրկ չէր իմացական ընդունակութենէ։ Ցոյժ դժուարին էր սակայն իր դիրքը, ինչպէս իր կառավարած երկրինը՝ որ կը ճօճէր երկու քաղաքական ազդեցութիւններու՝ Բիւզանդականութեան եւ Ասիականութեան միջեւ։ Երկու քաղաքական հեղինակութիւններ, իրենց հակոտնեայ պահանջներով եւ կրօնական հակամարտ նկարագիրով։ Կարելի է ըսել թէ կրօնքը պատրուակ մըն էր միայն՝ արժեցնելու մէկ կամ միւս կողմի քաղաքական ձգտումները կամ յաւակնութիւնները, եւ ապահովելու մէկ կամ միւս կողմի նուաճումները։

Շապուհի իրերայաջորդ պարտութիւնները չէին կրնար հիմնովին չքացնել Բիւզանդիոնի ալ կրած ոչ նուազ ամօթալի բազմաթիւ պարտութեանց հետեւանքները։ Երկու ոյժերն ալ դեռ նժարի մէջ դնելու անհրաժեշտութիւնը կարելի չէր զանց ընել։ Հայաստան, սեղմուած այս երկու ոսոխ ոյժերու միջեւ, ստիպուած էր նկատի առնել այս բախտորոշ ու լուրջ կացութիւնը։ Այսպէս, երկու կուսակցութիւններ երկրին մէջ եկած էին դէմ դիմաց։ Ո՞ր կողմին էր քաղաքական հեռատեսութիւնը,— ոչ ոք թերեւս կրնար յաւակնիլ վճռելու։ Բայց հետզհետէ աւելի ու աւելի կը շեշտուէր անհրաժեշտութիւնը երկու կուսակցութիւններու միջեւ։ Ներսէս գլուխն էր այն կողմին՝ որ կը ներկայացնէր ազգային գաղափարականը։

Պապ, որ շատ բան կը պարտէր Բիւզանդիոնի, եւ որ ատեն մը հաւատարիմ մնաց անոր՝ մասնաւորապէս Ներսէսի ազդեցութեամբ, ի վերջոյ սկսաւ փոխել իր ուղղութիւնը։ Պարտուած Տիզբոնի մէջ ան ընդնշմարեց տակաւին անզանցառելի ոյժ մը, ինչպէս յաղթական եւ բարեկամ Բիւզանդիոնի մէջ ոչ բացարձակապէս վստահելի նեցուկ մը։ Աննկատ չէր կարելի թողուլ մանաւանդ նախարարական ընդհանուր տրամադրութիւնը՝ որ օր աւուր աւելի յամառօրէն կը նայէր դէպի Տիզբոն։

Ներսէս գիտէր այս բոլորը. բայց չէր կրնար զոհել Արեւմուտքը Արեւելքին, ոչ զգացական նախասիրութեամբ մը միայն, այլ նաեւ

հետեւանքներու խրատեսութեամբ: Ան կը հաւատար, ստոյգ է, դերազանցութեանը այն լոյսին՝ որ Արեւմտեան քաղաքակրթութիւնը կը բերէր իր հայրենիքին՝ քրիստոնէական կրօնի ճշմարտութեան հետ: Արեւելքէն եկած երբեմնի լոյսը պարտ էր տեղի տալ այս լոյսին առջեւ: Միւս կողմէ քաղաքական իրերու դասաւորումներն ալ ի նպաստ Արեւմուտքին էին: Ահա այս իրերամերժ ըմբռնումներով Պապ եւ Ներսէս բաժնուեցան իրարմէ: Թագաւորի եւ Հայրապետի միջեւ յարաբերութիւններու այս ցրտացումէն տուժեց հայ աշխարհը:

Եթէ Պապ իրաւունք ունէր կասկածելու Բիւզանդիոնի ոյժին իրական արժէքին վրայ, Ներսէս ալ անիրաւ չէր երբ չէր կրնար վստահիլ Տիգրոնի քանիցս փորձուած նենգ քաղաքականութեան: Երկու կողմերը միանգամայն սիրաշահելու քաղաքականութիւնն ալ, որուն ուզեց հետեւիլ Պապ, նոյնքան անգործնական էր մեր երկրին համար, նկատի առած երկու սահմանակից իրարու թշնամի եւ միեւնոյն ցանկութիւններով առաջնորդուած պետութեանց ուղղութիւնը: Ժամանակի ընթացքին զարգացած դէպքերն ու իրադարձութիւնները իրաւունք պիտի տային Ներսէսի:

Պապ անտարակոյս մեծ հայրենասէր մը՝ անկարող եղաւ, սակայն, կշռելու կացութիւնը՝ հետեւանքներու աւելի հեռահայեաց թափանցողութեամբ: Միայն թէ ապագայ չարիքներուն համար դիտակ պիտի չըլլար պատասխանատուութեան եւ մեղադրանքի ամբողջ ծանրութիւնը բեռցնել Պապի ուսերուն:

Խախի հացկերոյթը· Ներսէսի մահը:

Ներսէսի աշխատութիւնները չափազանց սպառիչ էին: Գիշերը ցերեկին խառնելով՝ նա դուլ ու դադար չունէր ոչ միայն իր մտքին՝ այլ նաեւ իր մարմինին համար: Թէ իր բարեկարգչական եւ բարեգործական ջանքերը, եւ թէ քաղաքական ներքին ու արտաքին անմխիթար կացութեան մտահոգութիւնները Փիզիկական հիւծում պատճառած էին իրեն: Սրտի տկարութիւն մը արագօրէն կը յառաջանար եւ կը դառնար սպառնալից: Անձնուրաց հայրապետը, սակայն, անտարբեր էր եւ անվրդով: Գուցէ նաեւ անտեղեակ այն աստիճանական փլուզումին՝ որ տեղի կ'ունենար իր ներսը շարունակ: Հացկերոյթ մը փութացուց անակնկալօրէն անոր ճակատագրական վախճանը:

Պապ, որքան ալ հետզհետէ անլսող հայրապետի թելադրութեանց, եւ անոր տարակարծիք՝ կարգ մը հարցերու մէջ, չէր խզած

իր սրտի կապը անոր հետ։ Ոչ ալ Ներսէս կրնար խոյս տալ երի-տասարդ Թագաւորը, ապագայ զղջումի մ՚ակնկալութեամբ թերեւս։

Օր մը Պապ հացկերոյթի հրաւիրեց հայրապետը՝ Երիզայի Խախ գիւղին մէջ։ Ընթրիքի միջոցին Ներսէսը բազմեցուց արքայա-կան դահոյքին վրայ, եւ ինք անձամբ սպասարկեց անոր։ Իր իսկ ձեռքով լեցուց գինի անոր բաժակին մէջ։ Ոչ մէկ կեղծիք Թագա-ւորին այս սրտալի վերաբերումին մէջ։ Ցանկարծ Ներսէս անհան-գստութիւն մ՚զգաց։ Անմիջապէս փոխադրեցին զինք իր վանատու-նը։ Անոր հետեւեցան նախարարները, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարդպետ, բոլոր կոչնականները, եւ հաւանաբար նաեւ Թագաւորը։ Մտնելով իր սենեակը՝ Ներսէս բացաւ իր պարեգօտը, եւ ներկա-ներուն ցոյց տուաւ իր սրտին վրայ ձեւացած նկանաչափ կապու-տակումը։ Դարմանումի փորձերը մնացին ապարդիւն։ Ներսէս կ՚ապրէր իր վերջին վայրկեանները. ինք դիտէր զայս։ Կարգ մը հուսկ խրատականներէ եւ թելադրութիւններէ վերջ նա մրմնջեց նաեւ քանի մ՚աղօթքներ։ Պատմիչը կ՚ըսէ թէ նա «իր աղօթքներուն մէջ կը յիշէր բոլոր մարդիկ, մերձաւորներն ու հեռաւորները, անարդներն ու պատուականները, նոյն իսկ զանոնք՝ զորս երբեք չէր ճանչցած»։ Իր շրթներուն հետ «ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԸ» փակեց նաեւ իր աչքերը՝ բանալու համար զանոնք բեղմնաւոր կեանքով մը շահ-ուած յաւիտենութեան մէջ։ Ասիկա պատահեցաւ 373–ին։

Հսկայ Թափորով մը, զոր կը կազմէին Փաւստոս եպիսկոպոս, պաշտօնեաներէն Տրդատ, Մուշեղ սպարապետ, Հայր Մարդպետ, արքունի ապատադոսնդ բանակը եւ ժողովուրդը, մեծ հայրապետի մարմինը Խախէն փոխադրուեցաւ Թիլ գիւղը, եւ կատարուեցաւ մեծաշուք արարողութիւն։ Թագաւորը, որ կը հետեւէր դագաղին, ինք անձամբ պատեց սուրբին մարմինը, եւ յանձնեց զայն հողին՝ մատուռի մը մէջ։

Սուգն ու տրտմութիւնը մեծ եղան եւ խոր ժողովուրդին մէջ։ — «Հայոց փառքը վերցաւ», կը լսուէր ամէն կողմէ. «վանդի Աս-տուծոյ արդարը վերցաւ այս երկրէն»։ Ոչ նուազ ընկճուած էին նաեւ իշխանները։ «Գիտենք թէ հիմակ կորաւ մեր աշխարհը», — կը հաստատէին անոնք։ Իսկ Մուշեղ տղու մը պէս լալով կը հառաչէր. — «Այսուհետեւ ես չեմ կրնար երթալ թշնամիին վրայ, եւ ոչ ալ նիզակ ուղղել մէկուն...»։ Եւ բոլոր ազնուականներն ու շինական-ները, երկրին մէկ ծայրէն միւսը, հաւասարապէս կը սգային ու կ՚ողբային անգուգական հայրապետին այս վաղաժամ հրաժարումը։

Ժողովրդային գրոյց մը ոճրապարտ ձեռքի մը վերագրեց այս անսպասելի մահը, եւ այդ ձեռքը՝ նկատեց Պապինը: Ուրիշ գրոյցներ ալ, նոյն աղբիւրէն, ամենազզուելի գոյներով պատկերացուցին երիտասարդ թագաւորին կեանքն ու նկարագիրը: Մօր կողմէ՝ օրօրոցէն իսկ՝ դեւերու նուիրուած կախարդ մը նկատեցին զայն: Այս բոլորը, սակայն, զուրկ են պատմական հիմքէ եւ հաւանականութենէ: Իրողութիւնն այն է որ Պապ անկարող էր իր քաղաքական տարակարծութիւնները տանիլ մինչեւ ծայրատիճան ատելութիւն Ներսէսի նման հայրենեաց հօր մը կեանքը դաւով վերցնելու:

Պապի սպանութիւնը :

Պապ ինք ալ բախտաւոր չեղաւ: Ներսէսի մահէն վերջ իր ընթացքը՝ քանդելու մեծանուն հայրապետին բոլոր ձեռնարկները, վերահաստատելու հեթանոսական նկատուած կարգ մը հին սովորութիւններ, կտրելու Հայ Եկեղեցիին Կեսարիոյ հետ ունեցած կրօնական կապը, ինչպէս նաեւ դէպ ի Տիզբոն իր բարեկամական միտումները,— կասկածելի դարձուցին զինք Բիւզանդիոնի աչքին: Թակարդէ մը, զոր Տերենտիոս դուքսը, այդ «աչքերն ի գետին, վախկոտ ու մելամաղձոտ դէմքով» մարդը լարած էր Վաղէս կայսեր թելադրութեամբ Տարսոնի մէջ, մազապուր ազատեցաւ՝ շնորհիւ իր արթնամտութեան: Բայց իր մահը վճռուած էր: Սովորական դարձած դաւ մը զայն չուշացուց:

Տրայիանոս կոմս զօրավարը, որ Ասիոյ կողմերը կը գտնուէր՝ իբրեւ հրամանատար յունական բանակին, բարեկամութիւն կը մշակէ Պապի հետ: Շահելէ վերջ անոր վստահութիւնը՝ օր մըն ալ կը հրաւիրէ զայն ընթրիքի: Մինչ արքայական բազմոցին վրայ, կոչնականներուն ոգեւորուած խօսակցութեանց եւ գաւաթներու ցնծութեան երգերուն մէջ, ոսկեբաժակը մատներուն՝ կը մօտեցնէր շրթներուն, թիկունքին կանգնած դաւադիր երկու հռովմայեցի զինուորներ՝ կոմսի նշանացի հրամանին վրայ՝ սակուրով կը զարնեն՝ մին անոր ծոծրակին, եւ միւսն անոր աջ թաթին: Անձնապաշտպանութեան զուր փորձերէ վերջ երիտասարդ թագաւորը կը տապալի գետին: Տաշտի գինին եւ պարանոցի արիւնը իրարու խառնուած՝ կը թափին բաժակալ սկուտեղին վրայ: Եւքսինեան Պոնտոսի բարբարոսներն անգամ պիտի կարմրէին արդարեւ նուիրական հիւրասիրութիւնը դաւաճանող այս անլուր ոճիրին հանդէպ, ինչպէս դիտել կուտայ Ամմիանոս պատմիչ:

Այսպիսի եղերական մահով մը, ահա, վերջ կը գտնէ նաեւ Արշակունի այս անբախտ թագաւորին կարճատեւ կեանքը:

Հայաստանեայց Եկեղեցին տարին մէկ անգամ, Տօն Կաթողիկէի յաջորդող Շաբաթ օրը, կը տօնախմբէ յիշատակը Հայոց Հօր՝ Մեծն Ներսէս Պարթեւ Հայրապետին՝ իրեն գործակից Խադ եպիսկոպոսին Հետ:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ.

ՏԱՐԻՔԻ ԱՐԺԷՔԸ

Թէ իսկ արդարը վաղաժամ մեռնի՝ հանգիստի մէջ է: Զի արժէքաւոր տարիքը այն չէ՝ որ բազմաժամանակեայ է, ոչ ալ այն՝ որ տարեթիւերով կը չափուի. այլ մարդուն իմաստութիւնն իսկ է իր սպիտակ մազը, եւ անարատ կեանքն է ծերութեան հասակը: Ան — արդարը — հաճելի թուեցաւ Աստուծոյ, եւ սիրուեցաւ անկից. ուստի մեղաւորներուն մէջ գտնուելուն համար՝ փոխադրուեցաւ: Շուտով առնուեցաւ, որպէսզի չըլլայ թէ չարութիւնը շրջէ անոր իմացականութիւնը, կամ նենգութիւնը պատրէ անոր հոգին: Անզգամութեան չարակնութիւնը կը շլացնէ բարիները, եւ ցանկութեան թափառումը կը մոլորեցնէ անմեղ միտքերը: Կարճ ժամանակի մէջ կատարեալ ըլլալով՝ երկար ժամանակ մը լեցուց: Որովհետեւ իր հոգին հաճելի եղաւ Տիրոջ՝ ուստի անապարեց առնելու զայն չարերու մէջէն: Սակայն տեսաւ ժողովուրդը եւ չհասկցաւ, եւ չկարողացաւ մտածել թէ Աստուծոյ շնորհքն ու ողորմութիւնը իր սուրբերուն հետ են, եւ թէ վերակացու է Նա իր ընտրեալներուն: Հանգուցեալ արդարը կը դատապարտէ կենդանի ամբարիշտը, եւ շուտով կատարելութեան հասած մանկութիւնը՝ անիրաւին բազմամեայ ծերութիւնը: Պիտի տեսնեն իմաստունին վախճանը, եւ պիտի չկրնան ըմբռնել թէ ինչ խորհեցաւ Աստուած անոր մասին, եւ ինչ նպատակով ապահովութեան մէջ դրաւ զայն: Պիտի տեսնեն զայն ու պիտի արհամարհեն, բայց Աստուած պիտի ծիծաղի անոնց վրայ:

ԻՄԱՍՏ. Դ, 7–18:

ՄՈԼՈՐ ԵՒ ՈՒՂԻՂ ԸՆԹԱՑՔՆԵՐ

Մեծաձայն կանչէ եւ մի՛ խընայեր,
Ձայնըդ բարձրացուր փողի մը նըման:
Իմ ժողովուրդիս պատմէ իր մեղքերն,
Յակոբի տան՝ իր գործերն անօրէն:
Կը փնտըռեն զիս անոնք ամէն օր,
Եւ իմ ճամբաներս ճանչնալ կը ցանկան,
Իբրեւ ժողովուրդ, մ'որ արդարութիւն
Կը գործէ, եւ զանց չըներ իրաւունքն:
Ինձ կը հարցընեն կանոններն արդար,
Ու կը փափաքին ինծի մօտենալ:
Եւ կ'ըսեն.—

«Ինչո՞ւ պահեցինք ծոմ, դուն չըտեսար,
Զմեզ չարչարեցինք՝ ու դուն չըգիտցար···»:
— «Անոր համար որ ձեր ծոմ օրերուն
Ձեր կամքն ու բաղձանքը կը կատարէք,
Ձեր ծառաներուն սիրտը կը տաղէք:
Ծոմ կը պահէք դուք կռուով ու վէճով,
Անիրաւութեան բռունցքով ցոյց տալով:
Ծոմապահութիւն մ'ինչպէս է այսօր՝
Ձեր ձայնը բարձրերն երբեք չի բերեր:
Մի՞թէ այսպիսի պահք մ'ես ընտրեցի,
Օրն՝ ուր մարդ մ'ինքզինք կը խոնարհեցնէ:
Գլուխը ծռել կընիւնի մը պէս,
Եւ քուրձ ու մոխիր տարածել ներքեւ,—
Զա՞յս կը կոչես դու ծոմապահութիւն,
Եւ կամ թէ Տիրոջ ընդունելի օր»:
Տէրը կ'ըսէ·— «Իմ ընտրած պահքս է որ՝
Թուլցնես հանգոյցներն անիրաւութեան,
Քակես սամետիքն անարդար լուծին,
Ազատ արձակես պարտքով ընկնուածներն,
Պատռես մուրհակներն անիրաւութեան,
Խորտակես ինչ որ կը կապէ զանոնք:
Անօթի մարդոց քու հացըդ բրդես,
Աղքատներն անյարկ քու տունդ ընդունիս·
Երբ մերկ մը տեսնես՝ զայն հագուեցընես·
Երես չըդարձնես ոչ մէկ ընկերէդ,
Զի քու մարմնիդ պէս մարմին մ'է եւ ան:
Այն ատեն քեզի պիտի ծագի լոյս՝
Որ շուտով վէրքերըդ պիտի բուժէ:
Արդարութիւնը պիտ' ըլլայ ռահորդդ,
Եւ Աստուծոյ փառքը քու վերջապահդ:
Տէրն այն ատեն երբ ձայնես՝ պիտի լսէ·
Երբ աղաղակես՝ պիտ' ըսէ·— «Հոս եմ»,—
Եթէ վերցընես մէջէդ հանգոյցներն,
Մատնացոյց ծաղրն ու չարախօսութիւնն·
Հաց տաս քաղցածին դուն սիրայօժար,
Եւ կշտացընես չըքաւոր հոգին:
Այն ատեն մութին մէջ լոյսդ պիտ' ծագի,
Խաւարդ կէս օրուան պէս պիտի ըլլայ:
Տէրը պիտի քեզ միշտ առաջնորդէ,
Ամէն ատեն քեզ պիտի պաշտպանէ:
Եւ քու ոսկորներդ պիտի պարարին,
Պարտէզ մը պիտի ըլլաս ջըրալից,
Աղբիւր մը բըխող անըսպառաբար»:

ԵՍԱՅԻ, ԾԸ, 1-11:

ՀԱՒԱՏՔԻ ՕՐԻՆԱԿԸ

Յիշեցէք ձեր առաջնորդները՝ որոնք քարոզեցին ձեզի Աստուծոյ խօսքը: Նայեցէք անոնց ասպարէզի վախճանին, եւ օրինակեցէք անոնց հաւատքը: Յիսուս Քրիստոս միշտ նոյնն է, երէկ, այսօր եւ վաղը: ԵԲՐ· ԺԳ, 7-8:

ՑԱՆԱԾԴ ԿԸ ՀՆՁԵՍ

Եղբայրներ, եթէ մէկը յանկարծ յանցանքի մը մէջ բռնուի, դուք որ հոգեւոր էք՝ այնպիսին ուղղութեան բերէք հեզութեան հոգիով: Զգոյշ եղիր նաեւ քու անձիդ, որ չըլլայ թէ դուն ալ իյնաս փորձութեան մէջ: Իրարու բեռ վերցուցէք, եւ այսպէս կատարեցէք Քրիստոսի օրէնքը: Եթէ մէկն ինքզինք բան մ'ըլլալ կ'երեւակայէ, եւ չէ, ինքզինք կը խաբէ: Ամէն մարդ թող իր գործը կշռէ, եւ ապա իր անձին համար պարծենայ, եւ ոչ թէ ինքզինք բաղդատելով ուրիշին հետ: Վասնզի իւրաքանչիւր ոք պատասխանատուութեան իր բեռը կը կրէ:

Անոնք որ կ'ուսանին՝ պարտին կեանքի բոլոր բարիքներուն մասնակից ընել զանոնք՝ որոնք ուսուցիչներն են եղած իրենց: Մի խաբուիք. կարելի չէ ծաղրել* զԱստուած: Ինչ որ մարդ ցանէ՝ նոյնը պիտի հնձէ: Ով որ մարմինին համար սերմանէ՝ ապականութիւն պիտի հնձէ մարմինէն, եւ ով որ սերմանէ Հոգիին համար՝ յաւիտենական կեանքը պիտի հնձէ Հոգիէն: Ձանձրանանք բարիք գործելէ. վասնզի եթէ չթուլնանք՝ պիտի հնձենք յարմար ժամանակին: Արդ, քանի որ պատեհութիւն ունինք՝ բարիք ընենք ամենուն, մասնաւորապէս անոնց՝ որոնք մեր հաւատքին ընտանիքէն են»:

ԳԱՂ. Զ, 1–10:

ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՄ ՄԻՆՉԵՒ ՎԵՐՋ

Ահա ես կը ղրկեմ ձեզ, *եւ դուք պիտի ըլլաք այնպէս*՝ ինչպէս ոչխարներ գայլերուն մէջ. ուստի խորագէտ եղէք օձերու պէս, եւ պարզամիտ՝ աղաւնիներու պէս: Զգուշացէք մարդոցմէ. անոնք պիտի մատնեն ձեզ ատեաններու — սինեդրիոններու —, եւ պիտի տանջեն ձեզ իրենց ժողովարաններուն — սինագոգաներուն — մէջ: Կուսակալներու եւ թագաւորներու առջեւ պիտի տարուիք իմ պատճառովս՝ իմ վկաներս ըլլալու համար: Արդ, երբ մատնեն ձեզ *այդ ժողովներուն*՝ մի հոգ ընէք թէ ինչպէս կամ ինչ պիտի խօսիք, զի ձեզի պիտի թելադրուի ինչ որ պիտի խօսիք նոյն ժամուն: Վասնզի դուք չէք որ պիտի խօսիք, այլ Հօր Հոգին՝ որ կը խօսի ձեր միջոցով: Եղբայրն իր եղբայրը պիտի մատնէ մահուան, եւ հայրն՝ իր որդին. եւ որդիները պիտի ապստամբին իրենց ծնողաց դէմ ու պիտի սպաննեն զանոնք: Եւ դուք ատելի պիտի ըլլաք ամենուն իմ անունիս պատճառով. իսկ ով որ մնայ հաստատակամ մինչեւ վերջ՝ ան պիտի փրկուի:

ՄԱՏԹ. Ժ, 16–22:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1.— *Զարամիտ հոգիներու յատուկ է հեղնանքը՝ որով անոնք կը փորձեն շուարեցնել միամիտները՝ արդարներու վաղահաս մահուան մատնացուցմամբ աստուածային նախախնամութեան մը գոյութեան հաւատքը խախտել կամ քանդել յաւակնելով: «Ինչո՞ւ Աստուած չի պաշտպաներ արդարը, եւ կը մատնէ զանի անիրաւներուն ձեռքը. ինչո՞ւ բարին կը մեռնի անժամանակ, եւ չարը կ'ապրի երկար, եւայլն»,— այսպիսի վրդովեցուցիչ հարցումներ կ'ուղղուին ամէն ժամանակ այնպիսիներու՝ որոնք աստուածային մատը կը սիրեն տեսնել կեանքի բոլոր երեւոյթներուն եւ իրադարձութեանց մէջ, առանց սակայն կարենալ. այդ տեսութիւնը*

* *Յունարէն բառը*՝ μυκτηρίζεται, *կը նշանակէ* քթի փոթփոթումով հեգնել:

բացատրելու ուղիղ տրամաբանութեամբ։ Այնպէս որ մոլորանք մը կայ երկու կողմերէն ալ. մոլորանք մը՝ որ արդիւնք է մարդկային դատողութեան սահմանափակ տարողութեան՝ վերլուծելու առեղծուածներու պէս մեզ ներկայացող բազմաթիւ հարցերը տիեզերքին եւ մարդկութեան վերաբերեալ։

Պարզ է թէ հաւատքի ողջմտութիւնը ոչինչ կը տեսնէ դայթակղեցուցիչ այն առերեւոյթ խորութեան մէջ՝ ըստ որում արդարներ կը հեռանան վաղաժամ։ Առերեւոյթ ըսինք, վասնզի հաշուի չառնուիր ընդհանրապէս այն միւս խորութիւնն ալ՝ որուն համաձայն աւելի մեծ թիւով մեղաւորներ է որ կը կորսուին՝ կրելով հետեւանքը իրենց ապիրատ գործերուն կամ մոլոր ընթացքին։

Բայց կայ նաեւ այլ ճշմարտութիւն մը։ Կեանքին արժէքը ոչ իր տեւողութեան մէջ է, ոչ ալ լոկ նիւթական վայելքներու, կամ ըստ աշխարհի ըմբռնուած երջանկութեան մէջ։ Կեանքին բուն արժէքը իր բարոյական կատարելութեան մէջ է։ Երկարժամանակեայ ծերութիւնը չէ իսկապէս որ կ՚ապահովէ այդ կատարելութիւնը։ Սակաւ տարիներ իսկ բաւական են յաճախ տալու իրական լեցունութիւնը կեանքին։

Եւ այդպէս լեցուած ու արժէքաւորուած կեանքի մը վաղահաս վախճանը, թէեւ ափսոսալի, ոչինչով սակայն կրնայ նուազեցնել կամ տկարացնել մարդկային հաւատքը նախախնամական արդարութեան մը մասին։ Եթէ մանաւանդ կարենանք գալ այն ուղիղ համոզումին թէ՝ մահը չարիք մը չէ, այլ բնական մէկ ընթացքը կեանքին, ինքնին կ՚անհետին պատճառները թէ ամբարիշտին մոլորանքին, եւ թէ բարեպաշտին չուարումին։ Թէ Աստուած կը վերցնէ արդարները մասնաւոր հոգածութեամբ՝ չթողլու զանոնք չարերու մէջ, կամ որպէսզի «անզգամութեան չարակնութիւնը» չշլացնէ զանոնք եւ «ցանկութեան թափառումը» չմոլորեցնէ, — համաձայն չենք գտներ հաւատքի ուղիղ դատողութեան, կամ Աւետարանի «ողջամիտ վարդապետութեան»՝ ուսուցումին։ Մանրազնին եւ աննախապաշար քննութիւնը պատճառներու եւ արդիւնքներու փոխյարաբերութեան՝ անհատական թէ ընկերային կեանքի երեւոյթներուն մէջ՝ մեզի կրնայ տալ բանալին լուծելու անլուծելի կարծուած շատ մ՚առեղծուածներ, առանց խախտելու հիմնաքարը հոգեկան այնպէս բարձր արժէքներու վրայ կառուցուած շէնքը մեր հաւատքին։

Տիեզերական կեանքի կառոյցքը կը ներկայացնէ անսահման իմաստութեամբ մը հաւասարակշռուած ու ներդաշնակաւորուած ամբողջական եւ անբաժանելի միութիւն մը՝ որուն իւրաքանչիւր հիւլէն, մասնիկը — ըլլայ մ՚ըլլայ այն թէ ելեկտրոն մը — իր մէջ կը կրէ բոլոր կարելիութիւնները պատճառի եւ արդիւնքի։ Եւ այդ մասնիկներու փոխյարաբերութիւններն են որ, համաձայն իրենց կերպին եւ տեւողութեան, եւ շնորհիւ ներքին ու արտաքին բազմազան գործօններու եւ ազդակներու, ծնունդ կուտան կեանքի այս կամ այն երեւոյթներուն։

Օրէնքը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ համադրոյթը այդ կերպերուն եւ ժամանակներուն։ Ասոնց մէջ է նաեւ խորհուրդը գերագոյն Նախախնամութեան մը՝ առանց որուն ճշմարիտ է թէ՝ «տերեւ մ՚անգամ չի շարժիր»։

2·— Կրօնի թիւր ըմբռնումը այնքան վնասակար է՝ որքան անոր ժխտումը։ Իսկական կրօնը չարդարացներ մարդը այն ձեւական բարեպաշտութեամբ՝ որ կ՚անտեսէ բարձրագոյն բարոյականի մ՚առողջ սկզբունքները, տարուելով միայն բնազանցական հաւատալիքէ մը, եւ անոր վրայ շինուած կեանքի արտաքին կանոններէ։ Այս վերջիններէն մէկն է ծոմապահութիւնը՝ իբրեւ միջոց հաճեցնելու զԱստուած եւ հեռացնելու անոր ցասումը։

Ծոմապահութիւնը, որ նախապէս բացարձակ հրաժարումն էր ուտելիքներէ որոշ ժամանակի մը համար եւ յետոյ դարձաւ մասնակի հրաժարումը կարգ մը սննդեղէններէ, ինքնազրկանք մը, կամ ինքնամահացում մըն է։ Իբր այս՝ բոլորովին աննպատակ եւ անօգուտ բան մը չէ։ Ժուժկալ կեանք մը՝ իմաստունի գործ է։ Որկրամոլութիւնը, իր բոլոր հետեւանքներով, ոչինչ ունի որ կարենայ տալ

մարդուն իրական գոհացում, երջանկութիւն, կամ բարձրացնել արժէքը կեանքին։ Ինքնադրկանք մը՝ որ չափաւորութեան մէջ կը պահէ մարդը՝ ապահովելով անոր ֆիզիկական առողջութիւնն ու բարեխառնութիւնը, եւ ասոնց հետ ալ բարոյական ողջախոհութիւնը, առաքինութիւն մըն է արդարեւ։ Բայց երբ այս կերպ ինքզինք զրկող հոգի մը ինքն իր մէջ եւ ինքն իրեն համար է ամէն բան, որ ոչինչ կը տեսնէ իրմէ դուրս,— դատարկ է, զուրկ որ եւ է արժէքէ։ Անձնապաշտ մըն է ան՝ աստուածպաշտութեան դիմակին տակ։ Նիւթական ինքնադրկանքը պէտք է լծորդուած ըլլայ անձնազոհութեան բարձր ոգիին հետ՝ որ գիտէ ապրիլ ուրիշներուն մէջ եւ ուրիշներուն համար եւս։ Որ կը գերադասէ «ողորմութիւնը» «զոհ»–էն։ Առաջինը աստուածային օրէնք մըն է, երկրորդը՝ մարդկային սահմանադրութիւն մը։ Ճշմարիտ կրօնը հիմնուած է առաջինին վրայ։ «Մաքուր սիրտ» եւ «խոնարհ հոգի»,— ասոնք են նիւթերը իրական զոհին՝ «պատարագ»ին՝ զոր Աստուած չի կրնար արհամարհել։ Այդպիսի սիրտով եւ այդպիսի հոգիով է որ կարելի կ'ըլլայ արժեցնել ապրուած կեանքը թէ զայն ապրողին համար, եւ թէ անոնց համար՝ որոնց կը նուիրուի այդ կեանքը։ Այս կերպով է որ կը նոյնանան անհատին եւ ընկերութեան շահերը, կ'առեղծուի արդար հասարակակարգ մը՝ ուր ոչ զրկող գոյութիւն կ'ունենայ, ոչ ալ զրկուած, ուր կ'երաշխաւորուի բարօրութիւնն ու փրկութիւնը անձին եւ հաւաքականութեան միանգամայն, բարոյական այն ներոյժ զօրութեամբը՝— ոսկորներու պարարում՝ ըստ մարգարէական բացատրութեան — որ ճշմարիտ կրօնին ոգին իսկ է։

Չկայ աւելի պարզ, գեղեցիկ ու ներշնչող պատկեր մը քան այն՝ զոր կուտայ Եսայի վերեւի տողերով ձեւապաշտ անձնամահացումներու եւ ճշմարտապէս աստուածպաշտ անձնազոհութեանց արժէքի մասին, եւ ուր ցոյց կը տրուին մեզ «յառաջապահները» ու «վերջապահները» մեր կրօնական–բարոյական անհատական–ընկերային կենցաղին։

3.— Յիշել զանոնք, որոնք՝ Յիսուսի անձին ու կեանքին յաւիտենապէս անփոփոխ նշանակութեան եւ արժէքին մէջ գտած իրենց ոյժն ու ներշնչումը՝ առաջնորդներ են հանդիսացած ուսուցանելու Աստուծոյ ճշմարտութիւնը, ուրիշ խօսքով՝ Աւետարանի սկզբունքները՝ խօսքով եւ անձին օրինակով, իրենց կեանքով ու մահով,— մարդկային բարոյական ամէնէն սրտագին պարտականութիւններէն մէկն է, եւ հրահանգիչ ու շինարար է։ Սուրբերու յարգանքը քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ — մերթ ծայրայեղութեանց տարուած՝ ստոյգ է — կը բխի այս պարտականութեան կամ պէտքին գիտակցութենէն։

4.— Երկու ճամբաներ կան՝ մարմինին եւ հոգիին։ Առաջինը մոլորանքի ճամբան է, երկրորդը՝ ուղղութեան։ Մոլորածներու հանդէպ հոգեւոր սկզբունքներով առաջնորդուելու կոչումն ունեցող քրիստոնեային պարտականութիւնն է ցոյց տալ հեզութեան՝ քաղցրութեան ոգի։ Այս ոգին է «Քրիստոսի օրէնքը»։

Ամէն մարդ իր սեփական բեռն ունի բարոյական կեանքին մէջ եւս։ Այս բեռը՝ մեղաւոր վիճակի կամ մեղանչական տրամադրութեան գիտակցութիւնն է. խղճմտանքի բեռ մը։ Իւրաքանչիւր ոք պարտաւոր է Քրիստոսի օրէնքով մօտենալ իր ընկերին, ոչ թէ անոր բեռն առնելով իր վրայ, եւ ծանրացնելով այսպէս իր իսկ բեռը, այլ օգնելով անոր՝ թեթեւցնելու համար անոր բեռը, սրտապնդելով զայն արիանալու եւ ազատելու՝ անձնական ճիգերով՝ բարոյական այդ բեռէն։ Ով որ այս կերպով կ'օգնէ իր ընկերին՝ պարտի զգուշանալ չտարուելու հպարտութեան խորշակէն։ Ամէն մարդ աւելի կամ պակաս չափով, այս կամ այն կերպով ենթակայ է փորձութեան եւ մոլորանքի. անհրաժեշտ է ունենալ այս գիտակցութիւնը։ Քննադատելէ առաջ ուրիշի ընթացքը՝ կարեւոր է կշռաքննել իր անձնական գործերը, ենթարկել զանոնք կանխակալ կարծիքներէ զերծ իր խղճի վկա-

յութեան, եւ ապա անոնց մէջ փնտռել միայն պարծանքի առարկայ մը իր անձին համար, բայց ոչ թէ իր կեանքը բաղդատելով ուրիշի կեանքին հետ, եւ գերադաս գտնելով ինքզինք ուրիշներէ։

Բարոյիչ-ուսուցիչներու հանդէպ երախտահատոյց վերաբերումն ալ մէկն է քրիստոնէական առաքինութիւններէն եւ պարտականութիւններէն։ «Մշակը արժանի է իր վարձքին»։

Տնտեսական օրէնք է՝ «Ինչ որ ցանես՝ նոյնը կը հնձես»։ Դարձեալ, Չկայ ցանք՝ առանց հունձքի, եւ հունձք՝ առանց ցանքի։ Երկու կերպ ցանք կայ, համապատասխան նաեւ երկու կերպ հունձք.— Նիւթական եւ հոգեւոր։ Առաջին ցանքը նիւթապաշտական կենցաղավարութիւն է, որուն հունձքն է «ապականութիւնը», այսինքն՝ քայքայումն ու մահը, յաւիտենական կորուստը։ Երկրորդ ցանքն է բարեգործ կեանքը, որուն հունձքն է «յաւիտենական կեանքը»։ Առաքեալի համոզումը այն է՝ ինչ որ եղած է Յոբինը դարեր առաջ, կամ ինչ որ փորձառութիւնն է եղած ժողովուրդներուն.— «Անոնք որ անօրէնութիւն կ'արօրադրեն եւ անարդարութիւն կը սերմանեն՝ կը հնձեն անոնց պտուղները»։ Յոբ, Դ, 8։ Անոնք որ կը կատարեն առաջին ցանքը, եւ սակայն կը խօսին հոգեւոր սկզբունքներու անունով՝ այնպիսիները ծաղրած կ'ըլլան զԱստուած։ Եւ ասիկա ինքնախաբէութիւն մըն է արդարեւ։

Աւետարանի աշակերտին՝ քրիստոնեայի ընթացքը պարզ ու որոշ է.— Ունենալ հոգեւոր ցանքը,— բարիք գործել ՅԱՐԱՏԵՒՕՐԷՆ։ Քրիստոնէական-բարոյական այս մեծ սկզբունքի կիրառութիւնը վեր է ամէն սահմանափակ նկատումներէ եւ անհաշտ որ եւ է վերապահումի հետ.— Բարիք գործել առհասարակ «ԱՄԵՆՈՒՆ»,— այս է իր միակ նշանաբանը։ Առաքեալի գրչին տակ հաւատակիցներու մասնաւորումը՝ չի տկարացներ կամ այլայլեր սկզբունքին ընդհանրականութիւնը։

Ե.— Քրիստոնէութեան հետեւեցան, ինչպէս յայտնի է, հալածանքները։ Յիսուս կը նախատեսէր զանոնք։ Առաքեալները նշաւակ պիտի ըլլային անոնց։ Ուստի պարտաւոր էին անոնք ձեռք առնել ամէն նախազգուշական միջոց՝ զերծ մնալու համար այդ հալածանքներէն՝ առանց մեղանչելու անշուշտ իրենց կոչումին եւ առանձնած դատին դէմ։ Անոնց կացութիւնը այդ հալածանքներու եւ հալածիչներու միջեւ՝ պիտի ըլլար այն՝ ինչ որ կ'ըլլայ ոչխարներունը՝ երբ անոնք կը շրջապատուին գայլերէ։ Անփորձ դուրս գալու համար այդ դրութենէն՝ Յիսուս կը յանձնարարէ ինքնապաշտպանութեան երկու զէնքեր,— միամտութիւն՝ որ յատուկ է աղաւնիներուն, եւ խորագիտութիւն՝ որ բարքերէն մէկն է օձերուն։ Բաբելական գրուցուածքի մը համաձայն՝ «Սուրբ եւ օրհնեալ Աստուած ըսաւ Իսրայելացիներուն.— Ինձ հանդէպ Իսրայելացիները պարզամիտ են աղաւնիներուն նման, բայց դէպ ի հեթանոսները՝ հնարիմաց են օձերուն նման»։ Առաքեալները պարտէին ըլլալ արդարեւ միամիտ, մաքուր եւ ընտանի Աստուծոյ եւ անոր Աւետարանին հանդէպ. իսկ շրջահայեաց, խոհական եւ զգուշաւոր՝ հալածիչներու — գայլերու — հանդէպ։

Յիսուս կ'զգուշացնէ առաքեալները «մարդոցմէ» ընդհանրապէս, այսինքն՝ հրեաներէն եւ հեթանոսներէն միանգամայն։ Առաջինները իրենց սինեդրիոններու — ժողովրդային ատեաններու — եւ սինագոգներու մէջ, եւ վերջինները՝ հեթանոսները — մասնաւորապէս հռովմայեցիները — իրենց կուսակալներուն, դատաւորներուն եւ թագաւորներուն առջեւ պիտի հարցափորձէին ու տանջէին զանոնք. եւ ասի անոր համար որ անոնք կը կրէին Իր՝ Յիսուսի անունը, եւ կը քարոզէին անոր Աւետարանը։ Ասիկա նոյն ատեն, սակայն, պիտի ըլլար լաւագոյն պատեհութիւններէն մէկը առաքեալներուն համար՝ վկայելու Աւետարանի ճշմարտութեան Հրեաներու եւ հեթանոսներու առջեւ միանգամայն։

Առաքեալները ոչ մէկ պատճառ պիտի ունենային մտահոգուելու թէ ինչպէս կամ ինչ պիտի խօսէին վերեւ ակնարկուած ատեաններու առջեւ։ Վայրկեանն ինքնին պիտի բանար շրթները խօսելու արժանը, թելադրութեամբն այն կենդանի հաւատքին՝ զոր անոնք պիտի ունենային իրենց պաշտպանած դատի՝ Աւետարանի ճշմարտութեան նկատմամբ։ Այդ ճշմարտութիւնը Հոգին իսկ է Անոր՝ զոր Յիսուսի այս աշակերտները ճանչցած էին իբրեւ իրենց Հայրը։ Այդ հոգիով ներշնչուած պիտի խօսէին անոնք՝ երբ գար ժամանակը «ժամը» հարցափորձին։ — Տեսնել համարձակախօսութիւնը Պետրոսի եւ Յովհաննէսի սինհեդրիոնի առջեւ. Գործք, Դ, 5–22։

Առաքեալները պիտի ունենային այլ փորձառութիւններ եւս։ Աւետարանի քարոզութիւնը յառաջ պիտի բերէր շփոթ մը ընտանեկան եւ ընկերային յարաբերութեանց մէջ՝ եղբայրը եղբօր, հայրը որդւոյն եւ որդին հօր դէմ հանելով, եւ զանոնք մինչեւ սպանութիւն մղելով։ Արտաքին աշխարհի առջեւ, հրեայ թէ հեթանոս, քրիստոնեայ անունը պիտի դառնար նշաւակ ատելութեան. զի այդ անունին տակ անոնք պիտի տեսնէին կամ կարծէին ծածկուած խռովարարներ միայն։ Այս բոլոր իրադարձութեանց մէջէն յաղթական դուրս պիտի գային անոնք միայն՝ որոնք պիտի կրնային մնալ հաստատակամ իրենց համոզումներուն եւ իրենց կոչումին մէջ։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

1.— ՍԻՆԱԳՈԳԱ։ — *Սինագոգան այն ժողովավայրն էր՝ ուր հրեայ համայնքներ կը հաւաքուէին կատարելու համար իրենց կրօնական հասարակաց պաշտամունքը։ Անոնք կը ծառայէին նաեւ որպէս* շաբաթ-օրեայ դպրոցներ, *ուր կ'աւանդուէր սուրբ Գրքի տարրական ուսուցումը, մասնաւորաբար տղայոց՝ որոնց համար առանձին սենեակներ յատկացուած էին անոնց մէջ։ Ասոնք հաւանաբար ծագում առած են Բաբելոնական գերութեան շրջանին, երբ Երուսաղէմի տաճարը կործանեցաւ, եւ հրեաները սկսան ցրուիլ ամէն կողմ։ Գերեդարձէն վերջն ալ, սակայն, թէեւ տաճարը վերակառուցուեցաւ՝ բայց սինագոգաները պահեցին իրենց գոյութիւնը թէ Սփիւռքին եւ թէ Երուսաղէմի մէջ։ Երուսաղէմի կործանման թուականին,* 70, *անոնց թիւը կը հասնէր* 394–480։

2.— ՍԻՆՀԵԴՐԻՈՆ։ — *Հռովմէական տիրապետութեան շրջանին հրէական տեղական եւ հրապարակային Գերագոյն Խորհուրդն էր Սինհեդրիոնը, որուն կ'անդամակցէին քահանայապետները, ծերերն ու դպիրները, եւ որ իր նիստերը կ'ունենար պաշտօնի վրայ գտնուող քահանայապետի նախագահութեամբ։ Այս Մարմինն էր որ վճիռներ կ'արձակէր ոչ միայն հոգեւոր՝ այլ նաեւ իրաւական եւ հողաբարձական հարցերու մասին, եթէ անոնք չէին վերաբերեր հռովմէական գործակալին։ Այս վերջինը, օրինակ, իրաւունք ունէր միայն վաւերացնելու սինհեդրիոնի մէջ տրուած մահուան վճիռները, ինչպէս պատահեցաւ Յիսուսի համար։*

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ։

1.— ՊՐՈՑԵՐԵՍԻՈՍ *կամ* ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆ։ — *Չորրորդ դարուն մէջ ապրած ամենակարկառուն դէմքերէն մէկն է Պրոյերեսիոս՝ որուն հայկական անունը հաւանաբար պէտք է ըլլայ Պարոյր։ Ծնած է Փոքր Հայքի՝ Կապադովկիոյ մէջ* 277 *թուականին՝ հայ քրիստոնեայ ծնողքէ։ Իր միակ կենսագիրն է եղած իրեն ժամանակակից և աշակերտ յոյն պատմիչը Եւնապիոս, որուն համաձայն Պարոյր իր*

ծերութեան իսկ պահած էր դէմքի այն վայելչութիւնն ու գեղեցկութիւնը՝ որոնք վկաներն էին անոր երբեմնի երիտասարդական կորովին եւ անոր համապատասխան ֆիզիկական կազմուածքին։ Հասակն էր հսկայական՝ ութ ոտք բարձրութեամբ։ Իր ֆիզիկական ճոխութեան կ'ընկերանար նիւթական չքաւորութիւնը։

Իր նախնական կրթութիւնն ստացած է Անտիոքի մէջ, ուր հետեւած է Ուլպիանոսի բացած ճարտասանական համալսարանի դասընթացքին։ Անտիոքէն անցած է Աթէնք՝ աւելի կատարելագործելու համար իր ուսումը։ Հոն աշակերտած է Յուլիանոս հռչակաւոր հռետորին՝ որ նոյնպէս Կապադովկացի էր։ Իրեն ընկեր ունեցած է Հեփեստիոն անունով մէկը՝ որուն հետ կապուած է սրտագին սիրով մը։ Թէ մտքով եւ թէ կենցաղական պայմաններով անոնք բախտակից էին իրարու։ Անպաճոյճ եւ գրեթէ մերկ սենեակ մը բնակարանն էր անոնց։ Պատմուճան մը եւ վերարկու մը երկուքին միակ դրսի հագուստն էր՝ զոր կը գործածէին փոխն ի փոխ՝ երբ հարկ ըլլար դուրս ելլել։ Մէկ հոգի՝ երկու մարմիններու մէջ,— այսպէս կարելի է բնորոշել անոնց մտերմիկ կենակցութիւնը։

Պարոյրի ուշադրաւ սրամտութիւնն ու հմտութիւնը՝ համակրանքն էին շահած Յուլիանոսի։ Ասոր մահէն վերջ իր աթոռը ժառանգած է Պարոյր՝ իր մրցակիցներուն մէջ ինք հանդիսանալով ամէնէն շատ փնտռուածը։ Իր յարաճուն համբաւը ամէն կողմէ — ամբողջ Պոնտոսէն ու մերձակայ գաւառներէն, Բիւթանիայէն եւ Հելլեսպոնտոսէն, Եգիպտոսէն ու Լիբիայէն, Ասիոյ զանազան կողմերէն եւ Հայաստանէն — իրեն կը քաշէր ուսումնածարաւ աշակերտներու խումբեր։ Այս համբաւը, սակայն, որ զՊարոյր կը դարձնէր աշխարհաքաղաքացի վարպետ մը, իր հետ կը բերէ նաեւ նախանձը մրցակիցներու։ Հայկազն հռետորը կը վճարէ տուրքն իր հանճարին՝ աքսորանքի դառնութեան բաժակը քամելով։ Բարեբախտաբար երկար չի տեւեր աքսորը. շնորհիւ իր հռետորական հմայքին կը յաջողի վերադառնալ Աթէնք։ Հոն իր ընկերակիցներէն քիչեր միայն կը գտնէ ողջ։ Ասոնցմէ մէկն էր Տուսկիանոս՝ ամենազօր ճարտասան կոչուած Սոփիստէ, եւ արժանիքով միայն ինք հաւասար Պարոյրի։

Հռետորական մրցումի մը մէջ, Աթէնքի բդեշխին կողմէ կարգադրուած, Պարոյր կ'ապշեցնէ իր ունկնդիրները, եւ ամօթահար կը թողու իր մրցակիցները, այս վերջիններու կողմէ առաջարկուած դժուարին նիւթի մը վրայ խօսելով յանպատրաստից, եւ մասնաւոր նշանագիրներու կողմէ գրի առնուած իր խօսածները նոյնութեամբ անգամ մըն ալ կրկնելով ծայրէ ծայր։ Ունկնդիրները զայն կ'անուանէին Հերմէս։ Իսկ բդեշխը զինուորական պատիւներ կ'ընծայէ եւ արժանաւոր աթոռը կուտայ անոր։

Պարոյր Գաղղիոյ մէջ ալ, ուր կը հրաւիրուի Կոստանդ կայսրէն, կը գտնէ մեծ համակրանք ու պատիւ՝ թէ իր հանճարով, թէ իր ֆիզիկական շնորհքով, թէ իր վարքով եւ թէ իր ապրելակերպով։ Իր սնունդն էին պաղ կերակուր եւ պաղ ջուր։

Կոստանդ կը ղրկէ զինք Հռոմ, որու մասին իր խօսած ներբողեանը՝ կիկերոնեան շունչով խանդավառ՝ իրեն արժեց պղնձաձոյլ անդրի մը՝ վրան գրուած, — «ԹԱԳՈՒՀԻՆ ՀՌՈՎՄ՝ ԽՕՍՔԻ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ» [Regina rerum Roma, Regi Eloquentiae]։ Հռովմայեցւոց խնդրանքին վրայ Պարոյր յետոյ Հռոմ ուղարկեց իր աշակերտներէն Եւսեբիոս Աղեքսանդրացին։

Դառնալով Աթէնք՝ վերագրաւեց ճարտասանութեան աթոռը, արժանանալով նոյն իսկ Յուլիանոսի նման դժուարահաճ կայսեր գնահատութեան, կոչուելով անկէց՝ անձնական նամակի մը մէջ՝ «յորդառատ եւ անսրգել գետ պերճախօսութեան, եւ հզօր դրուցուածքով՝ ամենեւին նման Պերիկլէսի»։

95 տարեկան պատկառելի ծերունի մըն էր Պարոյր երբ կը մեռնի։ «Տեսայ զինքը», կ'ըսէ Եւնաբիոս, «ալեւոր, սպիտակահեր արծաթափայլ, ութսունեւեօթ

տարիքն անցուցած, ինչպէս ինք կ՚ըսէր, բայց յոյժ ժիր էր, որպիսի ալեւոր եւ չեմ տեսած երբեք, եւ զինք անմահ մը համարեցայ»։

Իր նշանաւոր աշակերտներէն յիշենք Ս. Բարսեղ՝ Կեսարիոյ Հայրապետը, եւ Գրիգոր Աստուածաբան։ Վերջինս հետեւեալ ներբողական տողերը նուիրած է անոր.—

« Թող ասկից վերջ ալ Կիկրոպսը չպարծենայ բարձրագլուխ,
վայել բան չէ արեւին հետ համեմատել ջահն աղօտլոյս,
Մահկանացուին՝ Պրոյերի հետ պայքար մղել հեստորական,
Այն՝ որ նուանեց ամբողջ երկիրն իր ճառերովը ճարտասան։
Իր շանթ-երէն յանկարծական սասանեցաւ Ատտիկաստան.
Ամբողջ կոկոզ կաճառները կոկովարան սոփեստներուն
Տեղի տուին Պրոյերեսի. ինքը՝ բախտն ալ տեղի տալ տուաւ։
Անշըքացաւ Աթէնքի փառքը պայծառ՝ դարըն օրհասէն.
Այսուհետեւ, ո՜վ մանուկներ համբակ, փախէ՛ք դուք Կիկրոպսէն»։

Տես Հ. Գ. Զարբհ. «Պատմ. Հայ Դպրութեան», էջ 256–265։

2.— ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻ։ — «Փաւստոս (Faustus), որ գրեթէ վաթսուն տարուան ժամանակամիջոցի 330–390 Հայոց Պատմութիւնը գրած է, ծագումով յոյն մըն է։ Կանուխէն սակայն, ապրելով Հայոց մէջ, հայացած է գրեթէ. ու Մեծին Ներսէսի կաթողիկոսարանին մէջ ծառայող եպիսկոպոսներէն մէկն ալ ինքն եղած է իբրեւ թեղակալ (գործակատար)։

Այն կարծիքը թէ Փաւստոս հայերէն գրած ըլլայ իր գործը՝ բնաւ հաւանականութիւն չունի, ոչ միայն որովհետեւ ղըր գլուխէն առաջ մեռած էր ան, այլ եւ հնար չէր որ օտարազգի մը այնքան ճոխ ու յորդ հայեցի լեզուի մը տիրացած ըլլար իր ժամանակին։ Ցայտնի է ուրեմն որ յունարէն լեզուով գրեց Փաւստոս իր Պատմութիւնը, որ յետոյ հայերէնի թարգմանուեցաւ առաջին թարգմանիչներէն մէկուն ձեռքով։

Փաւստոս Բիւզանդացի ալ կոչուած է, երբ թէ Բիւզանդիոնի մէջ ուսում առած ըլլալուն համար. բայց իր գործին պատմականապէս անճիշտ ու զուարճալիօրէն առասպելական մասերը չեն կրնար հաշտուիլ ուսումնական մեծ կեդրոնի մը մէջ կրթուած միտքի մը հետ։

Ոմանք կը կարծեն թէ անոր Բիւզանդացի կոչումը Բիւզանդա (Կիլիկիա) ծնած ըլլալուն պէտք է վերագրել»։

Ն. Արք. ԴՈՒՐԵԱՆ, «Պատմ. Հայ Մատենագրութեան»։

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ։

1.— ԱՆՏԻՈՔ։ — Որոնդէս գետին վրայ, Հալէպի արեւմտակողմը, եւ Միջերկրականէն շուրջ 13 մղոն ներս՝ Սուրիական կամ Սելեւկեան Պետութեան հռչակաւոր մայրաքաղաքը, զոր շինեց Սելեւկոս, 312, Աղեքսանդր Մեծի յաջորդներէն մէկը եւ առաջին թագաւորը համանուն Պետութեան, եւ անուանեց զայն իր որդւոյն անունով Անտիոք Մեծ։ Մեր Տիգրան Մեծ թագաւորի օրով ան դարձաւ հայկական Պետութեան կարեւոր կեդրոններէն մէկը։ Իր վաճառաշահութեան համար հիներէն կոչուած է Թագուհի Արեւելից։ Առաջին անգամ հոս Քրիստոսի հաւատացեալները կրեցին քրիստոնեայ անունը։ Այստեղ կը նստի Ցունաց չորս Պատրիարքներէն մէկը։ Այժմ ան կը պատկանի Սուրիոյ Հանրապետութեան՝ Ֆրանսական թեւարկութեան տակ։

2·— ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ: — *Հին աշխարհ մը Հայաստանի հարաւ-արեւելակողմը: Իր մէջ կը բովանդակէ Մեծ-Հայոց Պարսկահայք եւ Փայտակարան նահանգները, եւ մաս մը Վասպուրականէն: Հաւանաբար ան սկզբնաբար եղած է կեդրոններէն մէկը կրակապաշտութեան, ինչպէս ցոյց կուտայ անունին առաջին բառը՝* Ատր՝ *որ կը նշանակէ* կրակ: *Այս աշխարհն ալ ժամանակ մը գտնուած է հայկական տիրապետութեան տակ: Այժմ ան մէկն է Պարսկաստանի գաւառներէն, իբրեւ գլխաւոր քաղաք ունենալով Դաւրէժը՝ որ առաջնորդանիստ քաղաքն է Հայոց:*

Սոյն Ատրպատականի մէկ մասը՝ Փայտակարան — Ուտիի, Աղուանից աշխարհի եւ Սիւնեաց նահանգի մէկ մասին հետ — կը կազմէ Խորհրդային Միութեան անդամներէն Ադրբէջանի Հանրապետութիւնը:

3·— ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ: — *Արագած լերան ստորոտը տարածուած գեղեցկագոյն գաւառներէն մէկը Այրարատ նահանգին: Այս գաւառին պատմական գլխաւոր վայրերէն են՝ Բիւրական, Փարպի՝ Ղ· Փարպեցիի ծննդավայրը, Օշական՝ Ս· Մեսրոպի գերեզմանատեղին, Աշտարակ՝ ծննդավայր Ներսէս Ե· Կաթողիկոսի, Վաղարշապատ՝ Արշակունեաց մայրաքաղաքը, Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռանիստ Մայր Եկեղեցին: Կան նաեւ այլ բազմաթիւ վանքեր:*

4·— ԲԱՍԵՆ, *կամ* ԲԱՍԵԱՆՔ: — *Այրարատի ամէնէն ընդարձակ գաւառը՝ բաժնուած երկու մասերու·* Վերին եւ Ստորին Բասեն: *Վերին Բասենը հիանալի տեսարանով դաշտահովիտ մըն է, հիւսիսային մասին մէջ ունենալով անտառներ: Ստորին Բասենը կը բաղկանայ լեռնահովիտներէ, ձորերէ, բլրակներէ, դաշտերէ, եւ հիւսիսակողմը՝ անտառներէ՝ որոնց մէջ կը տեսնուին բարձրաբերձ մայրիներ: Բասեն շտեմարանն է Կարնոյ գաւառին: Յոյները զայն կը կոչէին Փասիանի: Իր անունը կը պարտի հին* Բասեանի *տոհմին:**

5·— ԳԱՆՁԱԿ: — *Ուտի նահանգին մէջ քաղաք Աղուանից աշխարհի, թէեւ մերթ ընդ մերթ մտած նաեւ Հայաստանի սահմաններուն մէջ: Բազմիցս կործանած ու վերաշինուած է: Հարուստ է հանքերով· իր հովիտները ծածկուած են պտղատուներով եւ այգիներով: — Հոս ծնած են համբաւաւոր* «Դատաստանագիրք»*ի հեղինակ՝ Մխիթար Գօշ՝ ԺԲ· դարուն, եւ Կիրակոս Գանձակեցի՝ պատմիչ ԺԳ· դարու:*

6·— Խ Ա Խ : — *Գիւղ՝ Երզնկայի գաւառին մէջ՝ անոր արեւմտեան հիւսիսակողմը, Սեպուհ լերան ստորոտը, Գայլ գետի եզերքը, Թիլ աւանի մօտ: Փ· Բիւզանդ զայն կը կոչէ* աւան, *ուր կը գտնուէր Պապի ապարանքը:*

7·— ԽԱՂՏԻՔ: — *Հարաւէն՝ Դերջանի լեռներուն եւ Արիւծ գաւառի,*

---

* *Քսենոփոն կը յիշէ* Փասիս *գետ եւ* Փասիանցիք: *«Հասկանալի է որ այստեղ «Փասիան» անունը հայ գրականութեան Բասենն է, Փասիսը՝ Արաքսը Բասենում եւ ինչպէս հիմա Թուրքերն են անուանում՝ Փասէն–սու, Փասիանցիներն էլ Բասենի ժողովուրդը: Արդեօք կարելի չէ՞ ենթադրել, թէ այս Փասիանցիները նոյն Մոսոք = Մոսխոքներն են, որոնք դրացիներ էին Տայքին կամ Տայեցիներին ու Խալյուր = Խալդերին, որոնք Քսենոփոնից* (401) *մինչեւ Արտաքսիաս եւ Զառիադրէս (շուրջ* 200 *տարի) ու մինչեւ Ստրաբոնի ժամանակ քշուելով ու քաշուելով հասել էին Կողքիս, ուր եւ հաստատուելով՝ տեղի մեծ գետն էլ իրենց ընտանի անունով կոչեցին Փասիս»:*

Պրոֆ· Ա· Խաչատրեան· «Հայաստանի Սեպագրական Շրջանի Բնական Պատմութիւն», Երեւան, 1933, էջ 241:

քայրը, օրինակ եւ թելադրիչ հանդիսացաւ Ղազարի՝ ընդունելու կրօնաւորի սքեմը: Փարպեցի ուշիմ ու խոստմնալից պատանի մըն էր՝ երբ դուրս ելաւ Զուիկի տուն–կրթարանէն, աշակերտեցաւ Սահակ–Մեսրոպեան Դպրոցին, եւ կատարելագործելու համար իր ուսումը՝ Աղանի իսկ թելադրութեամբ անցաւ Բիւզանդիոն: Հոն հմտացաւ յունարէն լեզուին ու եկեղեցական գրականութեան: Մտաւոր ընդունակութիւն ցոյց տուաւ հետազօտական աշխատանքին մէջ, եւ կարճ ժամանակէն տիրացաւ ճարտար լեզուի եւ գրչի: Որչափ ալ արիւնով տոհմիկ՝ Ղազարի մէջ խօսեցաւ առաւելապէս ժողովուրդին ձայնը: Իր ոճն անգամ, որ ցոյցն է հոգիին, ազնուական ու ժողովրդական է նոյն ատեն: Ռամկօրէն բառեր ու ասութիւններ ընդելուզուած են՝ հաճելի շնորհալիութեամբ մը՝ իր ոստանիկ լեզուի դասական գեղեցկութեան հետ՝ գերծ պահելով զայն գռեհկութենէ:

Բիւզանդիոնէ վերադարձին՝ ժամանակ մը մնաց Կամսարականներու մօտ: Մտերմական սերտ սիրով կապուեցաւ Ներսեհ եւ Հրահատ եղբայրներու հետ՝ որոնք մինչեւ վերջ իր ամենաջերմ պաշտպաններն եղան:

Ղազար խաղակիցն եւ ուսումնակիցն է եղած նաեւ Վահան Մամիկոնեանի՝ որմէ քանի մը տարիներով միայն մեծ էր:

Քաղաքական շփոթութեանց մէջ Ղազար վերադարձաւ Հայաստան: Իր երեւումը ամենուն կողմէ ողջունուեցաւ գոհունակութեամբ: Տգէտ վանականներու խումբ մը առաջին օրէն ծրագրեց անօրինակ խաչակրութիւն մը հմուտ ու զարգացած եկեղեցականին դէմ: Ղազար ցաւով կռահեց զայդ: Խոհեմութիւն սեպեց պահ մը հեռու ապրիլ նախանձորդներու աչքէն: Քաշուեցաւ Սիւնիք: Երկու տարիներ անցուց հոն, 484 — 486, ձմեռները քարայրներու մէջ՝ Մովսէս անունով մեծահռչակ կրօնաւորին մօտ, եւ ամառները հովիւները՝ Սիւնեաց Մուշէ եպիսկոպոսին հետ:

Վահան՝ նշանակուելով մարզպան՝ իր մտադրութիւնը գլխաւորապէս կեդրոնացուց Էջմիածնի Կաթողիկէի հիմնական նորոգման եւ կազմակերպման գործին վրայ: Կանխապէս պատրաստուած ծրագրի մը համաձայն ուզեց անմիջապէս ձեռնարկել աշխատութեանց: Գործը յաջողապէս գլուխ հանելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ ձեռընհաս ու հաւատարիմ գործավար մը: Վահան յիշեց իր մանկութեան խաղակիցը: Լուր ղրկեց անոր Սիւնիք, եւ հրաւիրեց Վաղարշապատ: Հոն տեղի ունեցաւ խորհրդակցութիւն մը: Ներկայ եղան՝ մարզպանէն զատ՝ իր եղբայրը Վարդ, Յովհաննէս եպիսկոպոս՝ Գիւտ կաթո–

Ղազար Վերակացու
Էջմիածնի Կաթողիկէին:

գիկոսի ազգական, Հայգիկ, եւ ուրիշներ։ Խորհրդակցութեան մասնակցեցաւ նաեւ Ղազար։ Երբ այս շինարարական եւ բարեկարգական ձեռնարկներու համար ընդհանուր վերակացուի մը պէտքը շեշտուեցաւ՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս առաջարկեց կարգ մը մարդիկ՝ անոնց կողմէ կաշառք ալ խոստանալով։ Վահան վատ վաճառական մը չէր՝ քրտնաջան աշխատանք պահանջող բազմածախս գործ մը, հոգեւոր ու յաւիտենական գանձ մը փոխանակելու անպէտ ու անցաւոր դրամի մը հետ։ Ուստի զայրոյթով պատասխանեց եպիսկոպոսին.— «Քեզ նման մարդ մը ոչ իսկ պիտի ուզէր լսել այդպիսի խօսքեր, թող թէ ինձ հաղորդել»։

Վահան իր կանխագոյն մտադրութեան համաձայն այդ պատասխանատու եւ բազմապահանջ գործը յանձնեց Ղազարի։ Ղազար, որուն սրտին մօտ էր եւ մտաւոր պատրաստութեան համապատասխան այս ձեռնարկը, սիրով եւ ուրախութեամբ յանձն առաւ։ Կարճ ժամանակի մէջ ան գլուխ հանեց նորոգութիւններն ու շինութիւնները՝ խղճամիտ ու կանոնաւոր հաշուապահութեամբ մը։ Այդ գործին յատկացուց նոյն իսկ իր անունին ուղարկուած բոլոր նուիրատուութիւնները, եւ իր ռոճիկին խնայուած մասը։ Նիւթական շինութեանց հետ նա ձեռնարկեց նաեւ մտաւոր աշխատանքներու։ Վանքն ունեցաւ իր վարժարանը. բայց նաեւ դասախօսական բեմ մը աբեղաներու համար։ Տեսակ մը Դպրեվանք—Համալսարան։ Վանքին ու վերատեսչին համբաւը տարածուեցաւ ամէն կողմ։ Կարծես երկու հարիւր տարուան կեանք մը բոլորած ըլլար. այնքան արագ եղաւ վանքին յառաջդիմութիւնը։ Շատեր կուգային հեռուներէն տեսնելու պայծառակերպուած Կաթողիկէն, եւ լսելու Ղազարի հռետորական ատենաբանութիւններն ու հիւթեղ դասախօսութիւնները։ Վահան ինք՝ երեք եղբայրներով եւ եղբօրորդիներով, երկու Կամսարական եղբայրները, Համազասպ Մամիկոնեան եւ Գագիկ Աբեղեան նիւթական եւ բարոյական ամէն կերպ օժանդակութիւններով քաջալերեցին մեղուաջան վարդապետը իր բոլոր աշխատութիւններուն մէջ։

Ամբաստանութիւններ.
Ղազար արդարացած։

Ղազարի այս յաջողութիւնները, եւ անոնց շնորհիւ իր ստացած յարաճուն համբաւն ու վարկը՝ հաշտ աչքով ու հանդիստ սրտով չէին կրնար դիտել փոքրոգի մրցորդներ եւ խաւարամիտ աբեղաներ։ Նախանձի ցեցը սկսեր էր արդէն կրծել անոնց ոսկորները։ Նախանձը վերածուեր էր ատելութեան, եւ ատելութիւնը՝ թշնամութեան։ «Բոցավառ կրակի կայծերու պէս» ան դժոխք մըն էր բացեր անոնց ներսը։ Անոր «քաղցրահամեղ» խօսքերը տակաւ սկսեր էին անհամ թուիլ անոնց

Ցայտնեցիր Դուն շատ կանուխէն սուրբ Ներսէսին.
Աղօթքներովը Դուն անոր՝ ողորմէ մեզ, ո՛վ Աստուած:

Դուն որ արեամբըդ պատուական այս աշխարհը ազատեցիր անէծքներէն՝
Փրկէ զմեզ մեր նեղիչներէն, եւ ազատէ անզգամներէն
Միջնորդութեամբը բարեխօս սուրբ Ներսէսին.
Աղօթքներովը Դուն անոր՝ ողորմէ մեզ, ո՛վ Աստուած:

4.— « ՏԷՐ ՑԵՐԿՆԻՑ »

Այսօր զուարթացած երկնայինները կ'տօնեն մարդոց հետ,
Ու կը պարակցին անոնք մեզ հետ մեր փրկութեան համար,
Վասնզի մեզի յայտնուեցաւ լոյսի գանձը հոգեւոր,
Իբրեւ ճառագայթը արեւելեան այն արեգակին, այն է՝ սուրբ Ներսէս.
Բարեխօսութեամբը Դուն անոր արդ,
Ո՛վ Տէր, պարգեւէ խաղաղութիւն Հայաստանեայց աշխարհին:

Այսօր վերըստին ահա գաւազանը նորոգուեցաւ քահանայական,
Ու գեղեցիկ պայծառութեամբ ծաղկեցաւ,
Զի շընորհուեցաւ մեզ հովիւը քաջ բանաւոր հօտին,
Լուսաւորչի արմատէն բուսած բողբոջ՝ սուրբ Ներսէս.
Բարեխօսութեամբը Դուն անոր արդ,
Ո՛վ Տէր, հաստատէ իշխանութիւնը հայրապետական աթոռին յաւէտ:

Այսօր մեծապէս փառքով կը ցնծայ գաւազանն ահա թագաւորական՝
Տեսնելով կրկին հաշտարար սէրը սուրբ հայրապետին.
Զի օրինադրողն թագաւորներուն հասաւ օգնութեան,
Ինք՝ զինուորական դասուն մարտակից նոյնպէս՝ սուրբ Ներսէս.
Բարեխօսութեամբը Դուն անոր արդ,
Ո՛վ Տէր, բարձրացուր իշխանութիւնը թագաւորական աթոռին յաւէտ:

Բ.— ՔՆՐԹՈՒԱԾ:

ՆԵՐՍԷՍԻՆ ՏՈՒՆԸ

Հասարակաց պետութիւն մըն էր ՏՈՒՆՆ իր հիւրընկալ,
Եւ իր Օրէնքը սիրոյ՝ իր սեղանն էր հացառատ,
Որուն վըրայ օրհնութիւնը կը ծորէր անարատ
Իր շըթներէն՝ ուր գութէն կ'առնէր իր շունչն անէծքն ալ:

Կոյրն իր աչքի լոյսն ունէր անոր ճրագէն ձեղունի,
Բորբ բոցն որուն կ'արծարծուէր անոր սրտէն ոսկեղէն,
Իսկ սիրտի շողն՝ երկինքի աստուածավառ աստղերէն,
Եւ թշուառին արցունքէն՝ որ սուրբ կրակի կիծն ունի:

Այդ սիրտն իր հաց կը զանգէր արցունքներով թշուառին,
Եւ իր գինին կը խառնէր կաթիլներովը կարմիր՝
Ջոհի բաժկին մէջ թաթղուած իր մատներով միւռոնկիր:

Աչքն ու Աջը բարութեան ջահի բոցով կը վառին.
Իր ՏՈՒՆՆ երկինքն է, որուն խորանին տակ աշխարհն հէգ
Կ'ըլլայ դրախտն՝ ուր կը փշրուին սրտերը քար, գլուխներ սէգ.....:

Գ. Ե. Տ.

Է.

ՁՈՒԻԹ ԵՐԷՑ ԵՒ ՀԱՄԱԶԱՍՊՈՒՀԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

1

ՁՈՒԻԹ ԵՐԷՑ

« ԱՆԶՆԴԻՐ ՀՈՎԻՒ »

Զիս նեղողները, ո՛վ Տէր, որքան շատ եղան,
Եւ բազմութիւնը յարձակեցան իմ վրան:
Շատ ու շատեր ինծի համար ըսին թէ
փրկութիւն բնաւ չըկայ առոր Աստուծմէ:
Եւ, սակայն, Տէ՛ր, իմ ապաւէնըս ես Դուն,
Դուն ես իմ փառքս, բարձրացընողն իմ գլխուն:
Ես իմ ձայնովըս իմ Տիրոջ կանչեցի,
Եւ Անիկա իր սուրբ լեռնէն լսեց ինծի:
Ես պառկեցայ, խորունկ քունի մէջ մըտայ,
Եւ արթնցայ, զի Տէրն պաշտպան զիս գտայ:
Պիտի չվախնամ անոնց զօրքէն բիւրաւոր՝
Որ պաշարած պատած են իմ շուրջբոլոր:
Փրկութիւնը Տիրոջմէդ է որ կուգայ,
Քու օրհնութիւնդ ժողովուրդիդ վըրայ կայ:

ՍԱՂՄՈՍ, Գ, 1-Թ:

Զիրաւի հայկական յաղթանակը վճռական ջախջախումը չէր պարսկական ուժին: Ցաւօք, յամառ պատերազմասէր, զէնք վար չէր առներ այդպիսի պարտութիւններով: Մեհրուժան եւ Վահան, ընտանի դաւաճաններ, լուցկիները կը հանդիսանային նոր բռնկումներու: Անոնք չար ոգիներն էին մեր երկրին եւ պատուհասներն Արեւոյ արքային ձեռքին մէջ: Բուռն է սպառնալութիւնը · ամէն կողմ քարուքանդ:

Արտաշատի 'գերիներու կարաւանը:

Արտաշատ մէկն եղաւ այն եօթը քաղաքներէն՝ որոնք ենթարկուեցան խուժդուժ յարձակողականի: Պարսիկները կործանեցան հիմնայատակ, փայտակերտ շինուածքներն եղան հրոյ ճարակ, քա—

բաշխնները քանդուեցան, եւ մԹերուած դանձերը կողոպտուեցան: Գրեթէ ամբողջ բնակչութիւնը դերի տարուեցաւ: 9,000 տուն հրեաներ եւ 40,000 երդ հայեր՝ ըստ Փ. Բիւզանդացիի՝ կը կազմէին արտաքնմլիկ կարաւանը գերիներուն: Այս հրեաները Մեծն Տիգրանի կողմէ բերուած էին Պաղեստինէն իբրեւ գերի եւ հաստատուած Արտաշատի մէջ: Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներու քարոզութեամբ անոնցմէ շատեր ընդունած էին քրիստոնէութիւնը: Քրիստոնէացած եւ Հայ Եկեղեցւոյ պատկանող հրեաներէն մէկն էր նաեւ ԶՈՒԻԹ՝ Արտաշատի երէցը:

Զուիթ սնած եւ ուսած էր Մեծն Ներսէսի ձեռքին տակ: Անկից ընդունած էր նաեւ իր քահանայական ձեռնադրութիւնը: Ասիկա լաւագոյն վկայութիւնն է արդէն անոր արժանիքին: Արդարեւ մեծ է եղած Հայոց Հօր ազդեցութիւնը այս անձնդիր հովիւին վրայ: Զուիթ կը կրէր հոգին իր հոգեւոր Հօր:

Զուիթի պատրաստութիւնը· Նկարագիրն ու վարքագիծը:

Անոր նման գիտէր իր անձին արժէքը փնտռել բոլորամատոյց նուիրումի բարձր գաղափարականին մէջ, որուն իրագործումն եղաւ նաեւ իր կեանքը: Ան կատարելապէս ըմբռնած էր անձին գիտը անոր կորուստին մէջ տեսնելու աւետարանական սկզբունքի խորագոյն իմաստը: Զոհաբերել իր կեանքը, երբ այդ կը դառնայ հրամայական, ապահովելու համար քրիստոնէական կենցաղի ներթափանցումը իրեն խնամքին յանձնուած եւ առաջնորդուելու կարօտ ժողովուրդի մը հոգիէն ներս, նոյնացնել իր կեանքը այդ ժողովուրդի կեանքին հետ, մասնակից ըլլալով անոր ուրախութիւններուն, բայց առաւելագոյն չափով անոր տրտմութիւններուն, չարչարանքներուն, եւ նոյն իսկ ի հարկին փոխանակել իր անձը ուրիշներու անձին հետ՝ ազատելու կամ փրկանաւորելու համար զանոնք,— ահա այն հիանալի վարքագիծը՝ որ այս երէցինն եղաւ: Իր ներքինին՝ հոգւոյն նման գրաւիչ շնորհ մ'ունէր նաեւ իր արտաքինը՝ ֆիզիկական կառոյցքը: Թէեւ սպիտակ մազերու հակադրութիւնը իր սեւ մօրուքին հետ՝ անահաւատ Շապուհի խորհիլ տուաւ Թէ կախարդ ոգի մը կը բնակէր անոր մէջ:

Արտաշատի գերիները որոշ վայրի մը մէջ հաւաքելէ յետոյ՝ զանոնք անցուցեր էին մօտակայ Տաբերական կամուրջէն: Զինուորական դօտիով մը շրջապատած՝ կը կատարէին մարդահամար: Աղէ-

խարկ էր տեսարանը: Իրենց հողէն արմատահան եղած ճղակոտոր ծառերու նման այնտեղ էին դիզուած բոլոր գերիները: Լաց, կոծ եւ մանկական ողորմուկ ճիչեր ամէն կողմ: Գառնուկներ անատամ՝ ժանիքաւոր գայլերէ շրջապատուած: Սարսափն ու յուսահատութիւնը իրենց դալուկն էին կաթեցուցեր ամենուն դէմքին վրայ: Կորսուած հայրենիք մը, անստոյգ ապագայ մը, մարդկային գայլերու կողմէ նախատալից ու սպառնական ոռնումներ,— այս բոլորը սահմռկեցուցեր էին Թշուառներու այդ շուարուն գանգուածը: Անոնց մէջ կը տեսնուէր մէկը՝ իր խորհրդաւոր երեւոյթով: Վիշտը անոր դէմքին վրայ ալ էր իր ծանր ստուերն իջեցուցեր: Բայց այդ ստուերին ընդմէջէն արիական հոգիի մը լուսեղէն կիսաժպիտը կը ցոլար: Այդ ցոլքը ան կը պտըտցնէր ամէն կողմ՝ ուր աչք մը կուլար եւ սիրտ մը կը հեծէր: Քաջալերութեան, մխիթարութեան խաղաղարար խօսքն իր շրթներուն, աներկիւղ ու բարձրագլուխ, ան ամենուն մօտ ու բոլորին սրտին մէջ էր: Անընկճելի կամքով ու հաւատքով՝ մարդկային այդ գազանական խժդժութեանց հանդէպ՝ յոյսի եւ ոգեւորութեան անսպառ աղբիւր մը կը դառնար նա այդ յուսակորոյս ու մոլորուն բազմութեան: Ձիկ եւ Կարէն, պարսիկ զօրավարները, զայրոյթով կը դիտեն այդ տարօրինակ դէմքը: Անոր ներկայութիւնը այդպիսի կարաւանի մը մէջ՝ անոնք կը նկատեն վնասակար: Կը մօտենան անոր: «Դուրս ելիր դուռանց մէջէն», կը խօսին անոր կեղծ քաղցրութեամբ. «Գնա դուն ուր որ կ'ուզես երթալ»: — «Ուր որ կը տանիք խաշնը», կը պատասխանէ նա անոնց լուրջ ու կտրուկ, «հոն տարէք նաեւ հովիւները. զի շիտակ բան չէ որ հովիւը լքէ իր հօտը: Ան պարտաւոր է իր անձը դնել ոչխարին վրայ»: Զօրավարները հեռացան անխօս ու պարտուած: Շարժեցաւ ծովը կարաւանին, եւ անձնուրաց հովիւը խառնուեցաւ իր վայրավատին ու վարատական հօտին:

Ուր որ է հօտը՝
Հոն է հովիւը:

Այս «քաջ» հովիւը՝ Արտաշատցի Ձուիթ երէցն էր:

Տաժանելի ճամբորդութենէ մը վերջ գերիներու կարաւանը՝ կոտորակուած՝ հասաւ Պարսկաստան: Ձուիթ՝ շղթայակապ՝ հանուեցաւ Շապուհի ներկայութեան: Պարսից արքան ուշադրութեամբ նայեցաւ անոր, եւ աչքի խոլոր պըտոյտներով խորագննեց զայն մանրամասնօրէն: Անոր բարձր ու լեցուն հասակը, անոր ոչ այնչափ

Առիւծը գառագեղին մէջ՝
Հինաւուրց աղուէսին դէմ:

յառաջացած տարիքին պատկառանքը, գլխի մազերու սպիտակութեան եւ մօրուքի սեւութեան խորհրդաւոր հակադրութիւնը, անոր անայլայլ ու գրաւիչ դէմքը եւ աներկիւղ կացքը՝ զարմանքն հրաւիրեցին հինաւուրց աղուէսին։ Զարախօսութիւններ լսեր էր կանխաւ անոր մասին երկու հայազգի ուրացողներէն՝ Մեհրուժանէն եւ Վահանէն։ Մնաց պահ մը լուռ ու մտախոհ՝ աչքերը սեւեռած անոր աչքերուն։ Առիւծը ոչինչ կը կորսնցնէ իր պատկառանքէն, թէ խակ դառազեղի մը մէջ վանդակուած ըլլայ ան։ «Գերիներուն հետ եկած է նա», ամբաստաներ էին զայն Շապուհի՝ քսու հաւատուրացները, «որպէսզի խրատէ զանոնք ամուր մնալու իրենց քրիստոնէական հաւատքին մէջ»։ Շապուհ վերջապէս խզեց լռութիւնը, եւ սկսաւ խօսիլ անոր նախատալից ծաղրանքով։ Այսպս դառնալով նախարարներուն՝ «Կը տեսնէ՞ք, ըսաւ անոնց, այդ մարդուն չարութիւնը. վասն զի յայտնի է, եւ իր մազերն ալ ցոյց կուտան, թէ կախարդ մըն է ան։ Ահա իր գլխի մազերն են ճերմակ եւ մօրուքը՝ սեւ»։ Երէցը, առանց իր դէրքը փոխելու, պատասխանեց արքային՝ ինքն ալ քիչ մը երգիծանք խառնելով.— «Յօսէ կամ ըրէ ինչ որ հաճելի է քեզ խօսիլ կամ ընել. միայն մի մոռնար որ բնականօրէն մազերս պիտի ըլլային սպիտակցած, քանի որ անոնք երէց են հասակով՝ դոնէ տասնեւհինգ տարիներով նախապէս ըլլալով քան մօրուքը»։ Արքան դարձեալ լռեց պահ մը. եւ ապա հրամայեց զինուորներուն տանիլ պահել զայն մինչեւ յաջորդ օրը։

Զինք տարհամոզելու եւ մոլորեցնելու բոլոր փորձերն անցան ապարդիւն։ Զուիթի սիրտը բաժնուած չէր ոչ իր պաշտած ճշմարտութեննէն, ոչ ալ իր սիրած ժողովուրդէն։ Ոչ նիւթական խոստումները, ոչ ալ Ֆիզիկական սպառնալիքները կրնային շեղեցնել զինքը այն լուսաւոր շաւիղէն՝ որ կ'առաջնորդէր զինք, եւ իրեն հետ նաեւ իր հօտը, դէպի կրօնի պայծառ տեսիլը։ Իրեն համար այլ եւս կեանքը կը մնար միայն Քրիստոս, այդ տեսիլին կենդանի պատկերն ու աղբիւրը. ուստի եւ մեռնիլը կը նկատէր շահ։ Իր այս կամաւոր մահը կրնար վեր բարձրացնել իր ժողովուրդին հաւատքն ու բարոյական կորովը։ Եւ հոգեկան այս վերելքը մեծագոյն շահն էր արդարեւ որ կրնար աւելցնել արժէքը Քրիստոսով արդիւնաւորուած իր կեանքին։

Զուիթ զուարթ՝
Զոհի սեղանին վրայ։

Արքունի ոստիկաններուն ալ առաջարկը՝ ընդունելու մոգու–

թեան կրօնը եւ ապատելու անխուսափելի մահէն՝ հանդիպեցաւ արի հոլլիւին բացարձակ մերժումին: Ուղեց խնդութեամբ մեռնիլ Աստուծոյ, եւ իր հաւատացած ճշմարտութեան համար: Իր համոզումները անխախտելի էին: Կեղծիքն ու կամաւոր կուրութիւնը անհաշտ էին իր ուղիղ նկարագրին հետ: Գիտէր թէ ինչ բանի եւ ինչու կը հաւատայ: Իր հաւատքը չէր կապուած փոփոխական իրի մը հետ: Քրիստոս, զոր կ՚ապրէր եւ ուսկից կ՚ընդունէր իր ներշնչումները, այն էր երէկ՝ ինչ որ է այսօր, եւ ինչ որ պիտի ըլլար վաղը: Այս էր դաւանանքն իր հաւատքին: Ներսէսի աշակերտ մը ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ:

Զուիթ առաջնորդուեցաւ սպանման վայրը: Խնդրեց ոստիկաններէն թոյլ տալ իրեն աղօթել պահիկ մը: Շնորհուեցաւ իրեն այդ արտօնութիւնը: Ծնրադիր՝ բարի հովիւը կատարեց իր աղօթքը անխռով: Զուարթ էր Զուիթ: Գոհ էր մանաւանդ որ պիտի ըմպէր նահատակութեան բաժակը իր հաւատքին եւ իր ժողովուրդին համար: Իր աղօթքը քրիստոնեաները լսեցին յուզումով ու արցունքով, իսկ պարսիկ վերակացուներն ու ամբոխը՝ ցասումով: Մօտեցաւ կատղի դահիճը: Սուրբը արիութեամբ երկարեց իր վիզը անոր առջեւ՝ որ իր սուրով վերջ տուաւ անոր առաքինի եւ ժողովրդանուէր կեանքին:

— 2 —

ՀԱՄԱԶԱՍՊՈՒՀԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

«ՀԱՒԱՏՔԻ ԵՒ ՊԱՏՈՒԻ ԴԻՒՑԱԶՆՈՒՀԻ»

Տէրն է իմ լոյսս ու պաշտպանս, ո՞ւսկից պիտի վախնամ ես,
Եւ Տէրն է բերդն իմ կեանքիս, ո՞ւսկից պիտի դողամ ես:
Երբ ուտելու համար մարմինս չարերն ինծի մօտեցան՝
Թշնամիներս ու նեղիչներըս սահեցան ու ինկան:
Թէ բանակ մը դրկըւի վրաս՝ պիտի մնայ սիրտս աներկիւղ.
Ճակատամարտ թէ յարդարուի՝ պիտի ըլլամ միշտ վստահ:
Տիրոջմէ մէկ բան խնդրեցի, մէկ բան միայն կ՚աղաչեմ՝
Որ իմ կեանքիս ողջ օրերուն Տիրոջ տան մէջ բնակիմ,
Եւ որ տեսնեմ վայելչութիւնը Տիրոջ,
Ու տաճարին մէջ անոր՝ զինքը փնտռեմ:

Զի չար օրն՝ իր վրանին տակ զիս կը ծածկէ,
Իր խորանին մէջ կ'ըլլայ ինձ հովանի.
Իր ժայռին վրայ կ'հաստատէ զիս ապահով:
Եւ հիմակ իմ գլուխըս պիտի բարձրանայ
Ոսոխներուս վըրայ՝ որ շուրջս կը պատեն:
Ուրախութեան զոհեր պիտի մատուցանեմ ես Տիրոջ
խորանին մէջ, պիտի օրհնեմ, սաղմոս երգեմ ես Անոր:
Ով Տէր, լըսէ Դուն իմ ձայնիս՝ երբ ես ըզքեզ կը կանչեմ.
Ողորմէ ինձ, պատասխանէ, զի սիրտս այսպէս խօսեցաւ.—
«Քու երեսդ ես պիտի փնտռեմ»: Երեսդ, այո, փնտըռեմ:
Մի դու երեսդ ինձմէ երբեք դարձըներ,
Ու բարկութեամբ մի խոտորիր ծառայէդ:
Տէր, օգնական եղիր, եւ մի լըքեր զիս,
Մի մոռնար զիս, ով իմ Աստուածըս փրկիչ:
Թէ հայրս ու մայրս զիս թողուն՝ զիս պիտի Տէրն ընդունի:
Տէր, Քու ճամբուդ ըրէ Դու զիս խնամուտ,
Եւ առաջնորդ եղիր ինծի ուղիղ շաւղի մը մէջէն:
Ոսոխներուս ձեռքը դու զիս մի մատներ,
Մի թոյլ տար որ անօրէն արգելք ըլլան ինձ.
Զի ինծի դէմ սուտ վկաներ յարուցին,
Ու փըչեցին նախատինք:
Հաւատացի թէ կը տեսնեմ ես բարութիւնը Տիրոջ
Երկիրին մէջ կենդանեաց.
Սպասէ Տիրոջ, քաջալերուէ, թող քու սիրտդ ալ զօրանայ,
Եւ ըսպասէ դու Տիրոջ:

ՍԱՂՄՈՍ, ԻԶ:

Հաւատուրաց Վահանի եւ Մեհրուժանի պատճառած չարիքները Հայաստանի սահմաններէն ներս՝ չափ ու սահման չունեցան: Կրօնական եւ ազգային ոգիին հետ՝ անոնց մէջ բացարձակապէս մեռած էր նաեւ մարդկայինն որ եւ է զգացում: Գազանը միայն կը խօսէր ու կը գործէր անոնց վատասերած նկարագրին մէջ: Սանձարձակ անգթութիւնն էր անոնց արիւնոտ զէնքը, եւ ամէն սրբութիւն ոտնակոխող սին փառասիրութիւնը՝ անոնց միակ նպատակը՝ զոր կը հետապնդէին անխրատ մոլեգնութեամբ: Անոնցմէ յարմար գործիքներ չէր կրնար գտնել Շապուհ՝ յաջողութիւն տալու համար իր բարբարոսական ծրագիրներուն:

Համազասպունի բերդին մէջ:

Պարսկական աւերիչ ապստամբութիւնները ուրիշ խուժդուժ պատկեր մըն ալ ցուցադրեցին Հայաստանի բլրերէն ներս: Եւ այս՝ շնորհիւ երկու ազգային դաւաճաններուն՝ որոնց ապականած երեւակայութիւնը ոճիր միայն կրնար որոճալ: Բաւական չէր որ անոնք կը նեղէին ու կը բռնադատէին այր մարդիկ՝ ուրանալու իրենց հաւատքը եւ ընդունելու մազդէզանց

կրօնը, այլ նաեւ կը հրամայէին բերդապահներուն անողորմաբար տանջել, եւ ի հարկին չարաչար մահով սպաննել կիներն այն նախարարներուն՝ որոնք փախուստ տուած էին բերդերէն եւ ծածկուած դանդաղան թաքստոցներու մէջ: Հրամանը կը գործադրուէր կէտ առ կէտ: Բայց հայ կիները, հիանալի հաստատակամութեամբ եւ դիւցազնավայել պատուախնդրութեամբ, կը նախընտրէին մահը՝ քան ցեխերու մէջ նետել իրենց սրտին անփոխարինելի սրբութիւնները:

Այս արիասիրտ հայուհիներէն մէկն ու դերազանցն էր ՀԱՄԱԶԱՍՊՈՒՀԻ՝ քոյր Վարդան Մամիկոնեանի, եւ հօրեղբօրաղջիկ ուրացող Վահանի: Համազասպուհի, հաւանաբար մէկը նաեւ Ներսեհան վարժարաններու աշակերտուհիներէն, ամուսնացած էր Ռըշտունեաց դաւառի իշխան՝ Գարեգինի հետ: Գարեգին ինքն ալ էր մէկը փախստական նախարարներէն: Իսկ Համազասպուհի ապաստանած էր Տոսպ դաւառի Վանայ միջնաբերդին մէջ:

Վահան չմղճահարեցաւ, Մեհրուժանի հետ համախորհուրդ, ուղղի դաժան հրաման մը տալու այս միջնաբերդի բերդակալին՝ Ռշտունեաց տիկնոջ իր ադդականուհիին նկատմամբ: Եթէ Համազասպուհի չուզէր համակերպիլ հաւատափոխ ըլլալու՝ պիտի սպաննուէր անպայման՝ բերդի բարձր աշտարակէն կախուելով:

Խստում, ողոքանք, սպառնալիք արհամարհանքով ու պաղարիւնով միայն լուեցան հողւով ազնուական այս տիկնոջ կողմէ:

Գեղեցիկ արեւածադի մըն էր: Վանայ միջնաբերդին շուրջ հետաքրքիրներու բազմութիւն մըն էր հաւաքուած: Վայրագ նայուածքներ ոմանց կողմէ, արտասուալից աչքեր ուրիշներու կողմէ՝ յառած էին բերդի բարձր եւ ծովահայեաց աշտարակին:

Աշտարակի նահատակուհին:

հայեաց աշտարակներէն մէկուն վըրայ կանգնած աշտարակին: Կնոջական մարմին մը կար հոն՝ ոտներէն կապուած եւ գլխիվայր կախուած: Մերկ ի մօրէ՝ անոր ձիւնաձեւման սպիտակութիւնը կը պաղպաջէր արշալոյսի եւ ապա արեւի ոսկեմաղ ցոլքերուն տակ: Օրհասական հուսկ ղալարումներով ան կը ճօճէր այդ անարդ կախաղանին վրայ: Հայ կնոջ պատիւն էր որ կը դառնար ծաղր ու ծանակի առարկայ օտարին՝ հայանուն ձեռքերու միջոցով: Օտարարիւն ամբոխը կը ցուարճանար. խակ դտարիւն հայու, ու նաեւ մարդկայնական, զգացումներով տողորուած սիրտը կը մորմոքէր:...

Ալ անշարժացած էր սրբուհիին մարմինը: Ճմլուած ու քարա-

Ա· 23

ցած սրտերը ա՛լ բաժնուած էին եղերական տեսարանէն՝ առաջինները Թախիծ ու սուգ, եւ վերջինները նեխած խղճի ցնծում ու խընծուղ տանելով իրենց հետ։

Մէկը կար որ չշարժեցաւ իր տեղէն։ Վիշտէն արձանացած կին մը, նոր Նիոբէ մը, այն քարաժայռին վրայ իսկ՝ որուն վերեւ աշտարակը կար՝ իր բոսոր կախաղանով։ Հագած սեւ պարեգօտ մը, մէջքը պնդած դօտիով մը, անոր Թափանցիկ

Հայ Ռեսփայ մը։

ստուերը երկար օրեր չհեռացաւ իրեն համար նուիրական դարձած այդ քարէն, եւ ոչ ալ իր յաւէտ լացամած աչքերը՝ աշտարակէն։ Իր ողբի հծծիւնները խառնուեցան ծովի ալաչներուն, եւ սրտի կսկծոտ մորմոքները՝ անոր ալիքներու կոծերուն հետ։ Անգղներն ու արծիւներն ալ չկրցան մօտենալ աշտարակի զոհին, որուն մշտարթուն պահապան հրեշտակն էր մնացեր այս հատկսկիծ անծանօթը։

Անցան այսպէս շաբաթներ։ Կախուած մարմինը սկսաւ ժողխիլ ու քայքայուիլ։ Թակտուած ոսկորները վար կը Թափէին հետզհետէ։ Կինը իր բաց գոգնոցին մէջ կ՚ընդունէր զանոնք՝ բարեպաշտիկ գուրգուրանքով ու սիրաջերմ համբոյրներով։ Սրբազան մասունքներու պէս էին անոնք իրեն համար։ Ստուգիւ Թանկագին նշխարներն էին անոնք Նահատակուած Հաւատքի մը, զոհաբերուԹեամբ դիւցազնացած Պատիւի մը, չվաճառուած ազգային Արժանապատուութեան մը, չպարտուած հայ–կնոջական մաքուր ԳաղափարապաշտուԹեան մը՝ որոնց խորհրդաւոր տեսիլը դարձած էր աշտարակին գագաԹն ի տես դրուած ու յարագուած այդ անմեղ մարմինը։

Ոսկորներն ամբողջ ամփոփուեցան այդ անծանօԹ կնոջ՝ հայ Ռեսփայի՝ ծոցին, եւ ապա անյայտ գերեզմանի մը մէջ։ Նահատակուած մարմինը անյայտացաւ աշտարակի բարձունքէն, բայց Նահատակուհիին տեսիլը՝ իր գաղափարական գեղեցկուԹեամբը Թողիչ՝ մնաց անջինջ Հայաստանեայց մարտիրոսագրուԹեան կարմիր էջերուն, եւ մեր ցեղին յաւէտ նահատակուած սրտին մէջ։

Նահատակուհին՝ Ռշտունեաց տիկին ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍՊՈՒՀԻՆ էր. եւ անոր մասունքները գուրգուրանքով ընդգրկող կինը՝ անոր ԱՆԱՆՈՒՆ ԴԱՑԵԱԿԸ։…

Դահիճներէն մէկն ու գլխաւորն էր Վահան։

Սամուէլ՝ որդին էր Վահանի։ Սա ականատես էր եղած իր ազ–

դաւանութեան ողբերգական մահուան: Ան չկրցաւ տանիլ ոչ այն նախատինքը՝ զոր իր հայրը, այնքան անարգօրէն ու վայրագօրէն, հասուցած էր իր մեծհօրեղբօրաղջկան, ոչ ալ այն բռնութիւնը՝ որով ամբարիշտ ծնողքը կը փորձէին իրենց զաւակն ալ կրթել մազդեզական կրօնի ուսումով: Նախանձախնդիր պատանին գտաւ պատեհ առիթը՝ լուծելու իր վրէժը: Դաշունահար սատակեց նա իր հայրը Վահան, եւ իր մայրը Որմիզդուխտ՝ որ, ինչպէս տեսանք, քոյրն էր Շապուհ արքային: Սամուէլ, այսպէս, տալով վարձքը դահճին՝ փախաւ Յունաց կողմերը:

Դահիճին վարձքը:

*

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ:

ԱՆԶԱՒԱԿ ԱՌԱՔԻՆԻՆ ԵՒ ԲԱԶՄԱԾՆՈՒՆԴ ԱՄԲԱՐԻՇՏԸ

Նախընտրելի է անզաւակութիւնը՝ առաքինութեամբ մէկտեղ. անմահութիւնն է անոր յիշատակը, վասնզի կը ճանչցուի թէ՛ Աստուծմէ եւ թէ՛ մարդոցմէ: Երբ կենդանի է՝ մարդիկ անոր նմանիլ կ'ուզեն. եւ երբ կը մեկնի՝ անոր կը փափաքին: Յաւիտենական փառքով մը կը նեմի ան՝ շահած ըլլալով անթառամ մրցանակը պատերազմի յաղթութեան:

Իսկ ամբարիշտներու բազմածնունդ ցեղը պիտի չանի, ոչ խոր արմատներ պիտի արձակէ փուտ շառաւիղներէ, ոչ ալ հաստատուն հիմ մը պիտի դնէ: Թէ իսկ ժամանակի մը համար ոստերով պտկի՝ սակայն զետեղումն ըլլալով խախուտ՝ հովէն պիտի շարժի, եւ քամիներու բռնութենէն արմատաքի պիտի խլուի: Անոր շուրջի թերակատար ճիւղերը պիտի կոտրուին, անոնց պտուղները պիտի մնան տհաս ու անճաշակելի, եւ բանի մ'օգտակար պիտի չըլլան:

ԻՄԱՍՏ. Դ, 1–5:

ԲՆԱԿԱՆ ԻՐԵՐՆ ՈՒ ՀՈԳԵՒՈՐ ԻՐԵՐԸ

Ես Տիրոջմովս պիտի ուրախ ըլլամ յոյժ,
Եւ իմ հոգիս պիտի ցնծայ Աստուծմովս,
Զի Ան հագցուց ինծ ըզգեստներ փրկութեան,
Արդարութեան պատմուճանով զիս ծածկեց.
Փեսայի պէս ան իմ գլխուս դըրաւ պսակ,
Հարսի նըման զարդարանքով պճնեց զիս:
Ինչպէս հողն իր ծաղիկները կ'անեցնէ,
Ինչպէս պարտէզն իր սերմերը կը բուսցնէ,
Այնպէս նաեւ ողջ ազգերուն առջեւ Տէրն
Արդարութիւն պիտի ծագէ, եւ գովեստ:

Սիոնի սիրոյն համար պիտի չըլըռեմ,
Եւ Սաղէմի սիրոյն համար չըդադրիմ,
Արդարութիւնն անոր մինչեւ լոյսի պէս,
Եւ փրկութիւնը բոցը ջահի պէս վառի,
Որ ազգերը արդարութիւնըդ տեսնեն,
Եւ քու փառքդ ալ թագաւորները բոլոր:
Ու քեզ պիտի նոր անունով մը կոչեն,
Անուն մը՝ զոր Տէրը պիտի տայ քեզի:
Վայելչութեան պսակ մը պիտի ըլլաս դուն,
Արքայական թագ մ'Աստուծոյ ձեռքին մէջ:

ԵՍԱՅԻ, ԿԱ,10 – ԿԲ,3:

ԵՐԷՑԻՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Կ'աղաչեմ ձեզ երէցներուդ — ինքս ալ ըլլալով երէց մը, եւ վկայ Քրիստոսի չարչարանքներուն, հետեւաբար եւ հաղորդ՝ յայտնուելիք հանդերձեալ փառքին — արածեցէք Աստուծոյ հօտը՝ որ ձեր մէջ է, վերակացու ըլլալով ոչ թէ ակամայ՝ այլ կամաւ, ոչ թէ անյագ ագահութեամբ՝ այլ զոհողութեամբ, ոչ թէ տիրելով վիճակներուն՝ այլ օրինակ հանդիսանալով հօտին: Այն ատեն, երբ երեւի Հովուապետը՝ պիտի ընդունիք փառքի անթառամ պսակը:

Ա· ՊԵՏ· Ե, 1–4:

ՑՈՐԵՆԱՀԱՏԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ճշմարիտ ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի՝ եթէ ցորենահատը հողին մէջ իյնալով չմեռնի՝ կը մնայ ինք միայն. իսկ եթէ մեռնի՝ բազում պտուղ կը բերէ: Ով որ կը սիրէ իր անձը՝ պիտի կորսնցնէ զայն. իսկ ով որ կ'ատէ իր անձը այս աշխարհի մէջ՝ յաւիտենական կեանքին համար պիտի պահէ զայն: Եթէ մէկն ինծի ծառայէ՝ թող իմ ետեւէս գայ. եւ ուր որ ես եմ՝ հոն պիտի ըլլայ նաեւ իմ ծառաս: Եթէ մէկն ինծի կը ծառայէ՝ պիտի պատուէ զայն Հայրը:

ՅՈՎՀ· ԺԲ, 24–26:

ԲԱՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ։

1·— *Ոչ ամուսնութիւնը, ոչ ալ որդեծնութիւնը առաքինութիւններ են իսկապէս։ Կեանքի պայմաններ են միայն անոնք՝ որոնց կը հնազանդի ամէն* կենդանի *— մարդն ալ մէջն ըլլալով — ապահովելու համար տեսակին տեւականութիւնը։*

Բայց կեանքն ունի այլ արժէքներ եւ պահանջներ, ըլլալով մրցավայր մը՝ ուր տարբեր են կռուելու զէնքերն ու միջոցները, նպատակն ու վախճանը։ Կան մարդիկ՝ որոնք առանց արհամարհելու կամ ստորադասելու անհատին եւ ընկերութեան բարիքին հետ կապ ունեցող ֆիզիկական կամ բնախօսական գործառութիւնները՝ ծայրագոյն անձնազոհութեամբ մը կը նուիրուին ուրիշներու ծառայելու գործին, կամ անձնատուր կ'ըլլան գաղափարապաշտ հայեցողութիւններու՝ ի խնդիր մեծագոյն ճշմարտութեանց։ Այս կարգէն է Աստուծոյ ծառայելու սրտա–

դին միտումը՝ որ յաճախ դիւցազնական խիզախումներու կ'առաջնորդէ մարդը։ Մեր խօսքը մոլեռանդ աշխարհուրացութեան մը մասին չէ։ Աստուծոյ ծառայել՝ կը նշանակէ ունենալ տեսիլք բացարձակ ճշմարտութեան՝ որուն գաղափարական ոլորտներէն դուրս չէ աշխարհը իր բոլոր մեծվայելչութեամբ։ Այսպիսի տեսլապաշտ մարդոց կեանքը աւելի արժէքաւոր ու պտղաբեր է քան կեանքն անոնց՝ որոնք ոչ մէկ տեսլական ունին, ոչ մէկ առաքինական ձգտում՝ բարձրացնելու որակն ու վարկը իրենց եւ ուրիշներու կեանքին։

Թէ կեանքին բարձրագոյն արժէքն ու նշանակութիւնը իր յաւիտենական նկարագրին մէջ է, թէ իւրաքանչիւր կեանք, բայց մանաւանդ խորհող կեանք, կը ձգտի յաւիտենութեան, այսինքն՝ անմահութեան,— ոչ մէկ տարակոյս։ Անոնք որ կը ծառայեն թէ մարդկութեան եւ թէ Աստուծոյ՝ այնպիսիներն են որ կը շահին բուն յաղթութիւնը եւ ժանթառամ մրցանակը։ Անմահութիւնն է անոնց յիշատակը, պատմութեան մէջ՝ աշխարհի համար, յաւիտենութեան մէջ՝ Աստուծոյ համար։ Առաքինական գործերը՝ վերապրող մարդկութեան համար, առաքինի գործողը՝ հոգին՝ յաւէտ կենդանի Աստուածութեան համար։

Բարոյապէս ապականած հոգիները, բազմածնունդ ճեռ մ'իսկ ունեցած ըլլան, պիտի ապրին ու հեռանան անպտուղ ու անօգուտ, անհետ ու անյիշատակ։ Իսկ իրենց յաւիտենական ճակատագրի բանալին պիտի մնայ ընդմիշտ երկնաւոր բազմագութ Հօր մը անթափանցելի խորհուրդին մէջ։

2․— Մարգարէական տեսիլը դարձեալ կուտայ մեզի դրուագ մ'այն պատկերէն՝ որ պիտի բնորոշէր, կամ կը բնորոշէր գերութենէն վերադարձող Իսրայէլի անհատական թէ ընկերային կեանքը։ Իսրայէլի հողին, դառն փորձութիւններէ եւ ծանր փորձառութիւններէ դուրս եկած, որ կը խօսի մարգարէին ներշնչումներով եւ անոր գրչին տակ, իր ոգեւորութեան եւ ցնծութեան աղբիւրը կը գտնէ իր պաշտած Եահուէ-Աստուծոյն մէջ. զի Անկից է որ կուգայ իր ազատագրութիւնը — փրկութիւնը —՝ պտուղն Անոր արդարութեան։

Բնութիւնն ու մարդկային կեանքը — որ բնութենէն դուրս չէ, ըստ որում անբաժան միութիւն մըն է անկէ — ունին հրաշալի եւ հրահանգիչ հանդիտութիւններ։ Ձմեռուան կազմալուծման եւ մահուան կը յաջորդեն գարնան ծաղկումն ու կեանքը։ Բարոյական կեանքն ալ ունի իր ձմեռը, իր քայքայումն ու մահը։ Գարունը պիտի չծաղկի երբեք, հողը պիտի չկանաչի, ոչ ալ պարտէզները պիտի դալարին՝ եթէ վարուցանք չըլլայ, եթէ սերմեր չնետուին հողին մէջ, եւ ծառերը չխնամուին։ Կեանքն իր անէծքներն ունի, ինչպէս երկիրն իր փուշերն ու տատասկները։ Մշակոյթը կորդ դաշտերէն կը խլէ արմատաքի այդ փուշերն ու տատասկները՝ վերածելով զանոնք ծաղկանոցներու եւ պտղատաններու։ Կայ նաեւ հոգեւոր մշակոյթը՝ որ խոպան սրտերը կ'արօրադրէ, կը կակղացնէ, եւ առաքինական ծլարձակումներու կ'ընէ զանոնք ընդունակ։ Այս մշակոյթը լաւագոյն կերպով եւ երաշխաւորութեամբ՝ կը կատարուի Աստուծոյ խօսքին սերմնացանութեամբ։ Այդ խօսքը առաւելապէս արդարութեան գաղափարն է։ Ինք Աստուած մարմնացումն ու նշանակն է այդ գաղափարին, ինչպէս արեւն ու անձրեւը՝ ֆիզիկական կենսասկիզբերին։ Սակայն ինչպէս որ այս սկիզբը ծաղկի եւ պտուղի չի փոխարկուիր առանց մշակութային աշխատանքներու,— նոյնն է նաեւ այդ գաղափարին համար։ Մարդը ինքն է որ իր մէջ նետուած սերմը — արդարութեան գաղափարը՝ իբրեւ կարելիութիւն — պիտի մշակէ, գիտակցելով անոր խելութեան, եւ այն պայմաններուն՝ որոնք անհրաժեշտ են կեանքի բերելու համար զայն։

Մարգարէին քերթողաշունչ երեւակայութեան առջեւ յայտնութեան մը պէս պայծառ ու կենդանի է իրողութիւնը բնութեան եւ մարդկութեան մէջ Աստուծոյ ճամբաներուն նմանութեան։ Աստուծոյ արդարութիւնը կուգայ, եւ պիտի գայ,

ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս կուգայ ձմեռէն վերջ գարունն իր վերանորոգուած կեանքով,— Աստուծոյ եւ մարդուն գործակցութեամբ:

3·— «Երէց» հոս յունարէն ἱερεύς-ը (հէրե'ւս) չէ, որ կ'ածանցի ἱερός (հէրոս) — սուրբ, նուիրական — բառէն, եւ հաւանաբար կը նշանակէ սրբագործող կամ սրբագործուած, եւ որ կը գործածուի իբրեւ քուրմ հեթանոսութեան համար, եւ, քահանայ՝ հրէութեան համար: Այստեղ բնագրական բառն է πρεσβύτερος (պրեսբիտերոս) — ծեր, ծերակուտական, պետ, նախնիք, քահանայ—, որ բաղդատականն է πρέσβυς պրե'սբիս — պատկառելի, տարեց: Հրեաներուն մէջ այս ծերերը անդամ էին սինհեդրիոնի, ինչպէս տեսանք. իսկ քրիստոնէական եկեղեցական կազմակերպութեան մէջ այսպէս կոչուեցան ժողովուրդին ծառայող եւ վերակացութիւն — եպիսկոպոսութիւն — ընող հոգեւոր պաշտօնեաները՝ երէցները:

Պետրոս իր խօսքը կ'ուղղէ այս երէցներուն, եւ՝ հեռու ապա եւ այժմ իրեն վերագրուած «Քրիստոսի փոխանորդ», «փոխկալ», եւայլն, տիտղոսներու յաւակնութենէն՝ քրիստոնէական խոնարհութեամբ մը ինքզինք կը ներկայացնէ պարզապէս իբրեւ մէկը այդ երէցներէն:

Առաքեալն ինքզինք կ'անուանէ նաեւ «վկայ», μάρτυς՝ մարտիրոս: Վկայ կը նշանակէ ոչ միայն ականատես մը Քրիստոսի չարչարանքներուն, այլ նաեւ իր տեսածը խօսքով, գործով եւ արիւնով՝ նահատակութեամբ հաստատող: Եւ իբր այս՝ ան ունի ամենախորունկ գիտակցութիւնը հաղորդակցութեան՝ ոչ միայն չարչարանքներուն, այլ նաեւ անոնց յաջորդող ապագայ փառքին՝ յարութեամբ: Ասիկա երէցի մը, հոգեւոր պաշտօնեայի մը կոչումն ու վարձատրութիւնն է:

Հոգեւոր պաշտօնէութիւնը — երիցութիւնը — ոչ հարկադրանքի տակ կատարուելիք գործ մըն է, ոչ անյագ ագահութեան, աւելի ճիշտ՝ անարգ շահերու ասպարէզ մը, եւ ոչ ալ վիճակներու — իբրեւ ժառանգութիւններու — վրայ տիրապետելու միջոց մը: Այդ կոչումին անհրաժեշտ պայմաններն են՝ ազատ կամք, զոհողութիւն, անձին օրինակ:

«Հօտ»՝ «ժողովուրդ» նշանակող պատկերաւոր հին ասութիւն մըն է. եւ «հովիւ» կը կոչուին Աստուած եւ իր կողմէ դրկուած մարդիկ՝ մարգարէներ եւ առաքեալներ:

4·— Երբ Յիսուս վերջին շաբթուն հանդիսաւոր մուտք կը գործէր Երուսաղէմ, իրեն հետեւող եւ զինք շրջապատող հոծ բազմութեան մէջ կը նշմարուէին նաեւ օտարական յոյներ: Ասոնք Փիլիպպոս եւ Անդրէաս առաքեալներու միջոցով փափաք յայտնեցին Յիսուսը տեսնել: Այս առիթով եւ ասոնց է որ Յիսուս կը պարզէ ցորենահատի խորհուրդը: Ան կը խօսի իր մասին: Ան ցոյց կուտայ անհրաժեշտութիւնն իր մահուան՝ որպէսզի իրմով յայտնուած կեանքն ըլլայ պտղաբեր, այսինքն՝ դառնայ սեփականութիւնը շատ շատերու: Այս խորհրդաւոր բացատրութիւնը հաւանաբար շատ դժուար չէր հասկնալ Յոյներուն համար, «որոնք, եթէ ընծայուածներ էին Եղեւսեան Խորհուրդներուն, տեսած էին հոգիին անմահութիւնը՝ նոր կեանքով մը կարենալ ծլելու եւ բուսնելու համար հողին մէջ թաղուած ցորենահատի մը պատկերով ներկայացուած»:

Հետեւելու համար Քրիստոսի՝ նոյնպէս անհրաժեշտ է ըմբռնել այս ճշմարտութիւնը, եւ չսիրել իր «անձը»՝ զայն կորսնցնելու, անպտուղ դարձնելու աստիճան: Կենդանի հաւատքը, աւետարանական ճշմարտութիւնը տարածելու, բարոյապէս մեռած աշխարհին կենդանութիւն տալու պայմաններն են անձնուրացութիւն, անձնազոհութիւն, անձնամահացում, ու նաեւ մահը՝ նահատակութիւնը, որուն կ'առաջնորդուի մարդ անձին ատելութեամբ. այսինքն՝ արհամարհելով ինչ որ կայ մարդկային «ես»ին մէջ անարժան ու վնասակար բարձրագոյն բարոյականի

մը վրայ հիմնուած կեանքին։ Այս կերպով միայն կարելի է նաեւ տիրանալ յաւիտենական կեանքին։

Քրիստոսի — այլ խօսքով՝ ճշմարտութեան — ծառայելու միակ ճանապարհն է հետեւիլ անոր։ Այսպէս ծառայողի մը վախճանական ճակատագիրը պիտի ըլլայ այն՝ ինչ որ եղաւ իրը՝ Յիսուսինը։ Այնպիսին պիտի ըլլայ հոն՝ ուր ինքն է, պիտի արժանանայ այն պատիւին, երջանկութեան, որուն ինքն է արժանացած Հօրմէն։

Ս. ԳՐԱԿԱՆ–ՊԱՏՄԱԿԱՆ։

ՌԵՍՓԱ

Սաւուղ թագաւորի հարճերէն մէկն էր Ռեսփա, Խեւեան ցեղէն, դուստր Այիայի, եւ մայր Երմոնթիի եւ Յեբուսթէի։

Դաւիթի թագաւորութեան օրերուն էր երբ երեք տարի տեւող սով մ'ինկաւ երկրին մէջ։ Դաւիթ սարսափահար՝ Եահուէի դիմեց եւ պատգամ հարցուց։ Պատգամն յայտնեց թէ սովին պատճառն էր Սաւուղի ուխտազանցութիւնը, ըստ որում Յեսու, Մովսէսի յաջորդը, Քանանի մէջ իր կատարած նուաճումներու միջոցին Եահուէի անունով երդուընցած էր Գաբաւոնի ծպտեալ պատգամաւորներուն՝ չվնասել այդ քաղաքի բնակիչներուն, եւ՝ հակառակ ասոր՝ Սաւուղ պատերազմի մ'ընթացքին կոտորել տուած էր զանոնք։ Դաւիթ, խղճամիտ եւ սնահաւատ միանգամայն, իսկոյն իր մօտ կանչեց Գաբաւոնացիները, եւ զանազան նուէրներով ուզեց գոհացում տալ անոնց եւ իջեցնել Եահուէի բարկութիւնը։ «Ի՞նչ պէտք է ընեմ ձեզ», հարցուց անոնց. «ինչո՞վ կրնամ քաւել գործուած մեղքը, որպէսզի օրհնութիւն բերէք Տիրոջ ժառանգութեան՝ Իսրայէլի ժողովուրդին վրայ»։ — «Ոչ ոսկիի եւ ոչ արծաթի խնդիր կայ մեր եւ Սաւուղի կամ անոր տան միջեւ։ Ձենք ալ ուզեր որ Իսրայէլացի մը սպաննուի», — պատասխանեցին Գաբաւոնացիները։ — «Հապա ի՞նչ կ'ուզէք որ ընեմ ձեզի», — հարցուց անոնց կրկին։ — «Թող մեզ յանձնուին եօթը հոգիներ սերունդէն այն մարդուն՝ որ կոտորեց զմեզ եւ խորհեցաւ բնաջինջ ընել զմեզ Իսրայէլի ամբողջ երկրին մէջէն. եւ մենք Գաբաայի մէջ Նուիրական բլուրին վրայ արեգդէմ զոհենք զանոնք Եահուէին», — եղաւ անոնց պատասխանը։ — «Կուտամ», խոստացաւ անոնց Դաւիթ՝ կտրուկ։ Թագաւորը խնայեց Մեմփիբոսթէի՝ թոռը Սաւուղի եւ որդին Յովնաթանի՝ որուն հետ երդումով եւ անմահ սիրով մը կապուած էր ինք։ Բայց Գաբաւոնացիներուն յանձնեց Ռեսփայի երկու որդիները՝ Երմոնթի եւ Յեբուսթէ, եւ Սաւուղի դուստր՝ Մերովբի հինգ որդիները։ Գաբաւոնացիները առին զանոնք եւ *«յարադեցին»* — արեգդէմ զոհեցին՝ կախելով մարմինները — սրբազան լերան վրայ։ Մեռան եօթը դժբախտները միասին։ Անոնք սպաննուեցան առաջին հունձքին, այսինքն՝ գարիի հունձքին սկիզբները, Ապրիլին։

Այս զոհաբերութիւնը մարդկային փոխվրէժի յագուրդը չէր միայն։ Ան գուցէ դիւթական արարողութիւն մըն էր նոյն ատեն — հաւանաբար *անձրեւահմայութիւն* — հեռացնելու համար երաշտութեան աղէտը՝ իջեցնելով անձրեւներու տէր՝ Եահուէի ցասումը։ Եւ ահա սրտայոյզ տեսարան մը Գաբաայի ապառաժուտ զոհասեղանին շուրջ։ Որդեկորոյս Ռեսփա, կծկտած՝ լուռ ու տրտում՝ իր սուգի խորգին վրայ՝ որով ծածկած էր իր քարէ բազմոցը, հսկեց հոն օրն ի բուն, գիշերն անքուն, արգիլելով ցերեկները իր գլխին վերեւ հիռ եկող յափշտակիչ թռչունները, եւ գիշերները իր բոլորտիքը դեգերող գիշատիչ գազանները՝ մօտենալու Եահուէի զոհերուն՝ իր սրտահատորներուն։ Եւ այսպէս տեւեց Ապրիլէն մինչեւ

Հոկտեմբեր, առաջին հունձքէն մինչեւ վերջինը, մինչեւ որ ողոքուած Եահուէն մօր արցունքի կաթիլներուն եւ զոհերու արիւնի շիթերուն հետ խառնեց տեղն իր դիւթուած անձրեւին, տալով հաւաստիքն իր հաշտութեան եւ վերադարձնելով ազազած դաշտերուն իրենց նախկին արգասաւորութիւնը:

Ռեսփա, փոյթ չէ թէ զոհ նախապաշարումի, հայրենասիրական պարտք մըն ալ կը կատարէր:

Դաւիթ լսեց ինչ որ ըրած էր վշտագին մայրը: Գնաց առաւ նախ Սաւուղի եւ Յովնաթանի՝ Սաւուղի որդւոյն եւ իր սրտակցին ոսկորները՝ զորս գողցած էին Յաբիս-Գաղաադի քաղաքացիները Բեթսանի հրապարակէն՝ ուր կախուած էին անոնք, այն օրն իսկ՝ երբ Փղշտացիները սպաննեցին զանոնք Գեղբուէի մէջ: Ապա հաւաքեց նաեւ եօթը յարագուածներու ոսկորները, եւ ամբողջը մէկ թաղեց Սաւուղի հօր՝ Կիսի գերեզմանին մօտ՝ որ կը գտնուէր Բենիամինի երկրին Զեղա քաղաքին մէջ:

ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ։

ԵԼԵՒՍԻՆԵԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ

Ելեւսինեան խորհուրդները յունական Դեմետր — *Երկիր Մայր* կամ *Աստուածամայր* — դիցուհիին եւ անոր աղջկան՝ Պերսեփոնէի նուիրուած կրօնական գաղտնի, այսինքն՝ օտարներէն ծածկուած, արարողութիւններ էին՝ Հելլէն ցեղին կողմէ Յունաստան ներմուծուած: Այսպէս կոչուած էին, վասնզի անոնք գլխաւորաբար կը կատարուէին Աթէնքի հիւսիս-արեւմտակողմը գտնուող Ելեւսիս աւանին մէջ: Անոնց նպատակն էր ապահովել երկրին արգասաւորութիւնը: Հետզհետէ, սակայն, այս խորհուրդները դադրեցան պարզ երկրագործական ծէսեր ըլլալէ, եւ աւելի սերտիւ կապուեցան անդրշիրիմեան կեանքին հետ՝ զոր խորհուրդներու ընծայեալները աւելի մեծ պատեհութիւն ունէին ձեռք բերելու, քան անոնք՝ որոնք չէին մասնակցեր այդ ծէսերուն:

«Բոէդրոմիոն ամսուն — Սեպտեմբերի — 13-*ին Աթէնքի պատանիները կը հաւաքուէին եւ թափօրով կ'երթային Ելեւսիս, անկէց նուիրական թափօրով բերելու ինչ որ կը կոչուէին* τὰ ἱερά, սրբազան առարկաներ, *որոնք անհրաժեշտ էին քանի մը օրեր յետոյ Աթէնքէն Ելեւսիս կատարուելիք հանդիսաւոր թափօրին համար: Ամսուն* 15-*ին, անոնք կը փափաքէին ընծայուիլ դիցուհիին՝ կը մէկտեղուէին յանձնուելու համար* μυσταγωγοί միստագօգոյ = խորհրդավարժներ *կոչուած վարպետներու առաջնորդութեան, եւ ստանալու հրահանգներ հանդէսին մէջ իրենց ունենալիք դերերու մասին: Կ'ընդունուէին անոնք միայն՝ որոնք զերծ էին ոճիրէ եւ վատահամբաւութենէ. ուխտաւորներէն կը պահանջուէր նաեւ սրտի եւ կեանքի մաքրութիւն: Կը պատուիրուէր անոնց բացարձակ գաղտնապահութիւն այն ամէն բաներու մասին՝ զորս անոնք պիտի տեսնէին կամ լսէին:*

Ասոնց կը յաջորդէին արարողական մաքրագործումները: Ասոնք երկու կերպ էին: Ամսուն 16-*ին կը յայտարարուէր արարողական լուացումը ծովին մէջ, որ մաքրագործումի* — քաւութեան — *ձեւ մըն էր: Ապա տեղի կ'ունենար քաւութեան զոհը՝ որուն համար իւրաքանչիւր ընծայեալ* — միստ — *կը բերէր իր սիրելի ընծան՝ խոճկոր մը:*

19-*ին տեղի կ'ունենար ընծայեալներուն հանդիսաւոր թափօրը, եւ պաշտօնականները՝ Աթէնքէն Ելեւսիս Հեծելահանդէսը կ'սկսէր արշալոյսին. բայց կը շարժէր դանդաղօրէն: Անոնք միասին կը տանէին Բաքոսի արձանը. եւ ճամբու*

ընթացքին գուրգուրալի աւանդութեանց համաձայն՝ կանգ կ'առնէին զանազան կէտերու վրայ եւ սրբազան պարեր կը բռնէին: Երբ Թափօրը կը շարժէր՝ ընծայեալները տաղեր կ'երգէին ի պատիւ Բաքոսի: Արեւամուտին կը հասնէին Ելեւսիսի սրբազան սահմանները. հոն կը գտնէին պատսպարան ու հանգիստ՝ յաջորդ օրուան մէջ կատարուելիքները պատրաստելու համար: Ջահերն ու Թափօրները կրնար տեսնել ամէն մարդ: Երբ կը հասնէին Ելեւսիս՝ այն ատեն միայն քողը կ'իջնէր. եւ անկից վերջ չորս օրեր շարունակ տեղի կ'ունենային գաղտնի ծէսերը՝ որոնց բնոյթին մասին քիչ բան միայն գիտենք»: P. Gardner.

J. Hastings-ի Encyclopaedia of Religion and Ethics, «Mysteries» բառին մէջ, էջ 77–78:

ՆԻՈԲԷ

Յունական դիցաբանութեան մէջ Նիոբէ դուստր էր Լիւդիոյ թագաւոր Տանտաղոսի՝ որ իրեն այցելող դիքերու աստուածութիւնը փորձելու համար իր իսկ զաւկին անդամները անոնց հրամցուցած ըլլալով՝ Արամազդի կողմէ գահավիժուեցաւ Տարտարոսի — դժոխքի անդունդին — մէջ, եւ դատապարտուեցաւ անյագ ծարաւի եւ ճաղցի, գետի մը մէջտեղ՝ որուն ջուրերը խոյս կուտային իրենց մօտեցող անոր շրթներէն, եւ ծառերու տակ՝ որոնց պտղալից ճիւղերը վեր կը բարձրանային իրենց երկարող անոր ձեռքերէն: Նիոբէի ամուսինն էր Ամփիոն՝ Թէբէի թագաւորը, քերթող ու երաժիշտ միանգամայն, շինողը Թէբէի պարիսպներուն՝ որոնց քարերը, ըստ առասպելին, իր քնարի ձայնէն իրենք իրենց կուգային զետեղուիլ իրարու վրայ:

Նիոբէ ունէր եօթը մանչ եւ եօթը աղջիկ զաւակներ: Իր ծնունդներու այս շատութեամբ հպարտ՝ ան կը յանդգնէր ծաղրել Լատոնը՝ որ երկու տղաներ ունէր միայն, Ապողոն — պատգամներու, բժշկութեան, բանաստեղծութեան, արուեստներու եւ հօտերու դիք —, եւ Դիանա՝ դիցուհին անտառներու եւ որսորդութեան: Ապողոն եւ Դիանա, լուծելու համար իրենց մօր կրած նախատինքի վրէժը՝ նետահար կ'սպաննեն Նիոբէի բոլոր զաւակները: Դժբախտ մայրը՝ վիշտէն մտացնոր՝ կը կերպարանափոխուի քարի:

Նիոբէի քարը ոմանք կ'ուզեն ճոյնացնել Զմիւռնիոյ մօտ Սիպիլուս լերան մէկ ցցուածքին հետ:

Մեր պատմահայր՝ Մովսէս Խորենացի այս Նիոբէին կ'ակնարկէ, երբ՝ յիշատակելով Արայ գեղեցիկի սպանման պատճառ եղող Շամիրամի փախուստը հայ սուսերաւորներու ձեռքէն, Վանայ ծովուն մէջ թափուած անոր յուռութքուլունքը՝ կ'աւելցնէ.— «Շամիրամ քար առաջին քան զՆիոբէ»· այսինքն՝ Շամիրամ քարի փոխարկուած է Նիոբէէն առաջ:

ՇԱՐԱԿԱՆ:

ՇԱՐԱԿԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՑ

ԲԿ

Շնորհէ մեզի դու, ո՛վ Քրիստոս թագաւոր
Որ սուրբերու յիշատակը կատարենք հեզ հանելի,
Քու սուրբ անունդ օրհնելով:

Զարչարանքիդ եւ թափած սուրբ արիւնիդ
Հաղորդ եղան վըկաներն այդ, լուսատուներն աշխարհի:

Առնեց հետ միշտ մենք կ'աղաչենք, օրհներգութեամբ անդադար
Փառք կուտանք Սուրբ Երրորդութեանդ համագոյ:

Միաբան բոլորըդ օրհնեցէք աստուածներու Աստուածը,
Եւ սրբասաց եղանակով պըսակիչը սուրբերուն:

Քրիստոս՝ փառաց թագաւորը՝ էակից Հօր եւ Հոգւոյն
Սրբերգութեամբ գայն գովեցէք՝ պըսակիչը սուրբերուն:

Եւ Սուրբ Հոգին ճշմարտութեան՝ պարգեւներու բաշխողն այն
Սրբասաց ձայնով բարեբանեցէք՝ պըսակիչը սուրբերուն:

Այսօր տօնը կը կատարենք սուրբ վկաներուն,
Որ արիւնով նահատակուած՝
Փոխադրուեցան զօրքերուն մէջ զուարթուններուն:

Արիաբար անոնք խըրոխտ արքաներուն դէմ կռուեցան·
Յաղթութեան պսակն ընդունելով՝
Փոխադրուեցան զօրքերուն մէջ զուարթուններուն:

Օթեվաններըն եղան Սուրբ Երրորդութեան·
Անպատում կեանքը շահելով՝
Բարեխօս են հիմակ Տիրոջ մօտ մեզ համար:

ՆԻՒԹԵՐ

ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԵԱՆ՝ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ ՇԱՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ՝ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ա.— 1. *Ի՞նչ է կրօնքը եւ անոր կարեւորութիւնը. կարելի՞ է ապրիլ առանց կրօնի։*

2. *Տիեզերական երեւոյթներ, կեանքը եւ մահը. մարդկային միտքը այդ-բոլորին հանդէպ. մարդը ինքն իր մէջ եւ ինքն իրմէ դուրս. մեծաշ-խարհն ու փոքրաշխարհը* — մակրոկոզմոս *եւ* միկրոկոզմոս։

3. *Բարեշրջական յառաջընթացքը կամ յայտնութիւնը տիեզերքին եւ կեան-քին մէջ. Աստուած «ամէն բան՝ ամէն բանի մէջ»։*

4. *Ամէն կրօնի մէջ ճշմարտութեան լոյս մը։*

5. *Կրօնքը եւ կեանքը։*

6. *Կրօնքը եւ պաշտամունքը. «Հոգւով եւ ճշմարտութեամբ երկրպագու-թիւն»։*

7. *Եահուէ ոյժի եւ վրէժխնդրութեան Աստուածը. Աւետարանի Աստուածը՝ Սիրոյ եւ Գթութեան Հայրը. Քրիստոնէական կրօնը՝ այս Հօր ամբող-ջական յայտնութիւնը։*

8. *Անկրօն եւ անաստուած մարդիկ կա՞ն իսկապէս. բնական եւ անբնա-կանոն մտքեր. պաշտամունքի բնազդը. համամարդկային եղբայրու-թիւն. կրօնական ոգի եւ կրօնի կեղեւանքներ։*

9. *Աշխարհը, անոր բարիքներն ու հաճոյքները. ի՞նչպէս վայելել զանոնք։*

10. Կեանքը կեանքին համար. *մարդը անմահութեան համար. յաւիտենակա-նը ժամանակաւորով, անմահութիւնը կեանքով. ոչինչ կայ արհամար-հելի։*

11. Մէկ *թիւին խորհուրդը. ամէն թիւ մէկով կ'սկսի, մէկով կը կազմուի. բոլոր թիւերուն հիմքը մէկն է. մէկէն առաջ ուրիշ թիւ չկայ.— Հո-վիւին փաստը Աստուծոյ գոյութեան մասին։*

12. *Աստուած բռնաւոր ու քանդիչ ոյժ մը չէ, այլ քաղցր ու շինարար զօ-րութիւն մըն է. անոր բացարձակ ծանօթութիւնը կը պահանջէ յարատեւ եւ աննախապաշար քննութիւն բանականութեան եւ Աւետարանի լոյսերով։*

13. *Սաուղի մարդը ցեղակի՞ց է Աստուծոյ. ի՞նչպէս կարելի է արդարացնել այս բացատրութիւնը։*

14. *Ստոյիկեաններն ու Եպիկուրեանները ճշմարտութեան լոյսին տակ։*

Բ.— 1. Հայոց հին կրօնի գլխաւոր աստուածները իրենց նկարագրի յատկանշական գիծերով։
2. Հին Հայոց բարոյականի ըմբռնումը՝ անոնց կրօնական հաւատալիքներուն եւ պաշտամունքներուն մէջէն։
3. Անգիր գրոյցներու ներքին բարոյական արժէքը. Հայ դիւցազնները, եւ անոնց շուրջ հիւսուած աւանդավէպերէն ցոլացող ազգային նկարագրի գիծեր։
4. Աստուածներու արձանները կամ կուռքերը. նիւթապաշտութի՞ւն թէ ոգեպաշտութիւն. ինչո՞ւ Իսրայէլի մարգարէները կռապաշտութիւնը կոչած են «պոռնկութիւն». արդարանալի՞ է այս կոչումը. այո՛ կամ ո՛չ՝ ինչո՞ւ։
5. Ի՞նչ է Բնութիւնը. ի՞նչ է տիեզերական Օրէնքը. աստուածային Կամքը եւ բնական Օրէնքը. օրէնքին տակ կամ օրէնքէն դուրս. բնականօրէն կիրարկել օրէնքին պահանջները։

Գ.— 1. Քրիստոս–Յիսուս՝ աշխարհի լոյսը։
2. Յիսուսի հոգին՝ աստուածային եւ մարդկային շնորհներու շտեմարան։
3. Յիսուսի երեք դանձերը. Գիրքը, Ժողովուրդը եւ Բնութիւնը։
4. Յիսուսի տեսիլը եւ կոչումը։
5. Երկնաւոր եւ տիեզերական Հայրը, եւ «Աստուծոյ Թագաւորութիւնը» Յիսուսի տեսիլքին եւ Աւետարանին մէջ։
6. Երկնաւոր Հօր հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան մը եւ միութեան մը գիտակցութիւնը Յիսուսի եւ քրիստոնէին մէջ։
7. Յիսուսի հոգին՝ հանդէպ Աստուծոյ հոգիին եւ մարդկութեան հոգիին։
8. «Փարիսեցիական խմորը» մեծագոյն խոչընդոտ Աստուծոյ Թագաւորութեան ծաւալման։
9. Փրկութեան տիրական նշանակութիւնը. «ձրի շնորհք»՝ գործնական հաւատքով ձեռք բերուած. «առանց գործերու՝ հաւատքը մեռած է». փրկութիւն հոգեւոր վերածնունդով։
10. Ազատարար ճշմարտութիւնը. ճշմարտութեան ծանօթութիւնը կ՚ազատագրէ հոգին։
11. Սուրը եւ սէրը քրիստոնէական բարոյականի չափանիշով եւ ընկերային տիպար կեանք մը ստեղծելու համար։
12. «Աստուածպաշտութեան խորհուրդը» ըստ Ա. Տիմ. Գ, 16–ի։
13. «Յիսուս Քրիստոս երէկ եւ այսօր՝ նոյն եւ յաւիտեան»։

Դ.— 1. Քրիստոնէութեան առաջին սերմերը Հայաստանի մէջ. Հրեայ գաղութներ՝ անդրուվար Աւետարանի. խաչահան հրեաներու դէմ խաչապաշտ հրեաներ։
2. Վահագն–Արեւի տեղ Յիսուս–Արեգակը. «Արդարութեան արեգակ»։
3. Առաքելական կոչում եւ պարտականութիւն. Թադէոս առաքեալ լուսաւորիչ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ։
4. Աւետարանը արքունիքէն ներս. Սանդուխտ Աւետարանի լոյսին առջեւ. Քրիստոսի նկարը Սանդուխտի սրտին մէջ. վերածնունդ. լոյսի եւ խաւարի երկընտրանքին առջեւ։
5. Նահատակութիւն հաւատքի համար. համոզումին անձեռնմխելիութիւնը. կեանքին գաղափարական արժէքը. Աստուծոյ Թագաւորութիւնը միս եւ արիւն չէ, այլ հոգեկան արժէքներու ամբողջութիւն մը։
6. Արդարութեան անհրաժեշտութիւնը՝ ինքզինք եւ ուրիշները կառավարելու համար. Աստուծոյ իմաստութիւնը հիմն է արդարութեան. այդ

իմաստութիւնը Տիրոջ հոգին է՝ որով լեցուած է տիեզերք· անոր ամէնէն կատարեալ պատկերը մարդկային բանականութիւնն է։

7· Աստուած «բերդ» ու «ապաւէն»· մարդուն գործակցութիւնը անհրաժեշտ։

8· Ֆիզիկական յատկութիւններ եւ հոգեկան բազմապիսի ձիրքեր· Շնորհներուն մեծագոյնն ու յաւիտենականը Սէրն է· շինութեան շաղախը· «հաւատքը՝ սիրով գործօն»։ Սիրոյ Տաղը ըստ Ա· Կոր· ԺԳ· գլխուն։

9· Ագապը կամ Սիրոյ Հացը· Հաղորդութեան միստիկ եւ իրական նշանակութիւնը· Հաղորդութեան հացը եւ աստուածային սէրը։

10· Անձին շինութիւնը հաւատքին զօրութեամբ եւ սիրոյ օծութեամբ· քրիստոնէական նկարագիրը մարդուն մէջ։

11· Աւետարանական «աղն» ու «լոյսը»· անոնց դերը առաքելական պաշտօնին մէջ։

Ե·— 1· Կեղծիքը՝ ընկերային մեծագոյն չարիք· աննենգ ոգին հիմնաքար քրիստոնէական բարոյականին· Նաթանայէլ–Բարթողիմէոսի դաւանանքը՝ ներշնչուած այդ ոգիէն՝ հիմնաքար քրիստոնէական Եկեղեցւոյ, որով եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ։

2· Մարդուն արժէքը Աստուծոյ աչքին· մարդուն գլխի մազերը համրուած են։ Ի՞նչ բանի մէջ է այդ արժէքը։

3· Իմաստութիւնը Աստուծոյ եւ մարդուն մէջ· իմաստութիւնը՝ փրկիչ։

4· Աւետարանի կրօնը ոչ թէ երկչոտութեան՝ այլ արիութեան ոգի է· երկչոտութիւնը անհաշտ է սիրոյ զգացումին հետ՝ որմէ կը ծնի արիութեան այդ ոգին։

5· Կոչումներու գեղեցիկն է խաղաղութեան, բարութեան եւ փրկութեան աւետաբանչութիւնը։

6· «Առանց Աստուծոյ տերեւ մ'իսկ չի շարժիր»· յարակարծի՞ք մըն է այս թէ առած մը, բացարձակ ճշմարտութիւն մը· տիեզերական աստուածադիր օրէնքը եւ աստուածային սէրը՝ բանալի այս ճշմարտութեան։

Զ·— 1· Հալածանքները Քրիստոնէութեան դէմ· տկարագոյն զէնքը· Քրիստոնէութիւնը յաղթական։

2· Ինչո՞վ կը շինուի եւ կանգուն կը մնայ տուն մը· իմաստունը եւ հզօրը, հանճարեղը եւ ընչեղը։

3· Ոճիրներու ոգին կամ շարժառիթը· չարիքը արմատէն քանդել· ոճրագործին հոգեբանութիւնը· օրէնքը եւ մահապարտը· մարդասիրական զգացումը մահապարտներու հանդէպ։

4· Աստուծոյ հաշտութիւնը մարդուն հետ· Աստուած քինախնդի՞ր թէ կարեկից· Ի՞նչպէս բացատրել անհաշտութիւն մը Աստուծոյ եւ մարդուն միջեւ։

5· «Երանի»ներուն ներքին արժէքը ներկայ խորհողութեան համաձայն։

Է·— 1· Առաջին հիւանդանոցն ու հիւանդապահուհին Հայաստանի մէջ· Աղուիթա։

2· Գութը· ընկերային–բարոյական յարակարծիք մը· Սէր եւ Գութ· ընկերային չարիքները եւ Գութը· Ի՞նչ կ'ենթադրէ գութի գոյութիւնը· պատերազմները եւ գութը· Ֆիզիկական եւ հոգեկան ախտերու իսկական պատճառները· Ի՞նչ բան կրնայ վերցնել այդ պատճառները՝ սէ՞րը թէ գութը։

3· Կեանքի հակօրինութիւնները· անհաշտ եզրեր· կեանքը միաւորի մը վե–

բածելու անհրաժեշտութիւնն ու պայմանները· ընկերային ներդաշնակութիւնը սկիզբ այդ միաւորութեան· այդ ներդաշնակութեան բնազդի տարրացումը անհատներու գիտակցութեան մէջ։

4· Երկիւղածութիւնը Սէր–Աստուծոյ հանդէպ կ'ըլլայ աներկիւղ սէր։

5· Բոլորամատոյց նուիրումը կ'առատացնէ նուիրուածին հոգին· տալը առնել է։

Ը·— 1· Սերունդը անհատին մէջ· աճումի աստուածային օրհնութիւնը· ամուսնութիւնը եւ իր նուիրականութիւնը· բնախօսական պահանջներ ի սպաս հոգեբանական նպատակներու· ամուսնութիւն եւ ողջախոհութիւն։

2· Քրիստոնէութիւնը եւ ամուսնութիւնը· ամուսնութիւնը ընկերային հարց· Աւետարանի կրօնը ընկերային հարցերու հանդէպ· կրօնական բարոյականը եւ ընկերային բարոյականը հակամա՞րտ թէ զուգընթաց։

3· Քրիստոնէութիւնը եւ կուսութիւնը· կուսութիւնը արհամարհա՞նք ամուսնութեան· ողջախոհութիւնն ու զգաստութիւնը — չափի եւ կշռի իմաստութիւնը կեանքի տնտեսութեան մէջ — միայն կուսութեա՞ն առաքինութիւններն են։

4· Գեղեցկութիւնը· Ֆիզիկական եւ հոգեկան շնորհներ· կնոջ իրական գեղեցկութիւնը իր առաքինական վարքին եւ բարեպաշտութեան մէջ· գեղեցկութիւնը կեանքին քնարը։

5· Նկարագիրը եւ իր ընտիր ու յոռի գիծերը· Նկարագրի բիւրեղացումը պայման բարձրացման, որով եւ փրկութեան: Կատարելութիւն նկարագիրով։

6· Հոգիի եւ մարմինի սերտ միութիւնը եւ փոխազդեցութիւնը· ի՞նչ կը նշանակէ մահացնել մարմինը· մարդկային «տաճարը»՝ հոգիի եւ մարմինի ներդաշնակ գործակցութեամբ կառուցուած· Աստուած է ճարտարապետն այդ տաճարին, եւ բնութիւնն է ճարտարապետին ձեռքը։

7· Առաւելագանց մտահոգութիւններ եւ անոնց չարիքները անհատին եւ ընկերութեան· բայց դատապարտելի չէ վաղուի չափաւոր կանխահոգութիւնը՝ որ աստուածային նախախնամութեան պատկերն է մարդկային բանականութեան մէջ։ Վաղը անհատինը չէ· վաղը ընկերութեանն է, մարդկութեանն է· եւ անհատը՝ իբր ընկերութեան մէկ անդամը՝ պարտաւոր է գործել անոր համար· հետեւաբար անհրաժեշտ իսկ է վաղուի կանխահոգութիւնը։

8· Քրիստոնէութիւնը անթաքչելի լոյս· բացարձակ ճշմարտութեան նկարագիրն է այս· Աւետարանը բաց գիրք· իր գիտութեան բանալին տրամադրելի ամենուն անխտիր։

Թ·— 1· Լոյսի եւ խաւարի պայքարը Հայաստան աշխարհի մէջ· Խորվիրապին խորհուրդը· տեսիլք շող մը գնդանէն ներս հսկող հոգիին մէջ Գրիգորի· լոյսի երկունքը։

2· Լուսաւորուած եւ Լուսաւորիչ· հեթանոսութեան ստուերները եւ Լուսաւորչի «մշտավառ կանթեղը»։ Ոսկէ–Ուռը։

3· Աւետարանը եւ մեհենական գիրքերը· մէկին ջահը եւ միւսներուն մոխիրը։ Լուսաւորչի վերագրուած վանտալականութիւնը գիրքերու հանդէպ· պատմական հիմքի պակասը։

4· Գրիգորի եւ Տրդատի փոխյարաբերութեան եւ գործակցութեան բնոյթը։

5· Քրիստոնէութիւնը օգտակա՞ր թէ վնասակար Հայ Ազգի գոյութեան· կրօնն ու ազգութիւնը Հայուն գիտակցութեան մէջ· մի եւ անբաժան։

6· Աւետարանի բժշկական ոգին Գրիգորի մէջ:
7· «Լոյսի խորանը» Հայաստանի սրտին մէջ· Ս· Էջմիածնի պատմական եւ բարոյական, կրօնական եւ ազգային արժէքը անցեալին մէջ եւ ներկայիս:
8· Հայրապետութիւն Հայոց· իր կոչումը:

Ժ·— 1· Ընդհանրական Եկեղեցին եւ ազգային եկեղեցիները:
2· Հայաստանեայց Եկեղեցին ընդհանրական եւ ազգային:
3· «Վէմը» եւ «վէմերը»:

ԺԱ·—1· Վանքը եւ վանականութիւնը· ապաստանարան խորհրդապաշտիկ հոգիներու· կրօնական յաւակնութիւն· աշխարհատեցութիւն եւ հրաժարում աշխարհէ· կրօնական մասաքանչացում· անձնատուութիւն անդրաշխարհային երազանքներու:
2· Կան ներշնչուած խորհրդապաշտներ՝ որ կրնան ներանձնական կեանքի մը ուժը փոխադրել եւ ջանալ իրականացնել աշխարհի մէջ, յայտաբերելով լուսաւորչական շնորհ ու նկարագիր· Արիստակէս հայրապետ:
3· Երկու չափ եւ երկու կշիռ· ընկերային չարիք մը՝ որ արդարութիւնը կը խարդախէ ու կը կեղծէ:
4· Աստուծոյ յուսալ՝ չի նշանակեր անտեսել իր սեփական ոյժերն ու արժէքները, եւ՝ ձեռնածալ՝ անձնատուր ըլլալ Աստուծոյ· «օգնէ դուն քեզի, որպէսզի Աստուած ալ օգնէ քեզի»:
5· Ուր կայ արդարութիւն՝ հոն է անպայման Աստուծոյ սէրն ու օրհնութիւնը· անիրաւ յաջողութիւնները անարմատ ու անհոյզ ծառերու նման են:
6· Գոյամարտը եւ իր սպառազինումը՝ կեանքին մէջ ընդհանրապէս, եւ հոգեւոր կեանքին մէջ մասնաւորապէս· զօրաւորին վերապրումը· Ֆիզիկական եւ բարոյական յարմարութիւններ· Աստուծոյ սպառազինութիւնը՝ ճշմարտութիւն, արդարութիւն, խաղաղութիւն, հաւատք, գիտակցութեան ձայնը կամ Աստուծոյ խօսքը:
7· Հոգին եւ խօսքը· խօսքին արժէքը· այո՛-ն՝ այո՛, եւ ո՛չ-ը՝ ո՛չ· նկարագրի խորաչափն ու արտայայտիչը· երդումը՝ ընկերային փտախտ, գործիք նենգութեան, խարդախութեան եւ դաւի:
8· «Արիստակէս Նիկիոյ լիճին վրայ» աւանդավէպին հոգեբանական վերլուծումը, անոր բարոյական հիմքը:

ԺԲ·—1· Կրօնի պաշտօնեան հասարակական գործիչ· Աւետարանը եւ գործնապաշտ ոգին· հեղինակաւոր անհատականութիւն՝ հաւատքով եւ կամքով, գաղափարով եւ գիտակցութեամբ:
2· Պետական մարդն ու կրօնական մարդը կողք կողքի· պետական ոգին եւ կրօնական ոգին նոյն անձին մէջ· Վրթանէս հայրապետ:
3· Հրաշագործ ոգի· վերլուծում այդ ոգիին· հաւատքին մագնիսական զօրութիւնը· «սքանչելագործ» ոգիին յայտնութիւնը Մծբնայ Յակոբ հայրապետին մէջ:
4· Անէծքը եւ անոր հոգեբանական վերլուծումը· Սուրբին անէծքը՝ բարոյական քարկոծումը յանցագործ կամ ոճրապարտ խղճին· ի՞նչպէս հաշտեցնել սուրբերուն անէծքը Աւետարանի «Օրհնեցէ՛ք զձեզ անիծողները» պատգամին եւ առաքեալի «Օրհնեցէ՛ք զձեզ հալածողները, օրհնեցէ՛ք եւ մի՛ անիծէք» պատուէրին հետ:
5· Նահատակութիւն պատերազմի դաշտին մէջ, ազգային նահատակներ

հայրենիքի պաշտպանութեան համար, եւ Եկեղեցւոյ դիրքը անոնց հանդէպ։

6· Վեհանձն՝ թշնամիին հանդէպ· վեհանձնութեան գինաթափող զօրութիւնը։

7· Պետութիւն եւ Եկեղեցի· անոնց փոխյարաբերութիւնը՝ ի հնումն եւ այժմ՝ մեր ազգային իրականութեան մէջ։

8· Աշխարհի բարօրութիւնը իմաստուններու բազմացումով։

9· Լոյսն ու փրկութիւնը , սեփականութիւն բոլոր ազգերուն անխտիր։

10· Իշխանութիւնները եւ տիպար իշխանութիւնը· հնազանդութեան ոգին՝ լծակը ընկերային ներդաշնակութիւնն երաշխաւորող կարգապահութեան· հնազանդութիւն եւ ազատութիւն ժողովրդապետական իշխանութեան մէջ· Օրէնքը՝ հասարակաց պահանջներէն եւ կամքէն բխած՝ խարիսխ տիպար իշխանութեան։

11· Տգիտութիւնը եւ մոլեռանդութիւնը· ակամայ կոյր եւ կամաւոր կոյր· Կոյր՝ տեսնելու փափաքին մէջ անկեղծ· կոյր՝ չտեսնելու համար կեղծաւորած· անկեղծ տգէտին եւ կեղծաւոր մոլեռանդին աչքերը Աւետարանի լոյսին հանդէպ· ակամայ կոյրին անմեղութիւնը, կամաւոր կոյրը մեղաւոր։

12· Փարախին դուռն ու ցանկապատը· հովիւին մուտքը դռնէն, գողին մագլցումը ցանկապատէն· ուղիղ եւ անուղիղ ճամբաներ· Յիսուս ուղիղ ճամբան՝ «դուռը»։

ծԳ·—1· Հսկում, խոկում եւ պահք· յարացոյցի դերի· ինքն իրեն տէր· զուսպ եւ արի· հոգեւոր մարտիկ·— Գրիգորիս Պարթեւ։

2· Կրօնաւորի հոգին պալատական հոգեբանութեան հանդէպ· հակամարտ ըմբռնումներ կեանքի· հակամարտ ույժերու կամ նկարագիրներու միութեան աղիտալի հետեւանքները· չար պտուղ· արքայական թագին դէմ «քրիստոսեան լուծը»· «ծերական հանճար»ի հայրական միտքը երիտասարդին մէջ·— Յուսիկ Պարթեւ։

3· Ցանդիմանող սիրտը եւ շողոքորթ լեզուն· անվերապահ՝ ճշմարտութեան համար· դաւաճան ճշմարտութեան· իրերը տեսնել ու գնահատել այնպէս ինչպէս որ են։

4· Փլցնել եւ շինել լաւագոյնին համար· փլուզումին մէջ դժոյշ, շինելուն մէջ խոհական։

5· Օգտուիլ առձեռն պատեհութիւններէ եւ ստեղծել նոր պատեհութիւններ՝ օգտակարապէս կիրարկելու եւ արդիւնաւորելու համար իր ույժերը։

6· Բաներ՝ որոնք ծածկուած կը մնան իմաստուն եւ գիտուն կարծուած՝ բայց կարծրասիրտ ու թանձրապաշտ մարդոցմէ։ Հոգեկան ճշմարտութիւնները գոնէ զգացումով կ'ըմբռնուին մաքուր եւ հաւատաւոր սրտով պարզամիտներու կողմէ, կը յայտնուին չարութեան համար տղայացածներու, Աստուծոյ հայրութեան հանդէպ որդիական խորունկ սէր տածող «խոնարհ հոգի»ներու։

ԺԴ·—1· Ներսէսեան շրջանը՝ Ոսկեդարու արշալոյսը։

2· Մեծն Ներսէսի հոգեւոր երկունքները — Սահակ եւ Մեսրոպ։

3· Ներսէսեան դպրոցները՝ յառաջապահ Սահակ–Մեսրոպեան դպրոցներուն։

4· «Աշխարհի վրայ աւետարանական դրախտ»· Ներսէսի նախափորձերը։

5· Բարեգործութիւնը հին ըմբռնումով եւ ընկերային հին պայմաններու տակ· բարեգործութիւնը՝ իբր ընկերային երեւոյթ՝ արդի դատողութեամբ· բարեգործութիւնը Աւետարանի լոյսին տակ· Ֆիզիկական եւ

հողեկան ախտերը, եւ անոնց ընկերային—տնտեսական ու ընկերային—բարոյական պատճառները. կխամիջոցներ դէպ ի արմատական դարմանում. «Բազմացուցէք դպրոցները՝ եւ պիտի նուազին ու փակուին հիւանդանոցներն ու անկելանոցները». Առատացուցէք Աւետարանի լոյսը՝ եւ պիտի պակսին խաւարի գործերը. Ներսէսի բարեգործութեանց խակական արժէքը. անոր բարեգործական հաստատութիւնները պահող նիւթական զոհողութիւնները ծանրութի՞ւն էին «պետական տնտեսութեան վրայ», կամ կը վտանգէի՞ն «ժողովուրդի էական շահերը»:

6· Ներսէսի ընթացքը Արշակի հանդէպ. «Հարդարացնել արատները, յանցանքները աստուածային հովանու տակ առնել», ինչպէս կը գրէ Լէօ,— ո՞ւր էր սուրբ մեծագործ կաթողիկոսին ըրածը:

7· Լէօ—ի «Ս· ՄԵՍՐՈՊ»ի Դ· գլխու քննադատական վերլուծումը:

8· Ներսէսի ամբողջական եւ հարազատ պատկերը պատմական տուեալներով եւ վերլուծումներով:

9· Կեանքի արդիւնաւորութիւնը չի չափուիր տարեթիւերով. որակական արժէքը. անկաւով բաղումը:

10· Ուղի՞ղ է մտածել թէ արդարը շուտով կ'առնուի չարերուն մէջէն՝ «որպէսզի չըլլայ թէ չարութիւնը հրջէ անոր միտքը…», եւայլն:

11· Ժուժկալ կեանք. չափաւորութիւն:

12· Աստուածային օրէնք եւ մարդկային սահմանադրութիւն. անփոփոխն ու փոփոխականը:

13· Սուրբերու յարգանքը:

14· Աւետարանական ընկերային—բարոյական սկզբունք մը. բարիք գործել յարատեւօրէն, բարիք գործել ամենուն:

15· «Գայլերու հանդէպ ագաւնիի միամտութիւն եւ օձի խորագիտութիւն — ո՛չ՝ խորամանկութիւն:

ԺԵ·—1· Անձին գիւտը անոր կորուստին մէջ. ես—ը եւ ոչ—ես—ը. անձին արժէքն ու գնահատութիւնը. հոտ եւ հովիւ միասին ամէն տեղ եւ ամէն ատեն:

2· Պաշտուած ճշմարտութիւնը եւ սիրուած ժողովուրդը. հովիւին սիրտը անբաժան այդ երկուքէն.— Զուիթ երէց:

3· Հաւատքը մահէն աւելի զօրաւոր. պատիւի զգացումը լծորդուած այդ հաւատքին հետ.— Համազասպուհի Մամիկոնեան:

4· Համազասպուհիի դայեակը եւ Աստուածաշունչի Ռեսփան. համեմատական պատկերացում մը երկու հոգիներուն:

5· Անզուսպ առաքինութիւնը եւ բազմածնունդ ամբարշտութիւնը. կեանքի ա՛յլ գնահատութիւն մը. անմահութեան ըմբռնում մը:

6· Բացարձակ ճշմարտութեան տեսիլը. ծառայել Աստուծոյ՝ կ'առաջնորդէ գիւղացիական խիզախումներու:

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ
ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԵՒ ՕԳՏԱԳՈՐԾԵԼԻ

Ա.— Ազգային հին պատմագիրներ եւ մատենագիրներ

Ագաթանգեղոս
Փաւստոս Բիւզանդացի
Մովսէս Խորենացի
Սոփերք Հայկականք

Բ.— Ազգային նոր պատմաբաններ եւ հեղինակներ

Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան՝	Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան
Պատմութիւն Հայերէն Դպրութեան՝	Հ. Գարեգին Զարբհանալեան
Հայոց Հին Կրօնը կամ Հայկ. Դիցաբանութիւն՝	Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան
Հին Հաւատք Հայոց՝	Հ. Ղ. Վ. Ալիշան
Ազգապատում, Ա. Հատոր՝	Մ. Արքեպ. Օրմանեան
Հայոց Եկեղեցին՝	Մ. Արքեպ. Օրմանեան
Պատմութիւն Հայոց՝	Հ. Ս. Վ. Տէր–Մովսէսեան
Պատմութիւն Հայոց՝	Լէօ
Յուշիկք Հայրենեաց՝	Հ. Ղ. Վ. Ալիշան
Բնաշխարհիկ Բառարան՝	Հ. Էփրիկեան

Գ.— Ս. Գրական օտար հեղինակութիւններ

Աստուածաշունչ՝ գրաբար եւ աշխարհաբար։

James Moffatt, *Աստուածաշունչի անգլերէն նոր թարգմանութիւն։*
P. M. J. Lagrange, *ֆրանսերէն թարգմանութիւն եւ մեկնութիւն Չորս աւետարաններու, Հռովմայեցւոց եւ Գաղատացւոց թուղթերուն։*
P. M. J. Holtzmann. *Համատեսակ աւետարանները* (Die Synoptiker), *Յովհաննու աւետարանին եւ Գործք Առաքելոցի մեկնութիւնները։*
H: Lietzmann, *Կորնթացւոց Ա. եւ Բ. թուղթերուն մեկնութիւնը։*
J. R. Dummelow, The One Volume Bible Commentary.
Peake's Commentary on the Bible.
The Preacher's Homiletic Commentary on the Bible.
J. Hastings, D. D., Dictionary of the Bible, Vol. I—V.
Encyclopaedia of Religion and Ethics, edited by J. Hastings, Vol. I-XII.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

Ա. ՄԱՍ. — ՆԱԽԱՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ։

Ա. — ԿՐՕՆՆԵՐԸ ԵՒ ՅԻՍՈՒՍԻ ԿՐՕՆԸ 17
Սուրբ գրական ընթերցումներ 21
Խորհրդածութիւններ 22
Պատմուածք մը. — ԶԱստուած տեսնել կ'ուզեմ 24
Սուրբ գրական հատուածներ 26
Մենկնողական–խորհրդածական 28
Ծանօթութիւններ 31

Բ. — ՀԱՅՈՑ ՀԻՆ ԿՐՕՆԸ։ 43
Ընթերցումներ Հայոց անգիր գրոյցներէն 47
Սուրբգրական ընթերցումներ 50
Խորհրդածութիւններ 52
Բացատրութիւններ 55

Բ. ՄԱՍ. — ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԿԱՄ ՆԱԽԱԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՇՐՋԱՆ։

Ա. — ՔՐԻՍՏՈՍ–ՅԻՍՈՒՍ կամ ՕԾԵԱԼ–ՓՐԿԻՉԸ, «ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍԸ» 57
Ծանօթութիւններ 65
Շարականներ 68

Բ. — ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ ԵՒ ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍ, *ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ* 71
Դրուագ մը Յուդա–Թադէոսի կեանքէն՝ ըստ Աւետարանի 79
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 80
Ծանօթութիւն 82
Աշխարհագրական 87
Շարականներ 87

Գ. — ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ ԵՒ ՈԳՈՒՀԻ ԿՈՅՍ, ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ *Ի ՀԱՅՍ* 88
Դրուագ մը Նաթանայէլի կեանքէն՝ ըստ Աւետարանի 93
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 94
Բացատրութիւններ 95
Աշխարհագրական 97
Շարականներ 98
Քերթուած. — Զոյգ Լուսաբերներ 99

Դ· — ՈՍԿԵԱՆՔ ԵՒ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆՔ 100
Ժամանակագրական ճշտում մը 103
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 104
Բացատրութիւններ 105
Պատմական–աշխարհագրական 110
Շարականներ 111

Ե· — ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՍԱԼԱՀՈՒՆԻ 112
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 119
Բացատրութիւններ 120
Աշխարհագրական–պատմական 121
Երգ Արեւագալի 123

Զ· — ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՔ ԵՒ ԳԱՅԻԱՆԵԱՆՔ 124
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 134
Բացատրութիւններ 136
Աշխարհագրական–պատմական 138
Շարական· «Անձինք նուիրեալք» 142

Գ· ՄԱՍ· — ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ա· — Ս· ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԵՒ ՄԵԾՆ ՏՐԴԱՏ:

1· — ԾՆՈՒՆԴԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԽՈՐՎԻՐԱՊ 147
Ներքին յեղափոխութիւն ի Պարսս· Արտաշիր Սասանեան· — Անակ Պարթեւ ի Հայս· — Սուրէն–Գրիգորի ծնունդն ու դաստիարակութիւնը 148
Տրդատ եւ խոսրովիդուխտ Արշակունիներ 150
Գրիգորի ամուսնութիւնը եւ կենակցութենէ հրաժարումը . . .
Տրդատ եւ Գրիգոր ի Հայս 15
Գրիգոր եւ Տրդատ դէմ առ դէմ· Գրիգոր խորվիրապի մէջ . . . 153

2· — Ս· ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ ԽՈՐՎԻՐԱՊԷՆ ՆԵՐՍ ԵՒ ԴՈՒՐՍ
Գրիգոր եւ խոսրովիդուխտ 156
Տրդատի ամուսնութիւնը, եւ կռիւները· — Հալածանք ի Հայս . . 159
Տրդատի հիւանդութիւնը եւ Գրիգորի ելն ի Վիրապէն 160
Սրտայոյզ տեսարան մը· զղջում եւ ներում· — Լուսաւորչի տեսիլը 162
Տեսիլին մեկնութիւնը 165
Յանձնարարութիւն Գրիգորի 166

3· — ԳՐԻԳՈՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ, ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ – ՀԱՅՐԱՊԵՏ
Տեսիլէն վերջ· Հիմնարկէք մատուռներու 167
Մատուռներու շինութիւնը· Տրդատի բժշկութիւնը 168
Մեհեաններու կործանումը· Հինի եւ նորի կռիւը 170
Գրիգոր՝ Հայրապետ Հայաստանի· Վաղարշապատի Համաժողովը·— Գրիգոր ի Կեսարիա· Ձեռնադրութիւն եւ դարձ 171
Եաբագինեան եւ այլ մեհեաններու կործանումը Տարօնում . . . 174
Տրդատ կը դիմաւորէ Լուսաւորիչը· Մկրտութիւններ Եփրատի մէջ 175
Ս· Էջմիածնի Կաթողիկէն·— Եկեղեցական կազմակերպութիւն . . 177
Առաջին Հայ դպրատունները 178

Լուսաւորչի առաքելական գործունէութիւնը· Մենաւորական միտումներ· վանական դրութեան սկզբնաւորում 181
Տրդատ եւ Կոստանդիանոս 182
Տրդատ Մեծ· «Լուսաւոր վերակացու»· Իր մահը 183
Նիկիոյ Տիեզերական ժողովը եւ Նիկիական Հանգանակը . . . 186
Լուսաւորչի հանգիստը· Նշխարաց գիւտը· — Տրդատ եւ Գրիգոր անբաժան 187
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 188
Բացատրութիւններ եւ խորհրդածութիւններ 191
Աշխարհագրական 193
Դիցաբանական· — Աիստաբանական 196
Մատենագրական· Ագաթանգեղոս 196
Տարականներ եւ քերթուածներ· Հին եւ նոր էջեր 197

Բ· — ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ:

1· — ՆԿԱՐԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
Գաղափարական Եկեղեցին· Մայր Հոգեւոր 207
Եկեղեցւոյ շէնքը· Տաճարը· Եկեղեցական ընտանիքը 208
Հայաստ· Եկեղեցին՝ Ընդհանրական եւ Ազգային 210

2· — ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔ ԵՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏ· ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
Ա· — Հայ Տաճարը 213
Բ· — Եկեղեցական սպասներ, անօթներ եւ զգեստներ 216
Գ· — Պաշտամունք 219
Դ· — Եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները 221
Ե· — Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը 225
Զ· — Հայաստ· Եկեղեցւոյ տօները 227
Է· — Հայ Եկեղեցւոյ պահքերը 230
Ը· — Հայ Եկեղեցւոյ կառավարչական կերպը 231
Թ· — Հայ Եկեղեցւոյ մատակարարութիւնը 232
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 232
Բացատրութիւններ եւ խորհրդածութիւններ 235
Օտարի մը կարծիքը Հայաստ· Եկեղեցւոյ մասին 238
Տարականներ եւ քերթուածներ· Հին եւ նոր էջեր 239

Գ· — Ս· ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ· «Հոգեւոր Սուսեր» 243
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 247
Բացատրութիւններ եւ խորհրդածութիւններ 248
Ժողովրդական աւանդավէպ մը 250
Դիտողութիւն մը եւ վերլուծում մը 251
Տարական եւ քերթուած· Հին եւ նոր էջեր 252

Դ· — Ս· ՎՐԴԱՆԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ· «Յառաջադէմ յամենայն գործս բարիս»· ԽՈՍՐՈՎ ԿՈՏԱԿ ԵՒ ՎԱՉԷ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ· ՎԱՉԷԵԱՆՑ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ 254
Ծնունդ, դաստիարակութիւն եւ հայրապետացում· — Խոսրով Գ· Կոտակ· Հայրապետ եւ թագաւոր գործակիցներ· — Դաւադրութեան մը վրիպումը 256
Մանաւազեանց եւ Որդունեանց աննիտումը 258

Մազքութեններու յարձակումն ու պարտութիւնը․— Բակուր՝ բդեշխ Աղձնեաց, Մանաճիհր Ռշտունի, Յակոբ՝ Մծբնայ հայրապետ · · 259
Պարսկական յարձակումներ․ Վաչէեանց քաջագործութիւններն ու նահատակութիւնը · · · · · · · · · · · · · · 262
Մահ Խոսրովի եւ Վրդանէսի․ Զուգակշիռ երկու պետերու · · · 264
Թագաւորական եւ Հայրապետական տուններուն փոխյարաբերութիւնը․ Պետութիւնն ու Եկեղեցին · · · · · · · · · · · · 267
Աստուածաշնչական ընթերցումներ · · · · · · · · · · · 269
Բացատրութիւններ եւ խորհրդածութիւններ · · · · · · · · 271
Աշխարհագրական · · · · · · · · · · · · · · · · · 273
Շարական եւ քերթուած · · · · · · · · · · · · · · 275

Ե․ — ԵՐԿՈՒՈՐԵԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԵՐ․ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՅՈՒՍԻԿ ՊԱՐԹԵՒՆԵՐ․ «Եկեղեցւոյ սիւներ»․ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ · · · · · · · · · · · · · · · · · · 277

1․ — Ս․ ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՊԱՐԹԵՒ, «Ընտիր անօթ» · · · · · · · · · 278
Ծնունդ, դաստիարակութիւն, եկեղեցական ասպարէզ․ Իր նկարագիրը 279
Գրիգորիս Մազքթաց մէջ․ իր նահատակութիւնը · · · · · · 280

2․ — Ս․ ՅՈՒՍԻԿ ՊԱՐԹԵՒ, «Բաջ սպառազէն Քրիստոսի»․— Հոգեկան խոռվքները Յուսիկին · · · · · · · · · · · · · · · 281
Հայրապետութիւն եւ նկարագիր Յուսիկի · · · · · · · · · 284
Զգտում Յուսիկի եւ Տիրանի միջեւ․ Նահատակութիւն Յուսիկի · · 285
Աստուածաշնչական ընթերցումներ · · · · · · · · · · · 286
Բացատրութիւններ եւ խորհրդածութիւններ · · · · · · · · 287
Զրուցախառն պատմութիւն մը․ Յուլիանոսի պատկերը · · · · 290
Աշխարհագրական․— Ներքող եւ Շարական · · · · · · · · · 291

Զ․ — ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵՒ․— «ՀԱՅՐ ՀԱՅՈՑ»։ — Ծնունդ, դաստիարակութիւն եւ ամուսնութիւն · · · · · · · · · · · · 293
Արշակ կը յաջորդէ Տիրանի․ Ներսէս ի Հայս եւ սենեկապետ Արշակի։ — Ներսէսի ֆիզիկական նկարագիրը · · · · · · · · · 295
Ներսէսի բարոյական նկարագիրը · · · · · · · · · · · 296
Ներսէս կ'ընտրուի կաթողիկոս · · · · · · · · · · · 297
Ներսէս բարեկարգիչ։ — Աշտիշատի ժողովը․ բարեկարգական որոշումներ ու կանոններ · · · · · · · · · · · · · · · 300
Ներսէսի բարեգործութիւնները․ զանազան հիմնարկութիւններ · · 303
Ներսէսի վարժարանները · · · · · · · · · · · · · · 304
Ներսէսի տունը։— Գնէլի եղերական մահը․ Տիրիթ եւ Վարդան․ Ներսէսի կշտամբանքը եւ մեկուսացումը · · · · · · · · · 306
Ներսէսի երկրորդ պատգամաւորութիւնն ի Բիւզանդիոն · · · · 311
Խադ եւ Արշակ․ Արշակաւան · · · · · · · · · · · · · 312
Ներսէսի դարձը․ Արշակաւանի կործանումը · · · · · · · · 313
Արշակի փոխվրէժը։— Արշակ Տիզբոնի մէջ, Վասակի հայրենասիրութիւնը․ Փախուստ Տիզբոնէ · · · · · · · · · · · · 315
Հակամարտ քաղաքականութիւններ․ նախարարական ըմբոստութիւններ Արշակի դէմ․ Ներսէսի միջամտութիւնը · · · · · · · · 316
Արշակի եւ Վասակի եղերական ճակատագիրը · · · · · · · · 317
Երկու ազգադաւ հաւատուրացներ՝ Վահան Մամիկոնեան եւ Մեհրուժան Արծրունի · · · · · · · · · · · · · · · · · · 322

Գաւառական յարձակումներ. Փառանձեմի նահատակութիւնը. Պապ ի Հայս. Պապ եւ Ներսէս. Ներսէս «Հայր Հայոց». Մուշեղ Մամիկոնեան 322
Ձիրաւի ճակատամարտը. Ներսէս Նպատի գագաթը. Գաւառական նոր յարձակում եւ պարտութիւն 326
Բիւզանդականութիւն եւ Առիականութիւն. Պապի եւ Ներսէսի փոխյարաբերութիւնները 330
Խախի հացկերոյթը եւ Ներսէսի մահը 331
Պապի սպանութիւնը 333
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 334
Բացատրութիւններ եւ խորհրդածութիւններ 336
Ծանօթութիւններ 340
Մատենագրական 340
Աշխարհագրական 342
Դիցաբանական 344
Շարական եւ քերթուած. Հին եւ նոր էջեր 344

է. — ՁՈՒԻԹ ԵՐԷՑ ԵՒ ՀԱՄԱԶԱՍՊՈՒՀԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ:

1. — ՁՈՒԻԹ ԵՐԷՑ. *ԱՆՁՆԴԻՐ ՀՈՎԻՒ*: — Արտաշատի գերիներու կարաւանը 347
Ձուիթի պատրաստութիւնը. Նկարագիրն ու վարքագիծը: — Ուր որ է հօտը՝ հոն է Հովիւը 348
Առիւծը գառագեղին մէջ՝ հինաւուրց աղուէսին դէմ: — Ձուիթ զուարթ զոհի սեղանին վրայ 349

2. — ՀԱՄԱԶԱՍՊՈՒՀԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. — Հաւատքի եւ պատուի դիւցազնուհի 351
Համազասպուհի բերդին մէջ: — Աշտարակի նահատակուհին: — Հայ Ռեսփայ մը 354
Աստուածաշնչական ընթերցումներ 355
Բացատրութիւններ եւ խորհրդածութիւններ 356
Ս. Գրական–Պատմական. Ռեսփա 359
Դիցաբանական. Ելեւսինեան խորհուրդները 360
Նիոբէ 361
Շարական 361

ՆԻՒԹԵՐ՝ ԽՈՐՀՐԴԱԾՈՒԹԵԱՆ 363
ՀԱՑ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ 370

ՈՒՂՂԵԼԻՔ

Էջ		Տող	Վրիպակ	Ուղղուած
54	վերէն վար	11	բզում	բազում
66	,, ,,	13	ամենաազգու	ամէնազգու
68	,, ,,	8	Աստուծոյ զօրութեամբ օժտուած։	Աստուծոյ զօրութեամբ օժտուած,
87	վարէն վեր	6	խառնակելով	չխառնակելով
90	,, ,,	14	Տեառընդառաջ	Տեառնընդառաջ
98	վերէն վար	2	Տեառընդառաջ	Տեառնընդառաջ
107	վարէն վեր	14	մէ	մէջ
107	,, ,,	4	վերամուտ	վերջամուտ
113	,, ,,	9	պաստպարեալներու	պատսպարեալներու
116	,, ,,	5	սխտը	սիրտը
121	,, ,,	1	երբեմնի	երբեմն
167	վերէն վար	1	Բ	Գ
183	,, ,,	9	բախումէն վեր	բախումէն վերջ
189	,, ,,	2	մը ըներ	մի ըներ
189	վարէն վեր	13	կեանքով թէ մարմնով	կեանքով թէ մահով
190	,, ,,	11	քաեմ°	ջնջել
199	,, ,,	2	աստուածազարդ	աստուածզարդ
204	վերէն վար	8	սերովբէներու	սրովբէներու
214	վարէն վեր	10	գլախւորաբար	գլխաւորաբար
219	վերէն վար	22	դաստակով	դաստառակով
222	,, ,,	13	ϐαωτισμὸς	ϐαπτισμός
227	,, ,,	11	Տեառընդառաջ	Տեառնընդառաջ
244	,, ,,	7	աշխարհիկ	արտաշխարհիկ
249	վարէն վեր 1 եւ յաջորդ էջը վերէն վար	1–3	Այս աղճատուած տողերը ուղղել հետեւեալ կերպով.	Թշնամիները, որոնց դէմ պիտի կռուէր, գլխաւորաբար են՝ ստութիւնը կամ կեղծիքը, անիրաւութիւնը, խռովարար ոգին, անհաւատութիւնը, մէկ խօսքով՝ նիւթապաշտութեամբ բարոյական կրբնւստի առաջնորդող բոլոր փորձութիւնները կամ հրապոյրները։
261	վերէն վար	8	որ նա Ընծաքիարս	որով նա Ընծաքիարս
262	վերէն վար	7–8	Հեր եւ Զարեւանդ բեւցած է	Հեր եւ Զարեւանդ գաւառէն թէ Պարսիկ բանակ մը երեւցած է
308	վարէն վեր	6	արձանագրուած	արձագանգուած
324	,, ,,	2	Դարանաղեաց գունդին	Դարանաղեաց գաւառին
330	,, ,,	13	անհրաժեշտութիւնը	անհաշտութիւնը
331	,, ,,	17–18	գիտակ պիտի չըլլար	չիտակ պիտի չըլլար

Imp. de Navarre, 5, rue des Gobelins, Paris XIIIe.

2725

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Հրատարակուած

ՇՈՂԱԿԱԹՈՒՄՆԵՐ
ՆԱՐԵԿ՝ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հրատարակելի

ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍՆ Ի ՀԱՅՍ Բ. հատոր
ԱՇԽԱՐՀԻ ԼՈՅՍԸ
ՏԱՐՕՆԱՇՈՒՆՉ
ՔՆԱՐ ԱՐԵՒԱԳԱԼԻ (Քերթուածներ)

ՄԱՍԻՍ ԳՐԱՏՈՒՆ
P. O. Box [illegible], Mad. Sq. Station, New York [illegible], N. Y.
[illegible]
[illegible]
[illegible]

A II/77425